

Русь перевозданна

Валентин Іванов

РУСЬ ПЕРВОЗДАННА

ТОМ ПЕРШИЙ

ПРОЛОГ

Блажен, хто цей одвідав світ В лихі хвилини його долі,— Боги на учту в дружнім колі його зазвали на обід.

Тютчев

Східний берег півострова, зайнятого Візантією, обрано для розміщення палаців, храмів, служб, садів. Це Священний Палатій, олтар Одноосібного Володаря імперії. Сьогодні, в прохолодному диханні близького Євксінсько-го Понту, Палатій здавався земним раєм.

В одній із кімнاتок однієї з палатійських канцелярій трудився над рукописом чоловік років тридцяти п'яти — сорока. Постійний радник полководця Велізарія і незмінний його супутник Прокопій, людина освічена й розумна, що важливо, і хитра, що іще важливіше для суцх у тіні Влади, був сухорлявий, міцний тілом. Кутики його рота підкреслювала складка, властива тим, хто роками вмів чемно чи, точніше, улесливо всміхатися проріканням вище-чиновних. Він був трохи сутулий, не допомагали гімнастика та старання масажистів. Прокопій надто багато просиджував за роботою. Одружений він не був і не знав турбот про сім'ю.

Найвищою з усіх наук йому здавалася історія людей. Він вважав, що людині, яка не знає минулого, незрозуміле й теперішнє: бачене невігласом позбавлене глибини, наче плоскі малюнки на стінах стародавніх єгипетських храмів.

Щоб продовжити працю давніх письменників, Прокопій оповідав про свій час. Він хотів правдиво викласти те, що бачив сам, і переказане іншими. Для цього треба вміти розпитувати і осягати суть прочитаного. Обмірковуючи пізнане, потрібно відвіяти зерно від полови. Треба не тільки зібрати, а й, встановивши зв'язки, надати розповіді стрункості. Дощовий черв'як, щоб рухатися, перепускає землю через своє тіло. Такі ж письменник і життя, що пропливає через його розум.

Знати, зрозуміти те, що діється всередині імперії та за її межами... Минули часи, коли імперія заповзято розросталася, жадібно поглинаючи загарбане. Нині імперія лише захищається на терені, вдвічі меншому, ніж колись. Звідки ж назріває загроза? Не із Заходу, де варварські держави виснажуються сварою на старих імперських землях в Іспанії, Галії, Британії, по Рейну. Готи, що захопили Італію, видихлися. На Сході імперія звично стримує персів малими війнами, переговорами, золотом. Лише Північ нагромаджує невідомі сили. Дунайський кордон постійно терпить від нашеств'я племен, які, за всіма звідомленнями, стійко володіють просторами за Дунаєм і Євксінським Понтом.

Усі попередні письменники по-різному називали північні народи. Спадкоємності

серед цих народів, здавалося, не було. Та, власне, ніхто нічого певного не знав. Однак цілком можливо, що з часів Гомера, Гекатея, Геродота на Півночі не було надзвичайних змін. Люди одного племені могли називати себе неоднаково, щоб відрізнитися від одноплемінників, володарів суміжних угідь. Без сумніву, що усна передача чужих, незвичних для слуху еллінів і римлян імен, потворила їх до невпізнання.

Прокопій, щоб не повторювати недостовірні для нього повідомлення, намагався зосереджуватися на теперішньому. Але треба розказати суттєве про минуле і про побут північних племен, бо досі напади на імперію здаються людям безпричинними поводами з невидимих гір. Такі наслідки невігластва, бо все має причини, що визначають наслідки.

Майже ціле тисячоліття відмежовувало Прокопія від віку, в якому жив Отець Історії Геродот і великий Фукі-дід. Прокопій думав про шукання й муки цих людей. Без досвіду нікому не пізнати суті будь-якої майстерності, тільки творящий зрозуміє творчого. Письменникові потрібна рішучість більша, ніж іншим, бо пригнічений сумнівами не завершить і рядка, він приречений на безплідність нескінченних викреслень і чистих сторінок. Насправді життя обдароване численними гранями. В осяганні розумом воно змінює свій вигляд, як порізаний берег Еллади перед зором мореплавця. Кожен рядок вимагає вияву мужності, кожна думка — це воля полководця. Ні, воєначальник може уникати побоїщ, в його владі замінити штурм бездіяльністю тривалої облоги. А письменник схожий на солдата, який рветься на стіну.

Прокопій розпочав:

"Ці племена, слов'яни й анти, не керуються однією особою, а живуть у народоправстві".

Він знав, що слов'яни й анти говорять однією мовою, живуть однаковим укладом. Одні розміщуються ближче до імперії, інші —далі. В назві "анти" для Прокопія звучав Корінь латинського слова, що означало місце розташування "раніше, проти". До того ж жодне із слов'янських племен не називає себе антами. Прокопій зберігав цю назву, щоб його краще розуміли.

Отже, вони живуть у демократії... Далі!

"Тому в них щастя й нещастя вважаються спільною долею. І в усьому іншому в цих народів усе життя і всі закони однакові".

Його обступили образи, для нього священні: общини вільних і рівних людей, сильних єдністю волі, які скоряються лише необхідності. Він —писав далі, заповнений Натхненням:

"Вони вважають, що тільки один бог, творець блискавиць, владен над усіма, йому вони приносять пожертви і чинять інші обряди. Долі вони не знають і загалом не визнають, що Доля стосовно людей має якусь силу..."

Натхнення! Велике і не визначене філософами поняття. Часто Прокопій переконувався, що істина легше відкривається Натхненню, ніж потугам розуму. Та як легко сполохати цю дивовижну птаху! Перечитуючи написане, Прокопій вдавався в

розмисли.

Він написав про людей, які співживуть у демократії і заперечують владу Долі. Так, насправді такі побут і погляди слов'ян, антів. Але що може подумати хтось інший, прочитавши ці рядки? Базилевс Юстиніан випалює в імперії останні сліди демократії, а без згадки, про Долю неможлива мова християнина.

Прокопій був добре обізнаний з язичницькими поглядами. В минулому люди вважали Фатум сильнішим за олімпійців. Християни сприйняли це поняття як вираження невиказаної волі свого бога. Тому в описі слов'ян якийсь зловмисний і вислужливий підданий Юстиніана виявить і бунтарський осуд автократії, і невіру в бога. Ні сам наклепник, ні той, що слухатиме донос, не захочуть ознайомитися з джерелами обізнаності історика. Його навіть не спитають, він буде засуджений заочно.

Супроводжуючи Велізарія, далеко від Візантії Прокопій дихав вільніше, писав сміливіше. Тут інакше — Палатій гнітив письменника. Не ворущаючись, він глянув праворуч, ліворуч. Захопившись, він, здається, розмірковував уголос.

Він знав, що у нього є така небезпечна вада. До того ж, як багато хто з авторів, він любив перечитувати написане вголос, щоб на слух перевірити звучання і зміст.

Залізні лати, яких ніколи не знімають, нівечать тіло. Не можна вічно душити в собі протест і залишатися здоровим. Сумна доля каменя, який сам-один протистоїть течії.

Прокопій безшелесно прошмигнув до дверей, поклав руку на мідний засув. Ні, він не забув замкнутися, ніхто не міг підслухати. Якщо в нього й вихопилися небезпечні слова, сьогодні залізна пастка Долі-Випадку залишиться голодною.

У вікні — міцні ґрати. Самотність у самотності. Не можна довіряти ні кровним, ні близьким. Коли був заведений цей неписаний закон існування підданих?

— Скажи,— спитав себе Прокопій,— чи справді ти віриш у всепереможну силу Долі, як усі? В твоїх книжках ти вмієш посилатися на неї. Де ж ти був щирий, а де ти кивав на Долю лише задля пам'ятного карбу в сподіванні на прихід часів, коли зможеш пояснити, що не Доля, а зла воля Юстиніана і Феодори були причиною повсюдного лиха?

Прокопій відчув свою слабкість, нездалість. До чого все це? Навіщо, для кого? Його перо немічне, його думки убогі. Йому здавалося, що він не напише більше жодного рядка. Він піснопрісний, він безплідний. Якби він міг, то молився б як безбожник, котрий у бурхливому морі благає допомоги у Всевишнього.

Він гірко корив себе: як усі, ти знаходиш утіху в усемогутній Долі, в ній ти шукаєш захисту проти людей, з якими не смієш боротися, яких боїшся викривати! А свобода волі? То хто ж ти сам? Де твоя мірка, якою ти зверхньо вимірюєш діяння інших? І коли ти почнеш писати книгу Правди?

* * *

Сутінки підкрадалися до Святого Палаті я. Заспокоївшись, Прокопій думав про юність народів, і Натхнення ніжно голубило письменника. Він був переконаний, що не так давно, півторасти чи двісті поколінь тому, на берегах Теплих морів сяяв Золотий вік людей, які жили в народоправстві. Тоді свобода думки не приборкувалася відваром

цикути, сокирою ката чи відлученням від церкви.

А Доля? Може, справді є фатальний зв'язок подій, не залежний від волі людини. Якщо й так, то в ті далекі й світлі літа Фатум, злий, невблаганно сліпий, але й пристанище для немічних, спав у бездонні вод Світового океану. Бо тоді ще не було потреби в Жахові богів і в утішанні смертних. Може...

То нехай же залишається написане про слов'ян. Брехня — то смерть, і правда, як дихання, потрібна людині. Прокопій голосно поклявся:

— Вірую! Істинно вірую! Неупереджено осмислюючи життя і дивлячись правді в лице, люди воскресять Золотий вік, якому ім'я — Свобода!

Розділ перший РОСИЧІ

Там руський дух... Там Руссю

пахне. Пушкін

1

З вічного дуба дивився владар Вогню і Життя. Бог, який для родючості Землі золотими гарапниками ганяє в небі чорних корів, якимось громовим списом метнув себе на священне з того дня дерево. Це було давно-давно, при пращурах чи ще при дальших предках, для яких через давнину літ нема визначення ступеню спорідненості.

Бог зламав-розбив вершину дуба і, пішовши назад від заплідненої землі в небесну твердь, залишив свій образ у стовбурі. Так вірували, так переповідали одні. А інші пам'ятали сказання про незвичайного дару майстра. Він натхненим різцем і силою розжареного заліза позначив у дереві явлення Сварога. Чи так це було, чи інакше, але кожен ще й тепер міг побачити лик: під чорним, випуклим, як щит, чолом виднілися два глибоких ока, а ліве було прищулене, наче в лучника. Роздуті ніздрі рівного, як у роських людей, носа нагадували про тура-зубра, коли він завмирає брилою сірого каменя, чутко вловлюючи запахи степу. Вуса в бога, злившись з бородою, збігали сімома нерівними пасмами, а кінці пасом зникали під корою. Руки заховувались у відгалуженнях, товстих за людський тулуб, ноги переходили в коріння. Огненний бог Сварожисько дивився з пролисини в зелені дуба на зароські степи, мружився, приглядався. А з-за Рось-ріки Ратибор, зачаївшись, видивлявся на великий, мов налитий ячмінним пивом, воловий міх, лик бога роських людей. Ратибор не знав, чи немає на дубі й інших очей, крім Сварогових? Чи не криються в гіллі й інші обличчя?

Наче обачна птаха, звівши над заростями голівку, поволі ховає її, втягуючи довгу шию,— знає: ніщо так не приверне увагу ворога, як швидкий рух,— так Ратибор знову сховав у траві свою голову із зібраним на потилиці в пучок світло-русим волоссям.

Ратибор повз, припадаючи до землі, по-вовчому. Огрубівши від вправлянь, голі лікті й коліна не відчували, як колола тверда трава.

Час поволі тягнувся за полудень. Спека; в таку пору крилаті абичого не літають. Рухатися треба обачно, без поспіху. А то сполохаєш пташку, і вона тебе викаже різким злетом. Пташини багато в зароських незайманих травах. Слобідські беруть звіра, щоб добути м'ясо і шкуру. А птахів чіпають мало, рідко хто заради розваги натягне сильця—сплетені кільця з кінського волосу.

Ратибор помітив, як стрепетка відводить з його дороги рябенський виводок, як проворні стрепетенята, повитягувавши шийки, дріботять за матір'ю в трав'яних хащах. Промайнули — і нема їх. "Стати б пташкою на недовгий час", — думав Ратибор.

Стрепетенята були ще майже голі. Довгі шийки морщилися лускою пеньків майбутнього пір'я, лише на кінцях крилець уже стирчали справжні пір'їни. Ратибор теж був майже голий, в самих коротких штанах, що ледве сягали колін. В поясі штани стягував сиродублений пасок, до паска була підв'язана шкуратяна калита-кишеня.

Ратиборове тіло гартували вітер і дощ, літня спека зимовий холод. Від того біла в дитинстві, молочна шкіра набрала кольору аж ніби земляного. На темному обличчі світилися сірі роські очі. Чорнувату смаглявість рук, ніг, грудей і спини протинали білясті шрами — сліди численних подряпин колючками й сучками, сліди падінь.

Не станеш ні дужий, ні спритний, якщо будеш боягузливо берегтися. І битися не навчишся. На плечі в Ратибора є рубець від меча, на ключиці видулася зросла кістка. Знаки воїнської науки. Що більше прикрашає чоловіка! Бронзові, срібні, золоті браслети і намиста не варті бойового знаку.

В сизім від спеки небі ледь помітно пливли пухнасто-кучеряві баранці. Сонце то закриється паволокою, то знову сліпить блиском і палить землю. В нерухомому повітрі крізь солодку запону пахощів полуниць гостро й пекуче тягло гадючою цибулькою. Тонкий нюх Ратибора міг би виявити зелену гірку стрілку і за три сотні кроків. Каламутна пріль роздушеного ліктем соковитого листа сонце-цвіту здавалася схожою на запах зів'ялої конвалії. Гіркувата цівочка горицвіту нагадала Ратиборові матір Анею, яка зналася на силі трав і на всемогутності таємничих елі в-заклинань.

Горицвіт полюбляє узлісся. Запах горицвіту засвідчив Ратибору, що він наближається до мети.

Ось і низенька вруниста травичка, всипана твердими фіолетовими квіточками. Це барвінок. Ось пряна медунка. За їхніми запахами Ратибор знайшов би ліс і з виколотими очима.

Він переповз-перетік через повалений кореневим черв'яком стовбур осокара, трухлявий і гнилий. Його товсту дрібнозернисту кору слобожани обдерли на поплавці для невода.

По-звіриному перебігши галявинку, Ратибор прошмигнув у кущі густої ліщини і завмер, затамувавши подих: виразно, сильно війнуло духом живої людини!

Ратибор помітив підошву чобота: чоловік не сидів, а лежав. По чоботу Ратибор упізнав Всеслава, слобідського воеводу, зрозумів, що Всеслав, зморений духотою і нудьгою, спав у холодку.

Видно, не лише тривога, а й спокій передається від людини до людини без слів, без звуків, самою силою німого спілкування. Ратибор на мить зажмурився і почув мирне гудіння диких бджіл, тріскуче сюрчання коників, гугукання ніжних горличок.

Стрепенувшись від чарів, Ратибор міцними зубами відкусив горіхову гілочку і, ледь торкаючись босими ступнями землі, підійшов до Всеслава. Всеслав спав, прикривши очі широкою долонею. На волосатій руці, вп'явшись довгим носом, трудився розбухлий

від крові комар. Глибоке дихання сонного пухнасто піднімало густі вуса.

Точним і м'яким рухом Ратибор запхнув гілку за ослаблий запоясник воєводи. Забув Ратибор, що душі сплячих людей бродять у снах довкола тіла і все бачать своїми очима, нехай тілесні очі й склепила втома. Мабуть, він зачепив тонку нить, що сполучала сонне Всеславове тіло з душею, і та, зітхнувши, повернулася, щоб оберегти тіло. Воевода розплющив очі.

Випробовуючи Ратиборову воїнську здалість, Всеслав разом з іншими вартував дорогу на Рось, а молодий, багато забравши собі в голову, надумав посміятися зі старшого.

Серце в Ратибора облилося гіркотою за свій безглуздий вчинок. І — нерозумною люттю. Коли б не спокорила його звичка до послуху, він міг би зігнати гнів за свою необачність на Всеславові. Воевода, звичний неподільно тримати владу над воїнами-слобожанами, умів читати на людських обличчях. Сорокалітній чоловік підхопився як юнак і, притягнувши до себе Ратибора, прошептав: — Іди... не бачив я тебе.

Дубовий гай на лівому березі Росі невеликий. У старого дуба, який прийняв поличчя Сварога, всього сотень до п'яти родовичів. Могутні дуби. Глянеш угору, і здається, що коряве гілля пнеться до самого неба. Ратибор пробирався не навпростець, а облісками, де були густіші зарості молодняку,

З наближенням до берега Росі дуби змінилися осоками, їхнє листя здавалося сірим після глибокої зелені дубняка.

На вологій землі, недалеко від води, Ратибор наткнувся на чорну гадюку-козулю, що полює на мишей та на жабенят. Зламати її тендітну спину було б легко, але не час і не місце.

Ратибор поволі-поволі відвів руку, якою мало не торкнувся готової вжалити злої голівки, і обоє завмерли.

"Якщо ти не злякаєшся, злякаються тебе", — вчила сина мати Анея. Тихенько присвистуючи, Ратибор дивився в холодні очка і нашіптував у дитинстві завчену від матері зміїну замову-заклинання.

Він сказав змії, що не хоче їй зла і з родом її нічого не ділить.

Краще їй зійти з людської дороги, краще пошукати здобич посильну.

Багато здобичі в підземних кублах, багато здобичі в старих дуплах. Тож плазуй, плазуй, квапся, квапся, квапся, не барися...

Свистячий шепіт людського голосу заспокоїв змію. Вона відвела голову вбік і, переливаючись гострозубчатим ряботинням товстої спини, потекла геть.

Високі лапаті орляки, від яких ішов важкий дух пилкової прілі, розступилися перед Ратибором. З різьбленого буро-зеленого листу знялися сірі хмарки комарів та дрібної мошви. За крихкими стеблами орляків жорсткою стіною постав річковий очерет. Звиваючись, Ратибор обережно втиснувся між гримучим стеблостоем. Мошва-тля живою пилюкою осіла на спину, груди, обличчя, заліплювала очі, ніздрі, рот. Ратибор не відмахувався, наче дерев'яний. Він був уже звичний. Ішли найважчі хвилини — тільки б не виказати себе! Забрівши якнайглибше у воду, він сів на сплетіння підводних

коренів очерету, залишивши голову на поживу ненаситній мошві.

З дна, каламутячи воду, піднімалися клуби потривоженого намулу. Хижі п'явки, відчувши живе тіло, невидимо стискали і розтискали плоскі чорно-сірі лопаті своїх тіл.

Ратибор думав про великодушного Всеслава. З доброї волі воєводи Ратибору залишалося витримати останнє випробування, щоб його визнали дорослим воїном, щоб стати повноправним слобожанином. Та не так просто непоміченим пропливти відкриту річку. "Тут буде навропростець чотириста п'ядей та знесе течією на бистрині тисячі на півтори",— прикидав Ратибор.

Розглянувшись, він знайшов довгу очеретину, товсту й суху. Із шкіряної калити, намацавши, дістав уламок ножа. Шмат клинка був заточений дуже гостро. Ним Ратибор голив перші волосини на бороді. Стявши очеретину, Ратибор розколов колінчасті гудзи, вишкріб білі перетинки. Знайшлася в торбині і грудка чорної смоли. Ратибор затер розтини, а тоді стягнув їх ниткою. Вийшла трубка два лікті завдовжки, щоб через неї дихати під водою. Ніздрі й вуха плавець заткнув жовтим воском.

Десятків чотири слобожан, між якими багато ще кмітливіших і спритніших за Ратибора, повсюди шукають його, скрізь чатують на випробовуваного, щоб зловити чи хоча б поплямувати здаля тупими стрілами. Ратибор пробирався глибше й глибше, промацуючи дно ногами. Ось і те, що він шукав. Тримаючи очеретину за кінець губами, він пірнув під воду і обома руками підняв камінь завбільшки, як коров'яча голова. Обв'язавши його тонкою мотузкою, Ратибор зробив петлю для руки.

Вливаючись у широке гирло заводу, річка спочатку закручувалась у вирах, потім вгамовувалася, уласкавившись до ніжності пахучих білих лілей-купав і солодкого жовтого латаття.

Літня вода була тепла, м'який намул, заплетений корінням і стеблами плавучих рослин, ледь-ледь засмоктував ноги.

Ратибору здавалося, що він відчуває легенькі-легенькі поштовхи: як і річка, заплава була багата на рибу. Пузаті жаби пірнали і, перекинувшись углибині, спливали гострими носами до чоловіка, витріщаючи на нього дурнуваті баньки. Тут були, Ратибор знав, й інші володарі вод. Десять у глибокій ковбані-заводі дрімив водяник, ховаючись від денного світла. А русалки і зараз, напевно, з цікавістю підглядали за людиною.

Русалчині сили прибувають з місяцем, з місяцем і зникають. Водяні чарівниці хитрі і збитошні. В місячні ночі вони можуть своїми іграми заманити людину, спокусити, закружляти в хороводі й затягти на дно.

Тримаючи голову над водою, Ратибор пробирався краєм очеретів — голову плавця видно на річці, як уночі вогонь на галявині. Пора й на чисту воду. Він знав, що тут річка неглибока, але в кам'янистому дні є ями-чортоторії, там не допоможе й очеретина.

Кілька разів Ратибор глибоко вдихнув, при звичаючи груди. Тоді, набравши повітря, пірнув. Камінь замагав силу води, що виштовхувала тіло людини. Від очеретів у річку понижувалася мулка, але тверда черепашкова обмілина. Підводний виступ, який починався пологім порогом, круто обривався вглибину. Опираючись щодалі

дужчій течії, плавець ішов, закинувши назад голову. Крізь каламутнувату товщу води поверхня річки блищала, наче липка плівка. Кінець очеретини висунувся. Груді стискало. Ратибор сильно видихнув перетліле повітря і глибоко вдихнув.

Річка плинула, тягла за собою. Ратибор чіплявся ногами за дно. Дивитися він міг тільки вгору, щоб кінець очеретини не піднявся надто високо чи не пішов під воду. Поступово тіло звикало — адже він повторював неодноразово таку військову гру. Розсікаючи течію лівим плечем, Ратибор і йшов і плив у швидкій Росі.

Враз — він ледве встиг затамувати подих — камінь потяг його в донну яму. Тут вода була геть холодна і здавалася зовсім нерухомою. Ратибор, присівши, сильно відштовхнувся в бік лівого берега. Найважливіше — не губити напрямку. В річці дорогу показувала сама течія. Не відчуваючи болю, Ратибор ковзав по слизьких скелях. Злітав, опускався. Ще ривок і ще. Швидше б!

Стрибок — і тепла вода, підхопивши, понесла плавця. Лише кінчик очеретяної трубки вистромився над поверхнею. Ратибору вдалося продати довге горло і вдихнути свіжого повітря.

Починало міліти. Насовувалася тінь крутого, зарослого вербами берега. Кущі нависали над водою. Весняна Рось затоплювала їх, відходячи, залишала в розсошинах гілок билинки трави, ламаний очерет і болото, принесені з верхніх плавнів і займищ.

Поруч так сильно шубовснуло, наче людина стрибнула у воду. Ратибор зупинився. Ні, це хижий жерех гнався за плоским і жирним лящем, широко розходилися кола на воді. Біля самого берега, в прозорій, затіненій воді, нерухомо стояла проти течії щука, тримаючись непомітними порухами сильних плавників. І враз зникла, наче від закляття. Їй на зміну з'явився гострорилий осетр. На цій рибині від зябер до хвостового плавника міг влягтися добрий дядько. З Росі ніхто не спроможний вибрати рибу, з озер і боліт — водоплавну птицю, з лісів та степів — звірину, з дупел — медові борті. Навіть лінивий буде ситий на багатій землі росичів.

Під шатром лозняка Ратибор непомітно виповз на берег і, вибравшись на кручу, випростався на весь зріст.

Тут, на чистому від дерев місці, стояв укопаний у землю безіменний бог, колишня надія і охоронець невідомого росичам давнього племені. Був він велетенський, десь на три людських постаті. Витесаний із твердого роського пісковика, худий, із зрослими докупи ногами, бог склав на обвислому животі руки і сліпо дивився на схід.

Мертвий бог... Та за звичаєм Ратибор обійшов велетня, остерігаючись наступити на довгу тінь. Недостойно росиче-ві взяти чуже, не можна забрати загублену чи забуту кимось річ. Ганебно позаздрити силі, спритності чи вмінню іншого. І погана ознака — потривожити сонний спокій нехай і чужого, нехай нікому не потрібного бога забутих племен.

Ратибора помітили. Десь завив ріг, другий ріг повторив, озвався третій, четвертий, п'ятий. На правому березі Росі то тут, то там показалися слобожани. Стрільці заходили в швидку воду і перепливали річку, тримаючи високо над головою луки й сагайдаки. Скісне проміння сонця робило незвичайно красивими луб'яні й шкіряні сагайдаки,

вміло розписані кров'яно-багряною і жовтою барвами.

З вузького затону вискочив човен. В ньому розмістилося чоловік двадцять. Одні сиділи, інші довгими жердинами-тичками щосили гнали човен упоперек річки. Роські слобожани збиралися до свого місця.

Як у поріділому, витіпаному роками шматку лляної тканини ледве зберігається слід візерунка, так жила старовинна легенда про пагорб, на якому тепер стоїть град-слобода роського племені, чи росичів, як вони себе називали.

Пагорб цей був насипаний чи то дванадцять, чи то чотирнадцять поколінь тому. Весен до трьохсот минуло з того часу. Тоді гунни вперше з'явилися в степу, на південь від Рось-ріки, на березі Теплого моря. Добралися гунни і на Рось. Пагорб-могильник був насипаний, коли ховали росичів, перебитих на побоїщі з гуннами. З того роду вижили сім братів в-бога тирі в, яких нині жінки не народжують. На всьому полі вони залишилися одинокі, як рідке колосся на ниві, витовченій градом. Усі решта загинули, і все гуннське військо полягло. Сім братів і стали коренем для нинішніх росичів.

Могила-фортеця була обкопана сухим ровом. Частокіл із загостреного пакілля, чорного від смоли, що надавала тривкості дереву, закривав від ока середину слободи, манячила одна не надійна на вигляд сторбжова вежа.

Вузькою кладкою Ратибор перебіг через рів і вибрався жердяною драбиною — тонкою балкою з візними поперечинами — нагору.

Високий зовні, частокіл ізсередини здавався низьким — кругом була підсипана земля. Хід для стрільців у середині тину прикривався дашком із товстої кори. Начіпними плашками захищались пророблені в частоколі бійниці, вузькі й високі. Шість видовжених і низьких хат — стіна по плече — були пошиті в два прогони снопами з очерету, товсто змащеними глиною. Стояли хати напівміся-цем, відповідно до округлості частоколу. Жодна травина не пробилася на втоптаній землі двору. Посередині виступав колодязьний зруб. Глибока дучка врізалася ліктів на шістдесят, щоб дістати до водоносної ґрунтової жили. Землекопи, напевно, потривожили останки прародичів, коли копали криницю. Але хто, як не слобожани, назавжди збережуть могилу від наруги чужинців.

Чотири прямі осокорові балки, наче чотири ноги, тримали сторожову вежу. Жердяною драбиною, вкопаною між стовпами, Ратибор білкою зметнувся нагору, прошмигнув у дірку помосту, головою відкинув ляду, схожу на погрібне тварило. Поміст, виплетений в кілька шарів з вербового гілля, був обгороджений таким самим плотом, досить міцним, щоб захистити від стріли. Поміст змащували глиною і вистеляли дернинами — від пожежі, Під бичачою шкурою зберігалися дрібні липові тріски для сигнального диму. Тут же запас свіжої трави і корчага з водою. Вгору стирчали жердини з готовими смоленими снопами, щоб на випадок лиха подати огнений знак тривоги.

Край заплотини сягав Ратибору по плечі. Звідси людське око озидало широко довкруг, як око птаха з вершини високого дерева. Град-слобода росичів був поставлений на кону полудневого краю родової землі. Звідси Рось-ріку видно на три

сторони: на схід, на південь і на захід — тут річковий лікоть. Своім ліктем Рось заходила в південні степи.

Правобережжя Росі Ратибор, як і всі, звик називати степом. Проте по той бік було немало лісів: у вибалках річок, річечок і ручаїв купчилися дерева, захищаючи своє коріння непролазним підліском. Навіть з вежі здавалося, що зароські ліси, зливаючись, підпирають край неба суцільною стіною, без проходу, без прогалини.

Та немає лісового захисту за Россю. Підводить і власне око. Між гайками, узліссями дібров, по гривах, які розділяють Інгул та Інгулець, а лівіше — між Дніпром та Інгульцем далекий степ тягнеться до Росі вільними пусте-лищами, доходить до неї гнучкими язиками. На тих пустках і язиках навіть трави ростуть інші, ніж на лісових галявинах. Це — степові дороги. Ними кози й степові олені забігають попити роської води. Там тури пасуть своїх сіро-голубих корів. І що далі від Рось-ріки, то степи стають ширшими. Пройди два дні — і дерева вже не заступлять полудень, а потім ліси і зовсім розбіжаться, поступившись чорною землею степовим травам. Там просторо для зору, для перегонів, і вітер свистить у вухах вершника інакше, і пахне по-іншому. Там безмежжя. Роздолля!

Зле роздолля... Звідти підступно пробирається ворог, часто зовсім безіменний, зазіхаючи нахапати безпечних людей слов'янської мови, потай пройти через Рось-ріку, пограбувати гради. Приходять і відкрито цілим військом, щоб побити чоловіків, загарбати добро, а жінок, дітей, дівчат і парубків погнати для продажу на рабських торжищах у ромейські міста на березі Теплого моря.

Міцно слобода на Рось-ріці береже кон — межу слов'янської мови. Слобідськими людьми править воєвода. У нього над воїнами-слобожанами влада навіть більша, ніж у старших родів над родовичами, хоч і звуть тих князями-старшинами.

Слово "князь" дуже давнє, означає воно — хранитель вогню — огнища, де живе начало Сварога-Дажбога. З дитинства росич звикає думати про себе як про переднього, а про інших людей слов'янської мови — як про затильних. У затильних слободи нечисленні, зброю вони менше шанують. Усі слов'янські племена сидять між людей своєї мови.

А росичі — прикордонний. У них свої позаду та з боків. А попереду — степ чужий.

Ратибор глянув на північ. Ліс і ліс... Усе в лісах ховається: і родові гради, і зорані ниви на полянах, і садиби викиднів, які пішли з родів на вільне життя.

І ліси із засіками — фортеці, і гради за частоколами та ровами — фортеці. Та основна фортеця — воїнське вміння роських мужів, основна оборона — слобода.

2

Вечірня заграва давно догоріла в безхмарній височині. Небесне склепіння з блакитного стало синім, синє почало чорніти; рясно засяяли зорі. Дивлячись на мерехтливі вогні і колір неба, Ратибор знав безпомилково, що ніч добігає до кінця першої чверті. Рух часу визначався переміщенням світил, ця наука самочинно осягалася росича-ми — через власний рух. У житті все рухається.

На даху хати, де жив воєвода Всеслав, стояв невисокий загострений стовп. У

сонячні дні за рухом тіні по внутрішній частині частоколу можна було визначити час, що залишався до кінця сяяння сонця. Як і еллінський гномон, стовп у слободі був безсилий у похмурі дні та вночі. Але й без нього кожен знав, що можна зробити вночі до світанку, вдень — до настання темряви.

Цієї ночі Ратибор оберігав сон слободи. І праворуч, і ліворуч, і позаду можуть спалахнути тривожні вогні. Повсюди можуть проникнути чужинці. Де б їх не помітили — запалять багаття чи смолоскипи.

А попереду, в зароській стороні, тисяч за сорок кроків чатує передовий дозор роської слободи. Місце зветься Туровим урочищем. Хто піде із степів, той не обмине урочища.

Вежа здригнулася, заскрипіли поперечини жердяної драбини. За духом хатнього тепла, що йшло від людини, Ратибор впізнав, хто йде, і, до того як показалася голова, встиг подумати: "Чомусь воєводі не спиться?.."

Воєвода прийшов так, як звівся з постелі, в самих широких гребінних штанах, босий, не відчуваючи нічної прохолоди, від якої Ратибор накрився козиним плащем.

— Нічого не бачив? — тихим голосом спитав Всеслав.

— Ні,— відповів Ратибор.

— А мені щось каламутно на душі,— пояснив воєвода.

Скоряючись глухому спокоеві ночі, вони стишували голоси. Але ж було щось тривожне в цьому спокої, коли сам воєвода сказав.

Недовірливий і сторожкий Всеслав тримав слободу в напрузі. В слободі нині жило майже п'ять десятків справжніх воїнів, навчених ратної справи. Як і Ратибор, вони всі витримали воїнське випробування. Той, хто вміє бути невидимим, завдає удару перший. Навесні вовк втікає від людини в траві, що не сягає коліна мисливця. І жодна билінка не здригнеться там, де проповзає лукавий звір. Білка розпластається на гілці, кабан безшелесно пройде очерети. Навіть тур уміє заховати в кущах свою могутню тушу. Воїн повинен бути спритнішим і хитрішим за звіра.

Крім воїнів, у слободі жило тридцять ПІДЛІТКІВ, від дванадцяти років і до майже зрілих парубків, що вже голили перший пух на бороді. Князі-старшини родів не згоджувалися тримати в слободі більше народу, відривати багато рук від землі і ремесла. Усі чоловіки в слов'янських родах володіли зброєю, а слободи лягали нелегким тягарем на родові господарства. Щоправда, слобідські самі харчувалися м'ясом з полювання на звіріну, самі вичиняли шкури, шили з них зимове вдягання. Але хліб, тканини, олію, овочі, посуд, побутовий дріб'язок постачало плем'я.

Оповідали, що в давнину не було слобід між слов'янських племен, які жили на лісових полянах. Слободи, де вільні від повсякденних господарських клопотів добірні воїни завжди готові були до бою і де кожен підліток повинен був навчитися важкої воїнської майстерності, з'явилися пізніше. Не знали, хто перший додумався до такого звичаю. Біда бути побитим навчила слов'ян тримати в кулаці нехай малий, зате надійний гурт воїнів, що отаборилися в міцному місці.

У людини дві руки, в сім'ї чоловік і жінка, світло бореться з пільмою — кожна

справа має дві сторони, а в доброму сидить і погане, із згоди може вийти і чвара. Потрібна слобода, хто скаже супроти неї слово! Та завжди сперечаються воеводи з родовими князь-старшинами. Старшини правлять своє: навчив справи і якнайшвидше поверни хлопця в рід. А воеводи намагаються так прихилити молодих до воїнської справи, щоб ті назавжди осідали в слободі. І так погано, і так недобре... Та сім'я має бути в кожного, одружують зрілого парубка якнайшвидше, чи в слободі він живе, чи вдома. Не можна чоловікові, не можна жінці залишатися безплідними.

Стояли Всеслав з Ратибором на вежі, слухали, приглядалися — немає нічого в темних володіннях ночі. "Що тривожить воеводу?" — думав Ратибор. Згадувалося, що нині увечері один із роських князь-старшин, лукавий відун Колот, Всеславів приятель, завітав до слободи. Колот — частий гість. Нібито Колот бродив у зароських місцях... Всеслав обірвав думки Ратибора. Неспокійний воевода вирішив: бути нічному пошукові.

Тихо, але пронизливо покликав ріг: "Ту-у... ту-уу... ту-ту!" З низьких дверей навалюно посипалися слобожани. Після непроглядної темряви хати в дворі здавалося світло. Навпомацки зав'язували ремені взуття, обкручуючи литку до коліна. Оглядали зброю — кожен був привчений тримати своє завжди в одному місці — на дерев'яних кілках, густо понабиваних у стіни хат. Неголосно перегукувалися і, розбившись на свої десятки, шикувалися у дворі, чекаючи наказу. Почувши — заквапилися. Одні спускалися назовні драбиною. Інші, перекинувши зверху частоколу на край сухого рову довгі жердки, з'їжджали, обхопивши гладеньке дерево руками й ногами. В слободі залишилися підлітки і з ними п'ятірка старших.

Глибокий сон ночі порушився тупотом ніг, озутих у товсту м'яку шкуру: слобожани бігли до річки. Всеслав з підручними стримував тих, що набрали надмірного розгону, задаючи швидкість бігу. В темряві безмісячної ночі збитий гурт воїнів здавався дивовижним чудовиськом, яке раптом наїжачилося гострими списами.

Навпроти слободи літній спад вод відкрив брід уздовж гребенів злизаних течією скель річкового порога. Воїни наблизилися до броду. Там Всеслав звелів десятці молодиків брати коней і наздоганяти піших по дорозі до Турового урочища.

Вдень чергові пастухи із слобідки з помічниками-підліт-ками випасали табун далеко від слободи, зберігаючи на ніч траву в плавнях. Із сутінками табунники гнали коней ближче до слободи. Не просто вночі пройти до коней, хоч і об'їжджених, але звичних до вільного випасу на паші. Вночі кінь сторожко лякливий. Здалеку Ратибор рогом покликав табунників. Без поспіху, з тихим лагідним погукуванням, слобожани відбили чотири десятки коней. їх приласкували, попліскували долонями по міцних шиях, лагідно приказуючи звичні слова — поступись та пусти! — засовували залізні ховстила в непокірні морди і закидали за вуха вуздечні ремені. Кожен узяв по троє запасних коней.

Бігти до броду — гаяти час. Піші давно переправилися і відійшли далеко. Два табунники провели воїнів до човна. В нього поклали зброю, щоб не підмочити. Ратибор змусив своїх коней зайти у воду. За ним самі, без принуки пішли інші коні. Чорна Рось спінилася. Привчені до переправи плавом коні пливли без натуги, вільно поклавши

голову на воду. Щоб було легше тваринам, вершники посповзали з їхніх спин і, тримаючись за конячі холки, пливли з того боку, куди відносила течія, щоб не затягло під конячий живіт.

На березі коні, обтрушуючись, форкали, провіщаючи удачу. Натягнувши поводдя, верхівці чекали умовного знаку від піхотинців. Почувся далекий крик сови: "К-оо!.." Не пора ще кричати совам осіннім голосом. А коли й настане їхній час — буде інший голос і в слобожан. Ратибор, вслу-хаючись, полічив — один, другий, третій. Разом з повільною лічбою на чотири вухо вловило інший совиний крик. Пора!

Краєм діброви, звідки дивився в степ образ Сварога, кіннотники пустилися галопом.

Ратибор сидів без сідла, камінно стиснувши коліна, на гнідому. Його Всеслав визначив старшим у десятці.

Відпустивши поводдя, слобожани скакали за головним, ковзаючи на спинах коней в такт скачці — вперед-назад, вперед-назад. По колінах шмагала трава.

Як завжди і скрізь, наче приросла до тіла зброя мчить разом із слобожанами. Справа, за плечем, сагайдак з трьома десятками стріл. До сідла приторочений лук в налучни-ку із запасними тятивами. Ліворуч меч, чи сокира, чи довга шабля. Правобіч, на зріст високого чоловіка, — дріт-спис із залізним наконечником. Груді стискає перехрестя ременів-перев'язів меча й сагайдака. Звична ноша для слобожанина така ж легка й непомітна, як для жінки сорочка, підв'язана барвистою биндою, та душогрійка, виплетена з шерстяної ниті.

Піхотинці встигли далеко випередити кінних. Вони йшли широко, по-слобідськи. За такою ступою кінь встигає лише риссю. В дні, коли світла стільки ж, як ночі, воїни можуть від світання до смерку пройти вісімдесят верстов.

Верстви за три від переправи Всеслав залишив махального, щоб той криком сови кликав кінних. Ратибор підібрав товариша, підібрав і другого. Тільки після третього махального вершники наздогнали піших.

Ніч квапилася; обертаючись в небесній тверді, зорі говорили про вічне протікання невпинного часу, в якому кожен прямує до здійснення замисленого.

Наближається і Турове урочище. Ще й ще поворот. Тут останні згини степової дороги, якими вона, вийшовши з далекого півдня, врізається в прироські діброви. Перед вершниками вигулькнув чоловік з простертими вгору руками небаченої довжини — із списом і мечем.

На Туровому урочищі постійний дозор — шість чи сім слобожан. Зустрічний вершник . квапився в слободу посильним.

Вісті важливі. Увечері, коли почало темніти, ніби завиднілися вершники, що йшли з півдня. Мало було світла, не було певності, а може, це тури чи дикі коні-тарпани.

Старший дозору послав двох розвідати. Ще не повернулися ті двоє, коли з вершини високого в'яза, що був у дозору за сторожову вежу, сам старший помітив зблиски полум'я там, де починається Солодкий ручай.

Аюди в степу... Степ не посилав нічого доброго до Рось-ріки. Ромеї припливали

навесні, в повноводдя, по Дніпру на торг, а в Рось ніколи не заходили.

Віщуном виявився воевода. Віщуном називають людину, яка вміє додати до міркувань розуму ясне проникання духу, здатну побачити здалеку невидиме для звичайного ока і особливим чуттям провістити майбутнє.

Пам'ятатимуть слобожани цю ніч, усі замисляться над чудодійним даром свого воеводи.

Минеться день тривоги, минуться літа молодості й сили. Хто доживе до старості, хто донесе до неї пам'ять і розум, той згадає минушину і оцінить її.

Ось і кінець Турового урочища. Темрява погустішала. Узлісся останньої діброви здається берегом пустельного степу.

Дозорні жили в хитро замаскованих норах з подвійними і потрійними виходами, як у лисиць. Повернулися вивідни-ки, послані старшим дозорним. Біля Солодкого ночують люди. Коні пасуться в балці ручая, спутані, як на поході в чужому місці. Скільки зайд? Коней багато — певно, там і в'ючні і запасні. Судячи за табуном — людей буде не менше сотні.

3

Остання чверть ночі збігає до кінця, так само, як було в незліченні поминулі ночі, як буде для незліченних днів, що плинуть з вічності літ.

Світ, наче дерево весняним соком, сповнюється передчуттям сонця. Сторожовий воїн, спираючись на обридлий спис, хоче побачити синяву, що витісняє глибоку чорноту неба. Пам'ять людини, звичної спостерігати рух зірок, незабаром допоможе їй назвати яскраво-рожевим, багряним, зеленим та іншими невідтворні барви світання.

День близько. Нічний звір скорочує вигадливі, але розраховані петлі пошуку, підкорені запаху слідів живого харчу-здобичі. Пора нічним полювальникам обрати місце для останньої засідки. Вдалі чи невдалі були лови, доведеться залягти на довге, сонне і сторожке днювання.

Чотириногий денний звір розбуджується позовами голодного живота. А людина в цю коротку передсвітанкову годину спить міцніше, солодше за всю ніч. Росичі знають, що даремно людині добре спиться під ранок: темні сили, злі духи, наче завбачливі нічні хижаки, квапляться покинути терени, відкриті для готового з'явитися на сході всепереможного світла. Чаклуни, які вселяються на ніч у тіло вовка, лиса, ласиці чи сови, натішившись нічним розбоям, уже повертають свою душу людському тілу, що мирно лежало цілу ніч. Уся нечисть, усі перевертні в шкурах та пір ї збиваються в передранкових туманах, тягнуться в глухі лісові хащі і до входів у печери. Лихе відступає в страху перед світлом, але повільно, щоб не втрачати останньої миті скороплинної вольготності — літня ніч коротка.

Наче перевертні, вовча сім'я йшла за літучим загоном хозарів. З повеління матки-вовчиці сам вожак і троє молодих, що мали до зими наздогнати в рості старих, зачепилися за людей поблизу крутого берега Дніпра. Випередивши інші вовчі пари, стара вовчиця оценилася в печері на західному березі великої ріки, з допомогою самця виходила виводок. Настав час покинути лігво, засмічене пташиними, заячими і

козячими кістками: Вовчиця була цікавою. Колись, відбившись у бойовому сум'ятті, сука тієї породи собак, що вдвох могли взяти в лісі ведмедя, а в степу не боялися тура, здичавіла і повернулася до своїх братів-вовків. Прародичка залишила далекому потомству лукавий потяг до сумнівного зближення з людиною. День за днем вовчиця вела своїх гарячими слідами, знаючи, що буде пожива. Навідуючись на кожне залишене хозарами місце ночівлі, вовки знаходили ситний наїдок. Вони розкушували мозкові кістки, набивали животи недоїденим м'ясом, тельбухами з лошат і молодих коней: як завжди, хозари гнали свій прохарчунок на ногах.

Удень вовки були обережні, вночі нахабно лізли до хозарського стану. Звірів підганяла жадоба, збуджував соковитий запах коня, хвилювало дитяче іржання молодняка, який гнали на заріз. Сміліючи, вовки лякали коней завиванням, зухвало підповзаючи з надією відбити дурне лоша від табуна, погнати в степ і потішитися на волі. Цієї ночі вовча сім'я знахабніла, і під ранок табун перестав пастися. Заступивши собою лошат і кобил, жеребці з гнівним храпом утворили кільце. П'ятеро чи шестеро сторожових хозарів спали в сідлах. Кочівники, вони звикли дрімати на коні. Кінь сам бреде, не відстаючи від череди чи табуна. Якщо прилучиться щось, кінь розбудить. Хозари довіряли своїм коням. Степовий кінь уміє не лише бити наосліп задніми ногами, а й завдати згори вниз гострим копитом передньої ноги смертельного вдару і звірові, і чужій людині.

І табун, і вовки, і сонні погоничі непомітно переміщалися вниз долиною Солодкого ручая. Відстань між ними й стоянкою хозарів збільшувалася. Ратибор і п'ятеро слобожан з його десятки прокрадалися в цей розрив.

Нічний птах бачив слобожан, звір — чув. А для людини — в степу вона народилася, в лісах чи в горах — не було й тіні. Гірка воїнська наука, та плід її дорожчий за золото — в ньому життя племені. Біда хозарам — бути їм без коней.

Лише вовки бачили і чули чужих людей. До запаху хозарів звірі звикли. Обережність пришельців, можливо, здавалася вовкам лякливістю. Вони поступалися полем слобожанам неохоче, крок за кроком. Гострий нюх Ратибора вловлював сморід вовчої пащі, важкий дух вовчого тіла.

Заспокійливо перегукувалися далекі сови. Коли наслідувати крик сови, спрямовуючи голос униз і вбік, здається, що він долинає здалеку.

Хозари спали нетісно, але й не розкидано. Ось шкура чи шмат товстої тканини з вовняної пряжі, видніється кінець гостроногого чобота з м'якої шкіри, голова сповзла з високого сідла, що було замість подушки. Поступово темрява розсіювалася, і сплячі здавалися купами хутра й ганчір'я.

Поруч — спис, ввіткнутий кінцем держална в землю, розмальований сагайдак, короткий, дуже вигнутий лук, крива шабля з руків'ям, сплющеним упоперек клинка.

Краї балки стояли над сонними, наче невисокі стіни, створюючи відчуття замкнутості й спокою. Кілька закіп-тюжених казанів чекали то там, то там на таганах із кованого заліза, засипаних попелом перетлілих багать. Після ситної вечері залишалося варене м'ясо, щоб уранці ковтнути шматок на ходу, перед сідланням.

Ратибор завив по-вовчому. Наслідуючи звіра, чоловік почав низькими нотами і закінчив, як звір,— пронизливим "аааа"... Він сам собі здавався вовком. Завили і товариші. Людське вухо не могло б розпізнати облуди. Коней важче обдурити. І все ж коні під поснулими табунниками стрепенулися, а сам табун схвильовано сахнувся і подався вниз долиною струмка. Скориставшись нагодою, справжні вовки відтіснили нарешті дворічного лошака, що з переляку відбився від старших, і погнали здобич у степ. Прокинувшись, табунники поскакали, щоб повернути коней до ночівника. На сході помітно сіріло.

Жоден з хозарів не встиг ні поміняти нагайку на шаблю, ні перекинути щит зі спини на груди. Вовки перетворилися на людей, замість виття брязкали тятиви. Прохромлений важкою стрілою навиліт, мертвий хозарин мовчки відкинувся назад у сідлі. Смерть на світанні така сама, як і опівдні. Не допомагає степовикові звичка вчасно скинути зі ступні глибоке стремено. Ошалілі коні волочать по степу тіла, і мертві вершники будуть скакати, поки не вирветься з чобота нога чи поки не зупиниться сам кінь, не розуміючи, що так важко тягне сідло вбік.

З табунників тільки один викрутився від стрільців, які несподівано постали між табуном і сторожами. Здибивши коня, він повернув його в повітрі на задніх ногах, ніби вони обидва були одним тілом. І вже опускався, готовий розпластатися у шаленій скачці. Аркан ліг на шию хозарина, вирвав, кинув на землю. Він не встиг опам'ятатись, оглушений падінням. Однаково, коли б і опам'ятався. Надбіг слобожанин і рубонув кінцем меча шию хозарина.

Ратибор переміг табунників. Не до того було, щоб вести рахубу здобичі чи величатися успіхом.

Слобожани ловили для себе коней. Заарканений кінь відступався, хропучи. Обдуривши, ззаду на конячу спину стрибав росич. Стиснутий ногами, кінь норотився. Та, оглушений важким ударом кулака поміж вуха, присмирнівши, падав на чотири ноги.

Світало все помітніше. Заспокоївшись, табун пасся далеко від хозарів. Ратибор послав двох відігнати коней ще далі. Від голови балки ще не долинали ні звуку. Сиви мовчали.

Народжений у степу не любить лісу, остерігається заростей. Лісові хащі належать лісовим людям. Хто звик з рівного місця озирати довкола верстов на двадцять, а з горба — на цілих п'ятдесят, волею-неволею, а перебільшує небезпечність лісу. Він цінує красу оголеної землі, ліс для нього — потворне громаддя дерев. Для степовика в лісі немає прикметних знаків, немає дороги. Є річки, але степовик не вміститься в човні разом з конем.

•У степу багато прикмет і багато доріг. Степовики ходять ліченими перегонами, вночі по зірках, вдень по сонцю. Вони знають, звідки дмуть вітри і які сліди вітри залишають на пісках, куди і звідки тече вода, на що схожі обриси підвищень. І чи не знаками доріг стали залишені забутим народом кам'яні боги? Якщо зрадить пам'ять — допоможе вчинена до тонкості деревного листка, напівпрозора бараняча шкура. На

ній знаки зроблені незмивною чорною фарбою із залізної окалини.

Хозарський загін не знав дороги на Рось, але у них був провідник. Він побував на Рось-ріці років двадцять тому. Пам'ять, не обтяжена надмірними знаннями, зберігає потрібне назавжди. Провідник вів загін так, наче минули місяці, а не роки...

Верховіття далеких дібров здаються, коли дивитися із степу, чередами, що завмерли під палючим сонцем. З'явившись на межі степів, вони нагадують про близькість мети. Як гори, ліси захищають інше життя. Лісові хащі тиснуть на вільний степ, наче камінні стіни. І, так само як стіна, ліс охороняє чиєсь багатство.

Провідник визначав місце перепочинку. Він привів і до цієї балки з рівчаком особливо смачної води. На півдні рідко де смачна вода. Степовик уміє обійтися гіркою і солоною водою. Що далі до півночі, то солодші джерела.

У загін пішло понад дев'ять десятків бувалих ловців за рабами. У світі багато пасовиськ, зручних для черід корів, овець та верблюдів. Багато диких птахів, диких звірів. Людей — мало. Раб не лише цінний, він — необхідний.

Уві сні хозари милувались міцними хлопчиками і ніжними дівчатками, які швидко забудуть свій народ і мову батьків, бачили вродливих жінок і дужих чоловіків — вони вірно служитимуть повелителю, у них не буде вибору. І ще над ночівником витала мрія розкошування владою, нехай короткочасною, зате безмежною владою переможця в час, коли противник зламаний і все дозволено найсильнішому. Заради одного цього варто знести тягар доріг і поневірянь, варто ризикнути своїм життям. Ощедрювання бажань, завжди скутих, ніколи не вдовольнених і враз випущених на свободу, як звірі з клітки!

Уже вгадувалися обриси речей, майже можна було розрізняти барви, коли приспану увагу сторожів ночівника розбудив кінський тупіт. Він долинув звідкись ззаду, з півдня, із степу. Ближче й ближче б'ють копитами коні. Витончений слух степовика вгадує табун голів на три-дцять-сорок. Тупіт враз пропадає: дикі коні почули людей! Знову тупотять, наближаються, віддаляються. Напевно, дикі коні прийшли на звичайний водопій і стривожені переполохом.

День наближається, наближається. Пора будити товаришів. Дикі коні пробігають зовсім близько. І ось — з'являються вершники.

Не одразу, вражений несподіванкою, хозарський вартовий усвідомлює обман, осягає хитрість нападників. Запіз-нілі крики піднімають сплячих. Розвернувшись півмісяцем, вершники мовчки налітають на балку. Вони тут! Вершник залишає дротик у поваленому тілі.

...Лісові кінні воїни рубають твердим булат-залізом хозарів, що в жаху кидаються на всі боки. Дехто б'є одразу обома руками: в одній — меч, а в другій — сокира. Слідом за кінними налітає десяток піших слобожан. їм добивати хозарів, яких розкидають, розметають вершники.

На скаку слобожани прочесали ночовище. Повернулись — піші б'ються з хозарами, що вже прийшли до тями. Мало піших слобожан, а йдуть кулаком, колють і рубають розметаних хозарів. Один хозарин відбіг, кличе. До нього вже збирається купка. Перші

хозарські стріли зміями свиснули по балці. Щільно, коліно в коліно, слобожанські вершники ринули в хозарську купу, на списи, на вереск і особливий, що лякав коней, рев хозарів. Ззаду вдарили і піхотинці. На крики прискакав Ратибор з десятком молодих.

Зламани хозари, хто ще стояв на ногах, розбіглися, розсипалися. Вірні науці, слобожани не розбрелися, переслідуючи. Вони ганялися по ночівнику, вбивали і добивали. Хозари не просили пощади. А якби й просили — не мали б. Нема і не буде пощади між лісом і степом, степом і лісом.

Росичі не тримали рабів для господарства. Інша річ, коли б попався полоненник навесні, перед поїздкою на дніпровське торжище. Можна б недовго за ним подивитися та й покласти в човен разом з іншим товаром. А нині торжище давно вже скінчилося. На Торг-острові залишилися тільки ями від шатер, вугілля в огнищах, розкладених під відкритим небом. Там, на втоптаній землі, піднявся подорожник, в ярках засохли різні нечистоти після збориська людей.

І біжить, біжить у степ, сам не знаючи чого, беззбройний уже хозарин. Щоб зайвий раз дихнути і протягти вже втрачене життя... Стріла звивається слухняною дугою. Запам'ятавши місце, щоб забрати потім стрілу, слобожанин оглядається, шукає недобитих.

Сонце, на яке ніхто не звертав уваги, підбилося високо. Помічник переможця. Ось розгойдується трава, там хтось повзе. Слобожанин скаче. Назустріч кидається у відчаї хозарин, марно намагається відбити натиск, в який вкладена сила і людини й коня...

Тихий ранок обіцяє жаркий день. Непорушне повітря дихає пахощами цвітіння трав. Але на розбитому хозарському ночівнику смердить кров'ю, розгарячілим людським тілом. Сумно дивляться очі воїнів, що почали оговтуватись, нудота підступає до горла в молодих слобожан, які вперше зазнали бойового похмілля. Ратибор спіткнувся об тіло, і ніби вжалила в ногу підколодна змія. Сповнений незрозумілих почуттів, в сум'ятті думок без слів, він ужахнувся чомусь ніколи не знаному. Не жаль, не сумніви — незбагненне почуття заволоділо молодим воїном.

А інші квапилися оббігти балку Солодкого ручая і не скупилися на милостивий удар, щоб навіки приспати хозарина, приреченого тяжкими ранами на повільну смерть.

І скрізь нищпорили вершники, вдивляючись у зарості трав, наче в пошуках згубленого, дорогого.

Не втекти принишклому хозаринові, не прислужитися йому провозатим, для нового набігу.

Великі криваві порахунки між Лісом і Степом. Степом і Лісом.

Зі злом прийшли хозари — знайшли зло. Не порушує справедливості той, хто на хитрість відповідає хитрістю, мечем на меч. Хто перший замислив — той винуватець. Не ходити хозарам до Рось-ріки, а на внуках Сварога нема злочину проти споконвічної правди. Так було, так і буде.

Віддавши данину душевній тривозі, Ратибор опам'ятався. Слобожани сумлінно поралися на взятому ночівнику. Збирали зброю, складали рядами стріли до стріл, луки

до луків. Наче на торзі, лежали криві й прямі шаблі, мечі, одні з вузькими, інші з широкими клинками, із загнутими гострожальними кінцями. Круглі щити здавалися черепашачими черепами. Обтягнуті твердою шкірою, оковані кільцем по всьому краю, щити були всипані випуклими залізними бляхами, хитромудро набитими так, що удар, ковзнувши по одній, затупився б об другу.

Бойові довбешки-палиці були схожі на бияки від ципів; на потовщеному кінці випиналися залізні чи мідні вигранені яблука з гостряками, на тонкому кінці була закріплена ремінна гужівка для зап'ястя. Чекани-топірці були набиті на шліфований ріг, відпарений і вирівняний, з нарубками впоперек. Саме топорище було, як і роське, двосічне: з одного боку — вузький топір, з другого — загнутий дзюбак на чверть довжини. Залізо було вороноване, щоб не виказувати блиском воїна.

Мало взяли обладунку — лише півтори дюжини. Хозарські обладунки схожі на роські: шкіряна сорочка з нашитими кінськими копитами чи залізними бляхами, довга, з прорізами, щоб прикрити і стегна вершника. Шоломи хозарські круглі, з низькою огулиною на тім'ї. Роські шоломи глибші, на тім'ї не огулина, а гостряк.

На купу кидали чорні і жовті чоботи, прості й вишиті кольоровими ремінцями й нитками, і міцні нові, й побиті залізними стременами, з халявами, потертими стрепенними ремнями. Штани шкіряні і з незнаних тканин, пояси довжиною на десять ліктів, сорочки, плащі... З дірками від зброї, покращені кров'ю...

Ні чий похід і гаряча битва розпалили голод. Хто раніше оговтався, той встиг похпатися м'ясо з хозарських казанів. І знову слугували казани, в них варилося м'ясо нашвидку забитого хозарського лошака. Більше трьохсот коней захопили. Багата здобич!

Сімома вбитими заплатила слобода за перемогу. Поранено було до десятка чоловік — на міцному тілі швидко затягнуться порізи від мечів. Тільки один поранений був страшний.

Бій не пощадив самого Всеслава. Мудрий воєвода віщим духом дізнався про хозарський загін. Чи у воду він дивився, спостерігаючи, як крутиться Рось-ріка в заповітній заводі, чи ворожив на шумі листя і вітру, чи ловив таїну пташиних голосів і соколиного лету? Сам не скаже, спитати ніхто не наважиться. Малою кров'ю взяв воєвода хозар, переміг силою, а себе не вберіг.

Наприкінці бою остання, можливо, хозарська стріла знайшла Всеслава, впилася під лівим оком і ввійшла в голову ледь не наскрізь, як видно з кінця, що залишився назовні. Так Всеслав і завершив бій — з вистромленим перед лицем оперенням хозарської стріли.

Зі страхом поглядали слобожани на свого воєводу. Він наказав, щоб усі довершували справу — збирали здобич; біля себе звелів залишитися Крукові, своєму помічникові, і Ратибору.

Навіть з мертвого тіла непросто дістати стрілу: наконечник може залишитися, його доводиться вирізати. З живим тілом так не вчиниш.

Кров з рани насочилася Всеславу у вуса, текла по грудях. Звісивши руки, стояв

Крук, досвідчений воїн з тих, хто всім серцем належав слободі. Сутулий, але з випнутими грудьми, з товстими кривими ногами від їзди на конях з дитинства, Крук був мовчазний. Коли говорив, наче каркав по-воронячи. Звідси й прізвисько, що, приставши до нього, замінило ім'я. Ратибор мовчав, наслідуючи Крука. Чим він міг допомогти?

Тримаючи одною рукою стрілу, другою Всеслав обмацував ззаду шию; і пальці, й тіло відчували, що близько до шкіри сидить наконечник стріли.

— Подайте,— сказав Всеслав, показуючи на високе хозарське сідло. Він звелів Крукові міцно тримати сідло, а сам став на коліна, вниз обличчям, і вперся розщепом стріли в ямку під лукою сідла. Ратибору Всеслав наказав тримати розщепу в ямці, щоб не зісковзнула. Взявшись обома руками за потилицю, стоячи на колінах, Всеслав натиснув. Не квапився, не рвонув із силою вперед, як, холонучи від жаху, в думці підказував йому Ратибор. Ні. Поволі, поволі Всеслав устромляв у своє тіло стрілу. Він дихав глибоко — вдихне, затримає, видихне. М'язи нату-

жилися, руки поросли вузлами, і Ратибору здалося, що волосся у воєводи піднялося сторч.

Ратиборові пальці, тримаючи кінець стріли в упорі сідла, вклякли, серце наче зупинилося, а на шиї у Всеслава, під волоссям, з'явилася гулька, потім нарід загострився.

Жовто-чорний метелик, обманутий нерухомістю, сів на вигнуту Всеславову спину, склав крильця, перетворюючись на деревний листок. Ратибор не бачив його, він дивився, як вилазило тупувате чорне жало. Ось прорізалось і вістря краю наконечника. Ратибор ледве вимовив:

— Вийшов, годі...

— Зрізуйте залізо! — відповів Всеслав. Його голос видався дивно пожвавленим і спокійним.

Воєвода й далі спирався об сідло. Ратибор теж тримав кінець стріли, а Крук товстими, але вправними пальцями стрільця і вмільця-зброяра, орудуючи гострим ножом, зрізав наконечник: готово!

Всеслав розігнувся. Обличчя в нього було геть чорне, кров заливала очі. Вони, як здалося Ратибору, сяяли червоним світлом, ніби всередині, за зіницями, палало полум'я.

— Тепер тримайте стрілу попереду! — сказав воєвода. Всеслав стояв на колінах. Ратибор і Крук, упершись

ліктями в сідло, взяли за стрілу. Саме вистачило місця для чотирьох долонь. І так само повільно, як проганяв через себе стрілу, Всеслав потягнув її назад. Відштовхуючись від сідла, він усім тілом відкидався назад. Ще натужився, ще — і раптом у руках Крука й Ратибора залишилася стріла. Віднині їй судилося зберігатись у хаті воєводи разом з мечем та іншими заповітними речами, за якими роська слобода пам'ятає своїх вождів і відомих воїнів.

Підвівся Всеслав, випростався, розправився. З жахом, намагаючись не потрапляти на очі, слобожан поглядали на свого воєводу. Кожен, прикладаючи до себе подвиг,

пережив, відчув і спитав: "А сам ти міг би зробити таке?" Відповісти нелегко.

Від Турового урочища, розтягнувшись довгою валкою, скакали вершники. Це слобожани везли мотики і заступи, щоб копати хозарську могилу.

Всі люди одної мови, і ті, які жили на Рось-ріці, і найвіддаленіші мешканці заприп'ятських боліт, усі слов'яни до самого Холодного моря на півночі твердо знали, що турбота про людське тіло виказується для влаштування душі. При житті душа й тіло — одне. Як вода

2 В. Іванов

33

наповнює землю, як вологою напоєний живий листок дерева, як у кремені зачався вогонь, що видобувається ударом твердого заліза, так душа живе в тілі. Та й після руйнації тіла зберігається таємний зв'язок останків з душею. Спалюється труп на похоронному багатті — і очищена вогнем душа легко возноситься на небесну твердь. Там мати й батько чекають дітей, там друг знаходить друга, там кінець усім розлукам і — здійснення будь-якої мрії.

Якщо покинути тіло на здобич пташині, звірові, черв'якам — то душа неприкаяно блукатиме поблизу місця, де померла людина. Залишена без обряду, вона намагатиметься мстити не лише винним у смерті тіла, а й усім людям без винятку. Душа людини, тіло якої буде кинуте у воду, піде за ним, і горе тому, хто знайде таке тіло, не покладе його на багаття чи не закопає в землю.

Закопане тіло відводить помсту душі від людей, але інакше, ніж спалене. В землі душа залишається під гнітом, не вирватись їй ні під живе світло дня, ні під колискове мерехтіння зірок. Наче сповите дитя, ніби звір у тенетах чи раб, навіки прикутий до жорен, така ж безсила, непорушна душа того, чиє тіло закопане в землі. З часом підземний холод і морок роз'їдають душу, туга й голод за денним світлом виснажують надії, і вона, розчинена, згасає, як вуглинка під попелом, забуває себе, як збайдужілий старець, і завмирає навіки В земному супокії.

Тому ворог ніколи не стане ховати ворога. Тому краще загинути в бою, ніж померти рабом і не бути похованим.

Росичі остерігалися просто кидати тіла ворогів, щоб душі, блукаючи, не мстилися, перекинувшись упирами, не висмоктували б кров роських немовлят, щоб не навіювали ворогам сни, вказуючи дорогу до Рось-ріки, спокушаючи чужих слов'янським добром.

Нечесно і піддавати беззахисний труп нарузі. Зрізавши дерн, слобожани викопали глибоку яму в недалекому від ночовиська видолинку і поклали тіла хозарів у спільну могилу. Лічили, щоб знати, скількох перемогли.

В куц густого полину заповз поранений і там спустив дух. Витягши тіло, Ратибор почав було його розглядати — і відсахнувся. Не чоловік, а жінка в чоловічому одязі була перед ним. Жінка — воїн. І смерть зустріла грудьми: ліве плече розсічене. Смагляве обличчя ледь скривило бажання щось сказати. Очі були відкриті, великі, блакитні. Обманутий їхньою живістю, Ратибор нахилився і побачив себе

відображенням у глибині. Наче він сам дивився звідти. Він вглядався, безсилий

одірватися. Зараз вона оживе!

Довга коса, чорна, як перо ворона, лежала, ховаючись у кущі полину, і здавалася безкінечною. На грудях ледь здіймалися дві маленькі напівкулі, незаймано ніжні. Вперше перед Ратибором була жінка, в його владі, та безмежно чужа — її забрала смерть. Зламане деревце. І вже летіла муха до очей, де залишився Ратибор.

Хто ж зрубав хозаринку, хто погубив таку красу?! В полі зустрічаються, не дивляться на обличчя. Чи сама ти пішла на Рось-ріку, чи тебе повіз хтось, безсилий розстатися з твоєю ласкою?

Півжиття віддав би Ратибор за пригорщу мертвої води, щоб зцілити згублене тіло, та за пригорщу живої, яка поверне душу. Що — півжиття! В пристрасному затьмаренні він віддав би все, залишивши собі день, нехай годину, з воскреслою хозаринкою.

А там уже заповнили спільну могилу, засипали землею жовті хозарські тіла. Щільно втоптують ґрунт — не докопаються звірі,— закладають збереженими шматками дернин, щоб могила швидко злилася зі степом і ніхто не знайшов місця, навіть ті, хто копав могилу.

А Ратибор чогось чекав у сум'ятті спраглих бажань, тужив без надії. Ріг завив. Ратибор чув, та не йшов на збір.

Непомічений підійшов Всеслав. Віщий воєвода, сорокалітній чоловік, зрозумів двадцятилітнього, що ще не знав жіночого кохання.

— Не дам її закопувати,— сказав Ратибор, закривши щитом своїм від чужих обличчя й груди хозаринки.

— Так,— глухо згодився князь-воєвода. Йому заважала рана, набухав язик, зчавлювало горло.— Поклади її на багаття разом з нашими...

Здобуток дістався багатий — будуть ділити слобідські. Отримають потрібне, не обтяжуючи себе зайвим запасом. Воєвода турбується про всіх. У слободі, як і в родах, спільне господарство, спільні речі. Є в кожного і своє власне, потрібне для життя. Зносилося, зіпсувалося — дадуть нове, якщо не маєш змоги зробити сам. Роди разом обробляють поля, розводять худобу, збирають медові борті, ловлять рибу, полюють на звірину, тчуть тканини, вичиняють шкури, виготовляють знаряддя праці. Різні справи виконують різні люди залежно від сили і вміння, кожен в роді має право на все йому потрібне. Князь-стар-

2*

35

шини, кажучи, яку робити роботу, за звичаєм думають про спільну для всіх справу, радячись зі старшими за літами.

Взяте з бою належить слобідським, але не тому, хто взяв, а всім. У цьому сила слобідських звичаїв. А то сильний стане ще сильнішим, а слабший не дотягнеться до сильного. Кожен ланцюг не міцніший за найслабше кільце.

Дико, норовисто йшов до Росі взятий з бою табун. Хозарські коні тривожились, чуючи чужу мову, чужі голоси, лякалися незнайомого запаху росичів. Звикнуть. Дехто із слобожан накинув оком на особливо привабливого йому коня, сподіваючись, що при

розподілі князь-воєвода прислухається до прохання. У такого коня в гривку вплетений ремінець з вузликами чи заплетений косицями цупкий волос.

Закутавши в хозарські плащі, слобожани везли своїх мертвих. Ось і Сварога на дубі стало видно. Кожен воїн простягає богові зброю, з якою нині здобув перемогу, кожен прославляє Огненного Батька.

Всеслав не міг вітати Сварога голосом. Віщий воєвода передбачив наліт хозарів, та не міг знати, коли самому затулитися щитом. Хоч він не злазить з коня — йому недобре. Кров більше не йде, полегшуючи тіло, з присохлих ран. Набрякло обличчя, розбухло в роті. На горло лягла петля, і груди втягують повітря всіма зусиллями ребер і пліч. Не слова, а шипіння проходить через запалені губи.

За верству від слободи, поблизу околиці лісу, розкладені багаття. Шість вогнищ розкладені так, що утворюють коло. Посередині сьоме — для віщунів.

Князь-старшина Колот — Всеславів друг, відомий своєму племені знанням сили трав і таємниць небесних суцвіть-сузір'їв. Колот неабиякий умілець ворожби. Звуть його росичі Колот-відун. Позаочі дехто скаже — чаклун. Це образа. Відун знає добрі сили, а чаклун, аби шкодити людям, знається зі злими.

Сьогодні разом з матір'ю Ратибора старою Анеєю Колот варить трави в глиняному горшку. Щоб відвар був цілющим, потрібен не мідний, не бронзовий, не залізний горщик. Лише біла глина допомагаєвиліковувати. Глину копають під молодий місяць, увечері, коли на заході ледь виступає новонароджений серпок. У такі ж дні збирають стиглі трави. Розпочинати добру справу слід з народженням місяця. Але це таємниця чаклунів. Чаклун ховається. Щоб погубити іншого, він спочатку губить самого себе. Чаклун вершить сам. Відуни ховають таємницю, щоб невіглас не зіпсував твориме, але одні одних не цураються. Мудра баба Анея знає таїни доброго зілля.

Міняючись, щоб заклинання звучали безперервно, Колот і Анея нашіптують слова: заклинання подвоює силу трав.

Нині вночі ніхто із слобідських не спить. Усі на роботі, всі вибирають у лісі сухі дерева і несуть їх, готуючи похоронне багаття. Досвід навчив, скільки треба дров, щоб спалити тіло. Скільки тіл — вдвічі більше сажнів сухих дров.

Сім тіл чекають поховання.

Ні охололе нічне повітря, ні гаряче дихання багать, ні пара від зілля, яке вариться в горшках, не дають полегшення Всеславу. Йому здається, що вузенька трубочка, наче соломинка, вставлена в затверділе горло. Обличчя воєводи синє, пухлина спотворила губи й щоки. На голих грудях і шиї вени здулися мотузками. Дихати! Неймовірні муки не болю — безсилля.

Зілля готове. Остуджуючи, Колот і Анея переливають чорну рідину з горщика в горщик. Навар змінюється в кольорі, світлішає; чи це тільки здається при нестійкому освітленні багать?

Захололе зілля зливають у турячий ріг, що служив ще батькам і дідам. Тонко вишліфувана, кам'яно-тверда кістка вже покрилася сіткою тріщинок, стерлася срібна оковка — від давності ріг став ще дорожчим.

Зріз рогу — дві чверті в обхваті, всередину може пройти кулак. З велетенського тура зняли цей ріг. Зсередини краї облямовує срібна торочка, її ворсинки загнуті вниз, щоб затримувати травинки, які плавають у цілющому відварі.

Відун і відунка куштують зілля і передають ріг воєводі.

— Випий на здоров'я, Сварогів онуку, щоб у тебе було довге життя, щоб сто пар чобіт сходив, поки вознесешся на багаття! Випий сили Сварога!

І на вухо Всеславу Колот шепче:

— Пий в ім'я Чорного Перуна!

Ні, не проходить в горло напій. Марні намагання проковтнути. Всеслав повертає ріг. Не можуть допомогти трави, не допомогло і заклинання, написане на розі химерними рисочками, кружечками, кутиками.

Всеславу мариться, що він пливе в лавині води. То опускається в зелену глибину, то піднімається, розштовхує руками сіро-брудні крижини, бачить сиво-чорне небо. Потім знову поринає в нерухому зелень глибин і знову піднімається до безрадісної поверхні, не дивуючись тому, які м'які крижини, яка тепла вода, в котрій плаває крига.

Воєвода не хоче лягти; закинувши для опори руки за спину, він дивиться в небо, якого не бачить. Свистячий хрип здається майже криком. Він приречений. Відуни презираються: завтра на похоронне багаття підніметься восьме тіло.

"Так,— думає Колот,— і буде новий воєвода на слободі". На погості зберуться всі десять князь-старшин, прийдуть слобожани, будуть думати. Колот не бажав Всеславу смерті, вони були друзями. Колоту жаль, що не підготувався до смерті друга: він сам хоче стати вождем слободи. І він розмірковує, кого із князь-старшин, кого із слобожан підмовити, щоб сказали його ім'я.

Анея скорботно дивиться, як сірий попіл гасить вугілля непотрібного вогню. Тим краєм серця, де жінка і на старості цнотливо оберігає розуміння таємниці любові, вона гірко жаліє Всеслава. В ньому поєднуються вищі якості чоловіка, і плем'я втрачає у Всеславі кращого захисника, який ще не вчинив великого подвигу.

Неподалік, поруч зі своєю злосасною здобиччю, лежить син Анеї. Мати в клопоті про вождя слобожан забула нерозумного сина. Здобич його нікому не потрібна, ніхто не змагатиметься за неї з воїном. Ратибор не розв'язує тканини, що покрила тіло хозаринки. Смерть уже згасила очі — нехай вони залишаться такими, якими він побачив їх уперше.

Живий з живими! Всеслав розкидав мертві крижини. Ні, не померти, не померти! Нічого не здійснено із задумів, які він виношував. Страшна не смерть — гірке, як сік болиголова, усвідомлення нездійсненності бажань.

Душить усе дужче. Ні, живи! Воєвода тремтить, його морозить. Смерть — противник. Він хоче здолати смерть, схопити. Він теж душить, ламає. Чорні кігті впиваються в горло, він відриває їх. Йому здається, що під його пальцями ламаються чийсь кості.

Він робить крок, другий, третій, наступає! Навіть холодний Колот злякано дивиться на боротьбу з невидимим. Всеслав хрипить, чуються незрозумілі слова. Здається, він

зриває із себе щось. Ось він береться за голову, обома руками повертає її праворуч, ліворуч. Долоні сповзають, стискають ребра. Від чорноти тіла волосся на грудях здається золотим.

Дихає воєвода, дихає! Він спльовує чорно-смолисту кров і дихає. Він промовляє:

— Пити!

Анея подає зачарований ріг. Великий горіх ходить під шкірою горла. Воєвода п'є... П'є!

Всеслав переміг. Смерть відступила, це бачать усі. Життя належить сильному. Не гоже кричати від радості там, де лежать мертві. Вістка про перемогу воєводи передається, біжить, як огонь по траві, в глибину лісу, до найві ддалені-шого слобожанина.

— Воскрес Всеслав, воскрес! Повернувся від порогу Смерті!

Ніби й не було нічого, воєвода спитав:

— Чи готове багаття для поховання братів? Побачивши Ратибора, Всеслав згадав. Ударивши молодого воїна по плечу, він співчутливо спитав:

— Горюєш? Устань! Вони відходять.

Горять високі багаття, охороняючи тіла полеглих за плем'я. Вартівники з оголеним залізом страхають зле, відуні підкидають у полум'я пахучу свячену соломку.

Вранці минулого дня піднявся над слободою стовп чорного диму. З диму в градах дізналися: в Зароссі ходять степняки. І, готуючись до оборони, князь-старшини наказали, кому з чоловіків іти на допомогу слободі, кому захищати град.

До кінця першої чверті дня дим застрибав клубами, наче його раз за разом видували міхом, таким, як ворот: слобода б'ється зі Степом! Поспішали городські дружинники, боячись запізнитися.

До кінця дня всі гради знали, що слобідські своєю силою перебили степових людей і взяли багату здобич. Називали імена убитих у бою слобожан. І почали градські збиратися до слободи.

Ближні прийшли вранці, далекі підходили й підходили. Стежки через володіння племені закрутісті, чужий не одразу зуміє проникнути крізь лісові хащі, яри, а навпростець через ліси, які відмежовують оброблювані поляни, теж немає ходу: гірше за бурелом стоять на заваді мудро влаштовані засіки повалених дерев. Вільні люди збиралися без принуки. Звичай народжений життям, він для росичів сильніший за писані закони, вигадані в ті самі роки владиками персів, римлян, готів та інших людей.

Усе живе приречене на смерть, птах і звір, риба й змія, злак і бур'ян, дерево і кущ. І людина... Знаючи неминучість смерті, досягнувши неминучість знищення всього живого, росичі не змирялись з кінечністю власних днів. Тут ні звичка, ні байдужість не усмиряли людей. Тісний любовний зв'язок сімей і поколінь, пізнання життя як вищого, ні з чим не зрівняного блага змогли породити, як меч породив лати, а стріла — щит, бажання жити після смерті. Нещадне вторгнення смерті, почуття найболючішої втрати, сердечна святість земних зв'язків, земної любові здавна породили в росичів переконання в тимчасовості розлуки. За похоронним багаттям усіх чекали зустрічі і

вічне єднання.

Примирення, непроникний покров забуття на відгорілому полум'ї колишніх пристрастей... Не тільки це — померлі ставали хранителями живих і покровителями роду.

Поховальне багаття було складене з дубового дерева. Дуб — дерево чоловіків, його полум'я очищає душу воїна. На верх споруди проклали дорогу, нею несли тіла. На груди клали щит, у ноги — сагайдак зі стрілами і лук. Справа — спис, зліва — меч, як при житті, так і в небі. В головах ставили берестяні і луб'яні чаші, горшки з медом і молоком, не забували хліба й круп. На пальці надівали бронзові, мідні, срібні персні, які в кого були, з камінцями ч/я прості. На голови — шапки, ноги озували в нові чоботи. Клали аркани для ловлі коней і ремінні драбини, щоб лазити на дерева. Накривали плащами. Нічого б не забути, аби одні одних не корили за недбальство при майбутніх зустрічах.

Жінки плакали. Хто з тихим стогоном називав покійників поіменно, хто з голосними зойками доручав їм не забути на небесній тверді передати рідним звістку про живущих на землі.

Останнім Ратибор виніс на багаття тіло хозаринки, душу якої порятував для себе від загибелі в підземному мороці. Жінка тепер чекатиме його. Ратибор зарікся над нею ні з ким не кохатися до того, як надійде і його час. На твердий холодний палець молодий воїн надів мідну обручку, простої роботи, але не просту за закланням. Біля хозаринки розмістили речі, вдаровані добрими роськими жінками: веретено, прядку, клубок льону, вовни, щоб не нудилась без роботи.

В мовчанні землі насінина випускає паросток, в мовчанні розкривається брунька, мовчки починається життя. Люди стихли, чекаючи початку огненного чуда.

В тиші чулося ценькання кресала об кремінь. Стара Анея тримала кремінь з підкладеним трутом. По кременю гартованим залізом ударяв старий Горобій, князь-старши-на, Всеславів батько. Сухий деревний гриб, варений в лузі,— трут зайнявся. Інша бабуся роздмухала трут, поклала його під купку сухих стружок з жіночого дерева — берези. А Горобій, зробивши свою справу, відійшов.

Жінка — творівниця, благодійниця. Це вона збирає сім'я, в'яже снопи за косарем, зігріває рід, дає племені тіло. Вона як кремінь, у ній таїться полум'я. Жінка оберігає плем'я, вона зачинателька, без неї припиниться життя росичів. Тому на похоронах жінки повинні дбати про вогонь.

Чоловік оре, вкидає сім'я, роздирає земну плоть — він воїн, наділений міццю тіла. Тому чоловік має бити кресалом по кременю, а жінка повинна тримати кремінь. І чоловік, як батько, якому належать народжені жінкою діти, підпалює останнє багаття, щоб звільнити останньою розрухою душу від омертвілого тіла-кори.

За знаком Горобія слобожани розбирали заготовлені соснові лапи, брали вогонь від маленького багаття. Багаття запалало кругом в самий полудень, в найяскравішому світлі неба, аби душі не заблукали в дорозі. І завилося полум'я, несучи в небесну твердь розчинену і очищену плоть — слов'янські душі.

Вселившись в орла, віщий чоловік може піднятися крізь повітряні струми до самої межі небесної тверді. Звідти він огляне землю людей слов'янської мови від краю степів Півдня до холодних морів Півночі, як їх озирають жителі самої тверді. Найближче до межі степу лежить земля малого племені росичів. Тут він побачить покручену річечку, що часто змінює тихі заводи на стрімкий плін. Побачить лісову чорноту з темними вкрапленнями соснових борів, поляни-розчища зі смугами хлібів, з чередрами корів та отарами овець, з табунами коней. Посеред деяких полян, наче сімейства груздів, збилися купками ґонтові дахи градів. Родові межі позначені стовпами високих могил, там тіні росичів — обвуглені кісточки — і тіні взятих на небо речей — іржа залізної зброї, позеленіла мідь. Ставши вічною власністю предків, речі втратили земний вигляд. Та могили живуть, вони стережуть кордони.

Коли б не було могил — чи було б плем'я? Могили росичів еднають минуле з теперішнім. Без такої єдності немає майбутнього.

Тане, тане вогненна гора. Росичі дивляться, думаючи про душі покійних. Вони там, де панує вічний, незрозумілий земній людині рух; там літають і борються небесні звірі, пасуться небесні череди, пливуть небесні човни і світяться квіти.

Душі семи воїнів, душа невідомої хозаринки разом линуць через розхвилюваний океан повітря, дно якого — наша Земля. Вони не бояться сполохів блискавиць і громових ударів. Ось блакитна прозора гора царства навів — предків, світ і помешкання душ. Тут сховище всього насіння, тут сонце відпочиває після дня. На небесних луках душі немовлят пасуть півників, пір'я яких виблискують зірками для очей земних людей. Душі немовлят доглядають білі легкохмарні діви до пори, поки душа матері не підніметься до них.

Охололо жаровисько. Місце підмели з країв, не ступаючи всередину багаття із шани до останків. Землю носили в щитах, у цеберках, у лозяних і луб'яних коробах, у шкурах, у плащах. Кидали зі всіх боків усередину, м'який горб наростав, осипалися грудки. Потім утоптували ногами, затовкали довбнями на ручках, поливали водою, щоб щільніше влягалася земля, а горб був крутішим.

Священні могили; велике зло перед померлими потривожити поховання. На могильний горб так треба насипати, щоб віками нікому не вдалося розкопати його чи зорати.

На багатьох возах і в'юками привезли хліби, варене і смажене м'ясо, рибу, варево на м'ясі й рибі в глибоких корчагах, каші полб'яні, пшеничні, горохляні, ячмінні, меду броджені хмільні, пива рідкі, як вода, і браги густі, наче хлібна закваска, кислі кваси... Біля горба влаштовується потрава — учта для поминання померлих. їдять, кваплячись вдовольнити спрагу й голод, славлять небіжчиків. Розморені пивом і медом, плачуть близькі.

Починається тризна — показовий бій. Слобожани шикуються двома загонами. Зближаються, вдаряють зброєю, розходяться знову; всі з гострими мечами і списами. Та уникають заподіяти хоча б подряпину: на тризні не можна показувати кров, померлі не люблять бачити братську кров.

Здалий і славний на тризні той, хто, завдавши вбивчого на вигляд удару, вміє стримати силу.

Змагаються парами — це видовище спритності, бойової краси.

Так росичі наснажувались думкою про безсмертя. Їх не захищали союзи і угоди. Віра в честь, з якою буде росич прийнятий у пристанищі предків, піднімала почуття гідності особи.

Хлопчики, підлітки, присутні на мужніх обрядах тризни, всією душею тяглися до слободи. Якщо доведеться загинути — загинемо, як ці!

Тризна скінчилася, бійці розійшлися. З допомогою молодих Горобій зійшов на могильний горб. Проводячи на спочинок сонце, старий славив плем'я:

Ми звичаї підтримуєм свої,
батьків правічний спадок заповітний.

І в ріднім домі-лісі віщі сні,
і шепіт наших трав в лугах і на галявах,
і шелест ярини у борознах,
руками сіяної росів,
і біг коней,
і тлум черід,
і птаства в небі грай —
все наше тут.

Могили предків бережуть кордони,
стоять на міждоріжжях, споглядають
порядок плину літ і поколінь,
черговість в швидкозміні роду.

А в вирах позахмарних юрми душ
летять між твердю неба і землею,
де доведеться бути й нам,
коли прийде таємний час
блаженства вічності,—

ті душі посилають нам підмогу
в день болю й горювання.

Так само, як і бог, що гасне,
щовечора вмираючи,
так само, як трава і лист на дереві,
світильник дихання в людині,
засявши при народженні,
погасне...

Людина ж теж — не зникне зовсім, померла — наче захід. Вона — умиротворена.

Оддалік від тризни воєвода вів мову з князь-старшина-ми родів.

Звичай... За звичаєм роди давали людей у слободу, давали скупю. Всеслав став на важку боротьбу із звичаєм, щоб старійшини погодилися відпустити в дружину племені

більше молодих. Старійшини правлять своє. Важко буде стільки ротів годувати. І так у слободі живе кожен п'ятий чи шостий чоловік. Де ж їх брати? Хто в градах роботу робитиме?

Всеслав говорив про хозарський загін. Якби не взяли його "слобожани несподіваним нальотом, скільки лиха дісталось б від хозарів. Хозари — воїни, у них добротна зброя: сімох убили, десятих поранили. Виучкою та вмінням узяла верх слобода. А коли б хозарів було сотень дві чи три, що тоді, на що пішла б уся праця? Попалили б вони гради, побили б людей.

Слобідський ватаг себе забув захищати до поранених. Лише щойно відбився від смерті, голови повернути не може, а гне і гне в свій бік. Нечуване вчинив Всеслав — сам із себе витяг стрілу. Нехай побив хозарів, нехай узяв багату здобич — по справедливості все тямало перед мужністю воеводи. Таки домовилися наполовину. Якщо від кожного роду в слободу піде ще чоловік п'ять чи шість, але не більше семи, старійшини не будуть перечити. Проте й спонукати нікого не стануть, нехай молоді йдуть своєю волею.

Вели розмову, а кожен думав: "Звідки Всеслав дізнався про наближення хозарів?" Спитати — ніхто не спитав. Дехто із старійшин сумнівався: чи не попередив хто воеводу...

Захід згасав, пора й додому. Слобідські підлітки шанобливо піднесли гостям воду, зливу з гарячого вугілля.

Обмивши /руки й обличчя під струменем з луб'яної кінви, князь-старшини очистилися після похорону.

Для блага обох належить водою відмежовувати живого від померлого.

6

Анея йшла польовою межею. Лобода виросла вже високо, означивши стежку між пшеницею та ячменем. Жовтий пилок розцяцьковував спідницю вдови. Хліба сильно виколосилися, зерно виспіло, незабаром і тут почнуть жати.

Верстви дві впоперек, верстви дві в гонах — лісова поляна, вся вбрана в зріючі хліба, була мов озеро в лісі. Нерівний край дерев урізався в поляну мисами, відступав затоками, а посередині, як острів, розмістився град, князь-старшинство, в якому правив Горобій, Всеславів батько.

Кожний град намагався осісти посеред чистої місцини, щоб важче було непомічено підкрастися, щоб ніде було ворогові сховатися від стріли і пращового каменя.

Про роські гради правильно було би сказати, що не осіли вони, а вляглися за свої огороди. Рів глибокий, тин високий. За ним, всередині града, будівлі низькі, розтягнуті по землі, не через невміння вивести стіни вищими, а дахи — крутішими, а з тією ж зрозумілою без слів думкою: аби з поля чужому окові не бачити, що діється за тином.

Гради народжувалися з однаковою думкою про захист у поселенні, як у фортеці. Починали будувати їх з рову, продовжували зведенням тину. А будинками лише завершували.

Анея вийшла із свого града рано-вранці; зараз сонце вже доходило полудня.

Прямою стежкою треба було б іти верстов шість, не більше. А лісом, оминаючи засіки, було, певно, втричі довше.

Анея обійшла огорожені тинами і захищені глибоким ровом градові задвір'я. Як заведено, рівчаки, яким допомогла людська рука, заповнювали рови. Тут рів був майже сухий — очевидно, ще не розчистили зарослу бур'янами канаву. Круті береги затягло малинником, місцями внизу стояла вода, покрита ряскою. Грівся на сонці товстий вуж. Він не поворухнувся, і жінка зійшла зі сліду, протоптаного людьми і худобою, щоб не зігнати змію. Добрі змії, чорні, в коронках білочревні вужі та коричнево-бурі полози часом жили під хатами. Діти гралися з ними і пили молоко з однієї чашки. Добрі змії ворогували з гадюками. Туди, де живе вуж чи полоз, гадюка не заходить.

Перед околицею через рів був перекинутий міст. Чотири прогонні балки, опираючись на козли, несли настил з пластин — розпластаних вподовж балок. Краї мосту лягали на вкопані в землю колоди. Дерево повищерблювалося під копитами, розтіпалося на лико під колісьми возів. Міст давно не міняли, не забирали, як робили при звістці про наліт степовиків.

Для проїзду в тину було залишено вузьке місце — розпростертими руками можна було дістати до обох брамних стовпів. Проїде підвода — і добре. Важке полотнище воріт було відхилене, і вхід загороджували дві жердини, щоб не зайшла заблукала худобина. Анея, зігнувшись, пролізла попід жердинами. Роки вже були не ті, щоб перескочити, як бувало.

Від воріт вузька рівна вулиця майже одразу впиралася в глуху стіну хати. Уступ був перешкодою для того, хто з розгону ввірветься у ворота. Обійшовши стіну, вулиця знову витягувалася прямо.

Тихо, безлюдно, всі за роботою. Двох жінок зустріла Анея на всій вулиці, поклонилися одна одній не за однаковим звичаєм. В десяти родах росичів набереться не більше десяти сотень дорослих, усі знають своїх в обличчя. Жінки не спитали Анею, чого прийшла із свого роду, тільки побажали здоров'я. Господар гостя не питає, Анея тут гостя усіх. Біля Горобієвих воріт Анея потягла за дерев'яне кільце. Внутрішня клямка піднялася.

Хвіртка відчинялася назовні, а колода була врубана з нахилом всередину. Важке полотнище хвіртки, зібране з дубових опілків пальців на чотири завтовшки, могло наздогнати необачного відвідувача і, чого доброго, мало не зламати хребта. Вдома в Анеї була така сама хвіртка, тому стара встигла переступити через поріг. Позаду клямка сама піднялася по скосу і заскочила в паз. Ворота, як і градські, були вузькі, ледве проїхати, зсередини міцні засуви були вставлені в ковані гнізда.

Двері й ворота завжди мають відчинятися назовні. Бий по них, будуть тримати, поки не розсунеться вся будівля. Багато клопоту й праці вимагає фортеця, багато рук відриває вона від інших, потрібних справ. Усі тини, товсті стіни, рови... Робота велика. Набагато легше і простіше живуть далекі від степу слов'яни.

На тісному "подвір'ї, кроків десять у довжину, не більше — в ширину, вибравши місце на прогрітому осонні, лежав собака. Був він завбільшки, як тримісячне теля, в

сизій з сивинкою шубі. Почувши Анею, собака підняв зарослу морду — через цупку шерсть ледве зблиснули очі — і знову опустив на лапи. Звірові собаки були навчені не гарчати, тим більш не кидатися на людей у дворах, на вулиці. Якщо господар не накаже. Чужих у своєму роді немає, нема сусідів—усі свої. Кому що треба — спитай, нема нікого — візьми сам, не гаячи часу. Потім скажеш чи віддаси.

На голос Анеї вибігла дівчинка років чотирьох, в сорочечці, і задивилася на гостю. За дівчинкою вийшла росла жінка, високо несучи важкий живіт. Та й без того, з самого стомленого обличчя в темних плямах, одразу було видно, що вже близько до пологів.

З натугою молодиця поклонилася, намагаючись дістати рукою землю:

— Будьте здорові, матінко Анеє, от мені радість послали...

— Будь і ти здорова, молодице,— відповіла стара,— давно не була я тут, А батько ж це де? Чи не подався куди?

— Тут він, у сусідів. Та ви, матінко, заходьте до хати, перепочиньте, хліба-солі скуштуйте.

Гість далекий, з іншого роду, господареві не годиться його не вшанувати, а гостеві не можна відмовлятися: гребує, виходить. Зневаження звичаю може стати образою на цілі роки.

Двері до Горобієвої хати низькі, заходиш — кланяєшся. Не з гордості будують росичі низькі та вузькі двері, а для оборони. І віконця вузькі — дорослому не пролізти. В глибині хати на земляній долівці влаштовано огнище-піч з тесаного дичака. Над ним дах, по-літньому розкритий широкою продуховиною для тяги диму. Взімку продуховину закривають, дим витягує через відкриті двері. Зате коли дрова звугляться і двері зачиняться, в хаті тепло, хоч геть роздягайся.

Дах-стріп зібраний без стелі, видно балку-сволоку з крок-вами-дилями. Всі росичі ставлять хати однаково. В хаті темнуватو, особливо для того, хто зайшов із світлого дня. Оброслий сажею дах чорний, наче фарбований дьогтем. Чорні й стіни, в пухкій, як хутро, сажі. Сажа скрізь, де в повсякденному житті до неї не дотикаються спини й руки. До всієї сажі рука господині з мітлою і віником дотикається двічі на рік: по весні, перед ясним жіночим святом першого березового листка, і по осені, коли росичі втеплюють житло перед холодами.

Довкола стін ідуть широкі, на п'ять чвертей, лави-лежан-ки, на них і сидять, і сплять. Зимами, коли надокучливі дощі переб'ються морозами, сплять і на полу — далекий куток хати весь перекритий дощаним помостом. На полу можуть влягтися і двадцять душ. У Горобія мало народу в сім'ї, а хата велика. В лісі живуть росичі, дерева багато, будують просторо. Праворуч від входу до стіни прилаштовані перегородки, вхід завішений сірою тканиною. Там — постіль господарів. Другий такий самий кут — для жонатого сина.

З приказуванням та з припрошуванням, які язик промовляє, не замислюючись, і які, не думаючи, сприймає слух, дружина слобідського воеводи Краса всадовила Анею за довгий стіл, ніжками вкопаний у долівку. Легко відкинувши товсту ляду високої скрині, господиня витягла дерев'яну таріль з вареним стегном — шинкою дикої кози,

поклала на стіл довгий ніж.

— Всеслав учора прислав із слободи дві туші. Наче свого м'яса нема дома... Треба мені! — раптом з надривом мовила молодиця.

Важко, на всю ступню тупаючи босими ногами, вона вийшла і незабаром повернулася з глиняною корчагою молока. В іншому прискринку знайшлася кругла миска з сотовим медом і малий, долоні на дві, плоский хлібець. Розламавши його руками, Краса подала гості великий шмат, собі залишила менший. На тому й завершився обряд. Нешаноба господаря образлива гостеві. Та й настирливість недоречна між вільними людьми: все перед тобою, їж від душі, неволити не будуть.

Сівши поруч, Краса надкусила свою частку хліба. Анея зголодніла, їла охоче, запиваючи молоком. Зубів у старій залишилося мало, та м'ясо було добре розварене. Господиня нарікала на хліб:

— Зерна самі витруски залишилися, в засіках послід вимітаємо. Із сміттям та мишами потрублений. Не дочекаємося, коли вже до нового доживемо.

І справді, хліб у домі князь-старшини не був добрий ні на смак, ні на вигляд. Ішов останній місяць перед жнивими, роські роди розтягували рештки зерна, ділили його жмін-ками на їдців. Достаток м'яса, молока, сиру, масла, меду — все здавалося прісним без хліба. В градах рідко де чулося погуркування жорен.

Молоти зерно — жіноча й дитяча турбота, праця легка, але нудна. Жорна спарені, в один обхват, покладені пирогом. Всередині верхнього каменя видовбана дірка пальців на два, ближче до краю жорнового круга стирчить ручка. Каміть крутять, в дірку пригорщею підсипають зерно. Поламані і перетерті зерна висипаються кругом на підстелену ряднину. За один прогін виходять крупи на каші, за два прогони — грубе м'яке борошно. Кому захочеться хлібця білішого, той просіє борошно на густому ситі з плетеної соломи.

Погано, коли заспокійливий голос жорен стихне зимою. Після жіночих свят березового листка бездіяльність жорен уже не лякає.

Так і відповіла Анея:

— Нічого, Красунечко, скоро жатимемо.

— Скоро, — якось збайдужіло погодилася Краса.

— Бачу, ти хлопчика матимеш, — зауважила Анея, Відунка такого даремно не скаже. Видно, помітила ознаки, зазирнула в життєдійну таїну.

Щоб не завадити віщому слову, Краса, повертаючись на всі чотири сторони, в кожну мовила закляття:

— Збудься, збудься, збудься, збудься! — і призналася Анеї: — Я й сама так було думала. Але сказати вголос боялася, аби не зашкодити. А він же, голубчик мій, почав дуже штовхатися. Ох! — Краса поклала долоню на живіт. — Почув! І справді чоловічок!

— Тепер уже не бійся слова, все сталося, — заспокоїла Анея. — Буде чоловічок у тебе.

Стара лагідно погладила Красу по голові, міцно пов'язаній хусткою.

Ласка розчулює незвичне серце. Змарнілими щоками Краси покотилися непрошені

сльози.

— А нащо мені себе берегти,— заголосила вона,— кому я потрібна? Якби був у мене чоловік сякий-такий, але аби був зі мною, я ж би його, голуба, доглядала. А цей? Коли раз у місяць, коли через два прискаче із слободи, як чужий. Слова не скаже, лиш йому народжуй і народжуй! Йому б тільки мечі, та списи, та дружина, сам він весь, наче кам'яний ідоляка.

— Така наша доля, виношуй та вигодовуй, вигодовуй та носи, поки стать твоя жіноча живе,— суворо заперечила Анея.— Наша утроба жіноча рід-плем'я виношує, без нашої справи жіночої росичі виведуться. Я не пригадаю, скільки породила. Нині дочка живе. Від старшого сина, якого хозари забили, двоє внучат живе, третій мій народжений — Ратибор. Решта малими перемерли. А все ж я перед родом не в боргу.

— Та хіба я перечу, матінко,— жалібно сказала Краса.— Я Всеславу народжувала, не моя вина, що діти не жили. Ось бачиш, донечка росте, другого хлопчину в собі ношу. Радуниці та нави допоможуть, вирощу хлопця.

Поклавши щоку на долоню, Краса заговорила наспівно:

Роджу, випещу, сльозою вимию, собою викуплю сина любого. Від лихого зла, від напастей всіх, від бідовиськ дня, від нічних страхіть заступлю його.

Упавши головою на стіл, Краса знову заплакала і раптом розсміялася:

— Я так його виніжу, що мій він буде, матінко Анеє, тільки мій. Другий нехай буде Всеславів, а цей — мій!

— Любонько,— переконувала Анея,— буде він свій власний, як усі сини наші. Не буде роду добра, коли наші сини дома сидітимуть, за материнський поділ будуть триматися; нема нам добра, коли нас сини покидають заради списа та меча. І так серце рветься, і так рветься. І немає з нашої гіркої долі іншого рятунку, як гамувати і гамувати серце, себе перемагати. Зрозумій.— так жили, так жити будемо. Виходить, інакше не можна.

Змовкла Анея, і така тиша в хаті запала, наче смерть явилась до живущих. Нечутно ступаючи, підійшла до столу Красина донечка, вилізла на лаву, дотяглася до миски з медом.

Жінки спохватилися.

— Дякую дому сьому і роду сьому за привіт і ласку,— проказала стара. Шепочучи звертання до вогню, вона відрізала шматочок м'яса, кинула його з крихтами хліба на попіл огнища дому. Туди ж хлюпнула молока і капнула меду — для предків.

Горобій усе не повертався. Анея вийшла на подвір'я. Сонце перемістилося, разом з ним перемістився домашній собака, наочно знаменуючи для Анеї долю людини загалом, особливо ж убогу долю старості: не маючи свого тепла — позичай в іншого.

Анея теж всілася на осонні.

Набагато легше знайти тепло для тіла, аніж для людського серця, що холоне в забутті. Серцю потрібна любов, а її не дістанеш за домовою. Це не сонячний промінь доброго Сварога, який зігріває кожного, не встановлюючи різниці між комашкою і людиною. Сварог — батько всього життя. Так було, так буде — добре знала Анея. Вона

зуміла перенести неусмиренну діяльність сильної душі на спільне благо роду, як вона його розуміла.

Горобієва хата була витягнута довгою стіною вздовж вулиці. До дворової стіни хати ліпилися повітки й комори, поставлені в зруб з товстих кряжів, як і хата. Дубова будівля надійна, вічна, поки вогонь не вирветься на волю.

В коморах князь-старшини зберігалися найцінніші запаси роду: сіль у в'язових довбанках, тканина для обміну, виправлені шкури, запах яких відчувався і в дворі. Беріг рід у князь-старшини і сире залізо, яке брали ковалі за потребою, сюди ж зносився глиняний посуд, пошитий з матерії та шкур одяг, знаряддя для обробітку землі — мотики, плужні лемеші. Надійно сховані стінами, стояли обсипані піском високі глиняні корчаги. З осені в них закладали найцінніше з усього — просушене, відвіяне від кукілю, вівсюга та інших бур'янів насіння для посіву. Нині корчаги за порою року були порожні.

До комор впритул підступала інша будівля, менша. Навпроти воріт стояли хліви для зимівлі худоби. Зараз худібка вигулювалася або в лісі, або на заплавному лузі.

Сусідня садиба відмежовувалася від двору високим тином з товстих вербових гілок на дубових колах. В тину пророблена вузенька хвіртка. Анея підвелася — через хвіртку проліз довгожданий господар. Був він худий, по-старечому костистий, дебеле колись тіло зсохлося, зменшилося від старості, а ставність залишилася. Плечі не проходили, і в хвіртку Горобій протисся боком, плоский, широкий, як стіл.

Вибілені росою при місяці і на сонці сорочка і штани вільно теліпалися, наче під ними майже не залишилося тіла. Вже років десять Горобій по-дідівськи перестав голити бороду. Жовто-біла лопата лежала на грудях, оголених розстібнутою скісною манішкою. А вуса, які ніколи не голилися, спадали нижче борода, і в них на диво ще зміїлися чорні волосини.

Вставши, Анея низько поклонила Горобієві, старійшині подвійно: і роками і князівством. Дотримуючись своєї превелебності, Горобій відповів кивком, не згинаючись у спині. Запхнувши руки за красивий пояс, дідуган спитав лагідно:

— Чи в доброму здоров'ї, Анеєчко? Ну гаразд, гаразд, видать. А нашого хліба-солі скуштувала? Гаразд.

Старий, бадьорячись, високо ніс голову, борода виступала між довгими пасмами вусів. Він озирнувся.

— Сідай-но сюди, на колоду. В хаті мені чогось прохолодно, наче мені не дуже здоровиться нині зранку.— Погано обігрівала стара кров, у чому Горобій не любив, як і всі, признаватися.

Опустившись на колоду, князь-старшина одразу зробився меншим, кості гострими кутами виперлися на плечах, ліктях, колінах. Анея всілася поруч, зручно спершись спиною об тин.

— Справа в мене до тебе, князю, не проста,— почала Анея.

— Та знаю, не проста,— із старечою балакучістю підхопив Горобій.— Ти теж, ондечки, не молоденька, а ось прибігла в інший рід. Що у вас там, нелад?

— У нас лад.

— То чого ж ти за сім верстов пішки за витрішками йшла?

— Я до тебе самого прийшла, до Всеславового батька.

— Он як! — здивувався Горобій. Відокремивши вуса від бороди, він, звично граючись чоловічою окрасою, намотував на пальці довгі, як дівочі >коси, пасма.

— Всеслав? — роздумував Горобій.— Він сам собі голова. Він так само, як і я — князь родовий. Стріла йому горло пробила, а він сам витяг її і живе, наче й нічого не було. Чи бувало таке? Отакий він, Всеслав. У нього кров густа.

— Чуй-но,— перебила Анея батька, який не нахвалився б розумним, з добрим таланом сином,— чуй, ти от батько, а я — мати. У мене немає чоловіка, я одна розумом.

— Ну так, то й що ж?

— У мого сина розуму не стало, в Ратибора.

— Що ти кажеш? — випустив старий вуса, здивувавшись.— Я не чув про нього, а я, мати, все знаю. Він у слобідських мало не в кращих.

— Не про те я,— з досадою заперечила Анея.— Парубкові одружуватися на порі, а він відмовляється.

— Не хоче, виходить. А що мені до того? — в посмішці старий показав жовті зуби.— Своему князь-старшині скаржся, що у вас, князя, чи що, не стало?

— Чи я не говорила! Біляй-князь до нього і по-доброму і з погрозами. Не послухався і його Ратибор.

— Он ти який,— Горобій і далі усміхався.— Дівку ту, що ти даєш, не хоче брати? Іншу знайди. Нехай сам шукає до серця. Розпалиться, то швидше за коня побіжить, птахом полетить. Не мороч хлопця. Я ось сам собі свого часу знайшов.

Ставши серйозним, Горобій звів куцисті брови над незгасними чорними очима.

— Та він же, мій Ратибор, кажу тобі, зовсім не хоче мати дружину.

— Зовсім? Це негаразд, негаразд... Що ж тоді робити з ним? А Всеслав, воєвода, що сказав?

— Сказав, не його справа сватати слобідських воїнів.

— Воно й правильно, не його це справа.

— То що ж, виходить, так нехай і буде, що хлопця зачарувала мертва дівка-хазаринка? — збуджено запитала Анея.— Щоб він перед родом був як вигнанець безрідний, щоб моє сім'я пропало в ньому. Небувала річ виходить.

— Так і я міркую, чого варті такі хлопці,— погодився Горобій.

Старі похнюпилися під вагою спільної задуми. Навесні і по осені — трясучі лихоманки, влітку — недуги живота, взимку — кашель, нариви в горлі,— малі діти не затримувались на білому світі. Дорослі рідко слабували, для дорослих відуни знали трави, що добре допомагали. Дорослі були на диво могутні, великі, а діти кволі, з десятків міг пробитися лише один. Так на бідній землі з багатьох насінин проростають і закріплюються відбірні, а слабкі, кому потрібна допомога, відмирають. Росичі не знали голоду, вистачало молока для малих дітей, хоч купайся в ньому, і ніжного пташиного м'яса, і яєць, вівсяних і пшеничних каш, ягід, яблук, грушок, малини. Молодиці

народжували часто. Не жили діти, не жили. З десяти, п'ятнадцяти, а то й двадцяти залишалося ледве четверо, частіше — троє, а іноді тільки двоє.

Думка Горобія крутилася ніби по колу: угідь багато, худоби заводь скільки хочеш, ручаї і Рось-річка кишать рибою, звірини не взяв би лише дурень чи нездалий, а таких не було. Дорослі гребували брати дичину. Вона була дитячою здобиччю, семирічний хлопчина чи дівчинка вміли принести додому в'язанку крячок, великих куликів, стрепетів, гусей, взятих дитячим луком чи простенькими сільцями. Нальоти степовиків стали чогось нечастими, вже давно степовики не проривалися на Рось-ріку. А рід мало розростався, мало добавлялося людей.

Так, жоден парубок, жодна дівчина не повинні ходити холостяками. Дозріла дівка, в парубка закучерявилася перша борідка — пора. Трудися для роду, дай плід, не губи насіння. Не заборонялося взяти і другу жінку.

— Так,— погодився Горобій,— треба й змусити нерозумного. Я Всеславу звелю, звелю я йому. Він хоч і сам як князь, та син мій.

— А чи надійно буде? — лукаво виказала сумнів Анея.— Ратибор геть втратив голову.

— Зроблю — і надійно. Кажу тобі, стара.

Знову обоє понурилися, знаючи, що все буде залагоджено. І стало обом чогось шкода.

— А пам'ятаєш,— заговорив старий, усміхаючись, але не так, як на початку,— ти сама пам'ятаєш, як кохалася? Забула, чи що? Я не забув. Я старший за тебе весен на тридцять, мабуть, га?

— На стільки старший чи ні, звідки мені знати,— ухилилася Анея.

— Я правильно кажу,— повторив Горобій.— Тебе ще не було — у мене другий син народився. Той, що потім ходив у степ за хозарами і не повернувся. Ходив при тобі вже. Те ти пам'ятаєш?

— Те я пам'ятаю.

— А того, що раніше було, ніхто, окрім мене, не пам'ятає. Першу свою я любив, знаєш, як? Та була вона безплідна. Три літа прожили, а дітей не привела. Я душу їй свою віддавав, вона мені. Нема й нема дітей. Другу жінку взяв. Дві дружини стало в мене, а в думках, серцем, жив з одною, з першою. Друга тільки народжувала. Перша померла на своїй тридцятій весні, друга пережила її років на десять. А я все з першою, все її бачив. Так от і мої діти народжувались. І третя жона жила в моєму домі, я вже старий став, як вона відійшла. Жодної не пам'ятаю, а перша — ось вона...

— Та-ак,— сумно погодилася Анея. Можливо, і в неї береглися сердечні таємниці. Не так легко в них зізнаватися жінці, як чоловікові.

— Всеславу Красу бачила? — Горобій показав на свій дім.

— Бачила.

— Ти — сьогодні, а я щодня бачу. Чи добре їй? Живе, як незаміжня. Наче худобина для дому, а вона ж жива душа. Я її по-старечому оберігаю. Ти жінка, зрозуміти можеш: для неї моє добро — як лист торішній. Ратибору накажемо, змусимо. А далі як будеш?

Не може муж жити з жоною насильно.

— А ти ж міг? — суворо спитала Анея.

— У мене в думках була інша, вона ж і в домі жила, зі мною.

— А мій син в думці хай з ким завгодно живе, аби лише мені онуки, а роду воїни та матері народжувалися,— різко мовила Анея, прямо дивлячись старому в очі.

Від цих слів Горобій, захмелілий від викликаної чарами серця молодості, потверезішав. Князь-старшина підвівся з колоди, знову став широкий, як двері, і високий. І знову із старечою сухістю він повторив Анеї:

— Сказав же я тобі — так воно й буде. Ламати хлопця не будемо, а зігнути — зігнемо.

Анея не квапилася прощатись.

— Завершили одну справу, скажу про другу, князю.

— Про що ще?

— Вислухай коротке слово. Прикро нам, матерям. І жони при живих мужах сохнуть вдовами. Нема правди на Росі: одні ми стоїмо проти Степу. Пора каничам з ілвича-ми бути під росською рукою.

Хитнувшись до Анеї, Горобій відповів:

— Важко.

— Важко,— погодилася Анея.— Але треба! Тобі, батькові, зблизька не видно. Дозрів Всеслав для справи.

Без пари не зігнеш дерево, без слова не заволодієш душею людини, не повернеш її волю.

В серце, вражене кривавим чадом першої битви, Ратибор прийняв зачарування лику й тіла хозаринки. Він прикипів до неї. Як, навіщо? Він сам не знав. Та вперто тримався мрії.

Дні після хозарського понищення йшли своїм звичаєм. На поповнення втрати у воїнах князь-старшини прислали молодих чоловіків. Підходили по завершенні весняних робіт та сінокосу підлітки. Рана у воєводи заживала, і він сам оглядав кожного нового, наче коня чи бика. Рідко кого відсилав, щоб ще трохи підріс.

Перемога славою овіяла слободу росичів, молоді самі потяглися до неї, князь-старшини легше мирилися з відходом із роду потрібних рук. У слобідських хатах ставало тіснуватого. І новенькі насамперед взяли ставити нову хату.

Із слобожан віком більше двадцяти років, крім Ратибо-ра, був лише один неодружений — і то лише тому, що надто перебірливі старші не могли знайти бажану їм, а не синові наречену. Жонаті і два і три рази на місяць ночували в сім'ях. Повернувшись, дехто хвалився собою і дружиною. Тут заховувалася жагуча таємниця. Її не лишило мужу відкривати у вільних словах. Підлітки червоніли, слухаючи чоловічі смішки та натяки. Двозначно хвалилися чоловіки м'якою та гарячою постіллю, відкрито пишалися жіночими дарунками — візерунчастим поясом, вишитим коміром та оборкою сорочки, привозили медівники і маківники з міленького борошна-сіянки.

А таїна,— знав кожен підліток,— солодка таїна не обмине їх, коли пушок на лиці,

огрубівши, стане волосом.

Була в старших і інша таємниця. Іноді вухо підлітка вловлювало незрозуміле слово. В ніч повного місяця кудись ішли старші слобожани. Чого і куди ходили, де були — не питай. Не личить мужу допитуватись, вдовольняючи цікавість.

У першу ніч повного місяця після битви Ратибор прокинувся від дотику чиеїсь руки, яка лягла йому на лоб. Він схопив зап'ястя в широкому обруччі. За запахом тіла та особливому обруччі Ратибор впізнав Крука.

— Не шуми, озуйся, виходь надвір,— наказав Крук.

Ратибор сповз із низького, як хатні лави, полу. На сіні, засланому зшитими козячими шкурами, слобожани спали рядами, кожен-на своєму постійному місці. Ратибор натяг м'які чоботи, здобуті в хозар. Затягуючи вузький ремінець, Ратибор засунув у праву халяву меч. Руків'я ледве сягало коліна. Звичка носити цю зброю в чоботі дала їй назву — ножний меч, потім коротко — ніж.

Крук чекав, заступаючи світло в розчинених дверях. Слобідський двір був вибілений місяцем, тінь вежі перетинала його, ніби глибокий яр. Біля перелазу через тин метушилися люди, опускаючи драбину. Не було вогню на вежі. Над запліттям стирчали два чорні качани — голови вартових. Не було загальної тривоги. Не нападу чекав воевода. /

Спустившись із тину серед останніх, Ратибор бачив, як хтось із тих, що залишалися в слободі, витяг нагору жердяну драбину. Озиратись часу не було. Ішли мовчки один за одним, ступаючи слід у слід, по-військи, щоб хтось, полічивши відбитки, не дізнався, скільки людей торували стежку.

Передні ступали все ширше й ширше. Побігли спочатку тихо підтюпцем, потім скоріше. Звуку тупоту не було, ставали на носки, як учили в слободі бігати ночами. Заливалися сюрчанням земляні цвіркуни, не лякаючись людських тіней. Довга вервечка людей, коли бігли, була розтяглася і знову зібралася. Проминули відкриту місцину з кам'яним богом. Її пробігли з місячного боку, щоб не потривожити вугільно-чорну тінь. Наближалася висока місцина берега річки. Над кручею оголялися скелясті кості землі. Протяжний свист переднього закликав до уваги, два короткі наказали: "Іти ступою".

Велике каміння складалося тут горою так до ладу, ніби наведеному людською рукою. За зубчатою стіною була плоска, наче тік, рівна місцина з білими, схожими на черепи, кругляками, з колючою травою, що зачахла на прісному ґрунті.

Тут веснами гадюки справляли весілля, спліталися клубками завбільшки з добрий сніп. З шипінням і смородом крутилися тупі чорні голови, виграючи довгими жалами.

Сила отрути, яку несло в собі тіло м'яке й слабке, давала гадюці підлотну владу, робила її несправедливо сильною. Проти гадюки знали п'ять заклинань. Зустрічаючи змію, росич не давав їй дороги, заважала — убивав, але ніколи не ганявся і не бив задля розваги нікого живого.

Слобожани з'юрмилися, освітлені місяцем. Воевода вийшов із тіні скель. Він ніс в обіймах іншу людину. Ні, не людину. Всеслав підняв щось довге, пряме і з силою

вдарив кінцем об землю. Щось вгрузло в ґрунт і залишилось стояти само.

Ще двоє людей вийшло із тіні скель, викрешуючи вогонь. Посипалися іскри, загорілись олійні світильники. Всеслав покликав Ратибора і наказав: — Дивись!

Це був Перун, бог чоловіків, війни, перемоги. Росичі бачили немало чужих богів і просто людей з м'якого каменю мармуру, з бронзи, кості, з дерева і срібла, навіть із золота. Чужі бували округло-гладенькі, гарні, на перший погляд м'які, незважаючи на твердість каменю чи металу. Не такий був Перун, і не те було йому треба. Бог слобідської дружини явився воїном, якому потрібна не краса, а сила. Не догоджати жінкам, а радити і допомагати чоловікам бажав Перун.

Під важким шоломом хмурился вузький лоб, в глибоких западинах під випуклими бровами ховалися червоні очі — коштовні лали. Рот був як рана, вуса довгі, обвислі. На притиснутих до тіла руках випиналися могутні м'язи, груди були підняті над запалим животом — ознака дужої мужності. Бог впирався в землю довгими ступнями. Він був голий, але озброєний — два мечі, сокира-топор, ножі. Дубове дерево різьблене майстерно. Пальці рук переходили в руків'я мечів, в топорище — тіло зливалось зі зброєю, не можна було сказати, де закінчується одне і розпочинається друге.

Віра в справжність зображення, усвідомлення своєї правоти і необхідності божества владали творцем образу Перуна. Бог мужів надихав і вражав. Згодом, вийшовши на майдани градів, в священні гаї на горбах, Перун полагіднішав, набрав м'якшої плоті. А тут, на межі роської мови, він був потрібен як зразок нещадної мужності вартового від Степу. Звідти, з півдня, завжди йшли війни, насильство, винищення. Нічого, крім війни, насильства, винищення, не можна було протиставити кочовикам, щоб зберегти рід людей, які обробляли лісові поляни.

Це був бог, близький, зрозумілий, земний. Втілення покровителя, зразок. У Перуна не було мрії про надхмарний світ Сварога, про вічне життя душі, про винагороду за біль, за муки, за смерть. Сварог був богом для всіх людей, для дітей, жінок і немічних старих, які вдавалися до думи про кінець життєвої дороги. Сварог допомагав воїнові надією зустріти на небі друга. Перун кликав на битву.

— Я обіцяв тобі бога і побратимство,— мовив Всеслав, звертаючись до Ратибора.— Ось твій бог і ось твої побратими. Ми — дружина Перуна, один за всіх, і всі за одного. Ми вищі роду, ми сила роської мови, меч і щит. Не воля князь-старшин править нами, а наша воля. Я князь дружини. Ти хочеш бути з нами, Ратиборе? Клянися Перуном, Ратиборе!

Промовлялися слова порозумінь та обіцянок. В ногах Перуна розпалили вугілля, роздмухали маленьким піддувалом синє полум'я. Світильники погасли, крізь вугільний чад відчувався запах розжареного заліза.

— Підніми ліву руку над головою, щоб прийняти знак побратимства,— звелів Всеслав.

Ратибор бачив, як з приску князь-воєвода витяг залізний прут на дерев'яній ручці. Кінець заліза пламенів зірочкою. Скосивши очі, Ратибор дивився, як зірочка наблизилася до лівої пахви. Опік, біль, запах паленого волосся і смаленого м'яса.

Всеслав показав новому побратиму-дружинникові кінець тавра, остудженого живим тілом. Два мечі, схрестившись, показували на чотири сторони світу, нагадуючи про довічну вірність побратимства.

Дружинники підходили, обнімали нового брата. Готувався ще один обряд — клятву скріплять змішанням братньої крові.

На слов'янській півночі, в лісах, багатих і простим, і дорогим хутряним звіром, у місцях, що дають розкішні врожаї хліба й овочів на полянах, очищених сокирою й вогнем, звичай побратимства обмежувався вузьким колом приятелів. Кілька мисливців, шукачів нових земель і багатств, браталися кров'ю, виказуючи міцність товариства і обіцяючи один одному підтримку в усіх складнощах життя в незайманих Чорних Лісах.

Не з добра войовничому Півдневі треба було більше побратимства, тут спинами підпирали один одного не двоє, тут потрібні були стіни десятків і сотень братів.

Душа людська живе в ямочці на грудях між ключиць, а її життя тече в крові. Змішання крові більше споріднює людей, аніж мужа і жону еднають шлюбні обійми. Братерство крові сильніше за братерство роду.

Надрізаючи пальці, всі дружинники спускали кров у срібну чашу, точили не щадячи. З повної чаші Всеслав помазав губи, груди, руки і ноги Перуну. Решту злив у полум'я вугілля. Запах особливого гару вражав і запам'ятовувався назавжди. Так вознісся дух нерозривного зв'язку дружини.

В слободі воєвода жив у своїй, воєводській хаті. Вона такої ж величини, як і інші, в яких можуть розміститися і тридцять, і сорок слобожан. Всеславе ложе було поблизу дверей. Поряд — скриня з запасним княжим вбранням, зброєю. Вся решта місця зайнята слобідським запасом. Тут і зброя, яку, щоб добре зберігалася, змащують жиром, тут і одяг. Щоб міль і тля не попсували сорочки, штани, шуби, плащі, чоботи, запас перебирають, провітрюють під наглядом самого воєводи.

А вогнища в княжій хаті зовсім нема. Зими на Рось-ріці не люті, а спати під шкурою солодко в будь-який мороз. Всеслав і взимку ходить з розхристаними грудьми.

Воєвода не бував дома з дня хозарського побоїща. Невдовзі після обряду Всеслав загнуждав коня і поскакав провести ніч у роді, під батьківським дахом.

Дрібно вистукували копита на ошалівці мосту через рів. Всеслав підняв коня через оринки, що закривали в'їзд від бродячої худобини. На скаку він сплигнув біля своїх воріт, вмить відхилив тяжку браму. Дружина вибігла назустріч. Всеслав мовчки кинув жінці кінець повода.

Краса розродилася, привела на світ хлопчика, як і передбачила Анея-відунка.

Батько оглянув немовля. Двотижневий хлопчик сердито кричав у грубих руках — наче має бути дужий хлопак.

Зовні шанобливо вислухав Всеслав довгу розповідь Го-робія про Анею і неслухняного Ратибора, думаючи: "Іч, балакуча старість: де треба слів п'ять, тратить десятки..."

Ніч Всеслав спав на лаві, оберігаючи дружину, стомлену недавніми пологами. А Краса, марно прождавши мужа в подружній постелі, заснула в злих сльозах.

Проливалися вони нишком — жінка соромилася чоловіка, тестя, домашніх. Прокинувшись під ранок, Краса знову чекала, та знову марно.

Надворі Краса гнівно дивилася вслід чоловікові. Якби погляди були як стріли, йому б не вижити. Всеслав, як на те, їхав ступою і не озирнувся жодного разу.

В незасохлому серці старого Горобія зродилася нова ласка, і він цілий день хвалив за кожную дрібничку вродливу невістку. І справді, Краса, відійшовши від пологів, на диво погарнішала.

Жіноча доля... Та й батьківська доля нехай не така гірка, але й не проста. Щоб якось винагородити матір своїх онуків за огрубіле серце сина, Горобій зробив у своїй господі Красу повноправною господинею. Другий син Горобія з дружиною і вдова третього сина слухалися Красу, як старшу. Що ж іще міг старий!

Красі нікому віддати свою волю. Всеслав не бере. Іншому віддати — нема бажання, про іншого вона і не думає. Міцний родовий уклад. Все ж у людей на очах, все так влаштовано, ^що і в голову нічого, крім належного, не приходить. Живе мрія про когось, прекрасного. Але за мрію жінку не притягнеш до відповідальності.

Вогненний хрестик на тілі запалився, обпух. Пухлина швидко опадала. Для Ратибора така ранка — дрібниця. Звір поранить сильніше, коли виймаєш його живого з тенет. У воїнських забавах-уроках більше діставалося від меча, від палиці. Вістря списа дряпало болючіше, тупа стріла била, як камінь, і довго нило втовчене місце.

Хрестик додавав гордого усвідомлення рівності з кращими із кращих у слободі, Ратиборова кров змішалася з кров'ю Всеслава, і нині вони побратими.

І парив і гнув Всеслав упертого Ратибора.

— Не хочу я одружуватися,— впирався парубок.

— Чому?

Після хозарського побоїща настав новий місяць, один місяць умер, другий народився, іде вже на другу чверть. Охолов пал Ратибора, і йому соромно нині сказати: через хозаринку.

Незнана жінка залишилася в тому минулому, яке неугасимою жагою тримає чоловіка невидимою рукою.

Такі почуття не поясниш словами. Всеслав знав, що не з легковажною впертістю бореться він у серці нового побратима-дружинника. Повинність перед родом зобов'язувала князя.

Без грубості князь-воєвода втовкмачував Ратибору те саме, що було ясно Анеї та Горобію. Ненароджена дитина все одно що загиблий у бою слобожанин. Сім'я зачахне, рід висохне, як дерево з підточеним коренем. Не повелося ще в роському роду найменшу справу звалювати на товариша. Був сином — будеш батьком, і ніхто тебе не замінить.

Змирившись, Ратибор випросив собі:

— Буду жити в слободі все життя, як ти живеш, князю. І до жінки ходитиму не частіше, ніж ти ходиш.

Розділ другий ЩОБ ЖИЛО ПЛЕМ'Я

Кінцем списа вигодовані.

"Слово о полку Ігоревім"

1

Не пішов Ратибор сам до матері. Просив друга-дружинника, щоб той поїхав у град, поклонився старій Анеї і сказав, що син з материнської волі згоден взяти за дружину ту дівчину, яка йому визначена. Оглядин Ратибо-рові не треба, для нього будь-який вибір годиться, як мати скаже. Привіз відповідь брат Ратибору, щоб він був дома в призначений день.

У родах скрізь завершили жнива, звезли хліб. Сварог дав і пшениці, й полби, і ячменю, і вівса, і проса з горохом.

У таку пору літа росичі мелють новий урожай, печуть пироги, сидять хмільне пиво з ячменю і справляють весілля.

Росичі не шлюбилися всередині свого роду. На таку легковажність не згодяться батьки й матері, буде на те заборона князь-старшини. За свавільне одруження з роду виженуть — ізгоять. А ізгой — вигнанець, позбавлений роду, як обскубана пташка, як бур'ян на дорозі, йому ні від вітру, ні від морозу ніде заховатись, його кожна нога стопче. Так повелося здавна, від навих. На гуннському побоїщі в п'яти браті в-росичі в гунни погубили сімейства, двоє молодші були ще нежонаті. Брати пішли собі жінок добувати і силою умкнули дівчат. А щоб дівчата не повтікали, щоб їх не відпитали свої родичі, брати заходили далеко, по-вовчому. Свій вовк улітку поблизу барлога ніколи не буде брати худобину. Звідси й слово "невіста" взялося. Невість, не знає, без вісті від своїх залишилася. Далі так і повелося, за батьківським прикладом, тільки тепер дівчат не умикали силою, а брали з відома, за домовою із своїх роських родів.

Кінні і збройні чужі родовичі з Ратиборовою невістою привезли ще трьох. Кожна на своєму возі в'їхали невісти у ворота. І — ніби знову додому повернулися.

Хто бачив один роський град, той усі бачив. Такий самий рів з тином, з-за якого даху не видно, така сама вулиця, такі самі глухі огороди з вікнами-бійницями, товсті хвіртки, важкі ворота.

Невіст зустрічали всім родом, усі старі й малі — і подивитись цікаво, і честь віддати треба. Зустрічали з вигуками, зі сміхом, із повсюдною веселістю. Молоді хлопці тягли на мотузці трирічного ведмеда, смішно вирядженого під чоловіка: ось наречений, чим поганий.

Коні в підводах схарапудилися від ведмежого реву й запаху. Здоровенні ручиська схопили за голоблі: аби не вивернувся весільний поїзд на безчестя. Зустрічаючи впряглися в шлеї, прилаштовані з боків підвід, щоб у важкому місці господар міг допомогти коневі, вхопилися за посторонки, за вуздечки, потягли і підводи і коней.

Градські собаки, потривожені галасом і громом, вискакували на вулицю через дворові загорожі. Побачивши, що народ не б'ється, не чуючи господаревого кличу до бою, собаки збилися в глухий закутень вулиці і всілися мохнатими брилами, одні в усьому граді байдужно-спокійні. По

Сидіти пиво — давнє руське значення; варити пиво.

черзі весільний поїзд зупинявся перед кожним домом, куди йшла невіста. З воріт виносили домовлений викуп за дівчину: тканини чи шкури, вбрання, зброю чи ще щось. Викуп вручали поїжджанам відкрито, при всіх і за рахубою. Обілену викупом дівчину-невісту поїжджани з рук на руки передавали батькові чи матері молодого, примовляючи про те, що "наше стало ваше, а ми у вашу частку вступати не будемо".

І молода в довгій білій сорочці, у вінку з польових квітів ступала до хати, де їй доведеться вік вікувати.

Надвір виносили столи й ослони, несли наготовлений почастунок. Весь град був одною сім'єю, що вийшла з одного кореня, до весіль готувалися в кожному домі, незважаючи, в ньому урочистості чи в сусідів.

Пили, їли, гомоніли. Діти більшенькі крутилися біля столів, їх наділяли солодкими почастунками, а вони посьорбували із спільних чаш пиво і ставлений мед. Малі діти канючили свого гостинця, з кулачками нападаючи на ноги весільних.

Росичі вміли довго обходитися без їжі, без води. Мисливці, йдучи з дому на три, на чотири дні, не брали з собою ні шматка, щоб не обтяжувати себе ношею. Лінуючись відрубати шматок м'яса від здобичі і спекти його в приску, лягали спати на голу землю, з порожнім животом. Зате дома наїдалися досита.

Їли багато, смачно. М'ясо звірини і вільної птиці, м'ясо домашньої худоби, мед диких бджіл, густе молоко сильних, не дуже роздоєних корів, сир і масло, цибулю, пшеничні, вівсяні, горохляні каші, печену брукву, ріпу, моркву. Дітей намагалися годувати жирніше й ситніше. Влітку малі діти вмирали, як осінні мухи, важко було дитяті перевалити через дві перші весни. Зате ті, що виживали, були на диво здорові.

За весільним бенкетом дорослий чоловік, відособлено орудуючи гострим ножем, докінчував бараняче стегенце на закуску. Перепочивши, нишпорив неситими очима і тяг ближче до себе деко з печеними на розжареному камінні окунями, линами, в'язями і м'якою соминою, щоб легким наїдком побалувати зуби. Дерев'яною ложкою зачерпував рідку студенисту горохляну кашу, щедро присолоджену цідженим медом. І тут, ще на тобі, в ніздрі вдаряло нестримною спокусою свинини. Із чийогось двору господарі, самі впрягшись у воза, везли новий, з жару гарячий, щойно домлілий наїдок: свинячі туші, нашпиговані цибулею, цілими запечені в ямі, викладеній камінням.

Весело вигупували бубони з натягнутої на вирізку в'язового чи вербового дупла жовто-палевої обшмуляної шкури. Свистіли-пищали сопілки — очеретяні дудочки на п'ять і на сім дірочок. І вибухувало-рявкало шкуратяне било, великий бубон. Його чути верстов на п'ять, в тиху погоду — на добрих десять. Це липове на два обхвати цебро. Било є в кожному граді, його гуд скликає родовичів на випадок лиха. А тепер, скориставшись святковою свободою, любитель реву натягнутої шкури то дрібно вибивав дерев'яними билами, то гув протягло: вдарить зі всієї сили і припаде вухом до цебра, п'яніючи від звуку, що дивовижно відбивався в кістках власного черепа.

Величаючи ошлюблених, родовичі славили Ратибора, вихваляли слобожан. Як же не вшанувати їх! Таких стрільців та їздців на конях нема ніде: і воїни вони розумні, і воевода в них віщун, сам у всьому перший з перших, хай живе він два віки!

Раптом, мов забута в мотку вовни голка, з добрих слів висунулося жало: а слобода на наших харчах обороняє ж усю Рось-ріку.

Згадалося те, що не забувається. Всі знають, чому росичі бідніші за сусідів. — І Павно, Ратиборів сусід по граду, в хмелю гнівно кидав погрози:

— Було за дідів, тузалися ми з захланними ілвичами-лежнями за заплавні угіддя. Пора їх отак, отак! — і Павно показував, як загнуждують норовистого коня. — І каничів отак, отак!..

Ось і сонце опустилося на півдерева — закінчувався довгий день. Уже втоптали чобітьми і босими п'ятами вулицю. Не лише молодь повеселилася в швидкому танку, і старші потрусили натоптаними животами так, що хоч знову сідай за стіл. І сідали, доїдали, що ще залишилося.

Сонця не стало. Всевидяще око Сварога змінилося мерехтінням зірочок-цвяшків, набитих на небесну твердь. Людям пора на спокій, молодим — на чесну справу.

Поважно, без галасу розводять молодих до постелей. Гострий на язик, здалий навіки приліпити дотепне прізвисько, росич, який не проґавить найменшої нагоди посміятися, пожартувати, багато в чому й обмежений. Права роду, влада старших і батьківсько-материнська, предки, могили, боги, жіноча честь, чоловіча доблесть — з ними не жарту-

ють. Над шлюбним єднанням сміятися вважають соромно, безчесно. За нерозумне слово одразу ж покарають. І боляче, не скоро забудеш.

Замикають ворота. За тин уже пішли двоє чергових сторожів, озброєних мечами і списами. Не в зброї сила охорони. З ними два десятки градських псів роської породи, пара з яких бере ведмедя і зупиняє тура. Розумні пси привчені німо бродити околицями. Тривогу вони зчинять не дарма, а за справжньої небезпеки захистять вартових, дадуть їм відійти до града. Так гради охороняються щоліта, поки мовчазна осінь не закриє степову дорогу.

В далеких кутках клуні засіками засипано зерно перших обмолоті в. Блимає глиняний світильник на дощечці над корчагою з водою.

Ті, що проводили молоду й молодого, залишилися на дворі. Мати зайшла з молодими до клуні. Шепочучи заклинання, Анея чотири рази обсипала мужа й жону зерном пшениці. Буває, пшеничне зерно одне дає три колоски, а в кожному ж колосі десятки зерен.

Відступаючись, Анея з порога кинула останню жменю. Зачинила двері і одразу стало тихо. Нові пари були влаштовані.

Широка постіль розміщена посеред клуні — лягай з будь-якого боку. Снопи намолоченого хліба вкладені туго, вперев'язь, в три ряди — майже на висоті пояса. На них — Ратибор відчув по запаху — мати настелила добрих трав, їхні сухі пучки висіли в клітьх, вистоюючись у тіні й не втрачаючи сили.

На снопи натягнута тканина, покладено ковдру із спинок диких кіз. Коричнева при денному світлі, вона здавалася зараз чорною, збільшуючи і так широке шлюбне ложе. Смутно білили заячі шубки, кинуті в головах.

Між Ратибором і Млавою ще не було мовлено й слова. Вони й не потрібні на весільному святі, мовчанка молодих доречна, як ознака скромності й ніяковості. Ще наговоряться, залишившись самі.

Ратибор сів, снопи зашаруділи, зминаючись під вагою тіла. Млава підійшла, опустила на коліна. Дівчина знала обов'язки дружини, наказані їй перед весіллям запорадливими в усіх дрібницях старими жінками, охоронницями звичаїв і правил роду.

Чоловік дозволив дружині стягнути з нього м'які чоботи. Він дивився на голову, покриту тонкою хусткою. Ще вдома

З В. Іванов

65

рідні розплели дівочі коси і невіста оплакала свою дівочу свободу. Млава пішла вимити руки в корчазі з водою під світильником. Вона, боячись неминучого, розказаного їй жінками, таємничого, як і все незвідане, барилася, хлюпаючи водою. Кволий вогник світильника коливався від подихів і рухів дівчини. В тінях погляд Ратибора вгадував довге жіноче вбрання, одягнуте вперше. На дівочому тілі має бути довга сорочка, яку кожній дівчині шиють перед шлюбом, раз у житті. У ній же спляють тіло, коли жінка завершить своє життя.

Млава повернулася — Ратибор згадав, що не знає її обличчя. Він не дивився на молоду за весіллям, не зміг би сказати, якого кольору в неї очі. Тепер, мимохідь глянувши, він устиг помітити дуже світлі коси. І ще, маючи дуже тонке чуття, Ратибор уже знав, уже запам'ятав запах Мла-ви, її запах, не такий, як в інших.

Очі й коси в хозаринки були чорні... Десятки днів минули, і відійшло чаклунське зачарування мертвої. Відійшовши в день вчорашній, чари втратили владу, не пекли, не гнітили розум, не мучили серця. "Можливо,— думав Ратибор,— так рука звикає до обруччя, підборіддя — до шоломового ремня, а тіло — до паркої обтяжливості лат. І серце — до втрати". А втратити, ніколи не мавши,— чаклунська таїна, неосяжна для розуму.

Невидима, Млава ступила до постелі і зупинилася, ніяковіючи. І враз зважилася. Ратибор чув, як дівчина за його спиною роздягалася. Зашаруділи, ворухнулися снопи.

./

Було зовсім темно, світильник ледве блимав, на нагорілому вуглику гнота витанцьовувала синенька стрілка. Ратибор прокинувся, наче від поштовху, отямився від сну, як завжди, враз, свіжий, готовий діяти і знаючи, де він і що з ним. Так собака встигає проснутись, тілом почувши здригання землі, нюхом — запах дьогтю і шкіри і встигає відскочити, відчувши шерстю дотик колеса воза.

Ратибор сів. Якби не дах, а відкрите небо, він одразу визначив би, скільки часу залишилося до світанку. Зараз він знав тільки, що ніч іще тягнеться.

Ніч іще тривала, і Ратибор прокинувся не даремно. Мати стояла перед ним. Її присутність розбудила сина. Стара підняла руку і вдарила Ратибора по тім'ю, не сильно, сухим коротким ударом, як вона його карала в дитинстві. Вона тільки рукою била сина.

Піднявши опущену синову голову за підборіддя, Анея другою рукою показала за його спину, на Млаву.

— Я не можу. Не хочу,— сказав Ратибор. У поєднанні цих слів була неправда, яку він відчув сам.

Вхопивши сина за плече, Анея змусила його встати. Вони вийшли. В темноті чулося хропіння: в соломі й сіні, в розпряжених возах повсюди спали люди,— декому довелося лягти після весілля.

"Як вона дізналася?" — думав Ратибор. Він був певен, що Млава нічого не могла сказати Анеї. Анея дізналася сама.

З гірким докором мати шептала синові:

— Ти набрехав мені, погодившись, ти зганьбиш рід. Ти знаєш, що її відвезуть додому. Ти хотів поглумитися над нами?

Поблизу проспівав півень, його підтримали інші. Півняча перекличка прокотилася дерев'яним градом, повернулася, зробила ще коло і змовкла.

— Ти чуєш? Останні,— сказала Анея.

Мати не спала цілу ніч, зрозумів Ратибор, цілу ніч вона вглядалася душею і ось прийшла, вимагає.

Ратибор не помилявся: Анея, добившись свого, чекала. Вона знала підступність життя. Зараз вона шкодувала, що не дала синові любовного привороту. Це була настоянка висушених тілець жучків золотисто-зеленого забарвлення. В першу половину літа їх збирають ранками з гілок кушів до схід сонця. Це напій і смерті. Якщо дати випити багато, людина помирає у страшних муках. Анея знала міру, вона зберегла б сина. Напій кохання збуджує пристрасть і надає сили навіть слабкому.

Коли жінки скаржилися Анеї на любовний холод чоловіків, їхньому лихові зараджував таїнний напій. А в своєму домі Анея не зуміла допомогти.

На град хмарою насунулася передсвітанкова тиша. У цей час вухо людини не почує нічого. Нічна тиша сповнена звуків, а передранкова — глуха.

— Іди, сину, іди,— сказала Анея. В її голосі не стало ні злості, ні повеління. Вона ніби нічого не вимагала, навіть не просила. А Ратибор чув: "Верши!" І згадав свою обіцянку Всеславу.

Він пішов. Позаду м'яко грюкнуло, тручись, дерево ворітець клуні.

Олія у відкритій чашечці глиняного світильника майже вигоріла. Вогник відійшов з довгого носика до чашечки.

3*

67

Олія нагрілася, ось вона спалахне вся. Клуня на мить освітилася. За стіною по втовченій долівці тупо бив копитом кінь; щось тривожило і його.

Вогник ще ступнув. Ось він перейде в чашку, і олія дасть полум'я. Пахло чадом від вигорілого гноту.

Ратибор змочив пальці в корчазі і безжально вбив трепетну душу вогню.

Торкнувшись у темноті коліном гострого гузиря снопа, Ратибор розпустив поясі

стягнув із себе широку сорочку з вишитим скісним коміром. Цю сорочку за звичаєм Млава прислала нареченому після того, як відбулися заручини і домово про викуп.

2

Видно, не лише від гуннів дуже потерпіли росичі. Від батьків дітям, від дідів до внуків передавались оповіді про інших розорителів. І, оповідаючи давні перекази, часом вступали між собою в суперечки: ніби й побоїще, після якого тільки сім братів залишилося, не гунни вчинили, а якісь інші степовики.

Чи гунни, чи хтось інший, чи про різні набіги Степу говорили оповідачі, чи про одні й ті ж, але розпочинали однаково.

Та зима була люта, сніг у лісах залежався надовго. Новий місяць народжувався червоний, ніби в муках поки-даючи небесне лоно. Із степу вовки підступали небаченою силою, їхнє виття здавалося людям дивним і незвичайним. Лихо прийшло в пору, коли молода трава вже покриває кінське копито до путового суглоба, в кращу пору для степу. Корми соковиті, налиті весняними силами трави ситні й життєдайні. Мошва, гедзь, комар тільки народжуються і не мучать. Дні довгі, а спеки ще немає, сонце не виснажує коня і вершника. Весняні води зійшли, броди доступні.

Тут і повалили з полудня тури степовою дорогою. Стадами, бики першими, тури заходили в річку, пливли щільно одне біля одного, і людям доводилося бачити, як туриці підштовхували рогами туренят, піднімаючи теляток над збитою в піну водою. Розмісили тури береги і пішли. Куди? В прип'ятські ліси, де живе п'ятнадцять великих рік, малим річкам та рівчакам і ліку нема. Так багато родить воду земля, що буває пора, коли ріки там спиняються і повертають течію назад, як Рось у повінь.

Проходячи, тури спасали хліба, а росичі, вражені таким напливом звіра, не зважувалися проганяти їх нібито...

Втікали із степу кози, втікали лисиці-огнівки і маленькі собачки-корсаки. Журавлі летіли на північ, дрохви плутались на узліссях. За ними навалилося степове військо.

Далі оповідачі розходилися в переказі, сперечаючись між собою. У декого виходило, що за тих часів багато слов'ян жило по той бік Росі, на Туровому урочищі, і ще далі на південь. Одні відступили слідом за турами у водяну прип'ятську фортецю і там поселилися навіки. Інші залишилися битися за могили батьків. З них не більше сімдесяти вціліло після побоїща. Залишилися живими вони тільки тому, що йшли разом, вміли вдаряти враз, наче одною рукою, вміли відбитися разом, наче одним щитом.

Що сталося раніше? З ким билися росичі? З десяти роських родів сім вважали, що пішли вони від семи братів, а три називали себе потомками Скіфа, або скіфами, хоча ні мовою, ні ликом, ні звичаєм не різнилися одні від одних. Ні в кого не питаєш, нікому розсудити суперечку між оповідниками. Одне лише видно, як сонце на небі: сила потрібна, і не проста, а відкована воїнським умінням і загартована, як тверде булат-залізо.

У росичів за слободою на рівному місці поставлені щити з м'якої липи, кожен на сажень висотою, три — шириною. На щитах сажею, розведеною в конопляній олії,

намальовані вершники.

Стрільцеві потрібна метка рука. Аби була такою рука — не пропускай дня, щоб не натягнув тятиву. Перед липовими розмальованими щитами немало сліз ковтають підлітки, починаючи слобідське життя. Вся трава довкола стріль-биськ витоптана в пошуках загублених стріл. Тільки розвидниться — стріляй і стріляй. Міняються тятиви з жил, зношуються рукавички на лівій руці, побиті ударами. З часом звикає рука, розвивається око. Далі, на третій рубіж, на три сотні кроків відходять стрільці. Звідси в намальовані тіла треба влучити так, щоб із п'яти стріл чотири летіли в повітрі, коли впирається перша. Тоді ти справжній стрілець. Сам, пишаючись досконалістю, намагатимешся дня не пропустити без стріли.

Кожен слов'яно-роський підліток (дівчатка теж балуються з луками) саморобними стрілами б'є дрібного звіра і пташину. Кожен дорослий уміє натягнути бойову тятиву. В руках слобожан лук стає страшною зброєю далекого бою, а зблизька, кроків за сто, слобожанин прониже козу, а в тура чи в тарпана — дикого коня — зажене стрілу по оперення.

На північ від Рось-ріки земля поділена між братськими родами: на півдні, за річкою, земля нічия. Туди слобожани інших родів споряджались на возах ламати бджолині борті, ловити по рівчаках та річках рудих бобрів-гаткобудів.

У ілвичів-сусідів теж багато полювали на звіра, збирали запаси, на товар вичиняли шкури й хутра. Такі слободи були вигідні родовичам.

Роські слобожани не тяглися в дике поле по борті і шкури. В латах-обладунку, лускатих від нашитих на товсту шкуру кінських копит, з мечем чи сокирою на перев'язі, зі щитом на лівій руці, зі списом у правій, сагайдак і лук за спиною, а ніж за халявою, вони вчилися ходити купно, не розриваючись. Училися бігати одною стіною, повертатися, як один. Зупинившись за наказом воєводи, передні одразу метали списи, за ними задні кидали свої. І, затулившись щитами, оголювали мечі і бігом нападали всі разом, усі одразу, ніби напочувалося єдине багатоголове, многожаль-не чудо. В інших слободах життя минало вольготніше.

Кожне, і чоловік і жінка, вміли їздити верхи, триматися на коні в сідлі і без сідла, правити вуздечкою. Воїн повинен уміти правити тільки самими ногами, вивільнивши руки для бою. Ще від Всеслава Старого в роській слободі повелося вміння розвивати силу ніг. Дають камінь з пуд, обшитий шку/рою. Його треба тримати коліньми стоячи. Швидко стомлюються ноги, камінь падає. Підніми і тримай. Дають усе більший і більший камінь, доводять вагу до чотирьох пудів. Зате слобожанинові не треба триматися за поводдя, кінь іде з одного наказу ніг. Стисне слобожанин ноги, щоб провчити коня, тьмяніє від муки в кінських очах, тріщать ребра, і, коли переборщити, кінь падає на землю.

З коня, як з тверді, били стрілами, метали списи. Скакали одним строєм, коліно в коліно, ішли вервечкою в потилицю і суцільною лавою кінських грудей і бойових щитів. Коней навчали лягати і мертво лежати, притиснувши до землі голову.

Важка воїнська наука для новеньких. їх змушують бігати з мішком на спині: мішок

на лямках, у мішку — пісок. Тягар каменя між колінами, як і вантаж піску на спині, доводять до чотирьох пудів. У річці плавають довго, незважаючи на крижану навесні і восени воду. Непокірних немає.

Воевода Всеслав опирався на кровних побратимів. Таємне побратимство повелося нібито ще до Всеслава Старого, попередника Всеслава нинішнього. В кожному роді можна знайти чоловіка із слідами розпеченого заліза в таємному місці під пахвою. Коли весь рід росичів, зібравшись на погості всім миром радити про справи, побратими, умовившись раніше, дружною підтримкою можуть досягти свого.

Дерев'яний град ще не прокинувся після весільної гульні. Заспали пастухи, в хлівах ревля худоба. Ратибор не став чекати вранішніх обрядів, не захотів сісти за стіл зі всіма. Тільки засвітало, він вивів коня, слова не мовив Млаві, що потяглась було до нього, не попрощався з матір'ю.

Загрюкотіли ошалівки містка через рів. І полетів вершник, не торкаючись поводдя, без вуздечки — на коні був лише стайняний наголовник. Скакав, наче одне тіло мчало. В порожній слід посміялися нічні вартівники мужу, що так квапився від молоді жони, наче від осиноного рою, і, пустивши на волю собачню, самі бігом кинулися до града. Підганяв їх не голод, не бажання якнайраніше скористатися залишками смачної трапези, а цікавість: чи не сталося чогось непригожого під дахом відунки Анеї в першу шлюбну ніч сина?

Та цікавість була марна: Млава та інші молоді вийшли чесними перед мужами і своїм новим родом. А чоловікові, чи сидіти йому, прилипши до солодкої жіночої сорочки, чи скакати полями й лісами — знати самому.

Стягнувши наголовник, Ратибор пустив коня в слобідський табун і поліз через тин до себе додому, в рідне, улюблене місце. А п'ять чи шість весен тому було не так. Суворість слобожан, вимоглива, без поблажок, воїнська наука, кпини, на які підліток не вмів і не смів відповідати, — життя було гірке, як полин. Кліткою була для нього слобода, і в цій клітці він ходив лютий, мов тхір на припоні. Окрик, навантага, смертельна втома до ночі. І мало було ночі, щоб виспатися. Бувало, дехто з підлітків так і згорав без хвороби, ніким не помічений, ніким не пригрітий.

Якщо тепер Ратибор і згадував нелегкі роки, то тільки з гордістю. Рідна домівка — слобода, і не треба іншої. У слободі, як завжди вранці, порожньо, всі зайняті.

Двері до Всеславової хати були розчинені. Ратибор заглянув і почув дружелюбний вигук: "Е-гей!"

Воевода сидів на широкому ослоні, покритому шкурою. Ратибор сів на порозі.

Всеслав розглядав кривий хозарський меч. Клинок тьмяно освітився в променях сонця і кинув світлячок у темний закут. Голова воеводи була в тіні, зі світла Ратибор бачив тільки ноги, озуті легко, в постолі-калиги. Шмат шкури, вичиненої мокрим дубленням, був витиснутий на колодці за формою ступні. Чотири ремінці, два спереду, два на заднику, втримували калигу і, обвиваючи ногу до коліна, притискали до голінки широку холошу.

Хоча Ратибор не бачив обличчя воеводи, він знав, що той дивиться, читає по ньому.

Приховувати нічого, воля роду-племені, воля воєводи поконана чесно, без обману.

Всеслав порушив мовчанку:

— Ходімо побрязкаємо мечами.

Скинувши сорочки, обидва вийшли на двір голі до пояса, кожен з двома мечами. Обидворуки воїни. Не кожен був вмілий на таке. Помітивши в Ратибора добрі здібності до зброї, Всеслав сам навчив його.

Воєвода був тілом могутніший, Ратибор ще не ввійшов у повну силу чоловіка.

В одну руку Всеслав узяв роський меч, прямий, тяжкий, загострений з обох боків, завдовжки півтора ліктя разом з руків'ям. В другу — хозарський меч, криву шаблю, тонку, на чверть довшу за меч. Ратибор вийшов з двома хозарськими мечами.

Зустрівшись поглядами, вони стали за чотири кроки груди від грудей. І обидва все забули для манливо-небезпечної гри. Першим Всеслав зробив крок, прикривши груди мечем і відвівши шаблю для вдару.

Кинувши тіло вперед з шаблею, Всеслав, здавалося, проб'є Ратибора. Але той, відхиливши лівим мечем клинок, правим змахнув над плечем Всеслава. Відбите залізо сплеснуло вгору. І тут же знову й знову брязнуло, покриваючи обох миготінням ламано-гнутих клинків.

Сторожові на вежі забулися, спостерігаючи красу бою. Якби біля рову показалися хозари, їх би не помітили. Самі воїни, вони, затамувавши подих, були готові побачити, як раптом, обидва понівечені, порубані, прохромлені, впадуть дворучні бійці. В метанні тіл і заліза було притягально-страшне, наче чаклунство, заклинання сили.

Не розходячись, не перепочиваючи, на дворі слободи крутилося чотирируке чудовисько, виблискувало, видзенькувало.

Пролунав дзвінкий спрєньк заліза, і над вежею щось свиснуло. Воєвода і його улюблений воїн зупинилися. В правій руці Ратибора залишилося саме руків'я. Пересічений відбивом меча, хозарський клинок зламався і відлетів, мало не влучивши в сторожових.

Залиті потом, тіла бійців волого блистіли. На Всеславо-вому плечі сочилася кров від довгого порізу.

— Славно битися ти став, славно,— похвалив воєвода.

Ратибор підійшов, висмоктав ранку. Кров не виплюнув — братня кров свята.

Всеслав розвів руки, обплетені товстими м'язами; темне, як земля, тіло здулося вузлами й горбами. Воєвода глибоко зітхнув. Піт щипав ранку, треба прикласти пожованого листя болотного сухоцвіту. Ратибор рвав у хаті ліки із заготовлених пучків.

Так, б'ється хлопець, як муж. Круто йому далось немиле весілля, та не повинна ним одним скінчитися така сила, потрібна вона родові і братству.

Один з вартових збіг з вежі, дістав і приніс клинок. Віддати ковалям, нехай зварять залізо міцніше.

Ратибор приклав листя сухоцвіту до порізу, вправно прикріпив його тонким ликом. Вперше змагаючись з воєводою в дворучному бою, він позначив супротивника. Досі було інакше. Він не знав, що Всеслав зумисне піддався. У кого багато ніжності, у кого

— мало. Кожен дає, скільки може і як може.

Так минулася коротка Ратиборова молодість. Та й дитинство в тих людей було набагато коротше, ніж у їхніх далеких нащадків. Не в одного Ратибора роки протікали зло, сповнені суворого життя. І інших гнули багато, били, кували. Під нещадно-наполегливим боєм тягуче залізо твердло, а глина розліталася порошнечею.

3

Ще вчора на легких павутинках літали маленькі павучки, чіплялися за підсохле бадилля, за гілки, за вуса, за брови і, пробігши по обличчю, пускали нову нитку: щоб летіти далі...

Дощ пішов, як сказали сторожові, з ранньої ночі. Ніби сіяли його на густому ситі, на землю сипалися дрібненькі бризки-краплинки. Від них сивиною пробивало коричневу шерсть козячих плащів і внизу, з обрізу, з довгих космиськ стікали струмки.

На втопаному щебенем слобідському дворіщі болота немає. Вода, не встигнувши наситити брущатий ґрунт, просякає всередину кургану, як в губку. І в глибині криниці ще не помутніла вода, як мутніє взимку. Перехоплюючи одубілу, цупку від води линву, слобожанин витягує цеберку кришталево-прозорої вологи. Вода свіжа, холодна, ледь пахне коноплями. Поставивши цеберку на край зрубу, слобожанин п'є і поступається місцем іншому.

Супиться день. Між небесною твердю і землею попливли вологі випари — оболочка землі. Тепер згори не побачиш, що діється внизу. І знизу вгору теж не видно. Чуєш, як тихо дихає земля, засинаючи. В її диханні, як і в людському, рухається душа. Засне — і дихання майже не стане.

Ні в похмурий ранок, ні в зимові ночі нема спокою людині. Вона несе в собі колючий клубок неспокійних бажань, не знає, навіть після здійснення кращого із замисленого, тихого спокою землі.

Нині роський воевода віддався одному — мати найдосконалішу оруду своєї сили: мати воїнів найхоробріших, най-вправніших, підвладно йому відданих, як пальці руки.

Дрібна мжичка сіється на довге Всеславове волосся, дрібні краплинки збираються на довгих вусах. Піднімаючи цеберку, він п'є, тримаючи на руці двопудовий тягар, наче берестяний ківш.

Напившись, слобожани артілями їдять кашу з молоді крупи. Каша крута, холодна — варили вчора ввечері, — і ложок не треба. Ковтають твердий, варений з телячим шлуночком сир, ріжуть шматками м'ясо. Споживають швидко, як попало: хто сидячи, хто і навстоячки.

Кваплячись, виходили з хат озброєні по-мисливськи — спис, ніж за халявою, сагайдак з двома десятками стріл і лук. Від дощу лук захований в чохлі зі шкіри, промасленої кістковим жиром.

Насичене мрякою повітря пахло мокрою землею, зів'ялою травою, кіньми, міцним чоловічим тілом, видубленою і сировичною шкірою. Для Ратибора це був ні з чим не зрівнянний запах слободи — без задухи хліва, димно-хатнього чаду та смороду градських нечистот.

У декого із слобожан були свої улюблені коні, а більшість ловили і брали, який трапиться під руку. Виграючи

. вдаючи, що лякається вуздечки, молодий жеребець храпа-нув, відступився назад, тиснучи інших коней. Хотів було рвонутися на диби, та спізнився: в ніздрі кліщами впилася рука. І, слухняно шкірячи зуби, жеребець узяв залізне ховстило, покосився на чоловіка, лебедем вивернувши шию, викочуючи око в кров'яних прожилках на яблуці, але вкусити не посмів. Він добре пам'ятав науку, пам'ятав скільки моторної, нещадно-повелительської сили заховується в тілі двоногого.

Снуючи в прирученому, але завжди збудженому табуні, слобожани сіддали коней і верхи виїжджали до Рось-ріки. Коні, ковзаючи на ніби салом змащеному схилі берега, опирались на задні ноги. їм услід чулося іржання — залишені прощалися зі своїми.

За літо річка відкрила брід — поріг. Вершники згуртовано ввійшли у воду, яка ледве діставала путового суглоба коня. Дно було встелене галькою з намитим піском. Вуха сповнилися особливим плескотом річкової течії під копитами. Рось волого пахла рибою, водоростями, із степового боку дубовий гай слав пахощі своїх чарів. Сила коня і твоя, кругом побратими, і попереду день полювання — всім було вольготно і щасливо.

Слідом за вершниками через Рось переправлялися шість підвід. Васаги довгі, колеса високі, майже на зріст людини. На таких тільки й їздять лісовими полянами, лугами, дрібноліссям та степом. Підводи йшли по мисливську здобич.

Від річки слобожани, розминаючи коней, пішли широкою ступою, потім перейшли на галоп, а далі знову ступою. В ті часи коні виїжджалися на ступу і скачку, іншої ходи в них не було. Вершники за звичкою їхали похідно, по два в ряд, і тісно, на хвості. Чергуючи ступу і скачку, добралися до Турового урочища. Тут нині немає дозору, порожні землянки. Набігів не чекали, незабаром зима, степові люди з місця не зрушаться, і росичі їздять у степ вільно.

Від Турового урочища взяли правіше, на захід. Місцями були помітні сліди колій від підвід. Вони закінчувалися біля пагорба. Тут були підкопи, виднілася жовтувато-сіра земля. Сюди росичі і всі їхні сусіди їздили за славною білою глиною на корчаги, горшки, тарелі, миски, келихи, дитячі ляльки та різні свистунці. На лівому березі Росі, в лісі, ніде не було такої доброї для гончарства глини. І доводилося ходити по неї в дикий степ.

Недалеко за білоглинними копальнями, в глибокій балці, густо порослій лісом, тік ручай Тікич. Вершники не стали пробиватися в балку, а поїхали узліссям на південь, з правої руки тримаючись Тікича. А ліворуч розкинулася височинна, рівна місцина. До самого краю по степу були розкидані дуби, рідкі, кряжисті, коряві, якою буває деревина, що росте самотньо. Вона розростається більше в ширину, аніж вгору. Дубовий степ — ніби тут хтось сіяв дуби, рідко розкидаючи жолуддя на волю степового вітру. В спекотну посуху із сухими грозами Сварог блискавицями побив ліс. Багато було тут купин від пнів, зарослих землею. Тут восени полюбляли пастися дикі бики і корови. Нікого не боїться степовий тур — ні сотенних тічок вовків, ні лісового ведмеда. Восени тури перебиралися ближче до лісів, покидаючи випалений, витоптаний степ і

побоюючись єдиного ворога — ожеледиці.

Росичі бережно і немарнотратно брали турів, тури багато давали слов'янинові. З рогів робили луки, руків'я зброї, гребінці для волосся, для чесання прядива і вовни, виточували і вирізали застібки для сорочок, каптанів, кожухів. Товста шкура йшла на підосви, а охребтина була незамінно добротна для обладунку. Товщиною на півтора пальця, з нашитими копитними накладками чи залізними бляхами, лати з охребини відбивали меч і стрілу.

З турячої шкури витискали шоломи і підшоломні шапки, робили постולי-калиги. М'ясо засолювали і коптили на запас. Турячі пошлямовані кишки начиняли вареним м'ясом із салом, зберігаючи таким чином їжу надовго. Туша вбитого тура вся використовувалася.

Вітер дув з півночі і з полуночі. Слобожани зробили довгий об'їзд, щоб обійти турів з полудня. Між турячими чередами паслися дикі коні-тарпани різної масті, різної статі. Одні на вигляд нічим не різнилися від роських, але інші — з довгими сідлистими спинами, з головами великими, важкими, як у корів. Вважали, що тарпани пішли від коней, які відбилися і здичавіли. Із споконвіків ходили по степах різних мов люди, споконвіків билися в степах і на пристепових землях. І завжди розбігалися коні, втративши господарів. Розповідали ж, що на Прип'ять-ріці, по островах серед боліт і озер живуть дикі люди-сироїди, які кутаються в невичинені шкури і забули, як добувати вогонь. Теж втікали колись від біди і забилися так далеко, що не знайшли дороги назад, здичавівши на безлюдді. Тарпанів росичі охоче полювали на м'ясо: воно смачніше, ніж м'ясо з дворового коня.

Тури паслися і паслися, а тарпани, відчувши вершників, затривожились. Ось табунець голів на десять кинувся за вітром у балку Тікича. І вже з того боку почулося іржання жеребця-хазяїна, що скликав своїх. То там, то там утікали тарпани, а тури, зі своєю силою не такі обережні, дивилися на вершників і знову опускали голови, далі пасучись.

Вранішня сіро-попеляста запона небес позначилася обрисами летучих гір, дощ вщухав, вияснялося. Стало видно могутнього бика на горбку. Він, втупившись поглядом у людей, байдуже ремигав.

Від місця, на яке виїхали зараз слобожани, до балки струмка Солодкого, де побили хозарів, відстань була верстов вісім, якщо йти прямо на схід сонця. Далі, якщо відійти на верстов дванадцять, починалася дніпровська заплава порослими очеретом болотами і драговинами та глибокими старицями від давніх русел Дніпра.

За спиною слобожан Тікич повертав прямо на південь і верстов через шістдесят вливався в Синь-ріку. Між Тікичем і дніпровською заплавою сухими плоскими гривами, які розмежовували безіменні балки безіменних ручаїв, пролягав шлях із степу на Рось. Тури, коні і люди з возами — була дорога всім і всьому. Звідти влітку віяло лихом. А восени приходили дикі табуни наче викупом за сподіювані степом злощастя.

Вершники їхали ступою поміж турячими стадами. Наближалися люди — і корови з телятами неквапом відходили праворуч, ліворуч, куди доводилося. Бики позирали

скося і теж відсторонялися. Не від страху. Присутність чужого заважала вільному звірові.

Небо випогоджувалося, вітерець сушив степ. Слобожани розштовхали турів. Під мовчазним натиском вершників голів до сорока турів відступили на північ, до узлісся, де влітку жив дозор.

Вершники рухались зігнутою лінією, краї йшли швидше а середина відставала, ніби натягнута тятива. Тури перестали пастися, телята притискалися до матерів. Бики — їх було шестеро — почали сердитися. Два видивилися на вершників, наче вперше їх помітили. Задній, менший, опустив голову і неголосно заревів. Другий мовчки і поволі йшов на людей. Враз він ревноу голосніше, дужче, ніж перший. Кілька туриць з телятами стрибками прибігли на клич.

Розпалюючись, бики били копитами землю. Потім, пона хиливши голови, погрожуючи рогами на півтора ліктя, бики поскакали на вершників. Корови поспішали слідом.

Слобожани кинулися врізнобіч, відкриваючи в своєму цепу широкий прохід. Тури вже розбіглися до швидкості, з якою може позмагатися не кожен кінь. Вони не шукали бою, йшли прямо, стрілою.

Пропустивши їх, вершники замкнули ряди. А тури, прорвавшись, сповільнили біг. Бики тепер ішли позаду, оберігаючи корів.

Між лісом і мисливцями залишалося чотири бики, з десятків корів, голів п'ятнадцять молодняку.

Думаючи про звіра, Ратибор розумів, що і звір набирається мудрості від життєвого досвіду, чинить самотужки. Чого лишень не зустрінеться стадові, яке бродить у степу від Теплого моря до самих дрімучих пороських лісів! А ці, видно, ще ніколи не стикалися з людиною віч-на-віч. Можливо, тільки в їхній крові, як і в крові Ратибора, живе голос спогадів, переданих від предків. Ніщо не допоможе диким бикам.

За півверстви від крайлісу звірі зупинилися. У биків заклекотало в здавлених горлянках, довгі хвости з темними мітелками шерсті на кінцях били по ребрах. Молодняк тулився до старших.

Як воїни, вишикувалися бики, і було видно, жоден не відступить назад. Настав час викупу за владу над самкою, над стадом, за могуть тіла, схожого на брилу дикого каменю, за віру в себе. Пора розплачуватися собою, розставатися з волуготністю життя, із зазнаними хвилюваннями любові, зі степовими просторами. Було, було все, і нема нічого, крім битви.

Вершники наближались. Розуміючи найменший потиск ноги, непомітний для ока нахил тіла вершника, коні ступали крок за кроком, спокійні, слухняні, впокорені колись, але назавжди з пам'яттю про силу колін свого приборкувача, про удар його кулака поміж вуха і басамап пекучого болю від нагайки.

Зближаючись з Всеславом, Ратибор щось попросив, і воєвода закричав:

— Не бити заднього!

Найбільший бик вичікував бою трохи позаду трьох інших.

Поштовхом одної ноги вершник розвертає коня, другою ногою стримує. На стиснутих колінах чоловік піднімається над сідлом, щоб дати свободу нижньому вусові лука. Прикинувши силу вітру і звідки він тягне, стрілець розтягує тятиву до вуха і цілиться в лівий пах бика. Відтягнута середнім і вказівним пальцями тятива зривається ніби сама і ляскає по шкіряній рукавичці, яка захищає ліву руку.

Від пренькоти тятиви, від джмелиного гудіння випущеної стріли кінь смикає головою. Можливо, він може бачити в леті проріз стріли в перехресті оперення?

Кінь стоїть, підібравши задні ноги під круп, зібравшись, готовий відповісти новому повелінню вершника. Нема спонукання, і кінь все дивиться.

Стрілець повинен знати, як вітер знесе стрілу. Він цілиться в пах, але стріла входить під ліву лопатку тура. Здалеку оснащений навхрест сіро-білим гусячим пером кінець стріли здається маленькою пташкою, куличком-го-робчиком, що причепився до турового боку.

Від уколу бик скидається вгору важким передом, скаче і падає. Нехай пошлють Сварог, нави і роданиці, які опікають людину, кожному воїнові таку смерть. Не гнити в ганебній старості, не валятися на полі бою без ніг з перебитими крижами, не вичахати на рабському ланці, стліваючи в безсилій злобі під палицею наглядача. Вкол у серце — добрий укол.

Аетіли стріли слобожан, навчених влучати в бичаче око чи в середину грудей людини за три сотні кроків. Не минуло часу, потрібного доброму бігунові, щоб пробігти ці сотні, як на ногах залишилося тільки п'ять-шість молодих і старих турів, збережених за наказом воєводи.

Кілька слобожан гналися за чималим бичком-одноліт-ком. Він спочатку кинувся втікати, та, отямившись, хоробро виставив уперед уже помітні роги, щоб побитися, як він грався в стаді з однолітками.

Слобожани не мали наміру гратися. Два аркани захопили шию хороброго бичка, засмикнули: він упав, висолопивши довгого язика, широкого на кінці. Його відтягли до лісу, щоб міцно прив'язати до дерева, а потім, коли приїдуть свої, до заденка воза.

Не гуляти йому більше в степу, але бугаєм він буде. Спиляють страшні роги, в ніздрі засилять, щоб смирявся руці людини, залізне кільце. Буде він рости, лякаючи і нестрахополохів страшним риком, і довкола ходитимуть з настовбурченою шерстю велетенські роські пси, готові допомогти пастухові, якщо бугай зірветься.

Стодвадцятипудовий звір з підгорлям майже до землі віддасть хитрій людині найдорожче, що в ньому є,— своє плем'я. Отому такі сильні сіро-бурі роські воли, такі молочні і м'ясисті корови, що господар не дає їм здрібніти, плодячись між собою, а вміє влити в свої череди вільну кров, не виніжену готовими кормами і теплим хлівом.

З гейкотом і свистом кружляли слобожани перед залишеним живим биком. Звір важко бився, заміряючись підчепити надокучливих противників гострим рогом. Вершники викручувались, виманюючи бика від бойні, спокушаючи надією завдати удару.

Гнів позбавляє розуму однаково людину і звіра,— навчали старші. Ошалілий тур

уже без розрахунку кидався за вершниками. Виснажившись, він зупинився. Боки здіймалися, чорні від поту. Роздуті ніздрі втягували запах недосяжних ворогів. Ратибор бачив, як крутилися карі яблука очей, сліпих від люті.

Спішившись, Ратибор кинув повід товаришеві і побіг до бика. З різних боків кинулися до нього ж ще п'ятеро чи шестеро слобожан. Те, що високі переслідувачі перетворилися на короткі двоногі істоти, здивувало тура. Йому ніколи не доводилося бачити піших людей. Сьогодні для нього вигляд і запах людини поєднувався з конем, а з конем він ніколи не ворогував. І ці маленькі тваринки здавалися йому не страшнішими за вовків, яких він ніколи не боявся.

Всеслав випередив Ратибора. Підбігли до бика майже впритул, воєвода свиснув і ляснув у долоні. Тур відповів точним і смертоносним ударом рогів. Та Всеслав устиг високо підстрибнути. Промайнувши над рогами, воєвода вгрів бика кулаком по гулкому боку. Тур хотів повернутися. Всеслав, випередивши, схопив його за задню ногу, смикнув. Тяжка туша м'язів і кісток гепнула на землю.

Перекотившись на спину, тур люто вдарив задніми ногами. Всеслав відскочив, уважний і спокійний. Бик перевернувся на живіт, оперся, рвонувся. Із сизих губів текла слина. Тур ревів не так, як досі. Скривджений, він кричав про убивство. Почувши такий рев і далеко в полі, кожен мимоволі озирався, вибираючи захисток.

Двоногий знову перед ним! Кривдник чи інший, тур більше не розрізняв. Нагнувши голову, він ударив не мірячись. Дістати рогами чи кам'яним лобом — все одно.

Ратибор не ухилився від удару. Він обома руками вперся в лоб і, допомагаючи собі розмахом турячої голови, перекинувся над спиною бика і став на ноги позаду.

Порожньо перед туром. Усе зрадило від гніву: і нюх, і очі, і швидка сила. І знову перед ним двоногі, знову він б'є— все марно.

Коноводи, знаючи, що піші товариші не пустять до них бика, із захопленням стежили за грою.

Товариші здаються їм тонкими і хирлявенькими поруч із биком. Бик метається, метаються люди. Тур шукає, кого вдарити, люди не чекають, роги б'ють мимо, мимо, знову мимо! Ось дістане? Ні, Всеслав ловить бика за хвіст, рве назад, убік.

Ратибор повторює свій стрибок, але інакше. З розгону вдаривши ногою в бичачий бік, він летить через нього, як камінь із пращі. Всеслав пригнувся. Ратибор пролетів над ним, а воєвода скочив верхи на тура, осідлавши, стис ногами. Бик заметався під незрозумілим тягарем.

Кінь, якщо вовк скочив йому на спину, вміє впасти, підім'яти звіра. Тур не знає конячої науки. Він стрибав, злітав угору передом, підкидав зад. Слабкі, невмілі спроби звільнитися від чоловіка, який може стисканням ніг зламати конячі ребра. Відчуваючи страшенний тиск, тур зупинився і закинув голову, намагаючись дістати рогом спину. На нього накинулися зі всіх боків, тягли за хвоста, хапали за роги. Могутнім порухом ший тур вивільнив голову. Тепер ось він нарешті вдарить, уб'є!

І раптом усе скінчилося. Новий слобожанин, тримаючи в обох руках гнучке пруття, включився в гру. Він шмагає бика по очах. Тур стискає повіки, відмахуючись наосліп,

але пруття шмагає, шмагає. Бик задкує, уже жалібно ревучи. Він забув про чоловіка, що осідлав його, не відчуває, що тягнуть за хвіст. Він осліп.

Такого ніколи не бувало. В густому мороці нічного степу, в непроглядній імлі лісових пушч очі все-таки бачать. Під градом коротких ударів тур ще дужче заплющує повіки. Хоче відкрити очі і не може. Вперше його ніздрі сповнені запаху людини, вперше вуха чують голос людини, а назавжди цей запах і ці звуки будуть поєднані із спогадом про сліпоту.

Бик відступав, переможений. Так хлопчина-пастушок усмиряє буйство домашнього бика, так усмирився і тур. У його реві звучала скарга на лихо темряви, викликане всесильністю двоногих. Як людина, так і тур не знав своєї години, не знав, що вирішувалось: жити йому чи загинути. Крук забажав не гри, а бою. Один на один, і меч проти рогів. Інші заперечували: тур заплатив своє грою, він стомився. Воевода вирішив, що м'яса нині взяли достатньо.

Коноводи подали коней спішеним товаришам. Останнім скочив у сідло слобожанин, що кинув на землю збите на лико пруття.

Тур розплющив очі. Он там стоїть купка вершників. Якщо він кинеться, за півсотні стрибків він зможе напасти.

Роські вірили: Сварог турбується про живих і про мертвих, нави допомагають своїм, роданиці голублять немовлят, але свій шлях і свою долю обирає людина сама, своєю волею. То нехай і тур вибирає. Нападе — його зустріне меч у чесному двобої. Піде собі — нехай іде з миром. Бойова гра зблизила людей і звіра. Він здавався не таким, як інші тури.

Він стояв, думав, звисивши важку голову. Широколобий — між рогами добрих дві з половиною п'яді,— можна сісти. Важке підгруддя діставало до низької трави. Спина здавалася горбатою, так круто спадав гострий хребет до вузького крупа. Від розгаряченого бичачого тіла йшла пара.

Ні, з нього годі. Ніби не бачачи людей, тур повернувся на полудень, де верстов за десять, можливо, і ближче, між рідких дубів та горбів, паслися його родичі. Вони нічого не знали, не відчували жаху осліплення. Тур пішов до них.

Слідом за ним слобожани погнали кількох телят, малих, пощаджених у бойні. Тур не обернувся на людський свист і тюкання. Побачивши бика, телята самі ринулися до нього. Схожий на матку, оточену приплодом, тур, переваливши через гриву, зник.

Здобич розробляли на місці, здираючи теплу шкуру. Туші вантажились на підводи, в запасні посторонки припрягали верхових коней. Інакше не вивезеш здобич і по рівному, як хатня долівка, лузі.

4

І літо давно вмерло, і осінь відійшла непомітно. Від днів осіннього сонцестояння іде третій місяць, і Морена-зима лягла в усій своїй холодній мертвості. То сніг, то крижаний дощ впаде ще холодніший за сніг.

Голі буки, в'язи, осокори, вільха. Кущі стирчать мітлис-тим пруттям. По чорній корі сочаться струмини холодної води. Візьме мороз, і дерева оскляться льодом, у ламких

гілках по-розбійницьки свистить північний вітер.

А потягне з полудня, і, як з лазні, застилаючи небо з краю в край, парою накочуються низькі хмари, чіпляються за дерева, сповзають на землю. Стає тихо, і голос глухне в тумані. На слобідському дворі стоїш ніби в полі, найближчих хат не видно, не видно і сторожової вежі.

Взимку вежа не потрібна і служить випадковим кишлом для злодійкуватих ворон і знахабнелих сорок. Коли хтось і вилізе нагору, чіпляючись закоцюблими пальцями за ослизлі щаблі драбини, що він побачить зверху! Хіба що доведеться йому подивитися на невеселе зимове диво, як наповзає роською низовиною низька хмара, гнана лінивим вітром. Вона сунеться, затоплює дерева, заповнює яри. Заславши всю околицю, хмара підпливе до слободи, переллється через тин. Утонули дахи низьких хат, немає нічого. Щось схоже до води, повільно і м'яко хвилюючись, затопило весь світ. Залишився ти на вежі сам. Правобіч ще мріє крізь дим гостра голова кам'яного бога. І вона пірнула. Тільки вдалині чорними островами маячать на горбах верхи соснових борів. Стомлений невідомо чим слобожанин злазить униз.

У дібровах уперті дуби нізачо не хочуть розстатися цілком з літнім убранням. Тут вітрові відповідає залізне шелестіння коричневого листя. Внизу риються табуни кабанів, підхарчовуючись жолудем, ласуючи корінцями, соковитими і взимку.

А образ Сварога дивиться невідривно в степ. Незмінного Сварога взимку видно ясніше, поки в мороз не покриється його лик крижаною личиною.

У заводях Рось-ріки, в озерах і в болотиськах, що напів-висохли за літо, прибуває вода від дощів і талих снігів. Повсюди в мертвих жовто-сірих очеретах проламані кабанячі стежки, скрізь натоптано гострими ратицями. Білі очеретяні корінці солодкі не лише для звіра, а й для людини.

В слободі підлітки орудують мечами тупими, щоб з першої невправності не порубати товариша до каліцтва. Сховавши ліву руку під щит, вимахують ще важкими для них клинками. Ще і ще. Удар, відбив... Удар, відбив... Гупають щити, брязкає залізо. На тілі синяки, темні плями від побоїв. Нехай. Молоді менше боятимуться заліза.

Світлішає день — ідуть стріляти. В безпечну від набігів зимову пору легка жердяна драбина замінена нахиленими пластинами з тесовими сходами.

Навпереміну бігають із заплічними мішками з піском.

Земля ковзья, сніг чи болото. Біжи! Чим тяжче, тим кращу науку матиме воїн.

Метають списи і поодинці, і рядами. Кожен повинен влучити в свою ціль. Кидають аркани, ловлять петлею один одного, розвивають силу ніг каменем. Літом молодий слобожанин, сівши верхи, дивується своєю новою, великою силою. Взимку верхи майже не їздять, бережуть коней. Слобідський табун великий — у ньому чотириста голів без лошат. Усе живе вихудає зимою на бідній паші. У табуні овес і ячмінь засипають тільки жеребним кобилам.

Вечорами, збираючись біля закопчених огнищ, слобожани їдять пожадливо і багато. Ситна вечеря розморює. На низьких полах, на м'яких ведмежих, козячих, овечих, лисячих, вовчих шкурах тепло і вольотно. Продуховину над огнищем затулено

на ніч для тепла, пахне димом, смаженим і вареним м'ясом, мокрою шерстю від одягу, розвішаного, щоб сушився. Знадвору чується вітер, дощ шумить на пологому даху. Хтось із старших, з умілих до слова, починає оповідь. Переказує, що сам чув, додасть, якщо сам бачив. Уже темно, хоч око виколи, а слова ллються й ллються.

— Якщо звідси йти човном униз по Рось-ріці, то до гирла, де наша річка впадає в Дніпро, буде верстов за шістдесят. Навіть на завантаженому човні чи лодії можна за день пропливти. А назад, проти течії, пливти довше, і гребти треба* натужніше і тичками підштовхуватися.

Сама Рось не прямо тече. Недалеко від нас вона робить коліно верстов на двадцять довжиною і все на північ та на північ. А від кінця того коліна і до Дніпра рукою подати. Навпроти нашої річки на Дніпрі великий острів піщаний та високий, його в повінь вода ніколи не затоплює. Називають його Торжок-острів, на ньому й відбувається здавна весняний торг з купцями.

Хто ж того не знає! А слухати приємно. Слухають.

— У Рось-ріці вода прозора, чорнувата. В Дніпрі-ріці вода мутна, жовтувата. Приймавши Рось-ріку, Дніпро-ріка тече нібито верстов триста між сходом і полуднем. Островів багато. І що нижче, то більше води в Дніпрі. Він зліва приймає в себе багато річок. Основні з них будуть Супій, Сула, Ворскла та Оріль. І все це річки великі, кожна більша за Рось-ріку. А з правого боку, з нашого, річок нема і нема на всі триста верстов. Тому що степ воду погано родить, у ньому гайки, та струмки, та струмочки... А на лівому березі ліси й ліси. Що далі до сходу й півночі, то вони густіші. Доріг там нема ніяких по суші, тільки по воді. І лівий берег Дніпра низький, берегом заплави заливні в болотах та озерах. Ні пішому, ні кінному немає там ніякої дороги. М'яким берегом — трясовина, твердим — хащі лісів...

От і ходять степові люди правим берегом до нас на Рось-ріку, іншої із степу до нашої землі немає дороги...

Цей Дніпро-ріка, який протікає на триста верстов між сходом і північчю, закінчується великим озером-розливом. Верстов на двадцять п'ять те озеро-ільмень розливається, щоб Дніпро зійшовся з повноводою Самарою-річкою.

Від Самарського Ільменю Дніпро повертає прямо на полудень. Верстов через сімдесят набігає на лісистий острів. І тут його стискають кам'яні береги. Із дна випирають-ся великі, як хата й більші, каміння, і впоперек стоять кам'яні стіни — перегати. Течія така, що ніякий плавець не здолає, ніякі гребці не витягнуть човна проти неї. Навесні каміння-пороги йдуть під воду, в звуженнях можна пройти. І піднятися, і спуститися можна. А влітку та восени витягують човни на берег і волочать волоком верстов десять. Отут степовики й нападають на проїжджих.

Після звуження Дніпро стає ще ширший, на ньому острів великий, порослий лісом, Хортиця, а вздовж лівого берега заводь верстов сорок, в заводі очерети, як ліс. То гирло Кінь-ріки розділяється незчисленими руслами, як у болоті. Місцина погана, нею не ходять уночі, а тільки вдень і тримаються правого берега. Звідси Дніпро тече на захід. І між заходом і полуднем верстов на шістдесят. Правий берег низький, острови великі, і

Базавлук-ріка тут впадає через просторі болота. Далі ще верстов сто тридцять плисти до гирла Інгулець-ріки. Дніпро тут широкий, і п'ять, і шість верстов, і островів багато. А дна не те що тичкою, не дістанеш і каменем на довгому аркані. Між островами дорогу треба знати, течія її тобі не покаже. Тут Дніпро плине тихо. Далі—Дніпро-Кінець. Це розлив перед Морем, шириною верстов на п'ятнадцять, і там правобіч Буг-ріка входить. Від неї верстов через двадцять Кінець звужується верстов до семи. І вже Море видно. Що за Море? В Кінці вода солодка, пити можна. Ближче до Моря вода стає гіркішою. В Морі вода гірка. Пити не можна. Спраги не згасиш, а розуму позбудешся.

Там є кам'яне місто з кам'яними ж стінами. Ромейське місто, називається воно Карикінтія. Є там ще місто Ольвія. Ромеї живуть на березі моря, по-їхньому Море — Понт Євксінос. Багато ромеїв живе в міцних містах по Морю, є там Корсунь-місто, Пантікапея, Фанагорія. Мешкають вони лише по Морю та по гирлах річок, далеко в глиб землі не заходять. Хто в тих містах живе, той ромейському закону скоряється. А довкола міст живуть різних мов різні люди...

...А на схід та на північ від Рось-ріки і Дніпра живуть люди нашої мови — вятичі. А по сей бік Дніпра живуть теж люди нашої мови. Звуться вони за своїми родами — каничами, ілвичами, росавичами, ростовичами, хвастичами, ірпічами та багато-багато інших...

Усі ми люди одної мови слов'янської. Даждбожі внуки, пішли від прадавніх рідних братів Словена, Скіфа, від Роса, споконвічно ми тут жили, і тут ми зародилися од віку...

Згасає голос оповідача. Далеке завивання тривожить спокій ночі. Чи не вовкулака бродить? Або душі своїх чи чужих, чиї тіла залишилися не поховані, тужать над своєю нещасною долею?

Зі свистом і стогоном рветься з холодних небесних полів злий вітер, б'ється об мерзлу землю. Спить слобода.

Дні схожі один на одного. Увечері знову тече-жебонить оповідь:

— Воїн-ромей іде в бій з грудьми й ногами в лусці кованій, в залізних або мідних латах-обладунку. Сагайдак носить на правому боці, меч — на лівому. Ромейський меч коротший за роський, зате міцний, на кінці широкий, до руків'я звужений, щоб удар важчий був, коле він чи рубає, однаково. А стрільці погані і тятиву не вміють натягти туго.

Жінок ромеї не шанують, і ходять ті, наче заморені коні: все в нескінченній роботі. Іде кудись, на спині несе дитя, чи хмиз, чи ще якийсь вантаж, а руки зайняті: плете. Та є і красуні, стрункі, мов кленок молодий, косами різні, русяві, огнистоволосі. Є і чорні, очі — вуглини, а тіло біле, як лебединий пух... Багато, багато в ромеїв ярого золота, дзвінкого срібла, червоної та жовтої міді. Вина в них солодкі з виноград-ягоди. Не злічиш каміння-само-цвітів, вбрання ошатного, зброї, оздоб. Хто ромеїв побивав, той здобичі винести не міг...

У низових приморських степах ще є гунни, сили колишньої в них уже зовсім нема. А хозари живуть і ходять з табунами на схід від Дніпра. їхня степова земля на багато днів дороги буде. За ними на південь живуть алани, яси, косоги. Від них на схід і на

полудень стоять гори круті і високі. Гори зарослі непролазним колючим лісом і підходять просто до моря. Такі там обриви, що коли людина полетить, то помре в повітрі раніше, ніж розіб'ється об морський бережок. В горах є потаємні стежини. Хто їх не знає, той, забрівши в гори, навіки там залишається. Дороги через гори сто днів та ще сто. Ромеї морем ходять, у гори не піднімаються. Хто із слобожан бачив гори? Нема таких. Наче урок, повторює оповідач науку про світ, завчену з уст інших таких самих.

— За горами живуть перси. Моляться вони вогневі негасимому та двом богам, чорному й білому, нічному й денному. В їхніх богів рівна сила. Білий — добрий до людини, чорний — злий. Мертвих вони не спляють, а кидають тіла у високі порожні башти на розтерзання хижим птахам. У персів немає князів, а є один князь-хан великий, ним він буває від батька до сина, чи хто сам владу захопить силою через військо. Хтозна відколи перси воюють з ромеями і ромеї з персами. Не ті ромеї, що живуть коло Дніпра по Морю, інші. Ромейська земля лежить за Морем. Поморські ромеї звідти вихідці. Якщо від Дніпра-Кінця йти на захід берегом Моря, за верстов двісті буде велика ріка Дністер, звідти берег моря повертає на південь, а через триста верстов буде Дунай-ріка, найбільша за всі ріки, що є на світі, більша за Дніпро. Краєм Моря Кінець Дунайський на двісті верстов. Берегом немає дороги, болота і багато гирлиск. Треба обійти на тверду землю верстов на двісті теж і переправитися через Прут-ріку. Від неї на полудень же буде Серет-ріка. Від тої річки ще верстов понад триста ідуть на південь і тоді лише перепливають Дунай. І по Дністру і далі живуть володарі уголичі, тиверці, в'язунтичі з мовою росичам зрозумілою. А за Дунаєм усі мови у владі ромеїв. Після Дунаю берег Моря повертає на схід. Там довга кам'яна стіна, її охороняє військо. На один день дороги від стіни стоїть велике місто Візантія. Там живе князь усіх ромеїв, він зветься бази-левс — імператор романорум. Ромеї найбагатші між усіх мов. Якщо війною не можуть замогти, то відкупляються золотом і дорогими товарами. Військо вони посилають велике: і двадцять тисяч воїнів, і сто тисяч. Служать у них воїни за плату та за здобич. У землі ромеїв багато кам'яних міст.

Усе було зрозуміло: і воїнська сила, і шляхи по землі, і різні мови. Та як передати, щоб слобожани уявили стіни, викладені з тесаного каменю на багато ліктів заввишки! Ніхто з росичів не бачив інших будівель, крім хат у зруб і тину, не бачив інших будівель і оповідач, але, захоплений небаченим, вів далі:

— Будинки в ромеїв з білого каменю. Всередині двір, каменем вимощений, затінений. Там вода б'є струменем угору і освіжає в денну спеку. Високі храми, милозвучний спів. Майдани, яскраві тканини і речі, які невідомо навіщо зроблені. Посудини з прозорого, як вода, скла. І статуї — чоловіки, жінки — кам'яно-тверді, а з вигляду такі живі, що тіло богині вводить у спокусу...

Стомлюється увага. Незвична робота розуму діє, наче сноподібне зілля.

Сон сповнюється видіннями. Сонний прокидається чи то з криком ляку, чи то бажання. Він сам не знає.

Прокинувшись уранці, слобожанин пам'ятає, як його душа, злетівши, піднялася над землею. І він, такий самий, як насправді, витав високо. Без крил, схрестивши руки,

стиснувши ноги, він самою лише волею мчав себе швидше яструба, який переслідує голуба в невидимому громадді повітряних хвиль.

Унизу, далеко, йому бачились поблиски річок на зелені степів. Несказанно, як стіна, здіймалося лазурове чудо Теплих морів, не даючи пройти в білокам'яне місто. Стискалися груди, і він бачив себе ніби збоку і боявся: впаде. Та не падав. І більше не лякався польоту.

Піднімався вище, зачарований видінням безмежного світу. Він за Морем. Пора опуститися і заволодіти великим містом. Але тягне і тягне невидима ниточка, приторочена до залишеного тіла. Він ковзає вниз. Рухи уповільнюються, він стає важчим. І враз — страшне падіння з високої гори, безпам'ятство. Удар! Він чує голоси товаришів. У розчинені двері снується мороз. Пора вставати і братися за воїнську науку. А ввечері знову:

— Скажи, а що за люди ті ромеї?

Зрозумівши суть запитання, оповідач підбирає слова. Нелегко йому.

— З усіх людей найкрутіші вони: такі за породою і від їхнього бога... Не самі, а рабами купленими і рабами з бою орють землю... Ремесло ведуть не самі, а теж раби. Караючи своїх і рабів, мордують залізом, вогнем печуть до смерті... Мовою брехливі: не одна мова в ромея — десять... Чому такі? Жадібні вони, ненаситні споконвіку. Від жадібності й багаті: себе не люблять, все за золотом ганяються. Не віриться, ні, повірити неможливо. Запитують:

— Чому ж раби не втечуть? Чому ж самі ромеї не розбіжаться?

Цього й оповідач не розуміє. І відповідає просто:

— Нікуди їм утікати...

5

У першій половині імлистого дня четверо вершників пробиралися мимо полян на північ від Рось-ріки. Після зимового сонцеобігу минув другий місяць. Осоружна всьому живому Морена-зима дотягувала останні скупі деньочки.

Завершувалася зима, звична для пороської місцевості, з нечастими морозяними днями, зі сніговими бурями, які раптом змінювали насуплену похмурість димних туманів та сірих дощів. У лісах ще лежали низенькі купи з'їденого снігу, брудного від опалих лусочок кори, до землі притоптаного стежинами звіриних слідів. На розораних полянах мертве коріння стерні і кволі корінці озимих зовсім не тримали розбухлу землю, що здавалася вугільно-чорною. Нога глибоко зав'язала в ріллі. Так і пробиралися вершники,— кружляючи по дернових узліссях.

Роські угіддя повсюди перемежовувалися суцільним лісом, збереженим від порубки. Аїс зводили з мудрою засте-режливістю: коли б не продовжити степову дорогу. Дикий, острашливий вигляд мали грізні вали лісових засік, непрохідних для людини, а не лише для степового коня. Деревя рубали з розрахунком, вершини їжачились на всі боки — одразу не розтягнеш, не прорубаєш. Четверо вершників робили об'їзди, кружляли, щоб добратися до прихованих місць, де в порубах були хитромудрі проходи. Крізь лазівки можна було пробратися, спішившись, ведучи коня за

повід. Лише звичка тримати в голові павутину кривих шляхів, звичка пам'ятати найдрібніші ознаки рідних місць допомагала росичам знаходити потрібну дорогу. А чужак, скільки б ти йому не розтовкмачував, безнадійно плутався б, як муха в павутині, об закрутисті засіки, блукав би поміж хащ і зав'язав би в рівчаках, захованих заростями ожини, калини, смородини, ліщини, колючого глоду.

Вершники натрапляли на череди, що паслися на бідних залишках мертвих трав на узліссях і в глибині лісу. До кінця зимової пори пилками позагострювалися хребти, обручами повипиналися ребра. Бики, впокорені голодом, стали смирними, як воли. В роських чередах багато турячої крові — в зимову надголодь домашня худобина, обростаючи клаптями сизої шерсті, набирає дикого, тривожного вигляду. З появою вершників поволі поверталися рогаті сірі голови, осмислено дивилися прекрасні очі. Ніби подадуть допомогу нові люди...

З'їдено сіно в стіжках, поставлених на зиму. Вибраних тільних корів забрали в хліви. Бики, воли, холостий молодняк нехай перебиваються самі. Сильний тілом і розумом виживає, слабший та неповороткий пропадає.

Піші, в шапках вовною догори, в довгих киреях, вивернутих від дощу, пастухи самі були схожі на дужих і страшних звірів. Луки, сагайдаки й мечі розпирали киреї, списи стирчали, ніби довгі бивні однорогі в. Побачивши вершників, пастухи поверталися ще повільніше, ніж корови. Дехто ліниво махне рукою: в слобідських он коні ще ходять під верхом.

На краю невеликої розораної поляни слобожани спинилися. За оринками стояла рублена хатина, з сіней якої, коротко загарчавши, наче на звіра, вискочили два пси роської породи. Волохаті захисники, грізно наїжачивши хребти, виширилися на чужих. За псами з темних, як челюсті ognиська, сіней виставились руки, що тримали туго натягнутий лук. Незабаром показався і лучник, готовий пустити тятиву. Побачивши людей, чоловік ослабив тятиву і спритно підхопив важку стрілу. Одягнутий він був у вузьку сорочку з виправленої шкіри, пошиту за хозарським кроєм, і в хозарські штани. Ступаючи босими ногами по грудках застиглої землі, наче по рівній долівці, господар підійшов до огорожі.

— Здоровий будь, князю,— звеличав він Всеслава не належним воєводі титулом.— Помилився я, ніби звір підійшов. Вони,— пожартував чоловік, кивнувши на псів,— на тебе загарчали, як на ведмедя. Це на добро. Успіх тобі буде.

Занудьгувавши в тісному градському житті під орудою князь-старшин, дехто з росичів, ілвичів, каничів пускався на вільне життя. Почало давати тріщину міцне життя в міцних родах. Земель вистачало. Забравши своїх, вихі-дець влаштовувався на вільному угідді. На відміну від вигнанців за порушення законів тих, що добровільно покидали роди, називали викиднями з родовичів. Викиднєві доводилося покладатися тільки на себе, слабкому легше за рід триматись. Із сильних був і Неу года, коло хати якого спинився Всеслав. Умілий рудокоп на болотах та знаний коваль, Неугода доводився родовичем воєводі. З роду він пішов весен п'ятнадцять тому, посварившись з Горобієм.

— Готові ? — спитав воєвода майстра.

— У мене готові завжди,— відповів Неугода.— Зараз забереш чи пришлеш?

Неугода порівняно з іншими роськими умільцями чудово виплавляв крицеве булат-залізо. Покладаючись на майстерність слобожан у стрільбі, Всеслав запасався і запасався стрілами. Найкращими наконечниками вважалися виготовлені Неугодою. За роботу слобода розплачувалася за домовою. Давались крупи, зерно, яких воєвода вділяв з отримуваних на харч слобожанам. Узявши на убитих хозарах багато хутряного вбрання, Всеслав підкинув Неугоді одягу.

Викидні трималися слободи. Утискуваний котримсь із князів, викидень зважувався просити заступу у воєводи. Як і родовичі, викидні посиляли синів у слободу. Всеслав їх приймав.

— їдеш погостити? До богів та старших зібрався? — спитав Неугода.

Всеслав кивнув. Викидень поклав на коліно вершника чорну від вугілля і заліза не руку — ведмежу лапу і, дивлячись знизу, сказав:

— Меч ти наточив, стріли нагострив. Що ж тобі! Перун за тебе. Дій, князю!

Здолавши останню, хто зна вже котру засіку, вершники вибралися на круглу поляну. Дерево обрамляло місцину рівною стіною, одразу виказуючи руку людини. Впоперек поляна була кроків на триста. Трава тут росла буйно, як у місцях, де не косять і не пасуть худоби.

На західному краю поляни здіймався пагорок, круто і напівмісяцем зрізаний з південного свого боку, відкритого до поляни. До зрізу пагорба було прибудоване нешироке накриття, що спиралося спереду на круглякуваті стовпи. Дернова покрівля, продовжуючи верхів'я горба, зрослася з ним, і висохлі стебла бур'яну звисали з неї, як мертве волосся. Всередині стояли низькі лави і були поприлаштовувані огнища. Подекуди лежали невеликі полінця сухих дров, заготовлені з осені останніми відвідувачами погосту.

Ця особлива споруда, без передньої стіни, вузька і довга, вигнута, що ніби ввійшла під пагорб, могла бути для людей тільки тимчасовим притулком, бо люди тут не господарі, а тільки гості. Отому й називалися священні місця слов'ян, влаштовані в усіх племен за одним зразком, погостами. А господарі, і владики тут — боги, спільні для всіх людей слов'янської мови на Росі і на північ від неї, по всьому Дніпру.

Повелителі слов'янської небесної тверді стояли напівко-лом, спиною до горба і ликом на схід. Вони не бажають тісноти, їм не потрібні дахи, вони полюбляють вільне повітря. Посередині — Сварог-Дажбог заввишки на три сажні, поруч нього — Хоре. Праворуч від них — сім навів — пращурів слов'янських, ліворуч — сім жінок — прабабок. Це радуниці-роданиці, боги-душі води, лісів, легкого повітря.

Всі боги дивляться на схід сонця, і всі вони добрі, злих між ними немає і не було. Не лише очима — росич бачить кожен образ своїх богів внутрішнім зором. Боги росичі в добрі і дивнопрекрасні. Майстри, які творили видимий образ богів, уміли знайти таїну краси, властиву лише росичам.

Слобожани спішилися, кожен поклонився богам, як кланялися батькові, матері, князеві — низько-низько, дістаючи пальцями правої руки матінку землю, яка знає

правду людського серця.

В шанобі до погосту воїни тихою ступою провели коней краєм, до нижнього кінця накриття, де була конов'язь. Кінь чистий, гощення його на погості разом з людьми не заважає богам.

Зимами росичі навідують погост тільки в особливих, як сьогодні, випадках. Зимовий сонцебіг святкувався кожним родом окремо в своєму граді. Бурі намели снігу, який, підбившись у затишні місця, лежав зернистими смугами там, куди не діставало сонце. В чорних, голих верховіттях буків, в'язів і лип свистів вітер і, завихрюючись на поляні, нагинав високі бадилини.

Для Всеслава боги були німі, але уважні друзі. Він знав: ні Сварог, ні Хоре, ні нави не могли сказати йому слова, не могли зрушитися з місця. Та й не треба було цього. Владики погосту зримо означили душу слов'янської мови.

Вони, говорячи із сумлінням роського воеводи, пов'язували його душу з його справою і були йому потрібні, як згодом прапор став потрібним бійцеві.

Не заважаючи замисленому воеводі, його провожаті розклали в найближчому огниську маленьке багаття, викресали вогню. Дим, повагавшись, метнувся праворуч, ліворуч, наче людина, що не знаходить виходу. Потім потягся під дах, заструменів назовні і вгору, де з краю дернової покрівлі зривав його вітер.

Пахло рідним запахом дому. Огнище з його запахом, з теплом, з верхом, темним від кіптяви, було священним для росича, в ньому здійснювалася добра таїна вогню. Коли огнище розжариться, а внизу зберуться жохтливі жарини, добре смажити смачне м'ясо. Радісно чути буркотіння казана з варевом. Палянички і хлібини спече вміла рука в приску. А потім під золою, дрімаючи, вогонь буде чекати цілу довгу ніч, поки на світанні його розколошкає дихання міха в руках господині.

Ратибор ліг перед огнищем. Добре лежати перед огненним чолом печі, милуючись мінливо-чарівним трепетанням вогню. Незабаром Ратиборова голова опустилася на руки. Побігли, поскакали чоловічки, піші й кінні. Застрибали маленькі огненні звірята. І текли, вилися живою річкою по відунівському чолі огнища. Знайоме все. Так у дитинстві ставалися огненні чуда, так вершались вони й тепер однаково і для важкого, могутнього тілом, твердого душею Крука, і для не менш могутнього тілом і ніжного душею Ратибора. А впіймати б чоловічків, наловити б звірків чи краще податися разом з ними сьйнистими дорогами вогнів, полетіти, не відчуваючи тіла. І вже стають такими легкими, такими простими порухи рук, ніг — без ніяких зусиль. Не забути б, як літають... І розривається завіса між сном і явою, нема ні вогню, ні чоловічків, що живуть у ньому.

Щерб набрав оберемок вогкого бадилля, кинув у вогнище. Став густішим і почорнів дим. Марна праця, здавалося б. Вітер приб'є і розвіє дим ще до того, як він дійде до верхів'я дерев. А звичай непорушний: перший, хто прибув на погост, повинен пустити дим, щоб знали — в святилищі є люди. Влігшись, Щерб одразу заснув поруч з товаришами.

Коні понуро дрімали на прив'язі, забувши погризти поперечину конов'язі. Всеслав

сидів на кинутому коло огнища сідлі. Схрестивши ноги, воєвода дивився, не бачачи, на чорні від дощу спини богів.

"Одною мовою говорять усі слов'яни,— думав Всеслав,— живе одним звичаєм уся слов'янська мова від Росі до Прип'яті і далі — до самого Холодного моря. Що ж тоді таке рід, у чому ж тоді родова особливість, навіщо вона? Між росичами сім родів зачинають себе від семи братів, а три, будучи в усьому росичі, своїм предком вважають Скіфа. А живуть разом з росичами, не з канича-ми, хоч каничі всі називають себе скіфами. А чи є між росичами і каничами, між усіма різнозваними племенами Поросся хоча б у чомусь маленька різниця? Ні. То навіщо одні від одних відділяються? Повсюди відходять викидні, розриваючи родинність. А роди між собою сваряться за покоси в спільній для всього племені заплаві Росі. В кого багато дівчат, хочуть до себе зятів брати. У кого мало дівчат — правлять великі викупи. В чому ж запорука роської єдності?" — питав себе Всеслав, наснажуючи розум до зустрічі з князь-старшинами. І відповідав: "Тільки в слободі. Тільки в братстві чоловіків десяти родів. Із слободи йдуть зв'язки через давніх побратимів, які дали клятву Чорному Перунові роських воїнів..."

Стліла димна трава в огнищі, від купи роз'ярілих вуглин пашить жаром. Темне обличчя князя здається залізним. Поснулі слобожани марять, як малі діти. Молодим усе відомо, все просто.

Високо несучи честь-гідність роду, кожен князь-старшина не першим хотів прибути на раду про справу спільну, зумисне гаявся, запізнюючись на домовлений час. Але ж день один для всіх, ще до ночі дотягнеш. Так усі виважили свої дороги, що до погосту вийшли мало не всі десятеро водночас.

Усе ж першим приїхав Всеславів друг, Колот,— верхи і сам. Кінно і теж без проводжатих з'явилися Дубун і Чамота. І той і другий князь-старшини віком хоч і літні, років під п'ятдесят, але свіжі, сильні. І ці — друзі. Будучи слобожанами, вони перед Чорним Перуном скріпляли побратимство. Всеслав знає їхні мислі, вони знають бажання воєводи.

Надаючи перевагу досвіду довгого життя, росичі не завжди обирали старших правити родом. Буде все гаразд, і Колот, як і Дубун з Чамотою, постаріються не в ряду, а в княженні.

Прибували до погосту і старійшини. Стомленого старого Келагаста проводжаті зсадили з коня і під руки провели до місця. Всеславів батько, Горобій, сам зліз з коня, але йшов, розкарячивши натружені їздою ноги. На возах їздити б старцям, та по зимовому бездоріжжі не пройдуть колеса.

Тому зло поглядав Велимудр, у нього нили всі кості. Біляй і Могута приховували досаду, а Тиудемир сердито бурчав, нарікаючи, що його потурбували: почекаати не могли, поки протряхне земля, хіба так довго чекати?.. А Плавик сприкрено хмурився, ховаючи очі під сивими кущами брів.

Старійшини... Вони вже перебороли страх земного швидкоплинного буття. Аюбов до життя згасала: жила викликана цією любов'ю віра в безсмертя духу.

"Але ж ні жоден не поступиться князюванням молодшому, дужчому тілом,

батьорому духом,— думав Всеслав.— Багато обізнаності в старості, хто ж піде проти права старшого? Розуму багато, але ж розум усушений, як підсічене дерево. Звичаєм, пам'яттю тримається роське плем'я. А новому немає місця в звичаї".

Князь-старшини підходили, вклонялися один одному до пояса. Кожен брався обома руками за гарячі челюсті огнища в знак шани до вогню-сварожича. Всі разом князі наблизилися до богів. Перед Сварогом поклали на землю зброю: князівські сокири-чекани на рогових рукоятях, насічених золотом і сріблом. Проводжаті з'юрмилися позад князів. Келагаст, чий рід вважався від старшого із семи братів, проказав молитву до Сварога. Без клятв, без словесних прикрас, не обурюючи бога возвеличуваннями, не ображаючи себе приниженнями, Келагаст говорив Сварогу про вічну дружбу тверді земної і тверді небесної. Згадав про душі предків, які спілкуються з богами на роському небі.

За правом старійшин, яким уже видно межу земного буття, Келагаст казав Сварогу про близьку з ним зустріч в позахмарному житті. А просив Сварога лише про одне: щоб він разом з іншими богами побув на погості, де нині зібралися князі з турботою про роське плем'я.

Тільки скінчив Келагаст, як його проводжаті прибігли з головешками з огнища. Келагасту подали білого півня, ноги й крила в якого були зв'язані ликом. Гострим ножом Келагаст одрубав голову завмерлій пташині. Скропивши півнячою кров'ю ноги Сварога, старий кинув у вогонь жертву. Затамувавши подих, усі вслухались. І Колот упевнено мовив:

— Я чую, чую!

І всім почувся в шумі вітру новий звук, ніби далеко загуркотіло. Сварог прийняв жертву.

Князі повсідалися біля огнища за старшинством родів. Вище всіх, тобто навпроти чола печі, дали місце Келагастові, праворуч від нього — Горобію, рід якого вважався від другого брата. Третім сів Велимудр. Тиудемир, Чамота і Могута опинилися в кінці — їхні роди вийшли від Скіфа. По ліву руку Келагаста сидів Всеслав, на знак підлягання слободи спільній волі всіх десяти князь-старшин.

Місцями на погості і більше нічим не рахувалися між собою роські роди. А зібратися для спільної справи племені не на погості не згодився б жоден.

"Влада..." — думав Всеслав. Троє його слобожан спостерігали здалеку. Не можна спати при старійшинах під час ради. І Крук, і Щерб, і Ратибор однаково знають наміри свого князь-воєводи.

Князь-старшини величаво-спокійні. Обличчя старійшин темно-коричневі і взимку: стара шкіра навечно видублена сонцем і вітром. Усі барви мокрого снігу опускаються на груди. Волосся на голові підстрижене рівно і під кінцями пасем видно шиї, худі, потяті борознами зморщок. Пальці — як коріння.

"Кого боги люблять, той помирає молодим",— згадує Всеслав ромейську приказку. Не про довгі роки життя лукаво-мудрі ромеї вигадали приказку. Злинялість душі, сутінь розуму, темнота серця — ось справжня старість.

Погляд у К.елагаста світлий, розумний. Всеслав знає, що і Горобій зрозуміє воеводу не самою батьківською прихильністю до сина.

6

Молодим не належить радити про великі справи, молоді чекають віддалік, не чують мови старшин. Тлінні образи нетлінних богів-покровителів терпеливо стоять на погості.

— Все на нас та на нас лягає тягар із Степу. Думайте, князі! Не витримає слобода, погибель буде росичам. А задніх, можливо, наситившись нами, степовик не зачепить.

Всеслав роз'ятрює, твердить своє. На те й слобода, щоб не пускати степовиків. Адже не зміниш нічого. Так було, так буде. Не покидати ж споконвічну дідизну та лізти на глухий берег Дніпра. Правда, там степовики не ходять. Там

від розливу-озера дніпровського, від Кінського луку дрімучі ліси, в лісах великі річки, набагато повноводіші за Рось. Від Кінського луку — Самара, через півдня — Ворскла, через день — Псьол, потім Сула, Супій. А між річками драговина, болота, трясовинні мочарі. Проходу там немає. Шлях з півдня на північ іде між Інгульцем та Інгулом. Тут рівчаки з добрими перебрдами допомагають водопоями, лісових нетрів немає, тут можна переїхати возами на високих колесах. Дорога із степу виходить просто до росичів, на слободу.

На князівських зібраннях не заведено перебивати. Говори скільки бажаєш. Але не нарікай, коли недоречне слово твоє тобі ж прямо в око повернуть, мов стрілу. Терпеливі слухачі у Всеслава. Недарма, треба сподіватися, нині воевода нагадує загальновідоме. До чого він хоче підвести?

Зліва від росичів живуть каничі. Їхні поляни з півдня відмежовуються Россю, зі сходу — Дніпром, із заходу — землею росавичів. Правіше по Росі до річки Роставиці живуть ілвичі. Вони кількістю сильні, в їхньому племені двадцять три роди проти роських десяти. А воїнського порядку в ілвичі в мало, слобода в них слабка. Ні для чого їм тримати багато слобожан. Навпроти ілвичів Рось тече болотисто, той берег густо лісом заріс, у лісі яри, гори, кручі. Там прохід лише для мисливця, та й той намучиться. Ведучи коня під в'юком у руках, він навряд чи продереться від галявинки до галявинки. Там ручаї у наставлених бобрами загатах і влітку розбухають у повенях.

Ілвичі живуть, як за стіною. Для них степовики стануть небезпечними, тільки коли піднімуть росичів, не раніше. Про задні племена роської мови і казати нічого. До самої Прип'яті вони тримають слобідки більше для чвар, аніж для спільної оборони від Степу.

Слова воеводи збуджують тривогу. Велимудр поправляється на місці, розчісує вуса пальцями з довгими нігтями. В пам'яті ворущаються образи, розбуджуються бажання, такі ж неясні, як і образи. Наче він сам колись про щось мріяв. Як жінка, що шукає кінець заплутаної нитки, старий ловить неслухняну думку. Вітер не дістає під накриття, в затишку пахне гарячим камінням огнища. Келагаст уважно слухає, забуваючи втому, що зібралася за довгі роки. Давно вже він без страху й жалю думає про день, коли прокинеться в іншому житті. Старому хочеться спокою. Та поки живе людина, вона мусить трудитися.

Не покладаючись на пам'ять, Всеслав розправляє вузь-

кий згорток шкури-пергаменту і читає: дорослих чоловіків в ілвичів дванадцять сотень і сорок три чоловіки, а в каничів — п'ять сотень і сімдесят вісім чоловіків. "Ти диви,— кумекають князі,— всіх полічив воєвода. Посилав полічити, напевно..."

Князь-старшина Дубун сказав:

— Виходить, ілвичі будуть числом сильніші і за нас і за каничів.

— Зате у них слобода мала, у них і слобідські не так навчені стріляти, мечем битися,— відповів Колот.

Стрепенувшись, Келагаст спитав:

— Що? Свару з ілвичами хочете затіяти? Кривди від них не було нам, чи, може, я не знаю?

В часи Келагастової юності сталася в росичів свара з ілвичами. Билися, кістки ламали, пускаючи кров одні одним, палили дозрілі хліба.

Ніби знаючи, що за Рось-рікою нелад, налетів із степу малий загін якихось не бачених до того людей і наробив багато біди і росичам і ілвичам. Нещастя допомогло — спинили бійку між собою, щоб прогнати степовиків.

— Прошу я, князі,— казав далі Келагаст,— допоки живемо, не дозволимо бути сварам-злощастю між роською мовою.

— Не до розбрату я закликаю,— заперечив Всеслав,— інше в мене на думці. Допоки нами буде володіти несправедливий уклад?! Із усієї роської мови найбільший тягар несуть росичі. Перший удар — нам. Найбільшу дружину в слободі утримувати кому? Нам. Минулого літа до кого підкрадалися хозари? Нинішнього літа на кого націляться? Хіба винні росичі, що живуть на межі роської мови!

— Комусь і на кону жити доводиться,— сказав Колот.— Твоя слобода, воєводо, стоїть на самому краю, за те тебе плем'я й годує. Зате й більше, ніж в усіх інших слободах, у тебе живе слобожан...

— Ми, росичі, україні,— знову заговорив Дубун, кваплячись, щоб ніхто з князів не встиг вчепитися за лукаве зовні слово Колота.— Самі несемо ми вагу кормління слободи і намагаємося послати воєводі людей щонайбільше. А для задніх та для наших сусідів — все роське плем'я, наче їхня слобода. Але однак вони нам кормління не дають, і ми про все повинні самі промишляти,— скінчив Дубун промовляти про те, про що було заздалегідь домовлено між ним, Всеславом і Колотом.

Переваливши на другу половину, день холоднішав. Небо світлішало, стало видно низькі хмари, брудні, рвані. Прозорі звірі повітря, які невидимо живуть між твердю землею і твердю небесною, не люблячи зимових завірюх, піднялися вище, ближче до сонця. З-за полуночі виповзла важка хмара, сіро-синя, наче холонуче залізо. Влітку в таких хмарах ховається громокипучий Перун, узимку — народжується сніг. У передчутті нили кості старечих ніг, не допомагали хутрянні чоботи.

На конов'язі тривожилися померзлі коні. Чи звіра почули в лісі, чи боги, послушавшись людей, щось сказали?

— Домову нам треба скласти з ілвичами за всією справедливістю, зробивши полегкість собі,— казав воєвода.— Нехай би ілвичі в нашу слободу дали десятків п'ятнадцять чи двадцять, ми легше себе обережем. Себе обережем — їх порятуємо від розору. З такою ж мовою звернемося до каничів. Далі думатимемо про інші роської мови роди-племени. Знаю, справа велика. А велика справа не одразу робиться, тому й розпочинати треба негайно.

Всеслав замислив нечуване. Ніколи племена, які жили по Росі, не змішували слобод. Бувало, разом оборонялися, але слободи і в бій ходили очолені своїми воєводами.

— А хто кормитиме слобожан із чужаків? — спитав Велимудр.

Роські роди давали в свою слободу хліба, вилічуючи слобожан на голови, в місяць по пуду, меду — відро, крупи — половину пуда, городнього овочу — скільки могли. Взуття і вдяганку давали за потребою. Несправедливо буде кормити прийшлих.

Почавши з малого, Велимудр знайшов нить думок, загублену ним:

— Головне воно ось що. Рука вище голови не вважається, воєвода не князь. Набравши багато хлопців від ілвичів та від каничів, чи не задумаєш ти, воєводо, волю взяти велику? За війська великого чи не маєш ти помислу стати вище родів, вище нас, князів? Ми знаємо, ти з викиднями дружбу водиш! Ти за них перед нами, князями, заступаєшся несправедливо. А наші родовичі, побувавши в тебе в слободі, більше тебе слухають, аніж князів. Ратибор

головусий вийшов із волі князя Біляя. А ти йому звелів-
і він узяв жону...

— Ні, князю Велимудре,— заперечив воєвода.— Ніде не бачу того, що тобі здається. Ні! —Всеслав указав на богів, що дивилися на Рось із священних образів.— Он

4*

99

вони бачать мою душу. Для себе я нічого не шукаю. Хочу, щоб нашій Росі кров'ю не забарвлюватися. Не шкіра на моєму тілі — броня жива для мови нашої. Ви, князі-старшини, віри в мені не маєте? Я у волі вашій. Скажіть — буду слобожанином. Воїнів нехай поведе, хто вам любі ший, я його слухатимусь. І ще слово про викиднів скажу: адже вони росичі, не хозари, не ромеї, не гунни. Викидні своїми синами додають нам сили.

Мовчали князь-старшини, обтяжені думами, як зимове небо — хмарами. Ніхто не шукав погляду сусіда. Врешті старий Біляй, здавалося, скривджений воєводою, заговорив так, ніби не було ні злого промовляння Велимудра, ні сприкреної відповіді Всеслава.

Тихим голосом Біляй ніби сам собі пояснював, що треба, ой же треба допомогти слободі, адже все одно — для Росі... Адже лиха не станеться, ні, не станеться, якщо ще більше житиме в слободі воїнів, свої ж вони, свої. Нехай же навчаються справи воїнської під мудрою волею Всеслава. Добрий воєвода Всеслав. Нема йому рівного ні в каничів, ні в ілвичів, немає такого в росавичів, в ростовичів нема такого. Тому ж. то Всеслав для князів — як син єдиний, син улюблений...

Слухаючи розмірену, наче плин води, мову Біляя, Вели-мудр мучився безсиллям. Наче він не людина був, а дерево, неспроможне піти з берега, хоча й бачить воно нагальне, неминуче прибування води в річці. Підмиває течія, оголюється коріння, і не жити більше дереву. Згасаючи, Вели-мудр відчував, що своєю вольницею можуть розплатитися росичі за бойову могуть. Князь-старшини управляли родами, не маючи сили примусу, крім змисливого розуму та спільної волі родовичів. Викидні йдуть з родів, ніким їх утримати. Хіба що притиснеш такого, коли він прийде просити позику — купу насіння. Нема щастя в образі, що чиниться викидневі, лише злобу ворущиш. Правду каже воєвода. Що спокійніші були літа, то ближчим ставало лихе літо. Нікуди йти — Степ нависає. Буде не чуже ярмо — все ж ярмо. Добре, що не жити Велимудру в ті, грядущі літа.

Тому й мовчав найстаріший із князь-старшин, коли решта згодилися просити допомогу в сусідів. Не перечачи спільній ухвалі, Велимудр тільки сказав, що надто він старий, аби вирушати до сусідів за кон свого племені та кланятися.

"Отож-бо,— думав Всеслав,— ясніше сонця показав князь-старшина Біляй, що тільки одним страхом перед Степом тримається нинішній воєвода росичів. Адже прав був Велимудр у своїх підозрах,— і цього Всеслав не заховував перед своєю совістю. Однак і він, Всеслав, заперечуючи найстарішому з князів, не покривив душею. Адже для себе нічого не треба Всеславові: ні почестей, ні солодкого життя, яке має сусід, ілвицький воєвода Мужило. Ніщо для Всеслава поклони, ніщо м'яке ложе і ласка жінки. Воля людям потрібна? Воля, щоб змінити її на хозарську неволю? Та все ж, якби не було страху перед Степом, сьогодні ж князі зробили б Всеслава простим слобожанином. З десяти князів лише троє могли подати йому допомогу — побратими по Перуну: Дубун, Чамота і Колот. Горобій пішов би грудьми, але кволий голос у батька, коли в такій справі він за сина.

Та й чим би кінчив Колот, коли б князі зі всією крутістю повернули б проти Всеслава? Колот міг забажати сам стати воєводою. А Всеслав служив би йому, аби хоч цим послужити родові. І служив би так, як Колот,— за слобідську силу.

Чорна хмара в багряних підсвітах пізнього заходу спадала з піднебесся на землю. Недобрим словом згадуючи впертість Морени-зими, князь-старшини поспішали з погосту по домівках. Воєвода покликав гостей у слободу, з ним поїхали Колот, Чамота і Дубун.

Квапилися, та не встигли втекти. На останній засіці буря шпурнула густим снігом, оповилася мороком, із завиванням накинута на землю.

В таку годину ліс рятує людину. Як і степового, ліс не пускає небесного кочівника — вітру.

Лише на відкритому місці під самою слободою, на високому березі річки, пізня хуртеча вдарила всіма силами своїх полків.

Солодке Літо легко, ліниво поступається жаркому Літові. Втомлене Літо, переситившись, в дрімоті віддається Осені. Несмілива Осінь, лякаючись перших погроз Морени-зими, втікає до полудня і тоді лише нишком, коли загавиться Зима, вдаровує

холонучій землі свої останні ласки. А Зима ніколи не поступиться без бою. Так накидається старе на молоде, намагаючись швидко задушити, поки в юному тілі ще мало сили, в старому не витратилась люта потуга.

Росичі вели на поводах коней, зляканих чаклунською війною. За півверстви від слободи пастухи заховали від хуртовини в затишок слобідський табун. Пустивши коней у табун, господарі й гості нарешті добралися до слободи.

У воєводській хаті Всеслав викресав вогню і засвітив ґноти, заправлені в світильники з опаленої глини. Вогняні квіточки, широкі посередині, гострі, мов стріли на кінцях, розпуклися над довгими носиками.

Двері до хати зачинялися щільно, стіни і покрівля були надійні.

Від подихів ішла пара. У виямках усю зиму не мащеної глиняної долівки дзеркальцями поблискував лід. Всеслав усі вся на своїй широкій постелі, поруч з ним на шкурах повмощувалися князь-старшини, молоді слобожани готували похастунок.

Лише вільна передня частина воєводської хати, де стояли ліжка, лави і стіл, була освітлена. Далі йшло неспівмірне ширині й висоті хати темне приміщення, наче печера. Скрині з рівних дощок, збитих у захват і скріплених дерев'яними кілочками, високі й низькі кошики, луб'яні та берестяні коробки, залишали вузькі проходи. Слабке світло не проникало в них, і нори в слобідському багатстві здавалися нескінченними. Під дахом, товстий сволок якого був обтиканий цвяхами, висіли тюки запасного одягу, в'язки клинків для прямих мечів і кривих шабель, пуки стріл, круглі і видовжені щити.

Воєвода скинув високу шапку, пошиту з рисячого хутра і облямовану бобром. Голова з довгим оселедцем на тім'ї була давно не голена, чуприна, що відросла на пальців три, прим'ята шапкою, здавалася світло-русявим мохом. З плечей сама спала м'яка кирея з козячої вовни. Сорочка з гудзкуватої тканини, товста, груба, була недбало зав'язана біля коміра шнурком. У розрізі виднілися груди, молочно-білі в порівнянні з темною шиєю і коричнево-червоним обличчям.

Воєводі тісно в слободі. Повільно тече час. Гіркота і невдоволення опускали кутики рота, кривили губи, зводили брови в глибокій складці. Досягнуте бажане викликало нові жадання. Надто багато застиглого спокою жило в справах росичів.

Поправляючи вуса, Всеслав торкнувся ямки на шиї, пам'ятки від хозарської стріли. Минуле не втішає навіть старого... Невдоволеність роз'їдала душу Всеслава, точила черв'яком, муляла, як камінь, потрапивши в чобіт. У нього минула пора пристрасних захоплень воїнською справою. Хлопчиною він заздрих дорослим, умілої рук, силі тіла.

Потім він схилявся перед рішучістю суворих мужів, їхнім знанням таємниць життя. Дорослі, зразком яких виступав для Всеслава батько, були всезнаючими, всеможлими. Він наслідував наполегливо, вперто, привчаючись нещадно вимагати від себе. На руках у Всеслава були сліди опіків розжареним залізом — він на самоті випробовував свою волю.

Посланий у слободу, Всеслав знайшов там зразок, ще досконаліший, ніж Горобій. Не було випробувань, яких Всеслав не шукав би. У нього ледве пробивалася борода, а він уже міг змусити коня лягти від муки, завданої стисканням колін вершника. Лише в

найлютіші холоди молодий слобожанин накидав хутряну кирею. Плавати він міг цілий день, не перепочиваючи, і спускався вниз по Росі на тридцять верстов. В умінні володіти луком, мечем і списом Всеслав зрівнявся з найвидатнішими слобожанами.

Від Всеслава Старого він навчився мовчати. Сам від себе він вимагав, не знаючи спину, і навчився вгадувати думки інших, ламаючи опір чужого розуму, чужих бажань.

Всеслав не захотів повернутися в рід і зумів переконати батька. Одружуватися він погодився холодно, з обов'язку перед родом.

Десять весен тому помер Всеслав Старий. Його наступник не мав суперників, ухвала князь-старшин за заповітом Всеслава Старого була винесена всіма, як щось таке саме очевидне, як світло дня. І життя Всеслава спинилося, нічого було бажати.

Його дитячі уявлення зруйнувалися: зрілість не наділяла чоловіків мудрістю і могутністю. Він спостерігав нерозумність учинків, випадковість вирішень, упертість у помилці, непослідовність бажань, слабкодухість. Майже всі, кого знав Всеслав, були для нього перерослими дітьми. Гірше, ніж діти: від дорослих нічого було чекати. Їх треба вести, ними треба управляти.

7

— А що, воєводо,— казав Колот ніби зовсім байдуже,— думаю, на початок ми візьмемо та привабимо ілвицьких хлопців, а тоді прикинемо, як узяти данину. Спочатку — потроху... Потроху, та почати, з чого б нога не починала, та лиш би ступала, на місці не стояла, крокувала та крокувала, земельку топтала. Адже вся справа в початку... Вони невід як почнуть чалити й чалити, то бути сомові в сітях, а потім знову почати б спочатку, багато можна натягати. Хе-хе, от і еге...

Відун-князь Колот умів вити слово. Всеслав не відгукнувся на просту, та не з простою хитринкою мову. Всесла-вів задум Колот бачив — відверта мова не скаже ясніше, ніж балачка з химерною примовкою. Колот бачить далі за всіх.

Не відповідаючи Колотові, Всеслав байдуже дивився, як Ратибор підніс стола для почастунку. Молоді слобожани несли копчену шинку з вепра, липову довбанку з солодким медом, другу — із ставленим, в'язки в'яленої на сонці і копченої в холодному диму риби, пшеничні паляниці, печені в приску, схожі на плоске річкове каміння.

Бджолиний мед, розведений водою, зброджений хлібною закваскою з хмелем, саме доспів. Мутнуватий, зі шматочками вощини і лусочками закваски, хмільний напій пах, як диня, що, доспівши, лопнула під сонцем,— і солодко, і різкувато. По колу пішов ківш з ручкою, зроблений під лебедину голову. Всеслав довгим ножем батував двопудову шинку. Вепрятина вистоювалася в розсолі разом з гадючою цибулею, коптилася в диму вільшаних, горіхових гілок і дубового прілого листя, в'ялилася на сонці і була гостра на смак, соковита і м'яка на зуб, наче варена дичина. Спинки стерляді і севрюжки просвічувались на вогонь. Паляниці, замішені на молоці, маслі й меду, ситні й важкі, були оманливі — вагою наче камінь, а вкуси — і розсиплеться в роті^

Від одягу, що просихав на гарячих тілах, від дихання в хаті стоїть туман, тьмяніють язики світильників.

Відкинувшись від столу, Чамота й Дубун зарилися в шкури, як у сіно, і нема їх.

Хутряне ложе вимостили і Колоту. Виходячи з воєводської хати, молоді слобожани розчинили двері. Вдарило хуртовинним вітром, світильники блимнули, і вогники відлетіли в імлу.

— Ти сили набереш, брате, коли ілвичів прибуде. Сильної силюньки-сили. Наші старці, дубові голови, не розуміють. Ніхто не розуміє. Велимудр зрозумів було, але старий,— раптом заперечив собі Колот і додав: — Біляй розуміє, та Степу боїться...

Всеслав лежав на ведмежій шкурі, посланий на липових дошках ліжка. Він відчував теплу вологість ніг у широких чоботях, пружність і кислуватий запах овечих шкур, якими накривався від нічної холоднечі. Нехай Колот говорить.

Надворі ще лютіше Морена накидалася на Весну, свистіла, сичала, а Колот нашіптував:

— Ілвичів набереш. Наші звикли. Не ти почав, ще до Старого почалося. Нашим ярмо не намулює карк, затовчений. Ті — ненавчені. Круто повернеш — почнуть втікати від тебе. Поблажку даси, щоб байдики били,— свої від них розбестяться. Про це думай, брате, я буду тобі вірним помічником. Хочеш, відмовлюся від княження, прийду до тебе правою рукою?

Всеслав мовчав. Не вимагаючи відповіді, знаючи, що жодне слово не пропаде, Колот плів сітку:

— Малий камінь, впору потрапивши під воза, велике колесо ламає. Найбільша завада нам — сусідський воєвода. Ситий пес, погравшись, покине кістку, але іншому не дасть. Так і воєвода ілвичів, жадібний Мужило. А великий камінь — це хозари. Якщо вони нинішнім літом не прийдуть? Думай, брате воєводо...

Дубун і Чамота сплять під теплим хутром спина до спини, як і належить побратимам. Колот шепче у вухо Всеславу. І з прихованим побоюванням воєвода слухає кня-зя-брата.

Тіло наситити легко, не душу. Душа була повна, коли Всеслав, нечувано владаючи собою, тягнув стрілу, що пробила голову. Він не віддасть пам'ятної години. Пишався він від великої сили, перемагаючи смерть, яка вп'ялася в горло. Щастя живе в гнівній борні. Колот правильно розмірковував: ілвичів доведеться парити і гнути залізною лапою в хутряній рукавиці. А Мужило заважатиме. Мудрий візниця відкине камінь, аби зберегти колесо. Коли коня ведуть через засіку, мудрий вершник шукає, де збити мертвий сук ще до того, як він пропоре конячого бока. Що ж станеться, якщо влітку не буде хозарів?..

Перед світанком на небо висипали зорі. Відчувши мороз, Всеслав прокинувся. Двері довелося відчиняти плечем, зовні сніг діставав хатньої призьби. Зайшовши в третю хату, Всеслав розбудив Щерба з Ратибором. Перша стежка на чистому снігу лягла від їхніх ніг. Вони ковзнули вниз затинною драбиною, наче рисі зіскочили і помчали до табуна. Молодість веселила незайману силюньку.

Колот лежав на спині з відкритим обличчям. Дихання не було чути, за ніч на вусах намерз лід. Хтозна, де бродила його відунська душа. Можливо, вона, скориставшись останньою імлюю і стежачи за воєводою, зараз невидимо летіла за Щербом і Ратибором.

Уночі табун стояв на кінному дворі. Обгороджуючи малу лісову галявину, між деревами з одного на друге покладені часті ворини, наглухо заплетені тинами, щоб не пройшов вовк. До середини зими тічки вихудлих вовків лізуть із степу ближче до людського житла і до домашньої худобини. Темними ночами вони можуть накоїти багато лиха. Коні, тісно збившись від холоду, марили весною. Табунники спали в хатинці на узліссі.

Послані відібрали шестеро міцних коней, напоїли з обмерзлого цебра. Насипали ячменю. Жеребці, нашорошивши вуха, з несамовитою злістю, жадібно хапали зерно, а люди стояли, поляскуючи нагайками. А то накинеться весь голодний табун, і кілька сот коней, озвірівши, зчинять смертельну бійку. З допомогою табунників насилу сідлали коней, які не переставали рватися і повискувати.

Заіскрився сніг під рожевою загравою, над лісом піднімалися ворони і ворони, сороки пішли тріпотливим летом. Ратибор і Щерб вискочили з воріт, кожен ведучи на повіді по два пристяжних коня. За ними, назираючи на ворітні стовпи, наче вода у вузькому руслі, повалив увесь табун. Викрикуючи, ляскаючи довгими гарапугами, не шкодуючи потягнути пекучим кінцем, що протинав шкіру, кінні табунники збили коней зі сліду верхових і погнали до річки. Туди ж потяглися ворони, сорочача згряя сторожко пішла за табуном. Стерв'ятники чекали не одного прісного посліду, могли поживитися і падлом.

Відірвавшись від табуна, слобожани перевели коней з бігу на ступу. Дорога пролягала над Рось-рікою, яка в цьому місці робила коліно на північ. Біля нового повороту вершники спішилися, поміняли коней. Ще верстов через п'ять скачки зустрівся їм високий горб-могила. На ньому бовванів Кінь-камінь — плита на зріст людини, поставлена руба. Це була стародавня могила предків, що оберігала кон-кордон між росичами та ілвичами. На північ кон простягався засікою, яка йшла до Матері-зорі. Засіку рубали ілвичі — росичам вона не потрібна, — через ілвичів степовики не підуть, нехай же ті самі мають клопіт відгороджувати свій кон. Ілвичі, як видно, більше покладали надію на росичів. Кордон підтримувався погано, дерево було повалене давно — Ратибор завжди пам'ятав засіку такою. Стовбури навалилися на перетрухле гілля, сучки, пообточувані черв'яками, пообламувалися. Заросла мохами та грибами засіка розповзалася, припадала до землі, губилася в кущах.

Кабани прорвали проходи. А там, де один кабан пролізе, інші за ним розчистять і вулиці.

Близька ілвицька слобода закривалася з одної сторони кам'яним яром, з другої — рівчаком, який пробурих глибоке ложе перед впадінням у Рось. З третьої сторони ілвичі відсікли себе ровом і тином, за якими сховали чотири хати. В порівнянні з роською ілвицька слобода здавалася низькою, погано вкритою. Тільки сторожовий поміст був набагато вищий: місцина низинна, довкола ліс.

Воевода Мужило коротав передвесняні дні не більше, ніж з десятком слобожан з головусих, неодружених хлопців та зі своїм другом — повірником Дубком.

Ілвицькі слобожани славилися вмінням ставити сильця, бобру вати, вичиняти

шкурки і шкури, виду блювати шкіри. Зате зброєю і конем вони не вміли володіти, як росичі. Одною рукою дві справи водночас не роблять. Мужило був жадібний, наживався. Одне його загризало: не міг він сам їздити на весняний торг з ромеями — за звичаєм, з самої весни воеводи сидять у слободах. Посилаючи на торг друга Дубка, Мужило, порушуючи спільність, намагався діставати для себе красиві вироби ромеїв.

Гості застали Мужила за роботою — він переглядав хутра, відбираючи головку для торгу. Слобожани вклонилися:

— Воевода Всеслав та князь-старшини Чамота, Дубун і Колот з ним просять, аби завітав ти на мед, на знатний почастинок. А там би й розважилися загонами-ловами. За Россю тури ходять, кози багато, кабанів багато. Звірина присмирніла, ми вже давно її не ганяли.

Мужило любив солодко їсти, міцно пити. Не набагато старший за Всеслава, ілвицький воевода обважнів, побрезк. Почувши про призначену гульню, він пожвавішав. У Всеслава гостює троє князів, буде знатна учта.

Чоботи з червоної шкіри з жовтими розводами подолали довгу дорогу з нижньодніпровської Карикінтії, коли не із самої Візантії, щоб опинитися на ногах в ілвицького воеводи. Червона шовкова сорочка під легкою шубкою з ніжного козячого хутра, розшита золотими шнурками, кирея вшита з тонкого сукна. Тільки боброва шапка з соболиною облямівкою була свого, роського виробу. Таким вийшов Мужило, зібравшись у своїй хаті. Сам зросту високого, князь князем, а не воевода тільки.

Кінь подався назад, натягнувши вуздечку. Упокорений окриком, він витягнув морду, обнюхав вершника. Думаючи про погану, за повір'ям, прикмету, Ратибор притримав стремено. Важко впавши в сідло, Мужило розібрав по-воддя.

Відкинувшись у сідлах, мало не дістаючи головами крупа, вершники спустилися в рів. Звичні коні самі вибирали, де ставити ногу. Прихопивши гривку, вткнувшись у шиї коней, люди дозволили винести себе на рівне місце. Мужило пустив коня вскач і гнав до засіки. Там йому перемінили коня, і знову ілвицький воевода скакав наче в погоні. Чого жаліти жеребця — не свій. Загониш — інший іде на повіді в проводжатого. Хотів Ратибор спитати воеводу, чому не підновлять його ілвичі засіку, та за скачкою не було нагоди.

Нічна буря, як чорна корова біле телятко, народила чистий деньок. Від скачки людям було душно. Пригрітий сонцем, мокро падав долі нічний сніг з гілок. Пташки перепорхували парочками, чорні птахи ворони, повіривши у весну, кружляли над полянами хоровами.

Роські князі зустрічали гостя обіймами, день провели, п'ючи-гуляючи. Найніжнішим другом Мужилі став князь-старшина Колот.

Нічний морозець надув дзвінкий льодок на калюжках, під крихким склом застоялися білі бульбашки. І^олі гілки покрилися ожеледдю. Та ринуло світле тепло Сварога — народився перший день весни.

В крижаних прибережних намерзах ліниво текла чорна Рось. Річка обміліла за зиму, на броді відкривалося облизане водою каміння. В підводних печерах на постелях

з водяного льону ще дрімали водяні й водяниці. В зелених сутінках лежали в спокої червоні лали, прозорі алабанди-ни, низки перлів, оманливо-золоті зап'ястя, намиста, наче із срібла. Над сонними дзвеніли весняним пір'ям незвичайної краси рибки. На сторожі в холодній воді висіли соми-велети та гігантські щуки, оброслі мохом, сиві од давнини. Лець струменіючи на поверхні, річка ще спала.

Князі і воеводи гуляли, співали пісень і осушували ковші до пізньої нічної сторожі. Вранці похмелилися, запізнюючись з виїздом. Загонщики-слобожани зануди-лись, стоячи в облозі.

Лови мають бути за Россю. Розумні коні бережно перевезли людей через брід. Мужило був напідпитку і веселий. Заспівав би, та пам'ятав — на полювання ідуть без голосу. Кінь спіткнувся. Мало Мужило не викупався в крижаній купелі, міг і голову розвалити собі об камінь. Та кінь втримався на ногах, вийшов на берег.

До болота недалеко. До осені, покрившись молодим очеретом і вдвічі, і втричі вищим за людину, воно майже висихає. Такі місця найлюбіші вепрам, є харч — солодке коріння очерету, є зручні, теплі лігвиська. Вранці вебри йдуть з болота, ввечері повертаються додому.

Справжнє полювання на вебра пішки, з рогатиною, з сокирою за поясом, з важким ножним мечем за халявою.

Треба квапитися, незабаром загонщики сполохають звіра зі степу. Від їхнього галасу й гейкоту, від трубіння рогів вебри підуть у болота, наче люди, які в тривозі втікають за тин рідного града.

Ловчі позаймали місця в мертвих очеретах, біля кабанячих стежок, перевірили, чи не помітить вепр. Оченята в нього маленькі, а бачить добре. А ще краще чує цей звір. Справа мисливців так гнати облогою, щоб вепр ішов за вітром.

Незабаром прийдуть, побіжать у глиб болота. Мисливцеві треба вибирати на проході, кого колоти: самця-сікача чи підсвинка з ніжним м'ясом. Що більший кабан, то грубіше м'ясо. Та після полювання туші витягнуть кіньми, покладуть поряд, виміряють від кінця ніздрюватого рила до початку короткого хвоста. Чия здобич довша, тому й слава. От і вибирай: мисливець ти чи тільки балуєшся в мисливство.

Вітерець шелестить бурими язиками мертвого листя на сухих палицях очерету. Пурхнувши, пташка повисла на стеблі, гойдається. Поспішив довгохвостий дрізд прилетіти на місце гніздування, аж воно порожньо кругом, нема кормів на землі. Розумна пташина знає, як багато черв'ячків та яечок знайдеться на першу голодну пору в мітлицях очерету. Внизу заморозки, нагорі тепло, волохаті волотки кишать живим наїдком.

Гостеві перший ківш усього, що п'ють за столом, гостеві кращий шмат, гостеві краще місце на полюванні. Першим Всеслав поставив Мужилу, за ним три кращих місця розібрали троє князь-старшин. Замість жереба вимірялись на рогатині. Чия рука покрила, той перший вибирав, чия під ним — другим, третій узяв останнє місце.

Чуються далекі згуки рогів, загонщики підняли звіра. Мужило знав: йому виполохають славно, тільки вибирай. "А інші, певно, непокояться", — думав Мужило. І

без здобичі погано, та якщо дістанеться худюща свиня — теж не знатимеш, де дітися від кпин, що даремно бруднив залізо, гнув держално.

Мужило прислухався. Свіже повітря вивіяло хміль із голови, ілвицький воевода бадьорий, сила по жилах живчиком переливається. Звір не йде. Жди тут...

Трублять, трублять. Мужило наче бачить: загонщики, охопивши косяк довгим ланцюгом, відтісняють вепра до болота. Роги чути близько. "Еге, косяк подався, пішло, покотилося! Ну, молодці, натискай, напірай же! Мені б вигнали кабанчика — старичка зі щетиною на хребті хоч на дві долоні та з іклами на дві п'яді, візьму!"

Колот вибрав для гостя рогатину, що підходила до чималої ваги мисливця та добрячої його сили. Ясенове держално завтовшки як зап'ястя руки, насадка завдовжки три п'яді, вістря чотиригранне, лезо завтовшки з долоню. Чи на кабана, чи на ведмедя, чи на тура — на всіх дуже годиться. Немало крові вилило зручне для бою залізо. За халявою в Мужила стирчить руків'я з турячого рогу — його власний ножний меч.

Всеслав велів Ратиборові залишитися з гостем, щоб на всяк випадок подати запасну рогатину. Буває так, що зі старшим стоїть у засідці молодший. Мужило не помітив би такої опіки, якби Колот не сказав Ратиборові :

— Ти ж гляди, ти ж бережи дорогого гостя. Ти відповідатимеш — не жарт, можеш оганьбитися навіки, якщо не додивишся, і

Не одразу втямив Мужило. Вже було пішли, як образа кольнула в серце ілвицького воеводи. Він брутально прогнав непрошеного захисника:

— Я не головусий, не баба, сам собі дам раду, перебрав кабанів, що й ліку їм нема. Іди геть, не заважай!

Вткнувши запасну рогатину в землю, Мужило, стежачи за голосами рогів, забув кривду. Ось у сусіда різонув гострий вереск і — тихо. Там, за півсотні кроків, стояв Колот. Узяв, будь ти неладен, першого звіра. Е,х, невже посміються над гостем? З крику видно, Колот узяв льоху. Гаразд, ми тобі відповімо вепром...

Мужило почув шурхіт, тріск очерету. Зачавкали гострі ратиці в розм'яклому до полудня болоті. Похрюкування та сопіння ближче й ближче. До ілвицького воеводи вузькою стежиною напочувалося мисливське щастя, до його коня йшов старий вепр.

Першим крізь очерет пробився Колот. Побачив і подав знак рогом, трубив протяжно, з низьким завиванням, тримаючи ріг униз. Так не кличуть на веселий збір до взятої дорогої здобичі.

Зійшлися мисливці. Що тут гадати, не витримало держално рогатини, тріснуло поздовж, зламалося біля самої насадки. Видно, воевода вдарив у кістку. В кістку — нічого, буває. Не так пішло лезо рогатини, не ребром по ходу звіра, а плазом. Лезо вперлося в кістку, вепр розвернувся. Коли б лезо було краєм поздовж, звір сам собі розпоров би м'ясо, а залізо зійшло б з кістки. Тут би вепрові й був кінець. Так ні, держално лопнуло від страшної сили, і насадку висмикнуло з рани.

Видно, Мужило встиг вхопити запасну рогатину, та розвернути її не було часу. Вепр, не вміючи задирати голову, першого вдару завдає в ноги. Мужило лежав на спині, затоптані в багнюку і червоні чоботи, і шовкова сорочка ромейської роботи, і

козина ошатна шубка. Збивши, сікач пройшовся по тілу, риючись у ньому кривими іклами, вириваючи ребра, наче леміш плуга, який трощить коріння і витягує їх назовні. Немає Мужила. Тіло можна впізнати тільки за клаптями одягу. Моторошно й дивитися. Оглядали, ходили довкола, дізнаючись, як сталася біда, і скоро накинули плащ на людські останки.

На списи, рогатини, стріли вибирають прямий чистий ясен чи клен. Перший рік зберігають з необдертою корою колоди підвішені під дахом, але не в хаті, а в клуні. Від верхнього хатнього тепла свіже дерево починає тріскатися навіть у корі. Наступного року з колоди здирають кору — щоб не завівся черв'як, смолять і підвішують у хаті. Закоптившись у диму, деревина твердне. На третій рік колоду колять кілочком, а не розпускають пилою. Вибирають рівні бруски, без запливлих сучків, на яких може статись перелом, стругають стругом, чистять каменем. Таке держално, можна бути певним, надійне. Аби око не підвело, рука тверда, а роське дерево не зрадить.

Не порушила гостинності роська слобода. Добряче держално було. А з убивці треба взяти викуп смертю.

Темною кров'ю покropив вепр стежку, залишив слід на очереті. По гарячому сліду пішов Всеслав, за ним як свідки — Дубун і Ратибор.

У заростях заплетених кущів по руслах ручаїв, річок, ярів усе Поросся, все Подніпров'я дало притулок вепрам. Низький, товстошкурый вепр пройде там, да немає ходу іншому великому звіреві. Сам прокладе дорогу, розсовуючи колючки гострим рилом, яке не боїться навіть укусу змії. Хід вепра в непролазних кущах як нора. Туди може пройти лише вовк, але вовки бояться вепрів. Вепр любить болота. Чутливий, обережний, він ніколи не ступить на чарусу — болотне вікно, обійде нурт-вікно, залишене для дурних хитрою драговиною.

В сікача-переможця рана горіла, серце лютувало. Йому мало одної людини, він не втік, не забився в очерет, як учинив би кожен інший звір. Відійшовши від місця поєдинку, він повернувся і ліг на свій слід, рилом до ходу. Чи не прийде ще хтось під ікла? Вепр чув людські голоси, лягаючи боком, студив холодною землею рану. Вітер шелестить очеретом. Потріскують сухі стебла, ламаються гострі очеретяні корінки. Це не вітер. В очеретищі, в мертвих осоках струмить дихання повітря, тече над сніжком, що не зійшов у затінених прогалинах, несе людський дух.

Вепр підводиться. Маленькі очиці під великими віями насторожені. Він безшелесно несе багатопудову тушу назустріч переслідувачеві чи переслідувачам, йому однаково. Не він вибирав, він міг би виждати коло першого тіла, напасти на людей. Він пішов. Вони хочуть ще?

Біля згину стежки вепр зупинився, підняв рило як міг, роздув глибокі ніздрі, нашорошив лопушисті вуха. Людина близько...

Вепр, налаштувавшись, трохи скривив шию. Він ударить, як завжди, правим іклом і — як завжди б'є вся порода вепрів — знизу вгору. Задні ноги підійшли під черево.

Спрямовуючи лівою рукою, Всеслав правою вдарив рогатиною назустріч чорній брилі. Залізо зайшло в звіра.

Чесць послала Всеслава на поєдинок з убивцею гостя. Та нема в росича до звіра зла і зневаги. Розум у воєводи холодний, він знає: вепр тягне пудів вісімнадцять, а чоловік лише сім. Вепр — боець від природи, а то інші давно винищили б вепрове плем'я. Чоловік теж воїн. Хіба не боєм захистив він своє місце? Та на відміну від звіра чоловік сам учив себе битися, сам учив своє тіло бути слухняним, як крило слухається птаха.

Ноги роського воєводи вгрузли в м'який ґрунт до півко-ліна, та він зумів зупинити вепра. Намагаючись звільнитися від рогатини, вепр натиснув убік. Всеслав не дав себе ошукати. Вепр зустрів не Мужила, який обважнів від смачних наїдків та розміняв на користолюбство силу розуму.

Незвично для мисливця ставати просто перед вепром. Намагаються бити збоку, міряться під ліву лопатку. Щось змусило Всеслава викликати убивцю Мужила на рівне змагання, наче рівного суперника в поєдинку перед військом.

Наче в пень уперся вепр. Звір подався назад, щоб вирватися від рогатини, відступитися для розгону. Всеслав не пустив. Осівши на задні ноги, вепр смикнув тугою шиєю, щоб дістати, зрізати іклом держално. Було пізно. Він сидів не в болоті, а в озері власної крові. Здригання-дрижаки струснули тіло, стали каламутними очі, з ніздрів пішла кров. Наситилася помстою відплати Мужилова душа.

Минали миті. Дивно дивився Всеслав на мертвого вепра. Потім покликав своїх, у них на очах одрубав голову вепра і легко підняв за криве ікло трипудовий обрубок.

Свою ношу Всеслав кинув біля Мужилового тіла, щоб остаточно вдовольнилася душа ілвицького воєводи.

Скинувши шапку, князь-старшина Колот рукавом витер піт. Йому одному стало душно, хоч він чекав, як інші, і, як усі, був одягнений легко, по-мисливськи. Зустрівшись поглядом з воєводою, Колот відвернувся, наче жінка, яка боїться виказати потаємну думку.

Останки Мужила закутали в плащі, обв'язали арканом. Обнявши тіло, Ратибор за наказом Всеслава повіз його в слободу.

В слободі зроблять довгі мари з жердок, навісять на пару коней. Ступою, зі скорботною обережністю повезуть до ілвичів тіло воєводи, який загинув не в бою, а від своєї нерозумної сміливості. Відмовився взяти товариша, сам став на кабанячій стежці і загинув даремно.

Сам загинув... Не Долею погублений. Люди роської мови не вірили в незнано могутню Долю, що принижує волю людини,— вирок від великих богів. На погостах у дерев'яних личинах різні боги. Але не було жодного, схожого на тих, які в інших уособлювали безмежну силу Року, Фатуму, Неминучості. Добрі роданиці-роджаниці, даючи напуття новонародженому росичеві, клали в його колиску придане добрих побажань. Що він з тим добром зробить — воля його... Будь мудрий!

Сам себе погубив немудрий Мужило.

Колот і Всеслав поверталися в хвості кінних і піших. Біля броду, на правому березі Росі, вони залишилися останніми. Ніби вже забувши своє хвилювання, Колот усміхаючись, як полюбляв, мовив:

— Іч як вчасно тріснуло держално! Скажи, Всеславе-брате, чи снилося тобі таке? Отож сон, виходить, в руку...

Всеслав не квапився з відповіддю. Колот йому вірний друг і помічник, думки в них однакові. Не було б кращого росича, якби не точила серце Колота чорна заздрість. Всеслав знає— в бою тілом своїм Колот затулить брата, життя свого не пошкодує. Але й інше знає Всеслав: якби сьогодні вепр убив його слідом за Мужилом, Колот швидко втішився б щастям стати роським воєводою.

Наче з каменю обличчя роського воєводи, очі — темна вода річкова:

— Не мені снилося — тобі. На те ти й відвів Ратибора, Колоте-брате, що тобі приснилося, а не мені,— і Всеслав підігнав коня в річку. А на другому березі, діждавшись Колота, обняв брата, і, зрозумівши, князь-старшина усміхнувся: легше нести поділену ношу.

8

Ілвичі спалили тіло свого воєводи. На страві-поминках з'їли і вепра-убивцю. Нового горба-могилища не насипали. Зібрали вони рештки кісток та зброї, яких несла було, виявилось, винести вогневі, і заховали в старому кургані, в могилі, що стояла на кону-межівниці між ілвичами і росичами. Для воєводи непогане місце. Похований Мужило міг би сказати про себе: "І по смерті я є межа-кордон мого племені".

Роські князь-старшини, покинувши на цей час роди, гостювали в ілвицьких братів, умовляючи, щоб ті не відмовили своїх людей послати в роську слободу: "Браття ми, єдинокровні, одної ми мови роської, усі ми слов'янські люди, які живуть, споживаючи хліб, від Рось-ріки і до Прип'яті, від Прип'яті по всіх лісах до Холодного моря".

Умовляли, а самі квапилися: весна прийшла. Від сонячної ласки пара валує над чорною ріллею. Густо, соковито пахла кисла земля, щедро напившись води. Бубнявіли, розпукалися бруньки. Оживала стара трава. Під ще голими від листя кущами бульбочки весняної пшінки викинули стрілки, гнали листки, повні їдкого соку, розкривали жовті зірочки скромних, але любих окові квітів. Зажовтів і жовтець, малий, але їдючо-гіркий на смак первоцвіт. Найніжніша біла анемона, яка від найменшого повіу хитається, цвіла незаймано-біла, спираючись слабкими стеблами на могутнє кореневище. Вона — мов жінка, слабка на вигляд, сильна душею, яка в квітки живе в корені. І плавушник квапився розпустити на гладенькому квітконосі китиці довгих квіточок, тяглася до світла фіалка — все оживало в теплій землі.

Гуси, лебеді прийшли ключами, качки випліскувались у кожній калюжі, пищали кулики. Над мочарками в лугах, наче за мертвими дітками, жалібно квилили чайки-кигиці. Любов у них гірка, отож, мабуть, і плачуть наперед. Така вже сумна пташина...

Набухали рівчаки, Рось-ріка рушила першим скресанням, опала на якийсь час і знову почала виповзати на береги вище і вище. Течія помітно сповільнилася. Присмак у води став земляний — з лісів полилася густа вода, земляна, а виходу в Росі не стало, Дніпро підпер Рось, як, треба гадати, і всі інші річки. Уже й тепер було видно по сповільненій течії перед слободою, що Дніпро спромігся спинити Рось від гирла і до самого входу у велике коліно. Наче по стоячій воді, по Росі стелиться сірий бруд-

павути-на, ледве рухається знесений хмиз, вирваний з корінням сухий бур'ян. Вітер гонить бруд, збираючи його в зморшки під берегом, руху вод немає зовсім.

То там, то тут враз ніби закипить річка, зірветься вгору потривожений на перепочинку табунець гусей, ситих гаг, закрюкують качки, засичить хоробрий селезень, втікаючи від страшного місця. В усі боки, наче бризки, метнуться гострі спини риб. То низом іде гострорила білуга, завдовжки на добрий човен, розлякує круглого лосося, міцного судака, плоского ляща, широкотілого сазана. А може, й колючий осетр промацує дно грудним плавником. Чи бага-топудова щука, мучачись від тиску ікри, шукає місцину, де вода мілка та багато трави. За нею, як телята за коровою, ідуть два щупаки на зріст разів у два коротші. Знайде щука місце, стане, видушуватиме із себе живе просо, а самці, в турботі за рід, поллють ікру молоком.

Стиснута весняним безумством, риба забила гирла всіх ручаїв, майже на берег іде. Росичі риби ще не ловлять, так, підбирають діти потроху, на спільну потребу. В градах вибирають свіжу ікру, трохи присолять і їдять, поки не обридне. Сіль бережуть, весняна риба нетривка. Сонця ще мало, щоб в'ялити. Влітку риба набиватиметься у верші-ятери, йтиме в сітки — лише бери.

Собаки, з голоду понабивавши утроби, розжирівши за кілька днів, уже вернуть морди від риби. Ворони нарешті понакладали ненаситні вола. Білохвостий орел ліниво хапає легку здобич. Ситий світ тих, що живуть на сухій землі, байдужий до весняної рибної сutoлоки. Холодна річкова живність вільно творить свої справи.

До каничів — через Росаву — не пройти, не проїхати без човна. До ілвичів ще можна добратися кінями, та довгі обходи-об їзди розливів і озер, які поутворювались на низинках, де влітку лише мочарки-калуги, а восени сухо зовсім.

І все ж вісті, що доходили до росичів, перелітали і до сусідів: у цьому літі ждять із степу лиха.

Переконаючи князь-старшину ілвичів Сита, старий Келагаст причепурював чисельними словами думку, як причепурюється дерево листям. А суть була одна, проста, проти неї не заперечиш: єдність. Давно, споконвіків іде заклик бути разом; скільки разів повторений, він залишався без відповіді. Видно, справа проста, очевидна — найтрудніша. А воно ж легше куль зерна підняти вдвох, ніж одному; легше колоду нести шістьом, ніж двом.

Разом наші й ваші слобожани стримають хозарів, залишимося ми живі, садиби — цілі. Нарізно не зможемо. Розтечуться вони через Рось, нас і вас поб'ють, поженуть у раби.

Сит частує Келагаста. Сухе старече горло, не лізе їжа. А на слово /щедре. І ті з роських князь-старшин, які неохоче погоджувалися з Всеславом і на погості не сперечалися, аби тільки не виступати супроти більшості, розпалилися, переконуючи. Від незвичної справи, замисленої росичами, від віщих провидінь Всеслава та Колота нинішню весну засмутило бачення майбутніх нещасть. Коли б то степ ніколи не просихав, а ріки ніколи не спадали!..

Для всіх весна красна, і всім вона люба, та — не тим, хто живе на Рось-ріці. Весна

забирає спокій, спокій приходить тільки восени.

Поляни вже протряхають. Сохне і степ. Скоро почне спадати повінь. У заплавах першими відкривуться сідловини між горбами, потім вийдуть гриви, що розділяють затоплені озера і болота. Звірина, яка рятується від повені на висотках, наробить слідів на осілому річковому намулі. Чорний першого дня, масний покрив посіріє, потріскається, в розколинах проріжуться блідо-зелені паростки лопуха, щавлю, лободи. Вода спаде, степ покриється травовою в коліно. І прийдуть хозари, яких остерігаються щороку. Цього літа, напевне, прийдуть.

Не вийшло згоди між ілвичами. Зі страху перед Степом дванадцять родів урадили послати до росичів людей із своїх слобідських. Правильно виважили-розмислили князь-старшини зі своїми родами: "Будуть наші відбивати хозарів на роських полянах — нашим збитку не буде. Будуть у нас відбиватись — нам збиток". Так урадили в ближніх до роських родах. Решта одинадцять ілвицьких родів теж правильно ухвалили: "Краще нині ж укріпити засіку між собою і росичами, чекати за нею. Роська слобода сильна. А ми будемо наготові, коли хозари прийдуть. Гляди — наша сила хозарів поконе, здобич з хозарських тіл і з обозу теж наша".

Ще одне лежало в душі тих князь-старшин, які згодилися злити сили слобід: після смерті Мужила не стало в них справжнього воїна. Дубка наставили вони воеводою лише тому, що кращого не знайшлося. Та в цьому з гонору ніхто не признався б.

Так і залагодили справу — наполовину. Князь-старшини квапилися додому. За прикметами — пора орати, сіяти. Що раніше насіння вмере в землі, то хліба буде більше. Раннім посівам не страшна посуха. Степ від сонця горить, на лісових полянах колос наливається. Князь-старшина повинен вказати, де розпочинать, куди та кому з орачів переходити. Насіння треба вимацати, обнюхати, спробувати на смак, аби зрозуміти, чи жива душа в зерні, чи спить зародок великого творення чи вмер.

Пора! Пора! Росичі ходять своїми полянами за дубовим брусом, на брусі кований різак з відводами — леміш. Позаду два правила, щоб тримати плуг у борозні, спереду ремінні лямки для волового ярма чи для кінської упряжки. Зайняті руки в орача. Він погукує-підганяє худобину. Розуміє безсловесний віл, розуміє і мовчазник кінь. Знає, де право, а де ліво, спиниться на погукування, поверне. Переорюють поляну поздовж, переорюють впоперек. Борозни мають бути глибокі й рівні, плуг тримай прямо. З огріхів дика пташина виклює зерно, дикі бур'яни заглушать добрі сходи раніше прополки.

За орачами йдуть сівачі з козубами. Це робота старих, багато сили не треба, потрібне вміння. Зерно сиплеться, як осінній дощик, рівно, без плішів, але й не густо, щоб одне одному не заважало. Попокидай — і зрозумієш...

Головні сівачі — самі князі. Келагаст лише другу весну перестав ходити по ріллі, а Велимудр ще топчеться, і ось — диво дивне! — під руки водять, ледве не несуть князь-старшину, але в роду з ним ніхто не може зрівнятися чистотою і рівністю засіву. Горобій, Всеславів батько, не віддає сівалку-козуб, Тиудемир і Біляй натужно бродять полянами. Наче вони хочуть померти за святим дінням. Старійшини не осилають

підняти в козубі цілу мірку, за ними підлітки несуть запасні козуби і жменями добавляють зерна, змішаного із сухою сіяною земелькою. За сівачами тягнуть борони із зубцями з твердого в'яза. В борону запрягають одного коня, хлопчина стоїть на бороні, закриває насіння вологою землею.

Довкола полів на кожному дереві чекають граки й ворони, в повітрі з квилінням літають чайки. Брали б за орачем черв'яки, ніхто й слова не скаже. Так ні, крадуть насіння. Поки не піднімуться сходи, діти з луками й пращами стережуть поля від світання до смеркання. Коли ж піднімуться сходи, ночами дорослі оберігають їх від потрави дикими звірами. На великих давніх полянах масна земля чиста, плуг ріже легко. На малих полянах і на нових розчистах, де був ліс, плуг не годиться. Зачіплюючись за коріння, плуг рве упряж, вимучує коня. Перенесеш через корінь — плуг ковзає, не оре. Тут землю рихлять сохою. Вона схожа на перекинуту козячу голову. Орач несе соху на руках, не даючи глибоко врізатися вигнутими вперед рогами-лемешами. Вільні орачі на своїх малих полянах орють переважно сохами: через коріння.

Цієї весни, як і завжди, спочатку оборали кругом града, випускаючи на волю земляну силу. Нетямущі та дівчата раділи весні. Старші не хмурилися, але можна було бачити плугатаря, який спинився в кінці гонів: замислився над чимось, поки самі не ввійдуть у ярмо застояні воли.

Прийдуть хозари чи не прийдуть, ори та сій. Хто ж то збиратиме урожай! Не чоловік оре — надія. Свята, велика здатність душі — вірити в краще, чекати не смерті, а життя. Без надії давно запустили б поляни, а господарі збилися б під захист прип'ятьських трясовин і вироджувались би там від безхліб'я, від злої лихоманки, ніким не знані і всіма забуті. Росич пишався силою тіла, вмінням пустити стрілу, орудувати мечем. Пишався урожаєм хлібів, кіньми, худобою, багатими ловами. Та великий він був іншим — невгасимою Надією хороброго серця.

Розділ третій ІМПЕРІЯ ТЕПЛИХ МОРІВ

...Це буде оповідь бездушних і кривавих справ, безвинних кар, негаданих убивств, смертей, в біді замислених лукаво, кривавих підступів...

Шекспір

1

За часів, про які сам Геродот не міг що-небудь дізнатися, і, звичайно, задовго до Троянської війни, вже була пробита стежина-доріжка понад Пропонтидою, нині Мармуровим морем, і закінчувалася вона на східному березі півострова. І якщо вже так треба уявити собі першу, найпершу людину, що торувала перший шлях пішки в Азію, то безумовне одне: вона, ідучи з півдня чи із заходу, ступила на півострів саме там, де згодом було споруджено Золоті Ворота Візантії, які нині називаються Єдикулек. А друга людина, теж найперша, яка йшла з півночі, забрела на півострів у місці візантійських воріт Харісія, тепер — Єдирнек. Було це саме так, іншого шляху не було і бути не могло, бо не воля людей, а складки земної поверхні визначали дороги. Так само природно обидві стежини зустрілися за тисячі дві кроків від кінця півострова. Згодом у

місці зустрічі утворився майдан Тавра, за чотириста кроків на схід — майдан Костянтина, а обидві давні стежини були названі вулицею Меса — Середня.

Тут тисячоліттями ходили люди з Еллади, Епіру, Македонії, Фессалії, Дарданії, Паннонії, Італії, Кімерії, зі всіх країн південних, західних, північних, назви яких багато разів змінювалися. Неможливо дізнатись, як називали їх люди певних епох. Але твердо відомо найважливіше — ті, хто жив сотні поколінь до нас, мали таке саме тіло, як і ми, і стільки ж найдорожчої речовини вміщали їхні черепи. Вони мислили; вони сміялися і плакали, віддаючись тим самим почуттям, які й нині викликають радість і горе їхніх віддалених потомків.

Якими б поєднаннями звуків не поіменовували себе народи, що населяли Європу, і в дні перших подорожан і в уже далеко пізніші, кожен, ступивши на півострів, відчував тут близькість Сходу.

Ось пагорб, порослий кипарисами. Дерева велетенські, таких ніхто не бачив. У чорну тінь лісу можна увійти, наче в печеру, і відпочити від спеки. Ні, мабуть, тут пристанище богів. Безпечніше не наближатися до незнаного.

Стародавній подорожанин мав гостропроникний зір. Йому вдавалося бачити дріаду в зеленій сутіні гаю. На м'якому піску бухти він не раз знаходив сліди перетинчастих лап хитрого тритона, а якось весло його галери зачепило гребінчасту спину істоти, яка нічим, крім оманливої зовнішності, не різнилася від нього самого. У хвилях він помічав лица з високим лобом людини над пащею риби. Він чув тупіт кентавра, сміх фавнів. Він знав напевно, що в піні моря біля берегів, порізаних затоками, народжуються тіла богинь, доньок Океану.

Цей чоловік нічого не знав лише про чудеса. Все було природно і просто — земля населена живими істотами, як небо зорями. Бик міг виявитися богом, якому просто забаглося явитися в личині тріумфуючої плоті. Найрозумніше тут було відвернутися, щоб не виказати погану цікавість. Товстий вуж, що ліниво відповз за каміння, міг повернутися старцем у доброзичливих зморшках усмішки — вдаї, що не здогадався, не вловив таїну метаморфози. В крикові ворона звучала пересторога, а політ шуліки заховував у собі пророцтво для долі не одного смертного, а цілого народу.

Рідна гавань пришельця, гори звичних йому обрисів, долину, пагорби населяли, крім звичайних, і особливі істоти. Тут, у новому місці, теж, напевно, жили свої боги, герої, видива. Треба бути уважним та обережним, аби не образити одних, не скривдити інших.

Десь мирно, по-домашньому, гавкає собака. А ось в гаю вічнозелених дубів кам'яниці з двома колонами. Легко здогадатися — одна на честь Європи, друга — її сестри. З крутого берега видно воду, що нагадує велике розповня великої ріки. А за нею — земля, що має ім'я жінки — Азія. Тут закінчилась країна Європи. Внизу біля моря чекає човен.

Пора принести жертву місцевим богам, і подорожанин, зайшовши в скромний храм Босфора, схиляється перед олтарем. Жрець чи рибалка приносить півня, голуба, можливо, — рибу. Полум'я відносить із собою запах жертви, яким втішаються боги і

насичуються тіні героїв. Господар і гість по-братському ділять між собою жертвне м'ясо, бо за тих часів войовничий палестинський бог, обмежуючись владою над єдиним нечисленним народом, ще не встиг викликати нетерпимість в інших. Інші боги, між котрими деякі були далеко кровожерніші за Єдиного Всевишнього, менше за нього боялися суперників.

У дарунок храмові подорожанин приносив срібне кружальце, шматок бронзи чи заліза або ще щось. Боги беруть данину від достатку людей, а речі міняють ціну. Змінюються і боги в плині ріки часу. Здається тільки, що ніколи не змінювалися імена двох жінок-сестер —Європи й Азії. Кілька звуків у незгасній пам'яті про єдність людей-потомків. Імена померлих не можна змінити.

Рідко хто покидає огнище і богів огнища через саму тільки цікавість.

Жрець і подорожанин, віддавши належне покровителям, обмінюються корисними відомостями. Звучали слова, що означали льон, шкури, олію, зерно, амбру, сало... Тривожна радість мандрівника поєднувалася з думками про вигоду торгівлі.

В світі, населеному видіннями та богами, так само треба знати ціни речей і вигоди обміну.

Коли елліни попрохали Аполлона Дельфійського вказати місце для нової колонії, бог відповів:

— Навпроти помешкання сліпців.

Тоді на азійському березі вже осіли в містечку Халкедо-ні вихідці з Мегари. Вони "прогледіли" прекрасну бухту на протилежному європейському березі, згодом названу Золотим Рогом.

Не будемо піддавати сумнівові оповіді далеких днів...

Вдало сівши на торгових шляхах, Візантія, володарка природного порту, заслужено названого Золотим, швидко затьмарила Халкедон. Гаєві священних кипарисів на пагорбі довелося поступитися своїм місцем акрополю-фортеці, схрону монет, товарів і — богів.

Далекосяжно обравши краще місто Сходу для нової столиці, імператор Костянтин, наслідуючи Ромула, сам визначив лінію нової міської стіни. Визначив не плугом, як, за переказом, Ромул визначив кордон майбутнього Рима, а списом, на відстані сорока стадій від кінця півострова. Незабаром стіні довелося відступити ще на шість стадій.

Не стало ходу випадковим мандрівникам —Європу розлучили з Азією. Сто сорок бойових веж захищали стіну, що оперезала перешийок. Вісімдесят веж охороняли стіну, яка закривала місто від моря. Ці вежі були поставлені не так тісно, як на суходолі,— лише там, де, на думку стратегів, можлива висадка ворога. Хочеш миру — готуйся до війни. Моря води витекли з того дня, коли хтось перший сказав ці слова. Багато років було й іншим словам: "людина людині — вовк",— коли зводилися візантійські мури.

Ставши Другим Римом, стара Візантія перебудовувалася. Споруджувалися арки для нових акведуків, що мали поїти нові цистерни, які вступали в суперництво з мандракіями 1 нових портів. На кінці півострова стала фортеця Влади — Священний Палатій

базилевсів. Зібрання палаців і храмів, з'єднаних критими переходами, будинків сторожових військ, жител вибраних сановників, складів, садів. Також помешкань прислуги й челядників, грубих і тісних, як осині щільники, кухонь, спалень для гостей, стаєнь простих і стаєнь розкішних, сховищ явної і прихованої скарбниць, льохів і в'язниць поряд з льогами та під льогами — всього, що потрібне Священному Палатію, щоб діяти, їсти, пити і спати на користь імперії і за етикетом, який личив Божественним і Єдиним владикам імперії.

Костянтин і перші базилевси зобов'язували знатних людей переселятися в Другий Рим. Простим людям було наобіцяно дармовий хліб, легке життя, щоденні розваги іподрому і театрів. На час базилевса Юстиніана Візантія вміщала до ста мільйонів жителів — майже один мільйон підданих, разом з рабами.

Особливо багато зусиль було докладено, щоб прикрасити Другий Рим. Уся імперія цілком добровільно, як це буває в імперіях, виконувала суворі едикти улюблених базилевсів. У Візантію з Італії, Еллади, Єгипту та інших провінцій пливли колони, ошліфовані плити порфірів, сиєнітів, базальту, мармуру всіх кольорів. А що й казати про статуї, їхня краса, іноді уникнувши сокир фанатиків-християн, зваблювала християнських владик. Громадська думка знешкодила мрамур. Зайшло й далі: християнки, легковажні в спілкуванні з чоловіками, остерігалися цнотливої статуї язичниці Венери. Кожен візантієць знав, що якимось вітер грубо зірвав сукню з розбещеної родички однієї

1 Мандракій — буквально: загін для овець, кошара. Це слово було вжито для визначення закритих портів, для замкнутих штучними молами акваторій.

з базилис, яка необачно пройшла на небезпечно близькій відстані від колишньої богині кохання.

Та — при всій стійкості традицій — люди забудькуваті. Тезей і Геркулеси перейменовувалися в Георгія, переможця дракона. Нерозлучні Кастор і Поллукс — у святих лікарів Кузьму та Даміана, а Діоніс — у святого Діонісія. Явився святий Вакхій, тезко веселого бога вина. Аполлон на колісниці Зари підійшов для пророка Іллі, живим узятого на небо.

Відбувалися необхідні переробки статуй, зрізались атрибути богів, усі ці нечистиві грона винограду, ліри, дрючки... Підпсуті місця на мрамурі, як і старі легенди, відшліфовувалися по-новому. Дещо перероблялося на залізних кріпленнях. І коли штифти, розбухнувши від іржі, скидали добавки, звичка була вже створена.

2

У перші дні правління базилевса Лева Першого троє молодих людей разом з багатьма іншими прийшли у Візантію по щастя. За місцем народження були вони іллірійці, що ж до племені, то вони цим і самі не цікавилися, як дрібницею, що не мала ніякого значення в імперії. Говорили вони діалектом, поширеним між зовсім далекими від освіти землеробами, смішним, та все ж зрозумілим для основного населення багатомовної Візантії, де панувала мова і писемність еллінів.

Старшому з них, Юстину, було, як він сам вважав, років двадцять два, двоє інших

вважали себе молодшими. Всім їм в однаковій мірі стало осоружним життя в праці та безпросвітних злиднях. Юстину вдалося прихопити з собою кожушину з кислих овечих шкур, запасся він і дрючком на випадок зустрічі із звіром — людина жебракові не страшна — та вкрав з батьківської комори трохи хліба, щоб було хоч на перші дні. Та й хліб був землистий, колючий від невідвіяної полови, перероблений з розмочених сухарів з домішкою жмені свіжого борошна для в'язкості. Не благословення — прокляття батьків супроводжувало сина в дорогу. Силачем виріс, спина пряма, руками вола скрутить, та обдурив, покинув старих беззахисними перед нещасною немічністю, під різкою здирника податків. Не сподіватись йому на щастя. Сам Христос сказав, що лише і ому, хто шанує батька й матір своїх, бог пошле благо земне і довговічне життя.

В гірських місцях не тільки люди — і звірі ходять не там, де бажалось би, і звичайно, не прямо, а раз назавжди скоряючись горам. Стежиною, яка й сьогодні веде людину з одного хребта на другий, ходили люди тисячоліття тому. І так само, як і тоді, дорога чудова для того, для кого вона новина і — якщо попереду світить надія. Двадцять п'ять днів ходи для людини без ноші відмежовували Юстина від Візантії. Потреба добувати харч робила дорогу довшою. Для невибагливих людей усе годилося. Вкрадена вівця чи коза були сущим благословенням божим. Найнявшись на три-чотири дні вергати каміння, бродяги убезпечували себе на тиждень.

Шукачі удачі знали велику різницю між військами пала-тійськими, розташованими в Другому Римі, та військами провінційними, що охороняли кордони імперії. Щоб найнятися в провінційний загін, не треба було плуганитися так далеко. Але на кордоні гірше платили. А випадків утратити руку чи ногу траплялося більше, ніж бажано для розумного чоловіка.

Візантія приголомшила пришельців. Вони боязко бродили побіля Палатія, не зважуючись наблизитися, вони страждали, відчуваючи свою убогість, їх мучило незрозуміле розчарування. В страшному місті вони не ризикували красти, хоча для того, здавалось, варто було тільки простягнути руку. На третій день вкрай зголоднілий Юстин, вкравшись у'почет якогось патрікія, зважився влізти в Палатій.

Юстин повернувся уже в сутінках, коли товариші встигли в думках поховати його. Юстин не лише був ситий, а й благодійницьки повелів товаришам рушати за ним. З цього часу про дальшу долю його супутників нічого не відомо, що зовсім не означає, ніби з ними прилучилося лихо. Просто з багатьох існувань збереглися описи тільки видатних.

Високий на зріст, із статуєю і могутньою, і красивою, з приємним обличчям, Юстин був зарахований до пала-тійського війська. Згодом базилевс Зенон, прозваний Ісав-рянином, включив Юстина до складу своїх вибраних солдатів. Вони називалися іпаспистами, тобто списоносцями, щитоносцями,— гвардією базилевса або його полководців. З цих людей, які були відомі поіменно, здібності яких виявлялися на очах в їхнього повелителя, обиралися начальники загонів і командуючі арміями.

Після смерті Ісаврянину його співвітчизники завдали чималого клопоту імперії і новому базилевсові Анастасію. Юстин опинився між командуючими у війську ромеїв, які

вторглися в Ісаврію—гори Малоазійського Тавра.

У цьому поході Юстин був звинувачений командувачем Іоанном Кіртом-Горбачем в розкраданні здобичі, посаджений до в'язниці, та скоро виправданий цілком. Випадок був відомий свого часу малій кількості осіб. Далі ніщо не заважало росту Юстина на службі в Палати.

Непорозуміння між командувачем та підлеглим через багато років стало багатозначною легендою, в яку люди зуміли вкласти свій погляд на бога і владу, втіливши його в символи часу. Незважаючи на загрозу звинувачення в образі базилевса — шпигунами кишіло,— піддані розповідали:

— Не просто Іоанн Кірт помилував винного Юстина, а, скоряючись приви́дові, який повелів повернути свободу і не переслідувати людину, обрану вмістилищем для виконання волі божої...— І додавали: — Страшне видовисько погрожувало Кірту карами в цьому житті і в тому за опирання волі божій, а то бог, розгнівившись на імперію, хоче використати Юстина та його близьких як зброю покари людей.

Після Ісаврійського походу базилевс Анастасій поставив Юстина префектом усіх палатійських військ, кінних і піхоти. На високоштильному говорі Палаті я ця посада іменувалася "комес доместікорум мілітум еквітум ет педітум". З греко-латинського слова "комес" згодом франки утворили слово "конт" —"граф". Анастасій довіряв Юстинові — влада і можливості палатійського префекта були великі. Як у Першому Римі префект преторіанців, візантійський комес доместікорум, вдавшись до заколоту, міг би розпорядитися й престолом. Уже старий, Юстин навчився плавати в каламуті двірцевих заводей, вугрем вислизаючи від інтриг підступних фаворитів, вічно озлоблених євнухів, уникав втручатися в чвари духовенства, приправлені фанатичними суперечками про сутність бога та про взаємовідносини сил всередині християнської трійці.

Суперечки про тонкощі віросповідувальних догм відбувалися не лише в дні Юстина. В перші століття християнської імперії і далі дискусії про віру коштували життя багатьом мільйонам підданих Другого Риму.

Церковники підозрювали базилевса Анастасія в ересі монофізитства, поширеній в азійських володіннях імперії і між візантійським плебсом. Монофізити сповідували, що в особі Христа злилося і божеське, й людське. Правляча Церква визнала правильною ускладнену догму Нікейського і Халкедонського соборів, яка вимагала вірувати, що ці два начала поєднані в Христі неподільно, але незлитно. На користь спритності Юстина говорить те, що він був відомий Візантії як запеклий кафолік, прибічник Правлячої Церкви.

В масах християн була поширена певність у тому, що від правильності сповідання залежить, у пеклі чи в раї минатиме життя вічне. При загальному віруванні в загробне життя тільки окремі одиниці вміли викрутитися від питання про догму. Через догми стався заколот в Алек-сандрії. Населення перебило гарнізон. Патріарх Протерій був розшматований:

— Через твоє неправильне сповідання ми всі підемо в пекло!

У рік смерті базилевса Анастасія Юстинові виповнилося сімдесят вісім літ. Старий префект давно вже викликав родичів з іллірійської глухомані, і його небіж Юстиніан не тільки отримав добру освіту, а й здолав певну дорогу на державній службі.

У Візантії родова спадкоємність престолу не передбачалась законом і не закарбувалась у свідомості підданих. Захоплював владу той, хто брав гору. Та самодержавство як таке ніколи не заперечувалося. За винятком деяких дуже малих числом своїм і впливом освічених людей, кому ще примарно бачилися віджилі привиди олігархічних республік колишньої Еллади і старого Риму, а масами підданих одновладдя вважалося природним станом держави. Добрий чи поганий базилевс? Таке питання ще могло постати в підданих імперії. Але ніхто й ніде не протиставив самодержавству іншу систему урядування.

Біля смертного ложа Анастасія євнух Амантій, який мав звання охоронця священної опочивальні — міністр внутрішніх справ пізніших часів,— назвав наступника і вручив збайдужілому старому префекту Юстину кільканадцять тисяч фунтів золотої монети, щоб підкупити добру волю придворних військ. У скарбниці базилевса лежало триста тисяч фунтів коштовного металу: Анастасій був ощадливий.

У супроводі сорока чоловік, кожен з яких ніс мішок з кентінарієм — стома фунтами золота, Юстин влаштував огляд палатійських загонів і купив їх задля своєї користі. Потім різали небезпечних для нового базилевса сановників, ніби з добродійних намірів викликали з провінцій ненадійних полководців, яких спочатку марнославили, а потім убивали. Відбувалося звичайнісіньке очищення серед сановників, як сотні разів було до Юстина, як повторювалося після нього і протягом багатьох віків.

У самій Візантії новий базилевс був прийнятий з благо-словінням кафолічного духовенства. Провінції так само прийняли нового базилевса, і різанина не вийшла за межі Палатія. Своя людина, небіж базилевса Юстиніан, був оголошений полководцем Сходу. Він не водив військ — базилевс був старий і не варто покидати місто. Юстиніан вибрав кількох начальників, яким довірялися воєнні дії; обережний і далекоглядний, небіж вважав би за краще програти війну, ніж зосередити небезпечне головнокомандування в одних руках. З тих років стають особливо очевидними зусилля автократорів підтримувати в арміях незгоди, рятівні для міцності престолів.

Базилевс Юстин, користуючись віропідданською допомогою квестора Прокла, підписував пурпурною фарбою едикти, обводячи вирізи в золотій — обов'язково золотій — дощечці. Вирізи зображували латинське слово "л е г і", що означає: "я прочитав". Неписьменний базилевс нічого не міг прочитати, традиційна формула брехала, що, загалом, бувало в тій чи тій формі частіше, ніж звикли думати піддані. Квестор Прокл славився в Палатії бездоганною чесністю, яка простіша за звичайну, бо полягає лише в беззаперечному виконанні наказів та у відсутності своєї думки. До того ж інтереси неписьменного дядька пильно охороняв досить освічений небіж — Співправитель.

На іподромі візантійців розважали пишними і захоплюючими змаганнями, іграми, виставами.

Впереміш з кінними перегонами піддані отримували насолоду від цькування

ведмедів, африканських левів, пантер, диких нубійських биків. Щедро роздавались хліб і гроші. Візантія щасливо вшановувала нового правителя, який змінив скупердяя Анастасія, що заповнив скарбницю для непростених наступників.

Суета сует і всіляка суета, як сказав стародавній повелитель Палестини, один з найбагатших владик свого часу.

3

Влада зміцнилася. Саме тоді, в перші місяці насолоди захоплення нею, що лише з перебігом років стає звичним, під час богослужіння в старій базиліці Софії Премудрості, в павутинно-сірих пасмах ладану, в співзвучних співах хору, Співправителеві явилось обличчя жінки. У Візантії було багато красунь, але це обличчя, особливе, здалось Юстиніану квіткою водяної лілеї, що піднялася в тумані над болотом. Співправитель розпитав, хто це. Історія Феодори, викладена в заокруглених фразах євнуха, не вдовольнила цікавості Юстиніана. Подальші дії Співправителя були потаємні, як хід черв'яка під землею. Про них нічого не відомо.

Зате детально, дуже точно, з днів раннього дитинства відоме життя жінки, яка назавжди полонила базилевса Юстиніана.

В християнській імперії кінські перегони замінили бій гладіаторів, і арена 1 витяглась в овал іподрому. Візантійський іподром своїми розмірами перевершив римський Колізей Колосальний. Під амфітеатром кам'яних лав-три-бун заховувалось маленьке містечко: клітки для диких звірів, цькуванням яких глядачі-християни так само захоплювались, як їхні язичницькі попередники, стайні, склади, житло для прислуги. В цьому пропахлому гноями обмеженому світі й народилася Феодора, та це не її вина.

Акакій, батько майбутньої базилиси, служив доглядачем звірів прасинів — зелених, одної з "партей іподрому". Акакій і прибирав іподром.

Кошки на сміття заповнювались не самими тільки об'їдками, придатними для годівлі звірів та особистого споживання прибиральників. Траплялися цілі фрукти, печиво, буханці, шматки смаженого і в'яленого м'яса, сала, що могли йти на продаж². У смітті попадалися і монети, коштовності, гребені, флакони з ароматами — все, що можуть загубити люди, ошалілі від бігу квадриг. Часті бійки між прихильниками учасників змагань теж залишали не лише самі трупи і кров на камінні трибун.

Коли Акакій безнадійно захворів, його майбутня вдова обрала одного з багатьох бажаючих одруженням успадкува-

1 Арена — пісок (латин.).

2 Ще в XIX і XX століттях придворна прислуга торгувала рештками з царських столів, і небезкорисні були посади прибиральників цирків, іподромів — місць, де глядачі надто захоплюються видовищем.

ти надзвичайно вигідну посаду. Та головний розпорядник господарства прасинів мім Астерій, підкуплений знехтуванням удовою претендентом, вирішив інакше. Залишилася остання надія — виблагати змилювання в глядачів.

І от перед початком видовиська заплакана жінка і троє дівчаток зустріли

візантійців, які квапилися зайняти свої місця. Жінка стояла в скорботній позі, ніби просила милос-тину, а дівчатка, ловлячи перехожих за одяг, кричали:

— Згляньтесь і пожалійте дітей богом забраного Ака-кія! Дайте хліб і притулок нещасним сиротам. Пожалійте!

На головах у прохачок були вінки із зів'ялих квітів, у руках — вим'яті гірлянди зелені: знак тих, хто звертається до глядачів по допомогу.

Наймолодшій, Анастасії, було сім років, Феодорі — дев'ять, старшій, Коміто, — тринадцять. Феодора не забула рук, які відштовхували її ніби перешкоду, запам'ятала лайки, стусани. Прасини зневажили благання дітей. Узяли чужі, венети, сині. У них теж помер доглядач, і його місце отримав вітчим сиріт. За все це не можна ганити Феодору.

Дівчатка, які звикли дихати їдким смородом хижих звірів, у порівнянні з чим запах скакових коней здавався фіміамом, дівчатка, які вмивалися з брудного відра, якщо взагалі вони вмивалися, дівчатка, які звикли гамувати голод підібраними рештками на трибунах, зі слідами підошов і плювків, — розквітали красунями, ніби півонії і гіацинти на гною. Мати скоро прилаштувала старшу, Коміто, в трупу мімів. Дівчина мала успіх у заможних покровителів. Феодора повсюдно Супроводжувала старшу сестру як рабиня — в хітоні з довгими рукавами, прислужуючи і приглядаючись.

У християнській імперії театр виявився потрібним, як і в язичницькій. Світила християнства прокляли лицедійство, та не змогли його викорінити. В язичницькому світі акторка могла зберегти повагу до себе і мати шану в суспільності. В християнському вона була оголошена блудницею і блудницею стала, прокляття збулося. Гріх виявився сильнішим Проповіді, його терпіли; мирянин впадав у блуд з блудницею, очищався сповіддю і причастям, знову грішив, знову отримував прощення. Але дівчині, яка прилучилася до театру, прощення не було.

Саме тому, будучи ще незрілим підлітком, Феодора вважала природним за гроші віддавати себе. Вона заробляла на прожиття, як інші, такі самі, як вона, і чогось іншого

5 В. Іванов

129

вона не знала в столиці імперії, багатой на храми святих та пристанища ченців.

У неї було могутнє здоров'я, дивовижна витримка і терпеливість. Інші, як і її сестри, швидко згорали, а Феодора ставала все вродливішою і вродливішою. В шістнадцять років вона здавалася ангелом, яких витворювала уява віруючих, а іноді й пензель живописця. Вона була певна в своїй звабі і не бажала, як інші, вчитися співати, танцювати, свистіти на флейті чи грати на струнних інструментах. Адже це все вело тільки до одного — владарювати над пристрастями чоловіків. Вона вчилася цьому мистецтву, головному. І досягла мети: хто наблизився до неї раз — шукав і шукав нових зустрічей.

Виступаючи з мімами на естраді, Феодора привертала до себе загальну увагу: вона завжди була несподівано дотепна і не соромилася нічого. Коли за ходом п'єси били її по щоках, вона смішила. І враз змушувала глядачів завмирати від якогось несподівано

безсоромного руху чи натяку. В ній по-справжньому вражало виявлення цноти в поєднанні з витонченою сміливістю, що обіцяло всім і кожному зокрема щось незвично гріховне. В ній проявлялося бісівське, вона здавалася донькою Ліліт, а не земної жінки, їй було дозволено те, що в інших було просто паскудством.

Феодора не знала втоми, під чистою й ніжною, без єдиної вади шкірою приховувалися м'язи з бронзи, серце носильника гранітних плит, шлунок вовка і легені дельфіна. Жодна хвороба не приставала до цього тіла.

Закони християнської імперії забороняли виступи на арені зовсім голих жінок. Проте у Візантії діяв театр під відвертою назвою — Порнай. Проклятий служителями церкви, театр і далі існував, і однією з його опор стала Феодора. Закон закінчувався на порозі Порнаю.

Молода жінка завоювала чорну славу безслав'я. Випадковий дотик до її одягу вже оскверняв. Випадкова зустріч з Феодорою вранці вважалася поганою прикметою на цілий день. Співпартнерки, яким менше таланило, ніж Феодорі, ненавиділи актрису: тонка спостережливість Феодори нагороджувала їх образливими прізвиськами, які приставали на все життя.

Патрикій Гекебол, чоловік немолодий, але пройнятий вірою в силу християнського покаяння, закохався в Феодору. За прикладом багатьох закоханих він вселив в актрису Порнаю євангельську Марію Магдалину. Патрикій

виїздив. Базилевс Юстин призначив його префектом Лівійського Пентаполісу, області п'яти міст Лівії.

Патрикій марно плекав надії поєднати пориви пізньої пристрасті з порятунком двох душ. І на те, і на друге він виявився нездатен. Постарілий за кілька місяців на роки, виснажений, хтиво пересичений, Гекебол помстився за своє жалюгідне безсилля невдатній Магдалині.

Префект — він указом вигнав блудницю з Лівії. Феодора дісталася до Александри на купецькому судні, платячи сірійцеві-хазяїну своїм тілом.

Поневіряючись по Малій Азії, Феодора опустилася до останнього розряду, ціна якому два мідні оболі. Тоді в золотому статері ще рахували двісті десять оболів.

Коло замкнулося. Феодора повернулася у Візантію, де надто багато пізнали її і де всі чули про неї. Інші повертаються невпізнаними. А Феодора залишилася собою — вважали, що перлина, забута на роки в клоаці, не втрачає блиску. Феодора зуміла принести трошки статерів у поясі-калитці, який надягала на голе тіло, і переконаність у безглузді, в ганебності свого життя: хоч і запізно, але пригода з префектом Лівійського Пентаполісу навчила її багато чому. Чимало було передумано і в тяжких поневіряннях по старих греко-римських містах Малої Азії.

Як і в Римі італійському, у Візантії було багато чотири-і п'ятиповерхових будинків, поставлених багатими, щоб наживатися, здаючи в найм житло. Феодора найняла кімнату, схожу на стійло чи на монастирську келію.

Дошка на двох ковбицях, заслана грубою шматиною матерії, яку виробляють сарацини-араби, скриня, на якій можна сидіти і де можна сховати злиденне майно, дві

глиняні чашки та збан на воду — такі були статки, в яких розпочалося нове життя.

В хітоні з невибіленого полотна, зі схрещеними руками, з опущеною головою — на самоті їй доводилося займатися гімнастикою, щоб зберегти статурність,— Феодора не пропускала жодної служби в Софії Премудрості, яка поруч з Палатієм. Жінку надто добре знали у Візантії, і довгі місяці над нею глумилися, від неї бридливо сторонилися священики, відмовляючи в причасті. Феодора терпіла. Єв-тихій, пресвітер Софії, зглянувшись, наклав на жінку, що покаюнно вистоювала служби, тяжку епітимію. Хліб і вода та десятки тисяч поклонів перед образом Марії Магдалини, яка настирливо нагадувала Феодорі про Гекебола. Так

5*

131

багато очей стежило за Феодорою, що епітимія була невдаваною, а спокуси, безповоротно відкинуті нею, стали відомими.

Грішниця в каятті вихудла, та здоров'я не підвело, і Феодора стала ще вродливішою, ніж була. Закон був суворий, скільки б не каялася блудниця, для неї не було повернення, кара полегшувалася в справжньому житті, вічному, але не в цьому земному, тимчасовому.

Євтихій милостиво потурбувався про чесну працю для грішниці. Її оскверненим рукам не можна було довірити облачення кліру: вона шила хітони для загонів палатійських військ, та й то не всіх, а лише навербованих між племенами варварів.

Врешті її допустили до причастя.

Феодорі був потрібен другий Гекебол, багатий, всеможний. З ним вона не повторить помилок, допущених з першим. Вона зуміє заволодіти його почуттями і розумом через почуття. Іншої дороги для неї нема.

Вперше Юстиніан і Феодора зустрілися на замиській віллі. Жінку ввели сюди довірені євнухи Палатія. Вона не впиралася, знаючи, що відмова буде зламана насильством.

Задовго до зустрічі майбутнього базилевса, тоді ще Співправителя свого дядька Юстина, і колишньої актриси Порнаю схололі серцем мудреці Леванта, намагаючись пояснити потяг чоловіка до жінки і жінки до чоловіка, вигадали раціональну, на їхній погляд, теорію з половинами душ, вкладених богом у тіла людей. Кохання — це пошук своєї половини, помилки кохання — помилки пошуку. Так просто, так усе виправдано для всіх, назавжди...

Через кілька місяців після першої зустрічі Юстиніана і Феодори базилевс Юстин накреслив л е г і під едиктом про присвоєння Феодорі звання патрикії. Новій патрикії належав будинок у Візантії і та сама вілла, де відбулася перша зустріч. Десятки кентинаріїв державної скарбниці перетворилися на позолочену шкаралупу коханої Юстиніана. Гроші й розкіш коханець може дати, може і забрати. Закохані замислили пов'язати себе шлюбом. Кафолічна церква не визнавала розлучення.

Закон забороняв віруючим християнам брати шлюб з жінками розпутної поведінки. Юстинова дружина, базили-са Євфим]я, страшенно розгнівалася, почувши про намір

чоловікового небожа. Сам Юстин колись зробив полонянку Євфимію своєю наложницею, а згодом одружився з нею. Тоді вона мала ім'я Луппіцини. З уродженою варварською впертістю Євфимія-Луппіцина змусила Юстиніана діждатися її смерті. Вдівець Юстин затвердив новий едикт. Віднині, не забуваючи заповіді Христа і милосердя боже, імперія повертала всі права блудницям, коли вони доводили зразковою цнотливістю відмову від гріховного життя. На голову Феодори піднялася діадема базилис.

Юстин ще жив, його ім'я ще стояло на едиктах, ще тривало володарювання Юстина: візантійці лічили роки за базилевсами і податковими періодами. Та Юстиніан правив сам. Душа повільно, неохоче розставалася з тілом старого базилевса.

Не ворущачись, він лежав на спині, страхітливо великий скелет під імператорським пурпуром. Його довге волосся бережно розкладали на подушці, щоб воно утворювало німб-сяння, як на іконах святого Юстина-мученика, автора благочестивої праці "Возвеличення віри Христової". Пам'ять про того Юстина, замордованого язичниками (року шістдесят сьомого від народження Христа, а від сотворіння світу року п'ять тисяч шістсот шістдесятого), вславлялася церквою тринадцятого квітня. Цей день відзначався особливо, як тезоіменитство правлячого базилевса. Та сам базилевс уже не пам'ятав імені свого святого.

В різну пору і не один раз на день Юстиніан провідував свого дядька-Соправителя.

Він дивився у висхле обличчя з проваллям беззубого рота — підборіддя відвисало, як у мертвого, і рот здавався чорним проваллям усередину тіла. Юстиніан вловлював погляд тьмяних, налитих водою очей. Зіниці нагадували погано поліроване скло, зморшки були ніби залізні, хоча обличчя і тіло базилевса мили запахущим оцтом, умащували ніжними мастилами з кашалотового воску, води і трояндової олії.

— Як твоя душа, божественний? — запитував Юстиніан.

Голосне дихання перепинялося, базилевс силкувався щось сказати. Юстиніан нахилився, прислухався. Якось він уловив:

— ...Раніше відійшов би... коли б знав... хочу піти... Але піти з цього світу не давали. Кілька разів на день

двоє лікарів обережно відкидали імператорський пурпур, піднімали білосніжні простирадла. І враз крізь заможені пахощі троянд грубо, як меч, пробився тяжкий сморід. Дужі раби повільно, щоб не відчув старий, підсовували руки в рукавицях з ніжного хутра і, не дихаючи, узгодженими зусиллями, не піднімали — возносили величезний кістяк. Та все ж Юстин жалібно кричав:

Юстиніан розумів, що старець кричить не від болю. З відчаю скаржилося тіло, яке так довго зажилося на цьому світі. Юстин не хотів, щоб його чіпали. В нерухомості він, можливо, ще вибудовував собі сон-мрію. Покладений на чисте полотно базилевс хапав повітря кистями рук, щось намацував. Зустрівши простягнуту руку небожа, старий відтягував свою, наче равлик, який, відчувши жар вуглини, стискує і ховає в мушлі рогату голову з тремтливими щупальцями сліпих очей.

Так, ніхто не міг сказати, що молодий базилевс забув старого, доручивши

доглядати його найманцям. Хто шанує батьків своїх, матиме благо, і довговічний він буде на землі.

І життя в Юстині ще тліло.

Тричі на день священники і раз на тиждень сам патріарх вчиняли відправу біля ложа базилевса Юстина, щоденно його причащали тіла й крові Христових. По-справжньому він був щасливий, звільнений від тягара гріховності. А те, що він не міг померти, стосувалося його, а не Юстиніана.

Іноді, здригнувшись, Юстиніан від ложа старця квапився прямо в Священну Опочивальню Феодори-базилиси.

Мовчки його вітала сторожа, мовчки, схрестивши руки на грудях, схилялися євнухи у вітальні базилиси, схилялися сенатори, патрикії, воєначальники, які годинами пріли у чя базилиси.

За вітальнею починалася святая святих, при вході стояли чорні і білі колоси-спафарії випробуваної сили і перевіреної відданості. Дальші зали, крім базилевса, були доступні тільки вибраним євнухам, відбірним рабіням, наближеним повірницям та сліпим масажистам. Тут на стінах дзеркала в формі дисків, прямокутників, багатокутих зірок, грандіозних квітів чудодійно розширювали простір. Поліроване срібло помножувало сяяння рубінових і сапфірових лампад, повторюючи і передаючи лики святих на іконах, постать самого базилевса, оковані золоченими смугами заліза шафи, рундучки, скрині зі статками базилиси та її скарбницею, багатою новенькими статерами, що знали дотик тільки монетного майстра і скарбі я.

Рука базилевса відкидала останню завісу.

— Ай-ай-ай!..

вузькому

надією побачити облич-

Імперія, особливо Візантія, кишіла шпигунами базилев-са, виказувачами міських префектів, нишпорками пала-тійського префекта й інших сановників. Не варто було розмірковувати про щось таке, що виходило за межі особистих справ співрозмовника.

Із слабості людської, що запалює і запалювала цікавість чи допитливість, народ балакав про таємниці влади, про магічні сили Феодори, яка зачарувала Юстиніана. Поговорив — і забув. Беззаперечно одне: так звана "вся" Візантія бачила Феодору на театрах учасницею сцен, ганебних для жіночої скромності; багато хто користався її "милостями". А нині всі схилялися перед базилисою. За етикетом її вітали цілуванням ніг.

Ховаючись навіть від найближчих, очевидець писав:

"Ніхто із сенаторів, бачачи ганьбу імперії, не зважувався висловити осуд і обуритися: всі поклонялися Феодорі, мов божеству. Жоден із священнослужителів не протестував відверто і голосно, і вони всі беззаперечно були готові проголошувати її володаркою. А той народ, який бачив її виступи на театрі, одразу і до непристойності просто вважав справедливим стати її рабом і поклонятися їй. Жоден воїн не вибухнув гнівом від думки, що він помирає в бою тільки заради благоденства Феодори. Всі, кого я

знаю, схилилися перед волею зверху, і кожен, я бачив, сприяв всезагальному оскверненню держави..."

Деякі пізніші письменники, наївно дивлячись на події минулого з точки зору свого часу, доводили, що Феодора не була куртизанкою, бо в такому разі Юстиніан не зважився б зі страху перед громадською думкою зробити її базилисою. Ці історики не знали, що немає неможливого для самодержавної влади і що бували епохи, коли так звана громадська думка була відсутня цілком.

Очевидно, коханню не вчать за книжками. І звичайно ж, не зустріч заблукалих половинок душ, не магичні чари та приворотні напої зробили найдосвідченішу куртизанку Феодору дружиною базилевса і його співправителькою. Надзвичайно мудра, вона вміла дати своєму чоловікові відчуття великої сили мужності.

Базилиса, за порадами досвідчених лікарів, харчувалася особливою їжею і багато спала. А для базилевса вона завжди була свіжа. Розумно і непомітно вона давала добрі поради, доречні і сподівані. Юстиніан покидав Феодору, знаючи: він сам великий і лише від його волі залежить продовжувати і продовжувати щастя життя навіть наднадзвичайної людської долі.

4

Базилевс Юстиніан, Божественний, Єдиний, Незрівнянний спав дуже мало. Діяльний, рухливий, він справді мав надлюдську витривалість.

Базилевс з надзвичайною увагою ставився до законів, у кожному разі з не меншою, ніж до справ релігії чи до справ війни. Закони убезпечували поступання податків, золото є кров'ю імперії. Уже здійснювалася єдина в історії праця, збиралися, перевірялися, виправлялися старі закони для єдиного зводу — кодексу Юстиніана. Видавали нові закони, трактування, уточнення. Квестор Палатія легіст Трибоніан виступав основною орудою законодавчої діяльності Юстиніана.

— Уже важко встановити різницю між сервом і приписним. Обидва однаково належать власникові землі чи мені, якщо вони сидять у моїх володіннях. Хіба що одне: іноді серв може отримати відпустку, а приписний — ні. Приписний відходить від володаря разом зі шматком землі, яка може бути проданою. Для нього тільки змінюється особа повелителя,— казав Юстиніан квестору Трибоніану.

Квестор, людина вишуканого виховання, вмів не витріщатись на базилевса, як це робили неотесані солдати. Короткий злет повік, уважний, але не надокучливий вираз обличчя, усмішка скромна, шаноблива, яка не кривила губи лише з потреби етикету, а ніби вторила думці автократо-ра,— все це легко давалося Трибоніану. Він без внутрішнього фальшу обожнював Превеликого.

Юстиніан любив себе. Його сильний, гнучкий розум був зміцнений безумовною вірою у власну досконалість, у непогрішимість. Кидаючи погляд на всіх ніби з вершини, досяжної лише йому, базилевс не мав потреби ні в позі, ні в різкості. Він як бог, усі решта слабкі і грішні. Тому базилевс міг бути невимушено м'який, міг витримувати чийось тупість, повільність. Насправді! Адже ці, вони, яких він мусить використовувати, такі за своєю ницою природою. Так пояснювалася сила особистої виняткової

привабливості Юстиніана, що здавалася здалеку чаклунською. Адже Божественний навіть прощав, і прощав багато. Крім одного: святотатственного замаху на його діадему. Нехай краще загине сто невинних, ніж вирятуються один винний.

Трибоніан вважав, що Божественний геніально розумів дух законів. Зараз Юстиніан зачепив одну з найосновні-ших справ — відношення людини до землі. "Точніше,— сам себе виправив квестор, одшліфовуючи вираз,— зв'язку між полем і робітником. Основне джерело прибутків імперії — нива".

Трибоніан знав, що в давнину вільний землероб-ко-лон — римський громадянин був членом пошановуваного стану республіки і його опорою. Сила Риму жила у війську, сила війська — у вільних від народження легіонерах, із землеробів-колонів, здатних пограбувати будь-яку державу заради власного збагачення. Ще при республіці в законах почали з'являтися особливості. За імператорів, подібно до шарів річкового намулу, назбирувалися зміни дрібні, малопомітні кожна зокрема, частішали обмовки, посилення, змовчування. З навальністю води закони розчиняли і забирали права вільних землеробів. Закони спрацьовували не іклами безчинств, а зубами дрібними, як піщинки. Вони перетирали, а не гризли, вони від'їдали потроху, і кожен укус окремо не спричиняв болю.

Вільний землероб-колон переставав згадуватися в настановленнях, якими визначали права підданих під час вступу в шлюб і спадкування майна, права на володіння власністю, укладати угоди. Раніше колон користувався необмеженою спадкоємною свободою. Далі якось так мимоволі виходило, що особисто вільний колон уже не передавав_стану вільної людини синові. Мимохідь згадувалося, що колон не може вважатися стороною на суді, не може укладати угоди на постачання матеріалів, товарів. Окрім колонів, з'явилися нові землероби — приписні. На приписного перетворювалася раніше вільна людина,*закріплена без обмеження терміну на землі того власника, де її застав закон. Приписний ніби зайняв середнє становище, втиснувшись між рабом і колоном. Та між самим колоном і приписним залишалося не більше різниці, ніж між приписним і сервом-рабом, що "сидів на полі", на відміну від раба в домі, якого використовував власник для ремесла чи особистого обслуговування.

Рабство ніби само засмоктувало підданих імперії, і сором'язливий закон умів не називати речі своїми іменами. Все — для спільного блага. Закони вдавали, що лише визнають форми, які природно склалися, не більше. Піддані платили десятки податей різних видів, а влада розуміла, що саме оброблена земля виступає джерелом усіх прибутків, тому не можна було покидати землю, як би не називався сам податок. Все одно ловили і повертали назад і колона, і приписного, і серва. Хто бажав одружитися з жінкою із стану колонів, повинен був для початку засвідчити перед властями свою згоду прикріпитися до землі: перед шлюбом з жінкою вступали в шлюб з полем.

— Так, Божественний,— казав Трибоніан,— тільки нива володіє землеробом. Легіст, пам'ятаючи про це, легко застосовує закон. Нехай же невіглас впадає в самовтіху, серв нехай заздрить приписному, приписний — колону. Всі люди тішаються званнями.

— Бог навіки благословив землю і працю землероба,— розмірковував вголос

Юстиніан.— Мої закони повинні завжди захищати право землі бути обробленою. Це не суперечить свободі людей, встановленій Христом. Не суперечить, кажу я! Виражай це в законах!

— А звичайно, Божественний! — вигукнув Трибоніан.— Борг землі є споконвічним законом бога, даним Адамові. Бог здійснив нерозривний шлюб ниви з працею людини.

— Благо імперії є благом людей, яке розуміється через благо імперії,— вдоволено промовляв Юстиніан.— Добробут підданого залежить від виконання його обов'язків стосовно імперії, визначених моєю волею через закони. Я, ти знаєш, дозволяю багато що... тим, хто корисний імперії. Запиши: хто прийме втеклого колона — поверне його і заплатить два фунти золота попередньому хазяїнові як власникові землі.

— Єдинонайдорше, я розумію. Хазяїн отримає колона назад не як власник його особи — особисто колон вільний,— а як представник землі, ниви.

— І,— повів далі Юстиніан,— не можна давати право випадковому, розумієш, випадковому власникові земельних угідь говорити про втрати від втечі колонів. Два фунти золота! Нехай шукає втікачів. Та нехай не сміє просити про зниження податку. Я не допущу, щоб власники зазнавались. Вони піддані, як і всі.

— Незрівнянний, ти можеш перетворити кожного власника на колона, в тебе є велике право конфіскації.

Юстиніан міг лягти, сказавши собі: "Я прокинуся через чверть години",— засинав вмить і вставав свіжим, ніби спав цілу ніч. Базилевс лежав на боці, поклавши щок на долоню.

Оберігаючи сон владики, Трибоніан розглядав стінний живопис. Його зміст багато говорив чоловікові, який по праву славився як такий, що йому не було рівних у знанні законів імперії, починаючи з перших ухвал Італійської республіки, записаних згодом з усних переказів. На одній стіні полководці приводять до базилевса переможених володарів і переможені племена; на другій — велет базилевс, як єгипетський фараон, тримає за волосся маленьких полонених. Але найзначнішою для Трибоніана була ікона святого Георгія; у переможця дракона були риси обличчя Юстиніана.

"Так, імперія розвивалася послідовно,— думав Трибоніан.— Ще Юлій Цезар, побувавши в Єгипті, зрозумів, що треба імператорові: він зробив себе Понтіфексом Максимусом, Великим Жерцем, і оголосив народу про божественність свого походження. По матері Цезар вважав себе потомком Нуми, а по батькові — Венери. Цезар правильно розпочав. Забувши про охорону, він упав, давши наступникам науку про необхідність пильності. Та кинджали убивць не довели їхньої правоти..."

"Як же було далі?—запитував себе Трибоніан.— Наступні імператори оголосили себе богами. Та наступник скидав статую попереднього бога. Чому? Не було справжньої опори на небі. Останній з них, Діоклетіан, оголосив себе сином Юпітера, спробував через усиновлення створити коло богів. Він навчився цього теж у Єгипту, розмірковуючи про старих фараонів. Та і Діоклетіан потерпів невдачу. Хоча він особливо чітко розумів, що народи потребують твердої влади, а тверда лише обожнена..."

Покладена на Трибоніана робота по збиранню, перевірці, відбору законів зробила з нього історика. Краще, ніж хто, Трибоніан розумом легіста-законника усвідомлював витончені ходи, якими прокладав свій шлях до влади перший імператор-християнин Костянтин. У своїй боротьбі з іншими претендентами Костянтин оголосив себе поклонником Сонця. Адже його опора — галльські легіони — мала в своїх рядах велику кількість поклонників цього культу, їм пояснили, що Костянтин походить з роду найдавніших поклонників Сонця, як його знаменитий предок Клавдій Тіберій Друз. Та все ж це була стара дорога. "Геніальність,— думав Трибоніан,— полягає у віднайденні нового". Костянтин, принісши у Візантію Сонце, помітив, що в розумах людей очевидно згасають язичницькі вірування. Не можна було не помічати християнства, що заволоділо почуттями більшості підданих. І ось сяння Сонця затьмарилося Христом Пантократором. Костянтин знайшов нову опору для імператорів. Так ніби просто? Ні, Трибоніан розумів, як усе це важко, як багато треба праці й часу, щоб слово стало справді ділом.

І для Трибоніана єдиним з усіх імператорів і першим здатним зробити владу базилевса справді божественною був Юстиніан.

Юстиніан розплющив очі, такі ясні, наче він і не спав. Трибоніан бережно обняв ноги базилевса і з дрозом захоплення мовив:

— Я боявся, Превеликий, що бог зараз візьме тебе живим у своє лоно. Мені, смертному, вже бачилося розкрите небо. Ти прокинувся, Найсвятіший, ти з нами. Прости мені нікчемство.

Трибоніан плакав:

— Знаю, за досконалістю твоєї природи ти рівний величності божеству, ти подібний до Христа. Піднявшись у вишину над безоднею людського моря, ти пізнав, що прекрасне в небі; будучи ще в плоті, ти ведеш бесіду з безплотними. Ти досяг престола, бачачи, наскільки Всесвіт потребує твоєї влади.

Юстиніан встав, квестор відступився. Його сльози висохли, але екстаз не спадав:

— Коли ти скориш Всесвіт, лише тоді, звільнившись від підвладного стражданням тіла, ти вознесешся на сонцесайній колісниці і в бурхливих вихрах досягнеш рідної обителі ефірного світла, звідки ти, ніби заблукавши, зійшов у людське тіло, щоб порятувати імперію і весь світ...

Базилевс простягнув руку. Ніби ікони, Трибоніан торкнувся губами пальців Божественного. Юстиніан погладив голову вірного слуги.

— Ти розумієш мене. Де мій Каппадокієць?

— Він чекає, Божественний.

Усі знали, що базилевс, перервавши справу, відновлює її там, де зупинився. Він усе пам'ятав, нічого не забував.

Начальник палацу префект Іоанн, прозваний Каппадо-кійцем за місцем народження, щоб відрізнявся від багатьох інших Іоаннів, був людиною іншого походження та іншої зовнішності, ніж худорлявий, елегантний патрикій Трибоніан.

Іоанн Каппадокієць писав розгонисто, не замислюючись над граматиною,— аби

було зрозуміло. Рахувати він умів з надзвичайною швидкістю, а точністю міг позмагатися з кожним хранителем державних складів, з будь-яким апографом, керуючим збором податків, і навіть з сірійським купцем. Всяка інша наука в його очах була безглуздом сміттям. Грубий тілом, ротатий, з великою бородавкою на кінчику товстого носа — ненависники прозвали його Рино-керасом — Носорогом,— Іоанн Каппадокієць любив казати:

— Немає добра, немає зла. Є користь Божественного чи шкода. Базилевс є явленням бога на землі. Чого тобі ще треба?

Трибоніан відкинув засув з кованої міді, у вигляді людської руки, і пальцем пробіг по краю стіни, шукаючи потаємні виступи. Секретні замки, непомітні для непосвячених, були влаштовані в деяких залах і кубікулах пала-тійських палаців. У Єгипті ще збереглося подекуди рідкісне вміння заховувати в стінах замки, які спрацьовують під легким натиском руки, але надзвичайно міцні. Щедро винагороджених єгипетських майстрів погубила буря біля гирла Нілу.

Впустивши Каппадокійця, квестор відійшов убік і витяг таблички для записів. Навіть коли пощастить створити систему законів, струнку, як небесна ієрархія, законодавець не може спинитися: застосування потребує нових і нових визначень, роз'яснень. Найскладніше питання про власність. Приватна власність, природно, служить і повинна служити основою всіх взаємин між людьми. Власність потребує неперервного захисту, і разом з тим власники вступають у постійну суперечність з Владою. З певного погляду, вважав Трибоніан, історія Першого Риму є історією боротьби імператорів із власниками. Тут приховувалася надзвичайно цікава проблема.

Слова Каппадокійця перервали роздуми квестора. Іоанн говорив низьким голосом, що відповідав його опасистій фігурі:

— Найясніший! Великодушно милувать винних — така властивість людської природи. Але не милувати невинних — ось справжня богоподібність. Незвичайність покари є засобом: піддані утримуються страхом. Чи не все одно, на кого падають удари? Важливо, щоб усі боялися. Місто? Та воно сповнене поганню. Нехай же вона вихлюпується назовні.

Прислухаючись, Трибоніан схвально кивав. Так, так, покарання є пострахом, тому корисні навіть помилки. Закон є ідеальним цілим, схожим на святую трійцю, в сутності своїй нероздільну. Але застосування закону є втіленням духу в грубість плоті, необхідність замінює закон тимчасовими заходами. Базилевс руками вірних людей здійснює благодійну сваволю, а сваволя — це божественна прерогатива єдиновладдя. Базилевс стоїть над законом, його непогрішиме вирішення завжди законне. Бо його чин або виправляє закон, або вводить новий. Отже, базилевс ніколи не буває порушником закону — ось і доведення його непогрішимості! А право на нещадність до невинних? Трибоніан пам'ятав урок Книги Буття: розгніваний бог потопив усе людство, що надзвичайно розмножилося, крім Ноя з родиною. Дуже досвідчений легіст Трибоніан пам'ятав, що між міріадів міріадів затонулих більшість було ні в чому не винних, бо злочинство нахабне, а добродетель скромна. Священне писання дає багато

й інших прикладів винищення невинних з волі бога. Так! Каппадокієць правильно каже! Саме нещадність до невинних і є ознакою божественності, що підтверджується незаперечним свідченням Церкви.

5

Візантійські купці торгували по кавказькому узбережжю, допливаючи до Пітіунта, маленького півострова під високим хребтом, знаменитого особливими соснами, які від сотворення світу росли тільки там і вважалися недоторканими. Інші кораблі після Босфору повертали ліворуч. На одному з них підданий імператора Малх зайняв місце гребця.

Щиколотку ноги Малха тримало кільце, обмотане рудою від іржі шматиною, щоб залізо не гризло шкіру: навіщо господареві мучити корисну худобину? Гребців, і вільних і прикованих, годували досита. Вода, як завжди в плаваннях, була теплою, затхлою, але іншої не було ні для кого.

"Я живий,— утішав себе гребець.— Мене могли спалити. І — не спалили! — Розхитуючись у ритмі спільної роботи, Малх допомагав собі словами власної команди: — Зігнись, розігнись, тягни, натискай, вниз, уперед..." Він старанно вчився новій роботи, щоб позбутися необхідності думати про неї. Незабаром гребець почав утішатись розмірковуваннями: владики, щиро впевнені в справедливості божественного свавілля, що вознесло їх над людом, усе ж мучаться від підрзр, що всі хочуть вчинити замах на їхнє життя та на їхню владу.

Років тридцять п'ять тому хрещені батьки дитяти, названого Малхом, біля святої купелі відреклися за нього від Диявола, після чого новонароджений став підданим християнської імперії. У розваллях Афін будинок батьків Малха здавався ще придатним для мешкання лише тому, що його обступали цілковиті вже руїни. Хлопчик звик думати, що світ такий взагалі. Потім він дізнався, що раніше людей було багато, та вони розучилися народжуватися. І справді, він не бачив сімей, де було б більше двох живих дітей. Частіше — одне.

Місто утримувало кількох філософів, які примиряли християнство з мудрістю Арістотеля й Платона. Утримувало місто і вчителів грамоти, скромні обов'язки одного з яких ніс і батько Малха. Платня за працю була невелика. Академія давала йому лише тридцять фунтуів зерна на місяць. Батько розповідав, що і в колишній Елладі не вистачало свого хліба. Нині в Афінах чи й жила десята частина колишнього населення, а хліб був такою ж рідкістю: така Доля. Борошно змішували з маслиною макухою, коржі жували повільно, щоб не поламати зуби об кісточки.

Батько, мати й син обробляли мотиками сусідній пустир, вирощували овочі. Три десятки корявих маслин давали олію. Сім'я жила в тяжких злиднях, що Малху пояснювало тільки читання,— сам він був щасливий, не спробувавши іншого життя. Море урізноманітнювало бідну їжу. Його плоди — риби, краби і черепашки — були численні і майже всі їстівні.

Малх дуже рано навчився крутити жорна і читати. У років десять він уже міг переписати який-небудь напис на камені, що наполовину погруз у червону землю

Еллади. Батько пояснював зміст, якщо сам розумів.

В Академії зберігалися книги Гомера й Геродота, Есхі-ла, Софокла, Евріпіда та багатьох інших. Користуватись ними було дозволено Малховому батькові. Дещо було і дома: цілі списки, благенькі від давності обривки без початку й кінця, чийсь думки, як написи на камінні й пам'ятниках.

Згодом, коли закінчилась юність і Малх був далеко від батьківських могил, він зрозумів душевні муки батька, якого згризало бажання дати освіту синові й страх за долю освіченого. Духовенство лютувало на Академію, називаючи її спадщиною язичництва, притулком фальшивої мудрості. На тих, що мали з нею зв'язок, доносили як на таємних еретиків, котрі приховано справляли обряди засудженої богом релігії еллінів.

Філософи виправдовувалися: коли в глухих місцях імперії ще міг дотримуватися язичницький ритуал, то ніхто з освічених еллінів не допускав можливим повернення до минулого.

Через певний час Малх визнав не правоту, а правильність чуття темного духовенства. Справді, залишки мислячих людей протиставили основи стародавньої демократії імперським безчинствам. Наодинці — зі страху перед шпигунами та ще небезпечнішими добровільними нашіптувачами — батько обережно довіряв синові думки про злу перемену християнства, яке стало імперською релігією. Істина видавалась старому в поєднанні християнства з колишньою демократією. Та хто міг виправити їх, вилучивши з обох насильство? Нездійсненність завдання розуміли самі філософи, які шепталися на розваллях Еллади, виконуючи в примарній дійсності свого життя всі обряди правлячої церкви.

Батько боявся життя. Знаючи, що звички, уподобання суть найслабше місце найсильнішого серця, він в турботі про Малха не обтяжував його ніжністю до батьків: синів-ний обов'язок, не більше. Люди не варті любові. До того ж близьких у тебе можуть одібрати, як землю, одяг, гроші. Тільки думка твоя належить тобі назавжди. Вчися!

Книжки показали Малхові давню Елладу, населену героями, письменниками, мислителями, художниками. Чому ж йому не пощастило народитися тоді?! Тверезий батьків розум позбавив сина ілюзій:

— Ти схожий на людину, що розглядається лежачи,— її зір впирається в стіну колосся. Встань, і ти побачиш пустелю з ріденькими паростями від жменьки насіння, розвіяного бурею.

Намалювавши щось на кшталт карти, де відстані позначали століття, батько розмістив імена, і Малх побачив, що вся спадщина думки і генія була створена небагатьма, які нечасто народжувалися в маленьких містечках-республіках, котрі не переставали ворогувати між собою. Мучеництвом було життя кожного творця, і ніхто не отримав винагороди.

— А нині,— казав батько,— їхня спадщина як ця стара урна на старому стовпі. Ми любимо її, вона скрашає наше помешкання, але вона, кажуть, непотрібна. Що нинішні

ромеї взяли від Еллади? Мистецтво торгувати, створене не філософами, а шукачами наживи.

— То навіщо мені вчитися? — запитував Малх.

— Щоб знати,— відповідав батько,— бо тільки думкою людина різниться від тварини.

Час для печальних відкриттів було обрано правильно. Думки в сина розбудилися, а на цьому шляху нема місця для повернення назад.

За п'ять поколінь до народження Малха готи напали на Елладу, зражену імперією. З кожних десяти еллінів не стало дев'яти: одних убили, інших погнали з собою, і вони пропали в чужій стихії, як вода на розпеченому камені. Перед вестготами і після них Елладу грабували вандали-пі-рати. Ще раніше римляни, до римлян — македонці, перси...

— Еллінів немає більше,— повторював старий учитель грамоти.— Пустка Еллади заповнюється зайшлими варварами. Сонце палить нашу землю, щоб останки героїв не перетворювались на болото. Ми, елліни, живемо в нашому мармурі, в наших будівлях, у наших книгах, у нашій мові, яка багатша за інші, котрими спілкується імперія, що нас зневажає. Квапся вчитися, сину. Ми останні, ми дихаємо під лавиною, і кожен день наближає обвал.

Лавина зірвалася. За наказом базилевса Юстиніана візантійський легіон замінив місцеве ополчення, яке — привид старої Еллади — охороняло Фермопільський прохід. Водночас останні міста Еллади, що ще зберігали залишки самоврядування, отримали призначених Візантією префектів. Не стало афінського самоврядування, не стало і грошей на утримання Академії. Її закрили як непотрібну, а префект увів нові податки.

Малхів батько не лише позбувся хлібної видачі, а й віддав за податі всі овочі" і всю олію. Залишилася макуха. Старі позлягали від особливої хвороби, сутність якої була у відразі до життя. Сухість серця завадила синові помітити, що батько й мати за прикладом стародавніх стоїків умертвили себе голодом.

Малх залишився самотній, але аж ніяк не вільний. Спадкоємець, він тепер повинен був платити податки за клаптик виснаженої землі і за старий маслинник, за дім, нехай і руїну, за вікна без віконниць, за двері, від яких залишилися тільки дірки косяків, за огнище, за хмиз, збирав його Малх чи ні, за домашню птицю й тварин, яких не було, за утримування легіону, що ніби-то охороняв Фермопіли, за дороги в провінції і за вулиці Афін, хоча ніхто не доглядав бруку, за сіль, за видовища — хоч цирк був закритий... Не можна відмовити і храмовим збирачам, а то лінощі в справах благочестивих засвідчували уникання істинної Церкви, що було державним злочином, як і несплата будь-якого податку.

Тенета, які задушили батьків, опускалися на сина. Мал-ху пощастило. Бродячі міми прийняли його в своє товариство за вміння читати, і він втік, покинувши на волю Долі дім, землю, дерева, бо за обтяжливе нерухоме майно йому ніхто не захотів дати й трьох оболів.

Два осли тягли візки із злиденними манатками: грубі маски, що були

наслідуванням ликів з барельєфів, лахміття для ролей і розпотрошені книжки, до яких Малх приклав свою спадщину. Десяток чоловіків розважали глядачів виставами, де грубі жарти, що замінювали гумор, чергувалися з діалогами із трагедій та фокусами жонглерів.

Мандрівні комедіанти сміливо бродили по всій імперії. Добуте ділили порівну, крім монет. Гроші складалися на побори, від яких не можна було ухилитися. Імперія не ставила перешкод у пересуванні лише німечним старцям і явним, ні на що не придатним калікам.

Дорожні застави хапали тих, хто не мав прохідних листів. Кожен бродяга міг виявитися втеклим рабом, колоном, що покинув земельну ділянку, злочинцем, підданим, який ховався від податків. Бродяг запроторювали до в'язниць і розправлялися швидко: якщо ув'язненого не розшукували як утікача, його продавали в рабство як такого, що намагався ухилитися від виконання обов'язків перед імперією.

Сильний, спритний, Малх став чудовим жонглером. Він добре виконував ролі. Начепивши маску, він викликав приємне хвилювання в глядачів, що полюбляли бути настраханими до міри свого вдовolenня.

Ватажок мімів знав справжні й вигадані імена всіх мімів, починаючи від Каїна. Дехто з них своєю знаменитістю затьмарював римських імператорів: самим рухом тіла й рук вони вміли ліпити з повітря одразу кілька фігур і перевтілюватися, як стародавні боги. Боячись бути звинуваченими у чаклунстві, ватажок зважувався показувати образки померлого мистецтва тільки перед своїми. Він починав метатися, наче вкушений тарантулом. Та от ніби дивацькі рухи набували ритму. Видіння двоїлися, троїлися, до двох голосів діалогу долучався третій.

Потім мім чесно розкривав таємниці свого мистецтва, але повторити не вдавалося нікому.

— Зі мною все умре, я останній,— з сумом казав ватаг. Малх вірив легенді про якогось афінського міма, який утік в Азію перед приїздом Нерона через страх перед ревнивством імператора-лицедія. В сірійському містечку втікач захотів показати "Антигону" Софокла, всі ролі в якій він виконував сам. Коли на арені маленького цирку почалося перевтілення одного в багатьох, глядачі, які не бачили раніше великого мистецтва, повтікали з жаху. Весь

наступний день мім ходив по місту, переконуючи городян не боятися. Врешті глядачі зібралися на повторну виставу. Побачивши "Антигону", вони покидали всі справи. Кожен намагався відтворити видовище, всі забули про їжу. Підкинулася дивна хвороба, що загнала населення в могилу, а мім загинув від убивць, посланих заздрісним імператором. /

Жебрацьке, але безхмарне Малхове життя обірвалось, як перегнила мотузка. В Александрії Нільській Малхові приятелі спокусилися, здавалося, на зовсім безпечну можливість проникнути в комору торговця коштовностями. Всіх схопили, Малх порятувався випадково.

Ставши справжнім бродягою, колишній мім міг стати легкою здобиччю першого,

хто має право спитати: де ти живеш, чим живеш і чи заплатив ти податки? Найнебезпечніше становище. До того ж ні мідного оболла. Як жити, як вижити? Малх вирішив стати легіонером.

Еллінів вважали небажаними для служби у військах, та Александрія, зобов'язана здати солдатів за набором імперії, не цікавилася минулим добровольців. Малх приховав своє походження. Жонглер що й гімнаст — з Малха легше зробити солдата, ніж з ратая.

Ішла війна з персами, котра вже, бо з персами воювали завжди, принаймні з часів вавілонського стовпотворіння, коли бог перемішав мови людей. Можливо, один Малх в усій армії міг більш-менш до ладу розповісти про століття ворожнечі, яка всупереч загальній думці тих, що його оточували, була викликана спочатку нальотами еллінів на Азію, а далі наполегливо підтримувалася хижацьким натиском на Схід Римської імперії, яка не переставала шукати жертву для чергового пограбування. Тепер полководець

Велізарій вів три легіони та кілька тисяч кінноти з дружніх імперій сарацинів та інших найманців-варварів. Обидві сторони уникали рішучих побоїщ. Зимові дощі, захопивши армії поблизу руїн Вавілона, позбавили противників рухливості. Після кількох сутичок було укладено перемир'я. Для Малха настали два роки коротких переходів і довгих стоянок, що переривалися не дуже кривавими зіткненнями. Малху не доводилося брати участі в захопленні міст, але він зібрав невелику здобич з трупів персів і своїх.

Життя легіонера надокучило Малху. Він захворів: не розгинався поперек, він тягнув ногу, мучачись від невідступного болю. Колишній мім легко вдавав поширену солдатську хворобу. Вислужившись, солдати здобували право на певне забезпечення по старості. Важка Юстиніа-нова п'ята наступила і на цей привілей. Та недовга служба не дала б Малху права на пенсію. Але він отримав свідоцтво, що захищало його від пильності дорожніх застав.

Малха приваблювала Александрія — горло Нілу і голова Єгипту. Потрапивши туди вдруге, він зустрівся з людьми, які володіли наукою чарування поглядом. Та пошуки смислу буття здавалися Малху цікавішими за магію.

Дане в дитинстві дано назавжди. Думки в Малха не відберуть, як і вміння жити скромно. Малх існував на три оболли в день, солдатського роздобутку мало б вистачити надовго. І знову, як казав Малх новим друзям, він наче той горобець, замкнутий у приміщенні, б'ється об одні й ті ж стіни. Еллін — він не міг не бачити в Римі, який розчавив Елладу, тільки погане. В цьому приховувалася, Малх сам це розумів, шкідлива для істини упередженість, хоча він зрозумів і неминучість краху Еллади, розтерзаної взаємною ворожнечею міст-республік і підступами демагогів.

Читаючи письменника Девскіппа-афінянина Малх згоджувався з ним: усе нове в Афінах ішло від потреб громадян, вони були республікою, владою. Зібравшись разом, на одному майдані, вони вміли, кидаючи в урни мушлі, прогнати зрадника, обрати розумних законодавців, чесних скарбничих, вірних послів, талановитих стратегів.

Але ж де, запитував себе Малх, зійдеться сто міріадів

1 Девскіпп-афінянин — стародавній письменник; збереглися уривки творів. У них з великою силою і переконливістю прославляється державний лад старої Афіньської республіки. Девскіпп відіграв роль у пізнішій ідеалізації рабовласницьких республік Стародавньої Греції.

населення прибосфорського Риму? А знайдеться такий майдан — хто ж стане обранцем наброду? На один день демагоги заволодіють натовпом, а завтра і вони, і республіка-ефемера зникнуть у хаосі особистих пристрастей. Три міриади афінян знали одне одного по-сусідськи, тому тверезо оцінювали здібності й характери. Так усе й пояснилось.

А раби? Для Малха раб був людиною. Хоча б тільки тому, що сам він, як не наділений власністю, був відмежований від рабів малопомітною лінією. Рабів у прославленій Девскіппом Афіньській республіці було більше, ніж громадян. Хіба необхідність гнобити їх, хіба небезпечність рабів не викликала згуртування громадян? Ти про щось промовчав, Девскіппе!

Усвідомивши неможливість республіки, Малх розумом допустив єдиновладдя базилевсів як неминучість. Але — злу. Небезпечний стан розуму, посміхався Малх, бо бази-левси вимагають не лише покори, а й любові підданих.

Християнські базилевси доручили Церкві, яка кращого й не бажала, винищувати зарозумілість думки/Від бронзово-дзвінких гекзаметрів Гомера до слів, незрозумілих невігласові, все було єрессю для духовенства. Але вже в республіканському Римі ремесло літератора ставало небезпечним. З років першого імператора Августа починаються переслідування. Тіберій, другий імператор, сам далекий від письменництва, добре розумів неблагонадійність письменників і охоче знищував їх. Останній імператор-язичник, Діоклетіан, в марнославних замірах створити сім'ю імператорів-богів, наказував повсюдно хапати письменників і страчувати їх як таких, що вдаються в розмисли про державні справи.

Не краще виходило в Малха і з релігією. Він згоджувався з правилами християнської моралі, але суперечки про сутність Христа здавалися йому безплідними. "Вчення про триєдиність божества викладено ще в єгипетських міфах", — думав Малх. Щодо таїни неминучого існування доброго і злого, світла й пітьми, божественного ствердження і бісівського заперечення, то тут, на думку Малха, нічого не розв'язано. До вже наявних суперечностей послідовники Христа додали ще одну, свою: добрі правила і нелюдяність дій.

Колишній мім, відставний легіонер і самочинний філо-оф безжурно існував у шумній Александрії, ситий роздулами і бесідою, мов Діоген.

Злодій повинен уміти мовчати, змовникові потрібні співучасники. А для мислителя німота просто неможлива. На Малха донесли. Через своє невігластво шпигун не міг хоч як-небудь до ладу переказати слова Малха, але вистежив, що незрозумілі розмови веде чоловік, який відмовився від м'яса і сім'ї. На три оболи в день Малх мимохіть жив аскетом, як того вимагає вчення Мані. А Маніхейство — найтяжча схизма!

Єретика відправили у Візантію, де було зібрано багатьох маніхейців, що чекали

слідства й розправи. Маніхейські ересіархи відкинули запропоноване їм покаяння. В ті дні, як і в інші, виявлялося багато людей, які не боялися мучеництва. Малх познайомився з церковною в'язницею Другого Риму, яка мала назву іп расе, що означає: перебування в мирі, в тиші, в спокої. Ув'язненого на мотузці опускають у темну вузьку горловину кам'яного мішка на глибину кількох зростів людини.

Патріарх Мена вважав богоугодною справою винищення еретиків, але тяжким гріхом суддів помилку у вирокові. Малх, захищаючись, заперечував звинувачення, висповідався, прийняв причастя, і Мена "смирено указав":

— У цьому християнинові вбачаємо не брехню диявольської ересі, тільки сум'яття мислі від неповного знання церковних канонів. Міста, що киплять спокусою, небезпечні його душі. То нехай піддадуть його покаянню в гордині мислі і нехай відправлять у далеке місце.

Від світання й до смеркання віруючі, заходячи й виходячи з храму, плювали на прикованого до стовпа грішника, щоб допомогти його смиренню. Після того Малх став гребцем. Купець, якому доручили вигнанця, не повинен був поводитися з ним, наче з тюком дорогоцінного вантажу, і прикував до лави. Та все ж з купцями, як переконався Малх, було легше мати справу, аніж із владою.

Через веслову дірку в борту було частіше видно берег, ніж відкрите море: кораблі, зі страху заблудитися в пустелі Понту, боялися надовго втрачати з поля зору сушу. Коли попутний вітер надимав вітрила, гребці спали. Бували й дні важкого змагання з вітром. Спочатку Малх рахував дні, потім усе потонуло в одноманітності. Наказ покласти весла по борту Малх сприйняв як чергову зупинку, щоб човни ще раз могли податися до гирла одної з річок по воду і дрова. Несподівано йому звеліли підняти ногу. Спритний удар розклепав кільце!

Вільний! Стояча вода в порту була тепла, наче підігріта. Малх пірнув. Довге волосся злиплося від солі.

Карикінтія стала для Малха місцем мешкання. Як і інші міста ромеїв на північному березі Євксінського Понту, вона здавалася закам'янілим на суші кораблем. Стіна і рів захищали місто з трьох сторін, кінці фортечного пояса занурювалися в море. Бурі розкидали каміння — люди відновлювали розруйноване. Ворота порту замикалися ланцюгами. Будинки, високі через тісноту, були споруджені з ніздрюватого каменю, тому навіть нові будівлі здавалися старовинними.

Якось один із александрійських співрозмовників Малха висловив здивування особливою властивістю жителів Візантії. Цю властивість він назвав зневагою до смерті. "Може, до життя", — думав Малх. Часом йому хотілося вити, не від голоду й горя, не від страху чи відчаю, а просто так. Подеколи Малх дозволяв собі таку радість, забившись десь за муром у яру, який пах спекотною безплідністю посухи, полином і морем. /

Податися було нікуди, степ обіцяв голодну смерть чи полон у варварів, можливо, ще гірший, ніж полон імперії. Вигнанець мав час для роздумів — перевага злиденства й самотності, яку цінують далеко не всі філософи і тільки дехто з проповідників ^ — відречення від земних благ.

Раніше Малх бачив правителів імперії на відстані, рятівній для підданих і для величі влади. Карикінтійська тіснота додала йому нових суперечностей. Префект, суддя-квезитор і логофет-скарбій були людьми особисто нікчемними і неуками, а їхня влада — необмежена. Єдиною метою правителів Карикінтії було вибивання грошей з підданих; надійним засобом виступали солдати, в'язниці, катування, страти.

Самі карикінтійські сановники, раз заплативши за посади, повинні були нагадувати про себе щорічними подарунками-донатіями імперській казні, покровителям і самому базилевсу.

Церква теж вимагала данину від благочестя віруючих. Забудькуватим нагадували тільки раз.

У Малха не вистачало пальців, щоб перерахувати нові суперечності. Його поривало писати історію. На чому, для кого?..

Не пропускаючи богослужіння, він намагався якнайчастіше потрапляти на очі Деметрію, суворому пресвітерові Карикінтії.

Подорожування зробило Малха поліглотом, тепер він побіжно навчився говорити по-слов'янськи чи по-скіфськи; карикінтії байдуже вживали і ту й другу назви мови дніпровських варварів, багато слів яких дивували Малха своєю спорідненістю з еллінськими.

Минуло вже сорок поколінь відтоді, як бродячі море-плавці-мілетці першими зачепилися за північне узбережжя Євксінського Понту. Вони незабаром дізналися, що Борис-феном-Дніпром легко дістатися до областей старовинного землеробства, де власники добре оброблених полів охоче продають зерно, шкури, віск, хутро. Еллада звикла до пшениці, полби, жита, гороху, які прибували найдешевшим шляхом — по воді. Припинення понтійського привозу змушувало гордих афінян постити, поки купці довезуть зерно з інших земель.

У Карикінтії всі були в роботі; траплялося, що вкладений в діло капітал потроювався за один рік: торгівля з варварами обіцяла швидке збагачення, що пояснювало беручку силу приморських міст.

Малх підхарчовувався роботою у сріблоковаля і — письменні траплялися дуже рідко — іноді допомагав купцеві Репартію вести торгові записи. Важка лічба літерами-цифрами висушувала мізки, а купцям доводилося приховувати прибутки, в іншому разі лихва, стягувана градоправителями понад податі, могла забрати будь-який зиск. Купці прикидалися бідняками. Але ж які події час від часу відбувалися на півночі? Чому іноді зникав дніпровський хліб? Малх переконався, що купці дивовижно мало знали про Дніпро і землі, які до нього прилягали.

Наступного року Репартій узяв із собою Малха на дніпровський торг.

Розділ четвертий ТОРЖОК-ОСТРІВ

Брехали купці, але настільки, наскільки треба було для справи. Брехали святителі більше,

аніж брехали купці. Бо святість більше за торг вірить собі та красивому слову

З давніх авторів

Рось геть спинила течію під слободою — ознака, що пора пливти на Торжок-острів. Товари для торгу поступово звезли на березі. Ціджений мед ішов у липових довбанках і в збитих теж з липових шалівок цеберках. Мед густий, а гірш води, через будь-яке дерево просякає, т/льки м'яка липа тримає його. Мита, переплавлена вошина збита в круги завтовшки як жорнове каміння. Шкурки хутрових звірів збиралися тючками по чотири десятки: темно-бурі бобри, сірі білки-вивірки, білі горностаї, темно-руді норки, огненні куни й лисиці, водяні видри-рибалки. Вичинені шкіри турів, волів, корів, кіз і баранів скручувались, як колоди, великі — по десятку, дрібні — по двадцять шкур. Дорогий товар — зерно — насипали в пошиті з овечих шкур мішки. В кожному шість пудів та ще й з торговим надлишком, щоб не втратити честь. Копчене м'ясо домашньої худоби, турів, вепрів заготували, знявши з кісток і витримавши під гнітом.

Десять роських родів навантажили сорок сім човнів. Кожен рід посилав на торг свої човни. В кого виявилося більше товару, той і більше човнів відправив.

На човні вісім веслярів, дев'ятий із стерновим веслом та двоє-троє старших. Всеслав для охорони дав три десятки молодих слобожан, більше задля честі, задля того більше, аби молоді побачили інших людей.

Рось-річкою пливти у повінь все одно що озером. Відчаливши вранці, човни ще до полудня дістали початку великого коліна. Тут Рось тече навпроти Дніпру, він — на південь, вона — на північ.

З правого берега — заплава. Влітку зорові відкривається низький берег, поритий старими руслами та озерами.

Пагорби заросли деревом, яке любить воду, — сірою топ>> лею, осокором, вербою. Заплава майже непроходима, тут мисливські угіддя каничів. Східні сусіди росичів беруть незліченну данину пуху з дикої птиці, зі старих русел черпають дурну рибу, що набивається туди в повінь. Хіба її вибереш усю? До осені в сотнях озер і озерець не видно води, не ряска — дохла риба перетворює водойми на кашу. Здала таке озеро здається білим, наче там сніг. Вітер доносить сморід, бридкий для людини, але заманливий для багатьох диких звірів. Вони йдуть поласувати тухлятиною. Каничі поживляються звіриною шкуркою.

Мало хто з росичів бачив цю заплаву. Влітку їм нічого робити в гирлі. А тепер заплави немає, є неозорий простір без берегів. Де-не-де стирчить очеретина — верхівки затоплених дерев, удаліні видно, як голови в кудлатих шапках, вершини лісистих пагорбів, що поставали зараз островами. Молоді дивляться не надивляться: ось воно море яке! Такого сяяння, блиску, гри не буває на Росі.

Пливти б та пливти весь час до невидимого берега, який, напевне, як у казці про заморські країни.

Дай волю молодим, вони й пустилися б у плавання. Але старші знають, що заплашний розлив схожий на життя. Тут зверху і рівно, і гладенько. А знизу коряги, затонулі дерева. В каламутній воді не видно — заїдеш у затоплений ліс, на мілину потрапиш. Намокне товар і зовсім пропаде. Човни йшли вірною дорогою, вздовж

високого лівого берега, основним руслом.

Росичів наздоганяли ілвичі. Ці були багатші за своїх сусідів не лише чисельністю родів і душ. Мала кількістю воїнів ілвицька слобода залишала на господарстві руки. Гнали ілвичі сто сорок чотири човни, повних дванадцять дюжин. Понад шість човнів з товаром припадало в них на рід, а в росичів не було й по п'ять. Навіть ілвицька слобода послала на торг два човни. Довірений наступника Мужила віз товар, надбаний промисливими слобожанами.

З гирла Росави, ніби домовившись із сусідами про зустріч, випливали каничі. Вони не бідніші за ілвичів: на шість родів — тридцять дев'ять човнів.

Човни в усіх людей роської мови однакові: одnodеревки. З осокориної колоди чи з дуба роблять довбанку кроків на тридцять завдовжки, борти розшивають шалівкою внакладку, кріплять дошку кленовими кілками. Човни неширокі, всередині десь до трьох ліктів — з такою довжиною не скрізь розвернешся.

Разом з каницькими зібралося двісті тридцять човнів. Якби не розлив, тіснувато стало б на річці. А якби зачепити всі човни один за одного, вийшла б в'язанка довжиною на чотири з половиною верстви: роська верства — п'ятсот сажнів. В сажні косовому — міра від пальців лівої ноги навскоси до пальців піднятої вгору правої руки.

Пливли, перегукуючись. Молоді забули про море, вдивлялися в нові обличчя братів по мові. А вдалині, на сході, в поблисах могуті безкрайньо розлитого Дніпра, уже виднівся острів. Був він низький, верстов на чотири завдовжки. В правому краю острова за течією, здіймаються високі стрілки щогл над високобортими кораблями. Ромеї вже тут.

Гребці налягають на весла, роські човни пускаються на перегони з ілвицькими, каницькими. А східного берега Дніпра нема й нема, за островом без межі розливаються води, і знову молоді думають про море.

Великий Дніпро сповільнив течію. Він затиснутий звуженнями, які починаються нижче Самари-річки./Звуження прорізані хребтистими скелями. Навесні Дніпро топить скелі, вільно тече, захопивши береги верстов на п'ять. Нижче звужень він знову розливається в море, до сходу рівне, а до заходу, де берег високий, Дніпро займає тільки низини і перетворює степ на прекрасну країну островів.

У цю пору року небезпечні бурі. Зручний його простір для розгону вітрів! Трохи потягне свіжістю — квапся до берега, ховайся, якщо встигнеш, і чекай терпляче, якщо тобі дороге життя. Але більше небезпек немає.

Веснами мир владарює над дніпровськими водами. Повінь відігнала степовиків, сиднем сидить зголоднілий хозарин. Знизу від Євксінського Понту — Теплого моря безбоязно піднімаються ромеї. Згори, використовуючи рівну дорогу кожного рівчака, що ^перетворився на річку, із своїх лісів спливаються люди слов'янської мови. Пливають на торги слов'яни прип'ятьські, вехньодніпровські, сожські сіверяни, деснянські, сеймські...

Торгів кілька. Перший великий весняний торг живе на острові, навпроти Рось-ріки. Піщаний Торжок-острів крутий, його підмиває вода. Низ острова — хвостовина —

витагується у вузьку косу. Старі пам'ятають, що раніше острів був ніби трохи далі. Рось свій пісок кидає до острова і відтягує його до себе. У посушливе літо дно між островом і Россю можна дістати довгою жердиною. З того боку Дніпро ріє вировиська, там — русло, тут — затонно.

Торгують ромеї і нижче, одним-двома кораблями вони заходять у Сулу, в Супій. Там торг малий, а зиск великий. Слов'яни, які живуть на тих річках, бідні на хліб, але за товари дають купцям багато воску, меду, хутра, шкур. Це дороге для ромеїв угіддя. Позавідомо від хазяїв продають купці один одному право плавати туди. Всі попливуть, ціни зіб'ють.

Другий весняний торг стає за верстов півтора ста вище роського гирла, під гористим берегом Дніпра, верстов на п'ятнадцять нижче злиття Десни з Дніпром. Під горою Дніпро поглибшав, причали до берега зручні.

Каламутна вода випліскувала димчасту піну на піщане погостя берега. Звиваючись, збігали низенькі східці, позначені зламаною хворостинкою, мертвою стеблинкою, шматком деревної кори, злиплою мітелкою очерету, в якій ранній дрізд шукав собі харч.

Ілвичі, росичі й каничі гнали човни до західного берега острова. На мілкому гребці зіскакували у воду, затягували човен якнайдалі на пісок. Людей багато, треба — то й на руках піднімуть.

Племена приставали табунцями, як птахи. Кожен ставив свої човни тісно і прямо, щоб зайняти менше місця. Так легше дивитися за порядком, швидше покажеш товар.

Усі, хто їздив на Торжок-острів, мали тут свій причал. З року в рік човни розміщувалися за незмінним порядком: біля самої голови острова ставали росавичі, які жили на правому березі Росави, від витоку до самої середини течії;

нижче них — славичі, які жили між верхів'ям Росі та Роставицею;

потім — ростовичі з лівого берега Ростовиці;

за ними — бердичі з верхів'я Ростовиці;

далі — ілвичі й росичі;

останніми з Поросся причалюють каничі.

Всіх їх сім племен, які іменують себе по-різному. А для інших слов'ян вони, що живуть по Рось-ріці та її притоках, — росичі, чи русичі, як кому легше вимовляти. Решта придніпровських слов'ян, ратаї лісових полян, плавають на верхній торг, під гору. Там їм зручніше, ближче. Ірпичі та хвастичі спускаються Ірпінь-рікою, здвижичі — Здвижем, сквиричі, лазоричі, ромодани, жуляни, житомичі, бердичі — Тетерів-рікою та Іршенню, ужичі з жеричами — Уж-рікою, Горинь-рікою; Случ і сама Прип'ять приносять глевтичів, казатичів, жмеричів, біличів, чаповичів, олеви-чів. В'ятичі спускаються на верхній торг Остром, Сеймом, Десною і Сновом. Тільки невелика частина в'ятичів, які живуть на Супій-річці, прибуває на Торжок-острів.

Ромеї теж з року в рік наїздять одні на Торжок-острів, інші — на верхній торг.

Поїздка на торг для росичів, як і для всіх слов'ян, — люба розвага, радісніша за солодке ласування. Вже вбиті в пісок перед човнами рогаті кілки. Горять дрова,

привезені з собою,— на острові росте тільки чахлий лозняк. Зачерпнувши мутної річкової води, вкинули в котли захоплену з дому свіжину — і, забувши голод, почали роззиратися.

Ромейські кораблі стояли за островом біля коси на причальних канатах. Найбільший корабель ромеїв буде трохи довший за слов'янський човен, але значно ширший. А за висотою борту здається будинком у порівнянні з бурдеєм. А ще краще сказати: слов'янський човен як вовк у порівнянні з ромейським биком-кораблем. /

Ніби зумисне, щоб показати себе на плаву, до острова тяглися ще чотири кораблі. Вітер дув не в корму, а в бік, скісне вітрило надимало зліва, але кораблі правували прямо до острова. Ратибор зрозумів: вітрило тягне в один бік, стерно впирається в другий, а корабель між ними рухається прямо! Розумно плавають ромеї... На передньому кораблі раптом впустили зі щогли вітрило. З-за корми вискочив човничок з двома гребцями, за ним тягнеться канат, тоне, поляскує на воді. Ромеї вигребли на мілину, вистрибнули у воду і намагаються перевернути посудину. Навіщо? А, там якір. Теж правильно роблять, його над човном незручно піднімати.

Ще трохи зусиль — і човник перекинуто. На кораблі підтягли канат, корабель понесло, але ні, якір зачепився під водою. Подекуди на міліні показувалися якори інших кораблів. Один — як тризуба острога, але зуби розігнуті в різні боки, інший схожий на жорно. Цей, очевидно, бере своєю вагою — свинцевий.

Ромеї тим часом відвернули човника, веслом вихлюпали воду. Один ромей, геть голий, в чому мати породила, другий в (коротких, здаля видно, брудних штанях. Шкіра смаглява, голови чорні, на плечах і на грудях теж чорне волосся. Ратибор жадібно вдивлявся в перших побачених ромеїв. Ті вже повлазили в човник і швидко наближаються до корабля.

Носи в корабля високі, вигнуті. В одного стирчить залізний кіл. Наїде — копане, як тур, прохромить, як кабан. У синє, жовте і червоне розмальовані випуклі борти. Корма нижче носа, але теж висока. До середини борти знижуються, та однак до води залишається добрий людський зріст. З такої високої палуби гребти не будеш, в бортах по продовбувані діри для весел.

Он стоїть воїн у блискучому, мов золото, мідному обла-дунку. На голові шолом з гребенем від лоба до потилиці.

Он ромей, білявий, як сам Ратибор, у білому чистому одязі, пола закинута на ліве плече, права рука і груди голі. Ромей зробив долонями щиток, кричить. Диви, пороськи бажає здоров'я.

Що ж, Ратибор та інші з молодих тут уперше, а ромеї Дніпром піднімаються щовесни. От і знають слов'янську мову, як кожний острівець, кожен поворот великої ріки. У них, у ромеїв, таких річок немає.

День був хоч і весняний, але душний. На високому місці острова, де сипучий пісок зв'язаний корінням лозняка, купці розкидали шатра з чорної і сірої повсті. Для прохолоди краї шатер були трохи підняті, виднілися рундуки з товарами, високі вузькі корчаги, які ромеї називали амфорами, постелі з ремінних сіток на легких рамках. На

сітках повстяні підстилки й мішечки, набиті пухом. Їх ромеї люблять класти собі під вухо, коли сплять.

Біля шатер у пісок укопані високі, сажнів на чотири, тички. Не дерев'яні, а з особливого очерету. Він такий самий колінчастий, як і роський, але твердий, наче кістка, і в нижніх колінах товстий, як рука. На тичках великі короги, розмальовані тканини. Вітер грався шматинами, одразу не роздивишся. Приглядаючись, Ратибор розпізнав орла, побачив старця з великою бородою і з сянням довкола голови, жінку в червоному вбранні з дитиною. Були просто хрести: білі на червоній тканині, сині — на жовтій.

З десятком слобожан Ратибор супроводив старших у гості до ромеїв. Господарі чекали перед наметами. Не встигли роські поклонитися, як ромеї зігнулися ще нижче. Усміхаються, раді. Знайомі! Чамота називає кількох ромеїв на ймення, вони йому відповідають. Новенькі з цікавістю спостерігають за незнайомим їм обрядом. Один ромей вийшов уперед, простяг гостям руки і сказав по-роськи:

— Торг між нами нехай буде мирний, незлобливий і чистий від неправди.

— Таким торг нехай і буде,— відповів Чамота і руками торкнувся відкритих долонь купця.

— Ми в тому обіцяємось богом святим, вседержителем, Христом,— спасителем світу,— вів далі ромей. Говорив він по-роськи, але не всі слова Ратибор зрозумів одразу. Що за вседержитель, який це бог і хто світ рятував, навіщо рятував, від кого?

— Ми всі обіцяємося,— різноголосо повторила решта купців, вимовляючи одні чисто, інші потворячи роську мову. І кожен зробив дивний жест: стуливши в пучку три пальці правої руки, підігнувши підмізинний і мізинець, ромеї спочатку торкалися лоба, потім живота, правого плеча і завершували на лівому. Навіщо це було?

— І ми вам обіцяємося Сварогом, Перуном, нашою зброєю,— сказав Чамота.

— Хто клятву порушить, на того нехай впаде/ кара божя, а ми покараємо за законом,— суворо сказав ромей.

— Якщо хто з наших учинить свару чи образить ваших, ми розправимося з ним по-своєму,— підтвердив Чамота.

Слуги ромеїв чи раби — Ратибор не знав — бігом несли з наметів легкі сидіння, сплетені з очерету. Ромеї запросили гостей сісти, потім усілися самі. Ратибор помітив, що почесні віддавались тільки старшим, для нього й інших проводжатих сидінь не знайшлося. Йому й не хотілося сидіти. Двоє принесли високу корчагу. Наливши велику чашу по вінця, один з ромеїв підніс вино гостям, навіщось пригубивши першим. Був цей ромей зростом низенький. Чи один він такий? Ратиборові ромеї здавалися дрібнуватими тілом проти росичів. Руки в ромея були смагляві, порослі волоссям, наче лапи земляного павука, що риє круглі ямки і отруйно кусається. Звали цього ромея Репартієм.

Тисячі ніг стовкли пісок — чоботи й постолі-калиги втопають у сипучому ґрунті. Розім'ято соковите пагіння лопуха та матері-й-мачухи, що не в пору зраділи теплу. Обчухраний, поламаний податливий лозняк, пахне димом від багать, на яких кипить,

умліває варево. Тут і свіже м'ясо, і в'ялене із старих запасів, і дика птиця, і риба, яку ловлять і з потреби, і з нудьги. Торжище почалося в ходіннях ромеїв, у розмовах зі старшими. Молодим робити ніби й нічого. От і займаються полюванням, неводами.

Лишне вдаровують ромеям як гостям. Торжок-острів — земля роська.

Страва спокусливо пахне цибулею; цибулю для кольору і смаку кладуть цілою, з цибулинням. Додають стебла молоді лободи, ріпи, капусти; моркви і брукви вже немає. Немає борошна для заправи і крупи на кашу. В градах залишилося небагато зерна для малих дітей, весь хліб привезли на Торжок продавати.

На роських полянах немає солі. В ромеїв мало хліба. Десятками поколінь ромеї плавають Дніпром по хліб. Перший торг з ромеями іде за хліб. Перший торг роські ведуть за сіль.

Сіль дорога. Самі ромеї, як вони розповідають кожному, хто бажає слухати, їздять по сіль неблизькою дорогою. З дніпровського звуження-горловини вони плывуть морем на південь. Плывуть уздовж берега, потім, між берегом і довгим островом Тендрою, повертають на схід. Вода в морі солона, але не дуже. Плывуть, плывуть і заходять у тупий кінець. Там море мілке, пливти небезпечно. Якщо корабель наткнеться на мілину, хвилі поб'ють його на тріски. В тупому закутні моря — гірко-солоні озера. В них вода така густа від солі, що людину тримає високо і втонути неможливо. А ще більше солі там лежить на дні, а береги чорні, багністі. Треба черпаком загрибати сіль, брати в кошик і нести на корабель. Робота тяжка, доступна тільки найдужчим.

То ще не лихо. По сіль доводиться їздити з військом, біля озер підстерігають хозари, гунни, дикі готи. Одні ромеї відбиваються, а інші квапляться вантажити сіль.

Ромеї завжди хвалилися, що їхня сіль полита їхньою кров'ю. Дехто з купців показував рубці на тілі від мечів і стріл. Ратибору та іншим молодим усе цікаво, все нове. З ромеями говорити легко, вони люблять слова і майже всі вміють спілкуватися з росичами. "Річ проста; і діди їхні і пращури торгували із слов'янами", — думали росичі.

Ромеї присягаються богом-вседержителем, і Ісусом Христом, і Дівою Марією, і роським Сварогом, що кажуть правду і нізачо не можуть спустити сіль дешевше, ніж мішок за десять мішків пшениці чи за п'ятнадцять — вівса, за сім — гороху, за дванадцять — ячменю.

Найбільше ромеї ганяються за хлібом, намагаються дізнатися, скільки в котрого роду є хліба. Завершивши з хлібом, беруть хутро, шкури, віск, мед, в'ялене і копчене

м'ясо, суху рибу. За бобра платять п'ять жмень солі, за куницю — три, за видру — дві, за дев'ять білок — одну.

Привозять ромеї й залізо в крицях, схожих з вигляду на низькі хлібини. Залізо, щоб не іржавіло, густо змащене салом. У росичів вистачає і свого заліза. Не відмовляються вони і від ромейського, купуючи за доступну ціну.

2

Для молодих тривало свято. Ратибор хотів би побувати на ромейському кораблі, але купці до себе не запрошують і старшин, а напрошуватися в гості — не честь. Самі купці вже не штовхалися в натовпі, а натовп був чималий. Десятки сотень людей з'їхалося зі

всієї Рось-ріки з притоками і з того берега Дніпра. Найдальші за всіх, росавичі і славичі, першими завершили торг. Набравши солі, взяли вони срібла, жовтої і червоної міді, з якої свої умільці нароблять браслетів, сережок, перснів, застібок, узяли гарно розфарбованих тонких жіночих полотен; накупили скляних і кам'яних намист, тонких ромейських ножів, залізних і кістяних голок, гудзиків, м'яких чобіт, штанів, сорочок, які ромей по-своєму називають туніками або хітонами.

Слов'янські товари важкі і громіздкі — всього на кораблях купцям не вивезти. Росавичі і славичі продали ромеям частину човнів. У них своя вигода. Верхів'я швидко міліють, уже й тепер до далеких родів плаву немає, доведеться від води куплене перевозити в'юками і тягти волокушами. Дерев багато, до наступного року нові човни легко вибудувати.

Відпливли верхні, вільніше стало на Торжку-острові.

До котлів росичів ходив ромей не такий, як інші. Був він босий, одягнений у довгий-непідрублений хітон з чорного полотна і без кольорової облямівки. Підперезаний не червоним шнурком чи ременем, як купці, а вірьовкою. Його звали Деметрієм. У Деметрія була одна прикраса, і носив він її не як люди, а під одягом на грудях. Але не ховав. Розмовляючи, Деметрій іноді витягував важкий срібний хрест з випуклим розп'ятим чоловіком і цілував його на підтвердження правдивості своїх слів. А говорив він по-роськи зрозуміло.

Того ранку, зібравши незайнятих росичів, Деметрій їм щось розповідав. Ратибор підійшов, ліг на пісок, слухав. Ромей говорив, майже співаючи, чітким голосом:

6 В. Іванов

161

— ...Відпустивши народ, він зійшов на гору помолитися і на ніч залишився сам. А човен був уже посеред моря, і його било хвилею, вітер був сильний. У четверту нічну варту пішов до них Ісус, ступаючи по хвилях. А його учні побачивши його з човна, казали: "Це привид", — і зі страху закричали.

"Боягуз кричить зі страху", — подумав Ратибор. Деметрієва оповідь захопила його. Що ж буде далі?

— Ісус сказав: "Опам'ятайтеся, це я", — вів далі Деметрій. — Петро сказав йому: "Господи, якщо це ти, звели мені йти до тебе по воді". Бог сказав: "Іди". І, вийшовши з човна, Петро пішов по воді назустріч Ісусові. Та злякався, і вода перестала тримати його, розступилася, він провалився і почав тонути. Ісус тут же підтримав його і сказав "Маловірний, чому ти засумнівався?" І тоді вони обидва зайшли в човен...

Не чекаючи продовження, Ратибор підвівся. Дніпро плинув вільно й широко. Старий крутий берег був одягнений у зелень квітучого лісу. Досі Ратибор думав, що людина у воді може тільки плавати, відштовхуючись руками й ногами. Бігають водяні павуки, озерні курочки на широких лапах. Отже, можуть ходити й люди?! Ратибор просто не знав цього.

Він ступив на пологий бережок, на твердий і рівний від вологи пісок. Зараз вода здалася йому щільною, єдиною, наче земля. По ній можна ходити!

Ратибор згадав сни — він літав, зробивши зусилля, яке забував уранці. Літати важче, ніж ходити по воді. Він відчув себе і легким, і сильним. Прямо до того берега, над водою. Силою і спритністю він ні перед ким не поступиться. Він не слабший за того Ісуса. Просто, так просто — поривайся вгору і прямо до того берега!

Непомітно для себе піднімаючись на носках, Ратибор ступнув крок, другий. Тільки ввійшовши до половини халяв, він опам'ятався. За його спробою, як він побачив, стежило багато очей. Напевно, і в інших думки були такі самі. Якби йому вдалося — одразу ж знайшлися б наслідувачі !

Ратибор приховав гнів, затамував розчарування, як бувало при невдалій стрільбі, при безуспішних змаганнях на мечях чи шаблях. Ромей зирив на нього дивно; якби Ратибор був старшим, він прочитав би на обличчі Деметрія розчарування. Ромей чекав чуда, молився за Ратибора. Яке навернення в істинну віру обіцяла удача варвара!..

Завладавши собою, ромей вів далі проповідь. Ратибор більше не слухав. На мокрі чоботи налип пісок... Але ж він, Ратибор, не боягуз, як той ромей Петро Вода! Він ніколи її не лякався, він міг плавати від світанку до заходу, не перепочиваючи. Може, він не зумів на річці, адже ромей казав про море? Розчарування пригнічувало. Ратибор не зважився спитати ромея про причину невдачі

Подумати, що ромей розпускає лжу, Ратибор не міг. Він знав жарти, байки, загадки. Знав хитрощі бою, обман ворога, обман суперників у змаганні. Це були не слова, а дії, спритність тіла, раптовість нападу, кидок не звідти, звідки тебе чекають. Ратибор умів обдурити звіра сильцем і засідкою, умів підкрастися до кіз, коли вони пасуться, чи до серн, надівши на голову шкуру козла з рогами. Все було хитрим умінням, не облудою.

В тінях листя, що тріпоче на вітрі, росич міг розгледіти рух, можливо, чиеїсь душі, яка не знайшла свого пристанища. Він міг зустрітися з вовкулакою, чув якісь голоси, що називали його ім'я. Йому доводилося помічати/на коротку мить кудлатого польовика, духа степу, що вистрибував над травою. В іржанні коня, в реві тура розрізнялися хоч і незрозумілі, але слова.

Іноді Ратибор помічав під водою миттєве звивання білого тіла русалки-водяниці, зляканої пірнальником. У темних хащах лісу він не раз встигав уловити бистрий блиск ока і коряву спину потайного лісовика — витонченість чуття і швидкість сприймання давали предметність злетам уяви.

Не було дивовижного в світі, було те, щоденне, і те, що зустрічається рідко. Все, включаючи небесну твердь, помешкання душ росичів, існувало для росича відчутно і просто, як весло в руці, як тятива на пальцях. Та місця для облуди, місця для вигадки небувалого не було.

Голос Деметрія настирливо ліз у вухо. Цей чоловік був зараз неприємний, але піти геть Ратиборові не хотілося Ромей розповідав:

— Почувши про хворобу свого друга Лазара, через два дні Ісус сказав своїм учням: "Лазар, наш друг, заснув, але я йду розбудити його". Ісус говорив про смерть, але вони думали, що він говорить про звичайний сон. Тоді Ісус сказав прямо: "Лазар помер. І

радію, що мене там не було, аби ви увірували. А тепер ходімо до нього". І вони, прийшовши, виявили, що Лазар уже чотири дні в могилі...

"Вони не сплять тіла, а позбавляють душу неба,

6*

163

закопуючи тіло під землю,— з відразою подумав Ратибор.— Погано померати в такій країні".

— І багато хто втішав двох його сестер,— лився голос Деметрія.— Ісус прийшов до могили, це була печера, і камінь лежав на ній. Ісус сказав: "Заберіть камінь" І Лазарева сестра просила не відкривати, бо вже минуло чотири дні і могила смерділа..

Ратибор здригнувся: огидно тривожити могили і ритися в гнилі тіл, що не знайшли чистого поховання. Навіщо цей ромей розповідає про осквернення могил! Та що він скаже ще?

— І Ісус заперечив Лазаревій сестрі Марфі: "Ти будеш вірувати, побачивши славу бога". Відкотили камінь від печери. Ісус, звернувшись до небес, сказав: "Отче, дякую тобі, що ти почув мене". І голосно погукав: "Лазаре, виходь геть!" І померлий вийшов, як був, обвитий покривалами, обличчя його було обв'язане хустиною. Ісус сказав: "Розв'яжіть його, він живий",— скінчив оповідь Деметрій

Уперше Ратибор зрозумів, що людина може брехати. Роські відуні уміли іноді перемогти хворобу. Всеслав переміг смерть. Але ніхто не міг воскресити мертвого. І навіщо? Хіба так погано йому на небесній тверді??

Ратибор не помітив, як до Деметрія, ступаючи через росичів, які тісно лежали і сиділи довкола, підійшов Чамо-та і сів навпочіпки перед ромеем. Ратибор почув голос Чамоти. Князь-старшина спитав ромея:

— Я давно бачу: ти, добрий чоловіче, вчиш. Ти знаєш, видно, багато. Ти мені скажи: там, думаєш, що у нас? — і Чамота показав угору.

— Там перебуває єдиний господь бог-вседержитель, якого я сповідую, там воїнство його, там рай, а в раю душі праведників,— відповів Деметрій.

— А ця земля чия? — знову спитав Чамота, роблячи коло рукою.

— Земля ваша,— була відповідь.

— То й твердь над нашою землею — наша ж,— сказав Чамота очевидну для нього істину.— В нашій тверді твоєму богові робити нічого. У вас, у ромейів, є своя твердь над головою. У нас — наша. Ми у вашу частину не входимо.

Священний пал оживив Деметрія.

— Я, недостойний пресвітер і істинної церкви, кажу

¹ Пресвітер — старійшина. Спочатку його влада дорівнювалась єпископській, згодом зменшилася. Тепер — священник.

тобі,— суворо почав він,— бог є любов, бог є добро несущий світу. Він творець усього сущого і отець людей, який створив їх за своїм образом і подобою. Він отець, син і дух святий, трійця єдиносуща, що споконвік існувала, не маючи ні начала, ні кінця. Єдино наша віра істинна, вона нам дана самим сином божим в Євангеліях від святих

апостолів. Той, хто прийме істинну віру, спасен у сьому житті, а в іншому буде в раю в бога. Той, хто відкине істинну віру, піде в пекло.

Приваблені Чамотою, підходили росичі: одні спинялися за колом, інші протискувалися ближче, розштовхуючи передніх. Деметрій бачив, що настав його час. Але сатана сильний, він заступає вухо грішника, а слово істини нудне для грубих умів. В думці Деметрій просив допомоги в бога.

— Скажи, що це за рай? —спитав Чамота.

— Рай — місце на небесній тверді, де віруючі перебувають у вічному блаженстві, без турбот і тягот, без жалів, без прикрощів...— Деметрій намагався якнайпростіше і як-найпривабливіше змалювати картину раю.— В раю вони співають хвалу богу, перебуваючи в спокої, без спокус, без труда.

— Скажи про пекло! У нас і слова такого нема.

— То лихе місце під землею, царство сатани у вічній пітьмі. Там дияволи без спочину мучать душі грішників, які не знали істинної віри, смажать їх в незгасному вогні, варять у смолі, мордують гаками...— бажаючи вразити уяву простодушних слов'ян, Деметрій перелічував страшні і несусвітні катування, прийняті в Римі і Візантії.

— Ти сказав,— мовив Чамота, діждавшись кінця довгого переліку мук,— якщо я прийму твою віру, твій бог візьме мене в рай?

— Так. Хрестись, і ти врятований.

— А ті? —Чамота знову показав на небо.

— Хто? — не зрозумів Деметрій.

— Нави. Батьки й діди наші,— пояснив князь-старши-на.— Вони на нашій тверді.

— Ти помиляєшся,— заперечив Деметрій,— вони не на небі з праведниками, вони там,— він показав на землю,— вони горять у пеклі. Будуть вічно горіти.— Читаючи тривогу на обличчях, Деметрій ще пристрасніше переконував: — Поспішай же звернутись до бога істини, поспішайте всі. Ніхто не знає свого часу, кваптеся! Сам бог говорить з вами через мене, в іншому разі пекло, вогонь, вогонь!

— Що ж! — Чамота встав, потягнувся.— Не до вподоби мені твій рай. Сиди та сиди, склавши руки... За один день нудьга черв'яком серце висмокче! Та ще похвальбу твоєму богові вигукувати, славити його. Це справа не чоловіча У нас як? У нас молодий, нетямущий, зустрівши старого князя, вшанує його поклоном, і годі. Ні, і чоловік той поганий, і бог той нікудишній, якщо любить хвалу собі слухати і похваляннями втішатися хоче, як неситий кабан напихає своє черево жолудем без міри. Тьху! Такий бог для рабів годиться. А ми люди вільні. Та й від навів наших я не бажаю відриватися. Так у нас не ведеться — товариша зрадити, дружину покинути. Ех, ти!..— Чамота вдруге сплюнув і повів далі: —Ти ось немолодий. Ти ж подумай, чого навчаєш! Ні! Сам ти сказав, чули всі, що наші нави в пеклі сидять.— Чамота не приховував глузу.— І я — теж туди. Мені без своїх нудно буде. Вогню твого не боюся. Поховального вогнища не поминути жодному росичеві. І —добре так для нас буде.

Завершивши справу, Чамота пішов. Розбрелися, не загаявшись, і інші.

Залишившись наодинці, Деметрій покайно вдарив себе в груди раз, другий. Ромей зумисне ранив тіло гострими гранями хреста. Він шептав:

— Моя вина, о боже, моя велика провина, забув я святе писання, що й брехня буває для спасіння, що треба бути покірним, як вівця, мудрим, як змія.

Під тунікою з глибоких поранень сочилася кров. Немає місця для усамітнення, а то Деметрій скарав би себе канчуком, трійчатий хвіст якого враз просікає шкіру. Нехай простить йому бог незумисний гріх спокуси язичників.

"Воістину я забув,— сповідався сам перед собою Деметрій,— що треба остерігатися оголеної істини. Так, передчасне одкровення є диявольським спокушанням, бо диявол володіє мистецтвом перетворювати добро на зло. Не розсипайте бісер перед свиньми, вчіть, але не спокушайте. Той, кого ведуть через пустелі, не повинен передчасно знати, чи довгі муки досягнення оазису. Воістину, боже, твоєю волею Мойсей сорок років водив вибраний народ у пустелі, а пряму дорогу в Ханаан навіть люди з вантажем проходять за тридцять днів. Хто пішов би за Мойсеєм, коли б він сказав людям істину про твою волю, за якою приречено було євреїв на сорокалітнє повнір'яння!..."

А Ратибор пояснював і собі, й товаришам:

— Видно, ромейська твердь дуже погана, не така, як наша. От і мріють вони довше на землі пожити. От і випрошують собі в своїх богів воскресіння: смерті вони дуже бояться. З переляку вони, як малі, розповідають небилиці собі й іншим. Ні по воді ходити, ні мертвих воскрешати нікому несила. Та й ні для чого...

Вода спадала, стало видно східний берег Дніпра, розливи в гирлах Росі й Супою перестали здаватися безмежними морями. Нові й нові сходинки набивали на Торжку-острові, відступаючи, хвилі. Тут залишилися ближні — канічі з ілвичами, росичі та супійські в'ятичі. їм квапитися нічого, найменшою водою вони допливуть додому.

Знялася і половина ромейських кораблів. Вони відпливали, ловлячи попутний вітер. На куплені слов'янські човни ромей садовили по двоє, по троє людей не стільки гребти, скільки правити навантаженим човном. Кожен корабель тягнув за собою по кілька човнів, наче нанизаних на канат. Довгі в'язанки! За поворотом високого берега зникло крило вітрильника, а човни все тяглися.

Ніхто із слов'ян, що ще залишалися, і не думав тягти до себе купців, пропонувати своє, перебивати сусідам. Ромей, стомившись, ліниво сперечалися з Чамотою та іншими старшинами. Ті стійко трималися, знаючи, що не буде прибутку купцям, якщо вони повезуть свої товари назад Молодшим, як і досі, робити було нічого.

Ратибор, нудьгуючи, спинився біля купецького шатра. Охорони тут не було. Здавна повелося — на торзі ніхто не візьме, не вимінявши, ніякої речі, що вподобалася йому, без згоди хазяїна.

— Егей, чого шукає твоє серце, воїне?

Високий ромей у довгій туніці, підперезаний довгим поясом, торкнув Ратибора за плече. Довга гола рука ромея була золотисто-смаглява, кучеряве темно-русяве волосся лягало великими завитками, чорні очі сміялися. Випуклі м'язи мотуззям обвивали широкі кості — він був дивно худий, цей чоловік, суха шкіра голених щік прилипала до

вилиць, до гострого підборіддя.

— Ходімо, ти будеш моїм гостем,— запропонував ромей.

Вказуючи на вхід до шатра, він простяг руку, наче кинув щось таке, що живе окремо від тіла. Просковзнувши, ніби пливучи, ромей відкинув запону, повсть так і залишилася відкинутою, ніби прилипла до стіни.

— Заходь, заходь!

У шатрі ромей, міцно і спритно натиснувши на плечі

Ратибора, посадив його на ліжку. Після денного світла тут здавалося темнувато. Ратибор відчув чужі, незнайомі запахи. Ромей, сівши навпочіпки, витягував дерев'яний корок з шийки глиняної корчаги. Висока посудина підстрибнула і вилетіла на коліна ромееві — він уже сидів поруч з Ратибором!.. Худий, як зимовий вовк, ромей сильний, наче той же вовк!

Ратибор не вгледів, як ромей торкнувся до чаші. А! І корчага знову долі! Ромей підкинув порожню чашу і запропонував гостеві:

— Пий! Вино! Добре! Пить!

Його сірі губи стали яскраві, як вишня. Пальці, можливо й товсті, були такі довгі, що здавалися тонкими, нігті випуклі, темні, тверді. Груді й руки безволосі, як у хлопчини. Глибока чаша раптом запурхала, як пташка, над руками ромея, не порожня — повна по вінця. Не проливши й краплини, ромей схлюпнув собі в рот струмину, і чаша ніби сама попросилася до рук Ратибора.

Голос ромея звучав м'яко:

— Пий, добре. Кров землі, вона теж червона. Тут усе: і гроно, і зерно, і шкіра, і сік винограду. Воїн любить кров.

Вино було і терпке, і, нагадуючи смак ягід терну, кислувате, й солодке водночас, і ледь гіркувате. Дивний напій. "Напевно,— думав Ратибор,— це запах Теплого моря, на берегах якого росте виноград". Він чув про дивовижну рослину. Казали, вона схожа на плющ, хміль.

Спорожнивши чашу, Ратибор з поклоном повернув її господареві.

— Ти, варвар, скіф ти, слов'янин чи дитя багатьох народів, не знаю,— ти чемний.— Ромей переміщував свої слова з роськими. Ратибор усміхнувся у відповідь на усмішку нового друга.

Ромей усміхнувся, але його очі були серйозні. Зіниці в карій облямівці розширилися і знову звузилися. Ратибор відчув, що в нього легко пішла обертом голова. Опора намету, темна повсть у брижах, як шкура, сам ромей, що, не змигаючи, вп'явся в очі росича,— все, все відійшло, все зникло, крім чорної глибини настирливих очей. Ратибор не поступався. Мимоволі вступивши в дивну боротьбу мовчання й погляду, він, чомусь упираючись, відштовхував невідоме.

Обидва не знали, як довго мірялися вони силою душі й волі. Ратибор знову почув далекі й близькі звуки голосів, побачив не одні очі, а все суворе, ще більше змарніле обличчя ромея. Той засміявся, тричі ляснув у долоні, сплів руки за потилицею, потягнувся, хруснув суглобами.

— Ти — сильний муж, молодий син лісу й степу, — сказав ромей, — мистецтво магів Персії й Єгипту не може тебе перемогти! Я — твій друг. Скажи мені, що ти бажаєш?

Криваве вино ромея було слабше від роського меду, ставленого на хлібній заквасці, вибродженого в теплі, витриманого в холоді ями. Мед веселив, вино навіювало смуток. Від меду живчики грали в тілі, від вина ставали важкими ноги. Що попросити в ромея? Ратибор не знав.

Росич не помітив, звідки в руці ромея з'явилася темна фігурка — голий чоловік тримав у правій руці короткий, широкий меч донизу, в лівій — круглий щит.

— Ось хто тобі потрібен! Бог війни — Арей-Марс. Він син Зевса, батько Ромула. Дивись, дивись, ти схожий на нього.

Ромейський бог війни? Який же це бог? У і нього була кучерява голова, ледь скошений назад лоб, рівний ніс, що продовжувався лінією лоба. Руки, ноги, груди — все м'яке, округле. Ні, Перун — справжній бог війни. Його руки могутні, схожі на коріння, його шкіра не боїться подряпин, як кора дуба. Лик Перуна грізний, очі — зірки. Цей бог сліпий, меч і щит у нього як для дітей. Ратибор не встиг відмовитися, як до намету зайшов чорноризець Деметрій.

— Що ти робиш тут, Малх, із цим варваром? — суворо спитав пресвітер. Мистецтво жонглера зрадило Малху, чи воно годилося тільки для чужих. Він не встиг сховати статуетку Арея-Марса.

Деметрій узяв бронзу, гидливо кинув.

— Я, недостойний, намагаюся настановляти язичників слову божому, ти, єретик, баламутиш їхні душі сатанинськими образами, — гнівно говорив Деметрій. — Що мені робити з тобою! Ти каявся в своїм нечистивстві, відбув епітимію, був прощений від нас, слабких служителів добра. Та бачу, ти не забув проклятого ремесла міма, облудника людей. У Візантії ти сидів у темницях, справедливо звинувачений у гріху; в Єгипті ти мало не впав у сатанинську ересь маніхеїв. Кафолійські базилевси заборонили зображення диявола. Навіщо ти баламутиш варвара, відповідай!

Ромеї говорили своєю мовою — Ратибор не розумів їх. Він бачив, як Малх кланявся, часто-часто прикладав три пальці до лоба, живота, плечей. У голосі Малха звучав страх, він благав. Ось він на колінах, цілує руку Деметрія. Обличчя старого чоловіка, підперезаного мотузкою, ніби пом'якло. Він поклав руку на опущену голову Малха. "Чорний ромей — хазяїн Малха?" — спитав себе Ратибор, жаліючи нового знайомого. Для Ратибора Деметрій був брехуном, дурнем, який розповідає нездійсненне і сам тому вірить.

Малх підняв фігурку, знову кинув її, плюнув. Так, він раб. Жоден з росичів так не принизиться і перед князями.

Ромеї, не звертаючи уваги на росича, пішли геть. На березі Малх розмахнувся, божок булькнув у Дніпро. Зігнувши плечі, Малх поплентався за Деметрієм. Ратибор дивився на воду. Тут, до гирла Росі, не так глибоко. Визначаючи течію, він кинув тріску. Тоді роздягнувся і пішов у воду.

У весняній річковій каламуті очі погано бачили, течія зносила. Довелося запливати

і пірнати чотири рази В світлі сонця м'які форми ромейського бога війни здалися Ратибору зовсім невиразними для вираження чоловічої доблесті. Цей Арей — жінка в порівнянні з Перуном. Ратибор впустив бронзу на пісок так само недбало, як Деметрій. І тут же підібрав. Ромеї самі втопили своє добро. Роські ковалі зуміють викувати з міді щось путяще.

3

Згори спливали човни. Допмагаючи собі течією, вони розумно трималися правого берега, щоб не згубити русла в лівобережних розливах. Йшли не роські човни і не ромейські кораблі. В цих човнів носи були високі, гострі, задрані круто, тупа корма з палубою. Добре осмолене дерево блищало на сонці. Наблизившись до Торжка-острова, щойно прибулі розвернулися проти течії, біля гирла Росі, і взяли до берега. Гребці, видно звичні до плавання, вправно і чітко вдарили веслами. На мілководді головний човен кинув у воду рогатий брус на канаті, сплетеному з реміння. Точно наслідуючи першому, всі решта витяглися вздовж берега.

Подекуди над високими бортами випиналися шкіряні мішки. Виднілися лиця бородаті й безбороді, з вусами і без вусів. Гребці, піднімаючи весла, вкладали їх вздовж бортів. Багато хто був майже голий — тільки в коротких штанях. На спітнілому тілі, червоному від весняної засмаги, туго сиділи браслети й намиста; жовті й світлі, гладенькі, виті, лускоподібні, ковані з кілець.

Жилаві руки підтягували до бортів легкі човники, які тяглися на причалках за основними човнами.

На острові всі, хто не спав, збіглися подивитись.

— Далекі, далекі люди, — казав Чамота. — Чи не пруси? Дивись, он у того намисто з жовтого бурштину. Вони й є. На їхньому Холодному морі взимку дня майже не буває, а влітку — самий тільки день. Диви, як їх нашим сонечком напекло. Блищать, наче мідь начищена.

Човники приставали до берега. Прибулі вискакували на пісок, піднімали вгору руки з відкритими долонями на знак миру й дружби.

— Ніби й ільменці є, — все приглядався Чамота. Росичі знали, що далеко-далеко, якщо пливти річками

і перетягуватись волоком на північ, є край землі. Там Зоря-Матка стоїть у небі значно вище, ніж на Рось-ріці. Там пустка, темінь, лід і сніг. Туди ховається на літо Морена-зима і чекає своєї пори, поки перелітні птиці, подаючись на південь до Теплого моря, не закриють небо для тепла. Коло цього краю, на березі Холодного моря, живуть люди слов'янської мови, які називаються прусами. А ближче до них, за дніпровським верхів'ям, є озеро-море Ільмень. Біля нього теж живуть слов'яни.

Висадившись, пруси й ільменці розминали ноги, натомле-ні довгим сидінням. Кілька чоловік, привітавшись до Ча-моти, пішли разом з ним до ромейських шатер, інші збилися в гурти, як, не замислюючись, роблять усі при першій зустрічі з незнайомими.

Чуже притягує до себе. Росичі, не нітячись, напірали на прусів, розпитували. Пришельці теж не соромились. Один з них, трохи старший за Ратибора, стійко

розставив ноги, чіпляючись за пісок горбатими пальцями босих ступнів. Примружившись, він докорив Ратибору жартівливою примовкою:

— За дивоглядь платять, друже! Що мені даси за роз-каз?

Його звали Голубом, не прус, а ільменський житель. Не чекаючи відповіді, Голуб заговорив знову:

— Далеко до Ільмень-батечка. Звідси, скажімо, пливти туди по Дніпру, поки той не зміліє до рівчака. Тоді човни тягнуть плоскою гривою, там дорога пробита через ліси, називається — Волок. Від неї водою йдуть до Ільмень-озе-ра Мойського. Там, на річках Порусся і Полисть, наш град

Руса, а заснував його брат Славена, сам на ймення Рус. Град великий, чоловіків у ньому набереться більше, ніж на твоєму острові, друже Ратибор. А жінкам та дівчатам у нас ліку нема. Одне в дорозі погано, дуже важко тягти човни волокушею через Волок. Там дужі люди потрібні, слабким там смерть, черево лопає. А ти човни по суходолу тягав?

Граючись, Голуб узяв Ратибора за руку, стис пальці, ніби по дружбі. Дружба дружбою, але тверда Голубова п'ятірня стискувала обценьками. Тут не дати б маху: не подужаєш — або просися, або пальці зламають. Непомітно для інших обидва схопилися на повну силу. Голуб посміхався, а Ратибор бачив, як міцні жовті зуби ільменського слов'янина недобре шкірилися в русявій бороді. Чужий хотів зло посміятися над молодим росичем. Не вийшло... Відчуваючи, як слабне захват, Ратибор випустив Голубову руку. Навіщо його кривдити, гість же. Струснувши головою, Голуб поправив довге волосся — збився ремінець, що тримав його. І засміявся:

— А добре у вас годують, сили в тебе стачить, щоб волочити човен через Волок!

Біля котлів закричали, загаласували чергові куховари:

— Егей, гей, ось варево вміло, м'ясо від кісток відстало!

Розібравши прибулих хто кого, росичі повели їх до казанів. Казани великі, місткі, не страшно, що зверху чорні, обсмалені, ти в чашку дивися, чи там добре. Навар на вигляд жирний і міцний. М'яса покладено без міри й ваги: їж досхочу.

Пруси причадили до Торжка-острова не для випадкового перепочинку. Минулого літа, зібравшись громадою з двісті чоловік, вони піднялися від свого Холодного моря. Пруси називали його Вовчим. Пливли вони річкою Болотистою, вона ж Нево, до озера Нево. Звідти, проти течії ріки Мутної-Волхова, добралися до великого града ільменських слов'ян, своїх родичів. У граді Русі, на березі прісного моря-озера Ільменю, пруси торгували добротним залізом і чудовим бурштином-алатирем. Залізо пруси брали і набігами і торгівлею в Скандії — гірській країні, на північному березі Вовчого моря. А бурштин власний. Вовче море викидає його на пологий берег прусів.

Про це розповідав ромеям головний далеких слов'ян, обраний ватагом на час дороги. При згадці про бурштин ромеї заворушилися. Камінь-електрон високо, наче золото, ціниться на Середземному морі і в усій Азії. Прус витяг із суми майже прозорий шматок, обточений у формі яйця, і підніс дарунок старшині ромейських купців. Електрон пішов по руках, всі милувалися дивиною. Всередині сидів, наче живий,

великий шершень.

Поки ромеї подумки прикидали ціну коштовного електрона, прус вирішив не згадувати про виміняні в Русі чорні соболі, які називали головою всіх хутр. А дорогу приховувати не варто. З Руси подорожани пливли через Ільмень, піднімалися проти течії Ловать-ріки. Чи то вони спізналися, чи то залягла рання зима, але дніпровські верхів'я скувало кригою. От чому пруси вийшли на Дніпро не в літі, а навесні.

Зимували пруси в граді кривичів. Жили без кривди господарям. Могли б побити чоловіків, забрати собі жінок та добро. Але це злий чин.

Прус згадав про мирне проживання серед кривичів без ніякого заміру. Купці ж сприйняли його слова похвальбою. Тих, що живуть на волоках, не кривдить, щоб не розплатитися на зворотньому шляху.

З першою водою пруси спустили човни. На Великому Торзі, під високим берегом Дніпра, тісно, і чекати там нічого. Пруси плывуть у Візантію. Чи не візьмуть їх ромеї попутниками?

З дня в день, з літа в літо, з покоління в покоління карикінтійці зі страхом поглядали на небо варварів і на дикі химери Євксінського Понту. На батьківщині люди з року в рік обживаються ознаками — в ромеїв давно-давно не було батьківщини. Піддані імперії були потомками людей, які часто переміщалися забаганками володарів та випадковостями війн. Уже їхні пращури — міди, ассірійці, еламіти, аравітяни, іудеї, італійці, македоняни, елліни та скільки інших — становили мішанину мов. А ромеї були сплавом, творінням імперії, посиленої за останні десять поколінь впливом християнства: базилевси і церква однаково не рахувалися з племенами.

Світ — у руці божій. Лише бурям відомо, скільки води назбирали слов'янські ліси, де ніхто не бував від створення світу. Бог знає, коли відкривуться дніпровські пороги, а господні діяння не сповідимі для смертних. Прусів не так багато, щоб розбити караван, а в біді вони можуть допомогти.

Та якщо в імперському місті пруси почнуть чинити зло, відповість і той, хто показав розбійникам дорогу. Чого хочуть пруси плывти до Візантії? Ще при Костянтині протоколарії записали закони про зустріч посланників і всіх чужих, які прибувають в імперію. В кордони Візантії — Другого Риму б'є хвиля хижих варварів. Тому закони велять: люди, приставлені до чужих, мусять остерігатись сказати їм те, про що чужі питають. Нічого не говорити, нічого не розкривати! Посланцям можна показувати тільки три речі: чисельність підданих імперії, благоустрій сильних військ і міць міських мурів.

Хто відкривав таємниці імперії чужоземцеві, страчувався за законом у страшних тортурах, про які не хотілося й згадувати.

Проте ті ж самі закони дозволяли бути менш обережними із слабкими сусідами імперії чи з людьми, які прибувають з віддалених земель. Пруси — жителі північного краю землі. Це бадьорило купців. Карикінтійські власті допитають прусів. А зараз купці намислили скласти запис пруських розмов, щоб префект міг звинуватити пришельців в обмані, якщо ті перемінять слова.

— Ми хочемо продати візантіяцям товари,— пояснив ватаг.

— Продай тут, продай нам і повертайся до себе.

— У вас є добре золото? — спитав прус.

— Але чому ти бажаєш пливти так далеко? — ухилився ромей від відповіді.—
Далекий шлях дорогий...

У Середземному морі елліни колись поступалися торговою першістю лише фінікійцям. Потім архіпелаг відступився перед італійським Римом. Однак у східному закутті Середземного моря елліни втримали торгівлю в своїх руках. А тут, на Дніпрі, в еллінів не було суперників. З початку життя еллінських міст на північних берегах Євксінського Понту минула тисяча років. Усе змінилося, нема еллінів.

Ще живе їхня мова, багата, чудова для висловлення і для приховання будь-якої думки. Та й вона вже змінюється, і все помітніше й помітніше розходяться слова написані і слова сказані. А мистецтва? З них збереглося одне нині єдино потрібне — велике мистецтво торгівлі. Воно не просте.

Торгівля вишколює розум у хитрощах, вчить язык приховувати думки, сушить серце щоденністю брехні. Обдурює в однаковій мірі і багач, і дрібний торгаш на рознос. Бреши погляд, рука, рухи тіла. Обдурює слухняний голос, бреши хода і навіть бреши вухо, яке вміє вслухатися, вловлювати прихований смисл і там, де його немає. Ромеї могли б нескінченно довго грати словами з прусами. Та в меті прусів не було нічого таємного. Те, що вони вирішили на березі Вовчого моря, не піддавалось сумнівам навіть у ті нудні місяці зимівлі в курних хатах гостинних кривичів.

— Клянуся мечем і списом,— сказав прус.— Наше серце відкрите, наші бажання прості. Продавши товар, ми поступимо на службу до базилевса. Якщо правда, що він воїнам дає добру плату.

Малх слухав, помічаючи потрібне стилосом на вощеній дощечці. Він розумів, що варвари були завжди обмануті та обібрані кари'КІнтійськими купцями. Але гроші поверталися до варварів, якщо не до тих, кого ошукали купці, то до інших.

Базилевси весь час відкуплялись від своїх войовничих сусідів, обдаровуючи їх, щоб утримати від /вторгнення. Імперія платила союзникам-федератам, зміцнюючи нетривкі союзи. Імперія викупляла втрачені під час війн землі, підтримувала мир щорічними внесками. Товари, золото, срібло ходили по колу. Сприяти цьому обертанню, самі того не підозрюючи, намірялися далекі кімерійці-пруси. Багато варварів за високу плату служили імперії. Базилевс Юстиніан любить тримати воїнів-чужоземців. Репартій вихваляв щедрість базилевса:

— Крім платні, за кожен день в році базилевс дає своїм найманцям-солдатам усе і відновлює втрачене. За втраченого коня дає коня, за стрілу — стрілу, за меч — меч. Навіть за зламане стремено, за розірвану вуздечку, за зношений чобіт базилевс платить, не торгуючись. Тому солдати базилевса не бояться втрат. За хоробрість у битві полководці нагороджуються срібними і золотими намистами, браслетами, перснями. Тут же, на полі,— солдат ще не встигне витерти піт. У чужій країні солдати беруть усе, що забажається. Захоплене місто віддається солдатам на день, два, навіть на три дні.

"Цього можна не записувати,— з іронією думав Малх, скромно зігнувшись над восковою дощечкою.— І того, що скаже далі Репартій".

— Але,— говорив Репартій,— базилевс бере на службу тих, за кого поручаться надійні люди. Поручительство коштує грошей. Ми знайдемо вам поручителів...

Свіжий вітер безуспішно намагався зрівняти перетоптаний пісок, брижі на Дніпрі перейшли в низькі гряди білих баранців. Перелітна хмара пролила покvapні струмені.

З байдужо-уважним обличчям Малх дозволяв своїм думкам витати за їхньою волею.

Пресвітер Деметрій уважніше за Малха вслухався в бесіду купців з прусами. Гріховні справи базилевса, якщо він думає про мирське і користується мечами варварів! Все лжа, все спокуса сатани, суєта суєт і всіляка суєта. Імперія повинна вдаватися не до союзів з язичниками, а до євангельської проповіді. Вогнем треба придушувати ересі і в самій імперії і підняти священний лабарум Костянтина для освіти і порятунку варварів. Хто приймає святе хрещення — рятується, неподатливий — гине. В поході за Христа бог, ангели і святі зміцнять воїнство базилевса невидимою зброєю, і Другий Рим зацарствує навіки, не як перший, з їдений гріхами, язичницький Рим.

Звівши погляд, Малх не зміг одразу відірвати його від суворого профілю Деметрія. Страх охопив Малха, він здригнувся, згадавши пригоду з росичем Ратибором. Малх боявся собі признатися, що неуспіх проповіді пресвітера нічого доброго йому самому не обіцяв. Чи простив його Деметрій? Якщо Деметрій поскаржиться префекту на Малха, який спокушав варварів, що з ним зроблять? І ще — Малх по-дитячому жалів втрачену фігурку Арея, уламок великого мистецтва стародавньої Еллади.

4

Гамірно й весело браталися господарі росичі з гостями — прусами— й ільменцями. Вільні мисливці з росичів вирушили понишпорити в затоках і побродити по березі за свіжим м'ясом. Повернулися в завантажених вщерть човнах. Туші серн, вепрів, диких корів були завалені сотнями й сотнями битої птиці — гусей, лебедів, качок, водяних озерних курочок. Не човни пливли, а чудовиська пернаті Самі мисливці, обліплені пухом, були схожі на птахів.

Поблизу острова вільні рибалки, розважаючись широко-вічковим неводом, за канати тягли на мілину улов. Відбирали для себе напівсажених стерлядей, осетрів на зріст людини, лящів не менших п'яти чвертей від хвостового плавника до зябрів, сазанів, товстих, як поросята.

Дріб'язок відпускали на свободу: не потрібний, нехай доростає. На Росі від голоду ще ніхто не, вмирав.

Гості насиділись на копченій та в'яленій сухом'ятині Кваплячись, вони в дорозі не поповнювали запасів, набраних зимовим полюванням, і зараз, як вовки, хмеліли від свіжого м'яса. Птицю скубли-патрали с'як-так, п'ятірнею, пух летів по всьому острову. Соковита, смачна дика птиця з прильоту, поки ще не виснажилася весняним коханням. А риба, смажена на розпеченому камінні, приправлена густим медом, солодша за будь-які лакітки.

В товаристві з Ратибором трималися ільменець Голуб та троє прусів, між якими молодого росича приваблював ровесник на ймення Індульф.

Індульф сподобався Ратибору сміливим обличчям, вільним поглядом, спритною силою, яка сама просилася назовні в кожному русі. За роським звичаєм личить виявляти турботу про гостя в міру, без надкуки. Одне — звичай, інше, коли дружба йде від душі.

— Спасибі тобі за ласку,— мовив Індульф.

— Прийшов би ти до нас у слободу, там би я тебе почастував,— відповів Ратибор.— Але скажи, ти нашої мови, хоч і говориш не цілком по-нашому, то чому ж у тебе ім'я не наше?

— Було в мене ім'я інше,— відповів Індульф.— Мати й батько нарекли мене Лютиком, від квітки, потім мене називали Лютобором — за силу. Потім... Життя посилає нам несподіване... Ми ходили на човнах у Скандію, країну озер. У бою я зіткнувся із скандійцем, ми виявились рівними силою, рівними умінням. Інші скандійці відступили, він залишився сам. Ми дали йому відійти. Пруси не люблять нападати гуртом на одного. Через день я відстав від своїх. Скандійці оточили мене, я залишився б трупом на їхньому березі. Той чоловік не дав убити мене. Холодне Вовче море було нашим свідком, ми змішали нашу кров і помінялися іменами. Тепер його звуть Лютобором, мене — Індульфом. Я не хочу більше нападати на скандійців. Тому я сьогодні тут, а завтра хочу бути на берегах Теплого моря...

Розмові завадив Голуб. Він запропонував молодому ро-сичеві:

— Ми з тобою спробували було силу. Давай ще поборемося, розінемося.

У заповзятливого ільменця залишилася в серці колючка, що не здужав він перетиснути руку Ратибора.

Улюблена розвага для чоловіків — боротьба. Чи самому поборотись, чи подивитися,— однаково відродно. Всі, хто почув виклик, стали в коло.

Свари не було, то боротьба піде лише на випробування сили. Борцям нічого ділити між собою, крім честі. Тому не можна хапати за ноги і бити ногами, заборонено рвати тіло і робити підніжку. За шию братися можна, але не душити.

В суперників розпалилися серця. Тут же зголосилися судді, аби, захопившись, ніхто не порушив чесних правил

Голуб, голий до пояса, притупував ногами, розминав руки, глибоко вдихав, наче принохувався, як пахне дніпровське повітря і що принесе молодецька забава в новому місці.

Як і всі діти в Русі, голопупенком хлопчентям Голуб витряскував босими ногами по весняних калюжах, коли під тинами і в затінку ще лежали зернисті кучугури, чорні від попелу огнищ, з дірками, попробованими викинутими кістками. Була й інша забава — розбивати твердими, як копитця, голими п'ятами крижинки на застиглих за ніч калюжах. Малий рано привчився до різної роботи і в дворі, і на полі Чергуючи роботу з байдикуванням, хлопчентята плавали на ільменських мілинах — хто далі, пірнали з причалів під човни — хто глибше, хто кого пересидить під водою. Билися палицями,

ніби мечами, стріляли з саморобних лучків пташину де тільки попадеться, металі тички-спици. Хлопчаки боронували, косили сіно, жали хліб, рано привчались тримати соху-матінку, прирублювати вози, їздити верхи, ганяючи худобу й табуни, рубали ліс, переносили балки на собі і перетягували волокушами. Під наглядом суворих старших училися працювати сокирою, могли зібрати зруб на хату, скласти огнище, зробити і наставити сильця-пастки на птицю та різного звіра. Голуб учився і робив усе, що робили інші хлопчаки, підлітки і парубки у великій слов'янській сім'ї, де кілька десятків дорослих чоловіків і жінок скорялися розумно-необхідній волі старшого в роду.

Захищене ріками й болотами, закрите дубовими гаями, сосновими і чорними лісами, північнослов'янське гніздо не зазнало набігів чужорідних полчищ. Приільменцям не загрожували орди степових народів, які висіли над Россю. Вони не знали війн, які загрожують племені винищенням. Бували нелади між собою ж, лайки і свари з близькими сусідами — морянами, чудинами, вессю. Після кількох десятків побитих голів сутички завершувалися мировою. В найлютіший час чвари жодна із сторін не замислювала поголовного знищення чи поработіння сусіда, що став тимчасовим недругом. Основною зброєю в ільменців був не меч, а робоча сокира.

Сокирою ільменський слов'янин учився володіти не як воїн, а з потреби необхідної роботи, так само як ковальським молотом, що теж годився для бійки. І на коні ільменець їздив з робочої потреби. Ліси кишіли дичиною — слов'янин володів луком, рогатиною. Багата природа свої скарби сама не віддавала. А працювати було варт. Праця винагороджувала. Взявши одне, рука тяглася по друге, діяльність скрізь знаходила собі застосування — тільки вмій. До зрілості виковувалися і сила тіла, і твердість духу.

Такою доріжкою ступав і Голуб, з тією різницею від інших, що його підштовхував неспокій непосиди. Подорослішавши, він не завів сім'ї — нетягами таких називали. Доводилося Голубові блукати неходженими льодиною лісами з ватагою товаришів у пошуках хутряного звіра, не боявся і сам пошукати щастя. Він розживався, але не беріг нажите, воно весело пливло поміж пальцями. Доходжуючи третій десяток, Голуб пізнав Північ і почав мріяти про нове. На Ільмені немало чули про чудовий Південь, про ріки вина, солодкі плоди на березі Теплого моря, про вродливих жінок. А пруси були не проти взяти сильних чоловіків на допомогу в далекій дорозі.

На боротьбу з Ратибором Голуб вийшов з силою, нарощеною на широких міцних кістках. Спина в нього не ламалася і груди не задихалися під ношею більшої ваги, ніж він сам. Ноги вміли носити хазяїна з шестипудовим мішком за плечима по купинах, крізь бурелом, по хистких трясовинах мохових боліт цілий довгий літній день.

Так само, як Голуб, виростав і Ратибор. Ті ж забави, така сама праця, від яких не просять пощади і куди слабкому краще не потикайся. Так само життя випробовувало тіло холодом, мерзлою сльотою, грубою їжею. Воно само визначало — чи бути й далі хлопчакові чи піти слідом за багатьма хлопчєнятами та юнаками, надто кволими, щоб дожити до змужніння і служити роду-племені.

Та була й різниця. Суворі діти Рось-ріки ледве чи не з першим куснем хліба на

молочних зубах пізнавали себе майбутніми воїнами. Бажання й мрії найсміливіших зверталися до слободи. Тільки там Ратибор знайшов собі зразок мужності — воеводу Всеслава. Видимою, відчутною умовою мужності була тілесна сила. До першої сили, створеної працею, слобода вміла додати свою другу — важкими воїнськими вправліннями, в порядок яких був вкладений тривалий досвід.

Судді поставили супротивників за три кроки один від одного і відійшли: починайте!

Борці з опущеними руками, щоб не розкрити прийому, стежили один за одним: хто схопить перший, той може одразу побороти, хто помилиться, той і ляже.

На Голубових руках м'язи надулися гулями, напружені пальці підігнулися, наче випущені кігті. На спині здулися дві подушки, розділені борозною хребта. М'язи на ребрах відстовбурчували руки вбоки. Голуб втягнув голову в плечі, зробив короткий крок, ще крочок.

Ратибор чекав, розставивши прямі ноги. Рівний торс з випуклими над втягнутим животом грудьми не виказував напруження, грудні м'язи з цятками сосків були ніби плоскі перевернуті чаші.

Голубові залишався ще один крок. Він не зважувався. Спробувавши силу пальців росича, ільменець остерігався. "Обхопити б одразу, груди в груди, тут я тебе й зламаю", — міркував Голуб. Ступнувши назад, ще назад, Ратибор змусив Голуба спочатку широко ступнути, а тоді кинутися вперед.

Для росича боротьба з другом служила підходом до бою. Слобода вчила воїна вмінню примусити суперника розкритися. Розрахунок повинен був поєднуватися із силою і спритністю вдару. А ільменець надіявся на силу, на натиск, а там будь що буде. Він не був вихований для боротьби з невідомим ворогом.

Прوماхнувшись, Голуб не встиг вхопити Ратибора впоперек тіла, а Ратибор зловив обидва зап'ястя Голуба. Впершись плече в плече, вони тиснули один на одного. Голуб був важчий, але йому не доводилося годинами тримати між колінами двопудовий камінь. Він не міг так стиснути ногами ребра коня, щоб той, хропучи, лягав під вершником.

Обом заважав пісок, надто сипучий. Чіпкі пальці босих ніг не знаходили тривкої опори.

Ратибор хотів вдатися до прийому, який вживали в боротьбі з биками. Щоб повалити бика, гнуть уперто всією вагою в один бік, змушуючи звіра налягати з усієї сили в інший. Бик не рветься, як, буває, інший звір. Певний у собі, він намагається збороти чоловіка, щоб вирвати з його рук роги і вдарити. За натугою шиї бика, за вагою, що дедалі дужче й дужче навалюється, чоловік вловлює потрібну мить і враз, міняючи руку, робить ривок туди ж, куди змусив тиснути бика. Втративши рівновагу, бик подається і падає на бік. Часом на смерть тріщать його хребці.

Ратибор і Голуб здавалися достойними один одного суперниками. Вже сотні людей мимовільно стискали коло, і добровільні судді відштовхували назад надто захоплених глядачів.

Малх вертко протисся в перший ряд. Він побачив не просто змагання двох

чоловіків, а боротьбу двох різних сил. Голуб — це втілення землі, грубої, важкої. Він схожий на деякі зображення Геракла-Геркулеса, в яких напівбог здається втомленим власним тілом. А Ратибор видався Малху подобою сонячного Аполлона. В його тілі сила не мета, а причина краси, вмістилище духу.

Ратибор не бачив захопленого погляду ромея, вся його увага була поглинута Голубом. /

Чулося, як тяжко, з натугою дихав ільменець. Краплини поту котилися по його обличчю. Ратибор відчув, як змокріла під його пальцями Голубова шкіра.

Він не намагався повалити Голуба, а, несподівано випустивши його, встиг обхопити ільменця і підняти вгору, до того як той пустив у хід руки.

Судді закричали:

— На силу, на силу! — Вони нагадували про те, що Голуб не мав права відбиватися ногами.

Притиснуті до тіла руки робили ільменця ще ширшим. Ратибор не зміг сплести пальці на спині Голуба і все-таки тримав його в повітрі, не даючи вирватися.

Для Малха це була скульптурна група, він згадував міф про Антея і Геракла.

Ратибор відчув, що Голуб перестав опиратись. Росич не повалив супротивника, щоб переможно притиснути плечі до піску, а просто поставив його на ноги і відпустив.

Голуб не ризикнув вести далі боротьбу, не захотів ганьбитися і похвальбою.

— Та й дужий же ти, — признався він, — а міцних людей народжує ваш Дніпро.

"Молодий слов'янин не лише сильний, він благородний, — думав Малх. — Він міг би грубо скористатись перемогою — не забажав. Яку дорогу проклали б жінки такому атлетові при дворі базилевса! За часів імператриці Пульхерії він устав би всемогутнім з її ложа. Та й нині жінки багато важать йри дворі, вони змусили б заплатити за твою силу..."

Неспокійний розум Малха, що знав успіхи в театрі і клоаку церковної тюрми, нашіптував про свіжу кров варварів, про нові джерела, від яких могла б відродитися велич простого життя. Та християнин нагадував філософові безнадійну істину: не наливають молоде вино в старі міхи. Роз'ятрений сумнів говорив Малху — він сам цей старий міх, який уже зносився, втратив минуле, залишився без надії на майбутнє.

Коло, що утворилося біля бійців, розпалося, тільки Малх замислено дивився на Ратибора, який розтирав собі руки й ноги.

— Ти справжній боєць. — Слова пруса Індульфа, звернені до Ратибора, вивели Малха із задуми. — А ти хочеш позмагатись зі мною?

— Так, якщо ти бажаєш. Будемо боротись? — відповів Ратибор.

— Ні, я борюся зі своїми, щоб тіло стало дужчим. Справжня боротьба чоловіків тільки зі зброєю в руках і коли чигає смерть. Чоловіка пізнають не лише в боротьбі — і в стихіях. Ми не саламандри, щоб ввійти в огонь, і вміємо літати тільки уві сні. Залишається вода. Ти хочеш змагатися у воді?

Не лише Малх, а й інші ромеї на цьому безіменному для них острові вміли зрозуміти красу тіла молодих варварів. Глядачі, що вже ліниво розходилися,

спинилися. Росич був трошки вищий за пруса, його ноги й шия були ледь довші. В поясі були обидва однаково тонкі і стрункі, без краплі жиру. Можливо, ноги в росича були зайве м'язисті для суворого канону; напевне, вправи з каменем і конем не входили в програму еллінської атлетики. Плечі в Індульфа були більше похилі, що вважалося красивим. Кисті рук Ратибора були грубіші, ніж в Індульфа,— росичі більше працювали руками. Та довжиною пальців він чи й не переважав пруса... Важко було б зробити вибір.

Малх думав про те, що вже задовго до настання нових часів ніхто не дивувався пастухам, які вільно вибирались на вершину Олімпу в пошуках каверзної кози. Могутня і плотська релігія стародавньої Еллади змінилася порожніми для мислячої людини обрядами, ніби потрібними для простолюду. Августин ще, як у старовину, прочитували долю, яка чекає імперію, за польотом шулік, а наступні імператори вже оголошувались богами, безглуздо збільшуючи населення неіснуючого Олімпу. Відшліфована в софізмах думка, багата література, чудова архітектура і скульптура замінили добродетель предків. Та Імперія рано почала побоюватись вільнодумства. Співати хвалу імператорові, а найкраще — мовчати і коритися. Нині минуло понад двісті років від дня проголошення міланського едикту імператора Костянтина. Небезпечна релігія рабів і пригноблених приборкана, перетворена на надійну опору влади, яку колись була готова знищити. Святкуючи перемогу, церковники добили літературу. Два століття християни знищували сатанинські мармури, але скульптура ще жива. Мистецтво зображення зберігалося. Адже статуя злочинця могла бути таким же прекрасним творінням, як Діана, Лаокоон чи Зевс. Кому ж треба було витіснювати імператорів та імператриць, зводити будівлі і оздоблювати їх, щоб засвідчувати велич імперії. Ще зберігався погляд на тіло чоловіка як досконаліше в порівнянні з обтяженим зайвою плоттю тілом жінки. Християнство з майже безплотними образами святих, прихованих одягом, нічого не могло протиставити заповітам колишніх естетів.

Дочекавшись, коли суперники ввійшли у воду, ромеї взялися за свої справи.

Тільки росичі залишалися нині на острові; пора купцям завершувати торг і повертатися. Чамота і старші виявилися терплячими. Вони отримають більше за інших, але не набагато. Правда, залишилася на кораблях зайва сіль, але ромеям не можна збавляти ціну, слов'яни пам'ятливі, один рік зіпсує багато майбутніх. Потім, уже на зворотній дорозі, купці висиплять її у воду, щоб полегшити вантаж. В озерах біля Меотійського болота солі безмежно багато. І дістається вона зовсім не з такими труднощами і з такими небезпеками, про які хитрі купці люблять розповідати довірливим покупцям.

В останні три дні Дніпро помітно спадав, але сьогодні вода спинилася. Це була ознака того, що в верхових лісах линули дощі.

Впадаючи в Дніпро, Рось утворила на його правому березі довгий мис — ним вона прикривалась від старшого брата. Від цього мису до острова було з верству. Голова Торжка відкидала Дніпро до його лівого берега.

Хто раніше торкнеться мису, хто випередить суперника, повернувшись на острів?

Каламутна вода була така холодна, що тіло стискувалось, забиваючи дихання. В перші миті плавці мимоволі наддали з усіх сил. Коли шкіра вбулася в холоді, вони стали робити рухи розміреніше.

Діставшись мису, плавці мали право вийти на берег зігрітися. Природні умови робили змагання жорстокішим, ніж здавалося з першого погляду. Хто відстане, звичайно, не захоче гаяти час на перепочинок і може закоцюбнути на зворотному шляху.

Біля берега острова течії майже не відчувалося. Ближче до середини ріка, прориваючи русло в наносах піску й намулу, підхопила плавців. Стало ще холодніше. Спочатку, біля берега, Ратибор випередив Індульфа. Тепер він зрозумів, на що розраховує прус. У стержні-потоці Індульф поплив щосили. Він робив часті змахи, зариваючи під себе зігнуті в ліктях руки. Голову він тримав під водою, піднімаючи обличчя для нечастих вдихів. Ратибор не вмів так плавати і втратив перевагу першого ривка.

Течія зносила. Якись великі рибини раптом заметалися під Ратибором. Йому здалося, що твердий плавник уколів його в груди.

Перегнавши, Індульф став віддалятися. Прус вчинив правильно, він швидше переплив важке місце. Тут вода йшла тихіше, суперника майже не зносило. Він був ближче до мису, ніж Ратибор.

Скрізь, як у бою, є своя хитрість, свій розрахунок — перемагають мудрі. Ратибор допустився помилки.

Росич не розумів складності боротьби з прусом, який виріс біля моря. З раннього дитинства пруса вимогливо привчали до холодної води крижаного моря, він знав не просте струмування річкової течії, а зрадливу гру прибережних вирів. Індульф заманив Ратибора на поле, де сам він був дужчий і вміліший.

Втоми Ратибор не відчував, тіло було слухняним. Змирившись з думкою про повернення без перепочинку, він стежив за Індульфом. Чи змерз він, чи зважиться вийти на берег, розтерти ноги на сонці?

Ні... Ратибору залишалося ще півсотні кроків чи помахів, коли Індульф досяг мілини. Прус став, йому тут було по пояс. Розбризкуючи воду, він вибіг на пісок, підняв руку на знак першого успіху і знову кинувся в Дніпро.

Діставшись берега, Ратибор вчинив інакше. Гладенький бережок, який залишив, відступаючи, Дніпро, був твердий і рівний, наче викладена шалівками підлога. Ратибор побіг угору проти течії. Бігти голим тому, хто вмів бігати з важким мішком за плечима верстви, не переходячи на крок, було все одно що літати на крилах. Він пробіг зо три сотні кроків, не помітивши того. Умови не заперечували такого прийому.

Індульф встиг подолати майже третину відстані, плив прямо проти течії. Ратибор плив навскіс униз. Їхні доріжки повинні були зустрітися на острові, де плавців уже чекали.

Ратибор не помітив різниці в теплі берегової води — тіло застигало. Плавець непомітно для себе дубів. Його і пруса розділяло кроків тридцять-сорок. Зараз течія

допомагала Ратибору і протистояла Індульфу.

Втрачаючи швидкість, Індульф плив не так, як спочатку, голову він не занурював, плечі піднімав вище, ніж треба. Обличчя в пруса скривилося від болю й досади. Ратибор подумав про судому, яка могла схопити суперника. Яюсь таке було з ним. Улітку на дні холодної ковбані його хапонував незрозумілий, як прокляття, біль, що вп'явся ззаду в гомілку. і

Ратибор дав течії знести себе ближче до Індульфа. Ще трохи, і обидва відчули мілину. Для глядачів ніхто не переміг. Посинілі суперники повернулися на берег пліч-о-пліч. Індульф тримався прямо, але Ратибор знав, що це дається нелегко: на лівій литці пруса здулася гуля.

Накинувши плащі, вони обігрівалися під променями сонця, розминаючи задерев'янілі пальці. Повторити змагання ніхто інший не зважився.

Байдикування змінилося покvapливою роботою. Купці домовилися з прусами, завершили торг з росичами. Пора, пора вниз, поки не відкрилися пороги.

Ромейські кораблі підтяглися ближче до берега. Човни росичів утворили мости між берегом і кораблями. З кораблів зносили мішки з сіллю, короби з сушеними солодошами — коричневими абрикосами без кісточок, поморщеними чорними сливами із пахощами диму, виноградом, засушеним цілими гронами. Розкочувались, перемірювались яскраві тканини з вималюваними квітами, птахами, звірами. Розгиналися і теж вимірювались джгути для браслетів та намист, сплетені з міді, гнучкої бронзи, білого срібла.

Прикраси передавалися покупцям у маленьких коробочках з кедрових дощечок, що робило ще привабливішими вигадливі вироби з олова та мідних сплавів. Ножі з тонкими лезами перевірялись на гнучкість клинка.

Сухі, майже невагомні стручки червоного перцю продавалися десятками. Залишки лому і насіння віддавалися покупцеві безплатно. Старші куштували, чи не згіркла оливкова олія, запускаючи довгі палички у вузькі горла високих глиняних фляг.

Розвантажившись, купецькі кораблі піднялися над водою і знову осіли під вагою зерна. Росичі носили шкіряні мішки із зерном на спині, притримуючи їх обома руками за роги, схожі на свинячі вуха. Ромеї допомагали і стежили за рівномірністю укладки. Переглянуті грубі й тонкі шкури скочувались і сильно стягувались ремінням — так вони займали менше місця. Круги воску забивали вниз, ховаючи від сонячного проміння. Ромеї натягували поверх товару зшиті вичинені товсті шкури, щоб оберегти від дощу і роси. Один за одним, прийнявши вантаж, кораблі відходили від берега на довжину якірних канатів. Побоювалися, що Дніпро обміліє за ніч ще більше.

Пруси й ільменці не брали участі в чужому ділі. Розпитавши росичів, вони на всіх СЕОЇХ човнах вирушили до лівого берега Дніпра пошукати свіжого м'яса і риби. Невід у них був свій і не один. Не забувши привезти дров, удачливі мисливці покликали росичів до своїх казанів, відповідаючи на гостинність.

Світлий захід змінився місяцем — срібним щитом росичів, похмурою Гекатою колишньої Еллади, Сонцем Мертвих персидських магів, Нічним Сонцем злодійських

банд Візантії. Місяць вибілів печаллю стоптаний пісок, коротенькі тіні від вибоїн розцяткували Торжок-острів. Завтра люди підуть звідси, дощі змиють сліди, поламані кущі дадуть нову зе'лень, вітер розвіє попіл вогнищ.

Востаннє пресвітер Деметрій стукав у роські серця, взивав до роського розуму.

Росичі не були глухі до могутньої поезії Біблії. Їх захоплювали розповіді про події, що сталися десь далеко, де люди, дерева, земля і саме повітря інші. І враз вторгалось чудотворне, неймовірне, викликало недовіру до проповідника, перетворюючи сказане на казку.

Не знаходилося заповітної стежини. Стомившись марністю праці, Деметрій озлобився і мимоволі вимщав слухачам. Найпохмуріші образи бідувань, обіцяних непокірному Ізраїлю його жорстокими пророками, надихали казання християнина перед язичниками.

Наслухавшись проклять, князь-старшина Чамота перебив сердитого ромея:

— Тобі хто сказав, що наше насіння загине? І що за лихо ми комусь заподіяли?

— Ви противитеся,— відповів Деметрій.— Ви відкидаєте істинного бога. Він вас скарає.

— Неправда! — заперечив Чамота.— Як же нам довелося образити твого бога, коли ми його і в очі не бачили! Ти на нього набрехав, ти його й бійся. Це ти сам бажаєш нам поганого. Ми, росичі, в лісі сидимо, але не сліпі білим днем, як сови. Я ж тебе розкусив, чорний чоловіче. Скажи, від кого дізнався, що на нас Степ ополчається?

— Ні, ні, ти мене зовсім не так зрозумів,— відмовлявся Деметрій.— Я попереджав про гнів божий в любовній турботі про— ваші душі. Я ще раз прошу тебе, дозволь мені залишитися між вами. Пізнавши мене, ти побачиш у мені друга.

Чамота з досадою відмахнувся.

— Який же ти! Я про одне, а ти на друге Дернеш, слід плутаєш, наче лукавий лис.— Чамота поклав руки на плечі Деметрія.— Якщо ти друг, то признайся! Засилали ромеї послів до хозарів? Дивись на мене! Коли було? Чого послі ходили?

Деметрій був готовий на мучеництво, але грубість Чамоти образила пресвітера, перед яким згиналась уся Карикін-тія. Скинувши руки Чамоти, Деметрій відступився, ледве стримуючи гнів:

— Я слуга божий. Мені байдуже до справ світської влади.

— Ні, ти просто скажи, не викручуйся,— наполягав Чамота.— Ходили ваші послі до хозар чи не ходили?

Минулого літа якесь посольство, прибувши морем у Фа-нагорію, побувало в хозарському місті Саркале. Ні саме посольство, ні його мета не цікавили пресвітера Карикінтії

— Через Карикінтію ніякі послі не проїжджали,— твердо сказав Деметрій, не грішачи проти правди.

— То ти кажеш, що від ромеїв ніяких засилань до хозарів не було? — наполягав Чамота.— Так тебе розуміти?

За церковними канонами, яким беззаперечно вірив Деметрій, кожен

священнослужитель за брехню позбавляється богом благодаті, таємниче отримуваної при висвяченні в сан.

— Чув я, що базилевс через інше місто, не через наше, мав перемови з хозарами. Але про що, того я і ніхто в Карикінтії не знає.

— Егей, друзі-браття! — схопився Чамота. — Добре цьому чоловікові провіщати нам лиху ніби від ромейського бога, коли самі ромеї дружать з хозарами і на нас Степ намовляють!

Водночас відповів Чамота і на погрози Деметрія, і на його прохання залишитися в росичів.

Деметрій не міг змиритися з поразкою. Як! У словобої лісовий язичник виявився сильнішим за служителя церкви, вишколеного в диспутах! Ні, ні! Слуга божий не обманеться видимістю тілесного образу. Це сам Диявол, Отець Лжі, говорить язиком слов'янина. Деметрій голосно проказував заклинання:

— Хай воскресне господь, і хай розсіються вороги його...

Індульф запросив до свого багаття Ратибора і кількох росичів. Пруси й ільменці побратському перемішалися з господарями острова. В їхній гурт в'юнко втерся ромей Малх. Він жадібно приглядався, вслухався, усміхався, намагаючись сподобатися всім.

Малх устиг створити собі мрію: пристати до прусів і разом з ними виїхати, точніше — втекти у Візантію. Хто там пам'ятає засудженого еретика актора й філософа! Папірус виroku давно струблений мишами й мурахами.

— У воді я пізнав тепло твого серця, — говорив прус натяками, зрозумілими лише Ратибору. — Такий справжній воїн у змаганні з другом. Послухай, життя таке швидкоплинне! Нам треба квапитися...

Індульф розповідав про темні ліси, що ростуть на кам'яних горах біля Вовчого моря. Там північний край світу, який плаває в безмежному океані моря.

Індульф пішов з дому, щоб пізнати простір світу і доторкнутись до його другої межі на березі океану. Його вабили білі будівлі з каменю, повні золота, срібла і особливо жінок. Чоловік хоче бачити все і всім володіти. Ратибор мріяв, втілюючи слова пруса у власні образи, неясні, як хмари, заманливі, наче сни.

— Іди з нами, — кликав Ратибора прус, — візьми своїх друзів, тут справжні мужі, для вас знайдеться місце на наших човнах. Ходи, я полюбив тебе, у мене не було братів.

Ні, Ратибор не може покинути слободу. Нехай краще Індульф залишається. Рось-ріка пречудова, і буде війна, прийдуть хозари чи інші воїни із степу. Індульфу дадуть жону.

Ратибор заперечував, а серце щеміло бажанням — піти разом з прусом.

— Нам гірко обом, — вгадував Індульф, — ти не повинен іти, а я не можу залишитися. Подумай, воїн повинен прагнути до неможливого, щастя мужів лише в одному — у неможливому. Слухай же, росичу, — говорив Індульф, — у нас є казка про щастя. Ось ніч і зима, ось воїни сидять коло багаття в темному лісі, і розбуджена птаха пролітає над полум'ям. Щастя в житті чоловіка таке ж скороплинне, як тепло, що його лише на мить відчула пташина. Тільки неможливе зігріває серце воїнів, лише погоня за

ним...

Голоси людей на острові ставали то гучніші, то тихіші, як голоси птахів, перелітний табун яких спустився на відпочинок. Як птахи, змовкли й люди. Під високим місяцем усі спали біля покритих попелом багать. Дніпро беззвучно погойдував кораблі і човни. Наступала прохолода, в заплавах густішали тумани. Наче брати, поруч спали прус, росич і ільменець. Один неспокійний Малх останню ніч на острові провів без сну.

Ледь заплomenів схід, як, відпливаючи, ромеї розбудили Торжок-острів звучним кличем корабельних дзвонів.

Прощаючись, Індульф віддав Ратиборові скандійський ніж із жовтуватою рукояттю з клика моржа. На водяному мереживі заліза було витравлено дивні знаки. Росич віддачувався важким ножом роботи родового коваля з рукояттю з турячого рога.

— Може, колись зустрінемося.

— Можливо, бажання здійсниться.

Ішов добрий день для початку дороги. Ночі заказувалися бути світлими. Ромеї* спішили. Малх розпрощався з Ратибором дивними словами:

— Хай береже тебе Зевс, якого не було, і чоловік Христос, який помер, не воскресаючи.

За останню ніч Дніпро спав на три пальці, помічені на вбитих ромеями водомірних колах.

Для росичів закінчилося коротке свято весняного торгу. Коли Дніпро ввійде в береги, степ просохне.

Коли степ просохне, можливо, прийдуть хозари.

В пустелі дніпровських вод, у дикому безлюдді берегів, розтягся багатOVERSTий караван. Шістнадцять купецьких високобортних кораблів зі скісними вітрилами на щоглах тягли довгий хвіст — по чотири, по п'ять навантажених човнів. Не просто впоратися з ними.

Сім пруських човнів, які здавалися маленькими в порівнянні з ромейськими кораблями, ішли позаду. Вітрила в прусів були прямі, придатні лише для попутного вітру. Не те що в ромеїв, які виграють вітрилами, вловлюючи зміну вітру. Пруси більше покладалися на весла. Дужі гребці, вони могли б і без вітрил випередити ромеїв. Але союз укладено, ідуть разом.

За обіцяне поручительство пруси дали своїх людей на човни в допомогу ромеям. Дали, не виставивши ціну, за що заслужили приховану неповагу купців.

З човна купця Репартія ромей Малх сумно озирався на безлюдний острів. Потім піщана коса втонула вдалині, завершилася прекрасна подорож у глибину скіфської землі. Що чекає в Карикінтії засланця? Тимчасовий Малхів хазяїн купець Репартій скаже: "За моїм столом завжди знайдеться тобі місце".

Репартій любив побалакати, лежачи за трапезою. Для нього Малх був рідкісним у Карикінтії співрозмовником. Та не можна зловживати гостинністю, бідний гість ризикує перетворитися на блазня-лизоблюда. Добрий обід три-чотири рази на місяць — все, що належить жебракові отримати від благодійного багатія.

Після того як у Карикінтійському порту з його ніг збили ланцюг і випустили з галери, Малх надумав собі, що вміння писати виручить його в далекому закутку імперії. Та він помилився. Через тиждень місцеві писарі донесли архонтам на нежданого суперника: Малх нечистиво спокушає замовників.

Архонти стежили за порядком — найменше вільнодумство переслідувалося звично, віками. У доносчиків знайшлися докази — лист, у якому нездалий писака забув передати адресата турботі святого, чие ім'я той носив. Архонти пригрозили в'язницею, заборонили Малху займатися цим ремеслом.

Малх міг би навчати грамоті, навчати бажаючих логіці й риториці; як колишній актор, він володів мистецтвом красномовства. На старій землі, в Елладі, в Італії, на

Босфорі, він знайшов би собі шматок хліба: там, між великими скупченнями людей, ще допускається чимало вольностей. А в оточеній язичниками колонії священнослужителі були пильнішими за своїх собратів у метрополії. Християнська церква міцно тримала в своїх руках навчай ня, люто вишукуючи ересі, що таїлися в глибинах душ. Церковники вбачали ересь у кожному слові, яке не повторювало точно нині визнані тексти священних ухвал. Купці, заповзято оберігаючи таємниці, самі вели торгові книги і листування чи використовували навчених рабів, над якими мали право життя й смерті, як над домашньою худобиною.

Тут заховувався вихід. Малх за домовою міг піти в клієнти, зникнути в рядах слуг багатіїв. Відмовитися від останньої міражної надії на свободу? Ніколи.

Залишалося одне — знову в дім сріблоковаля, допомагати хазяїнові і робітникам майструвати грубі, як на Малхів смак, прикраси з міді, олова, бронзи. Купці замовляли дешеві нетривкі брязкальця на продаж варварам. Добрий хазяїн, цінуючи вправність Малхових рук, давав йому притулок і скромний харч за кілька годин роботи на день. Хазяїн був справедливий. Праця Малха не варта більшого. До більшого Малх і не прагнув: йому було зовсім не до душі морочитися з горнами, з гарячим металом, плавильними формами, молоточками і різцями.

З багато чим ще можна примиритися. Але не мати нікого, кому б відкрити душу, знаючи — тебе зрозуміють, на тебе не донесуть, — ось що сушило мозок Малху. Думки, які людина змушена носити мовчки, роз'їдають душу, мов кислота — залізну посудину.

Та Малх добре пам'ятав Александрію. Імперію наповнювали шпигуни-нашіптувачі; вивідники вміли викликати на відвертість, щоб пожитися часткою майна, яку закон віддавав доносчикові. До того ж у справи совісті впивалися хворобливо-підозріливі священники християнства, що взяло над усім гору. Малх згадав Деметрія і здригнувся.

Взимку Карикінтія терпіла від крижаних вітрів, які люто налітали з північного сходу. Земля замерзала, бризки хвиль перетворювалися на крижану крупу. У Малха не було доброго одягу. В такі дні навіть робота біля горна здавалася привабливою. Коли насувалися сутінки, Малх лягав на вузьке ліжко під сходами, що вели на верхній поверх, закутувався в кожушину. Поклавши голову на шкіряну подушку, він згадував про те, що склепіння, на якому трималися сходи, вже якось було порушене землетрусом. Якщо станеться ще поштовх... І Малх засинав без страху, без жалю до

себе.

Репартій не наказав — просив Малха пливти на хвостовому човні. Купців корабель тягнув п'ять куплених човнів, навантажених цінними товарами. Крім Малха, гребцями на човні сіли прус Фар і один з рабів Репартія. Плосконосий, плосколиций, з твердим чорним волоссям, раб мав особливі очі: косо протяті повіки підгиналися біля носа до середини, не розтуляючись, як у ромеїв, єгиптян, сарацинів, персів, готів, слов'ян. Сильний, мовчазний до німоти, він був родом десь із східного краю світу. На ринок рабів він потрапив разом з іншими полоненниками, захопленими військами полководця Велізарія під час однієї з війн з перським імператором Хозроєм Великим. Раб відгукався на ім'я Гавала — ім'я перське, а цей чоловік зовсім не був схожий на перса.

Карикінтійські ромеї остерігались купувати рабів з гун-нів, хозарів чи слов'ян, батьківщина яких починалася одразу за міськими мурами. За стародавнім, хоч і ніким не записаним законом, рабів вивозили якнайдалі від рідних місць. Такому, як Гавала, втікати було нікуди. Він навіть не міг показати, де його батьківщина, під якою зорею. До неї, напевно, було не менше ста тисяч стадій — відстань, неосяжна для розуму. Гавала був хрещений, що забезпечувало йому добру винагороду в загробному світі за поневір'яння в цьому. При хрещенні Гавала отримав християнське ім'я Петро. Свята вода звільнила Петра від гріхів язичників Гавали. На його голих, безволосих грудях теліпався мідний хрестик на засмальцьованому шнурку.

У другого попутника Малха, пруса Фара, в рудій чуприні заплутався маленький амулет, торбинка з тонкої шкіри. Що там приховувалося, Фар не знав, у чому поступався перед Гавалою-Петром. Можливо, череп кажана, втопленого чаклуном у крові весняної ночі, у підповня місяця. Чи кісточка з пальця велета, ніготь дракона. Можливо, і річ, яку не можна називати навіть пошепки. Що страшніша вона, то дійовіше заклинання щастя.

Для гребців визначалися місця між вантажами. Одне ближче до носа, друге біля корми. Біля корми, майже поруч себе, Малх посадив пруса. Ромей повинен був стежити за відстанню, уникати ривків, зіткнень.

Останній човен був наче кермо корабля. Іноді Малх

велів працювати веслом тільки одному гребцеві, часом гребли обидва. На поворотах хвостовий човен допомагав довгій вервечці описати правильну криву.

Міцно перев'язані шкіри лежали, як колоди. Щоб побачити два передні човни з чотирьох, Малх був змушений вставати. Ромей був дужий і спритний, широке весло гнулося в його руках, а сам він встигав використати кожен хвилину для розмови з Фаром.

Скільки було слів у запасі в Фара? Тисяча? Дві? Не більше трьох тисяч, звичайно. Зрештою, їх ніхто не лічив. Проста граматики доповнювалась інтонаціями вимови — в них і була вся суть. Навчися їх уловлювати, запам'ятовувати, як музичні такти, і пізнаєш мову. Кілька десятків дієслів і назви двох-трьох сотень речей уже дозволяли спілкуватись.

Дніпро помітно спадав. Ще недавно, коли кораблі піднімались по річці, Малху

запам'яталася безберегість розливу. Особливо вражав, аж навіть страхав лівий берег — ожила легенда про всесвітній потоп. Гирла дніпровських приток злилися воедино, і основний берег позначався то тут, то там островами, на які перетворилися вершини горбів. Навіть забравшись на щоглу, Малх не міг побачити краю розливу. Тепер повинь втратила грандіозність.

Ромеї квапилися. Глибини вод жили своїми законами, сили людей здавалися мізерними. Світ підступних див породжував постійний неспокій, постійну непевність. На кораблях гребли всі, допомагаючи вітрилам, навіть хазяїни сідали на місця рабів, робітників і клієнтів, які вибивалися із сил. Перепочивши, раб добровільно змінював хазяїна. Страх зрівнював.

Купці й стернові багато разів піднімалися й спускалися по Дніпру. Ватаг каравану здійснював свою двадцять третю подорож. Але тривога, хоч і старанно приховувана, гнітила і його. Світ сприймався як торжество беззаконня, що поширювалося і на природу. Християнство, що прокляло будь-який вияв плоті, як диявольську спокусу, прирікало грішника на смертельні небезпеки. Щастя було обіцяне праведникам, кожен хизувався благочестям, але хто ж щиро сам перед собою поважав би себе святим у хвилини небезпеки!

Бог, який усе випробовує й карає, міг підготувати пастки на дніпровських порогах. Адже божеству варто на мить відняти руку, щоб пекло підвело голову. А що говорить досвід! Так, нехай прикмети засвідчують високу воду на

7 В. Іванов

193

порогах. Не можна заспокоюватися, все в руках божих, ніхто не знає межі терпіння господа. Він захоче — і каміння спливе над водою. Добре, коли покара обмежиться муками перетягування волока. А якщо бог нашле кочовиків?

Ромеї квапились. Ватаг каравану вказував дорогу, всі намагалися триматись сліду його корабля, повертати там, де пройшов передній.

Сулу і Псьол минули увечері, місяць ще не сховався. На передньому кораблі часто-часто закалатав дзвін. Ватаг повертав до висот правого берега. З носа кинули свинцеву кулю на шнурі, щоб визначити глибину. Розвідуючи, головний корабель зайшов у тиху воду і вже гріб проти течії вздовж берега. Заговорила труба: головний стерновий передавав наказ флоту. Табуни чайок, гусей та качок, що влаштувалися на ніч, хмарами зметнулися в страху перед чудовиськами, від яких ішов нечуваний рев. Головний корабель кинув якір, показавши місце стоянки. Маневруючи з надзвичайною точністю, решта кораблів зайняли місця біля берега. Вранці вони з півповороту відновлять попередній стрій.

Пруси захоплювалися майстерністю ромеїв. Люди Теплих морів чудово володіли своїми високобортими великими кораблями.

Вудильні півні сповістили світанок, разом з пробудженням воскресла тривога. Клич труб і удари корабельних дзвонів сколихнули повітря, розганяючи мовчанку ночі. Дивні звуки розходилися в пустелі, наче кола в стоячій воді.

Ішов час між совою й вороною. Нічний птах уже заліз у дупло, а денна злодійка ще сиділа на дереві. На заході опускався місяць, на сході біліло небо. На землі ще тяглася ніч, але води світлішали чеканням дня.

Головний стерновий дав сигнал вирушати. Хто не встиг з'їсти свою пайку, нехай їсть за роботою і зачерпує жменею річкову воду. .

Нижче гирла Ворскли правий берег став вищим і наблизився. Тут швидкість води помітно зменшилась. Наближалися вузькі місця, що сковують розливи Дніпра після впадіння Самари. Велика річка тихо спрямовує свої води просто на схід сонця. Вітер сьогодні не допомагав, і ромеї йшли тільки на веслах. Поскидавши одяг, голі гребці обливалися потом і жадібно хапали воду, охолоджуючи розгара-

чілі тіла. На човнах усі трудилися, щоб допомогти кораблям. Коли канати між човнами натягувалися, показуючи лінь гребців, на кораблі ударами вибивали число, що означало номер човна: хазяїн попереджав, погрожуючи покарою.

Хоч не покладаючи рук працювали всі, цього дня караван пройшов не більше шестисот шістдесяти стадій, чи до ста двадцяти верстов. Вітер так і не захотів допомогти, люди вибивалися із сил. До звужень залишилося стадій сто шістдесят. Ватаг каравану вважав таку відстань достатньою для безпечної ночівлі.

Навіть коли вода покривала каміння порогів, не лише плити, а й наближатися до них у темноті вважалося ризикованим. Викриті християнством брехливі боги втекли за межі імперії в землі варварів. Ослаблі перед хресним знаменням, озлоблені вигнанням, друзі сатани знаходили пристанище в диких горах і степах.

Позбавлені жертвоприношень і храмів, облудні боги голодували й слабували. Та лише святий міг собі дозволити розкіш — не страхатися їх.

У Дніпрових порогах жили і місцеві дияволи, проти них молитви безсилі. Приваблювані, як і багато хто, чудодійним і жахливим, жителі Карикінтії переконували, що ночами над Дніпром з'являються страшенні кігті і топлять кораблі, нещадно нищачи людей. Коли вода оголює пороги, дніпровські дияволи навіть удень насмілюються погрожувати сміливцям. Там, у реві води, таїться регіт сатани, як залізо меча в дірявих піхвах.

Кораблі втягувалися в тихий затон, обраний ватагом. Затоплене гирло безіменного рівчака утворювало порт, спокійний, наче закритий мурами візантійський Буколеон, гавань базилевсів.

Малх стрибнув на човен прусів, що стояв поряд, а з нього — на один з човнів, куплених котримсь купцем у росичів. Там, роздягшись наголо, тримаючи над головою вузол з одягом, ромей обережно сповз у воду. До затоплених кущів берега було не більше двадцяти кроків.

Малх хотів навідати Репартія. Корабель купця-хазяїна підтягся так близько, що на берег перекинули дошку. Раптом Малх почув своє ім'я — на пруському човні Фар розмовляв зі своїми.

Люди, які більшу частину свого життя проводять під відкритим небом, звикають говорити голосно. Малх вловив, що Фар його вихваляє.

Ромей вагався, прибираючи пози людини, заглибленої в свої роздуми. Е, тепер його гукають. Так, Фар просив зачекати.

Пруси не захотіли скакати у воду, як Малх. Фар спитав:

— А глибока вода?

— Так, можна підійти, причалити,— відповів ромей. Пруський човен подався вперед — вибирали якір. Потім

гребці вправно здали назад і просковзнули до берега, водночас повертаючи. Можна було подивуватись вмінню гребців і окомірові стернового. Човен зближався з берегом. Берег був обривистий, шнур лота пішов прямовисно по борту. Малх зловив кинуту гребцем віршовку. Фар запросив:

— Будь гостем прусів.

Трьох прусів Малх уже знав: ватажка, молодого атлета Індульфа і Фара. Ромей вітав прусів по-римськи — піднятою рукою з розкритою долонею.

6

Пруси встигли зварити їжу на огнищі човна. З двох казанів м'ясо вивернули на шкуру, що була за похідну скатертину. Їли як доведеться, лежачи і сидячи навпочіпки. М'ясо різали бойовими ножами і запивали узваром, користуючись спільним черпаком. Усі швидко і жадібно ковтали їжу. Малху здалося, що трапеза була підкреслено сувора, як у стародавніх спартанців. Треба погамувати голод — і тільки. Скандійці справилися з їжею за такий час, за який ромей встигли б зробити лише кілька ковтків. Спорожнілі котли сполоснули в річці і наповнили для тих, хто хотів погасити спрагу,— для прусів, видно, була доброю і мутна вода, зачерпнута біля самого берега.

Ватажок прусів, ніби маючи намір купити раба, помацав Малхову руку. Ці сильні люди мають поважати силу! Малх слухняно зігнув руку, здувши твердий, як кістка, маслак. Прус схвально клацнув язиком.

А чи не показати прусам жарти з речами, які так вразили уяву Ратибора?

Малх вчасно відчув, що це може викликати тільки недовіру в прусів.

— Де ти бував, які краї ти знаєш? —спитав Індульф. А, то Малха покликали в справі — Індульф не буде

розпитувати заради своєї цікавості. Повільно, по складах,

Малх назвав десятків півтора міст, таких, як Рим, Афіни, Неаполь, Антіохія, Александрія,— можливо, імена міст, знаменитих багато століть, дійшли до гіпербореїської Пру-сії, до країни, яка, напевно, була Кімерією Геродота. Недаремно все! У Малха спалахнула мрія втекти з прусами.

З нерухомого обличчя Індульфа Малх не міг зрозуміти, чи дійшла звістка про великі міста Півдня до Холодного моря.

— Покажи міста! Покажи,— вимогливо сказав хтось із прусів.

— Показати? Як?

Індульф дав Малхові кілька згаслих вуглин. Риси, що відображають землю, розуміє

кожен.

На шкурі, засмальцьованій сотнею трапез, з'явився берег Євксінського Понту. Ось овал його на південь до гирла Дніпра. Протоки, Еллада, Італія. Малх спробував накреслити малоазійське узбережжя, гирла Нілу і пустельний берег Лівії. Карта, накреслена при останньому світлі дня на дикому березі! Скільки таких карт креслили люди усіх часів, намагаючись зрозуміти дні шляху й простору невідомого світу. Вигнанець уже бачив себе в далекому плаванні між гостинних прусів. Він їм потрібен, він буде корисний. Він мріяв майже вголос.

— Ти раб? — раптом спитав Малха Індульф.

— Ні.

— Хто ж ти?

Денне світло згасало разом з мрією. У Малха не було достатнього запасу слов'янських слів, щоб пояснити необхідність таємної втечі, виправдати себе перед людьми, яким відомі лише такі злочинства, що заплямовують людину: злодійство, вбивство, насильство. Гніт, який імперія чинить над совістю і свободою громадян,— як передати такі поняття! В кращому для Малха разі пруси можуть вважати його зрадником ромейської землі! Все буде покінчено з ним тоді. Хто зрадив одного — завтра зрадить другого. Стара-престара істина.

Малх відчув себе чужим, без роду, без батьківщини. Петро-Гавала торкнув ззаду за плече вигнанця:

— Іди, хазяїн хоче, щоб ти прийшов.

Репартій вкладався спати. В маленькому шатрі знайшлося місце для двох маленьких ліжок.

Майже пошепки купець заходився настановляти свого напівтовариша-напівклієнта:

— Ти робиш помилки, так, так. Ти необачний,⁴ як юнак Деметрій невдоволений тобою, так, він сердиться на тебе

— Клянуся, на острові я допустився помилки, не замислюючись,— визнав Малх.— Але святий чоловік прийняв моє покаяння. Він наказав кинути бронзу в річку, я послухався.

Це була славна бронза.

Репартій не міг утриматися, щоб не докорити. Дурень Малх. Не міг вчасно розстатися з гарною цяцькою. Не здогадався подарувати її другові Хіба мало зробив Репартій для засланця! Та розумний не стане виказувати жаль за непоправним. Репартій вів далі:

— Ти знову розгнівав Деметрія.

— Та чим же?

— Чого ти водишся з північними варварами?

— Вони запросили мене, у мене ніяких поганих намірів не було.

— Е,— різко мовив Репартій,— ти, видно, ніколи не зрозумієш, що вирішують не наші наміри, а те, що про них думають інші.

— Звідки Деметрій дізнався, де я?

— Служителі бога турбуються про наші душі більше, ніж про своє благо. їм дано бачити більше, ніж нам,— благочестиво сказав Репартій.— Не кожне запрошення варто приймати. І щоб ти, друже Малх, не згрішив знову, залишся ночувати зі мною.

На березі і на кораблях усі ще спали, коли Малх нишком вибрався з Репартієвого намета. Здається, треба щось вирішувати — ця думка його розбудила. Він погано вмів щось вирішувати, коли заходило про його особисту долю — Малха надто глибоко захоплювало загальне,— так уже ведеться в слабких душ, на думку людей, які благоденствують у житті.

До чого все суще? Малх не знаходив відповіді. Часом йому здавалося, що якби він народився в роки, коли християнство було релігією гноблених, він віддав би життя за вчення Христа, як ті праведники, яких нині славить у переможному торжестві церква. Ні, добре, що він не належить до мучеників, обманутих химерою християнства.

Малх все ще захоплювався мудрістю світу, який помер, можливо, раніше, ніж християни взяли на винищення те, що вони називали язичництвом. Його заповняла мудрість Епікура, суворість стоїків, нещадна логіка Сократа, мужність піфагорійців; радували загадки Апулея, таємничі натяки магів.

Та все ж навіщо весь видимий світ? Так, усі говорили про справедливість. І знову думки Малха повертались до стародавніх Афін. Нехай Афіни були громадянським раєм. А багато тисяч рабів, людей-речей, без яких не могли б існувати тридцять тисяч повноправних афінян! Втім, у тому світі хоч не було місця лицемірству: раб не вважався людиною за законом. Учення Христа ніби зрівняло людей, кожен має безсмертну душу, рай для праведних, там не зважають на заможність. А на землі все по-старому, християнській імперії так само потрібні раби, як язичницькому Римові. Ось спить християнин Петро-Гавала. Християнин Репартій може будь-коли вчинити з ним, ніби з річчю.

В сутінках Малх по довгій рясі впізнав Деметрія. Пресвітер уже йшов кудись, він теж, видно, не знає спокою вранішнього сну. Згадавши застерігання Репартія, Малх наблизився, склавши руки пригорщами вгору, ніби бажаючи втримати подаване: так віруючі просять у священника збагодіяти благословення. Деметрій обійшов Малха, як перешкоду на дорозі.

Неподатливий, мов кремінь, Деметрій ненавидів нечестя. Суворий безскоромник, який ніколи не доторкнувся до жінки, він був нещадний до себе. Мученики, котрі проклали шлях для торжества церкви христової,— ось кому він дозволяв собі заздрити. Йому здавалося, що така заздрість —єдине почуття, допустиме християнинові. З незгасним роздратуванням Деметрій шукав сліди ересі й язичництва. Його щиро обурювала легкість звичаїв у місті святого Костянтина, сила многоглавого гріха. З потаємною мрією про мучеництво Деметрій просив послати його на околицю імперії, щоб проповідувати варварам. Архонти Карикінтії боялися пресвітера — доноси святого чоловіка прочитають при дворі і можуть доповісти самому базилев-су, охоронцеві і сповідачеві кафолійства.

Деметрій вивчив мову слов'ян, з метою проповідництва він поплив з купецьким

караваном. Він повертався розчарований, з підірваною вірою в себе. Слово боже не проникло крізь грубі оболонки душ. Він хотів залишитися між язичниками. Але тут імперія Диявола.

Деметрій бачив: для нього дорога на Рось закрита. І він з відразою думав про враз осоружнілу Карикінтію. У цьому місті, схожому на корабель, який причалив до чужого берега, Деметрій охрестив усіх рабів. Він виправив недбальства інших священиків, але жив мрією просвітити варварів. Варварам потрібні меч і вогонь і тільки потому — свята купель.

Увечері Деметрій спостерігав за бесідою Малха із скан-дійцями. Він заздрив легкості, з якою Малх сходився з варварами. Але ціною чого? Висланий єретик потурає язичникам. На питання про Малха духовний син пресвітера раб Петро простодушно відповів: Малх пояснює північним людям, як плавати морем до Візантії. Ніхто не мав права навчати варварів шляхів до імперії... Якщо твоя рука спокушає тебе, відрубай її...

Дивлячись услід Деметрієві, Малх похолов. Чому пресвітер відмовив у благодаті?

З шатра вийшов Репартій. Малх не міг стриматись від скарги, продиктованої страхом.

— Я казав тобі, казав,— сприкрено відповів купець.— Я спробую схилити до поблажливості його святість. Не можу тобі наказувати, але прошу: не зближайся з варварами.

Деметрій проказував слова богослужіння. Ромеї, вільні раби, відповідали незлагодженим хором: "Помолимося!" Чи: "Амінь!"

Кілька прусів принохувались до солодкого диму кадильниць і приглядалися до рухів ромеїв. Двоє чи троє, проштотхавшись уперед, наслідували християн. Можливо, ці дотикання до лоба, живота і плечей служать магії доброго заклинання в дорозі, яке не завадить кожному.

Після молебня за щасливе проходження порогів ромеї розбіглися по кораблях, і дзвін подав знак відпливати.

В затоні, де ночував караван, вода була, як у тихий день на морі; розлив-гігант підбивав на берег жовту піну. Легко було визначити вчорашній рівень води — новий східець позначався пальців на два нижче попереднього. Малх задосить знав математику Піфагора і геометрію Евкліда, щоб порахувати, скільки води за ніч мало б збігти через звуження. Але для пізнання світу потрібна свобода душі, потрібна радість життя, нерозлучна із свободою. Засмучений Малх добрався до човна. Принизливою була повинність слухати Деметрія, молитися під його наглядом, відповідати на його окрики.

Замість Фара на лаві гребця сидів Індульф! У Малхово-му серці спалахнула надія: потопуючий хапається за соломинку.

Передній корабель з вервечкою човнів описував криву на південь, йому наслідували із звичною точністю. В місці впадання річки Самари розлив лівого берега поступово звужувався. Незабаром показався мис, густо порослий кущами, як баран вовною. Це праворуч наближався високий берег острова, який розділяв річку на дві нерівні

частини.

Враз перед очима відкрилася нерівна, але ясно окреслена смуга, що перетинала Дніпро. Рябий від вітру розлив перетворювався на хвилясті смуги, що пробігали вздовж річки. Наче початок гірського водоспаду, могутня сила тягла до себе ріку.

На ромейських кораблях опустили вітрила. Можна було помітити, як передній корабель, перейшовши рубіж, враз натягнув канат, з новою силою несучи човни. Наступні кораблі ще завзятіше запрацювали веслами, щоб не відстати. Часті удари дзвонів підбадьорювали гребців. Нарешті через рубіж перевалив і корабель Репартія. Канат підстрибнув над водою. Малх відчув ривок.

Береги стрімко мчали назад, човен розгойдувало в потоках. І Малх бачив, що річка, нападаючи на острів, творить один високий бурун. Бурун особливий, не як на морі, де за ударом хвилі настає відступ, перепочинок. Стоячий бурун відходив від острова кутом, човен підняло і опустило, як тріску. Тепер кораблів не було видно, вони зникли за поворотом. Петро-Гавала та Індульф гребли що було сили. Малх допомагав гребцям стерновим веслом. Поворот! Малх перекинув весло праворуч, наліг усією силою. Задньому човнові ніхто не допоможе, але він допомагає переднім. Ще поворот, за цим разом ліворуч. Річка випрямилася, показалися голі щогли корабля Репартія.

То там, то тут над поверхнею злітали водограї, то там, то тут річка набухала, позначаючи вершини утоплених порогів. Малх намагався стежити за кормою корабля, вгадувати рухи людей біля стерна. Човни ще стрімкіше рухалися вперед, і Малху здавалося, що він випередив би квадриги на змаганнях зелених і голубих.

На кормі корабля Репартій замахав руками і показав на воду. Через якусь мить Малх побачив трикутники струмини, що розходилися вбоки. Кам'яний зуб підстерігав здобич. Передостанній човен мало не зачепив його. Якби так не старався Малх — і його, і решта човнів налетіли б на скелю.

"Чому б і не так,— думав Малх.— Кілька схлипувань, конвульсія дурного тіла — і спокій, спокій, спокій..."

Захоплення боротьбою минулося. Малх збайдужіло дивився на розбурхану воду. Місцями кипіло, як у котлі. Ніби справді жажне пекло християн знайшло собі місце тут, під Дніпром.

— Ти — муж! — сказав Індульф.

Малх зумів оцінити похвалу. Він збадьорився і знову рух охмелив Малха. Дзвони, ледь перепочивши, поновили частий передзвін. Гребцям не було спокою.

Лівий берег то відступав у розливах, то наближався мисами, від яких тяглися впоперек річки затоплені хребти мертвих чудовиськ. Керманич тримався правого берега, що здавався знизу горою.

Ріка з гуркотом ринула вперед. Ще й ще вдаряють гребці, гнеться стернове весло. Та ось береги розходяться, розкриваються, як жерло гігантської вирви. Напівзатоплені острови, течія сповільнюється. Малх зрозумів, що тіснина закінчилася. Він поглянув на сонце — сьогодні час летів непомітно.

Знизу напливав великий острів, було видно дерева. Кораблі спустилися вздовж

острова і закинули якори в заглибині, як бухта. Цей острів ніколи не затоплювався. Ромеї назвали його іменем Святого Григорія. А слов'яни — Хортицею, одним з імен Сонцебога. Росичі казали, що було тут святилище Хорса, біля якого жили собаки особливої породи: хорти-сторожі

7

Міцно забиті коли для шатер, вогнища, захищені від вітру, широко протоптані стежки. Пні від зрубаних дерев, заготовлені дрова, легкі будівлі з глини й очерету — острів Хорса давно обжитий. Але до прибуття ромейського каравану він був такий самий безлюдний, як і береги.

Острів оживав восени, коли пороги ставали нездоланими і волоки обіцяли надто багато небезпек. Степовики — покупці ромейських товарів, введені в спокусу, могли б замість того щоб мінятися, пограбувати купців, та не сміли.

Торгівці з міст північного берега Євксінського Понту припливали на осінній торг цілими громадами; купецькі старшини стежили за порядком, за дотриманням цін: нікому не дозволялося збувати товари дешевше за раніше встановлені. Жадібності варварів купці протиставили розрахунок з тим же успіхом, з яким легіони билися з вільним натовпом хоробрих людей, які не знали військового строю.

Осінній торг на Хортиці і зовні нагадував бій: кожен носив зброю, задля загальної безпеки купці наймали загін піхотинців, і торжище було схоже на військовий табір.

За часів владарювання готів у приморських степах, і до готів, і після, той, хто обробляв землю на Ворсклі, Самарі, Орелі, привозив надлишки зерна на осінній торг нижче порогів. А степовики везли шкури, хутро, сушене м'ясо, гнали натовпи рабів, захоплених під час набігів і у взаємних сутичках.

На торзі святого Григорія перше місце займав живий товар. Тут велика імперія купувала всіх і в усіх.

Святилище Хорса жило довго. Господарі примор'я, що приходили один одному на зміну, остерігалися осквернити його через страх перед мстою чужого бога. Елліни, з їхнім умінням знаходити власних богів під будь-якими іменами, приносили Хорсу жертви, називаючи його Зевсом Скіфським. Войовничі християни знищили язичницьке капище. Попередники Деметрія окропили землю святою водою і посвятили острів святому Григорію. Тому Деметрій служив молебен на очищеній від влади демона землі. Купці, воздаючи хвалу богу, дякували за успіх, за збереження життя.

Багато хто довго не підводився з колін, ховаючи втому під виглядом благочестя. Вткнувшись лобом у підлогу храму — всесвіт є храмом Христа,— Репартій в німій молитві прославляв милість божу. Споглядаючи з небес, бог порятував товари, коли раб на човні ганебно прогавив підводний камінь. Відповідаючи разом з іншими на вигуки священика, Репартій просив бога зглянутися і на Малха, який порятував човни. Звичайно, сам бог підказав узяти в поїздку висланого актора-філософа.

Краєм ока Репартій бачив Малха. Нерозумний зважив на попередження, він тут і молиться на видному місці.

Нещасний — і нерозумний... Репартій цінував більше, ніж показував, товариство

філософа, який побачив світу,— актор його не приваблював. Малх, здавалося, знав напам'ять Светонія, Плутарха, Таціта. Хто міг перевірити квіти красномовства, якими Малх прикрашав повістну давніх письменників? Списки старих книг ставали рідкістю. Історія Таціта, написана на папірусі александрійським способом чи на пергаменті по-римськи, мала таку ж вартість, як річна праця п'яти-шести вправних рабів-ремесників. Репартію особливо подобалися "Анали" Таціта й "Історія дванадцяти цезарів" Светонія. Небезпечність набивала апетит — багато вчинків благочестивого базилевса Юстина і Юстиніана найблагочистивішого, що й нині владарював, підступно нагадували ті справи давніх імператорів-язичників, які Тацит називав злочинами.

Репартію буде не вистачати товариства Малха, дошкульні висловлювання засланця могли зрівнятися з перцем у м'ясі. І Репартій часом відчував правоту злидаря філософа.

Репартій бачив, як Малх ревно молиться. Та даремно. Церква — як яструб: вона не розтисне кігтів. Дурень, стільки разів битий, він не розумів, що слабкий повинен якщо не досягти покровительства сильних, то хоч не викликати їхнього гніву.

В серці купця боролися суперечливі почуття. Виважувалося складне питання совісті: віддати жорнам, які вже захопили чоловіка, змолоти його, мов зерно, чи втрутитися?

Пустеля, тут світ такий, яким його створив всемогутній. Ніде нема людини, велика ріка пустельна. Та все ж, почував Репартій, у світі тісно. І не лише таким, як Малх.

Роздобрілий від молитви, заспокоєний спілкуванням з богом, який очевидно благодіяв у цю поїздку Репартію, купець вирішив таємно поговорити з Малхом.

Він прошептав:

— Малх, вийди за мною непомітно, нас не повинні бачити.

Малх знайшов Репартія в гаю, на узгірку острова.

— Ти порятував мене від великого розору,— тихо говорив Репартій,— я вдячний. Я скажу те, чого не повинен був відкривати тобі. Деметрій поставив вимогу, щоб я перед висадкою в місті закував тебе в колодки і передав архонтам. Ти ставав на перешкоді проповіді істинної віри між варварами і відкрив їм дорогу в імперію. Я мушу виконати вимогу пресвітера.

Малх схопив руки купця. Слова пояснень, виправдань рвалися з його уст.

— Мовчи, мовчи,— шептав Репартій,— слова безсилі. Ой! Сюди йдуть!

Обидва присіли. Нікого не було. Зляканий Репартій покvapливо доказав:

— Швидше, Деметрій не повинен мене запідозрити. Роби що хочеш, подумай, у тебе ще є час. Запам'ятай: я мовчав, ти нічого не чув! Бачить бог, і пресвята діва, і трійця єдиносуща — я ні до чого. Це твоя справа, твоя доля.

Репартій часто-часто хрестився, розруйнуючи погане сплетіння своєї долі із злосчасною долею Малха. Охоплений забобонним страхом, купець проклинав свою причетність. Зараз його штовхнуло в серце, він дізнався — злий фатум переслідує цього чоловіка. Коли доля проти, ніщо не допоможе. Зробивши вказівним пальцем і мізинцем правої руки роги — так Діва Марія відганяла сатану,— Репартій майже біг. Тільки на відкритому місці він пішов тихо, як і личить достойному чоловікові.

Малх забув утому. Здавалося, вже замкнулися залізні двері ув'язнення. Знайомий хід, обличкований каменем, іде спадисто вниз. Уже піднімають ляду в підлозі. Ступай туди, в чорну діру. Її називають по-серйозному, не насміхаючись, мирним місцем. Потім витягнуть, напівмертвого від голоду і спраги, сп'янілого від смороду. Нагодують солоною рибою, викрутять руки, зішмагають басюрою з мідними колючками, вирвуть нігті, розпишуть розпеченим залізом. Змусять назвати небувалих спільників — підкажуть, кого. І доб'ють, коли з Малха залишиться розчавлений, онімілий кістяк людини.

Він зрозумів: усе це він знав ще вчора, коли пресвітер відмовив йому в благодаті. Так, знав, але легкодухо не бажав знати. Він був биком, який везе на бойню підводу з м'ясниками.

Втома зламала його. Вночі, в цілковитій темряві, він виповз на берег. Сховатися на острові? Його знайдуть. Яка пастка! Навіщо він поступився запрошенню Репартія і вирушив у злочасну поїздку... До берега зо дві верстви. Бурхлива річка, холодна вода — йому не здолати стихії, він не росич Ратибор і не прус Індульф А чи не допоможе йому молодий прус?

Як злодій на візантійському базарі, Малх бродив довкола сплячих. Якщо Індульф пішов на свій човен, то даремно шукати. Пруські човни вночі дуже схожі один на одного. Він сполохає прусів, наробить шуму. Тепер усе здавалося небезпечним

Першим Малх знайшов Фара. Поталанило — Індульф спав тут же. Малх ліг і тихенько розбудив молодого пруса. З натхненням відчаю він зумів пояснити: треба втікати, потрібна допомога мужа мужеві, воїна — воїнові.

Індульф нічого надзвичайного не побачив у проханні

Малха. Переслідувані ворожнечею сильних, уникаючи покари за вчинок, скоєний під впливом образи, мстяться чи уникаючи помсти, співвітчизники Індульфа не вважали ганебним втікати в гори й ліси. Втрачаючи все, вони зберігали найперше — свободу.

Індульф виказав свій жаль, і Малх зрозумів, що пруси мали намір узяти його з собою. Але це було неможливо: навіть на великому кораблі важко сховати людину.

Співчуття окрило Малха.

— Допоможи мені,— просив він.

Індульф розбудив Фара. Троє чоловіків пробиралися між погаслих багать, переступаючи через сонних. Виснажливий день скосив усіх. На березі знайшовся легкий човен з тих, які возили з собою пруси. Малх чекав біля великого човна, в якому зникли Індульф і Фар. Пруси гаялися Нарешті, повернувшись, Індульф передав Малху сагайдак, лук, меч і шкуратяний мішок. Дві чи три голови показалося над бортом, схожі в темряві на кінці окоренків.

Першим у човен заліз Малх, за ним Фар та Індульф обережно спустилися в нестійке суденце.

Через пасма туману слабенько світився багрянний місяць. Фар і Малх сиділи на веслах, Індульф допомагав гребцям стерновим веслом. Малху здавалося, що вони

пливуть без кінця. Коротка весняна ніч. Пруси не захочуть через нього сваритися з ромеями.

Раптом Малхове весло зачепило дно. Індульф вискочив і потяг човна.

Вони швидко розпрощалися.

— Якщо судилося — ми зустрінемося. Бажаю тобі, ромей, славної смерті, коли зійде місяць твоєї ночі! Прагни до неможливого, і життя не буде для тебе тягарем. Мені пора!

Згодом Малх переконав себе, що саме ці слова мовив Індульф.

Втікач зайшов у воду і сильно відштовхнув човен. Під кормою вирувала вода. Пруси взялися за весла. На багрянну ватій воді і люди, і човен були чорні, мов облиті смолою. Ще трохи, і туман проковтнув усе, як ніч ковтає землю.

Малх жадібно пив, йому здавалося — він не пив вічність. Він не міг відірватися від річки. Вода пахла чорною землею.

В імлистому мороці неба довкола стріли Північної зорі беззвучно і низько котилися близькі світила ночі.

Треба піти від річки, сховатися. Малх прокинувся від яскравого світла. Ранок: він не помітив, як заснув. Малх схопився. Перший корабель уже відходив від острова. Маленький-маленький... човни за його кормою тяглися безголовими качками. Там і Деметрій!

Люди, що метушилися на березі острова, здалеку здавалися повільними, коротконогими жуками. Кораблі вбирали людей, берег порожнів. Під сонцем сіра тканина вітрил робилася крилом білої чайки. Човни прусів ішли табуном. Високі носи, грубі зблизька, звідси були стрункі і гарні, наче яструбині голови.

Малх підняв руку, вітаючи друга. Та яке око розрізнить його тут, під кам'янистим схилом! Він зійшов н-а кручу. Тепер його бачать. Нехай бачать! Пізно для ворога, ще є час для друзів.

Відпливають, відпливають... Весла били воду, наче лапки жучків. Зникла корма останнього пруського човна. Малху здавалося, що Індульф махав йому звідти.

Людина й пустеля залишилися віч-на-віч./

Низько над Дніпром пропливали великі й малі чайки. Пінистими острівцями сиділи табуни лебедів, гусей, пелі канів. Швидко-швидко свистячи крильми, ледве не зачепивши людину, пролетів селезень, в шлюбному леті наздоганяючи сіру качку. Важко скинулась велика рибина. Підхоплені течією, кола враз витяглися овалами.

Обома руками Малх обняв безмежжя. По суті, він був по-справжньому сам уперше. В широкому, пустельному світі люди, серед яких жив Малх, уміли збиватися в тісні купки, кишили за мурами міст, ходили одними й тими ж стежками й дорогами. Скрізь сусід затискав сусіда.

Малх був сам. По-справжньому, зараз він мікрокосмос у макрокосмосі, тобто світ малий у світі великому. В далеку давнину хтось із безіменних філософів додумався до цього гордого і прекрасного уподібнення людини до всесвіту: різниця тільки у вимірах. Малх вірив, що вільний мислитель жив у роки, коли люди ще не знали насильства

одного над одним і не зносили пригнічення тісного буття всередині міських мурів та імперських кордонів. Діоген мав бочку, Малх був ще бідніший. Засланець, який приїхав у Карикінтію на лаві гребця, спав на чужій постелі, в чужому домі.

Малх з насолодою перебирав подарунки Індульфа. Короткий меч у піхвах з —товстої шкіри був широкий і добре нагострений. У сагайдаку виявилася дюжина стріл із залізними наконечниками. В мішку було кресало, пара кременів, шмат трута, сіль, варене м'ясо, вузькі ремінці, щоб підв'язувати ношу на спині, запасна тятива для лука. Брат не зробив би краще для брата.

На північний захід. Угору по Дніпру. Приймуть Малха росичі чи проженуть—іншої дороги в нього немає.

Розділ п'ятий ЗЛИЙ ВІТЕР

Так реве і розносить олтар, і залізний ланцюг розриває бик жертвний, неточним уражений ударом.

Вергілій

1

Світало, але краї моря ще не відокремилися від небесної бані. Солоня вода стояла біля берегів, наче біля вінця чаші, нерухома, ніби в озері, тепла, нагріта підземним вогнем.

Індульф зважав до дивин Теплих морів. Там, на батьківщині, були холодні води, з рівними мілинами, порослими сосною, ялиною, ялівцем. У вологому піску, як у воді, тонули валуни, чорні, сірі, з буро-зеленою пліснявою мохів.

На скандійському березі, в тому місці, де слов'янин Лютобор побратався із скандійцем Індульфом, прадавні велети досхочу нагналися з камінням. Над водами Вовчого моря піднімалися рифи — кошлаті звірі з роззявленими пащеками, настороженими рогами, іклами, піняві, непорушні... Та всі знали, що подеколи вони оживають. Вони пробуджуються в мороці зимових ночей, коли в море не виходить жоден човен.

Ніхто не зміг назвати день, коли небо стало чужим, м'яким, зелено-лазурово-синім. На батьківщині в світлі дні небо піднімалося надзвичайно високо. То була ніжно-блискотлива твердь Півночі.

Деся був розрив, де була прірва між твердю батьківщини і небом Теплих морів. Ніхто не зміг побачити берега двох небес. Можливо, під межею небесних твердей слов'яни пропливли вночі або в похмурий день. Можливо, самі небеса бережуть свою таємницю.

Індульф розстібнув підбородну пряжку. Шоломний ремінь, захищений лускитками золоченої міді, повис на грудях. Знявши шолом обома руками, Індульф замилювався красою незвичної речі. Глибина шолома майстерно заповнювалася підкладом м'якої шкіри, вправно оковані краї загорталися всередину, втримуючи підкладну частину заклепочками з широкими, однаково розплющеними головками. Борти шолома опускались нижче вух, і потрібна була воїнська звичка, щоб вільно повертати голову. Від бортів уперед випиралися два виступи для захисту щік. Передня частина нависала,

закриваючи лоб і брови, а в середині дві сковані смуги, зміцнюючи налобник, стрілою спускалися до рота. Не можна битися наосліп, завбачливий зброяр тому й залишив місце для очей. По тім'ю шолома виступало щось схоже на півнячий гребінь з гніздечкам^ для борідок. В особливих випадках задля краси в них вставлялося страусове пір'я. Та і без пір'я шолом був прекрасний.

Поклавши шолом на прибережний камінь, Індульф звільнив застібки на боках і плечах і, наче краб, виліз із панцира. Позолочений спорядунок важив чотирнадцять фунтів. Як і шолом, латний захист був не іграшкою, на кшталт розкішних виробів із золота і срібла, тоненькими листочками яких, видаючи себе за мужів, в урочистих випадках прикривалися товсті чи тонкі сановники і євнухи базилевса Юстиніана, Володаря Імперії ромеїв.

Панцир був видутий на грудях, щоб вмістити м'язи, і прикрашений рельєфами фантастичних голів з розпущеним волоссям. Посередині був прикріплений хрест, увінчаний монограмою базилевса. Хрест, але тільки в оточенні літер IHPI, сяяв і на шоломі. Індульф знав, що літери творили ім'я візантійського бога Ісуса Христа, який народився в Назарі палестинській і його розіп'яли на хресті.

Вивільнившись із залізної шкаралупи, Індульф скинув червону туніку з короткими рукавами, розв'язав ремені чобіт і стягнув штани з такої самої тканини, як і туніка. Віддаючись м'якому спокоеві безхмарного світанку, він зупинився в мілкій воді. За обривистим мисом уже піднімалося сонце, і море блистіло відполірованим щитом. Але тут, біля берега, ще лежала тінь, вода була темна і особливо тиха.

Крім лиця, рук і шиї, Індульфове тіло було молочно-біле. Він відчув, як щось лоскоче за ногу. Великий, майже квадратний краб обережно пробував тупими клешнями: чи м'яке це м'ясо, таке ж біле, як живіт мертвої риби? Індульф нагнувся. Краб, хоробрий воїн, відступив, але не втікав, а піднявся на тонких ніжках, загрожуючи розчепіреними клешнями.

Позаду, не було сумніву, упав і заторохтів камінь. Забувши про розвагу, Індульф повернувся всім тілом. У цьому світі, під цим сонцем небезпека підстерігала на кожному кроці.

Індульф знав, що всі люди, які належать до Палатія базилевса, недоторкані для всіх інших. Не лише вбивство, навіть мала рана, завдана воїнам чи іншим слугам базилевса, карається смертю. Але він знав і те, як дорого ціниться озброєння хранителя Священного тіла.

У Візантії було дуже багато священного. Ромеї не вміли говорити простих слів, усе було великим, єдиним, таким, що сталося вперше, неповторним, наймудрішим, божественним. Тлумачі, приставлені до різномовних загонів воїнів Палатія, старанно передавали пишноту висловів. Священне тіло базилевса! Напевне, як і в усіх, напевне, брезкле,— адже базилевс не воїн.

Але звідки впав камінь? Кам'яні ребра берега йшли вгору, і там, схиляючись над кручею, за сипуче підґрунтя чіплялися дерева. Грунт оголював тонкі, як волосся, коріння, стягував униз дрібні камінці. Отож один із них і стривожив Індульфа. На

кременистому бережку було безлюдно.

Індульф заходив у воду, поступово занурюючи тіло. Межа затінку скінчилася. Сонце вдарило сліпучим світлом. Індульф, відкинувшись, розвів руки. Він вітав світило, справді величне, живий образ Сварога-Життедавця, чистий образ, якому не треба було запобігань і виславлення.

2

Чужак, опинившись на трибунах візантійського іподрому, міг подумати, що душа ромеїв тільки й живе кінськими змаганнями.

Хтось ударяв випадкового відвідувача по плечу і, показуючи монету, робив пальцями дивні знаки. І тяглися долоні зі жмінками чорних оболів, що пахли міддю. Он там чоловік показує золотий солід. Інший, очевидно відповідаючи, підняв ліву руку із загнутим великим пальцем. Якщо пришелець і розумів ромейську мову, то тут він чув щось ніби жаргон злодіїв чи змовників, недсяжний для невтаємничених.

На арені візничі, оголивши м'язисті, наче в борців, руки, пролітали синіми, червоними, зеленими, білими вихорами. На поворотах кожна квадрига намагалася розвернутись якнайкрутіше, вісь зачіплювалася за вісь. Коли, зірвавшись на повному скаку, квадриги перекидалися, шум і галас ставали такими, що інше небо, не ромейське, могло б і обвалитися. Одні торжествували, а інші так засмучувалися, наче втратили батьків. З рук у руки перепорхували монети, ромеї сварилися, погрожували, посміхалися, обнімалися. Видно, тут найважливішим вважалося троцити коням ноги. По завершенні забігів арену вирівнювали, посипали піском з кедровою тирсою. Завдяки цьому арена була тугою, що рятувало немало людських і кінськ/их кісток.

У перервах між забігами на арені з'являлася руда, сліпа на одне око собачка. Казали, що в ній живе пророчий дух таємничого походження. Напевно, це був добрий дух — чаклунську собаку не насмілилися б випустити в присутності базилевса. Мім збирав у бажуючих персні, і вчена собачка, дістаючи з вази, безпомилково повертала персні власникам. На замовлення глядачів собачка відшукувала жінок поганої поведінки, вміла знаходити скупердяїв, багатіїв. Їй кричали: "Мудрець, дорога, красуня!" — і кидали ласі шматки. Собака нічого не брала, і шматки діставалися прибиральникам.

Десятки мімів розважали візантійський народ виставами коротких комедій; акробати ходили на руках, вибудовували живі колони на п'ять і, шість поверхів; блазні бігали, пересміюючись між собою і висміюючи когось із глядачів. Решта глядачів були в захопленні, бо приємно, коли сміються че над тобою.

Цькування великих хижаків викликали страх в одних, жадобу крові в інших. Рогатини бійців змагалися з іклами і кігтями звірів. Рик ведмедів і левів, викрики мисливців панували над мовчазним приишкним іподромом.

В середині дня видовища переривалися на перепочинок та обід. І поновлювалися в другій половині дня, розпочинаючись знову кінськими заїздами.

На іподромі можна було провести цілий день у понад стотисячній масі людей, серед розкішних статуй і блиску золота. Тут можна було бачити самого базилевса, всіх

знатних людей, усіх багатіїв Другого Риму.

Обжившись у місті, зайшлий варвар починав розуміти, що в іподромі було щось від поляни священного дуба на його далекій батьківщині, щось від погосту, куди приходили одноплемінці, щоб обговорити спільні справи. Але там, на батьківщині, в місці збору племені жили боги. Ромей-ські боги не любили вітру, сонця, дощу. Від ока дня вони пішли в темні храми. Там ромейські боги слухали хвалу своїх імен, приймали святоблिवе звернення сердець, приймали скарги скривджених.

Справжнє зібрання народу виказало себе на іподромі. Не було, та й навіщо було б шукати іншого місця для багатолюддя. Які поляни могли б запропонувати себе населенню Столиці Світу!

В неділю, 11 січня 532 року глядачі іподрому мало уваги віддавали змаганням візниць. Цього дня, названого згодом першим днем заколоту, особливо хвилювалися трибуни пра-синів — зелених. Свист, не тільки губами, а й всіма можливими свистунами, зробленими з кісток і глини, лякав коней, і вони харапудилися перед лавами прасинів, відмовляючись слухатися візниць. Лунали крики, різноголосі, незрозумілі, але від того ще лютіші. Роздратований Юстиніан звелів Оповісникові спитати прасинів, чого їм треба. Старшини прасинів були викликані до кафізми умовними звуками труб.

Кафізма базилевса здійснювалася над трибунами, наче олтар чи бойова башта. Врізана в західну частину іподрому, що прилягала до Палатія, вона була не чимсь іншим, як укріпленим виступом палацу-фортеці.

Сам базилевс завдяки схованим ходам і сходам з'являвся на кафізмі завжди несподівано. Знизу його було видно від колін, в білизні бдягу, відтіненій пурпуром, і в золотій діадемі, базилевс наче впирався головою в небо. Жоден купол палаців, жоден храмовий хрест не піднімався над Володарем Імперії, настільки продумано була піднята кафізма.

Праворуч і ліворуч — двоє дуже крутих сходів, наче дві простягнуті до народу руки, спускалися на трибуни. Сходи починалися десь на третині висоти кафізми, перед врізаними в мармур стін дверима з полірованої міді. Колись, до років Юстиніана, ці двері іноді відчинялись для гостей базилевса.

Кафізма була складною триповерховою спорудою без вікон. Пояси мармурових гірлянд і оздоб, голови фантастичних тварин і людей були вирізьблені з такою кількістю прорізів, що внутрішні приміщення добре освітлювались і звідти, не будучи поміченим, можна було оглядати трибуни й арену.

— Ми бажаємо благоденства й перемоги базилевсу. Але ти, найпреславніший, знай, бог свідок, ми більше не маємо сил витримувати кривди. Якщо ми назовемо кривдників, то вони впадуть у ще більшу лютю,— поскаржився старшина дему 1 Манассіос.

— Не знаю, про кого ти говориш,— відповів Оповісник. За етикетом в Оповісникові бачили ніби самого базилевса і зверталися до нього, як до Володаря Імперії.

— Ти знаєш, ти знаєш наших кривдників, тричі Августіший, ти знаєш імена наших мучителів,— заперечив Манассіос. Він намагався говорити дуже голосно, щоб його

чули трибуни.

— Ніхто не чинить вам зла, я не знаю таких людей,— заперечив Оповісник.

— Це спафарій Колоподій, о Найвеличніший! І квестор Трибоніан. Так само Іоанн Каппадокієць. І префект Єв-демоній!

— Ти брешеш! —сказав Оповісник.— Ці люди нічого спільного з прасинами не мають!

Манассіос хотів уже відповісти, але його випередив інший старшина прасинів. Різким голосом він викрикнув:

— Щоб там не говорилося, наших мучителів чекає доля Іуди і Каїна! Бог скарає їх!

— Ти ображаєш правлячих! — грізно підняв руку Оповісник.

— Нехай так! Хто творить злочинства, того чекає доля Іуди!

Трибуни прасинів підтримали старшину ревом і криками, в яких можна було вловити:

— На шибеницю! На сук, у воду!

Оповісник, недарма обраний на таку посаду, могутнім голосом відповів на крики натовпу:

— Мовчіть, єретики, іудеї, маніхеї, самаритяни!

Це була немала образа. Маніхейська єресь каралася

Деми — міські общини.

спаленням на вогні, іудеї і самаритяни після недавніх повстань були поза законом.

— Ти жорстоко ображаєш нас, та нехай обереже нас Господь і тебе теж,— скромно відповів Манассіос.

Між звертанням до Оповісника та його відповіддю завжди утворювалась невелика пауза: Оповісник, стоячи на краю кафізми, проказував слова, які йому підказували ззаду. Часто це були слова самого базилевса.

Оповісник не знав, чиї слова були йому передані, та зумів передати їх злу іронію:

— Я раджу вам прийняти святе хрещення!

— Ми готові,— з тією ж іронією відповів старшина прасинів.

Через кілька секунд Оповісник вибухнув погрозами:

— Замовкніть, не порушуйте більше благочинства ігор. Або ви всі будете страчені.

Залунали крики обурення прасинів. Манассіос спромігся на відповідь раніше, ніж будь-хто із старшин:

— Так, ми знаємо, хто має владу, той має силу змусити шанувати себе. Не треба роздратовуватись, твоя Величність, нашими скаргами. Адже Божественний тим самим уміє бути терпеливим до нещасних. А ми ж більше не знаємо навіть дороги до Палатія. Якщо ми й потрапляємо в місто, то тільки тоді, коли нас ведуть на страту. Чи справедливо це?

— Кожен вільний чоловік, не раб, може ходити скрізь, де захоче.

— Так, Августійший,— потвердив Манассіос,— але в нас відбирають свободу, хоч ми й не раби. Нас грабують, венети гвалтують наших жінок. А судді карають нас же. Бо суддя, що виносить вироки по справедливості, ризикує позбутись життя.

Базилевси завжди підтримували якийсь із "кольорів" з природного бажання розділити народ Візантії ще одним способом.

Партії іподрому. Крім синіх і зелених, на рівних з ними правах роздувалися білі й червоні плащі. Не циркові розваги розділяли підданих на венетів і прасинів.

Між венетами переважали заможні власники приміських вілл із земельними угіддями, патрикії й сенатори, найбагатші купці. Симпатія попередника Юстина Анастасія була віддана прасинам. Це пояснювалося своєрідно демократичними настроями покійного базилевса та його прихильністю до монофізитської догми: між ремісниками і меншим людом, який становив більшість прасинів, було багато монофізитів. За часів Анастасія прасини часто бували кривдниками венетів. Якось після перегонів прасини зчинили бійку, в якій загинуло три тисячі венетів. На бік прасинів стали декласовані і злочинні елементи столиці. З вигодою для себе вони об'єдналися в банди, безчинствували, зухвало тиснули на суди і міську владу.

З часів Юстина прихильність Палатія схилилася до венетів: казали, що велике значення мали суворий кафо-лізм Юстина і Юстиніана та давня ненависть до прасинів з боку мстивої Феодори, яка ніколи не забувала кривд. Банди, які підтримували прасинів, відчувачи зміну вітру, перекинулися до венетів. Сваюля щодалі посилювалася. Венети сторицею вимщали на прасинах давні кривди.

Очевидним було, що Юстиніан не збирався навести в місті порядок. На гіркі і справедливі слова Манассіоса Оповісник різко відповів:

— Бійтеся за свої душі, ви злочинці, і шибениця завершить ваші дні!

Старшина, який уже раз випередив відповіддю Манассіоса, закричав зовсім не тихіше, ніж Оповісник:

— Ти так кажеш? Тоді заборони наш колір! Ти сам дозволяєш убивцям забирати в нас життя! І ти ще й караєш нас на голову? Непогане в нас джерело життя! Так тебе називають, а ти — приносиш смерть! Та щоб були не народилися твої діди і твій батько. Кого вони на світ пустили! Нас убивають щодня і багатьох!

Сині відповіли зі своїх трибун раніше, ніж Оповісник отримав підказку:

— Усі вбиті — вбиті самими прасинами! Схоплюючись із кам'яних сходин, прасини кричали:

— Ви, ви вбивці! Ви погрожуєте смертю навіть суддям!

— О Величність! — закликав Манассіос. — Втруться й розсуди, хто винен.

— Прасини, — вигукнув Оповісник, — ви винні!

— Пожалій нас, Володарю, — просив Манассіос. — Знищують же святу істину. Якщо правда, що бог все милости-вий править світом, то звідки стільки лих падає на нас?!

— Христос є супротивником злоби, — не цілком до ладу відповів Оповісник. Напевно, через галас до висоти кафізми долинали тільки уривки слів Манассіоса.

Порядок був порушений остаточно. Прасини покидали свої трибуни, під кафізмою на арені збирався натовп.

Крізь неймовірний шум на іподромі можна було вловити окремі вигуки:

— Якщо Христос добрий, то чому нас проганяють?

- Нехай мудреці зрозуміють!
- Прощай, правдо!
- Істина вмерла в тюрмі!
- Станемо євреями!
- Краще нам обрізатись!
- Будемо язичниками!

Сині показували прасинам кулаки, і, хоч носити зброю вважалося злочином, за який нещадно конфіскували майно і відправляли на заслання, якщо не карали на голову, подекуди зблиснули ножі.

Усі прасини — до п'яти міріадів душ — покинули іподром, тим самим завдаючи найтяжчої образи базилевсу: піддані не повинні йти з іподрому раніше від Володаря.

Прасини кричали:

- Кістки глядачів на шкуродерню, в клоаку, в гнойо-висько!

З

— Ти чув про Антіохію? Ні? Де ж були досі твої вуха? То знай же: враз повернулися всі стяги на вежах. Дивилися вони на захід, а повернулися до сходу. Ніхто не доторкався до них, вітру не було навіть такого, щоб підняти пушинку! І потім усі стяги — всі водночас! — повернулися в попередній стан!..

- Яка страшна прикмета!
- Вся Антіохія в страху, чекають війни з персами.
- Поганий знак, нещасна Антіохія!
- Нещасні ми...

Збуджені люди юрмилися на вулицях, скрізь чулися розмови:

— До солі вже не можна підступитися, ціна хліба зростає на п'ятнадцять оболов за літр!

- Я чув — на двадцять п'ять.
- Будь ти проклятий, лихий вістуне!
- Нехай нам допоможе Микола, чудотворець мирлі-кійський!
- Скінчилися чуда, небо закрилося.

Хтось пояснював, допомагаючи собі енергійними жестами:

— Базилевс бере хліб за податки і нагріває на цьому руки. Повірте мені, люди, я недавно прибув з Єгипту.

Його підтримали:

- Проклятий Трибоніан разом з Носорогом стараються що є сил, як бики на полі.
- О, ці зуміють висмоктати жир із сухої кістки!
- З ткачів і чинбарів почали брати четвертий податок.
- Плати, плати... Не платиш — тюрма і катування.
- Правду кажуть прасини: життя гірше пекла.
- Одну природу сповідуйте во Христі, єдиноприродний син божий! — вигукував чоловік дикого вигляду, в подертій рясі, довгобородий і довговолосий.

Він здіймав над головами людей дрючок з поперечиною — щось схоже на хрест.

Вилізши на виступ цоколя, бродячий проповідник монофізитської догми несамовито галасував далі:

— Брати християни! Вислухайте грішного, що прийшов з пущі із словами істини. Святий Симеон Стилїт, який уже п'ятнадцятий рік молиться господу з вершини стовпа кам'яного, сам благословив цей хрест! — Пустельник поцілував ломаку біля своєї руки.— Слухайте мене, який приніс звістку істини. Не людина Юстиніан, а диявол. Сама його мати казала, що завагітніла ним не від чоловіка Савватія, а приймаючи нічного демона. Ангел божий, являючись в Ісаврії дучі Іоанну Горбачу, провістив, що бог скористається Юстиніаном та його кровними на погибель християн. Хіба ви не знаєте, що базилевс без голови ходить ночами в Палатії? Не знаєте, що лице його іноді перетворюється на шмат гнилого м'яса?

Залунали голоси:

— Святий каже істину!

— Засвідчуємо: Юстиніан воістину диявол у людській плоті!

З силою, яка є наслідком достеменної віри людини в свою правоту і в знання істини, пустельник вів далі:

— Вам потрібні свідки? Чи пам'ятаєте святого ченця Зенона, який два літа тому прибув у Палатії? Він хотів просити базилевса про милість до єгиптян, незносно пригнічених податками, поборами, кривдами від префектів, логофетів, апографів. В страху втік Зенон з Палатія. Чому? Зірким оком Зенон помітив на престолі самого владику демонів!

Хтось у натовпі голосом, пронизливим, як труба, вигукнув:

— Істина, засвідчую, засвідчую! І Феодорі-блудниці було провіщення: вона возляже на ложе владики демонів і буде владарювати над усім багатством імперії!

Натовп людей усе розростався. Вчора базилевс відкинув скарги прасинів. Сьогодні вранці розійшлася чутка, що Юстиніан звелів скарати на смерть сімох убивць і грабіжників, їх імена були відомі, четверо вважалися прасинами, але троє були з числа особливо зухвалих венетів. За тривалий час вперше меч правосуддя піднявся і над венетами. Базилевс хотів виявити безсторонність, він збентежився мужністю прасинів — так хотілося думати багатьом.

Нові юрбиська, що тяглися на майдан Бика, де мала відбутися страта, захоплювали за собою людей, які затрималися було біля пустельника.

Торговий майдан Тавра-Бика отримав назву від велетенського мідного бика, який стояв у його центрі. Невідомо, чи привезли цю скульптуру здалеку, як переважно цінності та оздоби Візантії, чи бик був вилитий і викуваний на місці. Гігантський тулуб зсередини був порожній, у правому боці був широкий і довгий отвір, завжди закритий майстерно підігнаною лядою, що повторювала обриси бичачого тіла. Помітні були тільки шви і виступи важких завісів. Іноді бика використовували для страт Під ним розкладали багаття і, коли вугілля, роздухуване ковальським міхом, розжарювало мідь, злочинця вкидали всередину, і довгими гаками закривали ляду страшного черева Візантійці називали це — бути засмаженим у бику. Наступного дня охолону

закіптюжену бронзу чистили, полірували, і візантійці, які штовхалися на торговому майдані, не звертали на чудовисько ніякої уваги. Часом можна було почути навіть жарт: "Гляди, аби тебе не з'їв бик!" Публічність і жорстокість покарань привчили людей ставитися з великою легкістю до смерті й до способу смерті.

Мордування і страти, наганяючи страх на короткий час, добре загартовували нерви і уяву. Жорстокість сваволя і несправедливість Влади виробили в масах жителів Візантії своєрідну зневагу до смерті, ту зневагу, якій дивувалися всі свідки заколотів у столиці імперії.

Сьогодні Бик залишиться голодний. Вночі за наказом Євдемонія, префекта міста, на майдані Бика був поставлений дощаний поміст. На щілинистій підлозі три стовпи витягували довгі руки перекладин, кінці яких з кільцями для мотузів досить далеко виступали за межі помосту. Для стійкості стовпи укріплювалися розпірками. Фігура кожної шибениці нагадувала велетенську і потворну ламбду. '

Люди обліпили стіни, портики, покрівлі. Аравійці-сара-цини і сірійці, які вміли лазити по гладеньких стовбурах пальм, легко добиралися до капітелів і повисали там, схожі на чотирируких, безхвостих мавп. Право стати на легкий стілець, з тих, які раби зазвичай носили по вулицях для бажаних відпочити, продавалося — нечувана ціна! — за тридцять оболов.

Тиснява наростала. Воїни міського легіону, якими сьогодні командував сам префект Євдемоній, стримували на товпи кінськими крупами, списами й щитами. Насилу вдалося утворити вузький проїзд до ешафоту.

На дощаному помості походжали кати в шкуратяних, плямистих, хустром догори сорочках і коротких штанах. Виконавці волі Закону своїм виглядом викликали спогад про гігантських, схожих на людину, мавп.

Кати показували народу знаряддя мордування, щоб настрахати і зламати волю до злочинства і до заколоту. Це були обценьки на дерев'яних ручках, закурені та іржаві від крові, залізні зігнуті пруті для обпикання тіла, гаки для виривання нутрощів, лопаточки для обдирання шкіри, щипці для виривання нігтів та відкушування пальців, свердла для осліплення і долота для кісток. Як торговці, що пропонують товар, кати простягували підданам Юстиніана залізні решітки для підсмажування, семижильні пуги з важками та багатопалними якірцями, пили із зловісними зубами, ножі й залізні речі незрозумілого вигляду, дивної і тривожної форми, які приковували зір і викликали жах.

Натовп завирував з тисячоголосим гомоном відрازی й цікавості, страху й виклику. Люди підминали один одного, лунали смертні крики тих, хто мав необережність підняти руку і чиї ребра тепер тріщали під ліктями сусідів. Одчайдушно верещали жінки.

На мить крики ослабли. Показалися підводи з колесами на величину людини, запряжені вороними кіньми. На них, нещадно прикручені до стовпців, корчилися засуджені. Над головою кожного була прибита чорна дошка з написом: "Убивця і злодій". Букви нагадували гомілкові кістки.

Священнослужителі втішали засуджених, прикладаючи

Л а м б д а — літера грецької азбуки.

до їхніх уст хрести з вирізьбленим із слонової кості зображенням розіп'ятого, безсило обвислого на смертному дереві.

Збудження натовпу посилювалося. Передні, обертаючись, чіплялися за задніх, а ті мимоволі штовхали їх під ноги коней і колеса підвід. Показалися люди, які бігли по головах і плечах натовпу, стиснутого, як обручами. Вони падали, підводилися, знову падали і врешті провалювалися. Голови ворушилися, наче колосся: всі одразу, вони поверталися то в один бік, то в другий, наче майдан Біка орав вітер свинцевої ваги.

Жахливі підводи впритул під'їхали до помосту. Склавши в купу знаряддя мордувань, кати відв'язували засуджених і тягли на ешафот.

Першого, з руками закрученими ззаду так, що груди випнулися, готові тріснути, кинули на коліна. Він спробував підвестися. Меч, завширшки з долоню, майнув, наче крило. Безголове тіло, зметнувши струмінь крові, підстрибнуло і повалилось. Кат, як смолоскип, заніс меч, а його помічник підняв відрубану голову за вуха.

Дерев'яні труби подали деренчливий клич. У повсюдній мовчанці голосом, розвинутим частим вправлянням, Оповісник чи то прокричав, чи то проспівав:

— Так скараний Ніколіос, родом з Віфінії, за вбивство Памфілія, жителя дему Октагона, за вбивство Феодора, жителя Салімврії. Слава правосуддю Юстиніана Найсправедливішого, Всемилотивного, Найвеличнішого!

Майдан відгукнувся багатоголосим ревом. Ще й ще падав меч ката, кричали труби, ще три голови побачили і три імені почули візантійці. Двоє з чотирьох страчених вважалися венетами, двоє—прасинами. Поки що базилевс засвідчував свою безсторонність.

У натовпі передавали імена засуджених до повішання: два прасини, один венет.

Уранці впав колючий і ней. Гаряче дихання натовпу розтопило зимовий день. Від міріадів розпарених тіл над майданом Біка поплив легкий туман.

На смертному помості свідомо, з розрахунком не квапилися. Тіла страчених вкладали в домовини, прилаштовували голови до тулубів, схрещували руки на грудях. Віка прибивали повільно тільки чотирма цвяхами, щоб мертвим легко було встати на клич труби архангела в день страшного суду. Священнослужитель роздував жарини в кадильні для ладану. Три гроби ще чекали своєї ноші.

Мотузи вже були просунуті в кільця гігантських шибениць-ламбд. Кати затягли ковзкі зашморги на шиях осуджених і підштовхнули смертників до краю помосту. Труби дали сигнал протяжний, нескінченний.

Вчепившись у мотузи, кати, рвонувши, присіли. Як на гойдалках, троє тіл зметнулися над головами глядачів. І раптом на найвищій точці розмаху два мотузи обірвалися.

Незрозуміло чому, але мотуззя шибениць рвалося і в ті часи, і далеко пізніше. Рвалося, хоч завжди старанно підбиралось. Тільки один повішений повернувся назад, промчав над ешафотом і загойдався в страшному танці. Двоє інших, як каміння з

катапульти, впали в натовп. Сотні, тисячі рук простяглися до них і потягли напівзадушених, що вже не знали, чи померли вони, потрапили в пекло чи ще живуть.

Легіонери намагалися розвернути коней, з марною надією віддати катам їхню здобич. Повішених несли, передавали з рук на руки, переміщуючи на край майдану, до церкви святого Конона, куди наставив тупі роги мідний бик. Обидва смертники: і прасин, і венет — враз стали безмежно дорогими всім. Під жорстокістю і жадобою до кривавих розваг, під зневагою до себе і до смерті в душах візантійців жило те, що завжди і в найпохмуріші роки відрізняло людину від звіра. Жило милосердя, товариськість в співчутті до нещастя.

— Під захист! Під захист! — лунали вигуки.

Розчинивши двері, натовп заповнив храм, і чудом порятовані були покладені перед святими вратами вітара.

Насильство Влади зупинялось перед дверима храмів, ніхто не міг вихопити злочинця, який віддався під захист церкви. Християнські храми перебрали право захисного притулку, яке мали до них храм Соломона в Єрусалимі деякі храми Зевса і Аполлона в Італії і в стародавній Елладі, священні місця Сходу. Але сановники церкви мали й інше право — дозволяти Владі порушувати захисний притулок.

У сутінках майдан Бика збезлюднів. Місто замовкло, зоряне небо здавалося надзвичайно глибокою криницею з іскрами на дні. Січнева ніч повіяла холодом. Усередині храму святого Конона заночувало кілька сот чоловіків добровільної охорони.

Префект Євдемоній оточив святого Конона вартою. Невідомо, що вирішить патріарх Мена з волі Юстиніана.

Під кінець ночі, ніби кінні орди варварів, у Візантію ввірвалися шквали північно-східного вітру. Буря здолала вологі простори Євксінського Понту, і її невидима паща проковтнула нічний іней. В напоєному вологою повітрі ставав мокруватим одяг, залізо зброї покривалося крижаними краплинами. Табуни низьких хмар тяглися в шматованому лахмітті, і здавалося, ніби від них падали звуки, що нагадували глухі удари грози. Буря на Понті сягала рідкісної сили, далеко не кожного року гуркоту євксінських хвиль удавалося перейти сто сорок стадій, які відділяли Візантію від понтійського берега.

Кінські копита ковзали на брудній плівці розкислих нечистот, що покрила плити і кругляки бруківки. Всі мерзлякувато куталися в хутряні плащі, втягували в рукави руки із затужавілими від вологи ремнями поводдя. Під кимось упав кінь. Легіонер, сиплячи брутальні нечистиві лайки, з безтямною злобою рвав ховстилами рот коня і бив ногами нещасну тварину, в сліпій люті заважаючи йому звестися на ноги. Префект Євдемоній особисто робив останній перед світанком обхід постів.

Злий вітер народжувався десь у незнаних краях, за землями аланів і хозарів, у запонтійських пустелях. Він отруйно роздратовував почуття людей, мучив серця, збуджував пристрасті, розв'язував зло, що ховалося в грішних серцях. Євдемоній знав, що найбільше кривавих розправ, звірячих насильств, озлоблених бійок і особливо зухвалих пограбувань ставалося в дні панування північно-східного вітру. В ці ж дні були

звичні і вбивства незрозумілі, без очевидних причин, не викликані ані пристрастю, ні користолюбством, ті вбивства, які вчинялися з дивною легкістю для забави, задля задоволення жадоби крові.

Місто вже проснулося. Бронзові дошки храмових дзвіниць кликали до ранньої утрени. Курні, зі слабенькими цятками засвічених свічок, будинки бога здавалися печерами безмежної глибини, де творилася таїна, недоступна розумінню людини. Голоси захоплених молитвою злитно гули, над загальним рокотанням злітали вигуки священників, відповіді дяконів, високі ноти згідного на все хору.

Пориви вітру не могли віднести смороду фекалій, змішаного із запахом свіжого хліба: нічне випікання було щойно завершене. М'ясні лавки відганяли смородом завалящого м'яса і старої крові, рибні — тухлою рибою. Запах часнику зачіплювався в ніздрі, як гостроколючкові насінини бур'яну в поли одягу. Від вугільних жаровень несло димним гаром, підгорілою оливковою олією, на залізних сковородах шкварчали селезінки, серця, печінки, тельбухи підозрілого вигляду і бридкого запаху. Входи до напівпідвалів таверн були позначені нафтовими світильниками, прикритими від вітру закіптюженим склом. Плебс спішив набивати порожнє черево до настання дня.

Ніби мимоволі, рятуючись від копит коня префекта, якийсь чоловік чіплявся за стремено Євдемонія. Він спритно відскакував, обдаровуваний ударами нагайки, яка, між іншим, ледь торкалася його спини.

Вдень нишпорки префекта передавали донесення в будинках з потаємними входами і виходами, які пронизували квартал так, що тільки втаємничений міг знати, як пройти і куди вийти. В сутінках агенти діяли сміливіше. Люди натовпу, непомітні, як старі монети, вони з'являлися біля стремена префекта і зникали, неначе кажани. Сьогодні вони сповіщали про пращі, які виплітали ткачі замість полотен, про погрози сановникам, про погрози помститися, про саморобні кинджали, які роздавали зловмисники, про імена яких ще не вдалося дізнатись, про багатолюддя в храмах, незвичне для ранньої утрени, про те, що гул голосів мав неблагочестивий відтінок.

Тиранічна влада імперії не любила збіговиськ народу. Кожен префект, коли б міг, знищив би іподром, храми, базари. Та що вДієш, неминуче зло... Якби піддані спілкувались лише в колі своїх родин. Якби вони ніяк не спілкувались!..

Шпигун шепнув:

— Уночі зустрічалися старшини прасинів і венетів,— і між кількома іменами згадав Манассіоса-прасина та сенатора Орігена.

Як! Оріген, ворог прасинів, венет за кров'ю, якщо можна так висловитися. Згадавши образу, колись заподіяну Орі-генові базилисою, Євдемоній перестав дивуватися.

Чоловік діяльний, заможний, відомий візантіяцям, Оріген був жорстоко скривджений Феодорою в перший рік правління Юстиніана. Ця маленька подія характеризує мораль Палатія. Патрикій Симеон займав тоді посаду Хранителя Священної Опочивальні Феодори — був її скарбієм і управителем особистих надбань. Симеон був винен Оріге-ну, прострочив борг, а стягти через суд Оріген не міг —

Хранитель Опочивальні за посадою недоторканий. Двірцевий євнух потай сповістив Орігену, що Феодора прийме скаргу, бо має намір прогнати Симеона за промахи. Розпростершись перед базилисою, Оріген виклав скаргу. Бази-лиса мовила у відповідь ніжним голосом:

— О знаменитий патрикій Оріген! А євнухи підхопили хором:

— І яка ж у тебе видатна кила!

Розгубившись, думаючи, що він щось не так почув, Оріген вигукнув:

— О все милостива!

Та базилиса з тією ж ніжністю повторила його ім'я, і євнухи знову образили сенатора.

Під загальний регіт і глум Оріген втік з Палатія, зрозумівши, що його заманили сюди на оганьблення.

Оріген чекав нагоди помститися. Потім можна і померти, але як бджола, що залишає жало в рані.

Візантія добряче посміялася над невдахою сенатором. Багато разів сторожі замазували вапном велетенські кили на стінах Орігенового будинку, намальовані безпутними дотепниками.

Повеселившись два тижні, Візантія захопилася іншими посміховиськами і забула знеславленого сенатора. А базилиса?

Оріген сховався, як цвіркун у щілину. Відмовившись від виборної посади старшини дему, він нікого до себе не допускав, поширюючи чутки про смертельну хворобу. Два роки він ще тремтів, чекаючи якого завгодно обвинувачення, а за ним катування і страти. Прикладів судових розправ було надто багато. При собі Оріген завжди тримав відвар цикути, 'змішаний для певності з соком аконіту Напоготові були бритви, змащені єгипетською отрутою одна подряпина якою вбивала коня.

Не перестаючи поширювати брехню про хворобу, Оріген схуд, постарів/ Прикидаючись, він багато разів сповідався і причащався, наче перед смертю, і, розплачуючись, як мім за надто добре зіграну роль, справді мало не помер. На третій рік Оріген дозволив собі зцілитися святою водою від дерева хреста. За нею, нібито за навіянням уві сні, він посилав до Єрусалима. "Зцілившись", Оріген ризикував іноді бути присутнім на засіданнях сенату, який збирався за наказом базилевса на балачку про нічого не варті справи. Зважувався Оріген з'являтися і на іподромі, але тільки в ті дні, коли було напевно відомо, що Феодора перебуває в її улюбленому замиському палаці Гієроні чи на пала-

тійських віллах. Жінки не відвідували іподром, та базили-си могли насолоджуватись видовищем з-за ґраток церкви святого Стефана.

На майдані Бика, куди Євдемоній добрався вже завидна, не залишилося й сліду ешафота. Префект зрозумів: вночі варта спалила все дерево, гріючись. Стомлені легіонери були похмурі.

Міський легіон наwerbували з підданих імперії. Дехто з легіонерів мав у місті сім'ї, багато хто — друзів. На таких, звичайно, впливала тривога, що охопила Візантію. "Пора

б,— думав Євдемоній,— замінити касарійців, кап-падокійців, сірійців, віфінійців, лідійців, македонян та інших підданих скіфами, персами, ким завгодно, щоб утворити охорону з людей, які не мають коріння ані в столиці, ні в самій імперії".

Про засуджених, що сховалися в святого Конона, префект не хвилювався. З двох тисяч нишпорок, утримуваних префектурою, не менше десятка змішалися з натовпом добровільних охоронців захисного притулку. Злочинцям не вибратися непоміченими.

На місці Божественного префект задовольнив би бажання підданих і дарував би помилювання. Обидві хижі пташки дуже скоро знову попадуться, і з ними розправляться тихо. Можливо, варто роздати хліб...

Міський префект використовував як шпигунів не лише вільних людей, а й рабів сенаторів та інших відомих людей. Євдемоній вважав, що знає все, але сьогодні відчував марність своїх знань. Він боявся Візантії.

Хвала Христу, базилевс знає, що чинить! Підвладність волі Юстиніана давала Євдемонію відчуття блаженства, в його присутності зникали сумніви, все ставало простим. Побоювання долали префекта тільки далеко від Юстиніана.

Хоч злий вітер не втихав, похмурий ранок змінився світлим днем. Шум міста заглушив тривожний рокіт хвиль. Про море ніхто не думав. Купці завершили свої плавання до настання місяця бур, і нечасті зимові зв'язки підтримувалися тільки побіля берегів. Улітку синій, взимку Євксін-ський Понт ставав для подорожан чорним морем.

Візантіїці сприймали зиму як неминучу, але коротку неприємність. Річки й рівчаки не замерзали, і не щодня заморозки грудневих і січневих днів могли затягти калюжі крихким склом тонкого, наче папірус, льоду. Дуб і лавр

8 в. і ванов 225

зберігали зелень, зеленіла і трава. В ясні дні сонце пригрівало настільки, що можна було скинути шубу.

В неділю, що йде за днем свята хрещення Христа, населення Візантії звикло до особливо цікавих видовищ на іподромі. Сьогодні кам'яні лави-трибуни прийняли понад десять міріадів людей. Перед початком служителі венетів, яких можна було впізнати за синіми хітонами, і служителі прасинів — у зелених — прогулювали на арені коней. Шанувальники перегонів, як завжди, вигукували клички улюбленців:

— Гунн, Красунчик, Дикий, Меркурій, Чудесна...

Було прохолодно, і глядачі куталися в що хто міг. Для заможніших килікійські кози дали білі шкури і білі тканини, бідніші вдовольнялися сукном із жовто-коричневої непромитої шерсті. Виднілися і сарацинські сукна, такі ж чорні, як шатра кочівних аравітан. Єгипет надсилав пухнасту вату госсіпія, теплим шаром якої підбивали матерію, зіткану з ниток коноплі, льону і того ж самого госсіпія. Поширені були короткі шуби з рябих шкур лошат і телят, коричневі накидки з оленячих, руді лисячі, жовті із шкур корсака, кошлаті овечі — всі завезені із слов'янських земель.

Ганчір'я закривало заклепані ошийники. Досвідчене око визначало рабів за міцно обв'язаними головами — так ховали роботу хазяйської бритви, яка виголювала половину волосся чи спереду назад, чи впоперек, чи навскоси. Дехто з вельмож брав із

собою рабів для обслуги.

Вищі сановники могли отримати насолоду від видовища ігор з даху кафізми, а народ міг бути ошасливлений спогляданням сановників, які здавалися бюстами, розставленими на обводі даху

На третьому поверсі зовнішньої стіни кафізми виступав мармуровий горельєф старця в лежачому положенні з веслом у руці. Для підданих ця подоба язичницького Нептуна знаменувала владу базилевса над морями. А всередині дуже зручно влаштувався префект міста — чудовий пункт для спостереження. Місця вистачало і для писця, який встигав занотовувати потрібне для пам'яті сановника.

Завчасу попереджений, Євдемоній зустрів базилевса внизу сходів, що вели через усі поверхи кафізми. Виконуючи палатійський ритуал, префект упав на коліна і, спритно торкнувшись ноги базилевса, встиг її поцілувати, зовсім не завадивши рухові Найвеличнішого.

Складному етикетові вчилися в кращих мімів і акробатів. Віддати належне базилевсу чи базилисі, коли вони були в спокої на місці, не становило ніякої складності. Найнеотесаніший провінціал навчався цього за шість-сім двогодинних уроків. А от вітати базилевса на ходу при всьому бажанні міг навчитися не кожен. Незграбні опинялися між Скіллою та Харібдою: промахнутися чи, що вже майже злочин, завадити Божественному зробити крок! Тому люди, в собі непевні, ховалися і намагалися наблизитися до Володаря імперії в зручнішу мить.

Розігнувшись, Євдемоній пішов слідом за базилевсом крученими сходами, відстаючи на одну приступку. Юстиніан опирався на плече префекта, а той, виставивши по-черепашому голову, тихо доповідав про вранішні та нічні події. Вихованець римсько-грецької культури, Євдемоній мав дар коротко висловлюватись. На тридцять третій сходинці префект устиг завершити:

— Якщо Твоя Божественність забажає, вона випустить двох. Твій раб тобі знову їх зловить.

Відчувши, що Юстиніан перестав спиратися на його плече, Євдемоній, скоряючись безсловесному повелінню свого божества, відстав. Він усе ж зважився дати пораду, бо над ним не тяжів погляд базилевса. Та навіть так, збоку, він не посмів натякнути, що бажано змастити салом хлібної подачки огрубілі губи підданих.

Він не розкаювався. Дотикання базилевса, хвилина спілкування з базилевсом зняли клопотаність і погані передчуття.

Порожні очні заглибини сліпого бога Теплих морів і вигадливо прорізані прощілини в кучерях поступили на службу префекту.

Цього сонячного, але холодного дня вознесіння Юстиніана на кафізму сподіялося в хмарі хутра горностаїв, шкурки яких привозили купці з північного берега Євксінського Понту. Поверх горностаїв була накинута порфира, складки якої, після того як Юстиніан возсів, розправили невидимі для підданих руки.

Явлення влади було зустрінуте недовгим відгомоном голосів. З хвилину, наче в пташарні, яку огортає сон, то там, то там ще чулися викрики, після того незчисленне

вселюддя стишилося. Заплющивши очі, можна було вважати себе в пустелі. Євдемоній здригнувся. Що це? Жодного вітання! Але ж крім підданих, які виказали своє невдоволення, понад тисяча тільки його агентів було на трибунах.

8*

227

Скільки там було шпигунів Іоанна Каппадокійця, Трибоні-ана, Кол оподія і базилиси Феодори? Он хтось встає. Ні, його хапають, він зникає.

Юстиніан любив коней, і стайнича прислуга змушувала скакунів виробляти на арені красиві і складні фігури. Чи дивився Божественний на арену, Євдемоній не знав. Але трибуни дивилися тільки на кафізму.

Від лівих до кафізми трибун, які належали прасинам, відокремилося десятків зо два людей із зеленими бантами і поясами. З трибун венетів теж підвелася група людей, в синіх кольорах. Прохачі йшли до кафізми в низькому поклоні, з опущеними головами, горблячи спина — не можна було б докорити підданим у зухвальстві.

Старшини прасинів і венетів об'єднались біля підніжжя лівих сходів. Їх називали Сходинами Милості, бо в Євангелії сказано: ліва рука даючого не повинна знати, що робить права. В правій кесар тримав меч, у лівій — кулю держави, увінчану хрестом розп'ятого.

Євдемоній перестав бачити старшин, але знав, що вони піднімаються крутими східцями. Ось верхні досягли площадки перед мідними дверима. Префект припав до дірки очної виямки лівим вухом. Праве чуло гірше після удару каменем по шолому в битві з персами.

Наступила мовчанка, тоді голос Оповісника спитав, якої милості просять піддані.

— Воля божя і фатум якось порвали мотузки засуджених,— відповів хтось,— то нехай змилується Єдино Великий і нехай заспокоїть свою столицю...— Прохач, вдаючись до загальноприйнятих формул, називав себе і всіх підданих червами і тліном, нікчемством і болотом. Але префект вловив блюзнірську погрозу в словах Манассіоса — він упізнав його голос. Заспокоїти столицю? Отже, якщо базилевс не пощадить повішальників, столиця не заспокоїться?

Не відриваючи вуха від щілини, Євдемоній прошептав писцеві: Зазнач: Манассіос погрожує бунтом...

А це говорить сенатор Оріген. Агенти донесли правильно, Оріген повторює Манассіоса слово в слово. Ба, всі заяложені запевнення і самоприниження не варті іржавого обола, їх повторюють усі вже понад два століття, відтоді, як Костянтин установив Етикет Палатія і формули прохань. По суті, Оріген зухвало погрожує, як і Манассіос.

Гострим нігтем префект клюнув голову писця:

— Оріген. Теж. Оповісник кинув, як камінь:

— Чекай... те!

Стомлені трибуни заворушилися, почувся наростаючий гул юрмиськ, спроможних дотримувати мовчанку лише лічені миті.

Перекинувши скляницю годинника, Євдемоній дивився на струминку мілесенького піску. Як довго... Милість чи відмова? В обох випадках Юстиніан може зумисне розпалити хвилювання натовпу. Наростаючи, конус піску провіщав щось значне.

Єдина влада, єдина воля... З руху на трибунах Євдемоній зрозумів, що Оповісник підняв руку, закликаючи до уваги.

— Ні!..

Слухали старшини, слухав Євдемоній, піддані ще чекали. Префект з прикрістю переживав свою невдачу. Навіщо, дурень, ліз він з порадою! Тупоголовий, він не зумів угадати волю Божественного. Якщо доля дозволить, більше ніколи він не скаже ні слова...

Євдемоній відчував, як поволі сходять старшини; приступки Сходин Милості вузькі й круті. Нехай бог вчинить так, щоб один з бунтівників упав! Сміх натовпу перетворить трагедію на балаган. Хіба богам важко сотворити таку дрібницю?

Внизу старшини розділилися. Вони повертались на свої місця, і кожен показував підданам руку з чотирма затисну-тими пальцями і з великим, опущеним униз. Знак немилості, який прийшов ще з язичницьких часів італійського Риму. Базилевс не прощає.

Трибуни ойкнули, ахнули, встали. Міріади роззявлених пащек вивергли рев, одностайний, низький і пронизливий водночас. На арену водоспадом потекли голови в сплеску рук, палиців, ножів.

Не можна було позбавити м'ясника сокири і різака, столяра — долота і стамески, сім'ю — колуна для дров і кожного — шматка заліза на дерев'яній ручці для хліба, м'яса, овочів. Неможливо було заборонити носіння ціпків і палиць. Отака зброя і закрутилася над юрмиськами розлютованих глядачів.

Зникли дерев'яні загороди арени, зникли охоронці порядку — курсореси з їхніми жезлами, вигадливо обвитими стрічками,— насправді списками. Служителі іподрому не встигли забратися з арени. Затиснуті натовпом, коні ставали дибки. Під людьми тонує Хребет — довга споруда всередині арени, прикрашена статуями і символічними витворами. Одинадцять міріадів бунтівників. Що вже тут помічати імена...

Гвинтовими сходами префект вибіг на вінець кафізми. Платформа з кріслом базилевса спорожніла, напевно, зараз Божественний був уже в церкві святого Стефана. Але місце префекта міста — тут.

Натовп кинувся на обидвоє сходів кафізми. Мідні двері заgrimіли під ударами ломак. "Дурні,— подумав Євдемоній,— тут чи впорався б залізний лоб тарана". Бачачи, що двері не піддаються, бунтівники спробували поставити на площадці живу драбину. Охорона Євдемонія показала безголовим мечі. Можливо, погроза і не подіяла б, якби натовп залишився, але іподром безлюднів. Не відступаючи від усталеної традиції, піддані, посварившись із володарем, квапилися покинути іподром.

Об крісло базилевса вдарився камінець і, відскочивши, поранив в обличчя одного із захисників кафізми. Каміння било в верхній карниз кафізми, дробило мармур і само розсипалося гострими осколками.

Розтікаючись, натовп тягнув за собою пращників. Вони відступили знехотя: не кожному ще випаде погратися пращею проти Священної кафізми, де з'являється Священне тіло.

Короткочасне стовковисько біля головної брами залишило на піску чийсь тіла. "Розпізнали моїх людей",— подумав Євдемоній. Він утомився, йшла обертом голова, нудило. І навіщо він дав Єдиному безглузду пораду, як він посмів не вгадати волю Найулюбленішого! Щоб не впасти, Євдемоній обперся на огороду кафізми. В середині лівого боку дивний біль, якого він досі не знав, мучив серце. Префекту хотілося заплакати, щоб, наче жінці, полегшити горе.

Він дивився на арену. Як завжди після буйства натовпу, витолочений пісок був усіяний клаптями одягу, згубленими шапками. Валялися трупи розчавлених коней. Лежали й люди, одні схожі здаля на купу ганчір'я, інші — дивно плоскі, вчавлені в пісок. Мало їх, мало. Префекту хотілося мати огненний меч архангела, щоб знищити одним змахом усіх підданих, які посміли порушити вірність Обоженному.

5

Євдемоній був цілком певен у тому, що пізнав істину: імперія, наче піщаник, зіплений з дрібнюсінських часточок, складається з маленьких людей, які за час короткого земного життя повинні вірнопідданською поведінкою убезпечити собі можливе благоденство в житті вічному. І там, на небесах, та сама ієрархія: маленькі душі маленьких людей утворюють хори, що прославляють вищих. Євдемоній вірив у добро: вірнопідданий хоче жити мирно на своєму клаптику землі або займатися своїм ремеслом, хоче бути ситим сьогодні, і не більше. Якщо маленька людина повстає— винне підбурювання злих. Диявол споконвік заважав богів.

Префект заचाївся в старому будинку, якого подарував колись його прадідові базилевс Феодосій. Занедбана й тісна будівля. У внутрішньому дворіку-атріумі, в бідності облупленого портика, статуя Аполлона з благочестиво приліпленими крильцями зображувала серафима, амури, підправлені тиньком,— ангелів, перероблений Морфей — апостола. В центрі дворику зелено-рудий тритон роззявляв непотрібну пащу над оброслою мохом порожньою чашею басейну.

Будинок здавався зачавленим громадям ^раму Христа, який насунувся на нього своєю глухою огорожею. З обох боків вулиці були зведені багатоповерхові будинки-вулики, де здавалися в оренду кімнатки, які тяглися вздовж довгих і вузьких .прощелин-коридорів. Задля економії місця поверхи прибуткових будинків з'єднувалися зовнішніми сходами. Часом слабенькі поруччя подавалися під натиском п'яного чи незграбного пожилця. Вулиця називалася Шерстяною, чи, просто, Шерсть, за масою ткачів, що мешкали тут.

Вівцю ховають в отарі, людину — в натовпі. На вулиці Шерсті люди кишіли, як воші в повсті. Тут префект і його контуберналії-співробітники зустрічалися з нишпорками. Кишло шпигунів мало кілька виходів і прихованих лазівок. Сидячи тут, Євдемоній,гза зужитим згодом висловом, уподібнював себе павукові в сітці.

Сьогодні заподадливість нишпорок сама говорила про неординарність подій. Багато

хто з ремісників покинув роботу. Юстиніана, Феодору, сановників ганьбили і проклинали на кожному перехресті. Помічали рабів, які відкрито виголювали собі голову у вуличних голярів. Раб, позбувшись жмутів волосся, залишених на його голові хазяїном, ставав схожим на вільного. А! Непокірність рабів змусить замислитися бунтівливих господарів...

Гірше Євдемоній вбачав у дальших змовляннях венетів і прасинів. Замирення ворогів загрожувало справжньою небезпекою. Люди рішучого вигляду відверто змушували ковалів, які працювали на ринках, кувати наконечники пік, ножі і навіть мечі.

Префект слав частих гінців у Палатій до Іоанна Каппа-докійця. Розмежовані ревнощами до милості базилевса, сановники не були друзями. Але Євдемоній довіряв розуму Носорога та його відданості Юстиніану.

Єретики підняли голови. Монофізитствующий відлюдник на ймення Василіск ошаліло сповідував схизму, привертаючи увагу слухачів сміливістю викриття базилевса. А колись же трапився було день, коли тільки щаслива доля порятувала самого Євдемонія від зближення із знаменитою своїми звабами гетерою. Базилиса мстиво знищувала хоч трохи помітних людей, які скористалися "дружбою" з дочкою іподромного підмітайла Акакія. Колишні коханці викривалися катуваннями в чому завгодно: в замахх на життя базилевса, в змовах, у зносінах з ворогами імперії, в содомському гріхові, за який закон карав нівеченням.

Сьогодні писарі заповнювали папіруси сотнями імен, переданими нишпорками. Префект розсилав міських вісту-нів-оповісників оголошувати накази. Всім підданим слід розійтися по домівках і зайнятися своїми справами. Захоплені на вулиці раби будуть биті канчуками і передані хазяїнам, які заплатять пеню. Вірнопіддані запрошувалися сприяти Владі.

На вулицях розклеювались аркуші пергаменту з літерами завбільшки з палець. Префект повідомляв про готовність військ розправитися із заколотниками, оголошував номери легіонів та імена полководців.

Як буває завжди в таких випадках, префект брехав і залякував. Він чудово знав, наскільки ляклива золочена гвардія Палатія, необхідна реформа якої не була завершена. Найнадійніші три сотні спафаріїв, ці добірні силачі — особиста охорона базилевса, його обладунок, який не розстанеться з тілом. Слов'янська схола-загін надійна відчуженістю від Візантії, але цих зайд з Далекої Півночі навіть менше, ніж спафаріїв. Велізарію було дозволено ввести в Палатій тільки частину з кількох тисяч його іпаспистів. Щоправда, не так далеко від міського муру сидять випробувані найманці — готи й герули — в тимчасових таборах. Та Євдемоній більше не посміє підказувати Божественному: не через страх не вгадати його волі. Ні, легше буде покластися на провидіння Обожнюваного. Він знає Сам.

Сам префект міста мав легіон повного складу. В кожній центурії налічувалось шістдесят легіонерів, дві центурії складали маніпулу, три маніпули — когарту. Десять когарт — три тисячі шістсот мечів. Як завжди, в строю не вистачало десятої частини

відпускних і слабих. У звичайних обставинах одинадцятий легіон справлявся з охороною порядку у Візантії. Сьогодні Євдемонію хотілося б мати дев'ятий і чотирнадцятий легіони, які раніше стояли в місті. І військових будівель у самому Палатії було значно більше в дні правління попередника Юстина і Юстиніана. Нині більшість схол у Палатії стояли порожні, вікна й двері позакладали камінням, щоб ніхто не забруднював приміщень.

Сьогодні Євдемоній вперше замислився, згадуючи, порівнював. У Римі італійському численні війська, зібрані в місті, звикли грати з Владою. Не так ^авно старий Юстин купив війська задля своєї користі золотом, отриманим від євнуха Амантія. Мудрий, істинно божественний базилевс Юстиніан...

Почувся дивний звук, наче щур шкребе стіл. Євдемоній опам'ятався. Перед префектом схилився агент, одягнений під вуличного продавця коржів і справді дуже схожий на щура. Це він, знудьгувавшись, насмілювався нагадати Євдемонію про себе.

— Говори! — наказав префект.

— Преславний найсвітліший,— розпочав шпигун з обов'язкового титулування сановника,— по-перше, я налічив за час, за який двічі можна ступою обійти іподром, п'ять сотень людей, озброєних ножами. По-друге, я напав на слід. Хтось збирається запропонувати золото палатій-ським військам і твоїм* легіонерам. Мені теж потрібне золото, щоб піти по сліду. Трошки-трошки.

Євдемоній збадьорився. Все розкриється. І ніхто не уникне кари, ніхто!

Сановникові згадалася строфа, складена одним жовторотим ритором:

Хитромудро спаливши одне Поліфемове око, Одиссей врятував і себе, і своїх. Осліпити ж імперію, тисячоокістю нишпорок зрящу, нема Одиссеїв...

Звичайно, нема. Які там Одиссеї! Ім'я писаки стало відоме префекту раніше, ніж на ситовнику висохла сепія. Поет сказав істину. Та вибрав не ті слова, зловмисно порівнюючи святу імперію з диким циклопом, а її слуг — з собаками.

Є спільне між книжниками і провісниками Долі. Їхня мудрість корисна для інших, але марна і небезпечна для них самих. Така воля бога, який любить людей, смиренно-слухняних розумом. Тому префект розчавив письменника мимохідь, як мурашку.

На майдані Бика, вилізши на спину мідного страховиська, пустельник Василіск звертався до юрби:

— Брати, родичі во Христі, не вірте рясі й ризі. Єдино вірте слову, тому що бог є слово. Хіба не Христос сказав, що легше верблюдові ввійти у вушко голки, аніж багатому в царство небесне! Хіба не він заповідав шанувати бідність найбільше за все! В кого є два хітони, один віддай ближньому.

Пустельник встиг зібрати коло себе кілька десятків послідовників. Наслідуючи визнаному ними вождеві, вони озброїлися дрюками з хрестоподібними поперечинами. Це вони висадили Василіска на Бика.

До вечора з півдня дихнуло вологим теплом, дивним для північан, звичайним для візантійців, звичних до різних перемін. Але багряний захід, що нагадував кров'янистий жовток насидженого яйця, мало доброго провіщав на завтрашній день.

Пустельникові перешкодили — згорталася маніпула, яка охороняла храм святого Конона. Іоанн Каппадокієць дав знати префекту, що про осуджених "можна забути". Народ уже встиг звикнути до того, що легіонери стоять біля храму, і не помічав їх. Зараз засвистіли, загутютюкали. Відступ військ збудив сміливість, натовп згуртувався. Багато хто витягував пращі, витягував із торбин, захованих під хітоном, гладенько викачані морем кругляки.

Оточена маніпула зупинилася. Двома вигуками центуріон перешикував квадригу в квадрат. Утворилося чотири стіни довгих щитів. Візантійці оцінили красу маневру. Дехто заплескав, наче мімам. Один із випадкових ватажків, які з'являються і зникають, наче тріски на гребенях хвиль, звернувся до візантійців:

— Назад! Покладіть каміння в торби! Бережіть їх, нам ще будуть потрібні пращі. В легіоні — наші брати. Поговоримо з ними.

Пустельник терпляче стояв на спині Бика. Натовп слухав ватажка, який спокушав легіонерів:

— Одновірці, римляни! Що для вас цей базилевс! — Він робив жести звичного оратора.— Що священні тіла Юстиніана і Феодори, їхні голови та інші частини, які непристойно згадувати. Що ви скажете щодо списків старшинства, які раніше забезпечували ваше майбутнє? Хіба не цей базилевс — яка ганьба! — наказав не викреслювати померлих. Нині ваші мертві товариші стоять на вашій же дорозі, заважаючи живим наближатися до вислуги. Коли ви старієтесь, у вас одбирають пояс воїна. Скарбник каже: "Я не знаю тебе", і ви залишаєтесь без плати, заслуженої вами за законом. Що ж вам цей базилевс! Адже ви не гепіди, не герули, не варвари, які обжерлися золотом Другого Риму. Може, ви зуміли стати гуннами чи масаге-тами? Ні, золото, яке Юстиніан вичавлює з нас, наче олію з оливків, іде не вам. Ви — римляни. Варварів годує цей базилевс, а ви худнете.

Розорений ритор чи опальний легіст сипав/сіть з перцем на відкриті рани. Всі знали, що Анастасій Мовчазний залишив у скарбниці триста тисяч фунтів золота, а Юстиніан за кілька років усе проциндрив на розкіш Палатія, на нерозумне будівництво. Подумайте, йому мало місця на твердій землі. Щоб забрати місце в Пропонтиди, Юстиніан нарощує береги. Золото, вибране на такі безглузді роботи, все ж залишалося в імперії. Але Юстиніан перетворив скарбницю на дірявий горщик. Золото йшло варварам, від яких базилевс відкуплявся, варварам, яких він наймав. Недавно Юстиніан заплатив Хосрою золотом за перемир'я і зобов'язався щорічно сплачувати данину.

Оратора слухали з цікавістю. В легіонах і так перепурхував злий жарт: "Чому не народився я персом?.."

Маніпула пішла спокійно, і пустельник своєю ломакою вдарив по гулкому тулубові Бика, закликаючи до уваги. Йому завадив чоловік у чистому шерстяному хітоні, з бобровою шапкою на голові.

— Ти правду казав, ченець, про розпутство Феодори паскудної. І Юстиніан не людина, а владика демонів. Та навіщо ти підбурюєш бідних проти багатих? Бог всевишній влаштував усе. Якщо не буде багатих, хто подасть милости-ну бідному? Хто

дасть хліб і роботу? Скажи мені.

Василіск пішов на диспут:

— Я розумію тебе, ти є голос церкви високої. Демон спокушав Христа в пустелі, пропонуючи йому багатства всесвіту. Христос не став слухати демона, твоя ж церква — спокусилася!

— Богохульствує!

— Мовчи,— почулися голоси,— дай йому говорити.

— Брати,— волав пустельник,— апостоли склали обітницю бідності, безсрібництва. Апостольські християни жили в чистій спільності, ділячи хліб та одяг. Слухняна в базилевса висока церква зрадила віруючим. Базилевси-язичники запропащали тільки тіло, а нинішні загублюють душу на вічні муки. Погляньте на патріархів, єпископів, пресвітерів, дияконів. Хто кадить демонові Юстиніану? Вони! Хто не заступається за гнобленого, не відводить руку сильного, не викриває винного? Вони, вони, вони! То нехай же мені вдасться розкрити блуд високої церкви, капища ідолського, опору гріха базилевсів! Нехай же вдасться мені вказати...

Оплески змішалися з прокляттями. Залунали гнівні викрики:

— Схизматик, донатист!

Почалася тузанина. Когось підхопили, розгойдали і кинули на мідну спину Бика.

Хтось, показуючи натерті воском таблички, пояснював:

— Нишпорка, він щось писав, ховаючи руки!

— Давай прочитаю! — крикнув Василіск.— Никодим-чинбар, Микола-ткач, Феодор Кавун, Ананій, раб Страти-гія, Стефан-візниця... Брати, та тут же десятки імен!

Запідозрений звівся на коліна; витягнутим, як морда, лицем він дивовижно був схожий на щура.

— Препаскудний! —ломака пустельника знялася над агентом префекта.

— Ні,— відмовився від свого наміру пустельник,— не оскверню древа, благословенного Симеоном Стилітом, дотиканням до чотирижди нечистого! — і скинув униз постачальника катів.

Стогін, вереск, писк, тупі вдари кима, прокляття і тупання на одному місці людей, що збилися в купу, наче для шаленого танцю...

Таблички, які могли розчинити двері в'язниці для багатьох, були опльовані, поламані, розтоптані.

Ніч, яка непомітно опустилася на місто, розпочиналася закликами:

— До тюрми!

— Звільнимо мучеників!

— Смерть донощикам!

— Смерть суддям!

— Смерть Євдемонію!

— Перемагай!

— Напинайте вітрила!

Розділ шостий ВОГОНЬ

Горгона, тільки глянувши, перетворювала
на камінь живих.

У порівнянні з пізнішими
злодіяннями всі ці Гідри,
Горгони — нікчемний міф.

Дурниці!..

Із стародавніх авторів

і

1

У час призахідний заклики — перемагай, напинай вітрила! — лунали на багатьох
вулицях і майданах Візантії.

На тілі велетенського міста лихими болячками здувалися нариви тюрем, ланки
ланцюга, викуваного Владою.

Євдемоній не міг втрутитися, хоча і вчасно дізнався про небезпеку, що загрожувала
тюрмам,— префект боявся розпорошити свої і без того слабкі сили. В такий час не
варто думати про ув'язнених. їх не так багато. Правосуддя імперії було швидким.
Переважно злочинства і злодіяння каралися смертю. Зрідка вдавалися до заслання.
Тих, що не сплачували податків, спішили продати в рабство.

Скоряючись наказам, легати і трибуни відвели свої когорти обхідними шляхами,
обминаючи широкі вулиці й майдани. Одинадцятий легіон відходив до Палатія, щоб
стати між базилевсом і містом. Вервечки легіонерів рухалися, як змовники. Трибун
очолював першу мані пулу когорти, центуріони замикали свої мані пули. Легат,
скарбій, писці, профос з різками і сокирою ішли позаду когорт, щоб стежити за
легіонерами. Даремна завбачливість! Мані пули втрачали людей. Втікачі, знаючи
місто, як свою долоню, зникали безшумно, наче кажани. Не порушуючи воїнського
братства, центуріони мовчали про тих, хто покинув стрій, а легіонери й не думали
виказувати своїх. Вони скорялися наказові, хоч давні кривди й ворушилися, наче
хробаки в запущених ранах.

Мури тюрми в кварталі Октогон, брудні вдень, вугільно-чорні вночі, колись були
відмежовані ровом і від вулиці й від сусідніх володінь. Раніше це була казарма, що за
староримським звичаєм виступала й укріпленням. Другий Рим перетворив казарму на
тюрму і насунувся на неї з усіх боків. Рів засипали, до мурів притупилися будівлі,
позаду звели храм нового бога імперії. Вулиця, що було розширилася за рахунок рову,
звужилася під натиском протилежних будівель.

Двір казарми, ставши двором тюрми, забудувався житлами наглядачів. Мури
підняли, поставили подвійні ворота, між якими сиділи люті псиська. Щоб пропустити
чужих, ланцюги вкорочувались хитромудрим пристроєм. Вільних і невільних
відвідувачів зустрічали люте гарчання та бридкий сморід псарні.

Приставивши до внутрішньої стіни драбину, один із сторожів виліз на стіну і
намагався перекинути гамір натовпу і гавкіт собак:

— Чого шукають римляни? Тут немає ні грошей, ні вина!

Сторож, він же кат, заявив, що вперше за немалий досвід життя він бачить людей, які своєю волею бажають залізти в тюрму. Жарт сподобався, та в загальному гамі його оцінив мало хто. Кат ще стовбичив на стіні, і нові знайомі порівнювали його з котом на даху, коли перші ворота впали, вибиті колодою. Кат скотився в двір.

Їх було вісімнадцятеро, що поєднували професії катів і тюремщиків, ситих, вдоволених життям, знахабнілих у благоденстві. Вони виступали спадкоємцями померлих і страчених, їм за законом належали взуття й одяг, зняті з тіл. Вони з'їдали більшу і кращу частку їжі, яку приносили друзі й родичі в'язнів, їм перепадала і милостиня м'якодушних християн, які не забували заповіти святих про милостину нещасним грішникам. Понад усе те кати отримували від префектури по одному оболу в день за кожного в'язня і окрему плату за катування і страту.

М'язисті — кволий не годиться для такого ремесла,— важкі, звиклі погрожувати юрбам показом знарядь катування, кати розгубилися. Захищатися? Але як? Вони звикли бити, відбирати в беззахисних, мордувати тих, хто не міг чинити опору. Хто в місті не знав про події на іподромі?! Та ні під жодний товстий череп не закрадеться думка, що розшаліле місто рине бунтом і на їхню затишну, любу, рідну годувальницю, на м'яке гніздечко-тюрму.

пси смертно заскавували під ломаками, ножами, саморобними списами. Повалились і другі ворота. Кати, божеволіючи, лізли на мури, марно намагаючись сховатися; комусь, випадково згубившись у натовпі, вдалося втекти в загальному розгардіяші, в поспіху, в ошаленінні.

На перший поверх тюрми вели двоє дверей, на другий вибиралися зовнішніми сходами. Залізні засуви замикали висячі колодки. На вимогу обложників тюремники повідмикали колодки, поскидали засови.

— Вогню, світла, вогню!

Відгукнулися ті, що вже порядкували в житлах катів, розхапуючи майно. В огнищах знайшлися непогаслі жарини, в коморах — олія. Смолоскипи скручували з ганчірок, на які руки, схожі на кігті, перетворили зірваний з катів одяг. Тепер кати, голі, стали дуже помітними.

Освітили залу допитів звичайного в імперії вигляду Підвищення посеред зали блюзнірськи нагадувало олтар. Це було місце суддів, тут же прилаштовувалися писці, які записували питання й відповіді. Без протоколу нема правосуддя. Кам'яні лави, підняті на лікоть над підлогою, аби катам не особливо гнути спину, мали виймки для кистей і щиколоток. Вони були трохи нахилені і на них видовбані канавки, продовжені на підлозі до горловини клоаки.

Біля огнищ валялися мішки з вугіллям звичайнісінького вигляду. Такі розвозять вуглярі на спинах ослів, вигукуючи: "Вугілля, вугілля!..."

На стелі стирчали гаки з мотузками, ланцюгами, нашийниками, зашморгами. На стінах були розвішані в назавжди установленому порядку знаряддя катувань точнісінько такі самі, якими вчора мало не ці самі кати залякували підданих. У всіх тюрмах знаряддя правосуддя були однакові. Набір, установлений звичаєм і законом,

замовлявся префектурою.

Побачивши катівню, натовп розлютувався ще страшніше. Жах і гнів породили бажання, яких щойно ще не було Катів тягли до мордувальних лож, долаючи опір, виламували руки, ноги і, нарешті, розтягували. В неумілих руках добровільних виконавців вирую кліщі, ножі, шпиці, гаки для нутрощів завдавали широких, надто кровоточивих ран.

Зводились порахунки. Відомщали за брата, сина, батька, сестру, матір... З диким торжеством над катованими вилискували свіжоголені голови рабів, скуйовджені чуприни ремісників, сиві кучері і лисини старих. Хтось із вибалушеними очима на перекошеному обличчі метався, хапав за руки месників і репетував:

— Брати, іменем Христа милосердного! Не спішіть! Обережніше, аби не так швидко вони повмирали. В ім'я найсо-лодшої Пріснодіви Марії...

В глибині катівні чорна паща арки відкривала прохід до номерів. З-за дверей, суцільних і ґратчастих, чулося різноголосе завивання. Це в'язні, вражені ревиськом натовпу і стогонами катів, не розуміючи, що діється, в жаху зустрічали свою останню годину.

Більше ні в кого було питати ключів. Замки збивали ломиками, призначеними трошити кості. Катівський меч став відмичкою.

Лють змінилася захопленням. Злі мучителі розпливлися в радості. Руки, вимазані кров'ю, ніжністю змагалися з материнськими. Того, хто не міг іти, несли. Ноги сковзались, провалювалися в смердючі стоки, продовбані із спільних номерів до спільної клоаки, де людська кров по-блюзнірськи зміщувалася з нечистотами.

Ніхто не запитував, хто цей живий скелет з гнійними ранами від мордувань: невинний, на якого звели наклеп здирники, чи такий, що обмовився необережним словом, злощасний неуплатник податей. Чи страшний убивця, що не змилювався над дітям, злодій, який не погребував жебрацькою сумою. В'язні — пригноблені. Зараз усі були, як брати.

Пробившись у двір тюрми і на вулицю, рятівники показували звільнених, піднімаючи їх догори, наче знамена, щоб усі могли порадіти. І — пізнати живе свідчення своєї сили, яка ламає навіть тюрми.

Хтось падав. Ненароком, у захваті від своєї сили, схожої на силу ріки, яка прорвала греблю, звільненого душили не помічаючи.

Залунали викрики:

— Відплати суддям! Смерть суддям!

Чоловік з кучерявою, наполовину виголоною головою закликав, вимахуючи катівським серпом:

— Я знаю будинок судді!

Крики, тупіт, удари в мідні тарелі посилилися. З гарячковою покvapністю, розцяткований плямами курних смолоскипів, натовп увірвався в тиху вулицю. Патрикiанські будинки, в яких двері й вікна були не лише замкнуті, а й завалені зсередини всім, що потрапило під руки, ніби знітилися безголосі, без єдиного вогника

— страх гасив навіть незгасні лампади перед іконами.

Патрикій Тацит зібрав близьких домочадців, кому міг довірити. З тайника, відомого лише главі сім'ї, його дружині і старшому синові, витягались клинки зі срібними руків'ями в піхвах, оздоблених коштовним камінням, розкішні кинджали. Тут же ледь тремтяча рука намацувала меч предка, строгий, простий, але міцного заліза, знаходила кривий акінак 1 перса, здобутий у Месопотамії, двосічну франціску, привезену з Рейну, мідійський щит, обтягнутий камінно-твердою шкурою слона.

Патрикій згадував перекази про будинки персів, схожі на фортеці з гарнізонами. Що далекі роки! Зовсім недавно спокій Візантії охороняли і три, і п'ять легіонів, та й у Палатії жило надійне військо. Охлос 2 боявся буйствувати. Навпаки, тоді загрожувало буйство самих військ, солдати самі суть озброєний охлос. Римські мечі вбивали римських імператорів, вискочки купували діадему золотом, розсипаючи його в казармах. Як нерозумний старий Юстин і мерзотний Юстиніан.

Знання не приносять щастя. Тацит не знаходив виходу. Після Сцілли і Харібди мореплавцеві відкривалося чисте море, а для імперії патрикій бачив безвихідь: або сваволя охлосу, або сваволя війська. А в проміжках — сваволя базилевса.

Патрикій чекав грози, причаївшись у будиночку сторожа. Жінок сховали в далекому покої міського будинку. З патрикієм був син, зять, домоправитель і четверо клієнтів, що харчувалися з його столу. А решта? З трьох десятків рабів — сторожів, стайничих, куховарів, прибиральників — він міг ще так собі покластися на десятьох. їм він вірив, вони народилися в його домі, він не був жорстоким. На затильному дворіщі, біля майстерень було ще шість десятків рабів і рабинь. Патрикій вважав себе винятком, покари застосовував рідко. Але хто захоче захистити його життя?..

1 Акінак — важка шабля із загнутим, потовщеним і розширеним кінцем.

Охлос — по-грецьки має два значення: і бунт, і ту частину народу, в якій немає ніякого майна, крім двох рук, що віддаються в найм. В першозначенні саме слово ні в Греції, ні у Візантії зовсім не мало образливого значення.

Безликі тисячі наближалися із зухвалою певністю. Патрикій почув прокляття, послане сином базилевсу.

— Мовчи,— сказав Тацит,— одна паща варта другої. Натовп ніби зупинився біля володінь Таціта. Ні, тисячо-

рукий звір напав на сусіда. Тепер темрява здається не такою густою. Шукають не його, патрикія імперії, чиї предки прославили своє ім'я не лише мужністю. Рід Тацітів дав знаменитого історика і доброго імператора. Нехай інші дадуть стільки ж!

Одним з найближчих сусідів Таціта був суддя Теофан, вискочка, креатура огидного Іоанна Каппадокійця. Порядні люди зневажали суддю. Здирник і хабарник, юстиніанський торговець совістю. Йому Тацит не став би допомагати, навіть якби в патрикія був цілий легіон.

То, виходить, охлос не сліпий, якщо робить правильний вибір.

— Знайте, діти мої,— казав Тацит, обнімаючи в темноті сина й зятя,— що цей Теофан за наказом Феодори згубив патрикія Бассіана. Нещасний нібито погано

відгукнувся про цю безпутну жінку. Насправді базилису спокушало багатство Бассіана, і, на жаль, Бассіан був чоловіком розпутної поведінки і наближався до Феодори, коли...— пат-рикій не захотів уточнювати час.— Теофан тортурами примусив нещасних Бассіанових клієнтів звинуватити свого патрона в схильності до содомського гріха. Вирок виконувався з такою звірячістю, що покалічений Бассіан помер. Його власність Теофан оголосив нічийною, хоч усі знають в обличчя братів і сестер Бассіана.

— А знаменитий процес Аева проти Алфея? — нагадав зять.— Обдерши обох, Теофан зумів конфіскувати землі, двікола яких точилася суперечка, на користь Юстиніана.

— Наші сусіди потонули в здирництві, насильствах, беззаконні. Суди — кубла розбою і мерзоти,— похмуро сказав патрикій.

Тим часом народ, зламавши браму, не зустрів опору в домі Теофана. В дворі дружина і дочка судді простягали руки, просячи пощади. У відповідь зблиснули катувальні ножі. Повсталі вимагали Теофана.

Раби судді втрутилися з небувалою сміливістю:

— Не чіпайте жінок, їм жилося не набагато солодше, ніж нам. Ходімо, ми вам покажемо видовище.

Суддя заліз у яму для нечистот, та це не залишилось непоміченим його рабами. Зі злим сміхом месники зірвали кришку. Теофан пірнув, задихнувся, сплив. На нього накинули зашморг і напівзадушеного витягли. Огида стала щитом. На мотузці, за яку Теофан чіплявся, як за життя, його потягли в атріум. Крижана ванна у водограї дещо змила нечистоти.

Перш ніж хто встиг доторкнутися до судді, на нього накинувся ремісник з руками, пурпурового кольору. Фарбувальник великими пальцями натис на очі Теофана:

— За Петра, фарбувального майстра, якого ти осліпив, катуючи, і випустив божевільним!

Очні яблука судді, схожі на голубині яйця, вискочили з орбіт.

Фарбувальник зло сміявся:

— Ти зробив це вірьовкою, я — пальцями. По-божому, око за око, зуб за зуб!

Уже палали стелі будинку, дим повалив із служб. Одні йшли, нахапавши здобичі, на їхню думку законно взятої в хижака судді, інші гнівно били все, ламали, допомагаючи вогневі нищити.

— Суддю в тюрму! На стіл катувань! /

І знову натовп біг вулицею. Людський смерч мчав, утягуючи в себе нові маси людей і залишаючи тих, що видихлися і втратили сили.

Теофанові не судилося лягти на катівський стіл. Тюрма палала ще яскравіше, ніж будинок судді. Над гігантською жаровнею метався стовп полум'я. Суддю несправедного шпурнули в огонь. Час не стояв, ніч летіла шаленим конем, а справа тільки починалася.

Біля будинку Таціта знову було тихо, тільки заграва близького пожарища нагадувала про недавню пригоду. Наглядач, поклонившись, сказав патрикію:

— Володарю, пішли майже всі раби.

— Добре,— твердо відповів патрикій.— Але ніхто з них не захотів направити на нас натовп, так же? Коли вони повернуться,— якщо повернуться,— всіх добре нагодувати. Не докоряти, забути. А тепер ходімо подивимося на вулиці, чи не потрібна комусь із нещасних наша допомога.

На форумі Костянтина перший імператор-християнин був увіковічений величним монументом. З погляду кафо-лійської церкви Костянтин міг би на правах брата подати руку Петру, охоронцеві раю.

Брехня є смертю, як сказав засновник християнства. Святість Костянтина була одною з брехень, котрими оскверняла себе релігія гноблених, як тільки її верховоди доторкнулися до спокуси світської влади і по-хазяйськи наклали руки на хребет золотого тільця, зневажуваного на відстані, але зблизька такого спокусливо-пишного.

Убивця своїх родичів, хитрий і нещадний, велемовний і сміливий владика повадився стосовно релігії дрібним торгашем, дуже схожим на тих, хто згодом ходив інколи до церкви про всяк випадок,— а раптом "там" щось є, то й чи не заpastися й цією благодаттю?

Допускаючи нову релігію, сприяючи їй з витончено-полі-тичних міркувань, цей чоловік з подвійним дном не бажав до кінця зв'язувати собі руки. До того ж якщо справді існує рай християн, то краще приберегти магічну таїну хрещення до останньої години життя. Вся гріховність довгих років змиється одразу, і імператор постане перед небесним сторожем чистим, як новонароджений. Так Костянтин і зробив. Тридцять один рік його правління був часом брехні й компромісу між церквою та імперією. Фатальний відбиток ніколи не згладиться.

З форуму-майдану свого імені рівноапостольський базилевс звертав свій погляд на схід — але зовсім не заради споглядання, як благословляється на світ! Він ніс туди хрест.

Добровільні, не імператорські, провісники нового одкровення вже давно, ще задовго до років Костянтина, дісталися до самого берега Азії, до Океану Сі ні в. Жовтолиций учений в шовковому вбранні, який знав напам'ять десять тисяч знаків,— саме лише споглядання на них підносить людину, бо навіть частина знака зображує ідею,— з цікавістю прислухайся до нового СЛОВА. Що ж, і Конфуцій 1 учив чесності, шани до батьків, доброчинності, осуджував злих. Людина добра від природи, в природі немає протиборствующих сил, тільки сам смертний готує собі погибель, переступаючи закон помилково. Тому народові потрібна сталість прикладів і повчань. Любити ближнього, як себе, досить розумно: будуть любити й тебе. Хай згине від меча, хто підняв меч. Війна — найтяжче лихо, нехай знищиться призвідник. І нехай для вічних істин знаходять нові образи: сила слів, якщо їх весь час повторювати, затуплюється.

Зосереджені мовчуни Індії, які прагнуть сну пристрастей, прислухалися до нового вчення. Чому ж нового? Трій

1 Конфуцій — Кон-фуцзи, китайський наставник-мораліст (551— 479 рр. до н. е.).

ця християн нагадувала Тримурті ',і не раз уже праведники закріплювали

мучеництвом своє одкровення. Без сумніву, цей безсрібник, який ходив босий тернистими дорогами віддаленого Заходу, належав до священного братства посвячених у Таїну. Не варто ставати на дорозі його послідовникам.

А Костянтин возсідав на бойовому коні, в героїчному облаченні імператорів войовничого Риму. Такого апостола Схід відмовився прийняти. Сумирні проповідники Христа з жебрацькою сумою на тихих осликах перетворилися на вивідувачів злого дракона. На Сході було вдосталь і своїх бойових коней, мечів, палаців і нещадних самодержців. Тому час відібрав в імператора Другого Риму навіть ту землю, яку заступали на форумі ноги його коня.

Отож, цей форум і ця статуя виявилися багатозначними символами, втіленими пророкуванням. Але — тільки за прикладом промовлянь Кумської Сі вілли чи Дельфійської Піфії, тобто зрозумілими після того, як збулися провіщення. /

Приміщення префектури, відоме кожному візантійцю, було на вулиці Аевів, кроків за п'ятсот від форуму Костянтина. Пе реконавшись у незвичайності розмаху бунту, Євдемоній вирішив, що його місце тут. Пославши легіон для охорони Божественного, префект залишив собі одну мані-пулу першої когорти. За давнім звичаєм, перші когорти формувалися з кращих мечів, легіонери перших когорт ще носили римське звання евокатусів — вибраних.

Євдемоній наказав не запалювати вогнів і зняв пост з п'яти легіонерів, які охороняли день і ніч десять сходинок, що піднімалися до дверей приміщення. На мідних полотнищах дверей виділялися випуклі знаки хреста. З ними поруч були сліди заклепок, які колись прикріплювали староримську емблему правосуддя — пучок різок ліктора з топірцем, вставленим у сніп лозин.

Легіонери порозстеляли плащі і попритулювалися один до одного якнайщільніше, в морозній дрімоті мріючи про вугільні жаровні.

Відбитий низькими хмарами, на підлогу впав блиск пожежі. Нерухома купка легіонерів ніби піднялася з темряви, нагадуючи воєнний надгробок.

1 Тримурті — в індійському браманізмі єдність богів Брами, Вішну, Шіви — триголова статуя і тризуб.

Палала тюрма в Октогоні. Світлі плями на хмарах вказували місця інших пожеж. На плоскому даху триповерхової префектури була вежка з добрим оглядом. На неї піднявся Євдемоній з двома десятками помічників. Уява господарів міста підказувала пункти, де коїлися лиха.

— Охлос напав на тюрми! — гнівно мовив претор дему Петро. — І нікому спинити, — це був докір префекту.

Петра підтримав квезитор Стефан:

— Що скаже його Божественність, він буде невдово-лений.

Відшліфовані етикетом, як галька — хвилями, язики сановників самі відливали круглі фрази: все з точки зору блага, волі, спокою базилевса, все з посиланням на закони Єдино Мудрого і на його висловлювання.

Юстиніан наділив претора необмеженими правами карного пошуку. Цілковита

таємність, яка замінила публічність ухвал колишніх магістрів, дозволяла претору широко користуватись речами, відібраними у злодіїв та розбійників. Власникам поверталось найменш цінне, а краще підносилося казні Палатія з доповіддю про невідшукання власників.

Таємничість розв'язувала і сваволю квезитора. Він відав справами про протиприродну розпусту, про еретиків, іудеїв, прихованих язичників. Викорінення діянь, які завжди не мали речових доказів і свідків, було золотим рудником. Необмежене мордування давало свідків, а запідозреному залишало єдине бажання — якнайшвидше вмерти. Смерть купувалася ціною признань з неславою. Спадщина діставалася базилевсу і квезитору.

Сфери дії префекта міста, претора і квезитора збігалися. Юстиніан на їхнє запитання пояснив: "Хто перший зуміє розпочати справу..."

Префект Євдемоній міг перехопити шматки в претора і квезитора, але ці двоє не могли поласувати добутками префекта. Спокій, розпорядок життя в місті і, найголовніше, — збір податей — були покладені на префекта. Оподатковувалися всі покупки і всі продажі, інструмент ремісника, коні, бики, осли. Оподатковувалися майно і віддачування майна, спадщини, всі юридичні дії, всі вироби від ювелірних до виплетених із соломки сидінь стільців. Платили податок з прибутку всі повії, і кожну здирник податку переконував, що її прибутки нині збільшилися і частка базилевса — теж. Імперія Юстиніана перебрала розроблену систему обкладання податками. Залишалось удосконалювати її. Візантійці не платили тільки за повітря, котрим дихали.

Суми стягнутих податків виступали мірилом відданості префекта базилевсу. Скарги на оподаткування не приймалися ніде й ніким. Невнесення податку було за законом державним злочином. Несплатників податей переслідували із звірячою жорстокістю. Прес візантійських податків міг спрацьовувати лише в умовах інтенсивного терору. А терор дійовий за умови обов'язкового безперервного застосування. Тому несплатника роздирали на шматки. Податкова система ще більше, ніж кровожерність Влади, розвивала у візантійців зневагу до смерті.

Починаючи з префекта, збирачі податків жилися від податкодавців. Торговці намагалися перекласти гніт на покупців і ретельно стежили один за одним, щоб ніхто не збивав цін. Ширилися підробки. Вино розбавляли водою, хліб пекли з попелом, піском, м'якиною, тирсою. В мірках робили товще днище. Гирі підпилювали, вкорочували мідні бруски для виміру. /

Прагнучи повсюдно збільшити прибутки і в дечому скоротити витрати, що певною мірою збігається, Юстиніан звелів припинити відпускати олію й нафту, що наливались у вуличні світильники.

— Вірнопідданим не належить блукати ночами по місту. А хто шукає духівника для помираючого, повинен захопити ліхтар, і йому нічого робити за межами своєї парафії. Що менше спокус зазнають християни, не покидаючи своїх огнищ з настанням темноти, то спокійніше спатиме моє місто, — пояснив Божественний із властивою велемовністю свою турботу про добробут підданих.

Не боячись у темноті наглядачів, піддані вільно кричали:

— Ніка! Ніка! 1

Це слово ніби само стало гаслом бунту, підготовленого гнобленням, вибиванням податків, зубожінням, пихатою розкішшю Палатія і сановників, сваволею Влади.

Бий зло, бий нещастя, втілене в Юстиніані. Для некафо-ліків — бий також і високу церкву облудної догми і диявольську за її ділами. "Ніка" — гасло саме для бунту, не підготовленого змоєю. Бунт Ніка заперечував, тільки й того.

Над холодною Пропонтидою хмари опускали гігантські

Ніка — означає "перемагай", "бий".

хоботи до білих хвиль, шмагали, звивалися, впивалися. Народжувалися водянні чудовиська. Хмари не кропили море дощем, хмари пили хвилі, небо смоктало води. Важке перетворювалося на легке, море піднімалося до неба.

Цієї ночі на Візантію спала сила, схожа на бурю. Вона вихоплювала людей з постелей, відривала від сімей, перетворювала слабких на сильних, сумирних — на лютих. Підданий, погрузлий в клопотах про насущний хліб, принижений і вже збайдужілий до приниження, замкнутий у собі, як устриця в черепашці, вся сила якої в стисканні скоюк, вийшов на вулицю. Захопивши дрюк, сокиру, рожен, обв'язавши якнайміцніше камінь мотузкою, підданий кричав: "Перемагай!" — і ставав у ряд з людьми, яких ніколи досі не бачив.

Успіх у розправі з тюрмами, суддями, здирниками податків та службовцями префектури додавав рішучості.

Підгостривши зуби на тюремних воротах, бунт створював передові загони. Зав'язувалася дружба, називались імена чи випадкові прізвиська.

— Підемо за Фарбувальником, за Гололобим! Чоловік з руками, забарвленими пурпуром, тепер вів

людей до форуму Костянтина. Поруч з ним ішов раб з напівголою головою.

Майдан зустрів бунтівників гнітючим для уяви простором пітьми. Згори базилевс-колот погрожував тяжкою міддю, внизу війська живого базилевса готувалися замкнути пастку. Лякливі, непокоячи мужніх, сахнулися перед примарною стіною невидимого легіону. І хтось, занепавши духом, уже вважав себе падлом, яке придатне тільки для ката. Натовп зупинився.

Поки за випадковими ватажками не визнали права наказувати, вони мусять ризикувати самі. Фарбувальник і Го-лолобий пішли на розвідку і повернулися із радісною звісткою. Це свої, брати з інших вулиць, виходили на форум Костянтина. Грізний імператор перетворився на купу бездушного металу. Самотність кожного розтала. Сміливі викресали вогонь, слабкі стали сильними.

Курні смолоскипи освітили знайомі обличчя.

— Перемагай, перемагай, перемагай!

Гасло бунту повторювали тричі, як аллілюю.

З даху префектури здавалося, що на монумент Костянтина Великого, Святого і Рівноапостольного вчинено напад. Потім рух вогнів нагадував хресний хід великодної

ночі.

Заграви вогню росли, розтікалися. Євдемоній зіщулився, наче від холоду. Охлос наступав на префектуру.

Буйство чи змова? Безчинний бунт чи повстання?

Запілля шпигунства починалося в закіптюжених тавернах і серед повій, а закінчувалося на порозі Священної Опочивальні. Префект міста, префект Палатія, квестор, комес спафаріїв Колоподій, претор, квеститор — усі тримали вивідувачів. Навіть палатійські євнухи, злі напівлюди, небезпечні, як старі баби, яким з усіх насолод залишилися тільки плітка та інтрига, хотіли все знати. Перевірка, перепереверка — і агент, викритий у бажанні приховати, викривити, пом'якшити, гинув, залишивши, наче блощиця, червону цятку в реєстрі шпигунів.

Змова? Євдемоній утримався від такого визначення. Ще ніхто не дібрався до справжніх змовників.

Один з логофетів, що відали податками, торкнувся руки префекта:

— Пресвітлий, охлос насмілюється... і

Дурень, хіба Євдемоній сам не бачить!.. Молодий логофет Агній, родич префекта, вів далі:

— І квеститор вельмиповажаний Стефан і претор вельми-поважаний Петро...— Агній не забував обов'язкового титулування, та запнувся, підшукуючи слова,— покинули тебе!

"Боягузи, боягузи, що піднялися до влади в плісняві канцелярій,— гнівно думав Євдемоній.— Та все ж пора відступати".

Внизу легат спитав:

— Який наказ, пресвітлий?

— Не пускати охлос у приміщення. Виходячи, Євдемоній почув чіткий викрик легата:

— До меча!

Потім тупотіння, брязкіт, тупий стук щита, що впав на підлогу: спросоння легіонер пхнув руку мимо поручів.

Гулкими переходами, порожніми кімнатами, де стояв задушливий запах вогкого папірусу, префект зі своїми проводжати вийшов на затильний двір. Три високі мури робили його схожим на цистерну для води. До одного з мурів притулилася низька будівля, схожа на стайню. Це приміщення було для допитів і страт. Префект, квеститор і претор дему володіли катівнями разом. Тіла страчених і замордованих вивозили на Монетну вулицю, куди виходив затильний двір, і ночами топили в Протоці. Під верхньою течією, що йшла з Євксінського Понту в Пропонтиду, була ще одна течія, зворотня. Трупви виносило в безмежну безодню Понту.

За звичкою, не помічаючи смороду, як на різниці, Євдемоній спинився посеред двору. Звичайно, заколотники додумаються влаштувати засідку на Монетній вулиці. Претор і квеститор втекли цим проходом. Але ж їх могли схопити несподівано. Євдемоній послав на розвідку Агнія, і молодий логофет повернувся з доброю звісткою:

Монетна вулиця вільна. Євдемоній подумав: "Що ж, коли це змова, то погана..." Префект згадав про легіонерів. Чи не вивести їх із собою? Ба! Щоб потягти охлос по п'ятах? Мечі наймають, щоб вони лягали під мечами, а не вмирали в ліжку від старості.

Поки Анфімій заслужив значок центуріона, луска каски встигла натерти мозолі на його нижній щелепі. Прізвисько Зайця Анфімій мав за губу, смішно роздвоєну кінчиком персидського акінака. А звання легата дісталось Анфімію ще при Анастасії, коли ходили всмиряти ісаврів. У тім поході й посварилися головнокомандувач Іоанн Кирт-Горбач з Юстином. Анфімій служив тоді в дев'ятому легіоні, яким командував Юстин.

Потім, коли старий Юстин ухопив діадему, а розпоряджатися почав Юстиніан, поповзли чутки про сні Кирта, про привиди, пророкування. Старий солдат не вірить безглуздим вигадкам, він надивився на світ. Кирту-Горбачу і на думку не могло спасти, що його сварка з Юстином перетвориться на легенду. Та ще й яку! Правду кажучи, нинішній базилевс — небіж старого — кращого й не заслуговує.

Легат проходжувався в темноті позад строю. Перша центурія має бути коротшою за другу, в ній не вистачало одинадцяти мечів. Хитруни, вони поставали рідше. Маленькі хитрощі стали звичними, вдавалися до них під час підрахунку скарбничими кількості легіонерів. У легіонах вмудрялися отримувати плату на небіжчиків.

Отже, пресвітлий поплазував... Анфімій Заєць пам'ятав Євдемонія струнким красенем легатом: патрикії піднімаються швидко. З віком до них приходять почесні, жир та обережність. А, що там говорити, на місці Євдемонія Анфімій теж утік би звідси.

Двері загули від удару. Почалося. В такий час важливо зрозуміти, за ким сила, і — зберегти свою щетинку. Легат відчув шкуратяний пояс-калитку, який носив кожен легіонер під одягом на голому тілі. Вся маніпула, він знав, теж захопила своє, коли захвилювався демос. Сьогодні, якщо стане жарко, легіонери не покинуть жодного тіла, винесуть своїх хоч у зубах.

У двері вдарили вдруге. Анфімій посміхнувся. На східцях особливо не розвернешся, можна бити тільки збоку чи знизу, удар зісковзує, двері міцні. Ослам доведеться довго морочитися.

Легат, ніби миша, писнув — заяча губа заважала йому свистіти по-справжньому. Йому відповіло багатоголосе пицання, хтось зашкріб нігтями по щиту, хтось хрюкнув від задоволення. Маніпула веселилася, і легат не ображався. Свої, сім'я... Так, сім'я, і нічого гинути за списки податей та всіляку гидоту, яку писаки творять у префектурі.

Легат ударив руків'ям меча по гулких дверях:

— А-гей!

— Відмикай, — відповіли знадвору.

— Кому?

Відповіді не було. Тріщало дерево, нату^кно дихали люди. У вікна струмувало червонувате світло, пахло гарячою смолою смолоскипів.

Відчувши небезпеку, легат відскочив за стіну. І тут права стулка дверей гримнула до середини. Бунтівники спорудили поміст для тарана. "Зараз вони увірвуться", — промайнула думка в легата. Ні, вичікують, не лізуть наосліп. Прикриваючись щитом,

він скочив на повалені двері:

— Стій! Поговоримо!

Легат побачив двох, один з мечем, другий із сокирою: силуети освітлені ззаду.

— Давайте домовимося,— запропонував Анфімій,— ми підемо самі. Чи хочете бійки?

— Ідіть,— не замислюючись, відповів той, що з мечем.— Нам нічого ділити з легіоном.

— Вільний вихід тільки легіонерам,— попередив чоловік з сокирою.

— А інших тут нема, всі уже втекли,— запевнив легат.— Тут порожньо.

Не гаючи й миті,— натовп не треба змушувати чекати,— Анфімій вивів маніпулу. Двохсотного щитоносна ящірка, швидко сповзши східцями, повернула до форуму Костянтина. У візантійців не було рахунків з одинадцятим легіоном. Маніпулу пропустили. Легіонерам пропонували — кричіть: "Перемагай!" Легіонери кричали. На вулиці Меси, біля майдану Августи, було майже безлюдно. Сотні дві чи три городян, які пристали було до маніпули, тут вважали за краще відстати. Легіонери дякували Анфімію, скандуючи:

— Нашому батькові — слава, слава!

Мовчазність і порожнеча префектури остуджували юрбу, що залишилася коло неї. Не було спротиву — не стало й розлютованості. Новий спалах гніву викликали замкнуті двері внутрішніх приміщень. Чиюсь увагу привернула статуя базилевса в строгих лініях мармурової тоги. Білу голову в лавровому вінку осмалили смолоскипом. Почорнілі щоки викликали злий сміх, і ломи розправилися з відтвореним образом Володаря імперії. Згадали про податки. Ті, що шукали крові живого ворога, ішли з префектури. Інші забажали добратися до пергаментів і папірусів, звідки все зло. Шпигуни, боячись списків, де були їхні імена, перші розклали вогонь.

Після півночі дах у префектурі обвалився, і пожежа перекинулася на сусідній палац.

Префект Євдемоній перед світанком обійшов місце розташування одинадцятого легіону, що стояв у саду Палатія за брамою, яка була названа Мідною. Префекта мучили сумніви. Божественний не кликав його, не передавав повелінь. Улюблений гнівається? Зайнятий собою, неуважний, Євдемоній застав першу когарту в повному складі трьох маніпул, але Анфімій не запитав нічого. "Погані справи Палатія",— зробив висновок легат. Такої ж думки залишилися й інші легіонери.

2

Одночасність дій, одностайність повсталих були наслідком повсюдного невдоволення Владою. Для торгівлі початок Юстиніанового правління був золотим віком. Купці багатіли на торгівлі зі Сходом. З Персії йшло коштовне каміння, пахтива, гострі й солодкі прянощі. З Індії і краю Сінів — мідь, клинки з чудового заліза і саме залізо. Також олово на виплавку бронзи, слонові бивні, м'який камінь зелених, рожевих, синіх відтінків, нефрит, агат, перла і скойки черепашок-перлівниць, багатоколірне каміння для мозаїк, біле каміння-алмази, не дуже красиві, але

надзвичайно потрібні для огранювання кольорових. Ці справи завжди були вигідні.

До венетів зачисляли себе і торговці, які багатіли в подорожах на нільські катаракти. Звідти привозили золотий пісок, шкури великих хижаків, слонові бивні великі за розміром і кращі за якістю, ніж індійські, прекрасних чорношкірих рабів високої вартості. Коли було треба для іподрому, привозили і левів, леопардів, пантер. Багато хто з венетів наживався на торгівлі з Лазікою, з побережжям Євксінського Понту на північ і захід від річки Фазіса. Абсаги, аллани, лази, івери були небагаті металами, золоте руно давно поріділо, зате у великій кількості й дешево купцям діставалися мужні раби та білошкірі рабині, які цінувались за вроду і ніжність тіла. Племена лісового Кавказу за войовничістю характеру давали перевагу зброї над будь-яким товаром. Порушуючи закони імперії, що забороняли таку торгівлю, купці міняли кинджали, мечі, лати, стріли, луки, шоломи на живий товар. Якщо щастило, то капітал подвоювався за літо.

Венет Єйріній мав тільки у Візантії сімдесят два будинки розпусти. До нього тяглися всі работорговці. Зенобіос, великий кораблевласник, виступав своєрідним старшиною корабельників. Вассос тримав у руках торгівлю худобою, тобто м'ясом.

Юстиніан щедро розсипав набуте Анастасієм золото, він вивернув на Візантію ріг достатку. Для іподрому завозилися кращі коні не лише з Персії, Аравії, Африки, Іспанії, а й діставалися справжні перлини з табунів закавказьких алланів. Базилевс платив за кожну зернину ячменю, за кожну піщину позолоти на копитах коней і колесах квадриг, за кожну стрічку, вплетену в хвіст.

Трибуни закидались квітами, базилевс платив за кожну квіточку. Глядачів частували вином, хлібом, фруктами.

З Африки привезли слонів з вухами, як плащі, і двох чудовиськ-носорогів. Левів, тигрів, леопардів нараховували сотні. Візантія побачила небувале — поєдинок п'ятисот вовків з п'ятдесятьма ведмедями, і справді десять проти одного було рівним співвідношенням сил.

Роздачі хліба охопили половину жителів Другого Риму. На арені іподрому в перервах між видовищами насипали купки срібних мілліарезіїв.

Продавалось і купувалось усе, що встигали довозити каравани і кораблі. Всі ніби розбагатіли, рабів розхапували в портах, будинки розпусти не знали перепочинку од відвідувачів, а виснажені любов'ю рабині одразу знаходили покупців з незаможних, які сьогодні вважали за можливе прогодувати ще один рот, крім свого власного.

Статери літали зграйками золотих рибок. Над іподромом здіймалися в небо позолочені голуби.

Потім Юстиніан порушив мир з персами. Після невдачі, по суті, війни довелося платити данину, замасковану відшкодуванням витрат персів на утримання Залізних Воріт у Каспійському морі. Юстиніан почав будувати фортеці в багатьох місцях, де не було стільки жителів, щоб зробити торгівлю прибутковою. Юстиніан підкупляв прикордонних варварів, його посли сипали золотом, і статери пливли з імперії. На іподромі цькували німечних левів і старезних ведмедів, з колісниць осипалася

позолота, і воскрес уже забутий було податок — обол на видовище, як його називали.

Списки тих, що отримували хліб, обрізали щомісяця, аж поки не зрізали цілком. Для купців це було накладно, бо той, хто раніше міг щось купити чи порозважатися, тепер тратився на хліб. Слідом за хлібними списками Юстиніан обрізав статер. Тепер за золоту монету платили не двісті десять оболов, як при Анастасії, а лише сто вісімдесят. Палатій вигравав, купці втрачали, а покупців ставало все менше й менше.

Розтринькавши золото, успадковане від Анастасія, Юстиніан взявся затягувати петлю податків. Раніше в Абідосі, в протоці Геллеспонт, перевіряли кораблі, щоб у столицю не ввозили зброї і не в'їжджали небажані люди, в Босфорі — щоб на кораблях не ховалися втікачі і для варварів щоб не возили шовк і зброю. В обидві таможні Юстиніан послав нових начальників з наказом брати мито в розмірі половини вартості всіх товарів.

Над візантійськими портами Юстиніан призначив начальником сірійця Аддея, який брав мито в розмірі вартості всього привезеного. В перші дні кілька розлютованих купців відвели свої кораблі в море і принародно спалили. Базилевс і оком не моргнув.

Купці постаралися перекласти мита на оптових покупців, а ті — на дрібних торговців. Ціни на все підскочили вдвічі, втричі. Покупки скорочувалися, городяни зубожіли. Одразу з'явилося чимало господарів, які бажали продати рабів, котрих нічим стало годувати. Грізна, зрозуміла кожному ознака!

В Єйрінія та в інших утримувачів будинків розпусти з'явилися небезпечні суперники. Повії торгували собою на вулицях і в будь-якій конурі, щоб не вмерти з голоду.

Візантія стала їсти мало м'яса. Найбільший торговець мясом Вассос був спадкоємним старшиною солеторговців: він стежив, щоб солі не ввозили надто багато, аби не збити ціни. Юстиніан наказав, щоб усю завозну сіль здавали в портах агентам Аддея за цінами меншими, ніж були. А всім покупцям — і великим і дрібним торговцям — Ад-дей запропонував сіль по ціні, підвищеній у два з половиною рази. До того Вассос засолював м'ясо власною дешевою сіллю, тепер же за свою сіль він платитиме як усі!

М'ясоторговці і солярі кинулися в Палатій. Всесильний Іоанн Каппадокієць вигнав їх з побоями. Солярі погрозили, що покинуть промисел. їх попередили, що обов'язок підданих — помножувати прибутки імперії, не ображаючи Божественного балачками. Тут же префект міста Євдемоній заарештував солярів Агапія і Семіона, і вони призналися в проріканні хули на базилевса. Злочинців спалили в мідному Бикові на радість охлосові, який не любить багатих. Невдовзі таким самим чином були страчені ще кілька купців. Базилевс успадкував їхнє майно, оповісники звинуватили їх за підвищення цін, мідний Бик наситився, але сіль не подешевшала.

Анастасій привчив підданих до такого відчуття, яке можна визначити як відсутність страху перед Владою у невинних. Юстиніан повів боротьбу з таким шкідливим для імперії забобоном.

Було введено закон під назвою діаграфе — на власників будинків. Власники прибуткових будинків переклали діаграфе на пожильців, зчинився бунт, кількох

власників було вбито.

Події накочувались одна на одну без перерви, базилевс намагався не поповнити казну, а поширити свою владу над світом. Гроші добувались будь-яким способом. Один з найбільших багатіїв Візантії Зенон, онук базилевса Анфі-мія, був призначений базилисою Феодорою на посаду префекта Єгипту. Зенон повантажив на трірему все своє багатство. Вночі корабель розвантажили і спалили, а Зенону сповістили, що його майно загинуло. Незабаром Зенон помер, не знівши горя. Квестор Трибоніан подав заповіт, в якому внук колишнього базилевса, виконуючи обов'язок вірнопідданого, передавав усю свою маєтність Юстиніано-ві. В приступі величних і сердечних почуттів оповісники читали цей заповіт на всіх майданах Візантії. І тут же одразу, не минуло й тижня, як померли патрикій і сенатори Татіан, Демосфен і Гіларій, залишивши такі самі патріотичні заповіді.

Треба було змиритися й мовчати. Як і давніше, Юстиніан на іподромі благословляв першими венетів. Як і раніше, суди виявляли прихильність блакитному кольору на шкоду справедливості. Та полум'яний захват глядачів, які займали трибуни праворуч від кафізми, дуже охолов. Що ж до рідкісно-незвичної співдружності венетів і прасинів,— історія зберегла описи деяких подій, які розбурхали гнів багатьох венетів проти Палатія.

Якось один з референдаріїв Палатія, сенатор Лев, на лихо втратив дружину. Не маючи наміру засиджуватись у вдівцях довше вказаного канонами церкви терміну, Лев зібрався одружитися за кілька місяців до січневого бунту. Відбулися заручини з дівцею патрикіанського роду, все було підготовлене до весілля. В останній день втрутилася базилиса Феодора. її повірниця, колишня акторка і гетера Індаро, хотіла прилаштувати свою доньку, а сенатор був спокусливо багатий і немолодий — подвійна перевага. В день, визначений для ошлюблення, шанований сенатор був схоплений тілохранителями базилиси і обвінчаний з дочкою Індаро. Через кілька днів сенатор, який намагався змиритися із становищем хоч і з принуки, та все ж чоловіка, почав уголос нарікати, що молода дружина навіть дівочої скромності не принесла в посаг. Індаро, заступившись за дочку, поплакалася базилисі. Феодора викликала сенатора. В її вітальні, на очах десятків сановників, євнухи заголили балакуна і, піднявши "на воздусі", відшмагали сорокап'ятилітнього сенатора, наче бешкетливого школяра.

Після бурі саянуло сонце... Чоловік доньки Лева від першого шлюбу Малфан нарікав на недостатність свого багатства. На прохання Феодори Юстиніан послав Малфа-на з дуже широкими повноваженнями в Килікію, звідки погано поступали податки; крім того, в столиці тієї провінції, в Селевкії, за Доносами шпигунів, дехто дозволяв собі погано висловлюватися про Священну Особу базилевса. Дев'ятий легіон, розквартирований у Килікії, був тимчасово підданий Малфану. Вирішивши скористатися ситуацією, Малфан обдирав і страчував підданих, на яких вказували нишпорки.

Провінційні прасини мовчали. Венети міста Тарса, певні в прихильності до себе базилевса, дізнавшись про розправи над селевкійськими венетами, оголосили анафему

Малфану. Шпигуни негайно сповістили повноважному представникові базилевса. Вночі Малфан з двома когортами вступив у Таре. Легіонери заходилися громити будинки і вбивати

людей за списком, даним шпигунами. Жителі, подумавши, що в місто вторглися чужоземці, вчинили опір, чим ще більше накликали гнів Малфана. Сенатор Даміан, голова тарсійських венетів, був убитий на порозі власного дому.

Візантійські венети збунтувались. На догоду їм Юстиніан видав едикт про розстеження справи і про покарання Малфана. Леву довелося рятувати зятя, і сенатор підніс базилевсу донатіум — дар золотом і коштовностями. Дона-тіум широко застосовувався і заохочувався в правління Юстиніана. Кожен, хто бажав отримати вигідну посаду чи клопотав у якійсь справі, вносив базилевсу донатіум. Уже сучасні Юстиніану історики насмілювалися звинувачувати базилевса в торгівлі посадами і правосуддям. Під впливом кодексу законів Юстиніана хабар короні дожив до середини ХІХ століття у вигляді продажу державних посад у Західній Європі. Молода дружина Лева, зміцнюючи своє становище в родині, клопотала через свою матір перед Феодорою. Едикт про розстеження діянь Малфана залишився в канцелярії Палаті я. /

Після повернення Малфана з Килікії кат Селевкії і Тарсу, як його називали венети, був милостиво прийнятий Юстиніаном. Кільканадцять розлютованих венетів напали на Малфана в садах Палатія, жорстоко зранили його, але не встигли вбити — їм завадила варта. Був порушений мир Палатія, піддані посміли з'явитися там зі зброєю, але Юстиніан не наказав розшукувати злочинців. Базилевс ніби кинув відчепного венетам кров Малфана.

В той же час, не виходячи за межі Палатія, зник Ніко-дем, син убитого в Тарсі сенатора Даміана. Нікодем намарне просив у Юстиніана правосуддя. Чи син Даміана був ув'язнений у нумерах під палацом Буколеон, чи під палацом Феодори, чи втоплений у протоці, як і багато хто до нього, нікому не було відомо.

Візантійські венети, які торжествували на початку правління Юстина і Юстиніана, відчували, наче під час землетрусу, нестійкість, хисткість міського бруку. Небо стало грізним. До днів стихійно вибухлого Ніка венети перенаситилися облудою. Не так давно прасини, понад усі заслуги возвеличуючи базилевса Анастасія, робили з нього монофі-зита. Тепер інші венети були готові відмовитися від кафо-лицтва з ненависті до Юстиніана.

Юстиніан послідовно служив ідеї: імперія — це безсмертна сутність — царство боже на землі, а підданий — скороминуща випадковість. Підданий не має волі й іншого

9 В. Іванов

257

призначення, окрім сприяння імперії. Так звані жертви підданого насправді суть єдине його призначення, і лише вони визначають його право на земне існування. Хто відмовляється виконувати обов'язки стосовно імперії, той тим самим ставить себе поза правом на життя, оскільки загальне благо втілене в благові імперії. Базилевс є божественним втіленням імперії, тому він непогрішимий, єдиновладний, ні перед ким

не несе відповідальності за свої дії.

Усі наступні самодержці, кожен по-своєму, кожен в силу своїх можливостей, намагалися здійснити ідеали Юстиніана.

Після розгрому міських тюрем навіть людям обережним, з холодною кров'ю і тверезим розумом, почало здаватися, що Юстиніан наближається до кінця, який випадав на долю багатьох його попередників. Бездіяльність Палатія підтверджувала чутки про слабкість війська.

Зібрання відомих людей відбувалося в церкві святої Анни, у Влахернах,— віддаленому північно-західному демі міста.

— Раніше піддані вітали імператора, стаючи на одне коліно. Приймаючи поцілунок патрікія в праве плече, імператори відповідали поцілунком у голову. Жону імператора вітали, як личить жінці благородного походження. А тепер повинні всі розпластуватися перед базилевсом і базилисою, як винний пес перед господарем, і цілувати обидві ноги. Такого ми не вимагаємо навіть від куплених рабів...

Так говорив патрікій Тацит. Він казав далі:

— Вимагається називати базилевса Божественним, Бого-подібним, що є блюзнірством перед Христом, і вигадувати йому нові й нові величальні клички. Згадуючи при ньому інших, слід додавати до їхніх імен: "твій раб". Хто відмовиться від ганебного звичаю, того звинувачують у грубості, зухвальстві, на такого дивляться, як на батьковбивцю. В приниженні людської гідності я вбачаю причину лих батьківщини.

Кілька чемних поляскувань у долоні довели, що присутні не зрозуміли зв'язку між прагненням Юстиніана утвердити автократію і принизливими формами палатійського етикету. Сам Тацит не дуже ясно бачив цей зв'язок. Мимоволі захоплюючись образами минулого, до того ж очищеного уявою, потомок знаменитого історика не вловлював нового в діях базилевса. Відраза затуманювала гостроту погляду

Таціта змінив сенатор Оріген.

— Співгромадяни, римляни,— мовив Оріген,— місто потрапило в біду. Відомо, що непоступливість і сліпа впертість не доводить до добра, та й зловмисність проти базилевса є чином богупротивним і карним за законом, усіма визнаваним.

Оріген був худий і гостроносий. В його обличчі була особлива блідість, як у людей, що рідко бачили сонце. Зробивши паузу, сенатор глянув угору. Під куполом навряд чи можна було щось побачити. Десяток полікандил з кипарисового дерева, зібраних у напівколо перед амвоном, давали слабе світло. В кожному горіла тільки одна свіча. До тридцяти чоловік — старшини демів обох кольорів і сенатори — почували себе незатишно в погано освітленій, похмурій церкві. Багато хто із запрошених не вважали за необхідне прийти. Можливо, дехто з присутніх шкодував, що не вибрав найблагородніше: втриматися, вичекати, поки не визначиться, за ким сила. Від Орігена сподівались заклику, проклять, мстивих планів. А він почав як вірнопідданий. Присутні чекали, що ще скаже оганьблений Фео-дорою сенатор.

— Чи так, вельмишанований Руфіне? — розірвав мовчанку Оріген.— Чи так, глибокошанований Арімате?

Тут усі вміли володіти собою, всі уміли дивитися пильно, уважно — і байдуже. Руфін, один із старшин прасинів, обмежився грою густих брів. Він не розумів запитання. Сенатор Арігат, запеклий венет, чоловік років під п'ятдесят, з профілем породистого римлянина, гучно заперечив:

— Боязкість мого друга Орігена не знайде в мене підтримки. Не знаю, як Руфін, а я вважаю своїм обов'язком радитися не про законність чи незаконність народних повстань, а про небезпечність для вітчизни Юстиніанового урядування.

— Нехай буде так,— погодився Оріген. Він ударив себе в груди.— Я стежив за Руфіном і Арігатом. І ось здобич! — Оріген показав пергамент, згорнутий у трубку. Тонка шкіра, не набравши ще форми звитка, слухняно розгорнулася:

— І лихо, і зловмисність, і богопротивність — все запозичене мною з цього послання. Сьогодні поблизу Палатія мої люди схопили домоправителя Арігата. Арігат і Руфін доносять на нас базилевсу. На нас, які ще нічого не вирішили і нічим ще не провинились, і на багатьох, кого тут, на жаль, немає. Ви спитаєте, то чого ж Арігат і Руфін

9* 259

прийшли? Чому вони не припали до ніг базилевса? І от, нічого не знаючи, нічого не підозрюючи, патрикій Тацит відповів вам. Нікчемне рабство розтліває душу. Погляньте на цих двох. Гравці без програшу, вони ставлять на двох візничих одразу.

Руфін швидко зійшов на амвон.

— Співгромадяни і патрикії! — щосили вигукнув Руфін.— Ви знаєте, я не прибічник необміркованого. Тому свідчення — мої торгові книги. В найтяжчі роки я не залишався без прибутку. Саме тому заможні люди мого дему вшанували мене обранням. Недарма і я, і Арігат тут. Базилевс переможе охлос, нам не варто допомагати заколоту. Так же, Арі мате?

Сенатор Арігат схвально ляснув у долоні. Руфін правильно ставив, як гравець, на квит чи на подвійний програш, нічого іншого не залишалося. Безглуздо заперечувати донос базилевсу.

— Так, співгромадяни,— заговорив Арігат,— стривожені діями базилевса в провінціях і тут, ми, венети, і ви, прасини, погодилися діяти разом. Разом ми хотіли власкавити базилевса. Та, наче Капаней і Амфіарай¹, викликали блискавицю, що нас убиває, ударили землю, готову нас проковтнути. Погляньте! Охлос розбиває тюрми і палить місто. Наші раби і клієнти покидають нас. Ожили схизматики. Я чую голоси донатистів². Не хочете ж ви розподілу земель і майна, як робили в Африці ті безумці? Закликаю вас іменем Христа всемогутнього, порятуйте себе й майно, не йдіть на погибель! Знищимо цей пергамент, який не зрозумів вельмишановний Оріген, напишемо новий, і нехай усі викажуть відданість базилевсу, помазаному на престол священною оливою від цвяхів Ісуса Христа!

Нагнувшись з амвону, Оріген чогось чекав. З гостряка полікандила зісковзнула свічка і м'яко впала на кам'яну підлогу; затріщав натертий селітрою гніт. Поховані під храмом праведники спали вічним сном. Чийсь голос вступив у боротьбу із самотністю і

приреченістю.

— Христосе боже наш,— молився старшина прасинів Манассіос,— дякую тобі, ти відкрив нам таємницю душі

Капаней і Амфіарай — герої стародавніх грецьких міфів, покарані богами за гру з силами природи.

2 Донатисти — релігійна секта з ознаками соціально-політичної партії в Північній Африці. Частково прагнули до розподілу майна та матеріальної рівності.

Юди. Хіба не був він визначений нести твоє слово? — І зрадив. Та він пішов мовчки. Ці ж пишаться, хваляться своїм розумом, бряжчать тридцятьма срібляниками...

Арімат вибіг на амвон; разом з Руфіном він вхопився за ризи ікони Христа, разом обидва закричали:

— Захист, захист!

Але хтось уже розмахнувся полікандилом, як ломакою.

Північно-східний вітер роздмухував вогнища пожеж. У деяких місцях жителям щастило відстояти свої житла, та великі будинки розвалювалися, і місто затягувало димом.

Переказували суперечливі чутки: в місто через Золоті Ворота ввійшли десять тисяч найнятих варварів, яких базилевс викликав для придушення бунту; базилевс уночі втік, і заколотники захопили Палаті й.

На березі Золотого Рогу і Пропонтиди, в портах Юліа-на, Контоскалій і Єлевферія товпилися перелякані жителі. На світанку човнярі ще вдовольнялися п'ятьма оболами з душі за переправу на азійський берег. Після сходу сонця почали правити по срібному мілліарезію. Човнів не вистачало. Незважаючи на крижану воду, люди кидалися з берега, щоб перехопити човен перевізника, який повертався порожній.

Голосили жінки, плакали діти.

Деякі пообв'язували обличчя ганчірками, скаржилися на опіки та болячки. Озброєні чим завгодно групи по п'ять, по десять чоловік когось шукали. Казали, що префект Євдемоній і квезитор Стефан ховаються в місті, що їх бачили на березі.

Люди, що втратили у вогні все добро, чогось чекали, позбувшись спромоги рухатись.

Сьогодні не було звичних постів з легіонерів. Сторожі, озброєні палицями, виявилися безсилими. Ворота складів були розбиті, двері виламані. Товписька розтягували сіль, зерно, сушені фрукти, борошно, амфори з олією, вино. Вино пили тут же, закусуючи сухими абрикосами і пшеницею зі жмені.

Двоє, сивобородий і молодий, стоячи на колінах, вибирали зерно зі щілин за давньою звичкою бідності, хоч поруч стояв набитий куль.

Хтось кричав під ножом, когось тягли на мис кам яного молу, кидали у воду, і месники хижо нахилилися, простежуючи, чи не відв'язався камінь, чи не спливе суддя, здирник податей, лихвар чи якийсь служитель Палатія.

— Кінець світу настав, воістину кінець! Боже, зглянься на гріхи наші, наведи кару на безбожного! — вголос молився священик в порваній рясі, і не можна було зрозуміти,

на чию голову він накликає грізну длань божества.

Разом з попелом і кіптявою вітер розносив дзвін. Бронзові дошки дзвонили квапливо, невлад, тривожно. Лише Софія Премудрість, тверда фортеця кафолійської догми, вдавала, що нічого не бачить, не знає. Її була висотою на п'ять ліктів, вигнуті, наче римські щити, здригаючись на міцних ланцюгах, твердили, як завжди:

Ми — тут! Ми — ждем! Ми — б'єм!

А менші підголоски підлещувались:

Ти все, ти все, Влада ти, влада ти, Ти є, ти є.

Тюрми погоріли, префектура теж. Легіон відійшов, місто належало бунтівникам. Що ж робити далі? Ніхто не знав.

Фарбувальник і Гололобий не розлучались, за ними після розгрому префектури йшло сотень дві рішучих людей. Фарбувальник роздобув собі щит і Каску, Гололобий встиг оббрити голову.

Оточені своїми, вони радилися коротко, рішуче. Що б там не сталося, а треба напасти на Палатій. Більше, ніж хто, Фарбувальник розумів нелегкість задуму. Плебеї з ножами і саморобними списами ставали у войовничі пози бувалих солдатів. Без сумніву, між натовпами знайшлися б і легіонери, несправедливо, як Фарбувальник, вигнані з війська. Немає часу підняти вербувальний знак. Нема зброї. Залишається гнів.

— Друзі, брати! Не гайтеся, не дайте тиранові оговтатися від страху! На Палатій!—крикнув Фарбувальник.

З натовпу виокремився худий, блідий чоловік.

— Співгромадяни, вільні люди, тиран тремтить! Сила з вами. Так хоче бог. Старшини всіх демів з вами. Будуть знижені ціни на хліб, на м'ясо, на рибу. Відновиться дарова роздача незабезпеченим. Не буде грабіжницької монополії на сіль. Кожен купуватиме сіль без примусу і за ціну, яку схоче заплатити! У нас буде справедливий суд у демах, за давнім звичаєм. Без дозволу демів ніхто не буде осуджений і скараний. На тирана! Перемагай! У натовпі перемовлялися:

— Це Оріген, сенатор. Його образила базилиса, йому можна вірити.

І знову натовп рушив до майдану Костянтина, а там недалеко до Палатія. Вулиця, що вела до Мідних Воріт, була перекрита одинадцятим легіоном.

Перша когорта, утворивши чотири густих ряди, правим боком упиралася в мур. Третя когорта стояла таким же строєм на лівому боці вулиці. Друга когорта чекала посередині, трохи відступивши вглибину.

Оддалік, кроків за чотириста, блищали Мідні Ворота, оздоблені рельєфними вінками й гірляндами із стилізованими черепами биків, в порожні очниці яких були вставлені чорні агати. Мідні Ворота належали до числа чудес Візантії, уже здалеку око відчувало неймовірну вагу брамин.

Когорти теж здавалися нелюдськи важкими в кам'яній нерухомості рядів, однакових щитів, однакових касок.

Бунтівники загули і змовкли. Перші ряди спинилися за двісті кроків від легіонерів.

Фарбувальник розглянувся, порадився з Гололобим, і той, узявши з собою кілька десятків людей, кудись зник.

Попереду строю когорт стояв легат, який відрізнявся від рядових легіонерів поясом особливої форми і відсутністю дротиків. Фарбувальник підійшов до легата і привітав його помахом меча. Увага натовпу зосередилася на зустрічі цих двох людей.

— Старий Заєць, Анфімій, ти не впізнаєш мене? — спитав Фарбувальник. — Мене, Георгія з другої когорти сьомого легіону?

— Ти!!!

— Впізнав? А я одразу тебе впізнав у префектурі. Може, ти й тепер вдаєшся до того маневру, тільки навпаки? — Фарбувальник говорив голосно, щоб усі чули. — Ходімо в місто. Там вистачить густого вина, м'яса, жінок. Що тобі до жадібного скупердя!

Фарбувальник бачив, як збільшувалися прогалини між щитами і касками легіонерів. Його слухали.

— Дні цього базилевса-кровопивці відходять, як нічний туман. Старому воїнові сором гинути за того, чия доля визначена. Та й ви чого ждете, легіонери? Як і мене, вас позбавлять пояса. Ви будете злидарювати, показуючи старі рубці. Чи, як я, знайдете сухар на дні чана з фарбою. Де ваші п'ять солі дів, що ви раніше понад плату отримували за зразкову службу? Ідіть до нас. Одразу по десять жовтих монет кожному і до кінця днів подвійна плата.

Георгій Фарбувальник обіцяв перше, що спадало йому на думку. Легат Анфімій заперечив:

— Покажи спочатку гроші і людей, що їх дадуть. Ці, чи що, несуть кентинарії в своїх дірявих штанах? — легат показав на натовп. І тихо, для самого Фарбувальника, додав: — Сонце наближається до заходу? А якщо ні? Я не хочу вмирати навіть за самого себе. Підемо за тим, хто зможе. Доведи спочатку силу. Зараз — без бійки не обійдеться.

Відступившись, легат, скинувши вгору праву руку, крикнув:

— Труба!

Пролунав гугнявий звук буксина — кривої труби, схожої на козлячий ріг.

Легат відступився за стрій першої когорти. Друга когорта поволі котилася з глибини, пройшла між першою і третьою, зупинилася, утворюючи виступи. Фарбувальник знав: зараз рушать уперед перша і третя когорти. Звичайний прийом... Не кваплячись, щоб не дуже дратувати, легіон тиснутиме і тиснутиме, відпихаючи натовп, як поршень насоса — воду.

3

На стіні сяяв золотий диск, названий в іконописі нім-бом-хмарою. За звичаєм християнської церкви, німб як символ святості призначався для зображення святої трійці, апостолів і всіх решти, зарахованих до лику святих постановами вселенських соборів.

Цей німб, наче зітканий з тисячі променів, здавався небесно-легким, викликаючи відчуття м'якості, летучості — такої ніжної, що, доторкнувшись, рука мала б відчутти

ніжність пушинок страусинового пір'я. Німб струмував, коливався, ніби відокремлюючись від стіни.

На німбі лежала імператорська діадема, утримуючи на місці сяйво, яке в іншому разі могло б піднятися до неба. Вона була важка, яскрава, наче жовток яйця, ніби зігріта з глибини живою кров'ю.

Важка і міцна діадема легко висіла над виніженим і спокійним лицем жінки. Де б не була людина в цій залі, очі Феодори дивом мистецтва художника поверталися за нею. Казали навіть, що портрет змінює милостивий вираз на суворий, але ще ніхто не признався в тому, що викликав немилість чудодійного образу-ікони. На нитях перлів та коштовних каменів лежала іконка Діви Марії з дитям. Лик божої матері був знову обличчям Феодори, в рисах малого Ісуса помічали схожість з Юстиніаном: за правилами іконопису Христа-дитину зображували підстаркуватим.

Білий одяг з широкою рострою приховував тіло Феодори, але внизу висовувалися кінчики пальців у ременях сандалій, і лише вони обережно, цнотливо натякали на таємничу квітку жіночності. Ліворуч від базилиси художники намалювали семеро жінок у вбраннях, строкатих від символічних вишивок: лілеї на ознаку чистоти, колосся пшениці — родючості, бджоли — працьовитості, колючки — терплячості, хрестики — воскресіння у вічності, риби — віри, очі — прозорливості. Праворуч від базилиси жінка тримала Чашу-Грааль, повну рубінової крові Христа, а ще правіше чоловіча постать у золотих ризах і з ключами за поясом піднімала запону над дверима, пропонуючи зайти в сад з пальмами й ангелами — в рай.

На картині-іконі легко можна було впізнати багато облич. Грааль був довірений Хриссомалло, першою ліворуч від базилиси стояла Індаро, в родинні справи якої так благодійно втручалася Феодора, далі знайшлося місце для Антоніни, дружини полководця Велізарія. Ці три жінки йшли дорогою Феодори: театри, вулиці, Порнай, знову вулиці привели їх у Палатій. Прообразом четвертої супутниці Феодори по дорозі в рай стала Македонія, улюблена танцівниця антиохійських венетів. Це вона подружньому підтримала Феодору, коли та пробиралася у Візантію після невдачі з Гекеболом в Пентаполісі Лівійському Кажуть, ще тоді Македонія пророкувала Феодорі велике майбутнє. Решта жінок'були наділені рисами матері Феодори та її сестер Коміто і Анастасії. Тут художники багато попрацювали, щоб догодити Феодорі, бо її близькі не дожили до днів слави.

Патріарх, що запрошував у рай Феодору із супутницями, мав традиційні риси апостола Петра — худий аскет з грубуватим обличчям. Спочатку вартівник був наділений головою одного з єпископів. Після чвари, яка завершилася для святителя церкви досить сумно, Феодора вирішила обрати оригіналом для вартівника раю небіжчика. Мертві не можуть сказати чи зробити щось, тим паче неприємне для

Влади. А елліни, люди гострі на язик, пустили злий жарт: "Гляди, коли б на твої плечі не наділи голови апостола".

Зала називалася Священним Покоєм Володарки. Юсти-ніану подобалася картина-ікона, відома як спас Августи. Не схожістю облич чи багатством барв! Утвердження,

переконання суть зброя Влади. Автократор назве глину сріблом, гній — золотом, йому повинні вірити. І завжди повірять, врешті. Наполегливість твердження ламає волю і заповняє почуття. Душа людини вічно вагається, сумнівається, потрібна рішучість переконування, а дійсне не має значення. Земний світ — міраж для підданих.

Непевність губить володарів, які своєю силою заволоді-и Владою. Влада каже — отже, так і є. Спочатку люди дивуються, навіть заперечують, особливо ті, хто пам'ятає володаря в ролі запобігливого, улесливого слуги Палатія, а володарку — повією. Влада вбиває тих, хто обурюється, смертельні навіть жарти. Залякані прикладами піддані змовкають. Починається період самопереконання, один із виявів інстинкту самозбереження. Що ближче людина до Палатія, то більше і швидше вона пристосовується. Центр Влади оповивається концентричними колами опори і довір'я. Через кілька років справа завершена, так принаймні здається. Бунт показує недостатність сили тиску, й не більше.

Слухняна церква могла б оголосити Юстиніана і Феодору святими. Та в цьому базилевсу не було потреби. Церква встигла населити небо такою армією святих, що жодна пам'ять не могла втримати в собі їхніх імен, не вистачало днів у році, святим доводилося втискатися по кілька одразу, наче палатійським солдатам у кубікулах військових будинків. Христос розірвав кайдани первородного гріха, який тяжів над кожним. Нині залишалось одне — наслідувати святих. Ніхто з них не повставав навіть проти язичницької влади, всі вони скромно віддавали свої тіла мучеництву. Спроби підданих дослідити смисл Влади шкідливі. Єдине, що повинен читати підданий, це життя святих, приклади, які треба наслідувати.

Юстиніан не хотів принижуватися, вступаючи до лав скромних легіонів Христа. Богоматір з лицем Феодори, Христос Пантократор в образі базилевса — ось справжнє місце. Юстиніан любив будувати нові храми і поновлювати старі Художники виправляли помилки своїх попередників, які брали образ божества із своєї непросвіщенної уяви.

Юстиніан вважав, що має особливі здібності, які дозволяють йому зазирати всередину темного заплутаного лабіринту особистості людини. Цьому базилевсу сановники не зраджували. Щоправда, Юстиніан уміло і наполегливо сварив усіх, не наділяючи жодного надзвичайними повноваженнями. Але він вдало підбирав і людей за ознакою їхньої справжньої вірності.

Освічений легіст Трибоніан був відданий базилевсу цілковито, але Юстиніан любив відчувати мужню відданість Іоанна Каппадокійця, вона не набридала, як жіночно-пряна любов Трибоніана. Ручний Носоріг знешкодив палатійське військо, розбавивши його варварами. Реформа не була завершена до днів бунту, але Юстиніан в крайньому разі міг не боятися парадної гвардії. Каппадокієць умів збільшувати прибутки Палатія. Юстиніан знав, що Носоріг не любить Феодору з ревності. Що ж, справжнє почуття шукає неподільності.

Євдемонія базилевс вважав надто прямолінійним. Трибоніан і Каппадокієць подобалися йому більше — пружка гнучкість кинджала цінніша за неподатливу

твердість меча. Євдемоній був відданий базилевсу по-собачому, до надмірностей, як сказав би дурень, але відданість не може бути надмірною.

Незвичайно збагатившись хабарями, торговими монополіями, поборами, трое сановників різнилися від своїх попередників щедрими дарунками — донатіумами, які вони вносили в скарбницю базилевса в усі урочисті дні. А втім, немає відданості без вигоди, кожен сановник має право користуватися своїм становищем. Аскети шукають порятунку в пустелях, а не в палацах. Зате Каппадокієць добровільно збільшив щорічний внесок у скарбницю від префекта Палатія з трьох до шести тисяч золотих статерів. Мовою закону цей внесок-податок називається "манною з неба". Але золоті монети доводилося збирати на землі.

Побори, хабарі і таке інше не мали ні в ті роки, ні в численні наступні значення злого чину. Всі сановники годувались від своїх посад. Не маючи користі від посади, сановник не виконував би обов'язків. В імперії жадібність сановників сприяла нелегкій справі збирання грошей, розсипаних у масі підданих, як зерно на полі. Дбаючи про себе, сановник дбав і про державну скарбницю. Хранитель Священної Скарбниці євнух Нарзес вів списки майна сановників. Це були ніби запасні калитки, з яких Влада могла гребти при потребі. До конфіскації надбань багатих підданих широко вдавалися вже римські імператори і ще ширше — базилевси. Розбагатілі люди знайшли навіть особливий спосіб страхування. Деякі з них довчасу вносили великі вклади в християнські монастирі з умовою, що при потребі і дарувальники, і їхні сім'ї отримають довічний притулок і утримання.

Вірнопідданський дзвін Софії Премудрості було чути в Покої Священної Володарки. Та долинали туди і удари на сполох зрадників. Юстиніан говорив із звичайною ясністю голосу і висловлювань:

— З любові до моїх вірнопідданих я позбавляю посад квестора Трибоніана, префекта Палаті я Іоанна, префекта міста Євдемонія. Вони винуваті в неправедному виконанні обов'язків їхні діяння розглянуть судді неупереджені, як усі мої судді, і порадять мені покару винних залежно від міри провини.

Крісло базилевса стояло під Спасом Августи, на підвищенні, покритому пурпуровим килимом. Голова Юстиніана потрапляла прямо під ноги Феодори, що возносилась у небеса, і всі, дивлячись на самого Божественного, віддавали почесні обом.

У шерезі сановників крайнім праворуч стояв полководець Велізарій, а за ним худорлявий чоловік у білому хітоні. На його поясі висів позолочений флакон у вигляді кубика із загвинченою пробкою. Пробку прикрашала маленька жіноча фігурка з пальцем, на знак мовчання прикладеним до рота. Сталевий стилос у піхвах, наче кинджальчик, і навощені таблички в торбинці означували звання апографоса, вченого радника. Ритор Прокопій Кеса-рієць скрізь супроводжував Велізарія.

Сановники стояли напівколом, і Прокопій міг краєм ока бачити приречених. Трибоніан опустил голову з виразом старої дівки, і Прокопіїві згадалася статуя весталки. Євдемоній ледь похитувався від напруження, його обличчя нічого не виражало, як у легіонера на огляді. Зовсім звичним здавався і Носоріг. Опадаючи з

древа Влади, наче перезрілі плоди, опальні сановники трималися зі стоїчною мужністю. "А є щось і в цих зневажених",— подумав Прокопій.

Після паузи Юстиніан далі виказував свою волю:

— Відтепер Фока буде префектом Палатія, квестором буде Василід, префектом міста — патрикій Кирило.

Нечисленні уродженці збезлюднілої Еллади нагороджувались зневажливими прізвиськами грекулюсів та елладиків-гречаників. Вони були пригноблені, знедолені, тому підозрювалися у вільнодумстві. Хоча рід Василіда вже багато поколінь як порвав зв'язок з Елладою, його призначення здавалося дивним. Василід був багатим і годував бідних у свята. Фока, легіст і ритор родом з Єгипту, був чоловіком популярним, як адвокат. Кирило, полководець третьої руки, вважався добродієм.

Радіючи падінню вищих, інші сановники нишком подумали: новими призначеннями базилевс мудро пом'якшує охлос.

— Наблизьтеся, пресвітлі,— сказав Юстиніан, і троє нових сановників опустилися перед троном на праве коліно.

Не змовляючись, вони віддавали базилевсу шану за давнім звичаєм. Дивлячись поверх їхніх голів, Юстиніан усміхався з якоюсь світлою, дитячою веселістю. Звичайна посмішка базилевса, це знав Прокопій. Вона нічого не означала, як маска міма.

— Я бачу, що гіркотою розкаєння сповне/ні серця провинних,— добрим голосом, ніби співчуваючи чужому болю, промовив Юстиніан.

Недавній квестор Трибоніан ще більше похнюпився. Але Іоанн Каппадокієць залишався тим самим Носорогом, видивившись на Божественного з награною тупістю. Облудний вираз, усіма добре знаний: зухвалий готується зіграти блазня.

Зараз Палатій був острівцем, який могли залити хвилі ошалілого охлосу. Та, як зрозумів Прокопій, тут і далі велася гра, бридка, паскудна, як у розпутній сім'ї мімів, де люди, зламані фіглярством, назавжди втратили дар простого слова, ширості сердечного жесту.

Раптом Євдемоній похитнувся. Чи не злякався він по-справжньому? Колишній префект спробував опертися на сусідів, вони гидливо відсахнулися, і Євдемоній, наче п'яний, осів на підлогу. Він сліпо шарив руками. Чи не згадав він, що Улюблений не знає меж?

Сусіди префекта патрикії Іпатій, Помпей і Пробус мали вигляд добре вихованих людей, які не знають, чи вони мають самі прибрати нечистоти чи залишити цю неприємну річ для інших. По матері благородні патрикії були небожами базилевса Анастасія, по батькові — потомками Помпея Великого, суперника Кая Юлія Цезаря. Люди відомі, троє патрикіїв поводитися із вартою наслідування скромністю, щоб зберегти майно і життя. Як багато хто, вони з'явилися в Палатій на другий день бунту, щоб бути на очах у базилевса.

Каппадокієць вивів патрикіїв із скрутного становища. Наче хлопчисько, який підбиває іншого на бешкети, Іоанн, тягнучи за собою Трибоніана, схилився над Євдемонієм і відсахнувся, по-блазеньськи затиснувши собі носа. Тоді два опальні

сановники підхопили третього під руки і потягли його по підлозі до виходу. Іоанн смішно і підкреслено вихляв товстим задом, прикритим вшитою далматикою. Всі стежили, скосивши очі, і ні в кого не здригнувся кам'яно-шанобливий вираз обличчя. Самочинні блазні працювали тільки для Автократора.

Прокопій помітив, що нові сановники вже лежали, розпластавшись перед тронем за етикетом Палатія! І базилевс дивився на самого Прокопія. Дивився зі своєю посмішкою, з якою він був намальований у Софії Премудрості під виглядом Пастира Доброго, що на тихомирному, як він сам, ослику в їжджав у Єрусалим.

На руці базилевса ворухнувся мізинець. Як ромейський солдат, наліганий за Дунаєм арканом кочівника, Прокопій підбіг і розпластався перед Владою. Невже демон прочитав думку?! Прокопій умів бути хоробрим у самотності. У присутності базилевса страх одбирав у нього розум.

— Пиши! — наказав Юстиніан. — І щоб едикт був негайно сповіщений підданам.

Прокопій підвівся, дістав стилос і таблички. Він уже опублікував перші розділи історії війни з персами. Він було подумав, що там щось не сподобалось Юстиніану: хтось доповів, вихоплюючи окремі слова і злісно потворячи смисл.

Едикт треба викласти словами базилевса. Тільки їх слід тримати в пам'яті, поки стилос не зупиниться. Та збурювався до болю нестерпний протест, і вперше страх ослаб. Самі складалися записані згодом слова надії на краще майбутнє: "Боюся, все це нашим потомкам здасться неймовірним, неправдоподібним, коли бачене нами почне забуватися з плином років... Коли б не повважали історика вигадником страшних казок чи трагедій для виконання мімами в жахливих і гидотних масках..."

Як мертве тіло, протягли опальні сановники свого товариша повз байдужих схоляріїв Рикілі Павла. Тоді Носоріг грубо рвонув Євдемонія:

— Вставай! Тьху! Всевишній не покривдив мене силою, але ти важчий за мішок з трьома сотнями кентинаріїв, а не вартий і жмінки оболів. Отямся, колишній пресвітлий, комедія закінчилася!

Відставний префект важко підвівся.

— Поквапмося,— запропонував Носоріг, а для Євдемонія додав: — Поки нам не повідрубували голови!

Завзято перебираючи ногами в золототиснених сандаліях на велетенських ступнях, розмахуючи товстими руками, Каппадокієць котився, наче куля перекотиполя, гнана вітром. Пролітали зали, переходи, сходи, темні закути, варта в золочених латах, із списами й мечами, варта в латах із чорної шкіри, озброєна бичами зі шкіри гіпопотама. Краї таких бичів ріжуть, як гостре залізо. Показуючи на них, Каппадокієць кричав з реготом:

— З моєї шкіри базилевс зробить бич міцніший за цей! — Він не соромився свого прізвиська: носоріг — рідкісний звір, і полювання на нього небезпечніше, ніж на слонів.

У палацах і на дорогах Палатія було особливо людно. До двох тисяч слуг, прислужників, добавились супровідники патрикіїв, сенаторів, логофетів, службовців

префектури суддів. Сановники і чиновники рятувалися коло базилевса, одні зі страху перед охлосом, інші — щоб не бути звинува ченими потім у співучасті. Каппадокієць з лайками розкидав усіх, хто заважав на дорозі. Вихопивши в когось ціпок, колишній префект не скупився на удари. Влетівши в безлюдний закутень, Носоріг затарабанив у двері, які чи й можна було розгледіти в напівтемряві. Двері відчинилися, Іоанн схилився в блазенській шанобі:

— Прошу ошчасливити мене, ненайсвітліші! Вштовхнувши гостей, Каппадокієць помчав униз сходами

з криком:

— Швидше, швидше [

Вузька зала була заслана килимами, яскравими, мов квітучий луг. Двоє слуг чекали господаря.

— Обід! — наказав Іоанн. — І сніданок! І вечерю! Все разом, я голодний.

Пролунали такі пронизливі свистки, що в Трибоніана задзвеніло у вухах. Спритні руки стягували з пресвітлих далматики, накидаючи плащі з ніжного хутра, — було прохолодно. До столу трикутної форми було приставлено пружні м'які лежа. Масажисти, встигнувши роззути господаря і гостей, розминали і розгладжували м'язи ніг, почухували п'яти, створюючи приємну насолоду відпочинку.

— Лукулл обідає в Лукулла! — підморгнув Трибоніа-нові Каппадокієць. — Ти гадаєш, один ти крадеш із старих книжок? Я скрізь совав носа. Твій Лукулл був дурень, він задихався від марнослав'я. Я жеру для себе, я завжди хочу їсти. У мене голод сидить у кістках, у кістках! Розумієте, ненайсвітліші? Мій батько голодував, мій дід голодував. Будь вони прокляті всі, від самого Адама вони висихали від голоду і вмирали від заздрості до ситих. Я-то вже знаю, як заглядати в рот тому, хто їсть. Забудешся, слина сама тече, і груди мокрі, наче тебе кат виставив до стовпа і тебе встигла обплювати сотня роззявляк. Вам не зрозуміти, ви із ситих.

Вінки з червоних троянд, які цілий рік цвіли в палаті йських теплицях, опустилися на голови співтрапезників. Руки, що наче не належали тілам, заповнювали стіл наїдками. Апетитно пахло смаженим м'ясом, дичиною, гострими приправами з часнику, перцю, гвоздики, мускату, ванілі. Від чаш із спокусливими поблисками жиру ішла легка пара, чисті пахощі лимонів і апельсинів перебивались іншими, складними, звабними. Кухарське мистецтво зобов'язане викликати спрагу й жадібність.

Ставши нероблено серйозним, Іоанн звівся на лівій руці і вправно бризнув вином з кубка на кам'яний виступ у стіні, формою схожий на храмний аналой.

— Божественному і Єдиному — вічність у житті і слава!

Над подобою аналая висіла ікона. Святий Георгій з обличчям Юстиніана проштрикав списом багатоголового змія.

— Ти робиш возливання по-еллінськи? — здивувався Євдемоній. Знаючи, що таке для господарів вуха їхніх слуг, колишній префект говорив пошепки.

Каппадокієць махнув головою знизу вгору, наче хотів ударити носом, як рогом.

— Говори голосно, тебе ніхто не почує, крім нас двох. Ага-а! — Каппадокієць

розреготався.— То твої нишпорки зупинилися на моєму порозі? Ти не знаєш, що мені за столом прислуговують або глухі, або глухонімі? Вчені мавпи.. Щодо Єдиного, то я Його люблю. Для мене Він — усе Я пристав до Нього нікчемним Він створив мене, як бог Я все знаю, я мудріший за диявола. Я розумніший за тебе, Трибоніане, вп'ятеро, за тебе, Євдемонію, теж уп'ятеро Ви, у своєму роді, варті один одного. А Він мудріший за мене в сто разів. Ми всі тупоголові. Брехня, я тупоголовий тільки перед Ним,— виправився Каппадокієць.— Воз-лиття! Так, для Нього я зроблю все, що не зробить і ...— Іоанн хотів було згадати Феодору, але вчасно спинився.— Словом, я часто бажав перетворитися на Олену Прекрасну або в царицю Савську... Та пийте, їжте!

— О найсвітліший, о п'ятимудрий! — вигукнув Трибоніан. Обличчя колишнього квестора освітила посмішка, іронічна і розчулена.— О премудрий із мудрих, який бажав би вміти змінювати свою зовнішність і стать! Успіху тобі! Дехто, спробувавши таке, як кажуть, перетворився на осла. Але ти надто хитрий, щоб з тобою сталася така пригода. Поговоримо краще про любов до Божественного. Подумай. Не для гри долею хай буде сказано — піддані звикли до насильницької зміни автократорів. Та чи знаєш ти, що безперервно повторювана дія, що звички народів, роблячись звичаєм, переходять у закон? І — проти існуючого не виступають — діяння, що відповідає звичкам народів, уявляється їм правом, основаним на дрброчесності. Пояснюю прикладом. Чи не тому так легко утвердився на престолі... ну, скажімо, базилевс Омега і чи не тому так само легко його скинув базилевс Псі?

Забувши про хмільну розкіш столу, Іоанн і Євдемоній ніби повисли на устах ритора. Він говорив страшенно небезпечні слова. Та в мозкові Іоанна легіст збуджував відгуки, так ніби сам Іоанн розмірковував про те ж саме. Справді, престол імперії не міцний. Нехай згодом таємні пружини переворотів оголювалися і те, що сталося, здавалось простим і доступним. Та чому ж було так доступно скидати базилевсів? Здається, що Трибоніан зумів покласти руку на потаємне таємниць. І — добре вибрав час!

Упиваючись владою своєї думки, легіст зробив паузу. А, навіть Носоріг, зі всією його зухвалістю, мовчить і чекає! Можна говорити далі.

— Отже, звичка — звичай — закон — ось свята трійця, єдина в іпостасях, наче отець, син, дух святий. Проте наполегливістю впливу можна перетворити і створити звички народу. Кому, як не нам, відомі порожнеча і безплідність народів, якщо їх не поливати водою указів, не збагачувати добривами діл, не місити мечем влади. Нехай дія весь час повторюється і те, що було насильством, стає правом.

Вдаючись до засобів адвокатів, традиційних з часів трибуналів італійського Риму, Трибоніан вимовляв окремі слова, ніби читаючи великі букви, що надавало їм особливої вагомості.

— Так, так, повторюю, насильство перетворюється на благодійне право. Ж ахливе і огидне для батьків можна зробити божественним для дітей. Чи не так сталося з релігією? Наша свята віра нашим дідам здавалася паскудним блудом рабів і тупоумних жінок, нашого рятівника вони блюзнірськи зображали з ослиною головою. А потім-ки гонителів припали до ніг розп'ятого. Хрест, зброя ганебної страти, яку за законом не

можна було застосовувати до римського громадянина навіть за будь-який злочин, цей хрест вознісся на лабарум війська імперії і на діадему імператорів. Божественність базилевса, виконавця волі Христової і лише перед Христом відповідального, утверджує божественне право правління і передачі престолу в спадщину чи по волі базилевса, за заповітом, як майно. Наполегливо утверджуючи в законах божественність влади, я створюю непохитність престолу. Віднині і у віках усі шукатимуть науки в законах Юстиніана, щоб через власність і одноосібну владу забезпечити добробут людей у земному житті і рай для їхніх душ!

Трибоніан зробив красивий жест адвоката, ніби даючи скрутитися сувоєві, на якому була написана промова.

Мудро... Каппадокієць зрозумів, що помилково він бачив у легістові лише велемовного писця, надзвичайно хитрого торговця законами. Ні, і в підкупності, що на заздрість щедро збагачувала квестора, була послідовність. Він творив, руйнуючи. Звичайно ж, несподівана немилість була тільки грою Божественного, справжні слуги рідкість, Єдиний не відмовиться ні від свого Носорога, ні від Трибоніана.

Склавши руки в пригорщі, ніби просячи благословення, Іоанн потягся до легіста:

— Каюсь! Моя провина! На знак розкаяння беру назад свої слова. Не в п'ять разів я мудріший за тебе, найучені-ший пресвітлий, а ледве тільки рівний. Воістину, ти міг би чарувати тигрів. Сьогодні ти зробив неможливе: я забув про мій голод. Та — до діла! До діла, до діла!

4

Іоанн Каппадокієць вкидав у рот обсмажених у сухарях перепілок, нашпигованих салом, щоб зробити ще соковитішими цих жирних пташок, жував, смоктав і випльовував, аби дочасно не набити шлунок. Те ж саме він чинив і з фазанами, з куропатками, засмаженими на розжні, запеченими в деках, начиненими ядрами ліщини та фісташок. Жовтими міцними зубами Носоріг впивався в свинячий окіст, запечений у тісті, хапав жменею балабушки, загорнуті в мариноване листя м'яти і зроблені з суміші м'яса теляти, ягнятка, молочних лошат, смакував копчені ковбаски, тонкі, як дощові черв'яки.

Щоб освіжити піднебіння, Каппадокієць жував часник, полоскав рот трояндовою водою. Граючись, він заплющував очі і шарив руками по столу, щоб ухопити шматок навромацьки. Від жадібності не спроможний стриматись, Каппадокієць ковтав і ковтав, запиваючи винами. Враз він спохмурнів, на лобі виступив піт. З покаламутнілим поглядом він схопив шмат м'яса, обсмажений просто на розпеченому камені, струминка червоного соку потекла по підборіддю. Ні!.. Каппадокієць кинув шматок і обвис над краєм ложа. Чоловік, поважний на вигляд, особистий лікар Іоан-на, впав на коліна, підставляючи срібну ряску/у. У вільній руці лікар тримав гусяче перо, на якому була залишена мітелка ворсинок.

Відкинувшись, Носоріг полегшено зітхнув.

— Життя буває прекрасним, друзі!—сказав він.— Я добрий, коли їм. Просіть у мене — всім поділюся. Мені навіть шкода цих бунтівників. Дурні! А хто заважав кожному з

них вибратися так само високо, як і я? Ніхто. Один дурень, другий розумний, і так влаштовано богом. Е, Божественний все поставить на місце!

— Він — Незрівнянний!—переконано сказав Трибоніан.

— Він — Надвеликий,— озвався Євдемоній.

— А ви — відставні пресвітлі,— не стримався Каппадокієць. Але це був жарт без домішки злості, по-доброму.

"А ти хто?" — подумав Євдемоній, але промовчав.

Колишній префект міста охоче погамував би свої сумніви дружньою сповіддю — і не вмів. Як і всі, він звик говорити змовчуючи і висловлювався тільки з потреби корисної дії слів на співрозмовника. Від століття до століття мистецтво гратися словами ставало в імперії обов'язковим не лише для того, щоб сягати успіху, а хоча б тільки зберегти себе. Відвертість? Це страшна пастка, ведмежий капкан, який наставляєш на власному порозі, у власній постелі. Сьогодні — друг, через десять років — ворог згадає необачні висловлювання і вразить у слабе місце.

Жінка викаже чоловіка коханцеві, якого сьогодні ще немає, але який може прийти завтра. Дочка з дуросців молодості зраджує батька подругам, син — приятелям. Часом і не випадково, а цілком свідомо діти копають могилу батькові: старий, що задовго затримався на цьому світі, заважає їм користатися радощами життя. Гра пристрастей пагубніша за землетрус, зажерливість і жадоба насолод сильніші за отруту індійських чаклунів. У патрикійських сім'ях префект міста мав шпигунів, завербованих не блиском статерів. Євдемоній бачив скрізь одне: легіонер бажає смерті центуріона, центуріон — легата, легат — дуки, молодший писець — старшого, простий здирщик податей — логофета. Лише себе Євдемоній вважав вільним від людиновбивчої заздрості: досягши найвищого, він не бажав смерті Улюбленого. То чи не спитати все-таки, чи справді Найвеличній-ший усунув усіх трьох тільки заради маневру? А! Носоріг знову збиткуватиметься. Краще насититися і сп'яніти. Євдемоній показав на амфору. За її формою і за печаттю він упізнав корінфське вино, смачне і міцне. Небагато з того, що ще залишилося в темній і злиденній Елладі.

Євдемоній перестав відчувати власні ноги. Стіл затягло димом-імлою, пара від гарячих потрав і наварів густішала, густішала. Носоріг подвоївся, потроївся. Ха-ха! Трійця Носорогів! Усі троє тріскали з одчайдушною поквалливістю.

— Ви лопнете, лопнете, ненажери!..— вжахнувся Євдемоній і втонув у п'яному небутті.

Каппадокієць шпурнув у знесиленого пресвітлого фаршированим каченям. Підрум'янене тільки пташки з животиком, зашитим шовковою ниткою, з трояндою, що замінила йому шию і голову, упало на тім'я Євдемонія,— ніби усміхнена пичка виглянула з рожевого вінка. Трибоніан теж спав, поклавши щоку на долоню.

— Жебраки, лизуни, собачі охвістя, виродки, маніхеї, самаряни, іудеї, елладики-грекулюси,— лаявся Каппадокієць,— вас не варто годувати, ви, напхавшись, спите, як раби, як кастрати! Ні, віл і той уміє для насолоди пореми-гати, ви гірші смердючих тхорів, вас не варто вчити радостей життя!..

Іоанн знову перевісився з ложа. Вкотре, він не пам'ятав, уважний раб-лікар запропонував йому срібну рязку і послуги гусячого пера.

— Спинися! — наказав Іоанн сам собі. Він підняв палець. Рука тремтіла. Незважаючи на застережні заходи, хміль вина проникав у кров, вабив забуттям, грався з тілом і думками.— Відпочинь, у тебе є справи, пресвітлий,— нагадав зараз Каппадокієць.

Лікар, звичний вгадувати бажання свого господаря і повелителя, наблизив до губ пана вузький бокал. Напій був гіркуватий, з важким запахом амоніаку.

— Коли ти придумаєш робити це не таким гидким? — з гримасою спитав Іоанн.

Глухий — свого часу йому прокололи барабанні перетинки — лікар умів читати слова повелителя за рухом губів, і шанобливо розвів руками, виказуючи тут безсилля. Каппадокієць погрозив лікареві пальцем.

Бридке на смак питво діяло швидко. Думки яснішали. Каппадокійця озули, підвели, поставили на ноги, одягли на нього сукняну далматику. Низька шапка з хутра бобра замінила вінок. Тепер він знову міг би їсти і пити, апетит повертався. Обов'язок служби Божественному... В іншому разі Іоанн не боровся б із собою, як святий із спокусою.

Світло проникало в їдальню залу з вікон¹, прорізаних під самою стелею. Вікна захищали ковані ґратки, в яких зображувалось сплетіння виноградних лоз і кетягів.

— Ти бачиш, вони сплять,— звернувся Іоанн до ікони святого Георгія з обличчям Юстиніана.— А я, Найвищий, служу тобі з любові і так, як ти любиш службу. Без твоїх повелінь читаю я твої божественні мислі, коли вони ще сонні, мов пташенята, в теплому гнізді твого великого розуму...

Двері, які відчинялися в стіні, мали вигляд оздоблювальної обличкової плити. Іоанн Каппадокієць опинився на площадці сходів. Ще п'ятнадцять сходин униз — і сходи йшли під воду. Це був палатійський порт, що мав назву "Буколеон" — за палацом, який стояв на березі. Замкнуті ковші портів звалися мандракіями, словом, що означало на суші "кошара для овець". Як і заони, порти мали стіни й ворота. Мандракій Буколеона був утворений двома молами, що відходили від берега, ніби круто загнуті на кінцях роги. Мури складалися з тесаних брил, без вапна. Вони трималися власною вагою: кожен камінь мав у довжину п'ять ліктів, два лікті у висоту і три — в ширину. Кладка видимої для ока частини мандракія велася швидко. Важко було створити підводні опори.

Юстиніан повелів перемогти море. За півтори стадії від берега, там, де були ворота мандракія, глибина сягала ста ліктів. Сильна течія припливу відносила вбік свинцевий тяж лота вагою шість фунтів. Більше року в море скидали з кораблів брили необробленого каменю. Уламки падали в безодню, праця здавалася безнадійною, так поволі піднімалося дно. Орієнтуючись на течію, в море сипали і дрібне каміння, намагаючись заповнити прогалини між брилами, але ніхто не знав, що діється внизу. Зате Іоанн Каппадокієць знав, скільки золота прилипло до його рук.

Через рік крітські водолази сповістили, що вершини насипів схожі на гірські хребти. Коли залишилося десять ліктів глибини, бурі почали розкидати верх насипів.

Та воля базилевса виявилася дужчою, базилевс любив будувати, відбираючи місце в моря. На насипах і на палях будували і в Золотому Розі, і на південному березі півострова.

Береги Пропонтиди і Євксінського Понту, де були каменярі, змінилися. Діри перетворювалися на печери, печери — на яруги, яруги — на долини. Зливи знаходили нові місця для водоспадів. Гострі грані каміння, схожого на єгипетські саркофаги, розтросували брусовані палуби кораблів. Коли лебідки і талі піднімали камінь на місці кладки, часом під ним висіли безформні клапті, на які перетворилося тіло раба, вільного робітника чи майстра, який загавився під час вантаження в каменярі. Критські ловці губок — водолази — спливали вмиті кров'ю, що виливалася з носа й вух. Іноді й зовсім не виринали, — приваблені метушнею слизькі мурени-мисливці вже влаштовували засідки на підводних горах, зведених базилевсом.

Базилевс Юстиніан переміг море. Мармурові статуї, взяті в Елладі, в Сі цілії, в Сирії, Палестині, Італії, Єгипті, вишикувались на мурах мандракія. Вежі на кінцях кам'яних рогів рухали ворота за допомогою ланцюгів.

Сьогодні в мандракії стояло багато кораблів. Кілька колосальних кінкірем з п'ятьма рядами весел, п'ять трирем — з трьома рядами, густа зграйка однорядних швидкохідних галер, низьких, довгих з окованими залізом гострими носами-бівнями, робили мандракій тісним.

Ворота були закриті; пролітаючи зверху, вітер свистів на кінцях щогл і рей, у відкритому морі бурунило. Тут вода стояла, як у ковбані. Прозора, вона здавалася темною і густою через мертво-сірий колір дна, зарослого покидьками, як у всіх портах.

Подекуди на палубах, ховаючись у хутрянні шуби від січної прохолоди, виднілися люди, схожі на кудлатих звірів. Гребці, переважно невільники, або сиділи на своїх місцях приковані, або були відведені в палатійські тюрми для рабів. Матроси ховалися під палубою, де вони їли, спали, розважалися. Бойовий флот перебував у звичному стані — чекати волі базилевса. Морякам не надокучили, а просто набридли моли мандракія, пишні сходи, мармурові стіни палацу і статуї на мурах гавані — для них ці постаті нічого не означали. На Іоанна Каппадокійця ніхто не звернув уваги. В Палати люди вміли з'являтися зі стін, зникати в глухих кутах. Звичне нецікаве.

Іоанн спинився з виразом байдужості на обличчі. Все ж таки на нього дивляться люди, для яких і пострибування горобця може бути забавою. Іоанн розмірковував: "Якщо мене забудуть, я сам залізу хоч під палубу, сяду на лаву гребця. Та — почекаємо..."

Каппадокієць умів бачити одразу десятки можливостей, що властиво багатьом, та вибирати з них і діяти він міг раніше, ніж іншим спадала в голову перша думка. Е, хто зараз із палатійських думав про флот! То пс/ки що треба діяти. "Краще бунт у місті, аніж ворог у своєму домі, — сказав собі Іоанн. — Скористаюся свободою і позачищаю списки..."

Недавній префект Палатія зійшов на гору сходами, протиснувся, підтягнувши живіт, між стулками парадного входу в палац і зник, стер себе, як брудну пляму, з

білизни сходів.

Хоча смоли не шкодували, хоча камінь притісували до каменя, щоб не проходила навіть волосина, маса моря протискувала вологу в підземелля Буколеону. Стіни пітніли, на склепіннях звисали краплини. Можливо, і нечистоти проїдали щілини в стиках стічних труб, закладених під підлогами Буколеону, як нори гігантських кротів.

Шви кладки таємних схронів зачеканювали свинцем, але в тюремних номерах довелося видовбати ями для збирання рідини. Бо вода могла втопити в'язнів, тим самим дочасно завершити їхню долю. А їхня доля була в руках базилевса, як треба думати. Префект Палатія був пальцями цих рук. Носоріг вирішив, що добродішній Фока не повинен заглядати в номери, поки його попередник, наче чесний купець, не спише з рахунків зайві цифри.

Збігши по східцях-равлику, Каппадокієць ударив у двері — йому подобався особливий гул дверей номерів, приглушений, але глибокий, що затихає поступово, як струна.

Іоанн спирався на ціпок, який вихопив у когось по дорозі із зали Спаса Августи.

Звучання дверей погасло. Майнула заслінка в лежачому овалі оглядового вічка за віями ґратки — якийсь цинічний жартун звелів зробити оглядову дірку тюремних дверей за малюнком всевидячого ока.

Замикаючи за одвідувачем, тюремний наглядач зігнувся в доземному поклоні. Літній чоловік, наглядач був одягнутий у вузький хітон з вишурканої шкіри і в шкуратяні штани. Шапки не було, вінок сірого волосся вився, наче ореол, довкола тічка лисини. Худе його лице було добре виголене, запалі щоки вказували відсутність багатьох зубів.

— Ти сам, Алфею? — спитав Іоанн.

— І вир спить, пресвітлий,— наглядач ще раз поклонився, але не так низько. Він був схожий на писця, що висох у канцелярії, де за поганою звичкою прикушувати стилоси, гризти палички для туші і розправляти зубами брижі пергаментів службовці сточували собі ікла.

З начищеної до блиску мідної скриньки Алфей дістав списки на пергаменті. Трохи волога шкіра розкручувалася легко. Пробігаючи очима рядки, Іоанн клацнув пальцями, і Алфей вклав пресвітлому в руку свинцевий стилос. Каппадокієць наводив, трохи натискуючи, сірі рисочки на чийхось іменах.

— Ходімо, світи!

З обох боків доволі широкого коридора були вузькі, розмежовані теж вузькими перестінками низькі двері, замкнені на засуви і колодки. Поворот, ще поворот, двері і двері. Тут завжди ніч і завжди гнила, їдуча осінь. Деякі двері були розчинені, вглибині заховувалася сутінь, ще густіша, ніж у коридорі.

— Благаю Пресвітлого бути обережним,— тихенько попередив Алфей. Почався спуск. Спадисті сходини під вогнем товстої свічки вилискували, як шкура морського звірка. Мох, що пристосувався жити в смрадною вільготою номерів, здувався зі щілин.

Каппадокієць спирався на ціпок, залізо набалдашника викреслювало зигзаги. Внизу повторилися такі самі двері. Нижній поверх підземної тюрми! Іконописці імперії, зображаючи в храмах пекло, щоб наводити страх на грішників, просто прикрашали судову процедуру і тюрми.

Носорогу не вистачало повітря, Алфей дихав вільно. Звичка зробила з нього в'язня, лише з тією різницею, що тюремник не усвідомлював цього. Алфей відімкнув колодку і відкинув засув на дверях, позначених грецькими літерами "пі" і "фіта", що в рахунку означало 89.

Нумер був вузький і глибокий. Щось кинулося до світла і відсахнулося, засліплене. Той, хто знав, ще міг би вгадати в лахмітті в'язня рясу ченця. Чоловік прикрив очі пальцями, чорними, як земля. Стирчали довгі пасма скуйовдженої бороди.

— Доброго здоров'я, Савватію,— привітався до в'язня Іоанн. Він говорив арамейською мовою, якої не розумів Алфей.

— Дідько каппадокійський? Невже це може бути? — неголосно спитав себе в'язень і враз, розпрямивши брудні пальці із загнутими, як кігті, нігтями, стрибнув уперед. Ланцюг, прикований до залізного обруча пояса, рвонув Савватія назад. Задихаючись, тремтячи від кволості, він сперся об стіну.

— Не гнівайся, Савватію,— приязно сказав Іоанн,— я прийшов по-християнськи позбавити тебе сумнівів і самообману. Воістину ти даремно впирався. Тоді ти посміявся над законом. Я зрозумів, що не знайду катування, яке взяло б верх над твоєю впертістю. Ти пам'ятаєш? Я взявся за твоїх. Твій Христос, створений з нічого за ганебним ученням Арія, не вистояв проти нашого єдиносущого. Я взяв п'ять скринь із золотим начинням, ти їх знаєш, з-під склепу Антонія-диякона. А скарбницю я витяг з-під сьомої плити ліворуч від вівтаря. Улов був чудовий.

Савватій застогнав. Завбачливо і розумно захований скарб храму та общини дістався Дияволу. Істинно, Савватій впав у спокусу, думаючи заховати земне від земного. Демон-базилевс видав закон про вилучення майна некафо-лічних общин, треба було скоритися. Не себе жалів Савватій, а нещасних із своєї пастви, хто в муках від мордувань порушив клятву мовчання і виказав тайники.

— Слухай мене, Іоанне, народжений в Каппадокії, поблизу Кесарії,— тихо і чітко мовив Савватій.— Не знаю, пам'ять якого святого вшановує сьогодні справжня церква і який рік минув від явлення на світ визволителя. Та вірю я в перемогу світла над пільмою, вірю в загин олжі. В темноті я чув голоси ангелів і провидів майбутнє. Скажу тільки про тебе. Є в тебе єдина донька, дитя безневинне А чекає її доля мерзеної Феодори. Буде вона добровільно зносити осквернення плоті, аби не здохнути з голоду.

Страшно попадати в руки бога живого, який вимщає гріхи нашої крові і до сьомого коліна...

Іоанн завмер. Алфей, не прислухаючись до не зрозумілих йому звуків голосу Савватія, мало не впустив свічку, коли Іоанн кинувся на в'язня. Вчепившись у худюче горло Савватія, Каппадокієць злякався, що зламає, випустив і почав шпигати гострим ціпком нещасне тіло, хриплячи:

— Брешеш, еретику! Признавайся, ти вигадав! Ти, як злостивий писака, придумав сатиру! Признавайся, собака, собака!

Алфей ловив ззаду за лікті розлютованого владику:

— Не так, пресвітлий, не так,— запевняв Алфей.— Ти дуже спішиш, він не відчуває.

Отямившись, Носоріг відступився.

— Правда твоя. Відмикай обруч і тягни його нагору Тюремник кинувся за повелінням. Він спробував змусити Савватія підвестися. Легке тіло впало. Наче справжній ескулап, Алфей намацав пульс, потім оголив вихудлі груди в'язня і припав вухом до серця.

— Звичайно ж, ти поквапився, пресвітлий,— невдоволено сказав Алфей,— так не можна робити, він був надто кволий.

— Нехай уб'є тебе бог, скупердяй, це ти заморив його голодом!— крикнув Іоанн.

— А скільки ти мені даєш на кожен рот, пресвітлий! — сміливо спитав Алфей.

— Демони демонів! — вилаявся Каппадокієць.— Усі навчилися рахуби. Ходімо звідси.

Нагорі Іоанн показав на списки:

— Усіх закреслених списати з рахунку. І вишкребти їхні імена.

Алфей зморщив губи. Беззубий рот, до середини якого збігалися зморшки, нагадував добре зашморгнуту, але спорожнілу калитку.

— Ти дозволиш мені не квапитися, пресвітлий? — більше попросив, ніж спитав Алфей.

— Не дозволю,— заперечив Іоанн.— Сьогодні ніякої гри kota з мишками. Усім — милість. Души, коли, та чини одразу, без розваг, по-божеськи. Я чекаю, швидше.

Алфей розбудив І вира, могутнього горбоносого чоловіка, оброслого до самих очей чорною бородою.

Розчинялися двері нумерів. Часом до Іоанна долинали звуки вовтузні, скрик, стогін. Часом кати виходили одразу — вистачало одного дотику, щоб зникла напівпогасла іскра.

Іоанн намірявся провести розмову ще з двома в'язнями: ткачем Петром, який, здається, замишляв замах на життя Божественного, і сенатором Курціусом, самотнім і бездітним багатцем, у якого Іоанн катуваннями вимордував заповіт на свою користь. Савватій злякав його. Каппадокієць намагався переконати себе: жахливе пророцтво вигадав злостивий схизматик. А коли інші скажуть щось схоже! Іоанн вирішив не випробовувати Долі.

Тюремники приносили тіла вбитих. Алфей відімкнув двері, за якими був хід з крутими сходами. Сховавшись у товщі стіни, ці сходи закінчувались над клоакою, горловина якої відкривалася в протоку. Алфей вниз чіпляв трупи до ніби нескінченного ланцюга. Нагорі Івир відчіплював їх, і тіла ковзали вниз, у море, щоб зникнути в бездонній могилі Євксінського Понту.

Каппадокієць лічив, наче купець тюки з товаром. Він любив рахунок. Він був знову голодний і ледве дочекався кінця.

Вишкрібаючи імена тонким ножичком зі старанністю ретельного писця, Алфей розмірковував: "Щось триклятий Носоріг сьогодні летить кудись по-носорожому. Але ж списав він з рахунку 1 тільки своїх. Та не зачепив жодного з Феодориних. Що б це могло означати?"

Поділитися думками, порадитися було ні з ким. Івир — груба скотина, він тільки шкребеться, слухаючи.

5

На вулиці Мідних Воріт майже ніхто не помітив, з вікон яких будинків, з яких поверхів були скинуті балки. Б'ючись сторч, колоди підстрибували, підскакували з несподіваною швидкістю. Стрій когорт розбився, розсипався.

Згодом одні розповідали, що божі ангели розігнали легіонерів, інші були певні, що не минулося без втручання злої сили, яка з'явилася на допомогу бунтівникам. Багатотисячний натовп натиснув, скоряючись не чиймось наказам, а інстинктові маси, що рветься вперед, бачачи безсилість, виявлену противником. Шістсот чи шістсот п'ятдесят легіо

1 Вислів "списати з рахунку" в такому розумінні характерний для Візантії VI століття.

нерів розбіглися. Каски легіонерів застрибали, як дині, потрапивши в буряне море з розбитого хвилями корабля.

Анфімій Заєць в останню мить встиг відскочити. Разом з двома-трьома десятками легіонерів легат втік до четвертої, п'ятої і шостої когорт, які стояли перед Мідними Ворітьми. А розрізнені і затиснуті бунтівниками легіонери майже не чинили опору. Роззброєні, віддавши щити, без обладунку і касок, вони перестали бути помітними і намагалися пробратись у тил натовпу, глибше в місто. Очевидно, більшість з них пораділа можливості легко відбутися.

Слух уже освоївся з гамом юрби, криками болю, гніву, із закликком бити і вбивати. І раптом усі почули бадьоре, веселе пишання дудок вуличних оповісників, звичний голос мирних днів. На поклик цих дудок візантійці звикли вибігати з дворів, покидаючи справи, обриваючи розпочату розмову, висовуватися з вікон. Зупинялися скрипучі вози, вершники натягували повіддя, осли, здавалось, розуміли, що можна перепочити. Перехожого, який заважав слухати, могли переконати кулаками в тому, що для візантійців найважливіше цієї хвилини — слухати оповісника.

Деякі едикти вивішувались на стінах, та письменних було небагато, і читати їх було нудно, а слухати їх — ще нудніше. Аркуші зі словами на них були і тим неприємні, що підозріливі візантійці не дуже довіряли випадковим грамотіям. І — даремно. Законники і писці користувалися хоч і загальноприйнятою грецькою мовою, але звороти були переобтяжені, довгі, мертвотні, здавалися зумисне заплутаними на те, щоб письменним було легше пригноблювати неписьменних, суддям — і позивачів, і позиваних, звинувачуваних і свідків. Кожен, хто мав нещастя стикатися із Владою, звик слухати пояснення і тлумачення, які чомусь завжди загрожували новими лихами. Едикти, закони, тлумачення, накази завжди починалися запевненнями в надзвичайній

турботі, яку виявляють базилевс, префект, логофет та інші начальники. А далі з-під словесних троянд висовувалися скорпіони і гаспиди.

Зовсім інше — оповісники, ці говорили мовою народу, повторювали, пояснювали просто, їхні слова запам'ятовувалися. Оповісники сповіщали про ігрища на іподромі, про прибуття чужоземних послів, про перемоги, про призначення нових сановників, про ухвали церковних соборів, а не лише про закони. Іноді оповісники заперечували чутки. Оповісники приносили новини, тому їх любили.

Свистячи і витримбуючи в різки, кілька оповісників бігли до натовпу. У високих кольорових ковпаках, у коротких плащах, міські оповісники мали якийсь приємний, домашній вигляд. Їх оточують, але бережно, не стискуючи. Дзвінкий голос кричить аж трохи наспівно:

— Божественний володар своїм вірним підданим — вітання! Він розглянув скарги візантійців. Він прийняв їх. Скарги справедливі. І він порішив! Усунути, так, усунути Іоанна Каппадокійця! — Оповісник витримав паузу і іншим, нижчим голосом крикнув: — На прізвисько Носоріг!

В едикті не було цих слів, оповісник додав їх за звичаєм, що дозволяв оганьблювати вигнаних сановників. Вигадка викликала загальний регіт, що розкотився хвилями. Давши людям порадіти, оповісник вів далі:

— Усувається і квестор Трибоніан! І Євдемоній! Слухайте! Слухайте! Всіх їх судитимуть і скарають!

Тут же другий оповісник повторив сповіщене, швидше і без жартів. Третій сповістив про призначення на місця усунутих сановників добродішних і поважаних Фоки і Василіда, а також благородного патрікія Кирила.

Скінчивши, оповісники увійшли в натовп, усі розступилися, даючи дорогу вістунам, і через хвилину різки пищали вже десь далеко.

Ще не розходилися. Ще ніхто не збирався йти, але вже з'явилося відчуття роз'єднаності, ніби кожен тут зайняв менше місця.

Запитували:

— Що ж робити нам?

— Чому я тут?

— Але ж нічого не сказали про прощення...

— Чому Юстиніан не віддав нам лиходіїв?

— Невже все скінчилося?

— Чому Юстиніан не хоче покаятися на іподромі, як вчинив Анастасій?

Сумніви почали сповнювати душі людей:

— Навряд, чи простять розгром тюрми.

— Префектура теж не так легко минеться.

— Буде робота шибеницям.

— Усе залишиться, як і було.

Хтось, пробиваючись уперед, переконував:

— Не вірте базилевсу. Християни, цей базилевс має десять язиків. Він безсилий —

ми сильні. Шпигуни вже записали ваші імена!

— А твоє ім'я, Орігене? — крикнув чоловік, упізнавши сенатора.

— Моє записане далеко раніше за твоє! Вірте ж людині, життя якої принесене в жертву.

Біля Мідних Воріт заблеяли буксини легіону. Четверта, п'ята і шоста когорти наступали, Палатій не міг стриматися, щоб не вхопити своє одразу ж після поступки, кинутої охлосу.

Мідні Ворота прочинилися, і, мов пекельна паща, Палатій випустив на допомогу трьом когортам, прикриваючи їх з тилу, новий загін. У порівнянні з темними рядами легіонерів це військо вражало своєю пишнотою. Попереду вирізнявся воїн високого зросту, з непокритою головою.

Легіонери рухалися повільно, зупиняючись через два-дцять-тридцять кроків. Поки що це був ще не напад, а погроза силою.

Фарбувальник упізнав високого ватага, і щось наче гордість ворухнулося у серці колишнього центуріона. Сам Велізарій вийшов на двобій з плебсом. Проти натовпу беззбройних послали знаменитого полководця та його іпас-пистів. Як усі легіонери, Георгій Фарбувальник ненавидів гвардію полководця. Безперечно, вони були вибраними бійцями, досвідченими, хоробрими; вони вміли орудувати будь-якою зброєю. Та більшість іпаспистів набиралася з варварів. Незважаючи на це, саме з них полководці призначали комесів, легатів, центуріонів. їм віддавали командування, посиляли на справи, де можна було і відзначитися, і набрати здобичі. Через іпаспистів центуріони лінійних легіонів старілися раніше, ніж ставали легатами, а заслужені легіонери не мали підвищення.

Базилевс послав Велізарія... Велізарій мав славу хороброго воїна з юності, коли він сам був іпаспистом Юстиніана. Потім у таборах говорили, що Велізарій лише ноги Юстиніану, розповідали, як цей когут знайшов собі потоптану курочку, гетеру Антоніну.

Кілька десятків пращників вибігли назустріч когортам. Праща — зброя охлосу. Зв'язати ремінці чи поворозки можна швидко. Пращники били через легіонерів. Велізарію подали каску із забралом. Хитрун, він зумисне вийшов з відкритим обличчям, щоб настрахати славою свого імені А б'ють по ньому. Поруч упав іпаспист. Цей зловив каменя всією пащею. Виживе, то позбудеться вроди. Свинцева куля вагою в унцію розбиває і конячий череп

В горішні поверхи будинків підіймалися зовнішні сходи. Вони притискалися до стін, брудно-сірі, наче приліплені під дахами ластів'ячі гнізда. Східці з м'якого каменю швидко викришувалися, пори насичувались нечистотами. Заквацьовані бильця ковзали під руками.

Гололобий не знав, що двічі одного й того ж самого не буває, і готувався повторити щойно пророблене з нездали-ми когортами Анфімія Зайця. Четвертий поверх, верхній, був порожній. Крокви згнили, спорохнявілі балки прочавили дощану стелю. Лежали дошки, колоди, стояли чани з вапном — власник збирався полагодити розруйноване

часом. Гололобий відчув себе як дома. Його господар виконував будівничі підряди, використовуючи вмілих рабів на прибуткових роботах.

Три когорти встигли прокотитися мимо будинку. Зверху ноги легіонерів здавалися коротенькими, круглі каски були, як пальмові горіхи. З правого боку розгойдувалося море голів, там і порив, і страх, там і тверду, і нетривко Струмки протинали людську масу,— хтось силкувався вирватись, піти геть, хтось пробивався вперед. Раз за разом на відкрите місце вискакували розчепіркваті постаті пращників. Гололобий був наче на крилах, захват розбурхувався. Він наказував, його слухались.

Легіонери пройшли. Наближались іпасписти. Страусине пір'я на касках здавалося жмутками пуху. Плащі мінилися яскравістю барв — синіх, жовтих, зелених, наче веселка, що впала на брук. Іпасписти йшли без строю, мечі в піхвах. У цьому було щось образливе.

Гололобий крикнув, як на роботі: — Разом! Взяли! Гех!

Він сам шпурляв з вікон і балки, і бруси. Але ж не він кидав ящики, лави, амфори, глиняний посуд з вікон інших будинків! Від подиву Гололобий висунувся наскільки зміг, щоб зрозуміти.

Його життя було надто коротке і вузьке, а то він знав би про давній звичай візантійців і не думав би собі, що перший вигадав цей спосіб зрівнювати сили плебсу і війська. Вісімнадцятирічним Гололоболого продали в рабство за несплату податку. Зараз йому було двадцять три роки.

Гололобий тягав шматки гнилих балок і кроков. Збита порохнява сліпила очі. Внизу корчилися кільканадцять чоловік, два іпасписти лежали нерухомо. Високий на зріст начальник був цілий, до нього не докинеш. Гололобий кричав і погрожував кулаками.

Пилуга осідала, одяг і обличчя стали сірими. Зверху, через дірки в стелі, упав камінь, другий, третій. Потім обвалився всередину шмат торцевої стіни. Хтось здогадався ламати стіну вгорі, де легко піддавалася кладка.

Перед будинком стало порожньо. Шукаючи, що далі робити, Гололобий вискочив на сходи, щоб спуститися, відшукати нове місце і бити, бити. Повиламуваними східцями нагору лізли кольорові плащі, іпасписти наступали.

Сам чан з вапном вивернув їдучу рідину. Каміння, даремно виламане із стіни, виявилося саме такої ваги, щоб чоловік міг його підняти обома руками і навіть прицілитися! Яке торжество! Пишні воїни падають, утікають! Оці, певно, і не встануть.

З вікон першого поверху повалував дим, з вікон і дверей посипалися жінки, діти, чоловіки. Люди вискакували і з другого поверху. Іпасписти били всіх, хто потрапляв під руку. Сумна доля тих, хто думає спокійно відсидітися в день заколоту!

Гвардія Велізарія обросла звичками, які вироблялися в Африці, на Сході, в самій імперії. За опір відповідають усі, без винятку.

Гололобий і його товариші, пробивши підлогу, зіскочили на третій поверх. Таким же чином вони пробиралися далі, дошки із щілинами ламалися легко. На щастя, вони пробili підлогу другого поверху над місцем, де ще не горіло. Інстинкт згуртував їх до купи, всі разом вони кинулися в двір.

Сталося незрозуміле, свідомість ніби відстала від рук, від ніг, від усього тіла, кожному цятку шкіри якого захищало бажання вижити.

Гололобий опам'ятався за якоюсь низькою огорожею. Трохи прибите приморозками листя ірису нагадувало клинки кинджалів. Гололобий тримав довге топорище без сокири— палицю... Де ножі? Де меч варварської форми з руків'ям для двох рук? Витираючи кров з обличчя, Гололобий роздивлявся. З ним було десятка півтора якихось людей. Він не впізнавав нікого, але був певен — це свої.

Пращники розбіглися перед когортами, що пішли в наступ. Бунтарі відходили повільно, натовп стискався. Фарбувальник чекав, готуючи щит, щоб прикритися зверху. Зараз легіонери зупиняться і метнуть дротики. Фарбуваль-

ник задкував — підставляти спину не можна! — поки не відчув, що вперся в когось.

Ще три десятки кроків. Ні, легіонери перейшли невидиму межу, встановлену тактикою. Удару дротиками не буде.

Аегіонери ставили ногу, як один. Стіна щитів навалювалась на натовп, стискуючи і мимоволі вирівнюючи бунтівників. Лава навалювалась на лаву.

Лякливі встигли втекти. Сміливі чи ті, що не розуміли, чим скінчиться натиск легіону, приготувалися до відсічі. Легати і центуріони кричали позад шереди: "Розійдись, розійдись!" — як завжди, коли розганяли юрбу.

Круглий щит Фарбувальника вперся в довгий випуклий щит легіонера. Відчуваючи, який сильний натиск, Фарбувальник трохи відступився і, знайшовши потрібну рівновагу, зупинив легіонера.

Легіонер натискав лівим плечем, опираючись на праву ногу і перенісши вагу тіла на щит. Усі щити строю, стикаючись краями, складали одне ціле. Колись Фарбувальник учився і вчив інших. Чави, души, та вмій не втрачати рівноваги. Поки стоїть стіна з твердого дерева, окованого залізом, з тобою нічого не станеться, легіонере, ніколи! Тисни, але вмій бачити, відчувати товаришів праворуч і ліворуч. Не захоплюйся! Не відставай!

Тепер Фарбувальник дивився не змигаючи в очі легіонера, що недобре блистіли між верхом щита і низьким краєм каски. Брови в легіонера лисніли від поту, і Фарбувальникові хотілося сказати: "Товаришу, брате, ти ж такий самий, як я..."

Йому здавалося, легіонер слабне. Та якщо втиснути його назад, правий сусід легіонера просуне короткий клинок меча в щілину і проколе Фарбувальникові лівий бік. І цей переступить через труп і відновить стіну.

"А спробувати одразу* податися назад,— думав Фарбувальник,— якщо легіонер погано навчений, він може впасти ниць і в ряду утвориться розрив. Та ба,— не міг не визнати він,— його одразу замостять щитом з другого ряду. А поки стіна щитів єдина, меч жде, йому нічого робити".

Коли фланги і тил легіону закриті, він непереможний. Легіони Кая Юлія Цезаря розчавили германців Аріовіста поблизу Бельфора в нинішній Франції. Чави й чави, як один. Фізично дужчий і навіть хоробріший, але не підготовлений воїн змушений зробити крок назад, другий. Потім

він повертається, щоб не впасти, і битва перетворюється на бойню. Бій піхоти давно досяг вищого рівня, і його тактика не змінювалася століттями.

Дикий рев увірвався у вуха Фарбувальникові. Цілком віддавшись боротьбі, він перестав було чути натовп. З обох боків від себе Фарбувальник знову побачив руки, груди, спина, які заважали легіону рухатися вперед. Стіна щитів похитувалась на місці. В спину Фарбувальникові натиснули. Йому здалося, що великий собака проповз поміж ногами. Чомусь легіонер перекинувся, падаючи навznak.

Закривши серце щитом, Фарбувальник, щоб захистити правий бік, ударив катовим мечем уперед і від себе, відтягуючи клинок, як учили.

Позаду на натовп натискали нові юрми. Тиснява стала нестерпна. Щоб порятуватися, не бути розчавленим, передні ряди бунтівників повинні зламати стрій легіонерів. У тилу охлосу теж діяла сила, неначе поршень гігантського насоса. Ті, що падали, хапали легіонерів за ноги. Зверху утворився гребінь, ніби при зустрічі двох течій. Багато хто, вичавлений тиском, опинився на плечах товаришів. Втрачаючи рівновагу, такі намагалися дістати легіонерів зверху.

У місті, щільному, як сир, неспокійному, як мурашник, а часом і як осине гніздо, одинадцятий легіон багато разів розганяв вуличні юрмиська. І завжди тим самим способом. Майже завжди візантійці розбігалися перед щитами. Було відомо, що легіонери проходили, залишаючи за собою мертвих і вмираючих, які ніби падали з неба. Та легіон не бив даремно.

Краще шмагати по душі натовпу, аніж по його тілу, це правильніше, дешевше і не викликає традиційної злости і мстивості. Так казав базилевс Анастасій, скупіший на статери, ніж на слова.

Мало хто вцілів з учасників сутички легіону з охлосом на вулиці Мідних Воріт. Ті нечисленні, що уникли смерті під час бунту і від ще нищівнішого переслідування після нього, мовчали, аби не виказати себе. Нічий слова не були записані. А Палатій просто звинуватив легіон у зраді.

Насправді одинадцятий став жертвою власної тактики і виявленої ним самовпевненості.

Бунт зламав легіон голими руками. Так м'яка хвиля розтворює мури портів.

Сутичка з іпаспистами Велізарія була страшною і огид-

ною. Тілохранителі знаменитого полководця вправно орудували мечами і списами. Сарисси 1 з широкими наконечниками завдавали вдарів у живіт і груди, і списник викидав двосічне залізо з рани так покvapливо, наче йому окремо платили за кожен удар. Меченосці сікли прямими клинками та персидськими акінаками, загнутими і важкими на кінці, щоб посилити замахи.

— Вціляйте в обличчя, в обличчя! — кричали бунтівники з тих, що мали досвід.

Кричав і Фарбувальник. Зараз йому було де погратися катівським мечем. Роздробивши списа, він дістав голови іпасписта:

— Скуштуй, красунчику!

Битва розсипалася на сотні поєдинків, розбрелася в завулки, в двори. З вікон, з дахів бунтівники кидали в іпаспистів усе, що лише мало вагу, іпасписти підпалювали будинки.

Хмари диму подекуди застиляли бійців, і противники корчилися від кашлю, протираючи залиті /сльозами очі. Вітер гнав полум'я пожеж із страшенною швидкістю, та нікого не цікавив вогонь. Голоवेशки, здавалось, падали з неба. Запалав госпіталь святого Самсонія. Крики хворих, які не могли втекти, здавалися голосами грішників у пеклі. Дим валував із лазень Зевксиппа, велетенської будівлі, де було дві тисячі місць для миття.

Вітрові було байдуже, кого палити,— збунтоване місто чи володіння базилевса. Вогонь перекинувся на Мідні Ворота. Як диявол, північно-східний рився в пожарищах, роздмухував жаровиння, метався по головешках, общипував полум'я охоплених вогнем дахів і закидав палахкотливі пір'їни на покрівлі, в розчинені двері, виламував вікна, не забуваючи підживити і найменшу, готову згаснути жарину.

Ураган стрибав містом, вигнувши спину в диму, як кіт завбільшки з гору, і сичав міріадами змій.

Нелад був такий, що Велізарій випустив з-під рук своїх іпаспистів. Полководцеві здавалося, ніби він уже втратив багатьох. Нещадно битих бунтівників не ставало менше, не вдавалося розгромити і погнати товписька охлосу. Велізарій не бачив спин.

Пожежі небезпечно звузили вулиці, а полководець лег-

1 Сарисса — важкий спис із наконечником у вигляді двосічного кинджала. Застосовувався в пішому бою для захисту піхоти від кінноти.

10*

291

коважно обіцяв Божественному придушити бунт, як свічку, першим диханням заліза. Невтомний Велізарій почував утому, що лякала його. Напевне, від диму і жару, йому здавалося, він хворий. Злякавшись, що пожарища відріжуть його від Палатія, Велізарій наказав своїм відходити.

Охлос намагався переслідувати іпаспистів. У будинках живцем згорали люди. Обвалювались розпечені руїни. Смерділо паленим м'ясом.

Провулки звужувались у стежки, двори перетворювалися в пастки. Обмотавши голови плащами, іпасписти через пожарища проривалися назад до Палатія.

Розпікалися лати. Зсохшись від жару, шкіра чобіт роз-ранювала ноги. Мідні Ворота повалилися. Полум'я розтікалося, вогненною завісою розділяючи охлос і базилевса.

Трупи валялися, наче риби, викинуті із сітей безпутніх ловців. Вогонь обсмалював обличчя, руки. Тлів одяг. В ранах закипала кров. Бунтівник, який хотів пошукати на тілах зброю і здобич, змушений був рятуватись, гнаний незносною спекою.

Другий Рим набирал звичного вигляду міста, взятого штурмом. Як Антіохія, як Дари на Євфраті, як Пальміра, Єрусалим, як Рим італійський і Карфаген вандальський, як Сіракузи, Александрія...

Цей короткий перелік, який мав би охопити всі міста узбережжя Теплих морів,

повинен пояснити звички і солдатів імперії і її підданих.

6

Вітер гнав вогонь і впоперек півострова, кварталами Дагістєя, Девтера і від палацу Лівса до майдану Кос тянти-на. Пожежі знищували місто на південь від вулиці Меси, стародавньої вулиці, давнішої, ніж саме місто.

Від вогню мармур сірів і осипався проказою вапна. Пожежа вщент розруйновувала кам'яне місто. У владі полум'я над каменем не було нічого неприродного.

Крім порівняно нечастих будівель з тесаного каменю зі склепінчастими перекриттями, стіни звичайно клали із рваних уламків, порожнини заливали сумішшю вапна чи глини з піском. Щоб така стіна не розпливалася ще під час спорудження, в кладку запускали балки, дошки, зв'язані відкосами з жердин. Між поверхами бережливо клали ряд-другий дорогої цегли, тільки аби вирівняти стіну і сперти кінці балок. Наліплювали оздоби, виступи, карнизи, барельєфи, залишали ніші. Площини затиньковували, витискали шви, створюючи подобу тесаного каменю, білили крейдою чи мастили кольоровими глинами.

Стіни багатших будівель обличковувалися тонкими плитками, ця сорочка приклеювалась вапном.

Надзвичайно масивні портики, могутні колонади здавалися вічними, як скелі. Насправді це були дощані чи брусовані каркаси, прикрашені штукатуркою і ліпкою з легкого алебастру.

Вже кілька століть тому імперія мала мулярів, столярів, теслі в, штукатурів, мозаїків, оздоблювачів високої майстерності. Вміли будувати швидко, дешево. Нічого не пропадало, жменя сміття, лопата щебеню, тріски — все використовувалося. Знаменитий багатій тріумвір Красс казково збагатився будівельними підрядами. Красс зводив багатоповерхові будинки для римських громадян. Тому так шалено і страшно горів при Нероні італійський Рим. Дивлячись на гарні будівлі, небагато хто знав, що під оздобленням ховаються ледве зв'язані уламки каменю і Дерев'яне кріплення. Дерев'яні перекриття не лише спиралися на стіни — вони втримували споруду в розтязі, і порушувати єдність було надзвичайно небезпечно. Але всім було потрібне житло, потрібні були лавки, майстерні, лазні.

Влада здавалася вічною, міста — кам'яними. Влада оголосила, що вона існує з волі божої тільки для блага підданих. Точно так само обманювали і стіни, милуючи око позірною міцністю.

Антиохія вважалася після Візантії третім містом Сходу, другим була нільська Александрія. Хосрой знищив Антиохію. Перси не били мури таранами і не підкопували фундаменти. Працював лише вогонь. Після пожежі Антиохія так розруйнувалася, що й той, хто все життя мешкав там, не міг знайти знаних напам'ять ліній вулиць і майданів.

Як і Антиохія, в дні заколоту Ніка гинули густо забудовані квартали між Месою і Пропонтидою. Пі дпалені в сутичках" будівлі перетворилися на довго діючі вогнища. Завалюючись, перекриття тягли і відштовхували нетривкі стіни. Розсипаючись, стіни підживлювали вогонь новим харчем і ламали сусідні будівлі. Промаслені підлоги і

перестінки палали, як ґноти. У вузьких вуличках люди потрапляли в кільце полум'я. Гуркіт обвалів заглушував марні благання допомоги.

На самій Месі сморід пожежі пережеговувався пахощами мускусу, троянди, жасмину, ладану: не всі торговці здогадалися завчасно вирятувати запаси своїх лавок. Під-робно-кам'яні колони і портики палали, як смолоскипи. Страшніше за людей кричали коні, забуті в стайнях.

У підвалі, між глиняними амфорами і міхами з винами Архіпелагу, сплітаючись, душачи одне одного, валялися мертво п'яні люди. Хтось марив:

— Аааа... здирають шкіру, здирають, аааа... Перестань, гину, покинь, не чіпай ноги, добий, добий мене...

— Уууу... всі кістки перетовкли, кишки тягнуть, оооо... скажу, все скажу, пити, оооо...

П'яницям ввижались судді, кати; їх розпластували на кам'яних столах; вони чули тріск власних кісток... Це не був страх перед покарою за бунт, за грабунки і найменше — муки сумління. Епоха накладає свої ознаки і на п'яну маячню.

Коли утробні репети стихали, було чути, як сочиться розбита амфора десь на самому верху штабеля. Тут вина вистачило б на міради горлянок.

Фарбувальник ковзав східцями, як скло, відшліфованими босими ногами. Глибокий пах вин, змішаний з важким людським духом, бурчання і викрики, на вологих балках, як на лісових гниляках, світляки — все робило підвалля небезпечним, наче пастка людожера. Вхід освітили смолоскипом. На його спалах відповів бурхливий вибух п'яної верзаканини. Фарбувальник вибрав пругкий, товстий міх.

Зимова ніч наступала на місто. Мур, що не давав доступу в порт Контоскалій, освітлювався загравами пожежі. Північно-східний вітер густо і важко мчав згори, а під муром було затишно. Сюди набилося кілька сотень бунтівників. Закіптюжені, обідрані, биті списами і мечами, але без тяжких ран, вони стомилися до такої міри виснаження, коли боляче підняти руку. Ніхто з них не був у змозі зв'язати слова, щоб оповідати, — але ж все-таки вони змусили відступити самого Полководця Сходу. Відступив Велізарій? Так чи ні? Прокляті іпасписти запалили місто, та ще завадила втома...

Збившись у купи, щоб стало тепліше, вони ділилися шматками. Стегно бика, баранячий або свинячий окіст, клуб коня — все одно, голод не перебирає.

Товсті бурдюки з розчепіреними ногами, кудлаті, мов козли, викликали кволе, але щире пожвавлення. Вино мало приємний присмак і мужній аромат. Дублена шкура бурдюка давала вину темно-жовтий відтінок і запах, який високо цінували знавці. Тепломорським жителям вино було не тільки для розради плоті. Пізнати на смак і нюх батьківщину лози було мистецтвом, благородною вишуканістю, яка різнила ромея від варвара. В брудній таверні злиденний голодранець хизувався вишуканістю смаків, і люди билися об заклад на останнього обола.

Перед світанком Фарбувальника розбудило усвідомлення незвичайного. Коли він був центуріоном Георгієм, він, здається, думав про перепочинок. Після двадцяти років строю починає здаватися досить спокусливим забезпечення, обіцяне законом.

Будиночок на клапті землі із сотнею виноградних лоз, дюжиною оливків, двома десятками груш і яблунь, грядкою-двома овочів. Якщо додати до цього десяток солідів вислуженої пенсії, життя буде, їй же право, солодким. У казармах легіонів далеко не завжди згадують попередні перемоги і прагнуть до нових, як переконують вербувальники. При всьому марнотра/гстві солдатів у декого осядається дещо із здобичі, підхопленої на шляху слави, тобто обідраної з тіл на полях битв і забраної в мирних жителів.

Коли Георгія звільнили, він не знайшов себе в списках вислуги. Він зустрічав жебраків з рубцями ран, з мозолями на щелепах від луски каски, це були ветерани. Але з ним самим, думав Георгій, таке не станеться.

Суддя, що мав захистити Георгія, накинувся на нього з текстами законів, в яких нічого не можна було зрозуміти, і за необачне слово звинуватив скаржника в неповазі до базилевса. Суддя забрав усе заощаджене — сто вісімдесят солідів, але з доброти душевної вишпурив убогого Георгія цілим, зберігши йому пальці, ніс, вуха й очі.

Викреслений із списків живих! Дурниця. Людей викреслювали навіть із списків мертвих. Це означало виконати роботу божества, означало перетворити людину на безіменну пилюку, зібрати яку для відновлення істини не владен ніхто.

По суті, відставний центуріон відбувся легко. Незабаром після того як його обскуб суддя, в Філадельфію Лідійську, де сталася ця буденна і малопомітна подія, прибув новий префект Іоанн, прозваний Максиплюмакіосом за потворне обличчя із щелепою, як у гіпопотама. Іоанн, як ходили чутки, купив у Юстиніана свою посаду за п'ятдесят кенти-наріїв золота.

Добре, що Георгій здогадався віддати все одразу. В Філадельфії жив на відпочинку заслужений легіонер Діомид, який при Анастасії отримав почесне звання евокатуса '. Максиплюмакіос оподаткував Діоміда на двадцять статерів, хоча за законом евокатуси не платили податків. Старий уперся, захищаючи свою гідність, а коли він почав говорити про свою бідність, йому не повірили. Доведений до відчаю щоденним шмаганням різками, Діомид обіцяв видати золото, нібито приховане в будинку. Георгію довелося бачити, як Діомид ледве ступав в окровавленому лахмітті під наглядом двох тюремників. У своєму будиночку Діомид спустився в льох, куди тюремники полінувалися злізти. Та їм довелося потрудитись, бо старий встиг задушитися. Розлючені тюремники розграбували злиденне майно Діоміда, а тіло викинули на міський смітник. Боячись Максиплюмакіоса, люди покинули на харч воронам тіло колишнього іпасписта базилевса Анастасія.

Діомид був хоч і людиною відомою, але простого звання. Префект не помилював і сенатора Петронія, в якого була колекція рубінів, сапфірів, смарагдів, камей. За розповідями, вони збереглися в роду від тезки Петронія, його предка, улюбленця Нерона. Максиплюмакіос звелів закувати Петронія і шмагати різками, поки він добровільно не віддасть каміння. Філадельфійський єпископ Ананій в повному облаченні прибув клопотати за Петронія. Префект вигнав святителя, брутально облаявши.

Тоді по місту були розклеєні витяги із законів Юстиніана:

"Нехай піддані платять податки правильно і без заборгованостей, щоб тим самим виявити свою відданість базилев-су. Нехай начальники управляють чесно, і тоді відбудеться прекрасно гармонійне єднання між вищими і нижчими".

А внизу новий префект додав від себе:

"Приймаючи посаду, я поклявся, щоб за погане управління мене спіткала доля юдина, проказа Гієзія, і страх каїнів, і вся суворість Страшного Суду".

Зрозумівши, що дешево відбувся, Георгій утік із Філадельфії. Уже вифарбувавши руки до ліктів, колишній центуріон дізнався, що це азійське місто було вщент пограбоване і стало майже безлюдним.

Орудуючи дерев'яними копистками в оповитих парюю

1 Євокатус — вибраний; почесне звання кращих легіонерів, особливо заслужених.

чанах, викручуючи гарячі тканини, Георгій осягав таємниці імперії. А звичайно, варвари для базилевса зручніші за своїх. Їх можна тримати, як звірів, у клітках, а шматуватимуть вони того, на кого їм укажуть. Оплачуються вони дешевше за своїх, їм менше треба. Між іпаспистами Веліза-рія ромеїв небагато. Зараз Фарбувальник згадував одинадцятий легіон з почуттям, близьким до жалю. Де тепер Анфімій Заєць, чи зберіг він шкуру?

Схопивши ротом зморщене горло міха, Фарбувальник висмоктав залишки вина. Наче прокинувшись із світлом, північно-східний вітер відкрив пащу бурі, посипався попіл. Десь кричала людина. Закоцублі бунтарі прокидалися зі стогонами, з бурчанням, з лайками.

Вода в мандракії порту, захищена муром від берегового вітру, стояла як у чаші. Тріски, поліняки, обривки кошиків, лахміття, бруд, дохла риба валялися, наче на засміченому майдані міста.

Табунець голубів, зрізавши зубці стін, упав на дошки пристані. Пташина звикла знаходити зерна в щілинах. Товстоголовий самець дріботів, притискуючи голубку і вимагаючи ласки.

Троє єгипетських суден, на яких возять хліб, здавалися продовженням причалу. Жодного човна, ні човника. Вчора втікачі захопили все. На островці, створеному самим морем для захисту Контоскалія, бовваніла башта і виднілися коромисла катапульт.

Мертвою водою розійшлося коло. Сплив спиною роздутий труп людини... Немає спокою і в смерті.

"Хто я? — запитував себе Фарбувальник Георгій. — І всі ці товариші по бунту?"

Для імперії люди охлосу ті самі варвари. Але у варварів є десь батьківщина, і могили батьків, і сім'ї, і горді легенди.

— Охлос! — крикнув * Фарбувальник. Замість прапора він підняв меч ката. Непогано для руки в незмивному пурпурі.

Самочинне військо вирушило за справою і хлібом. Слідом, хитаючись, п'яні лізли з підвалу. Спізнившись звестися на ноги, дехто рачкував. Навіть у хмелю кожному було страшно відстати і опинитися в самотності.

Найближчі до Палатія квартали майже до майдану Бика вважалися фортецею венетів; хоч у багатоповерхових будинках кишіло плебеями, їхній заробіток залежав від багатих, і вони звикли займати трибуни праворуч від кафізми. Вплив венетів перекидався за міські мури, де вільні робітники в їхніх віллах-маєтках носили кольори своїх господарів.

Венети постраждали від перших пожеж, які розгорілися-від тюрем, будинків суддів. Море вогню, що розмежувало охлос і Велізарія, охопило квартали Дагістей і Артополій з околицями портів Гептоскалія і Контоскалія. Тут багато венетів мали прибуткові будинки, лавки, склади. Велетенські збитки викликали і відчай, і гнів. Потерпілі проклинали базилевса Юстиніана Розорителя, проклинали і себе. Але що тепер можна зробити! Тільки бажати скинення Пал ія, сподіваючись покрити хоча б частину збитків милостями нового базилевса.

Прасини переважали на Правій і Лівій Месі, за вулицею Палатія, яка перетинала півострів від порту Єлевферія до Палатійських воріт на Золотому Розі. Біля портів Юліана, Гептоскалія і Контоскалія на південному березі розміщалися гнізда прасинів — робітників і ремісників, які обслуговували порти й кораблі. Берегом Золотого Рогу прасини ніби заходили в тил венетів, заселяючи вузький, але густий квартал Друнгарій, витягнутий по самому березі попід міським муром.

Можна подумати, що будівники Візантії зумисне відкинули за лінію муру бідний, діяльний і неспокійний люд моряків, рибалок, в'язальників сітей, канаторобів, човнярів, будівників човнів та кораблів. Звідси в місто, в квартали венетів, можна було пройти і проїхати мощеними дорогами через ворота Ректора, Неорія, Віглійські, Перама і Платійські. Під час чвар з венетами друнгарійські прасини або захищали ці проходи, або проривалися в квартал Вігли Часом їм вдавалося потіснити вітлійських венетів дістатися навіть до майдану Тавра.

Як і в італійському Римі особи вищих станів іноді переходили на бік плебеїв, так і в Візантії в середовищі прасинів опинялися сенатори, багатії, патрикії. Але там вони були перебіжчиками і зрадниками своєму станові, а тут виставляли себе політиками. Спадкоємна аристократія майже вибула разом зі своїми традиціями.

Вранці шостого дня заколоту поважні венети й прасини провадили далі переговори, що досі не давали ніяких наслідків. Могутність стихійного бунту вражала, та ніхто не міг запропонувати способу опанування керівництвом охлосу. Руйнування заради руйнування — це безглуздя!

Перебирали колишні кривди. Сенатор Оріген то йшов проповідувати зненависть до Юстиніана, то повертався і закликав до єдності венетів і прасинів. Його слухали уважно, бо він виступав кожен раз коротко, і сподівалися — зараз нарешті Оріген перший зважиться назвати ім'я майбутнього базилевса'. Адже треба когось, щоб виставити проти Юстиніана. Можна боротися, щоб скинути владику, але не заради порожнечі. Базилевсові, який при владі, треба протиставити антибазилевса, його іменем, як підоймою, остаточно повалити розхитаного владику. Не було ще випадку, щоб піддані імперії скидали імператора не в ім'я його суперника. Без базилевса немає

імперії. При всій люті, при всій зневазі до смерті, з якими-візантіїці багато разів кидалися проти мечів, щоб погубити ненависного базилевса, вони завжди залишалися підданими.

"Ми залишаємось підданими,— думав старшина прасинів Манассіос, повторюючи сам собі ці слова, наче якесь одкровення.— Назвіть же ім'я! Чому ти са^ не називаєш його?" — запитував себе Манассіос.

Він належав до родини давніх християн, в його роду був мученик Манассіос, ім'я його мав потомок. Навчений з дитинства читати й писати, Манассіос пам'ятав заповіт Тертулліана який відкинув насильство в справах віри, і на нього незабутнє враження справив гнівний вигук святого Августина:

— Тільки-но приналежність до церкви християнської стала корисною для становища людини в державі, як багато недобросовісних кинулося до святої купелі!

Манассіос заглибився в свої думи. Стародавнє християнство здавалося йому радісною розрадою пригноблених сердець, напучуванням, яке пом'якшувало суворість, допомагало людині в муках^ і робило безсилою смерть. Через богоматір християнство підняло жінку, ніжна подруга чоловіка стала рівною йому духом і правом. Поставивши вимогу одностатевості, християни освятили шлюб, замінили римське розпутство благородною вірністю подружжя. Дозволивши рабові і вільному пити причастя з однієї чаші, християнство підготувало рівність душ. Ставши визнаною, церква християн порушила всі обіцянки — насильниця, рабовласниця, брехлива, продажна. Блудна Феодора

1 Тертулліан — один з ранніх церковних догматистів (160— 240 рр. н. е.).

неодноразово робила жести ніби на підтримку монофізитів, а Юстиніан жорстоко винищує схизматиків. Чи не вважає в душі цей базилевс непотрібною єдність віри? Ні, дурниця, базилевси приходять і помирають, як і всі.

Манассіос не збирався виступити новим ересіархом. Він думав, що ересі будуть триматися хоча б тому, що душа людини не може миритися із зарозумілою брехнею правлячої церкви.

Манассіос був байдужий до скарг венетів. Так, ставало важко від втрати прибутків, так, над ними зависала страшна загроза брехливого звинувачення і конфіскації — давня зброя язичницьких імператорів, з сумом згадав Манассіос. Та наскільки тяжче малому люду, який платить нові податі не з нажитого жиру, як багатії, а своїм м'ясом і кров'ю, виснажуючи безсмертну душу в повсякденних приниженнях.

Після введення монополії на сіль префект Євдемоній створив общину продавців солі з тих дрібних торговців, які раніше продавали її з ларків і нарозвіз із спин ослів. Як і в інших общинах, торговці дали клятву дотримуватись чесності перед державою. До кожного торговця префект поставив збирача податку, який одразу забирав дві третини виручки. Змовившись із збирачами, торговці почали підмочувати сіль, досипати в неї білого піску. Нещодавно люди, обурені дорожнечою і шахрайством, розбили кілька ларків, розграбували сіль, чотири продавці і три збирачі податку були вбиті. Торговці хотіли покинути безнадійну і небезпечну справу. Префект Євдемоній пригрозив

тюрмою і грошовою пенєю.

Нарікання солеторговців були близькими всім. Общини перетворювалися на особливий засіб приневолення й покори. Здирники податків невідступно стежили, безперервно перелічували заробітки і часто захоплювали іменем базилевса придбане, не залишаючи трудівникові жодного обола на хліб. Люди озлоблювалися, накидалися один на одного з люттю зацькованих тхорів. Але на збирачів не приймали ніяких скарг, ті квапилися наживатись. Їхній донос вважався беззаперечним доказом. Ще недавно суддя Теофан, нині страчений народом, визнав винним у приховуванні прибутку сірікарія Єпіфана, власника маленької фарбувальні з чотирма робітниками, і, мордуючи мотузкою, вичавив нещасному обидва ока. Влада, вводячи нові податі, намагалася одразу утвердити їх жорстокостями. Манассіосу здавалося, що тут не було випадковості. Юстиніан, очевидно, хотів залякати, зламати волю людей, щоб саме тільки збереження життя й тіла, не скаліченого тортурами, сприймалося підданим як благо.

В промовах Єйрінія, який не мав уже зиску від торгівлі жіночим тілом, Зенобія, який оплакував колишні вигоди работоргівлі, і Вассоса Манассіос бачив заздрість до Юстиніана, що виглядала як спідня одежина з-під верхньої. Язичники були, справді, кращі, вони не вдавалися до брехні. Манассіос зважився:

— Співгромадяни! Я назову ім'я того, хто, на мою думку, може достойно замінити Юстиніана на престолі. Це...— і Манассіос затулив рукою власного рота. Кандидат у базилевси був зараз у Палатії. Назвати його — означає вбити.

Манассіос подумав про Іпатія, небожа базилевса Анастасій. Цей несильний, але добрий чоловік і зразковий сім'янин, який славився честю й розумом, на жаль, зараз був покірний Юстиніану.

Розділ сьомий ОПОРИ ІМПЕРІЇ

Господар годує собак, щоб приборкувати неслухняну череду. Для охорони імперії потрібні воїни чужої для підданих крові.

Із стародавніх авторів в

1

Місяць народжувався, помирав. Знову з'являвся вузький серпик. Світлі ночі змінювалися темними, і знову й знову місяць кидав чорні тіні палаців і храмів на двори й сади Священного Палатія.

Рикіла Павло, комес — начальник слов'янської варти, та Індульф, недавній помічник комеса,— він швидше і краще за інших освоював еллінську мову,— змінювали пости. Візантія захворіла на бунт. Солдатам пояснили, що піддані погано користуються м'якістю Великого Юстиніана, який дбає про народ з батьківською любов'ю: адже власних дітей у базилевса не було!..

Візантійська зима. Снігу нема, ранками іній. Від захоло-лих стін тягне в'їдливою вологою, кам'яні плити студять ноги через м'які підшви чобіт: ніколи і нічия голосна хода не сміє порушувати Священний спокій.

Маленька жінка в хітоні, в якій одягаються слуги чи рабині, ящіркою вислизнула з-

за повороту коридора. Місця вистачило б і для восьми, що йшли б у ряд, та жінка зачепила Індульфа і гнучкою кішкою скочила до Голуба, який ішов позаду. Маленька, головою по груди солдату, вона на мить припала щокою до позолочених латів. Витягнувши руки вниз і відставивши долоні, наче плавники риби, жінка звивалася на бігу всім тілом, роздражнюючи чоловіків. На тихий Голубів посвист вона обернулася, розкрила обійми, і, приклавши палець до губів, зникла.

Комес, посміхаючись, підморгнув солдатам. Індульф відвернувся. Серця тутешніх жінок сповнені відчайдушною сміливістю і темного страху. В перші місяці його палаті йського життя така ж маленька жіночка подружилася з ним. Її звали Аматою, що означає—Кохана. Це їй був зобов'язаний Індульф своїм підвищенням, бо вона навчила його ромейської мови.

Рикіла Павло прошептав:

— Уперед, вперед...

У темних місцях світло давали підвішені на стінах мідні світильники у вигляді рогів химерної форми. В них горіла нафта 1

Почувся м'який тупіт, наче ступали коні з обмотаними шкурою копитами. Троє латників, чорнолицих, чорноруких, довгоногих, ішли повільними велетенськими кроками. За ними рухались ще троє таких самих рослих, але білолицих і довгобородих. Налиті силою, надміру обтяжені кам'яними кістями та залізними м'язами, спафарії, найближчі охоронці Священного тіла, дивилися спідлоба, зирячи, кого б розчавити для захисту Влади.

Слідом за ними плив чоловік середнього зросту в шерстяній хламиді, сніжну білизну якої підкреслювала пурпурова облямівка. Світле завите волосся, розділене по тімені, спадало майже до плечей. Світло-сірі очі дивилися поверх голів, ніби бачили щось недоступне для іншого зору. Роже-

Нафта — нафта з Азербайджану, була відома з глибокої давнини.

уватої шкіри обличчя не торкнулася звичайна для інших засмага. Базилевс!

Рикіла Павло гнучко опустився на коліна і, не завадивши Володарю імперії, торкнувся губами до пурпурного чобітка. Пролунав поцілунок.

Індульф і Голуб, відступаючись до стіни, випросталися, розставивши ноги в благородній позі воїнів, які твердо оволоділи полем. Юстиніан ледь-ледь повернув до них обличчя і аж ніби на мить спинився.

Насунувся почет. Всі помітили знак найвищої милості-базилевс зволив помітити* своїх найманців. Скоряю чись етикету, який вимагав від підданих багатократного підсилення зробленого володарем, сановники слали солдатам посмішки, так ніби зустрілися з ніжно коханими.

Страшенно кваплячись — не можна відставати від базилевса,— солдатам дарували персні і жовті кружечки, солі-ди чи статери, всьому світу відомі золоті монети ромеїв.

Усім був знайомий викарбуваний лик базилевса і напис, значення якого розуміли теж усі, хоча рідко хто умів читати.

Ніхто і ніде, крім ромеїв, не карбував золотих монет, навіть Хосрой, повелитель

персів і суперник ромеїв, не посмів цього робити. Люди всіх Народів звикли до римської монети. За законом Костянтина-імператора, який заснував столицю імперії у Візантії, з фунта золота виготовляли сімдесят два соліди. Базилевс Юстиніан наказав додати міді в сплав і робити вісімдесят чотири монети такої ж ваги й об'єму. Вони так само блищали і так само вабили око, як старі. Лише міняйла, лихварі та збирачі податків розуміли хитру роль міді, схованої в золоті. Гунн і хозарин, нумідієць і єгиптянин, сарацин і перс, франк і кельтібер знали установлений віками рахунок: імперський, ромейський кентинарій золота — це сто фунтів, чи сім тисяч двісті штук жовтих солідів.

Базилевс Юстиніан вигравав вісім солідів чи статерів на фунт. На кожному кентинарії, який базилевс платив найманим солдатам, постачальникам чи яким відкуплявся від войовничих сусідів, державна скарбниця вигравала вісімсот статерів золота, заміненого міддю.

Біля солдатів зупинився запізнілий сановник. Його чорне волосся кучерявилося, губи були яскраво-червоні, рівний лоб високий. Безволосому обличчю, видно, не треба було бритви, в шкірі і в кутиках рота було щось бабське

Простягнувши Індульфу кілька статерів, сановник з особливою вимовою сказав по-слов'янськи: — Тобі. Твоїм друзям.

Євнух-сановник Нарзес, Хранитель Священної Скарбниці, славився між солдатами своєю щедрістю.

Холодний вітер, увірвавшись у Палатій, приніс запах горілого, нагадавши разом із золотим дощем про збунтовану Візантію. Та запах пожежі був одразу витіснений знайомими пахощами. Дорога ще не звільнилась. Знову, наче мідний бивень на носі бойового корабля, похід відкривали спафарії. Та за ними, ніби додатковий захист цінності навіть більшої, ніж сам базилевс, човгав табун євнухів. Однаково гострі погляди з-під поморщених повік, однаково брезкла шкіра облич робила цих особливих ромейських істот рідними братами. Руки євнухів ховали в зборках хламид кинджали не знаної в інших землях форми. Руків'я тримало два клинки, спрямованих у протилежні боки; дві осі, зрощені лобами. В таких кинджалах приладнувався особливий пристрій, за допомогою якого можна було вприснути в ранку отруту єгипетських ехидн-гаспидів, від чого неминуче наставала смерть у великих муках.

У Палати було багато євнухів: вважали, що розум потвори, вільний від пристрастей, надійніше служить господареві, ніж грубий глузд мужчини. Адже і слуги божі, ангели, херувими, серафими, теж істоти особливого роду, а диявол — це всі знають — чоловік.

За євнухами йшли чотири жінки, одна за крок перед одною. Під діадемою базилиси біляве волосся в золотій пудрі лежало важким вінком, як на головах богинь. Феодора дивувала більше, ніж викликала захоплення. Її обличчя здавалося вирізьбленим із каменю, щойно заглаженого і відшліфованого. Дивовижно довгі вії кидали тінь на щоки. Маленький рот був скоріше дитячим, аніж жіночим. Вона не йшла, а поривалася вперед, витала, наче зіткана з повітря. Ніхто із солдатів не міг зрозуміти, скільки років цій істоті.

Феодора пройшла мимо слов'ян, як проходять повз стіни. Але Індульф зустрівся

поглядом з Антоніною, дружиною полководця Велізарія, і йому здалося, що супутниця базилися ледь помітно усміхнулася. І Антоніна, і дві інші повірниці Феодори — Хрісомалло та Індаро — всі три красуні нагадували свою повелительку такою ж до ніяковості дивною свіжістю, юністю облич і сліпучим кольором шкіри. На підборідді Індаро був шрам. Казали, що вона на собі випробовувала втирання і хтось отруєним мастилом вчинив замах на красу і життя Феодори.

У звичний час, звичною процесією володарі імперії пройшли на вранішнє богослужіння. Та за собою вони залишили незвичне безлюддя. Мармурову підлогу останньої перед виходом з палацу зали оскверняли сліди від вогнищ. З попелу стирчали уламки обгорілих ослонів, табуретів, крісел. У кутках, під закуреною стелею, розплив-лися нечистоти. Валялися купи обгризених кісток, пруття хлібних кошиків і два трупи прислужників-рабів, які не догодили гостям. Вигляд частини палацу, природні ший для покинутого постою загарбницького війська, засвідчував нахабну розперезаність готських та герульських найманців. Учора їх привезли морем у Палаті й і вони тут ночували.

Кілька сходин вели з палацу до військового двору. З-за високого муру долинав гамір далекого натовпу. Деся чітко і часто били в бронзову дошку, з тих, що висять у дзвіницях біля християнських храмів. Удари обірвалися, стало більше чути гомін натовпу.

Готи й герули грілися на зимовому,, але теплому сонці Візантії. Високі світловолосі готи були, як на підбір, людьми зрілого віку. Народжені на землі імперії, давно втративши відчуття своєї племінної окремішності, вони спілкувалися і між собою військовим жаргоном із суміші еллінських і латинських слів. Довгорічна звичка не розлучатися зробила їх схожими один на одного. Важкотелесі ремісники війни, терпеливі і по-своєму старанні, вони, природно, відсіяли зі свого середовища слабких тілом і серцем. їхній обладунок і зброю, складену в зразковому порядку, в цілковитій готовності до бою, охороняли товариші, бо поряд були герули. А герули, не розстаючись з обладунком з товстої шкіри під залізною лускою, не знаходили собі місця, як щури, що попадали в порожню цистерну.

Перекази про спільного предка не гасили ворожнечі між нащадками, навіть ЯКІІО предок — рідний батько; приклад тому — Каїн і Авель Між готами й герулами стояли давні рахунки. Кожен гот вважав кожного герула ганебним творінням бога, а герули називали готів диявольським насінням.

¹ За біблійною легендою, Каїн убив свого рідного брата Авеля. Обидва були синами Адама і Єви.

Проте і ті, й ті були не лише давніми християнами а однаково сповідували догму Арія, який учив, що син божий був істотою досконалою, але не божественною. Імперія охрестила готів і герулів ще в роки визнання правлячою церквою вчення Арія. Згодом церква відкинула Арія, та раніше навернені й далі трималися віри батьків. Як і всі решта християн, вони вважали порятунок душі забезпеченим догмою, а не справами.

Місіонери проповідували істину варварам, піддані-єре-тики позбавлялися людських

прав, майна й життя. А найманців і союзників-федератів правляча церква не помічала, хоча за порятунком їхніх душ не доводилося ходити далеко. Імперія цінувала не віру, а вірність цих своїх опор, а неприязнь між підданими і солдатами, як і племінна ворожнеча між окремими загонами, нічому не шкодила, бо і брехня буває для порятунку.

Комес герулів, їхній родовий вождь Філемут, квадратний, кривоногий, оброслий до очей рудою бородою, зупинив Рикілу владним жестом:

— Що вирішено? Що ми будемо робити?

— Не знаю, не знаю,— відповів Рикіла.

— Не бреш! — Філемут понизив голос.— Ти знаєш, і ти повинен мені сказати.

Греко-римлянин, що народився в Сирії, Рикіла був гінкий. Його голене обличчя з носом, що починався одразу від лоба, як у декого з еллінів, розсікала смуга. Коли б не було засмаги, яка залишила білою смугу рубця, слід заліза не був би помітний. Філемуту пощастило менше: чиєсь залізо, відскочивши від краю шолома, геть скосило кінчик носа. Обличчя з відкритими ніздрями нагадувало кабаняче рило.

Наче оси на мед, герули злетілися, щоб підслухати розмову комесів.

— Я не отримував ніякого наказу,— заперечив Рикіла. Скривлене гримасою обличчя герула стало ще страшнішим. Він викрикнув:

— Тоді що робить Велізарій? І... базилевс?

Філемут хотів сказати, що йому не подобається мишоловка, куди його посадили разом з герулами, але тиснява створилася неймовірна. Якийсь герул просунув голову над плечем Рикіли, щоб краще чути, самого Філемута штовхали ззаду.

— Ходімо поговоримо,— запропонував Рикіла. Схола слов'ян розміщалася у військовому будинку-скубі, поділеному всередині на кубікули-кімнати, розташовані по боках довгого коридора.

Завбачливий будівник звів ізсередини, перед входом, стінку, яка не доходила до стелі і була на два лікті ширша за вхід. Треба було повернути праворуч чи ліворуч, а увірватись одразу було неможливо — доводилося підставляти спину тим, що могли охороняти вхід.

За стінкою була велика зала, освітлена вузькими вікнами, що мали вигляд бійниць, заставлена ложами і столами для трапези. Незвичні слов'яни пообрубували ніжки лож, переробивши їх на лави. Тут вони збиралися, співали, слухали розповіді, грали в кості. Тут же чистили обладунок, щоб у нього був дзеркальний блиск — схолярій у повному озброєнні сяяв огнем. Гарні лати, зброя з добротного заліза самі просили доброго догляду.

Індульф і Голуб пройшли коридором у свою кубікулу. Таких спалень було майже три десятки, в кожній — притулок для восьми чоловік. Місця для сну розміщалися в два яруси. Товариші звільнилися від обладунку. Позіхаючи, Голуб повалився на шкіряний ліжник, набитий пташиним пір'ям, потягнувся.

— А імені вона й не спитала.

— Хто?

— А ящірка ця червоноп'ята. Не прийде.

— Не ця — інша...

З-за тонкої стіни, яка відмежовувала клітку-кубікулу від сусідньої, долинув жіночий писк, що змінився сміхом.

Священний Палатій кишив жінками, сміливими, цікавими, вільними, напіввільними, рабинями. Голодні на ласку, жінки прилипали до солдатів. Не лише солдатів, ченців важко привчити не перелюбствувати. І влада, і власники рабень не обмежували свободу спілкування з солдатами, діти збільшували власність панів.

Важка система штрафГв навертала підданих до шлюбів. Базилевси тільки підтверджували едикти своїх язичницьких попередників: імперія давно злякалася збідніння людності. А піддані ухилялися і ухилялися.

Недавно улесливий євнух вдруге спокушав Індульфа можливістю банкету і приємних розваг. Безбородий посланець, граючи роль язичницького амура, не був першим спокусителем, який пробрався у військовий будинок, зайня-

Тут: ложе — щось схоже на ліжко, щоб обідати лежачи.

тий слов'янським загоном. Товариші Індульфа встигли здогадатися, що євнухи, оприскуючи тіла обраних пахучим зіллям, намагаються переконатися в їхньому здоров'ї. Індульф знову прогнав нещасного напівчоловіка, недоторканого через свою слабкість.

Якось, на початку тгалатійського життя, Індульф відповів на поклик жінки. Тоді він ледве розумів кілька ро-мейських слів. Палатій мовчав, наче осінній ліс перед першим морозом. Жінка вела його кудись, і єдиним звуком було іржання коня в далекій стайні. Вони проходили повз сторожу, ішли довго, Індульф не знайшов би зворотної дороги.

їм зустрічалися доглядачі мовчання. День і ніч ці особливі люди в білому одязі, який щільно облягав тіло, прошмигали повсюдно, безшумно, як сови. Ніхто не міг полічити їх, однакових, невтомних. Потім Амата пояснила, що не можна дивитися на сіленціаріїв, їх не можна помічати. Сіленціарій! У цьому слові Індульфу вчувалося сичання гадюки.

Амата не була схожа на статуї жінок, що прикрашали іподром. Ті були міцні, як жінки прусів чи ільменців, здатні підняти такий самий вантаж, як і чоловіки. Амата була тонка і біла, ніби горностай, пальці її ніг такі ж гнучкі, як на руках, і нігтики їх так само підфарбовані, підошви ніжні, як долоні, а долоні — як конвалія.

В крихітній кімнатці Індульф здався собі надто великим, а ліжко Амати — надто широким для такої комірчинки. В кутку жеврів вогник перед розфарбованою дошкою. Рубінове скло лампади робило світло червоним, а шкіру Амати рожевою. "Не можна", — шепнула Амата, коли Індульф захотів погасити вогник. Це було одне з перших слів, яких Індульф навчився від Амати. Важливе слово.

Якимсь дивом — потім Індульф дізнався про таємницю палатійських дверей — засув на дверях відкинувся сам. Сіленціарій залетів, як кажан, і так само зник.

Амата вчила слів. Незабаром Індульф зрозумів, що таким, як Амата, нижчим, не можна гасити світло лампад. І двері таких, як вона, Амата, самі відчиняються перед

сіленціаріями. Та не треба ніяковіти перед білими мовчаз-никами. Вони бачать лише те, що шкідливе для базилевса. Індульф пізнавав закони імперії через Амату, першу в нього жінку Теплих морів і першу в житті. На батьківщині він дружини не мав, а молодим воїнам ніколи думати про жіночу ласку до шлюбу.

Вони бачилися часто. Індульф швидко вчився. З ніжних слів вона вибрала тільки два — мі лете, що так схоже на слов'янське "милий", і власне її ім'я — Кохана. Пізніше Індульф зрозумів, що це ім'я вона вигадала тільки для нього, що інші Кохану знали під іншим іменем.

Жінка-квітка вчила Індульфа слів, потрібних чоловікові для життя на берегах Теплих морів. Сила, влада, бій, кривда, насильство, обман, брехня, наклеп, хитрість. Та багатьох інших. Незабаром Індульф став розуміти її розповіді про те, що сталося на берегах Теплих морів, про битви, про перемоги одних, про мужню загибель інших. Знаючи три слова з п'яти, Індульф умів здогадуватися про суть. Тільки зовсім втрачаючи нитку, він перебивав Кохану.

Вона терпляче пояснювала, метелик її шепоту тріпотів біля його вуха, і коли сіленціарій відчиняв двері, рука доглядача мовчання не доторкалася до губів на знак докору: шепіт обох не перевищував дозволеного. Індульф знав, що за порушення тиші буде покарана жінка.

Він любив повторювати її ім'я. Ніжна, всуна звала його Аматом, Коханим. Вона вміла ледь торкатися губами його грудей, і йому ставало добре і трохи соромно. Іноді вона плакала в його обіймах. Чому? З почуттям незрозумілої провини він цілував її мокрі вії.

Вона обіцяла: коли Індульф цілком добре знатиме слова, він усе зрозуміє, все. Чи всі жінки Теплих морів кохають, як Амата? Чоловіки не діляться потаємним, Індульф не знав, які кохані в його товаришів.

Поруч з Аматою він здавався собі надто дужим. Він міг посадити її на долоню і підняти однією рукою. Часом йому дивно хотілося бути меншим, слабшим, щоб обняти Кохану, не стримуючи себе бережливою ніжністю.

Він швидко вчився. Ось настала ніч, коли він міг розповісти Коханій, як колись росичу Ратибору, про неможливе. Та що могла зрозуміти вона в його прагненні? По-справжньому для цього не було слів ні в чийй мові.

Вона кохала його не за тілесну силу, він чомусь знав це. А він вважав, що бере, не зобов'язуючись нічим. Амата розповідала про солдатів, які за допомогою вірних товаришів надівали діадему імперії. Це було правдою, вона називала імена.

— Вони теж бажали неможливого,— шепотіла Амата.— Твої ліси, мій Амате, мій мі лете, холод твоїх довгих ночей очищають душі людей. Що б не сталося, ти будеш світлий, мій сонячний промене...— І Кохана пророчила Індульфу велич небувалих звершень, а він, стомлений, дрімав під казку жіночого кохання.

Індульф дізнався, що Амата народилася в Палестині, в Самарії, але це таємниця, бо в Палатії ненавидять самарян. Ромеї вбивали самарян, прогнали їх з рідних місць.

— А тоді самаряни повинні ненавидіти ромеїв,— заперечував Індульф.

— Ти ще не вмієш зрозуміти,— відповідала Амата так ніжно, що Індульф погоджувався чекати.

Посеред трапезної було прилаштоване підвищення для начальників чи почесних гостей. Кращого місця для спокійної розмови не знайшлося б у палацах Палатія, в якому деякі стіни мали вуха, поставлені за досвідом сіракузького тирана Діонісія Стародавнього. Непомітні зовні щілини вловлювали звуки голосів і, посилюючи, передавали в комірки, де писці занотовували почуте. Таємне стає явним, як сказано в священному писанні християн. Спритні люди доводили свою відданість базилевсу через записи підслуховувачів. Воістину бувають часи, коли важко чомусь вірити.

В такий складний час Рикіла Павло бажав би за краще порозмовляти на березі моря, в полі, після чого можна було б заперечувати не лише суть сказаного, а й саму зустріч. Проте й тут нічого не могло дійти до чужих вух. У трапезній був Індульф і ще кілька слов'ян, але комес не вважав це небезпечним. Слов'яни майже не знають мови ромеїв і не будуть прислухатися до його слів. Рикіла свиснув і підняв палець. Один з рабів-прислужників схоли приніс глиняну амфору з відбитком рибохвостої жінки на смолі, що залила шийку, два кубки-ритони в формі голови фавна, мідну тацю сушеного винограду, смокв і слив. Рикіла обушком кинджала відбив шийку, налив у ритони густого вина. Філемут жадібно випив, сплюнув, засунув у рот жменю винограду. По рудій бороді стікали краплини вина, герул хрумтів сухими зернятками, його обличчя ще більше стало схожим на свиняче рило. Нерозбірливо виштовхуючи слова з повного рота, Філемут говорив:

— У нас, у нього тільки Палатій. Місто не наше. Місто, місто, дуже, дуже, дуже велике... Кажі, ромей! Мовчиш? Твоє місто дуже зле...

Ковтнувши вина, Рикіла долив Філемуту і відповів повчальним тоном:

— Хто утримує Палаті й, тримає й місто. Хто тримає місто, втримає імперію.

Ромей подумав про незабутнє враження, яке Візантія справляла на варварів. Міріади людей, набагато чисельні-ших, ніж хоч би всі герули, міріади будівель на берегах протоки. Таке враження схоже на рану чи опік: рубець залишається навіки і тягне шкіру, як шрам на обличчі.

Комес глянув на Індульфа. Про що він замислився, чи боїться він? Напевно, ні. Слов'яни хоробрі, а цей — подвійно, бо він не знає, що таке заколот і зміна базилевсів, яка загрожує імперії.

Індульф не думав про долі базилевсів. Маленька жінка-ящірка, зовсім не схожа на Амату, викликала невідступні спогади. Кохана належала самій базилисі. Раба чи найманка? Він не знав навіть цього. Він хотів спитати, але побачення враз припинилися. Дні минали. Від гордості він вирішив забути Амату. Забути? Якась жінка із закритим обличчям, проходячи повз нього, прошепотіла:

— Твої Амати немає більше. Молися за неї.

Коли він опам'ятався, було вже пізно наздоганяти провісницю смерті. Молитися! Ні, вбити! Та кого? Забувшись, Індульф ударив кулаком по столу. Філемут запропонував слов'янинові кубок вина:

— Почекай! Випий, скоро будемо рубати.

Герул, незважаючи на позірну впевненість, не такий уже був переконаний у неминучості бою. Звичайно, свару між містом і Палатієм вирішить сила. Та за ким вона? Базилев-си ще не мали мучеників в ім'я своє. Герул встиг стати ромеем настільки, щоб розуміти — лише дурень-невдаха кидається підтримувати володаря, який вже падає із трону. Заколот триває, Юстиніан вагається. Він безсилий? Ранок закінчується, наказів немає. Чого чекають?

Ще вночі, невдовзі після висадки в палатійському порту, Філемут дізнався, що екскубітори — палацова гвардія — позамикалися в військових будинках, вирішили виждати події. Ці дорожать своєю шкурою, їм живеться непогано, в екскубіторах так вигідно служити, що багато хто золотом купував зарахування.

— Привіт хоробрим, удача вірним, і нехай обереже нас усіх свята трійця! — з цими словами на підвищення вибрався Мунд, тимчасовий комес готів. Ніхто не помітив, як він з'явився в трапезній.

Лівієць за місцем народження, син колоніста-вандала і мавританки, Мунд, що по-латині означає "світ", "всесвіт", почав служити імперії років двадцять тому* Нині удачливий полководець, якого цінує Юстиніан за солдатську нелукавість, досяг звання магістра-мілітум, одного з найвищих у військовій ієрархії. З волі бунту йому випадково дісталось командування малим для нього загоном готів. І Філемут, і Рикіла Павло були підпорядковані Мунду.

— А! Божественний великий! — вигукував Мунд.— Він щедрий до воїнів! Щойно, при мені, він підписав едикт про тебе, Філемуте. Так, так! Віднині ти, і з усім потомством, є воно чи ще буде, патрикій імперії! П'ємо за здоров'я Єдиного!

Найвище звання! Превелика щедрість базилевса! Філемут зареготав від радості, його сумнівів як не було. Рикіла Павло до кровопомсти зненавидів варвара. Аиха Доля! В такі дні йому, Рикілі, ромею, випало командувати лише нечисленним загоном.

— Наказано! — говорив далі Мунд.— Будемо приборкувати охлос. Худобині пускають кров, і вона усмиряється. Та не можна убивати її до краю. Господар не винищує стадо, а привчає.

Рикіла відчув полегшення. Мунд — дурний варвар, незважаючи на успіхи та звання. Милувати, Юстиніан наказав милувати? Не такий це базилевс, щоб уголос звеліти бити візантійців, коли буде треба. Підданий мусить розуміти без слів: сьогодні проголошене помилування означає насправді поголовне винищення. Рикіла і не думав підказувати Мунду. Комес слов'янського загону знайшов собі розраду: якщо тога патрикія падає на плечі таких, як Філемут, доля Юстиніана зараз на лезі бритви. Рикіла подумав собі, якщо вдасться, не встрявати в бійку.

2

Магістр-мілітум Мунд, тимчасовий комес готів, і Філемут, родовий вождь герулів, новий патрикій імперії, вийшли на військовий двір із скуби слов'янської схоли 1 Євнух, який чекав біля дверей, спритно накинув на герула білу тогу з пурпуровою рострою. Це був знак достоїнства римського патрикія і засвідчення уваги євнуха Нарзеса, який ніс

обов'язки Хранителя Священної опочивальні базилевса. Філемут удостоївся отримати тогу з плеча Божест-

С.к у б а — військовий будинок, с х о л а — загін вибраних солдатів.

венного, Єдиного, Незрівнянного Базилевса, Імператора ромеїв, готів, герулів, франків, державця лівійського, вандальського, вірменського, скіфського та володаря інших земель і народів. Євнух відступився, милуючись новим сановником імперії.

Герули злетілися до вождя, швидкі, як мисливські персидські гепарди 1 Заворушилися і менш вразливі готи. Філемут задер голову. Його обличчя з відрубаним кінцем носа над оскаленим ротом, з відкритими ямами нізднів дуже нагадувало морду вепра.

— Ха! — сказав новий патрикій.— Вбрання дороге, дорога милість базилевса. Але... в кожусі легше махати мечем!

Підбігши, євнух присів. Довгі поли вкоротилися якось ніби самі, пурпурова облямівка обхопила пояс. Зборки, прикріплені шпильками і підхоплені фібулами, лягли на спину. Верх тоги був відтягнутий, відкриваючи руки. За плечима вийшло щось схоже на крила. Так рим-ляни здавна надягали тогу на лати — зручно і гарно.

"Якби в мене було вісім сотень варварів, і я був би патрикієм",— із заздрістю подумав Рикіла. Мунд покликав його:

— Іди за нами, та тільки на відстані, лише для прикриття ззаду. Ти почнеш діяти тільки за моїм наказом.

За ворітьми було потворне пожарище, закіптюжені рештки палацу Халке. Затильна стіна обвалилася. Впавши на півкруглий кортик, руїна знесла колони і покрівлю. Фасад Халке звернений на північний захід, під кутом до Меси, а затиллям — до південного сходу. Знаменитий вічнозелений сад, халкінський ліс лимонних і апельсинових дерев був викоханий найдосвідченішими садівниками —єгиптянами. Рівні стовбури, сягаючи п'ятнадцяти ліктів заввишки, тримали суцільний дах.глянсового листя. З висоти палаців Магнавра, Дафне, Христотриклінія чи з даху базиліки Софії, зрісшись до купи, крони дерев здавалися зачарованим лугом. Сад був покалічений. Падаючи, шматки капіте-лій і карнизів били дерева, наче каміння катапульт. Від гарячих головешок, жарин міцне на вигляд, але ніжне листя було зранене, як попалена шкіра.

Кілька ручних ланей та оленів, яких забули нагодувати,

1 Гепарди — великі довгоногі хижаки з породи котячих, легко приручаються і здавна використовуються для полювання замість собак.

наблизились було до герулів, та відступилися, не впізнаючи двоногих.

Алею ще охороняв Геракл у лев'ячій шкурі. Білий мармур списали вуглини, колишній напівбог тримався на одній нозі. Обличчя з відбитим носом нагадувало Філемута — ніхто з герулів не сказав про погану ознаку.

Якісь люди шарахнулися з палацу, як звірі, відчувши мисливця. Брязнула тятива. Стріла зламалася об камінь у проломі. Герули, взявши гарячий слід, з розгону стрибали в широку провалину стіни.

Для Мунда найтривожнішим було те, що нічого не знали прскмісто. Воля базилевса

була розумна, виказана вона простими і лагідними словами. І все ж залишилося недомовлене. Адже був час, коли базилевс сам воював. Він мусив розуміти небезпечність необізнаності. Він сам служив іпаспистом при своєму дядькові Юстині, коли під Амідією перси несподіваним нападом знищили військо ро-меїв. Головнокомандувач Іпатій утік з кількома людьми.

Мунд пам'ятав і бунт при базилевсі Анастасії, коли вже старий володар, скликавши підданих на іподром, сам стояв на кафізмі без діадеми на знак шани до волі народу. Тоді Анастасій помирився з підданими і знову надів діадему на прохання всіх. Юстиніан не такий. Мунд, вважаючи себе справжнім ромеєм, бачив у всіх візантійцях брудний охлос. Та все ж нині треба було б знати сили плебсу. Вчора Велізарія добряче пом'яли.

Велізарій — суперник. Його неуспіх був радістю для Мунда. Цей красунчик полюбляє сам похизуватися з мечем. От і вліз учора, ха-ха!

Вночі Мунда відвідав Нарзес, євнух, схожий на мужа. Скарбничий уже знав про ухвалу послати в місто Мунда і Філемута. Між словами Нарзес кидав натяки: пастухи, мовляв, не знищують стада надто суворим покаранням. Скупердяй!

Готи підтягувались, поділені на сотні. Командували випробувані центуріони, сивовусі, полисілі під касками. Та що це?

Стрільці, що кинулися навздогін людям, які рилися в руїнах палацу Халке, поверталися бігом. Вони тягли труп, розмахуючи відрубаною головою.

Герули збилися в купу, слухаючи розповідь товаришів. Виявляється, один з утікачів був збитий стрілами. Та коли стрілець підскочив до пораненого, той зумів підвестися і вдарити ножем. Досвідчені воїни, дивлячись на розтяту шию, переконалися, що з невдахи загонщика враз вилетів дух. Він був уже мертвий, коли його вбивці відрубали голову. Перевага сутички виявилася за городянами — вони перші взяли життя герула. Поганий знак. Але — мовчанка. Слова, як відомо, допомагають погрозам Долі обростати плоттю.

Лівий, південний край майдану Августеї впирався в розвалля лазень Зевксиппа. З куп каміння ще курився дим, як з кратерів незгасних вулканів. З північного боку на майдан виходила споруда сенату — установа, яка давно втратила будь-яке своє значення. Звання сенатора давало право на пустопорожні, зовнішні відзнаки, за які й далі чіплялися марнославство, зарозумілість, внутрішня порожнеча та інші властивості, за непорушністю яких балакуни-моралісти тужать віками.

Сенат стояв на підвищенні, природному чи насипаному — ніхто не пам'ятав. Вибудований за зразком і в наслідування сенатові італійського Риму, Візантійський сенат мав неймовірно красиву колонаду. Сходи, широкі, як трибуни іподрому, спускалися до вишліфуваних плит майдану.

Справа стояла Софія Премудрість, дуже висока, видовжена базиліка, храм того типу, який, сягнувши торжества, християнство перейняло в адміністративних споруд старого Рима, прямокутних, з двосхилою покрівлею, строгих обрисів.

Портал Софії захищався високими колонами, на які опиралася винесена вперед покрівля. Двері храму з кедрових дощок, з образами ангелів і святих, із сяянням німбів

над головами, із сяянням золота й міді, начищеної до золотого блиску, з ніжними відсвітами срібла, з кольоровим камінням, були широкі, як міська брама, і високі, як фортечний мур. Паперть, розчинений навстіж вхід до храму і сам майдан були набиті людьми.

Досвід військового ватага, досвід влади привчив Мунда в задану собі мить бачити і чути тільки потрібне. Воєначальник не повинен розважатись і підпадати під владу почуттів. Стрілець і пращик так само загинуть, як стратег, якщо допустяться роздвоєння уваги. Мунд дозволив собі почути голос міста лише на сходах сенату. Тривога бронзових дощок звучала, напевне, і від найдальших, вла-хернських Богоматері і Миколи. Лише твердиня кафолицтва, Софія Премудрість, гула нечастими ударами у відповідь на гласи літургії, що правилася в базиліці.

На північ від Меси над не зачепленими пожежею кварталами кам'яний колос Валенсового водогону крокував двома поверхами арок уздовж усього півострова, даючи на північ і південь горбаті відгалуження, щоб наповнити десятки цистерн, тисячі водограїв. За спиною Софії водогін припадав до землі, смиренно й щедро насичуючи труби, водограї, запасні цистерни і басейни Священного Палатія.

Майдан Августеї, Меса, всі завулки, проходи, всі виходи на майдан були заповнені людьми, як сажалка, що кишить неспокійно різноколірною рибою.

Готи позаду і праворуч від сенату — між ними і Софією — шикувалися у важку і глибоку колону. Герульські стрільці встигли розвернутися на сходах сенату. Чотириста герулів зайняли дві лінії, висота сходів дозволяла заднім стріляти через голови передніх. Решту солдатів Філемут залишив у запасі.

Юрби охлос.у відплинули вирами голів у шапках з кудлатого чи низького хутра, в ковпаках із сукна і льону; в сірих, білих, жовтих валяних капелюхах, гострих, круглих, видовжених, з овечої вовни, з пуху кіз, серн, верблюдів, у схожих на шоломи наголовниках, пошитих із смужок кольорової шкіри.

Урочисто, крок за кроком, Філемут навскоси спускався зі сходів на майдан. Прикритий своїми стрільцями, новий патрикій був зараз у більшій безпеці, ніж у наметі всередині табору.

Перед сенатом у глибину майдану очистився простір кроків на сто. Далі охлос не відступив, очевидно, через крайню тісноту. Готи, наче сковані ланцем, виступили справа від сенату і, перешикувавшись на ходу в клин, спинилися.

Мунд без перешкод вийшов на поле. Сумнівів не стало, коли побачив натовп. Місто залежало від волі Мунда. Отара в руках. Можливо, не так уже й треба пускати їй кров. Іноді відчуття своєї сили робить людей милостивими, навіть найзвичніших до різанини.

Воєначальники зустрілися під сходами, як два перехожі на вулиці. Філемут спитав:

— Я готовий. Ударити?

— Ні. Виждемо.

Свята Софія повільно і звучно повторювала:

— Бог...

— Бог...

— Бог...

Зачастішавши, дзвін сповістив про завершення служби. Віруючі, намагаючись вийти з храму, тиснули зсередини. Грубо й сердито душачись, людські маси виплюснули строкате шумовиння. Межа, яка, по суті, цілком природно утворилася між військом і демосом, розпалася, і вільний, нічийний простір перед сенатом враз скоротився.

Мунд усівся на східцях. Тінь Обеліску Часу, кам'яної голки, вивезеної котримсь базилевсом з Єгипту, показувала, що до полудня ще далеко. Може, ці люди розійдуться? Хто міг відповісти Мунду? Сам Юстиніан не знав, що насправді діється. Софія Премудрість виступала опорою Кафолицтва і Влади. Мунд дотримувався аріанства.

Філемут стояв унизу як вартовий. Герул надавав перевагу сідлу, але не боявся і пішого строю. Двадцять сім років — це молодість бійця, якщо йому пощастило уникнути тяжкого каліцтва, через яке довелося б погинути військову службу. Старість ще нескінченно далеко.

До Філемута наближалася жінка в світлому хітоні з верблюжого пуху. Кроків за десять вона спинилася, проникливо дивлячись у спотворене обличчя герула.

— Вітаю благородного патрикія,— жінка кивнула Філемуту, як рівна.— Скажи, як рятується душа благородної Феодори, найскромнішої із скромних, невинної дружини базилевса? І моєї доброї приятельки?..

Важко було б сказати, скільки років цій жінці. Мастила, білила, фарби, втирання допомагали перемагати вік. Обличчя жінки із запалими щоками, з опущеними куточками стомленого рота було ще вродливе. Чорні коси, завиті гарячим залізом, стояли високою шапкою над зеленою стрічкою, яка стискувала лоб. У неї був звучний голос і чітка вимова, і її слова було чути далеко.

— Чому ж ти не відповідаєш? — Жінка заговорила ще голосніше.— Передай їй вітання від мене, патрикію. Від Феодори. Я теж охрещена Феодорою. Нагадай їй: та сама, яка була її подружкою по Порнаю. Вона тоді піддобрювалася до мене. Адже в мене, крім тіла, був голос, а вона вміла тільки одне.— Тепер жінка викрикувала слова так, що вони луною відбивалися під колонадою сенату.— Ми називали її Найхитрішою. Вона вилізла нагору. Я не забажала чіплятися за її хвіст, як Індаро чи Хрісомалло. Та слухай, що я скажу. З нас, таких самих, як вона, нині здирають оболи податку, щоб порнайська базилиса купала своє бувале в бувальцях тільце в ослиному молоці. Гей! — збиткувалася гетера.— Скажи, я згодна купатися після неї. Адже ми родички — по колишніх чоловіках! Я можу не гидувати нею. Та нехай вона в пам'ять про своїх подружок звільнить нас від податку... на оце! — Гетера зробила недвозначний жест.

Вона ганьбила базилису і базилевса з невимушеністю столичної плебейки, яка виливає помії на сусідку. Мунд і Філемут слухали не спиняючи. Обидва воєначальники почували себе зараз на полі бою: досвідчені солдати, вони ставилися до жінки із зневагою; при всій шанобі до Юстиніана вони дивувалися втручання базилиси в справи Влади. Гетера розважала. Вона кричала на весь майдан. За менше з— живих здирали

шкуру, коптили на рожнях і саджали на товсті коли, на яких дехто благав смерті довгі дні. Гетера Феодора зуміла вибрати нагоду, щоб порахуватися з Феодорою-базилисою, яку ненавиділи не за її минуле.

Гетера відступилася. Ці комеси-варвари дають час. Євдемоній одразу заткнув би їй рота. Тоді вперед, сміливіше, заможи свій страх, жінко! Життя — клоака, а доля підліша, ніж торговець рабіннями!

Жінка з жєстами Медеї, яка проклинає зрадника Язона 1, вклала власні слова в трагічний монолог:

— Та навіщо, та до чого я кажу все це тобі, о брудний варвар? Що ти розумієш, свинорилий! Найманий, тупоголовий м'ясник-людодід... Тога патрикія личить тобі, як діадема шолудивому псові. Що вмієш ти? Вбивати? На те не потрібні ані розум... ні натхнення!

Філемут зрозумів з певним запізненням, що тепер зачепили і його. Герул скинув угору ліву руку, щоб привернути увагу, і вказав на гетеру. З верхнього східця вдарила стріла.

Жало виткнулося зі спини Феодори, і вона, дивлячись на оперення, яке білою лілією стирчало з її плоских грудей, посміхнулася. Вона встигла сказати тихо, але передні в натовпі почули:

— Славна смерть... для мене. Пріснодіво, попроси за мене сина.

1 Медея, Язон — герої міфу про аргонавтів. З нього Їпріпід узяв сюжет трагедії "Медея". Цим же сюжетом захоплювався не один стародавній поет.

Друга стріла впилася гетері в скроню.

Мунд не помітив, звідки полетів дохлий щур, який хляпнув йому в обличчя, бо бунтівний натовп плебсу ринувся на сходи сенату. Якби тут був Євдемоній, він, як кожен префект, досвідчений у взаєминах з натовпом, легко довів би Мундові недоречність гаяння: своїм вичікуванням магістр-мілітум при звичаїв охлос до присутності війська.

Озлоблений несправедливістю буття, пригнічуваний баченням чужого недосяжного благоденства, роздратований запахом жирних і гострих страв та спогляданням вишуканих, наче квіти, жінок Палатія, різноплемінний плебс Візантії не мав розради римського плебсу. Той ще досить довго усвідомлював себе народом-повелителем, довгозубим поріддям Ромула.

Замість того візантійський плебс, як бик на різниці, оглушувався довбнями церкви, яка стала на службу бази-левсам. Значення віросповідувальних суперечок було незвичайно сильним. Релігія язичницької держави нічого не обіцяла за гробом: Гадес виступав холодним пристанищем печальних тіней. Харон ставився байдуже і до доблесної могуті героя, і до м'язів носильника. Імперське християнство перевернуло колишні уявлення. Що холодніше земне життя, то ближче вічність небесного блаженства. Людина з її прагненням побачити гармонію, досягти справедливості змиралася з такими чашами терезів. Та й так завжди знаходилися міради, які спокійно сприймали біди в ім'я таких справ, як спільне благо, виражене у величі імперії, і

вмирили без думки про винагороди.

Слово імперської церкви дуже далеко розходилося з діями імперської влади. Скільки не мудрували законники і ритори, їхнє красномовство не могло збудувати міст. Проте без сумніву, що ніхто і ніщо не могло бути протиставлене порядкам імперії, хоча зв'язки між народом і базилевсом давно обірвалися. Недарма піддані були позбавлені права носити зброю. Висока зневага до смерті кинула зараз охлос на будівлю сенату. Так кожен на питання: "Чого ти хочеш?" — відповів би лише: "Іншого базилевса".

...Герули відпускали тятиви, цілячись за звичкою стрільця, тут непотрібною. Філемут кинув запасні сотні в бік охлосу, справа вдарив тупий клин готів. Усе ж спочатку стрільці були зім'яті. Більшість з них, добре захищені залізною лускою, поруччям та поніжжям, залишились не-ушкодженими. Розлютившись, герули відкинули обтяжливі щити. Вони кололи й різали з воїнським криком, за звичаєм вигукуючи ім'я вождя "Філемут, Філемут!"

З дверей-брами храму Софії вийшла процесія. Урочистий спів, велич піднятих хрестів і орифламм змусили припинити різню.

Подзвякували ланцюжки і покришки кадилиць, сірі струмини ладану змішались у містичну хмарину, крізь димний німб блищали розкішно оправлені книги, чаші, ковчежки з мощами святих, гаптування риз і епітрахилей. Шапки, високі, розширені вгору, з накинutoю прозорою хмаркою з найтоншої тканини, чи грубі гостроверхі клобуки незвичайно побільшували зріст духовних. Рокотали басы, відповідав ніжний хор дискантів, альтів, жіночний, прекрасний.

Готи й герули стояли бездіяльні, а процесія здавалася безкінечною, нездоланною. Настоятель Софії Премудрості Євтихій з обов'язку пастира хотів не допустити кровопролиття. Він спізнився, тому ще рішучіше втручався.

Для аріанствуючих готів і герулів кафолійське духовенство Софії було вмістилищем паскудної схизми. Благодать передається тільки від єпископів, які сповідують істинну догму, облудна догма спроваджує в пекло. І все ж у найманців викликала розгубленість перешкода, як новий загін на полі бою, що напав з тилу. Мунд зрозумів — стримувати своїх не можна, бунт розростеться ще більше. Але базилевс сам кафолік. "А,— вирішив Мунд,— він скаже, духовні стали на бік охлосу". Мунд закричав, як на цькуванні :

— Гу-тю-тю! Готи! Готи!

Сивоусі начотчики-центуріони, що вміли посперечатися про іпостасі трійці, кинули свої сотні на еретиків:

— Бий єдиносущих, ріж нероздільних, непоєднаних! Герули теж не відставали. Крізь ладан жирно світилося

золото, можна пустити кров нікейцям-халкедонцям пожитися.

Готи з піднесенням рубали духовенство. Старому центуріону Арію, охрещеному так на честь законовчителя-александрійця Арія, вдалося першим дістатися до превелебного Євтихія. Гот рвонув нагрудний хрест з масивним тілом розп'ятого і рубінами, які зображали кров Христову. Ланцюг не піддався. Арій ударом по щоці скинув з Євтихія високу митру, зірвав хрест і просунув у ланцюг свою

голову, щоб не згубити в бійці коштовність, яка півтора століття була гордістю Софії Премудрості.

Лівою рукою тримаючи пресвітера за бороду, правою Арій вхромив у тіло Євтихія, який колись сприяв очищенню майбутньої базилиси Феодори, лезо меча:

— За твої собори, халкедонський цап, нікейський баран! Бе-е-е! Іди в пекло!

Збивши, розтоптавши процесію, готи гарчали, як хижі хорти, що загнали звіра. З орифламм обривали дорогоцінний шовк, ножами і кинджалами сколупували золоті й срібні ризи на іконах і священних книгах. Червонне золото посуду і ковчежків з мощами сплющувалося під чобітьми — інакше не засунеш під хітони чи в торбу. Раби-воїни, які супроводжували герулів, спритно роздягали вбитих, скочували ризи, далматики, рясни, хітони в тюки і закидали за спину сітки, заготовлені для здобичі.

Рештки духовенства своїми тілами намагалися порятувати від осквернення раку святої Софії, вшановувану візантійцями, прославлену чудами. Віра в силу па/льців святої, які зберігались у раці, була такою великою, що клір з її допомогою мав намір приборкати божевілля повсталого народу і всмирити кровожерність війська.

Тридцять дияконів і тридцять мирян тримали священний саркофаг на жердках з кипариса і пальми. Солдати ринули на завоювання скарбу, як колись, за свідченням Біблії, непокірні Мойсееві євреї — до золотого тільця. Жива стіна беззбройних була розтоптана, як очерет чередою буйволів. Рака полетіла долі, розчавлюючи і калічаючи останніх захисників п'ятстами фунтами своєї ваги. Кілька носильників стали над святиною з уламками звичайних палиць у руках, якийсь богатир-диякон зі свистом крутив, як гирю бойового обушка, важку панагію на срібному ланцюжку.

Ракою заволоділи готи, сховали здобич у строю, передали в тил. Десь у приміщенні сенату зірвали віко раки, викинули мощі, рубали і ламали золото, виколупували кольорове каміння і перли, сплющували дно, стінки, віко.

На трупах перебитого духовенства зав'язалася небезпечна бійка — герули вимагали свою частку тут же, на місці. Кілька чоловік уже впали, герульські стрільці вибирали позицію, щоб перестріляти готів. Придушення бунту загрожувало перетворитися на бійку між загонами найманців. Про бунт усі забули. Мунд і Філемут лупцювали плазом мечів здичавілих солдатів, комесам допомагали центуріони.

11 В. І ваноо

321

Софійська бронза більше не волала до бога. Храмові дошки кричали: "Бий!"

Візантійці називали звук цих бронзових бил Голосом. Південний вітер доносив його до Євксінського Понту, північний — по всій Пропонтиді "Бий!" — закликав Голос. Десятки підголосних дощок кликали на допомогу, як перелякані діти.

Троє гігантських спафаріїв у білих палатійських плащах на латах, в позолочених касках з решітками, опущеними на обличчя, проштовхалися до Мунда. Піднята решітка відкрила смагляве обличчя, кучеряву бороду і жовтуваті білки очей у важких повіках. Арсак, центуріон третьої сотні вибраних тілохранителів Божественного, сказав Мунду:

— Єдино Непереможний бажає знати...

— Передай,— перебив Мунд,— клір Софії приєднався до охлосу, я втопив його в крові. Тепер піду далі і заспокою місто.

— Шум дратує тонкий слух Найвеличнішого,— натякнув Арсак на Голос

Мунд відповів лайкою, йому не треба підказувати. Арсак сумирно схилювся перед магістром, який був на півтори голови нижчий за спафарія. Мунд сьогодні — основна особа. Ходили чутки, що Велізарія чекає немилість. Тоді ніхто, крім Мунда, не буде призначений головнокомандувачем Сходу і Заходу Зухвалий, як і всі спафарії, Арсак проковтнув образу; як спілу сливу

Арсак знав, де ахілесова п'ята знаменитого Велізарія його вважали римлянином. Йому охочіше, ніж іншим полководцям, підкорялися легіони, сформовані з корінних підданих імперії. Візантійський плебс робив погану послугу Велізарію бурхливими вітаннями трибун іподрому. Мунда, Філемута чи його, Арсака, ніколи так не зустрине охлос, хоч які б високі звання дарував їм базилевс. Це добре...

— Вибач, могутній, я невдало зіграв на флейті,— вибачився центуріон спафаріїв.—Єдине — доброзичливість і шана до тебе... Та — чи не забажаєш ти?

Арсак подав Мунду срібний кубок, другий спафарій наповнив його вином з маленької амфори, обплетеної лозою.

— Увага Нарзеса,— шепнув Арсак.— Від нього ж,— центуріон спафаріїв простяг Мунду перстень з аметистом, який приносить удачу.— І ще через Нарзеса... Найнайвеличніший сказав: "Нехай опустить вірний Мунд усю вагу

меча на охлос. Христос-рятівник обере винних і сам відведе залізо від невинних"

3

Арсак вирішив затриматися, щоб побачити, як заткнуть горлянку Софії. Тут було цікавіше, ніж на іподромі. Арсак дотримувався обрядів церкви і вважався кафоліком. Та єдиний спогад дитинства — розгром несторіанського храму в Феодосіополі, вчинений гарнізоном за наказом нового кафолійського єпископа,— якоюсь химерністю людської свідомості залишив в Арсака неприязнь до кафолійства Гігант негр, що супроводжував Арсака, на думку центуріона, був прихованим язичником, а мавр, можливо, і донатистом, як багато хто з африканців. У сотнях спафаріїв мало силу братство. Спафарії, які знали ласку базилевса і мали доступ до свята святих Палатія, були об'єднані жаром повсюдної до них заздрісливої ненависті.

Сторожова служба виробила у спафаріїв^ звичні пози спокійного чекання. Троє гігантів з решітками замість облич здавалися скульптурною групою, поставленою прикрашати сенат. Центр майдану Августеї займали статуї: мати Костянтина Олена і срібна Євдоксія, дружина імператора Аркадія, при якому імперія розпалася на Західну і Східну. Трошки позаду й лівіше від імператриць чотири колони підтримували купол з ліпними атрибутами війська мечами, касками, щитами, латами, бичами та бойовими колісницями. Це був Мілій, що наслідував італійсько-римський — серединний пагорб, чи курган, від котрого починався рахунок стадій усіх доріг до всіх кордонів імперії

Ніби прийшовши від усіх кордонів, ніби здолавши всі дороги, візантійці накинулися на зайнятих поживою найманців. Не одне військо загинуло, розсипавшись для грабежу,

захлинувшись здобиччю. Але тут нападаючий був малосилий, а грабіжник надто міцний зброєю та бойовою звичкою. Готські сотні, трохи подавшись, відійшли, щоб відновити стрій. А герулів, звичніших до кінного бою, ніж до пішого, натовп затопив. Як підрахував потім Філемут, він утратив у цій сутичці більше половини з тих, кого не стало в його загоні за цілий многотрудний день.

Частина бунтівників під натиском готів відступила до паперті Софії. Спафарії бачили черепицю, яка падала з даху, виблискуючи позолотою. Бунтівники розтягували покрівлю базиліки, щоб бити готів. А готи, прикриваю-

11*

323

чись щитами, як під ворожою фортецею, рвалися в двері-браму такі широкі, що сорок чоловік могли ввійти туди строєм.

Софійська дзвіниця розміщала з лівого, східного, боку, в круглій вежі з дахом на високих стовпах, щоб просторіше звучав Голос. Раптом він змовк. Мовчанка сприймалася як несподівана глухота. Слух, вимучений дрижанням бронзи, відмовлявся одразу сприймати інші звуки.

У спафаріїв уже не стало чим розважатися. Купа заколотників ще чинила опір, зачепившись за Мілій. Герули гнали юрбу до початку Меси, вздовж розваль лазень Зевк-сиппа. Спафарії побігли до Палатія саженими стрибками. Останнє, що помітив Арсак,— комес Філемут не зрозумів, що треба було загнати заколотників у пастку іподрому, де вони пропали б, як кури. Як сказати базилевсу про помилку герула і насолити новому патрикію?

Спафарії пробігли через сад Халке. Солдати Рикіли Павла, майже так само розкішно одягнуті, як спафарії, бездіяльно витоптували траву, прибиту паморозками.

Вартові відступились перед спафаріями. В дворі Арсак врешті додумався, як діяти. Він побоювався Юстиніана, який не любив надто розумних. Базилевсу він доповість тільки про побачене. Потім Нарзесу розкаже про Філему-та. У промахові винен і хитрий Мунд. Скарбник любить військову справу і розуміється на ній. Нарзес краще за самого Арсака нашкодить обом начальникам. Готи поживились церковним добром. Сказати Нарзесу? Звичайно, Скарбничий, простежуючи шлях кожного фунта золота, не забуває помічників. Євнух щедрий, як справжній муж.

Всередині базиліку Софії розділяли вздовж чотири ряди колон. Колони двох внутрішніх рядів так майстерно звужувались догори, що створювалося враження грандіозної висоти будівлі. Хто бажав розвіяти оману відчуття, вдивлявся, щоб розруйнувати ілюзію, в різьбу капітелій, у живопис стелі. В пору сутінків самі чисельні вогні свічок і лампад вводили в оману око сяянням без тіней.

Бічні колони були опорами для хорів, горішніх місць, закритих ґратками, та гінекея
!.

В дні патріарших богослужінь в гінекеї заховувалася базилиса, і до неї святитель урочисто піднімав хрест, щоб

Г і н е к е й — приміщення для жінок.

раніше за всіх віруючих володарка невидимо, духом цілувала розп'ятого.

Обитель Церкви Правлячої, Церкви Високої... Понад два століття на неї сипались щедроти Палатія. Два кольори — багряно-червоний пурпур базилевсів і жовтий — імператорських статурів — розливалися на стінах, колонах, різьбленні, ризах ікон, полікандилах, люстрах, лампадах, решітках, балюстрадах. Тільки балки, що творили складним переплетінням опору даху, були густо-сині, під колір небес. Розсип зірок над вівтарем зображував монограму Христа і хрест, якими вони явилися імператору Костянтину Рівноапостольному у відомому видінні ¹

В базиліці найманці зіткнулися з одчайдушним опором охлосу. Скільки там збилося бунтарів,— тисяча, дві, три,— залишилося відомим богу. Готи очистили храм до самого вівтаря. Підвищення перед свята́я святих і балюстрада, що охороняла його, дали можливість затриматись сотні чи двомстам людей. Вони відбивалися від гутів сокирами, ломаками, шпигали ножами на тичках, намагаючись дістати саморобними списками обличчя під касками.

Тут опинилися і якісь воїни в латах, із щитами і зброєю римського зразка. Можливо, це були щасливці, яким дісталася зброя розгромлених когорт одинадцятого легіону. Можливо, і самі легіонери — бунти сповнені несподіванок.

Строкато, сьак-так, та все ж озброєні, ці бунтарі вижили довше за інших; і в табунах загнаних облогами тварин найсильніші відбиваються зліше, падають останніми.

Саме тут був особливо сильний натиск готів — вони знали, чого шукають. Уламки балюстради порубали і затоптали разом із захисниками. Зачинені наглухо царські врата розбили.

У вівтарі кілька священиків, піднявши хрести з надією спинити розгул солдатів, стали ще одною розвагою для аріанських мечів. Солдати пам'ятали, скільки аріанських священиків у муках загинули під час розорення аріанських храмів! Догма Арія мала своїх святих, загублених руками кафоліків. Готам нині випала випадкова, виняткова нагода. Десять тут повинна бути скарбниця Софії Премудрості, комори запасних риз, епітрахілей, що не гнутья від золотого

1 У 312 році Костянтин, тоді язичник, переміг свого найнебезпечнішого суперника Максенція. А значно пізніше була створена легенда, що живе й до наших днів, про явлення Костянтинові хреста в небі в ніч перед боєм.

гаптування, лампад з рубінового скла в коштовних оправках, священного начиння, пожертв віруючих і скарбниця!

Напівколо вузьких і низьких дверей з іконами апостолів на весь зріст приховувало, звичайно, входи до хранилища. Протидія твердого дерева і залізних листів розпалило захланність. Центуріон Арій звелів узяти для таранів стовпи надпрестольного балдахіна.

Варто було жити і десятки років намулювати щелепи лускою каски, варто було парити тіло під латами, до крові збивати кісточки щиколоток залізними пластинами поно-жів, щоб побачити таке!

Лише одні двері з дванадцяти обманули зазіхання золотошукачів. Гори папірусів,

пергаментів і старий євнух, який засипав готів незрозумілими словами і досить зрозумілими погрозами!..

Хто ж із солдатів, навіть центуріони, навіть сам Мунд, міг зрозуміти, що євнух мав високе звання скевофілика — Хранителя актів імперії, а розкидані готами в пошуках коштовностей аркуші з печатами, оправлені в дошки книги, складені у високих шафах папіруси — все це сміття, неварте для воїна і мідного обола, несло в собі дещо набагато цінніше, ніж дурне кольорове каміння і чисте золото церковного начиння?

Тут зберігалося листування Констанція Хлора, сином якого був Костянтин, листи Галерія, Діоклетіана, Максен-ція і самого Костянтина, справи суду над старим Максимі-ном Геркулом, записки Феодосія, листування могутнього Руфіна, справжнього правителя Сходу при Аркадії, вбивці і наступника Руфіна євнуха Євтропія, Стилїхона, такого ж всесильного фаворита при імператорі Заходу Гонорії, всі справи базилиси Пульхерії, акти і записи, що відкривали таємниці переможця Атілли Аеція і причини загибелі самого Аеція.

В пальмових скриньках можна було знайти таємні донесення таємних послів і надзвичайно таємні доповіді явних посланників, які виявляють, що мета послів дуже часто буває іншою, ніж оголошена в іменних указах. Донесення про повстання самарян, і іудеїв, і африканських військ. Записи допитів, відомості про чисельність повсталих, точні відомості про підспудні наміри деяких рабів у Лівії покінчити з владою імперії. Акти вселенських соборів, оригінали запису ухвал отців церкви, згодом змінені з волі бази-левсів, осудження ересіархів, дослідження з метою зарахування до лику святих.

Зберігалися тут і аннали — щорічні записи великих і малих подій, ці свідки сьогоdnішнього дня, який уже ставав днем минулим, ці творіння безіменних авторів, які, розростаючись, наче річні кільця дерев, ніби мимовільно дають дорогоцінний матеріал для історії. Не без лукавства і криводушності, як і багато справ людини, ці записи незважаючи на їхню недосконалість, бувають дорожчі за дихання тому, хто в безкорисливому пошуку правди не омине і таємниці священних опочивалень базилевсів.

Найкращим місцем для збереження цінних писань була, звичайно, завіттарна комора Софії. Хранитель актів імперії носив білу хламиду служителів Палатія; готи знали, що євнух не може бути кафолійським кліриком. Спочатку солдати відштовхували скевофілика, як річ, що стає на заваді. Та лайка і погрози дратували, і хтось розтовк безволосе обличчя руків'ям меча.

Забившись на хори, решта бунтарів завалили круті сходи лавами. Покрівля постачала черепицю. Важкі плитки знову посипались на готів, та солдати вже обдерлий ризи з ікон. Олія з розбитих лампад розливалася, вогники затанцювали на скринях з дрібним начинням, свічками й гнотами. Загорялося дерев'яне різьблення. В дірки даху, де була зірвана черепиця, тягло, як у трубу.

Тілохранитель-іпаспист Мунда передав Арію якесь розпорядження, вже не потрібне старому, бувалому солдатові. У відповідь центуріон вказав на віттар, повний дерева.

Звідти вихопилися такі язика полум'я, що зорі на стелі враз почорніли.

Готи відходили, розкидаючи пачки свічок, розливаючи лампадну олію. Затлілися скрині з ладаном. Задушливий дим застилав базиліку, зникли балки склепіння, товщі, ніж людське тіло. Із Софії Премудрості ринули димні ріки, пахло ладаном. Гинучи, базиліка кадила сама собі.

Останній десяток готів вийшов із храму, перетвореного на геєну огненну, наче Содом і Гоморра. А загалом вогонь очищає. Здобич, узята усмирителями на Софії Премудрості, зарахується бунтівникам, які, як відомо, завжди влаштовують пожежі.

Згодом анонімний автор, звертаючись до подій своєї бурхливої молодості, наслідуючи форми, залишені в спадщину його стародавніми попередниками, писав:

Отці-сенатори, в'язи скрутивши засновнику Рима, іншим сказали:
боги забрали на небо великого Ромула.

А самі тіло вбитого посікли на шматочки Й рознесли по домівках під одягом нишком. Та віддали останки свиням і птиці домашній... Перед подвигом цим які ж бо мізерні гріхи паліївські!

З коштовним хрестом патріарха, який теліпався на залізі нагрудника, ніби золочена бляха на латних грудях бойового коня, центуріон Арій вискочив з базиліки.

Засліплені димом, бунтівники вже не могли бити готів черепицею, та й не до того їм було. Сходи палали, вогонь відмежував від світу всіх, хто забрався нагору. Там діялося досить звичне для всіх воєн і повстань.

Тіла людей, чії імена залишилися невідомими, падали на брук. Та не всі шукали такого рятунку від нестерпного мордування вогнем і отруйним димом. Дехто з дивовижною стійкістю, властивою людині, не вірив у смерть. Чіпляючись за шви кладки стін, вони намагалися сповзти вниз і ще раз стати на бій з Владою.

Декому в сірому димі ввижались білі крила архангелів. З криком відчаю боровся молитовний спів: "Боже мій, в руки твої передаю дух мій!" Співали чоловічі й жіночі голоси.

Центуріон Арій безпомилково вказував, куди віднести здобич, скільком залишитися в охороні, кому повернутися в стрій. Не був би він ні начальствующий, ні навіть солдат, якби не вмів розпорядитися збереженням здобичі. Воюють, щоб здобувати.

Філемут зайняв лівий від сенату край майдану Августе! до самого початку Меси. Сама Меса здавалася безлюдною. Герули, поєднуючи вдар стріли й меча, вишикувалися так, як на початку, з тією різницею, що стрільці розташувалися на руїнах лазень Зевксиппа, а не на сходах сенату, а мечоносці чекали на майдані, щоб прикрити стрільців.

Мунд бачив бездіяльність стрільців — не було цілей. Але і вперед вони не йдуть, отже, остерігаються несподіванки.

Правий бік Меси, не зачеплений пожежею, мав вигляд суцільної стіни, але поколупаної, як бджолині соти. Портки були і дахом для двоповерхових лавок сріблярів, міняйл, торговців пахтивами, прянощами, тканинами, восковими свічками, солодощами і їжею, дрібничками побуту, взуттям, одягом. Над портками — вікна,

вікна і вікна палаців, багатоповерхових будинків. Ворота і в'їзди, вузькі й широкі проходи, завулки, глухі кути, прощілини, барлоги — лише ті, хто тут жив, не ризикували заблудитися в густозабудованому і чи не найбагатшому із старих кварталів Другого Риму. Колись цей квартал був оперезаний восьмикутним муром і зберіг назву Октогона 1 що вже втратила значення.

Купці і торговці постаралися в перші дні бунту винести і вивезти товари. Що залишилося — було поступово розтягнуто. З купола Мілія комес Мунд бачив розчинені навстіж двері, залишки зірваних віконниць. Бачив він і суцільні натовпи на майдані Костянтина, перед входом Меси. Мунд не дивувався затятості бунтівників, візантійський плебс мав давню славу.

Полководець, пустивши вперед чотири сотні готів, спостерігав. Двісті кроків, триста, чотиріста. Головна сотня порівнялася з розваллями. Герульські стрільці лишаються позаду. А! Ось що він хотів знати! З усіх заглибин Октогона посипалися озброєні. Хто? Зі щитами, в касках! Мунд зі своїми іпаспистами побіг доганяти готів.

Колись, за старим законом, загони міської варти, ополченці, які називалися демотами, бо їх утримував не базилевс, а міські общини — деми, ходили зі зброєю. Тепер цю зброю, за підказкою когось такого, що випадково зберіг таємницю, розшукали в забутих і замуrowаних склепах-тай-никах іподрому під трибунами, за стайнями і звіриними клітками.

Залізо й мідь увібрали сморід нечистот, клинки роз'їла іржа, деякі мечі стали схожі на пили, а кинджали, очищені від корости, уподібнилися до веретен; дерево щитів струхлявіло, реміння розсипалося, лати ламалися в руках, з касок випадала гнила шкіра. Та все ж це була справжня зброя — для беззбройних. Її нашвидкоруч лагодили, в дірки щитів, проїдені черв'яками, протягували вірьовки, ковалі підправляли і підбивали що було можливо.

Часу було обмаль.

Бажаючих іти в бій виявилось далеко більше, ніж зброї. Та на роздачу не встигли майже всі, хто вважався окрасою і гордістю змагань, хто був прапором у суперництві партій іподрому. Поховалися знамениті атлети, борці, гімнасти, міми, чудові в ролях героїв. Та й довговолосі сміливці в хітонах з роздутими рукавами, гроза нічних вулиць, теж не дуже поповнили ряди самочинних демотів.

Октогон — восьмикутник (гр.)

Старшини прасинів і венетів, які сьак-так змирилися між собою, по суті, ніякої влади не мали і квапилися, можливо, занадто, швидше пустити в дію озброєння, яке ніби впало з неба. Минулої ночі зброю вдалося вивезти з іподрому, і старшини послали кількох добровольців прокричати заклик. Рано-вранці на майдані Бика, де відбувався розподіл зброї, спалахувало немало сварок. Похмурість, озлобленість візантійців завжди дивували новачків, поки Другий Рим не перемелював і їх повсюдним життям без завтрашнього дня, загальним суперництвом за один шмат — на чотирьох.

Колишні легіонери раніше за всіх встигли вчепитися в зброю. З'юрмившись біля саморобних значків, піднятих найкмітливішими, вони впізнавали один одного за

притаманними війську словечками, за непідробними прийомами, з якими чоловік брався за щит, за меч. Старі легіонери зневажливо відігнали від себе всіх, хто тягнувся до них: ремісників, торговців, рабів, що забрали собі в голову, ніби вони вже вільні. Когось побили, відібравши придатний для справи меч.

Багато що було помилкою, керувати виявилось нікому. Безсилі старшини металися між відчаєм і надією.

В натовпі вигукували імена випадкових людей, ніби спроможних бути суперниками Юстиніану. Їх одразу ж забували. Містом перепурхували чутки про війська, викликані Юстиніаном. Хтось прибув з Гераклеї Європейської, де бачив на власні очі чотири десятки трирем і зграї галер, поданих для федератів-варварів. Посилаючись на нібито всім відомого хліботорговця Миколу, казали, що не в Європейській, а в Пафлагонійській Гераклеї ісаври чекають, аби тільки стихли хвилі на Понті. В Нікеї і Нікоме-дії Віфінійських вантажилися галати і вірмени. Кінноту федератів-гуннів бачили між Філіппополем та Юстиніа-нополем.

Багато хто не сумнівався, що Палатій мусить поширювати чутки, використовуючи всіх шпигунів, споглядатаїв. І все ж Другий Рим відчув себе оточеним. Ворота в міському мурі з боку суші закидали чим лише можна. В портах ламали причали, щоб ускладнити висадку. Здавалося, зашморг уже накинута, і, як завжди, поквапність була єдиним порятунком від страху. Відступати нікуди: немає щілиночки, щоб заховатися від переможного Юстиніана — якщо він переможе.

Повсюди тривали розправи над тими, на кого вказували як на шпигуна, на службовця префектури, на збирача податків. Неважко було зводити й особисті рахунки, користуючись загальною ненавистю до таємних опор Палатія. Та кілька сотень розтерзаних юд не могли вичерпати тисячні ряди шпигунів.

Демарх общини-цеху ковалів Аровеліан і демарх ткачів Менос зголосилися вести демотів. Третім просили бути Таціта. Почуття честі й обов'язку не дозволило патрікію відмовитися. Всього набралось до півтори тисячі мечів. Старшини венетів Єйріній і Зенобій поставили вимогу, щоб із прихильників голубого кольору створили окремий легіон. На їхній гнів, демоти встигли перемішатися, люди не забажали зважати на колір. Потім Аровеліан посварився з Меносом через колишніх легіонерів, і вирішено було ділити командування загонами за жеребком. Та легіонери заявили, що підуть тільки з Тацітом. Візантійський плебс знав скромного патрікія.

Тільки-но випадкові стратеги встигли призначити центуріонів та відібрати собі іпаспистів для управління й охорони, як пішла чутка про вилазку палатійців на майдані Августеї. Міські стратеги встигли сяк-так зайняти Окто-гон, а в усьому іншому поклалися на гнів плебсу і милість Всевишнього.

У церквах священники молилися за мир: нехай відведе бог від міста десницю, що явно карає за гріхи, за блудне розпутство, за корисливість і немилосердя, за заздрість бідних і за жадібність багатих, за пишну бундючність і за приниження образу божого в образі людському, за хабарництво і за хабародавство, за злобу і лукаву брехню, за блюзнірське обожнення і за непокірність владодержцям, за безжальність і за гордість

мислі...

Погас Голос Софії Премудрості. Звістка про загибель святої базиліки вогненним вітром обпалила серця кафолі-ків. Настоятелі храмів Михаїла Архангела, Богоматері Халкопрачійської і Богоматері Влахернської насмілилися без благословення патріарха проголосити анафему. Імен не називали, але тричі прокляли, тричі відлучили винних, які відомі богу.

На вулицях і майданах безпарафійні священики, приховані схизматики і монофізисти, несторіани, яковити, мані-хеї та інші проголошували анафему Юстиніану і закликали віруючих скинути базилевса-демона.

4

Побоюючись засади, солдати йшли лівим боком Меси, повз ще обкурюваний димами хаос, в який пожежі перетворили південні квартали. Двори, вулиці, провулки були непрохідні. Справа готські найманці охоронялися від Окто-гону ланцюжком дозорців. Найдосвідченіші воїни, природно відібрані в багатьох боях імперії, вони були чудовим зразком бойової сили імперії, кість в якій становлять варвари.

Демарх-ткач Менос сховав свою "когарту", як уже називали себе демоти, так глибоко в Октогоні, що сам не помітив просування готів Месою. Начальникові другої когорти Аровеліану пощастило ще менше. Зазирнувши за стіну пишного палацу фамілії Лавініїв, дозорці помітили демотів. Засідка зірвалася. Аровеліан подав сигнал нападу. П'ятсот новачків, вважаючи, що досить надіти каску і взяти меч, щоб здобути перемогу, завзято вдарили на готів. Без виучки, без строю демоти кинулися вперед купою, заважаючи один одному. Найманці розступилися і пропустили їх, а потім узяли в кільце посеред широкої Меси. Від цілковитого винищення загін Аровеліана порятували демоти Меноса, які випадково зуміли організувати несподівану вилазку.

Коли Мунд з'явився на місці сутички, то вцілілі демоти втікали до майдану Костянтина, а готи розумно стрималися від переслідування. Вулиця була закидана тілами демотів, та віддали данину мечу й готи, які різко виділялися темним кольором лат та одягу.

Кілька десятків солдатів енергійно чистили поле бою. Вдаром у горло вони виявляли милість чужим пораненим, а своїх відносили вбік, щоб потім потурбуватися про живих і поховати мертвих. Усе, що здавалось цінним, вони зривали з тіл демотів і скидали в купи.

Мунду треба було вирішувати. Він міг розмірковувати спокійно. Недосвідчений противник не вмів запропонувати бою, чекаючи, поки на Нього нападуть. Звідси добре проглядався весь майдан Костянтина. Там Мунд бачив море людей. Майдан хотів влитися в Месу і — не зважувався. Мунду здавалося, що колос Костянтина поволі відпливав на схід, відштовхуваний міріадами ніг многолюддя.

Полководець, що провів більшу частину свого життя в провінціях, багато разів бував і в столиці. Та ніколи він досі не почував себе на краю вузького півострова, оточеного морем. Мунд не любив рідку стихію за ненадійність, за сповнену сил безодню під ногами, боротися з якою понад мужність і сили людини. В юності Мунд

тонував, його витягли напівмертвим. Дати себе тут розбити — означає бути скинутим у море. Ні, не можна йти на майдан Костянтина! А де ж син? Маврікіос, левеня! Він такий схожий на померлу матір-гречанку. Ніяка перемога не варта втрати сина.

Хвилина слабості минула. Просто — не рухатися Месою, залишивши в тилу Октогон. Спокій. Нічого підставляти сина під дрюки охлосу. Та чому герули стовбичать, як зграя безтурботних ворон, на руїнах лазень Зевксиппа!

Дрібними кроками комес герулів підходив до Мунда.

— Мої невдоволені і — в пекло всіх святих, клянусь хвостом сатани! — пояснив Філемут.

Мунд звик не помічати потворства герула, але зараз був вражений виразом жорстокості. Якось у хащах Паноннії кінні загонщики виполохували з дубового лісу диких свиней. Мунд чекав на пні зламаного бурею дерева. Горбатий кабан підійшов впритул, та, чуючи неладне, натужно підвів голову. Глибокі ніздрі здавалися чорними дірами. Людина і звір зустрілися поглядами. Мунд запам'ятав лють, що повільно розгорялася червоними вогнями всередині блідих очей.

— Ти зумів підставити герулів під гарячі колотуші, а шматок рвонув собі. Ти зумів!—Двадцятисемирічний герул-патрикій Філемут виставив ліве плече, як хлопчисько перед бійкою.— Ти віддаси десять кентинаріїв чистого. Чесна гра!

— Звідки? — заперечив Мунд.

— Ти ненаситний! Одна рака важить шість кентинаріїв. І всередині Софії ти взяв тридцять, ні, п'ятдесят кентинаріїв. Тобі шкода віддати жебракам герулам п'яту частину?

— Ти перебільшуєш, патрикію, і не враховуєш цих,— Мунд показав на вбитих і поранених солдатів.

— Тим більше для розподілу,— вдався Філемут до звичайного доказу.— Рахуй інакше. Скільки лягло моїх, коли ти обпатрував Софію? І хто тобі очистив місце? Що ти робитимеш без герулів? Ми стомилися. Ми знемагаємо від спраги. Ми голодні. Ми будемо відпочивати.

— Ти отримаєш десять кентинаріїв,— згодився Мунд. Герул відвів погляд і в наступну мить сказав:

— Якщо тобі потрібна порада, ось вона. Це,— Філемут показав на Октогон,— міріади нір, ходів, переходів. Вузько, наче в колодязі. Стрільця прохромлять раніше, ніж він накладе на тятиву другу стрілу. Ти ж бачив там засідки. — То що ж ти пропонуєш?

Обидва розуміли — суть дня не в обіцяному за бажанням базилевса поході до майдану Тавра. Треба зламати кістяк бунту. Долю і в полі, і на стіні фортеці вирішують кращі мужністю ряди. Коли їх знищують, усе падає ніби само...

Легкими зграйками, наслідуючи кінний стрій, герули бігли до майдану Костянтина. Віддаючи належне солдатам, Мунд все ж зневажав герулів як низьку расу. Зовсім недавно вони блукали десь біля Істра-Дунаю, задобрювали людськими жертвами і старих своїх богів, і нового бога в представленні трьох іпостасей Християнської трійці.

Своїх хворих і старих немічних вони добивали. Їхні дружини, за звичаєм та щоб уникнути оганьблення, самі вішалися на могилах чоловіків. Проте герули зуміли перемогти і обкласти даниною лангобардів. За Анастасія вони без ніякої на те підстави напали на своїх данинників. Зовсім несподівано герулів не тільки побили лангобарди, а на три чверті знищили. Певний час залишки герулів ховалися в землях поблизу Норика¹. Але тут на них напали гепіди. На прохання герулів, яких стало зовсім мало, Анастасій дозволив їм переправитися через Істр і як федератам імперії осісти на збезлюднених землях готів. А згодом грабежі й насильства над сусідами ромеями змусили Анастасія піти походом проти розбійних федератів. Відтоді упокорені розгромом і остаточно знесилені герули жили смирно. Юстиніан охоче наймав герулів, даючи вихід їхній небезпечній енергії. При ньому герули помітно ожили.

А! Герули біжать назад! Добре, так треба!

Сам Мунд не поспішаючи наблизився до майдану Костянтина кроків на триста. Він бачив, що над головами натовпу стирчать тички, шиї верблюдів — на майдан щось привезли?

Майдан втягнув людей, котрі ніби намірялися переслідувати герулів, як того хотів Мунд. Комес помітив наїжачений вал з гарб, вогзів, грабарок, вугільних ящиків, лотків,

1 Н о р и к (чи Норика) — обширна провінція імперії на південь від Дунаю, що охоплювала територію пізнішої Верхньої і Нижньої Австрії, значну частину Штірії і Карінтії.

лавок, балок, дощок. Бунтівники квапилися наглухо завалити решту проходів.

Штурмувати вал та ще маючи в тилу Октогон? Мунд не був настільки дурний. "Охлос не піддався на принаду герульських спин, тому герули ще не заробили своїх кентинаріїв", — думав Мунд. Вільний простір і безсумнівна можливість не потрапити в пастку ледве не виманили охлос на простір Меси. Та до майдану Августе!¹ ніхто з них не наважився наблизитися.

Війна загрожувала паузою.

— Маврикію, — звелів Мунд синові. — Скажи Божественному, я побив два міріади заколотників. Скажи також: вони засіли в Октогоні. Я зламаю їм кості.

Мунд почав наступ на Октогон з Халкопрачійської вулиці — широкої артерії, яка йшла майже прямою лінією від майдану Августеї до воріт Просфорія і до порту з такою ж назвою на початку Золотого Рогу. З боку Меси вхід на майдан Августеї повинен був захищати Філемут силами чотирьох сотень герульських стрільців. /

Проходячи мимо, готи перебили дзвонарів храму Богома тері Халкопрачійської. В середині храму не зачепили, бо не було на те часу. Солдати ввійшли в Октогон водночас кількома провулками Халкопрачівської вулиці, добиваючи поранених у ранковій різанині, які повідповзали сюди Майже одразу на солдатів одчайдушно накинулися бунта рі. Сотня центуріона Арія зіткнулася з м'ясниками. Важкі сокири в руках, звичних точно рубати туші худоби, змусили готів обачно відступити назад. В іншому місці рибники-іхтіопрати орудували саморобними списами. Охлос встиг поналаштовувати сяку-таку собі зброю з виламаних ґрат палаців, теслярських пил,

ломів та кирок. Дротики і списи оснащувалися наконечниками з доліт і стамесок.

Готи билися мляво. * Чорнороби війни не стомилися, їх обтяжувала думка про багату здобич, уже захоплену, турбував розподіл. Їх тягло до свого золота.

В Октогоні засіли не власники багатих володінь. Сюди назбиралося ремісників, рибалок, матросів, портових робітників. Як завжди бувало в міських битвах, з вікон будинків і з дахів шпурляли все важке на солдатів. У тисняві завулків не вдавалися обходи і оточення, доводилося бити в лоб. Готські сотні втрачали бійців. Мармуровий бюст скинутий з вікна, зім'яв каску і вивихнув руку центуріон) Арію.

Маврикій, повернувшись з Палатія, передав батькові прихильність базилевса. Молодик був у захваті від спокою Юстиніана. Проте всі спафарії були поставлені на ноги і охороняли палац Буколеона, де зараз радилися базилевс і базилиса. Екскубітори й далі відсиджувалися в казармах.

Мунд подумав собі: Буколеон — це і порт. На кораблях вистачить місця всім, крім готів і герулів. Йому, Мунду, судилося прикрити загальну втечу, залишитися в Палаті ї, як на острові. Ні, у нього немає бажання плавом рятуватися через протоку. Мунд відіслав сина в Палатій, наказавши: стеж невідступно, ми з тобою не будемо гаятися до відходу останньої галери!

Мунд наказав спалювати все і відходити з Октогону. Вогонь піднімався по лінії Халкопрачійської вулиці. Північно-східний вітер гнав пожежу всередину Октогону. Грандіозні арки акведука Валента здавалися гірським хребтом у хмарах.

У місті заговорили про безсилля Палатія. Почувши про бунт, підходили сільські мешканці з Фракії, Родопу. Віфі-нійські горали переправлялися через Пропонтиду і висідали в Селімврії.

За дві години до заходу сонця охлос розкидав ним же споруджені загороди на виході з форуму Костянтина. Попереду наступаючих ішла когорта Таціта. До неї пристав Георгій Фарбувальник з великим загоном. Уцілілі демоти Ме носа та Аровеліана не забажали відстати від інших. Ці свідомо рушили в дорогу без повернення. Ззаду натискали юрми тих, хто ще не чув свисту герульських стріл і не бачив готських мечів.

Хтось зробив собі щита із зірваних дверей. Дехто йшов з лозяними кошиками, думаючи, що йому вдалося зробити щит за персидським зразком, якого ніхто не бачив. Казанці, в яких варили їжу, натягнуті на шапки, мали оберігати голови, як справжні шоломи.

Та все ж старі потрухлі обладунки демотів трохи захищали їхніх власників від стріл, і стрій ефемерних латників прикривав задніх. Герули з меншим успіхом спорожняли сагайдаки.

Філемут не послав завчасно по стріли в арсенал Палатія. Його помилка залишилася непоміченою, тому що бунтівникам вдалося змусити герулів ввійти в рукопашний бій. Мунд одразу ж кинув на допомогу готів.

Бій то відкочувався до Меси і охопленого вогнем Октогону, то Мунда змушували відходити до сходів сенату. Плити майдану стали слизькі, битися заважали трупи.

Силачі м'ясники, об'єднавшись із залишками демотів, притисли три сотні готських солдатів до палаючої Софії. Коли Мунд кинувся на виручку своїм, його вдарили по голові. Порятувала особлива міцність каски, але масивний орел був зірваний і згубився. Іпасписти винесли Мунда з січі, він опритомнів серед колон сенату.

Та все ж Мунд переміг. Октогон палав, пожежі нищили будинки, палаци й портики з правого боку Меси. Вулиця загрозливо звужувалася, до бунтівників перестали прибувати підкріплення. Залишки демотів і плебсу були викинуті на Месу.

— Стрільців, стрільців сюди! — наказав Мунд. І коли виявилося, що сагайдаки в герулів порожні, полководець кинув Філемуту: — Це коштуватиме тобі п'яти кентинаріїв золота.

Як і вчора, вогонь розмежував сторони. Сотні готів були пошарпані, герули втратили понад третину ^воїх.

На заході сонця обвалився палац Лавініїв. Охоплені вогнем уламки остаточно заткнули Месу. Місту більше нізвідки було напасти на Палатій, солдати Палатія не могли б прорватися в місто.

Мунд залишився ночувати в приміщенні сенату.

5

Автократор... Цей титул базилевсів було згодом перекладено як самодержець, титул володаря одноосібного, ні перед ким не відповідального.

Часом історія слова простежується легко при наполегливій ретельності дослідників. Наймовірно важче відновити першопочаткове поняття, яке вкладалося колись у поєднання звуків голосу і букв письма. Слово "автор" у давнину розумілося як творець, першозасновник, будівничий, а корінь "крат" входив до слів, що означали силу, стійкість духу, терплячість, а також і в побутові поняття: готування чогось для їжі, для іншої потреби. Місткий корінь, містке слово найширшого значення. Можливо, в свідомості 'Сучасників Юстиніана титул "Автократор" викликав відчуття значно сильніше, аніж Самодержець у підданих російських царів.

Стосунки при дворах язичницьких імператорів були досить прості. Спілкування підданих не ускладнювалося церемоніями ні з такими повелителями, як Марк Аврелій чи Антонін, імператорами, для свого часу цілком людяними, ні з жорстоко-суворим солдатом Септімієм Севером.

Їхні християнські послідовники, починаючи з першого, Костянтина, відмовилися від язичницької простоти. Доскіпливими зусиллями був створений багатотомний Кодекс Церемоній. Його вивчали, як легісти — закони. З'явилися Магістри Церемоній багатьох ступенів, тому що лише високі знавці могли керувати палатійським етикетом. Ритуали церковні і палацові розвивалися поруч водночас. Та розкіш палатійських обрядів приголомшувала уяву більше, ніж урочистість храмових. Тому що бог править світом невидимо, а зримо його воля втілена у Володарі імперії.

Папа Лев твердив: від правильності догми про іпостасі трійці залежать єдність і міцність імперії. Кафолицьке визначення суті Христа мало значення політичне: в особі Христа не випадково божеське і людське поєднувалося непохитно, непорушно,

нероздільно і — незлитно. Таким чином, і Автократор і Церква визначили свою взаємозалежність з перевагами для Автократора. Навзамін Церква, як молодший союзник і сателіт, забезпечила собі земну зброю.

Спираючись на кафолицтво, імперія за єретичними догмами зуміла побачити загрозу для Влади.

Аріани вважали, що Христос, лише подібносутній до бога, був створений, як дерева, тварини, люди. Арій порушував ієрархію.

Несторіани бачили в Христі просту від народження людину, яка лише згодом приєднала в собі до начала звичайно-плотського начало божественне. Людяність убогого плебея— Христа розвивала в підданих зарозумілість.

Монофізитство охоплювало маси чернецтвуючих і дало при Юстиніані міради непокірних великомучеників. Адже за вченням монофізитів усе людське начало в Христі розчинилося в божественному, як краплина в Світовому океані. Це було християнство, доведене до крайності, в ньому для Влади могло не залишитися й маленького острівця.

І решта схизм, менш поширених, але не менш отруйних, теж вимагали пильної уваги Автократора. Бо схизма означає "тріщина", і тріщина в невидимому тілі Церкви викличе рану в тілі імперії.

Європейські держави були більшою чи меншою мірою, але спадкоємцями імперії. Тому всі повстання, всі революції включали в свої програми вимоги про реформу Церкви, а дійшли до цілковитого відокремлення держави від Церкви.

Хитромудра, винахідлива титулотворчість становила частину етикету і обов'язковий початок звернення до базилевса і базилиси та оголошень від їхнього імені. За недогляд карали. В Палаті навіть у розмовах сам на сам перед іменем базилевса вживалися словесні пишноти. Простота в розмові свідчила про неповноту любові, що могло виявитися чумою для байдужодушого. Християнин повинен був любити і бога, й Автократора. Бог є любов.

Про себе Юстиніан казав: "Придумуючи корисне для підданих, я коротаю дні в праці, ночі без сну". Він не переслідував тих, хто називав його Аїксомейтосом — безсонним.

До їжі він був стриманий. Його надприродний спосіб життя підтверджувався тим, що споживав він трошки овочів і фруктів, маленькі шматочки м'яса невинної тваринки— телятка, ягняти. Перед вином він давав перевагу напоям із соків груш, яблук чи слив. Угамовуючи спрагу, базилевс дбав про ясність думки. Тим більше він не шукав забуття. Маніхеї брехали, що душі знищених не дають йому спати. Базилевс був безгрішний, бо непокірні піддані, що бунтували і ставали на заваді його намірам, тим самим впадали в гріх самогубства, а базилевс, позбавляючи таких земного життя, виконував волю творця.

Але спав він справді менше від інших людей.

Кухарі, любов яких до базилевса була перевірена і підтверджена, лікарі, досвідчені в мистецтві розпізнавати отрути, оберігали плоть Божественного від темних підступів

людей та від сліпих випадковостей Долі.

Люблячи рухатись, базилевс знав свій Палатій до дрібниць. Він умів зустрічати схід сонця на фортечній стіні за палацом Ормізди. Запрошуючи сановників, він на прогулянках вислуховував доповіді, вирішував. Часом, супроводжуваний єпископом з якоїсь далекої провінції, ведучи мову про справи віри, базилевс для пояснення таємниць Логосу¹ знаходив красномовно-переконливі образи в явищах неба і моря, в листі й формах дерев, у чашечці квітки з джмелем, обсипаним жовтим пилком.

¹ Логос — в релігійній філософії вічна божественна думка, втілена в Христі, сині божому.

У своїй безпеці базилевс був певен. Палатій охороняв Коллоподій.

Родом з Палестини, але християнин і ромей, Коллоподій був помічений Юстиніаном давно, коли сам Юстиніан був непомітним небожем старого Юстина, одного з імперських полководців не першого ряду. Серед молодих іпаспистів Юстина Коллоподій відзначався талантом розвідника. Люте суперництво між полководцями робило не таким важливим проникання в заміри ворога чи розвідку його сил і доріг, придатних для наступу і відступу. Коллоподій проникав під намети полководців, завів собі вуха при самому Анастасі. Згодом Коллоподій дізнався перший, що хвороба старого Анастасія не була звичайним недугом. Коллоподій виявився одним з найосновніших діячів захоплення влади Юстиніаном.

Коллоподій не прагнув, як Велізарій, інший знайомий молодості Юстиніана, слави при світлі дня. В ньому з чуттям мисливця, який вибирає з приплоду краще цуценя, Юстиніан вгадав особливе покликання.

Комес спафаріїв Коллоподій залежав тільки від базилевса. Із захопленням скульптора, який отримав омріяну брилу порфіри, яку він чекав з нетерпінням Якова, що пас отари Лавана Коллоподій узявся за охорону Божественного. Він удосконалював, винаходив. З доскіпливістю ювеліра він перебирав спафаріїв, ці лати базилевса. Як кріт, він перерив Палатій таємними ходами підглядачів, він зумів убезпечити себе від зарази Палатія — розбещених екскубіторів — і готував докорінну реформу цього парадного війська. Всіх чи майже всіх небажаних в інших службах Палатія він випровадив. Він зробив Палатій таким же безпечним, як все одно коли б Божественний відмежувався від світу в мідній вежі. І завершивши, здавалось, усе, Коллоподій, знаючи нестійкість людських душ, потроїв старання. Він перевіряв, перепереверяв, ловив не слова, не шепіт — зітхання.

Сьогодні Палатій став острівцем у бурхливому морі, але базилевс не відмовлявся від своїх звичок. Божественний ішов уночі з Христотриклінія до східної стіни, не боячись убивць, які могли б зачаїтися в заростях троянд, схожих у сутіні на товсті брили. Врешті й тут, звичайно, була заслуга Автократора, який зумів вибрати слугу.

¹ За біблійною легендою, Яків, щоб узяти за дружину доньку Лавана Рахіль, чотирнадцять років був у Лавана пастухом.

Стежини в троянднику були посилені білим піском. Щільно утрамбований шар не скрипів, і біла постать пливла ангелом у темряві. Вітер шаленів у верхів'ї кипарисів.

Зсередини стіна була побілена, і коло неї ніч здавалася яснішою. Юстиніан легко долав бойові сходи з широкими східцями із кам'яних плит.

На стіні вітер змусив базилевса похитнутися. Було приємно замогти стихію. Базилевс підійшов до краю стіни. Вітер натягнув покривало хмар і сам рвав його, як марнотратний господар. Місяць у своїй третій чверті котився до заходу. Коли його сяйву вдавалося прорватись, освітлювалися білі гриви скажених псів, які заволоділи Пропонти-дою. Під стіною поєдинок хвиль з камінням хвилелома відбувався в темряві. Халкедон спав без вогнів, і протока йшла в безмежжя.

Юстиніан любив море, через море він особливо любив Палатій. Нехай інший базилевс іде з цього виступу, який зловмисні піддані готові перетворити на острів. Заповіти даремні, Юстиніан залишить зразки. У кого/ є вухо, нехай чує. Сам він дізнавався про минуле, щоб не повторювати помилок.

Від хвиль, розбитих хвилеломом, злетіли струмені води, і, коли вал відкочувався, по стіні шуміли потоки. Юстиніан любив будувати. Минуть віки, а люди ще будуть захоплюватися його творіннями. Треба будувати на тисячу років

і мури, й імперію. "У хвилях більше піни, ніж енергії", - думав Юстиніан.

Вітер кинув бризками в обличчя базилевса. Було приємно відчувати на губах холодну солоність зимового моря. Бушуй! Юстиніан узявся за зубець. Ти тремтиш, каменю, ти боїшся? Слабкість стін іде від надмірної твердості каменю. Він не вмів гнутися, як безстрашна воля.

Юстиніан не забажав обернутися. Він боком відступився від парапета до залізних дверей бойової башти. Відполірований засув беззвучно повернувся на змащеному шарнірі. В середині було темно, наче в печі. Базилевс намацав ногою знайомий початок сходинок. Піднявшись нагору, Юстиніан дозволив собі глянути на місто.

Місто горіло безшумно. Пожежі освітлювали знизу арки водопроводу, і здавалося, що деякі з них розплавилися. Відблиск заграви ворухився на хмарах. Вигорав Октогон, гніздо олігархів.

Юстиніан не любив багатих, вони завжди прагнуть стати між Владою і підданими. Кожен, хто має владу над іншими, небезпечний. "Я повинен зменшувати навіть владу батьків над дітьми, чоловіків над жінками", — казав Юстиніан.

Багатоплемінний охлос ще небезпечніший. Греки нікчемні своїми спогадами про буйні демократії, рештками філософських академій та адвокатської патяканини. Араби й сірійці огидні крутіством, євреї і самаритяни злісно вперті в своїх хибних поглядах, вони — відверті противники Влади. Готи, гунни, слов'яни, герули, гепіди, вірмени, ібери, ісаври, епіроти, македонці, єгиптяни — болото. Народ є омана, застарілий забобон спільності людей, що говорять однією мовою. Христос створив град божий, не обмежений мурами. За зухвальство вавілонського стовпотворіння бог покарав людей розділом мов, володінь, тираній. Потім з волі господньої в один і той же час явилися два паростки — церкви Христової і Римської імперії. їхня тінь нехай покриває світ. Вони одні здатні з'єднати в своїх надрах під єдиним скіпетром весь людський рід до Світового

океану.

Що це місто! Нехай очищається вогнем. Мізерне життя в плоті — прах.

Звівши очі вгору, Юстиніан побачив величезний хрест, що сяяв у хмарах. Христос Пантократор! Чудо, чудо! Бог послав базилевсу видіння, знак перемоги, як Костянтину!

Хрест відлітав на захід. Юстиніан скинув руками, він відчув крила. Невже господь хоче вознести його зараз?! Та ні, ще рано, ні, не можна піти з життя, не завершивши служіння. Складаючи угоду з небом, Юстиніан говорив:

— Клянуся відновити єдність імперії до Гадеса й Альп. І далі не вкладати меч у піхви. Я до останнього подиху ширитиму владу хреста. Клянуся захищати церкву навіть від неї самої. Клянуся не переставати переслідувати схизму, поки єретики не зрозуміють, наскільки я турбуюся про їхні душі. Я еднаю підданих у вірі. Допоможи ж мені, Пантократоре, роз'єднати людей во плоті. Ти знаєш, що злоба повинна нуртувати всередині людей, не спрямовуючись проти Влади. Допоможи, ти бачиш, як дикі сили б'ються в мої стіни! Я спокійний, ти дарував мені видіння.

Вітер рвонув з новою силою, хрест зник. Гострий зір базилевса помітив фігурки людей на хребті водогону — щури на задніх лапках. З чорного Понту скочив шквал, над кам'яними арками зметнулося полум'я.

Бог мстився.

Тронна зала палацу Христотриклінія називалася Залою Милосердя. Всередині купола був зображений Христос.

Схиливши голову, він слухав Жінку, а вона, легко обнявши плече Сина Людського, щось йому шептала.

Художники-християни вже зуміли далеко відійти від плотського мистецтва язичників: дух переміг. Худий, суворий суддя був намальований з темними щокми, які попровалювалися від пощення, з мертвотним поглядом величезних очей, з жорстокою складкою худого рота, байдужий, звернений у себе, з рівним волоссям, схожим на мертву траву. Лоб Христа, обтяжений терновим німбом, неосяжно широкий, свинцевотьмянний, з ледь помітними тріщинами зморщок, схожими на тріщини старої кості, заховував фатальну таємницю. Приголомшлива гнітючість уваги, з якою Христос слухав виснажену Жінку, жала і мало доброго обіцяла заступниці. Ні, коли б жив такий Христос, від нього, як від утілення чуми, збезлюдніли б дороги Палестини. І не пальмовим гіллям, а замкненими ворітьми, киплячою смолою, стрілами баліст і камінням катапульт зустрів би Єрусалим страшного гостя. (

Рибалки й бідні ремісники, його апостоли, з'явившись через думку і руки благочестивих художників, перевтілилися в розкішно одягнених старих сановників з дерев'яно-безжальними ликами людей, в своїй зневазі до світу живих, байдужно готових на найгірше, на найкраще — як накажуть. Добрі ангели божі спиралися на кам'яні хмари з двозначними виразами мужів-жон. Все людяне було вигнано з храму з жорстокістю ката, який продумано розшматовує тіло мордованого.

Виважений вибір слів ніби раз назавжди пояснив таємницю поєднання духу й плоті:

незмінно, непорушно, нероздільно і — незлитно. А мистецтво викривало неспроможність християнських софістів. Несамовито жорстоке нищення Христової плоті обіцяло людям таку саму тяжку долю.

Раби звички, палатійські сановники не бачили істини, так добре виписаної всередині купола Христотриклінія. Як і всім іншим людям того часу, Христос, вислуховуючи Милосердя, промовляв очам візантійців стільки ж, скільки поглядіві тварини. Трагічний символ залишався непотрібним, непрочитаним ієрогліфом.

Сьогодні сановники були заклопотані тільки одною думкою: життя кожного з них може скінчитися з життям базилевса, якщо Божественному волею небесного провидіння визначений передчасний кінець.

Етикет вимагав дотримуватися тиші. Сановники мовчали, як і спафарії, що охороняли входи. Заковані в залізо колоси завмерли в позах спокою мужніх.

Відбиток язичницької давнини лежав на незвичайному побуті і дивовижних звичаях особистої охорони Юстиніана. Своім зразком, нехай викривленим, навіть понівеченим відображенням мутних, потворних дзеркал переказів, спафарії мали священний легіон еллінських Фів. Ніяких обов'язків, крім війни. Триста фіванців, вибраних із вибраних, два чи три століття вміло змінюючись, були нерозлучними, як пальці на руці. Вони завжди перемагали. Тільки при Херонеї 1 створена Філіппом 2.фаланга розчавила священний легіон Фів. Триста загинуло, жоден не відступив. Якби того дня Еллада могла вивести в поле хоча б учетверо меншу в порівнянні з македонською армію, але рівну фіванцям за мужністю і підготовленістю, Александр, син Філіппа, скінчив би своє життя темним вождем розбійників-горців.

Руками Коллоподія Юстиніан створив із спафаріїв свій священний легіон, таку ж дивну, страшну за звичаями сім'ю силачів усіх племен, об'єднаних ненавистю до них усього оточення.

Зараз спафарії нудилися, як завжди нудьгує і буде нудьгувати вартовий,— млявою, сірою нудьгою. В їхніх напівсонних мріях витала надія на заколот. Вони знали, що їх не виведуть за межі Палатія. Та, можливо, охлос прорветься. Тоді й спафарії зможуть досхочу повеселитися — здобич їм не потрібна. Просте бажання вбивати ріднило аравійського сарацина і нумідійця, колха і абсаха, вандала та іспанського ібера, гепіда, егта, дака. Лукавий розум елліна і той завмирав під каскою спафарія. Спафарії не боялися того, як завершиться повстання.

Цієї ночі сановників зібрали в Христотрикліній силен-ціарії. У м'якому взутті, безшумні, ніби сови чи яструби, силенціарії прошмигали, швидкі й пильні.

Зараз Юстиніан спілкувався із сановниками, не дотримуючись церемонії, з простотою. Найсвітліші тяглися до Незрівнянного без лестощів — він випромінював благодать певності, сам його вигляд утихомирював затамоване хвилювання і прихований жах.

Нарзес, із поваги не дивлячись в обличчя Найвеличнішо

¹ При Херонеї (338 р. до н. е.) македонці розгромили еллінський союз—починається епоха македонської гегемонії.

2 Ф і л і п п —(382—336 рр. до н. е.) — цар Македонії.

го, обережно, на відстані ліктя — за етикетом,— підставляв вухо. Юстиніан говорив голосно:

— Ти пошлеш до венетів, до Єйрінія, Вассоса, Зенобія, Арія, до інших. Поясниш небезпеку від буйства охлосу. Вони вже зазнали збитків від пожеж, влаштованих зловмисним охлосом. Якщо розкаються, їм буде подана допомога на покриття втрат, коли вони доведуть своє каяття на ділі.

Потріскували ґноти в лампадах перед іконами апостолів. Вітер, перетворений віконницями і важкими завісами на дихання, змушував вогні погойдуватися. На страшному ликові Христа Пантократора здригалися тіні.

Зібрання найсвітліших було виряджене з гнітючою для ока розкішшю. Певне уявлення про вбрання палатійських сановників може дати облачення для відправи — тіари й ризи пап і патріархів.

Нав'язуючи підданам поняття про божественність, надприродність Влади, Палатій намагався приголомшити їхню уяву пишністю. Проте звичайний наказ, нехай/і повторюваний, не спинив би виродження колись установленого парадного одягу в затулянку парадну форму. Розкіш мала надійнішу основу.

Відчуваючи випадковість свого злету, найсвітліші не барилися користатись: особисте було таке нестійке! Багатства набувалися з лютою завзятістю, марнотрапились одчайдушно. Наслідуючи полководців, сановники за свій кошт утримували іпаспистів, змагалися в пишності озброєння. І вискочки приносили в Палатій голод в кістках, невідступний, ненаситний.

Хвороблива зарозумілість людей випадку трималась у страху нестійкістю становища, день без утіх пропадав навіки. Не лише немилість супроводжувалася конфіскацією майна. Недоля чекала навіть близьких вірних слуг, якщо спадщина викликала жадібність базилевса. Не дуже вже по-своєму був неправий і володар: багатство пресвітлих створювалося хабарями, здирством, грабежами — інших джерел не знали. Ощадлива стриманість родоначальника здавалася безглуздою подвійно. Та нікуди було і вкладати. Фізично незнищенна основа капіталу — земельна власність — нікого не приваблювала. Епібола та синона розорювала власників; ті, хто бажав позбутися маєтності, не знаходили купців.

Тратити! Тратити над людські можливості! Визначати бажаність потрави не смаком, а дорожнечою. Пресвітлі почували себе багачами, гроші яких завтра, як у злій казці, перетворюються на купу вугілля. Тому завалювати житло непотрібними речами! Начіплювати на себе ще більше вбрання, коштовностей, золота — шкода, його не можна з'їсти! Розкіш стала ворогом зручності. Герул Філемут мав рацію: в облаченні імператорського патрікія не розмахнешся мечем.

Так народився стиль, названий згодом візантійським. Грубуватий, пишний, перевантажений оздобами, який чинив насильство над природою. Його емблема — мереживо. З каменю.

Ходячі виставки розкоші, але люди зовсім не пересічні, сановники затамували

подих, прислухаючись до слів базилевса. Нарзес чутливо зменшив відстань між своїм вухом та устами Юстиніана.

До найближчих долинали багатозначні уривки:

— ...у місті... по кентинарію... можна збільшити...

Звичайно, Божественний розпоряджався грішми, які були в місті в якихось довірених людей. Справді, важко було б у такий час навалити на посланців мішки золота для підкупу.

Базилевс заговорив голосніше:

— Нехай сповіщають, що завтра я скликаю підданих на іподром. Милосердя Христове повеліло мені змінити меч на слова.

Доглядач палацу Гермоген, гунн за походженням, мимоволі переступив — зрадили криві ноги, спадщина предків, не заможна, як і риси широкого обличчя, трьома чи чотирма поколіннями ромеїв.

— Я коротаю життя в безсонні, в турботах про спільне благо і не стомлююся від нерозуміння багатьох, злої волі декого і лінощів більшості,— вів далі Юстиніан, звертаючись до всіх.— Та не барися,— сказав він Нарзесу.— Христос Пантократор допоможе тобі розчинити сіль моєї думки належними докорами, попередженнями і застереженнями. Здійснюй! — Базилевс перехрестив Хранителя Священних Щедрот.

— Я люблю тих, що самовіддано трудяться,— сказав Юстиніан Доглядачеві палацу Гермогену,— люблю, як батько свою плоть і кров. Хто ж подасть своєму синові камінь замість хліба і замість оливи — скорпіона? Христос сказав: "Будь-яке царство, що розділилося в собі, стане пусткою, а дім, який розділиться сам, дійде упадку". Я кажу, коли сатана розділиться, його володіння не вистойть.

Ти пошлеш до общин працелюбних прасинів. Нагадай їм слова Христа: якби знав господар, коли прийде злодій, то не спав би і не дав би йому підкопати дім. А повелитель прийде в годину, коли злодій не сподіватиметься, і розрубає його, і зробить з ним те, що й з невірними. Той раб, що знав волю повелителя, і не був готовий, і не чинив за волею його, буде дуже битий... Попередьте також — венети готуються напасти на прасинів. Нехай скликають підданих на іподром.

Дійшла черга до Розпорядника Прислугою Палатія. Йому Юстиніан повелів:

— Добрі вірнопіддані є в моїх кухнях, погребях, майстернях, у стайнях. Ти чув мою волю. Відбери людей з нижчих, нехай ідуть у місто з радісною вісткою про мою милість. І одні, щоб сповіщали про злобу прасинів до венетів, а Другі — про злобу венетів до прасинів. Як Гермоген, даси грошей вибраним тобою. Оголоси про ласку мою, яка виявиться до них у залежності від вірнопідданських старань.

Наступники Трибоніана, Іоанна Каппадокійця і Євдемонія отримали розпорядження скласти едикт, який закликав би на іподром.

Обережний дотик розбудив колишнього префекта Палатія.

— Пресвітлий,— шепотів голос,— в мандракії заворушилися.

Вогник лампади, що не згасав, як на молитві чи на варті, перед іконою Богоматері, ледь-ледь освітлював спальню. Іоанн сів, служитель натягнув на ноги хазяїна теплі

чобітки, накинув на плечі хутрянний плащ. Прокинувшись остаточно, Каппадокієць спитав:

— Там що? Прибули нові війська?

— Я не посмів би будити пресвітлість, не позбавив би тебе сну,— пояснював слугитель.— Збираються сідати на галери.

"Чи не намислив Божественний вирушити в Гераклею на перепочинок?" — подумав Іоанн. Він ревнував — час минав, та з хвилини опали Юстиніан не прислав йому ні слова. Коллоподій приносив новини, але ніхто, крім комеса спафаріїв, не навідував колишнього сановника. Люди діла, Коллоподій і Іоанн, говорили тільки про діло, але не про можливі діяння Божественного.

Щулячись від холоду, Каппадокієць вийшов з палацу

В порту ні смолоскипа. Лише вузькі смуги світла з потайних ліхтарів перетинались, як жовті пальці. Два човни відтягували від причалу довгу галеру. На її місце підтягували іншу. Темні маси рухалися з таємничою повільністю. Тонкі промені на мить вихоплювали обличчя, руки. Палатій покидали не сановники, не солдати. Плебс, охлос. Промайнув роздутий на плечі рукав вуличного розбійника, який дивом опинився в Палатії... Е! Див не буває.

Любитель похизуватися своїм розумом, зараз Іоанн, йому на жаль, не мав аудиторії. Він зрозумів! Тільки глянувши, зрозумів! На галери вантажили дещо інше для отруєння бунтарів. Іоанн глянув на небо. Берег і мури сховають галери, які повернуть попід берегом Пропонтиди — праворуч, але потім обов'язково — ліворуч. Після десятка стадій роботи гребці введуть галери в Золотий Ріг.

6

За ніч пожежі змогли якимсь дивовижним чином просунутися і проти вітру. На східному краю Октогону запалав храм святої Ірини, на Халкопрачійській вулиці — храм Богоматері.

Ці храми за своїм багатством не могли зрівнятися з Софією Премудрістю, але теж зберігали в своїх стінах багато коштовностей. Два нових вогнища доповнювали стіни розваль і пожарищ, які відмежовували Палатій від міста. Мунд міг тепер обмежитися досить скромною кількістю спостережних постів.

Заліплене кіптявою приміщення сенату перетворилося на казарми. Люди-шакали, шукачі недоїдків війни, засватали готським найманцям трьох майстрів-сріблярі в, які прибули з усім причандаллям свого ремесла: вагами, щипцями, обценьками, переносними кувадлами, тигельками, піддувалами.

Мунд віддав герулам п'ятсот фунтів золота, покаравши Філемута за порожні сагайдаки.

Сам Мунд, який надзвичайно збагатився за двадцять років війн та управління такими провінціями, як Іллірія і Норк, узяв двісті фунтів і віддав їх своїм іпаспістам. Решту було поділено на частки по три фунти. Коштовного каміння не дроблять, його розіграли на жеребки.

Сріблярі спробували організувати скупку під розписку, та готи визнавали тільки

кругленькі монети. Невдовзі з'явилися міняйла і скупники — сміливі люди з тих, хто завжди теліпався в обозах ромейських армій. Це була справжня професія, постійна, часом надміру ризикована, та надзвичайно прибуткова, коли таланило. Професіональні мародери довели свою хоробрість, зумівши пробратися через збунтоване місто і вогонь руїн.

Солдати охоче віддавали каміння: брязкальця невідомої ціни, які завтра просто загубиш, якщо не збудеш сьогодні. А торг із золотом затримався. Вмить порозумівшись, міняйла, сріблярі й скупники давали по тридцять п'ять солідів за фунт замість вісімдесяти двох монет. Завбачливі солдати змусили сріблярів виготовляти браслети і намиста, які звичайно не мали нічого спільного з жіночими прикрасами. Браслети робилися у вигляді досить товстих пластинок, які загиналися на руці. Намисто виготовлялося з двох десятків довгих кілець, зігнутих, але, як браслети, не заклепаних,— солдатський спосіб зберігати здобич. Сріблярі брали за виготовлення браслета чотири соліди намиста — п'ять, і кожен солдат намагався випередити товариша. Гурт герулів, які теж хотіли скористатися послугами майстрів, прогнали стусанами. Скривджені повернулися з підкріпленням. Сварка перейшла в бійку, яку ледве спинили начальствующі. Справа із здобиччю була не жартом, кожної миті труба могла покликати в бій.

Сріблярі смикалися, наче вкушені тарантулом, обпікалися, кривавили собі пальці, обважували, намагалися затиснути в кулак і кинути в кошик з вугіллям закіптюжений шматок золота. На них наступали, штовхали, їм погрожували. Добровільні помічники налягали на піддувала з такою силою, що розпечені жарини вилітали з горна.

Між собою сріблярі перекидалися словечками, не зрозумілими для чужих; це була цехова мова, щоб радитися і перемовлятися при сторонніх. Міняйла грошей, торговці прянощами, рознощики товарів та інші общини-цехи теж мали свої жаргони.

Закон забороняв сріблярам купувати чи переплавляти священне начиння. Майстри змовлялися. Сьогодні вони нечувано поживилися. Чи не втекти до персів, які прихильно приймали візантійських перекинчиків?

Як і решта ремісників, сріблярі складали общину-цех, безжально затиснуту Владою. Префект міста був їхнім богом і господарем, здирник податей — архангелом і катом, їм було заборонено вербуватися у військо, змінювати свою роботу на іншу, виїжджати з міста. Не можна було навіть прийняти чернечу обітницю, хоч як би душа прагла зректися світу. Закони імперії бачили собі державу схожою на ідеальний вулик, де бджоли збирають мед, а самі вдовольняються покидьками.

Знаючи, що всі, навіть і префект міста, наживаються на них, сріблярі вдавалися до крутійства, брехали, крали, обдурювали, обважували, домішували в сплави зайву лігатуру. Всі жили випадком, нагодою, невпевнено, без завтрашнього дня. Так вироблявся у вільної людини тип лукавого раба, трудівника безчесного, який думав лише про себе, ворога всіх.

Шанувальники папи Пелагія не спромоглися на кращу для нього похвальбу, не знайшли кращої риси його вдачі і діяльності, за виражену в епітафії, викарбуваній для

всезагального споглядання на саркофазі небіжчика:

"Багатьох обдаровуючи священством, він не обдаровував себе вигодами".

Сріблярі, захоплені мрією про втечу, перекидалися словами:

— Ти ж чув про ромеїв, що живуть між гуннами, скіфами та іншими варварами, звідки мені знати якими!

— Вони самі стали варварами.

— Але ж чому? Різні ці гунни страшні для чужих. А в себе вони чинять за справедливістю, податки малі, правителі й судді не беруть хабарів.

— Про це чув і я. Колишні ромеї навіть з варварами нападають на імперію, щоб їх вважали за своїх.

— А вони правильно діють! Вітчизна там, де менше б'ють. Лихо в тому, що до варварів важко пробратися. І як їм поясниш, що хочеш стати теж варваром...

У кутку лежали гора срібла, зірвані із священних книг дошки, застібки, розбиті скриньки, ризи з ікон, поліканди-ла, обличкування билець, двері й дверцята, налої, хрести, чаші, купелі, віттарі. Срібло коштувало в двадцять разів дешевше від золота. Власники-солдати зараз дивилися на святотатствений лом зневажливо. Майстри розуміли, що коли із золотом буде покінчено, пролунає вигук: "Діли срібло!" Із твердуватим металом важче впоратися, ніж із золотом, але ж знову передбачається зиск, бариші...

Центуріон Арій возсідав у сенаторському кріслі. Ліве око в центуріона було закрите багряною пухлиною, обвислі вуса заліплені кров'ю, вивихнута рука вправлена, але розпухла. Арій то дрімав, то проклинав сріблярів за повільність: ось він накаже посадити когось на кіл для науки!

Наперсний хрест пресвітера Євтихія ховався під залізним нагрудником переможця. Все було як і завжди після воєнної удачі.

Сотня схоляріїв-слов'ян під орудою Рикілі йшла, щоб зайняти кафізму іподрому. Рядами по три слов'яни вступили в палац Дафне, денне світло змінилося * холодними сутінками високих залів. Звідси дорога на іподром ішла через трикліній Дев'ятнадцяти аккумулятивів¹. Завжди тут базилевс пригощав послів. Посеред палати був дев'ятнадцятикутний стіл для такої ж кількості співтрапезників.

Скрізь було холодно і тихо. Траплялися по дорозі квапливі слуги із звично замкнутими ротами. Останні ряди сотні бачили, як заміталися сліди їхніх ніг,— хоча на кам'яних підлогах нічого не залишалося,— і розкочувалися килими. Скоро тут пройде базилевс.

Темний перехід, скупі освітлені вікнами-бійницями, з'єднував палату Дев'ятнадцяти аккумулятивів з храмом святого Стефана — первомученика в ім'я Христа.

Залізні двері, які вели в храм, були такі важкі, що воротарі рухали їх за допомогою блоків.

Усі ці кам'яні переходи, клітки, печери були заплутані і тому здавалися ворожими. Не можна було передбачити послідовність поворотів, переходів, кривих шляхів Палатія. В порівнянні з ними пастка лісового павука із знаком візантійської віри на спинці була

дуже простою. Лази й перелази Палатія здавалися щільниковими нашаруваннями земляних бджіл.

Двері зачинилися з тяжким зітханням. У святому Стефа-ні зависла сутінь. Хорикатихуменії, звідки сама базилися іноді успокоювала душу спогляданням перегонів, затемнювали корабель храму. Візантійські боги любили колір жовтий, як осінній лист. 'Кільканадцять незгасних лампад зловісно підсвічували золото, золото, золото...

Рикіла пішов, а слов'яни розбрелися. Хтось натис на двері вівтаря. Він не думав вламуватися силою, але був не проти заглянути туди, де живе таємниця тутешнього бога. Хтось голосно позіхнув.

Індульф спинився перед настінним живописом. Уміло освітлена, з яскравими, опуклими фарбами, величезна картина-ікона була ніби вікном в інший світ. Середина зображувала мур з двостулковою брамою. Дідуган мірився клю-

А к к у в і т — товариш по застіллю, співтрапезник.

чем у дірку замка, і, хоча його обличчя нічого не виражало, в русі рук, у всій постаті відчувалася влада. Над муром хтось із крилами погрожував списом услід чоловікові й жінці, чиї голі тіла прикривало листя замість одягу. З лівого боку до брами наближалось кілька, старих чоловіків у пишних вбраннях. За муром у глибині сидів хтось похмурий, але в ореолі саява, а в повітрі пурхали маленькі птахолюди з квітковими пелюстками замість крил.

За Індульфом зібралося десятків три товаришів. Нікому було пояснити, що так зображувалася вся дорога людства, як розуміла її Церква: вигнання з раю Адама і Єви та повернення в рай їхніх далеких нащадків, чоловіків. А жінка була одна, та й то у вигнанні, грішна, нечиста.

Самим слов'янам неможливо було зрозуміти суть зображень, які вони бачили щодня і скрізь. Так само неможливо, як уловити причини бунту, який кипів уже тиждень. Та спілкування з імперською релігією не миналося безкарно ні для них, ні для багатьох їхніх одноплемінців.

Не вдається спроба уявити д і ю візантійського християнства на свідомість язичників-слов'ян. Та було дещо таке, що залишало східних слов'ян багато віків підряд байдужими і навіть ворожими до державної релігії Візантії.

Далі дорога на кафізму пролягала через довгий покій, стіни якого становили єдине ціле із західною стіною храму. Вражала підлога. На ній набором мозаїки зображувалися цілі сцени. Тут дитя їхало зеленим лугом на упряжці гусей, там тигр розривав оленя, а інші втікали, поклавши роги на спину. Далі — сім піших і кінних мисливців гналися за ведмедями, вовками і барсами, а хижаки, в свою чергу, переслідували ланей та оленів, не помічаючи списів і стріл, що наздоганяли їх самих. Але ж як дивно поводитися хижаки! В своїх лісах слов'яни не зустрічали таких нерозумних звірів. Знову й знову суть вислизала від людей, які вміли бачити тільки реальне життя, не затінене символами.

Звірина зала завершувалася критим виходом на кафізму. Затесані на клин камені творило непорушне склепіння. Броньовані двері розчинялися на широкі сходи. В кінці

сходів неохоче розсунулися важкі щелепи дверцят. Після затхлої вільготи закритих переходів холодне повітря невисокої зали дихало свіжістю. Це нижній поверх кафізми, але його підлога була на висоті двадцяти ліктів від арени. Ще троє сходів, завитих, як равлики, привели на верх кафізми, тронний вінець башти базилевса.

Тут людина почувала себе так, наче вона пливла над світом. Все внизу—і сходи іподрому, і стіна Палатія, що уступами спускалася до моря, і місто з руїнами, які куріли, наче багаття мокрого хмизу.

На сотнях стін візантійських будинків з'явилися аркуші папірусу і пергаменту. Навіть у Сікі, на той берег Золотого Рогу, і в нетрі за пагорбом Ксиролоф, на західній околиці, і на брудну річку Лик зуміли проникнути руки Палатія. Сама поява аркушів чимось страхала.

В багатьох місцях аркуші були зірвані і спалені, як спалювали злощасні заклинання чаклунів, які викликають лиха уже своєю присутністю. Кричали, що це написи лихих проклять. Перед аркушами розігралось кілька кривавих сцен. Убивали з дикою покvapливiстю ненависті й страху. Якихось людей звинуватили як розклеювачів. На інших, можливо несправедливо вказали, як на палатійських шпигунів.

Проте і аркуші, й живі перекази своє зробили. Навряд чи хто, крім малих дітей, хворих і смертельно приречених, не знав новини: для порятунку міста базилевс кличе підданих на іподром. Найманцями побиті міріади, спалена майже п'ята частина міста, десятки міріадів розорені, залишені без притулку і харчів... і базилевс обіцяє милість, мир, безпеку. Патріарх Мена в посланні до духовенства наказував усім клірикам заспокоїти віруючих, підготувати душі до зустрічі з базилеєм.

Люди стікалися на іподром. Сміливці відігравали роль погукувачів. Підіслані з Палатія подавали приклад, шпигуни виявляли посилену діяльність. Частіше, ніж думають обивателі, наглядачі та зрадники виявляються сміливими і рішучими. В своїй зненависті люди позбавляють ворога хоробрості.

З кафізми іподром здавався безлюдним. Над ним панували статуї. Тут знайшлося місце для бронзової Вовчиці з Рима. Покірно прибули Геркулес, витворений Лізіппом, Аполлон Дельфійський, Афродіта, Афіна-Паллада з міста її імені. Невідомо коли зроджена з мармуру, Олена Троянська була, без сумніву, ще прекраснішою, ніж модель: слава прикрашає посмертно і душі, й тіла.

Над верхньою сходинкою трибун була влаштована алея із статуй. Кам'яне населення іподрому породжувало забобонний страх. Ночами воно оживало. Сотні службовців, які жили під трибунами, на ніч замикалися, відмежувавшись

12 в. і ванов

353

хрестом на одвірку, накресленим кіптявою освяченої свічки. Було чимало засобів відлякування демонів. Особливо допомагала червона нитка на мізинці та вказівному пальцях, які треба було виставляти різками. Це знак пророка Мойсея, яким матір божа відганяла сатану.

В темні ночі Геркулес розмахував палицею. Якось Олена Троянська спокусила

візницю венетів Симеона. Вранці прибиральники знайшли його покусаним і божевільним. Коли чулося завивання Вовчиці — відомо, що вовки не вміють гавкати,— на наступних іграх або коні ламали ноги, або убивали візниць, або звір розривав мисливця.

Денне світло забирало силу в демонів. їм мстили. За паплюження статуй виносилася жорстока покара. Та все ж спини, животи, ноги богів і героїв були рясно татуйовані брутальними лайками і цинічними малюнками.

Матір божа плакала. Візантійці схилялись перед доброю посередницею між світом пристрастей і суворим сином. Адже ніхто не гинув через суперечки про єство страдниць матері.

Покровителька вболівала за людей. її ікона у Влахернах проливала чисте миро. Кожен міг бачити росинки пахучої олії в куточках її очей. Плакали ікони Діви в святого Феодосія в кварталі Дексіокріт, у святого Конона на майдані Бика, в тому храмі, де першого дня бунту знайшли захист в'енет і прасин, що зірвалися з шибениці. На чолі чудотворця мирлікійського Миколи проступали краплини поту. Сьогодні вранці чуда припинилися. Багато хто в цьому вбачав знамення: пропонуючи підданам зустріч, базилевс заспокоїв хвилювання покровителів християн. Єйріній, Зенобій, Вассос та дехто ще з венетів запропонували прийняти мир.

— Ідіть на іподром! Хай живе Юстиніан, хай живе Феодора! — по черзі вигукувало кілька чоловік.

— Закрий пащеку! — чоловік додав кілька лайок. Його збили з ніг. Підхопившись, покривджений відповів ударом ножа.

З широкого рукава одного із захисників базилевса вискочив обушок. Гранована куля на залізному ланцюжку тупо калатнула по черепу, як по колоді.

— Убити! Убити! — закричали свідки, мимоволі розступаючись перед організованою силою. Прибічники правлячої влади, погрожуючи мечами та обушками, прорізали

натовп. Та їх уже наздоганяли, оточували, хтось командував...

— Поглянь...— звернувся Георгій Фарбувальник до Го-лолобого, обшукуючи тіло,— і на цьому теж кольчуга під хітоном. Ото ж бо він такий товстий. Я його дістав ударом по плечу, а він витримав!

— Залишити парочку живими та розтягнути б,— зауважив Гололобий.

— Залишити! — уїдливо відповів Фарбувальник.— Залишиш з вами. Нема клепки у вас усіх! І порядку нема! Та хіба збереш за тиждень військо із зброю...— завершив він з філософською зневагою старого солдата до новеньких.

Досвід, однак, уже був. Прожиті дні дорівнювали рокам. Загін, сьак-так згуртований відставним центуріоном, побував скрізь. Вони вчасно вибралися з майдану Августеї, зумівши вискочити з пастки Софії Премудрості. Першими вони почали влаштовувати завал на майдані Костянтина. Потім вони взяли в спілку когорту Таціта і в лабіринтах Октогону мали навіть успіх. Загін втратив, .очевидно, понад дві третини початкового складу, та кількісно не поменшав.

— Я починаю вірити, ми з тобою невразимі,— хвалився Гололобий. Фарбувальник з досвіду солдата навчився не думати про те, що кожен вдалий день наближає неминучу годину рани й смерті. Він не хотів розчаровувати друга.

Гололобий казав — загін, військо. Не було для Фарбувальника ні війська, ні загону — зграя, зборисько, натовп. Що з того, що був значок — шматок червоного пурпуру на списі, прапороносець, який говорив чудернацькою сумішшю латинських і еллінських слів, трубач, який не розлучався зі справжнім буксином. Цей доводив, що служив у якомусь легіоні. В якому? Він назвав спочатку один номер, потім — інший. Та й без цього Фарбувальник розпізнав самозванця. Але навіщо викривати брехуна, якщо він хоробрий! Була і здобич: міські побоїща завжди кидають під ноги цінне, тільки нагнися. Може, й справді військо.

Ворота іподрому перекривав портик. Брук із плит під ним був помітно нерівний. Що б який там був міцний камінь, та все ж міради мірадів ніг так стирали його, що через кожні п'ять років доводилося замінювати плити.

Великі аркуші папірусу, приклеєні до воріт, привертали увагу візантійців. Літерами, завбільшки з чверть, густо намальованими сепією на жовтуватому фоні, базилевс обіцяв:

12*

355

Клянуся найсвятішими цвяхами дерева Христового і муками рятівника нашого, заходьте без вагання, нікому не буде вчинено ніякого найменшого зла.

Заходити чи ні? Яким маленьким здаєшся сам собі поряд із закованими ведмедами! Гігантські звірі з чорного мармуру морщили носи в дивній посмішці. Їхні крокодилячі щелепи з жовтими іклами могли приснитися в кошмарі, візантійські матері лякали дітей іподромними ведмедами. Знак перемог Септимі я Севера над германцями — на ведмежих лапах, залитих червоною іржею заліза, висіли ланцюги.

Арена була прибрана — службовці іподрому зібрали дрантя, залишене на піску в день сварки візантійців з базилевсом: підмітайла вміють не гірше за багатьох наживатися на бунтах.

З кафізми люди у воротах іподрому здавалися дрібними, наче щурі. Але не через відстань, яка по прямій була не більше трьохсот п'ятдесяти кроків — тут усе, крім людей, вражало надзвичайними величинами.

— Мені зараз згадуються наші ліси, наше море,— казав Індульф товаришеві.— Наші люди ліпші. Дивись, які ці! — Індульф показав на строкату брудну дрібноту, яка втягувалася у ворота іподрому.

А знизу Георгій Фарбувальник пояснював усім, хто бажав його слухати:

— Це спафарії.

Позолочені шоломи над обводом кафізми здавалися птахами, що повсідалися на краю мармурової годівниці.

Приглянувшись краще, старий солдат заперечив сам собі:

— Ні, це не спафарії. Напевне, екскубітори. Такі ж, з дозволу сказати, справжні

воїни, як ви. Поважна хода, довгий меч, пиха в усьому. Накликають страх на послів, і ті потім розказують дома небилиці. Кажуть, в Італії, в Римі, було п'ять міріадів таких преторіанців. Вони крутили всіма справами, ставили на кафізму кого хотіли.

— Тоді б тобі не вдалося звести рахунки з Теофаном,— уїдливо сказав Гололобий.

— Дурний ти, приятелю,— без зла заперечив Фарбувальник,— тоді я був би преторіанцем і, присягаюсь богом, купив би тебе, а потім дав би відпускну. Ти мені скажи, чому ти лише раз бачив Велізарія з його іпаспистами?

Я вважаю, на одних герулах і готах довго не втримаються — це тобі для підказки...

— А ти знаєш чому? — викрутився Гололобий по-дитячому.

— Можливо, ^ — не піддався Фарбувальник,— можливо. Ану, хто ще знає? — спитав він.

— Не бажає погано показувати себе перед людьми, не хоче псувати взаємин з візантійцями,— сказав літній чоловік, озброєний м'ясницькою сокирою.

— Був би непоганий базилевс Велізарій!— вигукнув хтось з-за спини.

— Правильно,— підтвердив Фарбувальник з вдовolenням людини, чия думка знаходить підтримку.— Він щедрий до солдата.

— А що буде далі? — поцікавився Гололобий.

— Я не провидець, спитай патріарха... Егей! — закричав Фарбувальник.— Назад, син мула, гнойовик! Куди претеся, свині? Ех, нема в мене ще профоса з різкою, він потрібніший, ніж значок і буксин. Тримайтеся купи, не розповзайтесь, не лізь далеко. Будемо тут, ближче до виходу. Ось що далі станеться: підіпремо один одного — кінець Юстиніану.

Бунт знаходив рівновагу. Наперекір пожежам, наперекір побоям місто оживало. Життя, перерване було, поновлювалося. Знайшлися запаси зерна. Самочинні начальники безплатно роздавали його. Почали підвозити м'ясо, овочі, масло, рибу — торговці не могли гноїти продукти. Ринки ожили наполовину, але ціни впали — І— НІХТО не здирав податки й хабарі. Руїни префектури смерділи шкурою спалених пергаментів — дотлівали ненависні описи оподаткованих, густі сіті, якими заловлювались і соліди купців, і оболи повій.

7

Багато хто з імператорів і базилевсів мав прізвиська, дотепно приліплені, вони міцно приставали, щоправда, не завжди були образливі. Попередника Юстиніана прозвали "Мовчазним" не тому, що Анастасій був колись за палаті йським званням силенціарієм, тобто повинен був не лише сам мовчати, а вимагати і від інших виявлення цієї надзвичайно цінної якості. Бували — Ненажери, Криваві, М'ясники.

Юстиніан викрутився. Від справжнього прізвиська, звичайно. Аїксомейтос — Безсонний — не таке прізвисько, щоб запам'ятовувалось. Так само, як Батько Батьківщини, Покровитель Народу і таке інше, Безсонний не прізвисько, а підлабузництво. Юстиніана могли б прозвати Брехуном чи, чемніше, Оратором. Не сталося й цього. Можливо, тому, що народ, як ніколи, був оглушений славослів'ям, яке щоденно лилося, наче лава з вулкана, із законів, оголошень, повідомлень,

попереджень?.. Так чи так, але Юстиніан не піддавався короткому визначенню. До його виніженої, шкіри не прилипали слівця.

Він любив говорити, його думка визрівала жвавіше в словах сказаних. Іноді він виголошував по-справжньому чудові промови. Звелівши привести до себе підданих, звинувачених у маніхействі, Юстиніан вів з ними дискусію через власний монолог. І завершив:

— Не переконавши вас, повертаю вас правосуддю, щоб негайно були ви спалені в огні...

Така скромність, таке визнання власної невдачі були по-справжньому божественні.

Посеред цього зимового дня Юстиніан ішов на іподром, знаючи, що скаже сам, і передбачаючи, що буде далі. Вирішив сам, сам зіграє, зберігаючи до кінця таємницю рішення. Можливо, саме тому його не прозвали Патякалом: говорячи з марнотратною щедрістю, Юстиніан ніколи не пробалакувався.

Сьогодні він заснув перед світанком і спав довго, майже годину. В лазні сліпці масажисти омолодили тіло базилевса. Він з'їв курчатко, трошки вареного бурячка, двоє яблук, і грушку, і гроно добре збереженого винограду.

Здається, Феодора збиралася таємно бути присутньою, заховавшись на хорах святого Стефана. Годі було натяку — і вона відмовилася. Юстиніан не хотів заздалегідь говорити про свої наміри, щоб не спокушати Долю. Зараз він почував себе зовсім молодим, він міг би літати. Через дев'яносто років Магомет обіцяв правовірним таку нагороду, та тільки в раю. Пророкові варто було б віддати хвалу Юстиніану, який розоренням Сирії, Нижнього Єгипту і Африки, винищенням населення цих областей розчистив шлях арабам.

Палата Дев'ятнадцяти аккувітів. Сіро-біло-блакитні мозаїки. Горбаті сходи. В табунах почту базилевс плив, як бджолина матка. З першої приступки сході в-равлика базилевс благословив слов'ян-найманців знаком хреста, хоча схолярії й були язичниками. Ідолопоклонники, чужинці й, природно, вірні. їхній комес Рикіла посварився зі всіма, на нього набалакують, він самотній і роз'їдений заздрістю. Вмій використовувати того, кого ненавидять, довіряйся знехтуваням. Не допускай помилки, призначаючи людей, шанованих підданими, сильних друзями. Нехай ширяє влада на темних крилах орла...

Рикіла Павло встиг поцілувати базилевсів пурпуровий чобіток. Ніби вгвинчуючись у кохліос Юстиніан побачив слов'ян на другому поверсі, на третьому. Базилевсові подобалися широкі плечі і благородні обличчя найманців-північан. Народжені безмежно далеко, такі солдати вірні. Вони вносили в Палатій аромат незайманих лісів і степів, як дикі коні. Юстиніан любив і коней, і дужих слухняних чоловіків. У цих—свої звичаї. Якби Рикіла був мудріший, він запізнився б з церемоніалом цілування ноги.

Горловина сходів відкривалася за кріслом базилевса. Десяток слов'ян охороняли край кафізми. Юстиніан стукнув гострим наконечником патериці-списа. Не особливо швидко слов'яни обернулися, вітаючи базилевса по-римсь-ки — піднімаючи праву руку.

З руху варті піддані здогадалися. Із суцільного гулу вирвалися вигуки, як шапки,

підкинуті над натовпом...

Отже, вони явилися. Піднявшись на престол, базилевс відчув невелике розчарування: трибуни заповнені не більше, ніж наполовину. Він гаявся зумисне, не квапився з усвідомлення сили. Якщо хтось подумає, що він побоюється, то нехай собі. Він опустився на подушку сидіння. Так недавно він спостерігав звідси за тріумфом на честь перемоги над вандалами!

Тоді, урочисто пронесена по колу перед захопленими підданими, воєнна здобич зникла в підземеллі палацу Буколеон, в скарбницях поруч з підземними в'язницями-нумерами. На візках, спеціально замовлених, везли золотий посуд, тарелі, таці, кубки, амфори, а також особливі, непридатні для вжитку через свою надмірну вагу вази грубої роботи — своєрідні злитки, непосильні для злодія. Несли велетенські щити з прикріпленою до дерева зброєю, за своєю коштовністю доступною тільки базилевсам. Упряжки білих верблюдів тягли гірки зі священними речами із Соломонового Храму. їх узяв Тіт², руйнівник Єруса

1 Кохліос — кручені сходи, буквально: равлик.

2 Тіт—син імператора Веспасіана, підкорив і зруйнував Єрусалим у 70 році н. е.

лима. З Рима їх викрали вандали, коли Гензеріх грабував міста Італії. Тепер вони повернулися до спадкоємників імператорів Флавіїв. Лише кілька чоловік знало, що більш-шість цих чудових речей була відлита з обтягнутого золотом свинцю. Хто сподіювався дивовижну і блюзнірську підробку? Мудрий Соломон, який знав, що богам не потрібне золото, що тільки людська дурість нав'язує богам свої вади? Чи постачальники, яких поїдала корисливість, обдурили і Соломона, і бога, і в Єрусалимі не виявилось свого Архімеда? Чи спадкоємці позичили в бога коштовний мечтал — знав тільки Ігова.

Коштовне каміння було насипане в скляні посудини, а гроші зумисне кинуті на мулярські носилки, замащені глиною й вапном.

За сто років влади над Західною Африкою, за сто років піратства нагребли добра чимало. Піддані повинні зрозуміти, що розум базилевса сильніший за безпутню спляче золото.

Перед вишикуваними натовпами рудо-світловолосих полонеників ішов останній рекс вандалів — Гелімер, високий, але надто тонкий, виніжений, голений по-римськи. Без кайданів. Юстиніан вважав, що надягати їх недоречно для християнського тріумфу. Гелімерове обличчя спотворювала посмішка дивної іронії.

Останній вандал проказував напам'ять:

"Суєта суєт, і все суєта. Рід відходить, і рід приходить, а земля залишається навіки. Що було, те й буде, і що робилося, те й буде робитися, і немає нічого нового під сонцем. Немає пам'яті про минуле, та й про те, що буде, не залишиться в пам'яті тих, хто буде згодом..."

Перед кафізмою церемоніймейстри зняли з Гелі мера пурпуровий плащ і поставили рекса на коліна, як прохача. Така тиша запала, що зі своєї висоти Юстиніан почув голос тендітного вандала:

— ...бо доля синів людських і доля тварин — доля однакова. Як ті помирають,

помирають і ці, і однакове дихання в усіх, і немає в людини переваги перед худобиною, бо все суєта... Як вийшла людина голою на світ, такою й відходить, і нічого не візьме від праці своєї, що могла б узяти в руку свою. Яка ж користь їй, що вона трудиться на вітер?..

Отому він так безславно скінчив свої дні, цей сумлінний читач Екклесіаста. "Нікчема",— вирішив Юстиніан. Язичницький Рим убивав полонених варварів після тріумфу переможців. Югурту спустили в кам'яний мішок, і 'нумідієць устиг зло жартувати, поки замурували могилу: "Холодні у вас лазні, римляни!"

Останнього спадкоємця Александра, Персея Македонського замучили, не даючи спати. Наслідуючи ганебні республіканські традиції, колишні римляни втішалися стратами переможених правителів.

Юстиніан вважав шкідливим підкреслювати тлінність тіла владик. Велителі можуть гинути в бою, можуть ворогувати один з одним, та вони залишаються ніби сім'єю — іншої крові, ніж демос! Юстиніан дарував колишньому рексу вандалів Гелі меру сан римського патрікія. Не його вина, що полоненник швидко зачах у розкішній віллі. Так само Юстиніан вчинить з іншими суперниками, навіть з Хосроєм-персом, коли його з волі Христа Пантократора приведуть на цей іподром.

Та як тоді повадився плебс, бачачи Велізарія... Узвитя-жений полководець і щасливий на здобич Велізарій був зустрінутий з надзвичайним захватом. Ніхту не дивився на кафізму. Юстиніан відчув щось схоже на злий сум. Збудження підданих дійшло до шаленства, коли Велізарій роздавав плебсу дріб'язок — пряжки, пояси, застібки, персні, сережки, браслети... Ні, Велізарій більше не матиме тріумфу. Базилевс знав: в Африці Велізарій закріпив собі не менше вісімдесяти тисяч фунтів золота. Це неминуче. Але тріумфу Велізарій більше ніколи не матиме...

Годі впадати в спогади! Напруженість натовпу лягала на плечі Юстиніана, як плащ, підбитий свинцем. Пора, пора! До двоборства з масою, як Самсон. Базилевс зійшов на підвищення. Зараз його бачили до колін. Склавши три пальці в знак хреста, він благословив праві трибуни, потім — ліві.

З усього видно, на трибунах зібрався охлос, і якимось не мимовільно розбрівшись, а купками. Ні, під туніками з грубої шерсті ховалися й знатні. Юстиніан упізнав Орігена, демарха Манассіоса... Йому ніколи рахувати, він викриє маски потім.

Знявши руки вгору наче первосвященик, Юстиніан викинув кисті білих рук з пурпурних рукавів, ніби обнімаючи іподром, і завмер, мов статуя. На фоні неба, без порівняння з іншою людиною, він здався колосом в діадемі над

1 Македонія була завойована Римом у 148 році до н. е., через 175 років після смерті Александра Великого, яка настала 323 року до н. е.

випещеним не по-людськи білим обличчям від єгипетських та індійських втирань.

А візантіяцям явилось щось інше, щось більше, ніж проста людина. Багато хто, прийшовши з камінням для праці в торбі, з каменем гніву в душі, дивно розслабився. Що це? Страх? Ні, щось гірше.

Базилевс був далеко не сам. З ним прийшли Армія, Церква, Звичка послуху, Звичка

бачити себе малими, не вартими навіть зневаги, Звичка бути завжди пригнобленим, Звичка викручуватися, брехати, відступатися, кривити* ти душею, дбати тільки про себе. Звичка продаватися, Вміння вдовольнятися крихтами. Справа Юстиніана готувалася взяти гору всередині людей. Зараз вони, піддані, усвідомлюють свою нікчемність.

Ніби удав, який шукає точку опори для вияву сили, Юстиніан відштовхнувся від мовчазності іподрому:

— Я прощаю! Я обіцяю забути злі вчинки! За заповіддю Христа Пантократора закликаю вас: поверніться до справ своїх! Припиніть безбожну смуту!

Піддані не чули про науку базилевсів, не бачили, як кривляється володар перед дзеркалом за настановами мі-мів-учителів. Велич нібито дарується невидимим Генієм. Автократорові було легко здаватися незвичайним перед підданими, пригніченими звичками. Базилевс дарує прощення. Він Добрий, він Великий, він Божественний.

— Присягаюсь священним Євангелієм!

Звідки в нього з'явилася свята книга? Чудо! Він підніс до уст книгу, поцілував хрест на окладі.

— Ніхто не буде скараний! Я все забув!

Пора завершувати. Зараз Божественний піде. КолЛопо-дій, його знизу не було видно, знову підповз, щоб забрати Євангеліє. Юстиніан підняв руку для благословення. Ще одна хвилина, одна, і він — переможець юрби.

— Ти вбив міриади! Кому ти прощаєш? Собі? Ти брешеш, ослоподібний! О гидотний!
— гнівний голос пронизав тишу.

Хто посмів жбурнути в базилевса жменю бруду, яким кидаються одні в одних на ринках! Треба було діяти швидше, покинути охлос на роз'їдання сумнівів. Та вже не можна піти, тепер базилевс повинен знищити противника громом свого слова. Чому Христос Пантократор не перетворює пальці базилевса на пучки блискавиць?..

Утворивши драбину із спин і рук, бунтарі підсадили на жертovníк дельфійського Аполлона кошлатого ченця.

— Не вірте йому, брати! В нашому храмі, в день трійці, під час нічної відправи була проголошена молитва: "Творець і владика наш, якого базилевса ти нам послав?" Вся братія, всі миряни чули відповідь: "Гіршого за діла ваші я вам не знайшов!"

Голос ченця був дужчий за Юстиніанів, та й, крім того, базилевс не може вступати в пересвари з підданими. Доводилося чекати.

— Брати! Христа демон не спокусив, а нас вводить в облуду щогодини. Не судіть за його клятвoporушницьки-ми обіцянками, а за діяннями. Юстиніан розруйнував ваші житла, руками варварів побив ваших близьких, він вчинив з вами те, що раніше робив з провінціями. На початку його правління на сході явилась зоря у вигляді списа. Ми сподівались лиха від міді в — смерть прийшла від пастиря череди. Він спустошив Сирію, Палестину. Навіть у пущах самозреченців люди гинули від нього. Єпископи Павло і Євфрасій, і Єфрем, син Апіана, суть пекельні вила в руках демона-базилевса. Тільки в Сирії во/ни вбили вісімдесят міриадів чоловіків, жінок, дітей. І тридцять міриадів вони

продали сарацинам. А скільки загинуло, рятуючись втечею,— знає бог!

Природжений оратор, чернець повернув на себе погляд натовпу, він не стомлювався, не давав Юстин і ану кинути з кафізми нищівну репліку.

— Чого стоїш ти, як брехливий архангел! — волав чернець.— Я, християнин, викликаю тебе. Ходімо в Сірію! Я покажу тобі будівлі міцні, з тесаного каменю, але вони більше не житла, їхні стіни чорні від кіптяви запалених тобою пожарищ. Ось акведуки, тобою розтроснені, осушені тобою цистерни. Потоки, прорвавши краї животворних каналів, змили родючі ґрунти, і на оголених скелях не зачепиться навіть верблюжа колючка. Ти виморив Сірію, і Палестину, і Самарію'. Від тебе безлюдні Єгипет. Ти відкрив дорогу аравітянам, і вони, якщо захочуть, легко заволодіють давніми християнськими землями. Братове! Що сказано богом про пса, який пожер довірену йому отару?

Ось чому Юстиніан не бажав, щоб була присутня Феодора. Чернець не вгавав.

— Я покажу тобі, демоне, міста й селища, порожні, як розграбовані могили стародавніх язичників. Міста ще цілі, є ліжко для нічлігу. В коробах знайдеться жменька борошна, сухі оливки. Ти — їж! А я не доторкнуся до забутого рукою ката. Аби ангели на страшному суді не зарахували мене до твого воїнства, вбивця! То були житла християн. Ти вкладав сірійців, євреїв, самаритян долілиць із зашморгом на шиї. Кінцем того ж мотуза зв'язував ноги. Щастя тому, кого швидко вбивала отруйна гадина. Не сміючи натужити тіло через страх самогубства твоїм підступним зашморгом, вони жахливо вмирали від мук близьких своїх, які гинули поруч. Ти розорив твердині християнства. Ти вивершив справу ворога.

Не змовляючись із ченцем, Оріган увірвався в паузу:

— Ти висмоктав ромеїв, як тарантул коника. Іди геть! Тобі відкрите море. В тебе є кораблі. Ти обіцяв нам безпеку зустрічі з тобою. А ми обіцяємо відпустити тебе чотирьом вітрам. Вантаж награбоване тобою. І — прощай!

Чернець зумів тримати увагу натовпу силою щирого красномовства, Оріген мав успіх лаконізмом. Час промов минув. Жодного вигуку про мир і справедливість.

Під пурпуром Юстиніан був закований у залізо. Та як оберегти голову, коли полетить каміння?.. Він чув викрики:

— Товстомордий бик! Скупердяй! Злодюга! Убивця! Брехун! Палій! Грабіжник храмів!

Через арену тягли осла, на якому теліпалось опудало. Починається обряд оганьблення. Ганчір'яне тіло по-блюз-нірськи назвуть іменем базилевса, обплюють, обгидячать і кинуть в клоаку.

Юстиніан не розрізняв окремих слів у загальному галасі, лише випадково долинуло до слуху:

— Акакій базилевсопатер! — Згадували Феодору... Юстиніан зніс руки, і велика сила Звичок — гамір пекла
ослаб.

— Християни, я прощаю образи. Християни, простіть і мені. Нехай напоумить вас

бог! Нехай не пошле на вас кару за злобу, за непослух! Послух Владі установлено Христом!

Голос невидимої жінки відповів з-під кафізми:

— Матері-батьки, а не ти, пес безрідний, розплатяться за тебе. Розпусник, дітовбивця, чому твоя Феодора не народжує? Розучилася в Порнаї?

Боячись показати спину натовпові, Юстиніан відступав-ся в глибину і раптом присів, зникнувши з очей підданих. Поза не велична загалом і дуже незручна через лати під одягом. Та його ніхто не бачив. Било каміння останніх образ:

— Пошанування таке, на яке ти заслуговуєш!

— Спустися, спустися до нас! Ми тебе повісимо, як Валентиніан вішав паліїв.

— Автократора на водогін!

І все ж Анастасій умів миритися з містом. Не так, як Юстиніан. Той базилевс якось був ступив на кафізму без діадеми, і знову надів її за ухвалою плебсу.

Сили і Могутності, Могутності й Сили, їх відраховує і зважає кожен базилевс — з тих, хто хоче бути владою. Їх не можна знищити, оскільки в своїй сукупності вони суть держава. "Їх треба осягнути, щоб знесилити",— думав Юстиніан.

Основа імперії — це власність. Африканські схизматики донатисти-циркумцелліони, відкидаючи власність, хотіли, не знаючи того, погубити імперію: людям, які поділили надбання порівну, Влада не потрібна. Бо, не маючи змоги збагатитися, ніхто не схоче коритись. Проте імущі, пишаючись духом, хочуть брати участь у правлінні, щоб ще більше збагатитися. Вони шкідливі, як гніздо непокірності, де можуть виховуватися суперники базилевсів. Тому Юстиніан усмиряв землевласників епіболою і синоною, купців— оподаткуванням та палатійськими монополіями, а всіх разом — конфіскаціями і стратами.

Не так давно імперія утримувала шістдесят чотири міріади солдатів, Юстиніан зменшив військо до п'ятнадцяти міріадів. Нехай повільніше досягаються успіхи у війні. Вигідніше купувати ворогів, вигідніше сварити їх підкупамі між собою, ніж посилати проти них могутні, небезпечні для Влади легіони.

Дурний чернець кричав про розорення Сирії. Там гнали монофізитів, бо ересь заразила сирійські землі. Кафолиць-ка церква непохитна в підтримці Влади. її святителі клялися у вірності, але з умовою: "Дай землю, з якої ти вимів еретиків, ми заплатимо тобі небом. Допоможи нам потрошити ребра схизматам, ми допоможемо тобі перемогти персів, готів, гуннів, германців". Вважаючи життя земне нікчемним, святителі не перешкоджають Владі гасити його дихання в тлінних тілах. Сприяючи імперії, Церква позбавила еретика людських прав. Бог сказав: не вбивай. Але кого? Еретик не людина, а ворог бога і християн: убити його — заслуга. Проте і єдність віруючих небезпечна, як і пиха святителів.

Палатійські сановники — клубок інтриг, пристрастей, себелюбств. Без пресвітлих не можна правити, і нема загальних ліків проти небезпек, що дрімають у них, окрім пильності і роз'єднування.

Найлегше Юстиніан упорався з демагогами. Адвокати потрясли старий Рим.

Катон 1 і Ціцерон 2 були сутяжниками. Один кінчив життя самогубством, другого зарізали чи задушили. Варто було обох утопити немовлятами. Популярність демагогів починалася із словесних змагань на процесах. Шпигуни вишукували любителів бруднити папірус і розбалакувати про справи Влади. Юстиніан спростив суди. Сенат перетворився на неслужбову установу. Залишилася будівля тиха і звань пиха.

Плебс, як джерело всіх прибутків держави, був для Юстиніана силою нерозумною, наче стадо худоби. Його треба роззброювати. Нехай беззбройні мешканці провінції не мають чим відбитися навіть від розбійників. Нехай від страху перед людокрадами заможніші люди ховаються. Зате зараз купки герулів, готів, слов'ян, різноплеменців іпаспистів Велізарія вистачить проти одностайного охлосу. Ні, Юстиніан не викличе підмоги!

Його попередники мали союзників усередині держави. Хто спирався на армію, хто на багатих, хто навіть на плебс, як Анастасій, покровитель прасинів. Маючи союзника — маєш ворога. Потрібне інше.

Виноградна лоза вміє витягувати кращий сік із падла, розумний правитель — з історії. Юстиніан ще юнаком знайшов у Геродота оповідання про тирана Мілета Фразибула. Його союзник, тиран Корінфу Періандр, хотів порадитися, як краще управляти державою. Узявши на прогулянку посланого, Фразибул тонкою палицею з надзвичайною терплячістю обламав на пшеничному полі всі колоски, що піднялися вище інших, і, нічого не пояснивши, відпустив посла. Той міг розповісти Періандру лише про дивну поведінку його мілетського друга. Та корінфський тиран зрозумів. Юстиніан — теж. Він заповзято боровся з найстрашнішим противником Влади — з Людиною. Цей ворог з'являвся скрізь, палиця влади не може перепочивати. Ціна заколоту безголового — мідь. Тиждень бунтує місто, а

1 Катон (Утичний) боровся в 46—45 рр. до н. е. проти захоплення влади Юлієм Цезарем.

2 Ціцерон — політичний діяч і славетний оратор-адвокат (106—43 рр. до н. е.).

вождя нема. Ні озлоблений Оріген, ні Тацит-мрійник^ ні Манассіос-м'якодушний не годяться на правителів.

У Христотриклії базилевс звелів привести до нього І паті я, Помпея і Пробуса, знатних патрикіїв, які разом з іншими шукали в Палатії захисту від бунту.

Патрикії, ревно виконуючи церемоніал, цілували ноги базилевсу. А він, наказавши всім вийти, підвів підданих лагідним словом, милостиво дозволив їм сісти на підніжжя престолу.

"Патрикії, тремтячи, белькотіли подяки з виглядом людей, що вчинили злочин, за який прийде покара. Та базилевс не робив ніяких помилкових висновків із зовнішності, бо знав: ці троє не винні перед ним навіть у думках невисловлених.

Низьке колосся на кволуму корінні не потребувало палиці Фразибула. Незважаючи на родинну близькість, ці небожі базилевса Анастасія не цінувалися своїм августій-шим дядьком. Анастасій не прилучав їх ^ до влади при житті, не вшанував свою кров обіцянкою діадеми. Сам чоловік незнатного походження, Анастасій видав сестру за

родовитого патрикія імперії, одного з прямих нащадків Помпея Великого улюбленця Сулли Фелікса Щасливо-го 2.

В правлінні Анастасія І паті й, полководець чесний, але без талану, потрапив у полон і був викуплений дядьком-ба-зилевсом. Після цього патрикій провадив замкнуте, одноосібне життя. Його дружина славилася і вродою, і витриманістю поведінки, що не завжди супроводжує дар краси. Сам Іпатій вважався добрим сім'янином і ревним кафо-ликом.

Юстиніан якийсь час розмовляв з небожами Анастасія, після чого підслухувачі Іоанна Каппадокійця принесли відставному пресвітлоліу значну звістку: достеменно, що І паті ю, Помпею, Пробсу звелено повернутися додому.

Носоріг підглядав. Троє патрикіїв спустилися сходами Буколеону, вибралися на малу галеру. Застояна вода збрижилася під веслами. Стулки водяних воріт роззявили пащу.

— Так,— сказав Іоанн,— між екскубіторами балакали

' Помпей — полководець, проконсул і консул, член тріумвірату разом з Юлієм Цезарем і Крассом, далі суперник Цезаря, вбитий у 48 році до н. е.

С у л л а — римський диктатор, помер у 78 році до н. е.

про діадему для Іпатія. Не заради цього ж Улюблений випустив пташку на волю. Не розумію... Я не зважився бі А тому я й звуся Іоанном, а не Юстиніаном. Тому Божественного й не збентежило провіщення про мантию Августа для мене. Поміркуємо тепер, коли б спитав у мене Незрівнянний поради, що б я відповів? Ні... мій розум запліснявів... я тупію, віддалений від Найвеличнішого...

Свята праця на користь імперії заступить образи, Несправедливо завдані охлосом. Новий квестор Василід потрібний лише як ім'я в едикті. Юстиніан наказав покликати Феофіла, талановитого помічника Трибоніана.

— Мене турбує Єгипет. Запиши думки, які ти вкладеш у потрібну форму для новели

Феофілу була відома вдавана скромність таких виступів. Божественний ревнивий. І все ж це не псувало справи. Юстиніан диктував:

— Так от. Нелад у надходженні єгипетського хліба виник ще до Нашого сходження на престол. Ми ще тоді дивувалися такими недоглядами, коли Всевишній Нас не закликав. Наша увага не обминає малого, тим більше помічаємо Ми великі діла. Тому що вони мають державне значення. Постачання хліба з Єгипту припиняється. Піддані землевласники переконують, що все виплатили. Піддані пагархи 2, збирачі, особливо місцеві власті, так усе заплутали, що істина приховується для вигоди безпосередньо причетних до хлібних справ...

Дрібний скоропис законника розцяцьковував папірус. Юстиніан викладав закон-новелу із завершеною точністю. Призначається новий сановник із званням августалія в титулі пресвітлого. За допомогою шестисот солдатів — підлеглих тільки йому! — августалій збирає хлібний караван для Візантії. До відправки хліба в столицю заборонене будь-яке вивезення зерна зі всіх єгипетських міст! Якщо хліб буде вивезений із запізненням, якщо його буде вивезено менше, августалій та його

заступники і помічники терплять грошову покару по одному соліду за кожні два мішки. Покара лежатиме на августалії та його наступниках, на його заступниках, на помічниках та їхніх наступниках, поки аж не буде стягнуто всю подать...

1 Так називалися нові закони на доповнення Кодексу.

2 Пагарх — вищий чиновник-адміністратор, який стежить за надходженням податків.

Базилевс збагачував свої думки простими словами:

— Пам'ятатимемо, що видавання невиконуваних законів просто шкідливе. Пожиттєвість, спадкоємність невнесених податків суть необхідності. Пеня-несплата повинна переслідувати підданого беззастережно. Тим паче, що гріховна людська порода введе августалія в спокусу особистого збагачення, скажу я тобі, Феофіле. Нехай же, наче первородний гріх Адама й Єви до пришествя спасителя нашого, несплачений податок тягнеться за наступниками, за наступниками наступників... Поки не буде погашений. Запам'ятай, Феофіле, така думка, схожа на безсмертну душу, що оживляє тіло, нехай входить у всі закони. Вічна імперія, вічні обов'язки підданих. Раз недоглянуте ними не обмине окладних списків, як жоден гріх християнина не випаде із записів ангела-хранителя...

Перед внутрішнім зором Юстиніана постало кошлате обличчя ченця на дельфійському жертovníку. Базилевс задумався. Феофіл причаївся, як миша, що остерігається порушити спокій кота. /

У чомусь лютий еретик був і правий. Юстиніану пригадався памфлет, не так давно донесений йому вірним Носорогом. Із зухвалим збиткуванням безіменний автор пропонував базилевсу обкласти всіх еретиків подесятиренним проти кафоликів податком: "і ти побачиш, зовсім не божественний, як твоїх підданих осяє проміння істини. Не вогнем переконуй, а твоїми геніальними способами перетворення гною, яким підживлюють поля, на золото діадеми. А втім, незабаром тобі ні з кого буде здирати шкуру, твої піддані скоро переселяться на небо".

Юстиніана турбувало зменшення кількості підданих. Він підвищував податок з холостяків, підтвердив раніше видані едикти проти безшлюбності, додав нові. Справді, південь збезлюднів, особливо Сирія.

— Запиши збоку,— наказав Юстиніан Феофілу,— про заходи розмноження підданих.— Він змахнув рукою.— Про залучення колоній із задунайських варварів на вільні землі наших азійських володінь! — І знову тривога перебила хід державної думки.

Юстиніан згадав Орігена, промайнув Іпатій, тремтячі руки Пробуса. Геть! І він повернувся до нільського хліба:

— За індиктом вартість єгипетського хлібного вивозу становить щорічно вісімсот міріадів солідів. Надалі ми не будемо збільшувати зобов'язаностей підданих. Тому справедлива десятина мусить збиратися августалієм за допомогою його воїнів зі всіх міст, поселень та осіб у Єгипті. І нехай августалій не обтяжує убогості своєї мислі розмірковуваннями про неврожаї... Зібраний податок августалій вручає збирачеві

корабельного податку...

Базилевс втратив стрункість викладу. Феофіл відчув доречність схвальної репліки:

— Отже, Божественний, августалій повинен і постачити зерно і стягнути податок.

— Так. Одне поєднується з другим. Іншим рукам недоречно доручити це. Збирач корабельного податку наглядає за августалієм. Кожен нехай стежить за кожним для виправлення помилки в зародку.

— З такою ясністю, Всевидче, не залишається місця для крутіїства августалія і лінії твоїх єгиптян.

— Так бажає бог*— погодився Юстиніан.— Наше безсоння творить щастя підданих. Вивчивши розтлінні помилки своїх попередників, я поклявся собі не привчати християн до брехні, ніби шашіль сточив дерево, а поля повисихали. Імперія розхитується не бунтами, а несплатами податей. Війна і переслідування ворога не відбуваються без грошей і не терплять згаяння. Ми не з марнотратних володарів, які тупо споглядають на скорочення кордонів. Ми завоювали Африку. Ми покорили вандалів, маврів, нумідійців, без ліку винищили їх на війні. Ми, за довірою бога, готові покінчити з італійськими готами.

За цим разом Феофіл був вражений по-справжньому. Залишившись у Палатії, як на острові, базилевс вирішив розпочати війну з готами! Не давши законникові часу, Юстиніан знову повернувся до Єгипту:

— У тій же новелі ти викладаєш про фіваїдський лімі-тон — Стежачи за рукою Феофіла, Юстиніан робив паузи, потрібні при диктуванні: —Дук лімітону, маючи владу, рівну августалієвій, повинен повантажити весь фіваїдський хліб... на річкові кораблі не пізніше... дев'ятого числа місяця серпня... доставити караван до Александрії не пізніше десятого числа місяця... вересня, де передати хліб августалію для... перевантаження на морські кораблі... З фіваїдського дука, як з августалія, невинність буде стягнута по одному соліду з двох мішків, а недосплата податку буде стягнута протягом його життя і з його наступників! — завершив Юстиніан скоромовкою.

1 Лі мі тон—назва прикордонних округів на відміну від внутрішніх.

— Що ще? Чим зайнятися? Час, час! —Юстиніан знав таємницю часу.— Ти повільний. Ти не йдеш. Ти цідишся, наче піт на мурі підземелля. Ти хвороба. Ти лінивий раб, проти якого немає батога. Будь же ти проклятий в твоїй кульгавій ході, чудовисько! Терпець, терпець — адже пообіцяно ангелом Іоанну-апостолу: "Тоді не буде часу..."

Юстиніан молився. Виконані обіцянки, всесвіт спинився. Всевічна непорушність небес, ряди святих, рівні, як кущі троянд у палаті йських садах. Багато запрошених, мало вибраних. Голоси приречених на вічну муку злилися в гімн слави. Улюблений слуга ступає на сходи райського престолу. Спокій, блаженство...

Бог з батьківською ласкою торкнувся до стомленої голови. Базилевс спав.

Розділ восьмий

СИЛЬНОМУ жити ;

Будьте, о духи лісів, будьте, о німфи потоку, вірні далеким від вас, доступні

близьким друзям.

Гете

1

Сонце з кожною миттю змінює місце: до половини літа Світило все більше відхиляється на північ. Точний схід і точний захід позначаються зорею дня лише двічі на рік, в дні весняного і осіннього рівнодення,— тим обмежувались Малхові пізнання в астрономії. Він розумів, що в нього немає знань варвара, для якого небо — розгорнутий сувій. Варвар навіть чуттям знає місце, де перебуває, і дорогу, куди йти. Неписані науки найважчі за всі. Малх швидше б навчив росича читати по-еллінськи, ніж навчився б від нього ходити без доріг.

Ми в Скіфії, ми на краю Землі, сягнули ми пустель непроходимих...—

декламував Малх перші рядки есхілового "Прометея". Малх знав, що в своїх порогах Дніпро тече майже прямо

на південь. Вище від роського озера велика річка мчить з північного заходу на південний схід.

Уламки знань мали ціну для самотнього бродяги.

Купці вважали, що від острова в гирлі Росі до острова Святого Григорія 1 відстань дві тисячі двісті стадій. Це трохи більше двохсот шістдесяти римських миль. Дніпро! Ріка буде для Малха наче стіна, вткнувшись у яку посох сліпого покаже господареві, куди йти.

Надзвичайно самотній на чужій, невідомій землі, Малх був щасливий. Скіфія? А чим він сам різнився від скіфа? Підборіддя густо заросло темно-русявою щетиною. Борода піднялася до голови з нестриженим, нечесаним волоссям, природно хвилястим, легко посиляним інеєм, наче шерсть старіючого лиса. Гребінь з копита, достойний раба, а не "вільного громадянина" імперії, разом зі сточеною, як листок очерету, бритвою залишилися на кораблі Репартія.

Адам нового світу, перший ранок свободи! Пам'ять підказала Малху і ще один уривок з Есхіла:

...незорані пройшовши землі,
ти Скіфії досягнеш. Там живуть
кочівники в возах, покритих дахом,
з великими колісьми, а у них
нещадні сплять у сагайдаках стріли:
страшний і злий в них звичай — бережись...

Нехай, нехай! Сьогодні придніпровський простір належить одному Малху.

Дорога нагадала Малху плавання вздовж берегів Еллади і між островами Архіпелагу. Там — скелясті миси, тут — яри, там — острови, в пущі — озера, болота, і гаї, і череди сіро-мурих турів — їх Малх обходив з особливою обережністю.

Щоб не збитися з ліку днів, Малх позначав кожний вечір подряпиною на кістяному руків'ї меча.

Струмки й озера поїли, нелякана дичина давалася стрільцеві, гЛалх удало

підповзав до дрохв. Терпеливо скрадаючись узліссями, він умів узяти сайгу чи серну.

На двадцятий день Малх був вражений небаченою краг сою, пуща відкрила йому ще одне обличчя: вона могла бути й раєм! З підвищення він бачив сотні озер, як срібні щити, розкидані в зелених заростях. Вежі дерев здавалися поставленими зумисне, рукою архітектора. До старовинного

'Острів Святого Григорія — острів Хортиця на Дніпрі.

берега підступала заплава із заростями червоного верболозу та очерету.

Малх ішов високою площиною, заплавні луги були непрохідними для людини. Широкий яр перетяв дорогу. Ліс, чіпляючись за крутий схил, спадав униз. На дні заросле болото не дало проходу. Чоловік вернувся.

Так мало часу минуло, і так усе змінилося! Зелений рай посутенів, у заплаві вітер грався хвилями очеретів. Тремтливе листя обрамляло розриви у верхів'ї дерев, над ними пробігали сірі хмари.

Малх уже звик до літніх дощів, до несподівано мінливої пущі. Не навчився він лише одного — спокійно спати ночами. На щастя, дні збільшувалися. В темряві Малха мимо волі й розуму охоплювала тривога. Він здавався собі беззахисним. Іноді він знаходив закрите місце в камінні і залишався там для відпочинку, хоча ніч була ще далеко. Якось його розбудив тупіт. Земля гула. Лавина тварин промчала мимо. Хто біг, чому? — він не дізнався. Нічні страхи були не лише в нього одного — погана розрада.

Малх намагався влаштовуватись на деревах, розплачуючись утомою і судомами за короткі години безпеки. Де ж би сховатися сьогодні?

Вітер дужчав, угорі вже шаленів вихор. Удалині гриміло — гіганти гнали підводи, навантажені камінням, через велетенські колоди небачених мостів. Западали передчасні сутінки.

Малх наткнувся на здоровенного дуба, якого вистачило б на спорудження кількох кораблів. Лісове чудовисько лежало горою посеред молоді порослі. Ніяка сила не могла б з ним справитися. Було щось трагічне в цій могуті, поваленій нікчемним шашелем.

Руїна могла стати добрим прихистком. Малх швидко знайшов місце, де можна було не тільки лежати, а й сидіти, як у печері.

Гроза наближалася. Невидимі титани ступали в ногу з хмарами і рубалися вищербленими мечами блискавиць. Тепер не підводи з камінням, а гірські обвали покотилися на світ. Гуркіт ставав нестерпним. Могуття урагану, хмар і вогню злилося в приголомшливу для Малха єдність. Безперервний блиск був би схожий на горіння пожежі, якби не дивний холод у зубчастій люті синього полум'я. Боячись осліпнути, Малх затулив обличчя руками — і бачив вогонь крізь долоні, крізь зажмурені повіки. Мертве дерево передавало дрижання тілу чоловіка, що прйтися до нього. Чи не покинути надійне пристанище? Малх не знаходив сили зважитися. Його заповняв дивний захват.

Він не молився. Суворий пресвітер був правий, відчуваючи безбожника. Малху здавалося, що він один з усіх людей, потай проникнувши в святилище незайманого

світу, присутній при фатальній сутичці гігантів. Розлютованість природи викликає в душі ромея не смиренність молитов; а бронзово-дзвінкий тупіт гекзаметрів.

Тріскучі удари раз за разом розколювали небо. Запахло сіркою, димом. Пам'ять слухняно викинула перед Малхом розчехнуті, потрощені дерева, які він не раз зустрічав у пущі. Чи не забажали великі сили ще раз ударити по мертвому дубу і живій комашці-людині?

У Карикінтії Малх спокійно спав під кам'яним склепінням, кладку якого порушив землетрус, а розруйнує другий. Тепер він хотів жити. Він вискочив під зливу зі свого лігвиська. Якось звірина злякано відсахнулася від людини, блискавка вихопила з мороку чийсь круп між стовбурами.

Грім запізнювався. Гроза так само поривно відходила, як налетіла. Деся поблизу витанцьовував жовтий вогонь, помирав під батогами зливи. Малх повернувся в схованку.

Після нічного буйства небо вдарувало землі ясний світанок, та незабаром хмари затьмарили сонце. Несильний, настирливий дощ не хотів вгамовуватися. Це був теплий, добрий дощ, запорука родючості і радощів оратая, благодіяння для марнотратного степу і винагорода лісам, які збережуть кожную краплину. Не стомлюючись, дощ цілий довгий літній день ніжно пестив землю.

У лісі людині здається, що вона йде прямо. Раптом вона помічає, що сонце світить уже не в спину, а зліва. Зорієнтувавшись на час і розташування сонця, людина може виправити помилку. В похмурий день джерело світла приховане. Малх не бачив, куди йти. Перша ж думка про те, що загублена дороговказівна нитка, позбавляє людину відчуття напрямку! Малх заблудився.

Нехай! Його ніщо не лякало. Завтра сонце покаже шлях, а суцільні ліси починаються тільки за Россю: Бредучи навмання, Малх повернувся до барлога під поваленим дубом— свого нічного притулку. Він зрадив йому, як давно знайомому місцю.

Малх розвів багаття і наївся, посоливши напівсире, на-півобвуглене м'ясо козлика, вбитого два дні тому. Заклавши хмизом вхід до свого лігва, він вперше за роки, можливо, спав спокійно, як дитя.

Ранковий ліс, оповившись імлистим серпанком, не бажав прокидатися. Кожен листочок ще тримав світлі краплини, по чорних стовбурах сочилася вода. Нерухоме повітря було важке густою сумішшю тління торішнього листа з гіркотою вільхи, ніжністю ліщини, чорною парою землі. Наче прожилки світлого мармуру в брилі граніту, струмували пахощі пізніх конвалій, які порозкривали невинно-гріховні чашечки. У випарах дикого світу, в тиші святилища богів Малху ввижався хід великих сил. Тут жила і дихала всесильна, вічносуща душа рослин.

Якою була несхожою можуть цієї чорної землі на суху привабливість червоного ґрунту Еллади! Враз Малху явилось одкровення скіфського лісу: втікач не захотів би зараз переміститися на Південь, нехай би навіть до його послуг була чарівна сила магів. Нехай з ним буде те, що сталося. /

Малх розгріб вогнище, і попіл злетів сірою хмаркою. Гарячі вуглики допомогли

бродязі поснідати. Він помітив, що напівсире м'ясо, не приїдаючись, було смачне, наче пуща непомітно присмачувала чимось варварську їжу.

Руки з відрослими нігтями, чорні, були ніби лапи звіра. Дика людина до народження богів — таким Малх побачив себе збоку. Чудово!.. Його вражала нескінченність, байдужість у житті. Насіння творення, розлите в світі, безпристрасно творило траву, тварин, людину, щоб так само спокійно змиритися з їхньою смертю.

Малх думав про давню мрію людей, одну завжди, завжди могутню, але й безсилу. Прометей викрав з неба вогонь для людей — символ живої думки. Кожна людина — Прометей. Кожного племіню думки жалить так само безжально, як гедзь нещасну І о, доньку Інаха '.

Незгасаюче полум'я спалювало Есхіла сорок поколінь тому. Через тисячу років жива думка буде жалити людину, якщо вона не нахабний політик, яким був базилевс Костянтин, перший імператор-християнин, яким є нинішній Юстиніан Найсправедливіший.

Символи змінюються, їхня суть залишається. Передбачення Прометея збулося. Зевс помер, християни спустоши-

1 "... Вічно ти, преслі дувана Геро і кусана гедзем, втікаєш".— Есхіл. "Скований Прометей" ли Олімп. Послідовники Христа називали свого вчителя Любов'ю. Христос був чесним чоловіком, чесно жив, сміливо вмер, не зрадивши Думки. Його послідовники зробили Любов насильством. Вони вбивають добро, як кат цвяхи. Рятівники душ, які розтrophують череп... Що ж тоді Зло?

Хоч би на часину опинився тут Деметрій! Малх скаже пресвітерові:

— Чи знаєш ти, що філософи, яких ти по-дурному проклинаєш, осягли Зло як неминучу силу, як Фатум? Після, смерті для душі людини залишалося скніння в Аїді, однаково жалюгідне і для героя, і для нікчеми. Тобі це не подобається, Деметрію, це ересь? Добре. Християни назвали Злом саме життя! Що скажеш? Це гірше за стару ересь язичників! Ви обіцяєте віруючим винагороду після смерті, життя душі в царстві безплотних духів без волі, без Думки! Рай пальм під блакитним небом, повний безгрішних, бездіяльних,— ти розумієш? — бездіяльних тіней! Ви бажаєте, щоб людина заживо відмовилася від думки, взяла із свого життя користь — користь! — як лихвар з грошей, відданих на ріст. Щоб потрапити в притулок для калік... А в іншому місці ви приберегли для необачних пекло нескінченних мук. Ти розумієш, Деметрію, що означає безмежність?

Ха-ха! Що відповів би святий чоловік у лісі, де немає ні кайданів, ні тюрми, ні катів?

І раптом пуща вдарувала Малху одкровення. Він вслухався, немов глухий, що враз став чути, прозрівав, ніби сліпий, чиї очі нарешті відкрилися.

Допущений до таємниці, Малх сміявся над колишнім собою: хіба він не сприймав прикрас гекзаметрів за символ віри предків? Боги Гомера і боги Есхіла — лише метафори поетів, що відтворювали боротьбу людської душі. Справжня істина важка своєю простотою: навіть билинка зважена у всесвіті, навіть билинка існує за правом народження.

— Чудо! — кричав Малх, в захопленні не чуючи відгуку луни.— Тебе немає, чудо! Син землі, рівний усім і всьому, живе під захистом законів всесвіту, написаних скрізь. Де ж твоє місце, чудо?

— Мене більше не обдурять,— звертався Малх до дерев, як до братів.— Спокушений чудом, я вірив у блискавиці примхливого бога, вірив... Нехай станеться чудо! Його— немає! Воно — вигадка боягузливих дурнів.

Які прекрасні і небо, і скіфський ліс, і кожен листочок на дереві... Малх гарячково шукав слова:

— Від бога-чуда, який створив світ за своєю забаганкою, прийшло Зло! Ви розумієте? — І йому здавалося, що ліс шумів у відповідь, згоджуючись.

— Це Зло — базилевси-тирани. Адже кожен з них є помазаником божим. Звичайно! Адже без волі господньої нічого Не стається. Тому кожен оголошує себе творящим волю божу. Тому на війні праві всі. Чуда немає, є людина.

Під тягарем заслання Малх ледве не забув стежину пізнання. Тут немає донощиків. В самотності скіфських пущ не було місця для Зла. Малха підстерігали небезпеки, які не принижували волю, не вимагали смирення. Вкус змії, ікло вепра, зуби вовків, ріг тура вбивають того, хто виявився слабшим, не спритнішим. Малх не втішав себе, він знав, що несподіване падіння в яму чи з дерева уб'є його голодом раніше, ніж зростеться зламана кістка. Нехай. Пустеля вбиває без гніву і вічних страждань, у ній немає Зла. Ромей мріяв про людей, покірних тільки необхідності під батьківською опікою патріархів, як у золотому віці.

Сонячний промінь, торкнувшись Малха, сповістив про кінець непогоди. Опам'ятавшись, Малх помітив, що дерева встигли обсохнути і небо суціль заголубіло над вершинами лісу.

В улоговинах, у чашках із торішнього листя стояла кришталево-прозора вода. Малх ставав на коліна, ловив у дзеркальці обросле обличчя дикуна і гасив образ устами.

Він був озутий у шматки шкіри, майстерно витятої, прикрашеної висічкою. Ремінці, зав'язані довкола гомілки, робили одним цілим з ногою його сандалії. Росичі носили таке саме взуття, називаючи його калігами. Малх думав, що, як чашу, ніж, сокиру, і цей предмет ужитку люди одного народу не запозичували в інших. Необхідні речі напрошувалися самі, мистецтво прикрашало їх, не змінюючи.

Хода в сандаліях беззвучна, та ромей зумисне шумів, наступаючи на сучки, ламаючи гілля.

За шкурами та хутрами, предметами торгу, Карикінтія знала всіх звірів придніпровських лісів. Тут не було тигрів, леопардів, пантер, як в Азії, не водилися, як в Африці, леви, слони, носороги.

З сонцем ліс ожив, вищебетували співучі пташки, гулко вистукували дятли, сірі дрозди підпускали до себе впритул. Малх не бажав би дуже близько зійтися з бурим ведмедем чи вепром-сікачем. Він знав, що ці сильні звірі втікають від шуму.

Між деревами стояла вода. Високі пні, гострі, як кілля, підказали, що чоловік підійшов до міста бобрів. Незвичайні звірі-будівники зуміли десь влаштувати загату.

Прозора межа дивного озера стала путівником. Досі Малх бачив тільки темно-руді шкури мудрих звірів, йому не вдавалося вдовольнити бажання побачити бобра на волі. Про розум цих звірів відомі чудові сказання.

Затоплений ліс здавався нескінченним. Скільки ж бобрів тут жилої Малху не вдалося побачити жодного. Врешті він дістався до верхів'я струмка. Стала помітною течія.

Лісові сутінки настають раніше, ніж степові. Волога земля не приваблює стомленого чоловіка, постелити б щось. Малх утік у тому ж одязі, в якому сидів на човні: довгі штани, схожі на варварські, сорочка-туніка, теж довга, з рукавами по лікті. Він виліз на осокір і вмовився в розсосі гілляк, товстих за його тіло.

Лічачи подряпини на руків'ї меча, Малх не міг згадати, чи помітив він вчорашній день і позавчорашній — вечір грози. Дивно, він не був певен і щодо раніших днів. Ні, він був точний... Чи точний? Пуша розпорошила увагу, спрямувала думку на головне. Що в рахунок днів! Днем більше, трьома днями менше — що таке час для вільної людини?

Малх прив'язався до дерева ременем. Він зумів бути ситим, не втративши ще жодної стріли.

Вранці від залишку козячого м'яса тхнуло тліном, і Малх відмовився від їжі. Полювання на звіра вимагало терплячого висиджування в засідці. Малх вирішив краще перебитися надголодь. Він знав голод тюрми, там людина опускається до принизливої мрії про шкоринку хліба і миску бобів. На вулицях міста голодні розчавлені торжеством ситих. У пуші Малх залежав сам від себе, а не від чужої волі.

Він думав, що йде на північний захід. Багато разів, оманливо рідючи, ліс провіщав відкритий простір. Малх брів спадистими лісовими горбами. Просвітами виявлялися впадини з мокрим дном, галяви, непрохідні через повалений ліс. Зловісні місця. Ніби чума розправилася з деревом чи зловтішався ураган.

Траплялися рівчаки, і в лісі ставало сухіше; в'язи, тополі й липи змінювалися дубами. Знову й знову за частоколом стовбурів проблимувало синє небо.

Чоловік вийшов на узлісся і зупинився, зачарований зміною. Тут трава піднімалася вже до колін. Крок—і з шумом злітає зграя темних птахів. Малх стежив за натужними змахами вигнутих крил, що чергувалися з короткими паузами вільного льоту. Степовий тетерук! Птахи впали в траву поблизу. Налаштувавши лука, Малх підкрався кроків на двадцять. Оперений шматок дерева із залізним жалом і птах зустрілися в повітрі. Пролетівши до узлісся, зграя знову сіла поблизу. Напевно, ці тетеруки ніколи не бачили людини. Підібравши першу здобич, Малх вдало взяв і другу. Він забув накинути рукавичку на ліву руку, тятыва, хоч і натягнута напівсили, протяла шкіру. Байдуже!.. Зате в скіфській пуші буде голодний лише той, хто забажає постити.

Але ж де він? Зелені мітлиці тирси підказали відповідь. Тирса ніколи не росте на замкнутих лісом галявах.

Малх побачив пагорби, що нагадували могильні насипи. Очевидно, уже повернуло за полудень. Схід, звідки прийшов Малх, закривався лісом аж до небесної бані. За кілька десятків стадій виднілася смужка води, облямована яскравою зеленню очерету.

Далі степ піднімався до неба. Воля, простір!

2

Убогий, знайшовши скарб, лякливо озирається після буйства перших радощів. Полохливість змінила радість Малха. Тут ні до чого було б притулитися спиною. Зімкнуті загороди лісу, як тисячі кімнат у лабіринтах стовбурових стін, встигли посіяти недовіру в блукача до надто прозорих просторів.

Що там? Малх упав, щоб якнайшвидше сховатися. Вдивившись, він заспокоївся. Не людина — безневинний камінь стомлено поринув у задуму на ближньому могильнику. Від карикінтійців Малхові доводилося чути про такі витвори, що розважають мандрівника в одноманітті степів. Грубі статуї, схожі на кам'яні стовпи, уже стояли в степу, коли перший корабель з Мілета знайшов північний берег Євксінського Понту.

Все говорило Малху про те, що він на степовій дорозі, про яку чув на роському острові. Та все ж Малх не знав, де він знаходиться. Він згадав — слов'яни чекають можливих нападів кочівників. Якщо кінні орди вже рушили, їхні хвилі можуть прокотитися й тут. Йому захотілося якнайшвидше дістатися до Рось-річки.

Тепер, втративши спокій, втікач інакше відчував мовчання степу. Весняні голоси стихли, птахи вигодовували пташенят, звірі — звірят. Кожен ховався. Цей світ, такий спокійний, насправді сповнений пасток. Убиваючи, кожен може стати сам харчем.

Над оманливо-радісним степом висіли яструби; раби невідступного голоду, вони підстерігали жертву в зрадливому коливанні стебел. Висота належала орлам, які, наче бази-левси, не погребують вихопити чужу здобич. Скрізь чатували паші й кігті.

Але кожен був готовий пожертвувати собою в ім'я рятун-ку племені. Вовчиця, орлиця так само хоробро битимуться із сильнішими, як качка-чирочка чи сіра перепілка, виснажена жадібним і немічним безсиллям виводка.

Випукла спина степу здалася Малху схожою на шкуру велетенського звіра. Ніколи не тривожене плугом коріння трав сплелось щільніше, ніж шкура. Пругка трава цього літа була схожа на молоду шерсть. Розпарившись на сонці, сонне чудовисько гаряче дихало полином і м'ятою.

Придивляючись, Малх зрозумів, що лінія горбів, які здавались йому хребтами гігантів, тяглася з півдня. Недалеко виднілася річка. Він спустився на всипану рінню мілину. Від степу його закривала смуга прибережних дерев. Повернулося відчуття свободи й безпеки. Малх випотрошив тетеруків-коловодників і, як була дичина в пір'ї, обліпив тушки глиною. На вогні м'ясо ді'йде в своєму соку.

Поївши, він пішов на північ берегом. Долина річки відкривалася в потрібному йому напрямі. Боязнь відкритого простору спадала, кручі, що місцями стискали русло, стомлювали. Піднявшись у степ, Малх здався собі човником на рівних хвилях мертвого збриженого плеса. Сонце світило в ліву щоку — день наближався до вечора. "Чи є назва в цієї річки?" — думав Малх.

Його порятувала випадковість: він озирнувся саме тієї миті, коли три живі грудочки викотилися позад нього на круглий гребінь степової хвилі.

Сховавшись, Малх нічого більше не міг побачити, крім головок квітів — лише в

пам'яті не зникали постаті трьох вершників. Його захопили, можливо, за тисячу кроків від річки. Древа й очерет були спокусливо близько. Та безглуздо рятуватись від кінних, втікання губило й губитиме піших. Малх приготував лук.

Вітер дув з півдня, гнані ним вершники наближалися.

Вершники? Ні! Тільки одна кінська спина з трьох несла вершника.

Коні йшли широким галопом. Малх згадав: коні варварів навчені або йти ступою, або скакати — рись не годиться в трав'янистих Степах.

Ромей бачив: дорога вершника пролягає боком. Якщо когось і переслідують, то не його. Переставши бути дичиною, він відчув у собі мисливця. Мати б коня...

Ні, далеко. Малх не зумів би точно пустити стрілу на дві сотні кроків. Ромей утішив себе,— збивши людину, він міг і не зловити й жодного з трьох коней. Він часто чув, що варварські коні визнають лише господаря.

Малх, причаївшись, проводжав вершника поглядом. Раптом той зупинився, зіскочив на землю. Тепер Малхові довелося б звестись у високій траві, щоб побачити, що діється. А! Він погано заховався, і його помітили.

Щойно він сам хотів напасти і, не хвилюючись, готувався. Тепер нападуть на нього. Швидка уяв[^] намалювала картину: має бути поєдинок, звичний у степу. Переможець нічого не знав і нічого не дізнається про переможеного.

Такі змагання розпочинаються без видимої причини, без гніву. Запізніла злість затьмарить останній погляд переможеного. Переможець, переживши пристрасті гри, зловтішно доб'є пригорнутого смертю, втішаючись найбільшою владою одної людини над іншою — безкарним убивством. Безпека світу така ж нетривка, як тканина губки. І все ж губка утримує воду, а світ життя.

Що ж робити? Малх хотів відповзти, змінити місце. Але кочівник знову показався над головами трав. Він знову в сідлі!

Геть, він скаче геть! Чувся частий, даленіючий тупіт. Людина здавалася одним цілим з конем — явлення живого кентавра. І круглий щит на спині і тонкий спис біля правого стремена були частиною моноліту.

"Куди ж він спішить?" — запитував себе Малх. Загадка степу була і розкриттям, у Малха зникло оманливе видіння безлюдної пустелі свободи. Знову згадалися вірші стародавнього поета:

...нешадні сплять у сагайдаках стріли: страшний і злий в них звичай...

Проминулі дні вже стали спогадами про недовгочасне щастя. Малх полічив рисочки на руків'ї меча. Навіщо згадувати, як довго жила радість вдоволення, якої вже нема. Пора лічити інші дні.

Зник серп молодого місяця, згасав захід. Роз'ярілий кінець осі, на якій підвішений кришталевий ківш Великого Воза, вів ромея на північ. Стомившись, він безпечно заснув просто на траві. Страх перед людиною лікує від страху перед звіром.

Із світанком Малх спустився до річки. На вранішню трапезу йому вистачило залишків тетерука — він умів вдо-вольнятися крихтами. Тут же на березі йому вдалося застрелити довірливого оленя-антилопу.

Річка міліла, в найглибшому місці води було тільки по груди.

В чистій воді виднілося дно. Малх глиною і піском вимив одяг і тіло.

Опорядившись, наскільки це було можливо, Малх рушив далі. Степ був порізаний струмками, річечками. Безіменна для Малха річка, долиною якої він ішов, повернула на захід, і довелося з нею розстатись.

Колишній воїн і колишній актор, тепер він намагався знову стати воїном, гра важила життя, тут належало не лицедіяти, а бути.

Невдовзі по полудню йому довелося завчасно сховатися. Здивований, він розглядав вершника з трьома кіньми. Такий самий, як у вчорашнього, щит на спині, така сама низька шапка. І легкість кентавра. Навіть коні здавалися такими самими. Малху ввижалося: приречений на вічний рух, вершник описує кола, як сонце. Видіння промчало і зникло. Малх чекав — вершник знову змінить коня, як учора.

На мить до Малха повернулося відчуття примарності світу. Він спостерігав, завмерши; перед ним кружляли образи.

Вершник давно розтав, коли Малху вдалося прогнати ману. Треба квапитися, гінці розбуджували тривогу, здавалося, що там, на півдні, рухаються орди, викидаючи провісників, як вулкан — каміння.

Вечір застав Малха у вибалку рівчака, живильний потік згасив спрагу. Свіжа, справді солодка вода... Заграва освітлювала на заході високі пні у вінках молодих пагонів. Північ чорніла лісами. Очевидно, вже близько річка Рось.

У траві щось біліло. Малх штовхнув ногою, череп легко відкотився, залишивши в траві бліду впадину. Ось і гомілкорова кістка, схожа на коротку ломаку з набалдашником. Малх підняв череп — тім'я було розколоте.

Старі землі Середземномор'я були всіяні людськими останками. На пустирищах Рима людський череп був за іграшку хлопчентам* Кістки в пустелі промовистіше за вказівники на кам'яних дорогах імперії говорили Малху, що він іде второваним шляхом.

Він обережно поклав череп на місце, звідки ненароком зрушив його, і вимив руки в рівчаку.

На людях думка про неминуче ховається під маскою безпечності. Малху ні перед ким було ховатися. Не знайшлося і слів молитви.

Він ішов на північ до крайнього знесилення. Перед сном він жував сире м'ясо, витрачаючи останні крупинки солі, не заглядаючи в завтрашній день. Йому здавалося, що на півночі видно вогонь. Багаття на горбі, смолоскип, може, зірка. Він міг переконати себе на вибір. Звісно, не зірка... Малх не втомився, він встиг полюбити самотність і міг нескінченно мандрувати в пустелі. Та навіть пустелі мають край.

3

Дніпро мілів, відступаючи. Оголювалися змазані намулом глянцювато-лискучі низини і швидко сіріли під дрібною сіткою тріщин.

На вивільнених стовбурах, на пригнутих гілках висіло жирне болото; за його слідами можна було встановити найвищий рівень розливу і його вчорашню межу.

Утверджувалися ще вчора затоплені ліси. Співуча пташня розцяцьковувала

гострими зірочками м'який, ще голий від трав ґрунт; червоні кулики дірявили довгими дзьобами маслянисту землю; черв'як залишав свій слід наливчиками землі, які, пропущені через кільчасте тіло, швидко затверд і вали.

Страждала риба, нещадно відрізана від вільної води гребенями мілин і перешийків, що несподівано попіднімалися на її шляху. Старі сліпі русла і захоплені було паводком озера й болота заплавних низин кишіли лящами, сазанами, стерляддю. То тут, то там, мов живі колоди, ворушилися приречені на загибель білуги й осетри. Білохвостий орел мчав, ледве не орючи воду гостряками кігтів, і важко злітав у небо, несучи вгору завмерлу дурну рибу.

Від Рось-ріки і до Теплого моря, в степах і в лісостепі вільні коні-тарпани, вихуднувши на старій траві, не по днях, а по годинах оживали на новій. На вигляд ще виснажені, в клаптах зимової шерсті, з-під якої латками з'являлася лискуча літня, тарпани були збуджені й бадьорі. Жеребець кликав подругу хвилюючим голосом любові і всім тілом уловлював далекий відгук. Захищаючи тільки своє право продовжувати рід, він буде на смерть битися із суперником. Перемігши, перепочине, поклавши зранену голову на шию найулюбленішої з усього гарему. Не раз, не два доведеться старим жеребцям вступати в поєдинки — поблизу ходять табуни молодих холостяків.

Тури, неквапливі, наче загони латної піхоти, важко переходили пасовиськами. То тут, то там над рядами рогатих голів і горбатих спин злітала туша самця; рев, від якого мимоволі здригалось все живе, розлунював на верстви.

Всі ковбані, всі зарості водяних бур'янів на озерах і болотах були начинені згустками великих, як вишневі плоди, прозорих кульок жаб'ячої ікри. З них уже лізли тонкі пуголовки, а любовний галас дорослих ропух-холодя-нок зливався в безперервно-гулке виття, з тріскучим лям-котом і стогоном.

Відходячи, Дніпро тяг за собою річки і ріки. В гирлі Росі вже не було застояного сміття. Поверхня води очистилася. Дніпро спивав розливні води. Над огромом правобережної заплави виглянули порослі лісом горби островів, а дерева, підтоплені в низовинах, уже зримо виходили на сушу.

На човнах росичі щосили працювали веслами. Відходить, відходить — зовсім затулився мисом Торжок-острів. Але за розливом ще видніє сам Дніпро нижче острівного охвістя. Ще гребуть, ще поворот — і наче ворота зачинилися перед зором Ратибора. Праворуч — берег, ліворуч — берег, попереду і позаду теж суха земля. Човни тягнуться ключем, а широкий світ повужчав, безмежжя зникло. Ніби із степу пішов чоловік у ліс і замкнувся в межах галявин, близьких узлісь.

Від того іншого світу Ратибору, щоб не забув, залишився ніж, яких немає в росичів. І бронзова фігурка чужого бога. Бога, якого, як і тих, що їх згадав на прощання Малх-ро-мей, можливо, ніколи насправді й не було ні на землі, ні на небесній тверді.

Не скоро вгамують в собі молоді, вперше спробувавши нового, те, чого набрали розум і душа. Знали вони свій

рідний шмат лісів та полян і висоту до небесної тверді, теж своєї. Дотикнувши до простору, вони відчули нескінченність земного безмежжя. Нині світ розкинувся

повсюди по землі, на всі чотири сторони. Самі тверді небес за роською гранню інші. Молодість — так було, так буде! — прагла руху, до нового, хоч би що воно несло. Багато хто був готовий покинути рід і дім, забути буденну працю й клопоти і метнутися далеко, не озираючись і не замислюючись — до невідомого, до неможливого, як казав молодий прус І ндульф-Лютобор.

Нагадували сусідам по човну: "А пам'ятаєш?.."

Не було сміху, пісень. Стерничі квапили гребців, допомагаючи їм розміреним погукуванням: "Удар, раз, удар, раз..."

Рось-ріка звивиста. Кожен поворот закривав ще одні двері до таїн широкого світу.

Старші віддавались не мріям, а справі. На свіжих паличках з обчищеною корою вони зарубками помічали вагу і кількість товарів, людей у родах; лічили, /перекладали, лічили знову. Порозмічавши все добро і всі голови, розклавши всі палички за своїм порядком, старші бралися за рівні дощечки, за тонку бересту, за вимінаний у греків папірус. Письальними паличками із свинцю старші записували, креслячи буковки, назви товарів, імена господарів, кількість куплених речей і людей у сім'ях. Треба розділити справедливо. Зібравшись у князь-старшини, усі родовичі вислухають своїх довірників, переглянуть товари і вирішать остаточно, кому і скільки дати потрібного, не покривдивши, за роською правдою. І що залишити на потім.

Човни кожного роду причалювали до берега в місцях, де зручніше і ближче доставляти товари до свого граду. Декотрі в'їжджали в ручаї і затягували човни вгору по мілкій воді руками, поки було можна, ближче до втоптаних людьми й кіньми доріжок.

Знайомі стежини пролягали від поляни до поляни, краями заростів, узліссями, обминаючи горби та байраки, затверділими берегами боліт і навпростець через мочари за віхами кущів, які зміцнили драговину захованим у глибині помостом міцного коріння.

Табуни ще не встигли ввійти в силу після зимової нестачі кормів, а кращі коні в кожному роді натомились на щойно завершеній оранці. Росичі, що поверталися з Торжка-острова, в'ючили на коней легкий товар, а тяжку сіль носили на власних спинах. З останньою ношею, тримаючи

13 В. Іванов

385

за гузирі цупкий мішок солі, Ратибор ішов від берега через ліс, кущі, знову через ліс. В засіці на найкоротшій дорозі проробили хід, тимчасово розтягнувши дерево. Зо дві верстви з гаком стежка вела Ратибора ріллею, межами вівсяних, полб'яних, пшеничних нив. Міцні сходи вже знялися рівною щіткою. Збережене насіння встигло пробити розрихлену землю, поля залилися ніжною барвою, наче перші березові листочки. В зелені стовпцями стирчали маленькі здаля чоловічки — діти були зайняті корисною справою, стерегли дорогий хліб від пернатих і чотириногих нальотників.

Закритий бурим тином, град розмістився посеред рівнини полів, як острів, чужий у квітучому буянні весни. Наблизившись, Ратибор помітив нове пакілля в тину. Рів

заповнювався з рівчака, який протікав через поля. Рівчак відвели, і кілька підлітків заступами розчищали заросле дно, підправляли береги. Не забувалися передбачення воєводи Всеслава.

Замість старого містка через рів був перекинутий новий, з тонких соснових балок. Коня такий перехід витримає, а по тривозі легкий місток можна затягти всередину.

Князь-старшина Біляй зустрічав товари на своєму подвір'ї. Опустивши дорогий мішок на дощану долівку комори, Ратибор низько вклонився старшому. Князь знехотя відповів молодому слобожанинові. Він не забув і не забуде Ратибору нечуваний непослух. Розумом, а не серцем захищав Біляй слободу від нападків Велемудра. Так само, як розумом, а не душею страхався Біляй Степу.

Біляй знав, що менше волі було воєводам у каничів чи ілвичів, а в задніх землях роської мови воєводами поштурхувалися, як неробами, захребетниками родів. Біляй зігнув би гордий карк Всеслава. Зліший за Велемудра Біляй поквитався б з Всеславом за дружбу з викиднями, з горла вичавив би здобич, узятую на хозарах.

А Ратибор вклонявся князь-старшині, дотримуючись непотрібного обряду. Молодий воїн далекий граду й роду. Всі десять родів для нього рівні, як рівні вільні оратаї-викидні, як рівні нові товариші по слободі, прислані від ілвичів і каничів. Слобода — рід Ратибора.

Брязнула клямка на хвіртці матиного двору. Всередині було чисто, нічого даремно не валялося. Проте хазяйське око помітило б, що тут господарює не чоловіча, а жіноча рука — не така вправна із сокирою. Підгнівали стовпи, трухлявіли дошки, якими була обшита стіна клуні. А в цій

клуні минулого літа стояло шлюбне ложе Ратибора. Дрив-ніла і стріха в хліві, де, як добре запам'яталося Ратибору, тієї ночі так неспокійно бив копитами його слобідський кінь.

Зігнувшись, Ратибор ступнув у відчинені двері хати. Дім пах своїм особливим, навечно незабутнім запахом. Таке ж дерево, шкура, долівка, їжа, як і скрізь, а й різниться від інших домівок. Нічого не змінювалося, ніколи. Млава не принесла нічого нового, ніби розчинилася.

Вузька, на лікоть, але завдовжки на всю трисаженну стіну, рама ткацького верстата опиралася на стояни. І в довжину, і з торців на бруси стану були набиті в два ряди гострі кілочки з в'яза. Дві густі щітки кілочків були змайстровані так, що навпроти вузького — тільки аби проходила нитка — проміжку у внутрішньому ряду припадав кілочок зовнішнього ряду. Нескінченна нитка основи натягувалась вздовж кросен, з кожним разом захоплюючи то один кілочок, то другий.

Коли Ратибор зайшов, мати й дружина заплітали основу утком. Пропустити човник 1 над першою, крайньою ниткою основи, просмикнути під другою, підняти над третьою, просмикнути над четвертою... вгору-вниз, вгору-вниз, від себе і до себе і вздовж по всій десятиаршинній довжині верстата. Жінки так ловко снували човниками, що важко було встежити за окремими дотиками до ниток, злитні рухи здавалися безперервними, ніби незалежними від майстрині. Закінчиться нитка — пальці наугад

зв'язують вузлик. І знову вгору-вниз, вгору-вниз... Човники пурхали, прядки, випускаючи нить, крутилися, хилились з легким скрипом і писком.

Хата велика, а всього народу в ній дві жінки. За роботою вони не чули стуку хвіртки. Кроки Ратибора, озутого в м'які калиги, навряд чи почув би й сліпий. Анея ткала спиною до дверей і щось розказувала невістці. Потягнувшись до веретена, Млава підняла голову. Побачивши чоловіка, вона завмерла з ниткою в руках. Ратибор бачив, як багрянець залив молоде личко. Млава ледь чутно мовила Анеї: "Мамо..." Стара оглянулася, Ратибор поклонився

1 Човник — плоска голка, широка, з вирізом. У вирізі зуб, за нього чіпляють нитку — утік.

13*

387

обом жінкам, дістаючи підлоги рукою. Анея відповіла кивком, Млава, не сходячи з місця, нагнулася над станом.

Анея уважно оглянула сина, ніби шукаючи змін. Напевно, її погляд міг бачити те, чого не помічали інші: син ще більше змужнів і ще більше здавався чужим. Ніщо не виказало Анеїної думки. Її сухе обличчя, обрамлене хустиною, фарбованою мареною, залишалося непорушним. Така сама хустка, зав'язана під бороду, ховала міцно заплетені Млавині коси. Обличчя молодиці стало майже таким червоним, як хустина.

Ратибор підійшов до огнища, доторкнувся обома руками до каміння — вшанування предків і вогню-покровителя. Стара сказала синові, як гостеві:

— Сідай, коли твоя ласка.

Повернувшись до стіни, вона завершила свій ряд і ввіткнула човника на місце, за ремінець, прибитий збоку до стояна.

Кинувши на лавку мішок з похідними речами, Ратибор сів, оглядаючи хату, де він був тільки гостем.

Під сволоком, підв'язані лубком, висіли, довгі ясинові бруски. Ратибор нарубав їх минулої — ні, він згадав — позаминулої зими. Пора зняти і відвезти в слободу, дерево вистоялося, з нього можна вже виготовляти стріли і рато-вища-держална. Тільки очі людини, яка знає, що висить під покрівлею, могли вгледіти закопчені бруски.

Стіни знайома втикані рядами дерев'яних кілків. Були вони різної довжини, і прямі, і гнуті, рівні і з голівками. Вбивали їх залежно від потреби не лише Ратиборів батько, а й, напевно, дід. На них вішались кожухи, шапки, сорочки. Чіплялись визублені серпи, розпірки із свіжими шкурками для просушування чи зброя. Жінки підвішували мотки пряжі, решета й сита, горшки. Деякі кілочки були прикрашені химерними голівками, в яких вільна художня вигадка на дозвіллі витворювала птахів, небувалих тварин, людей.

Ратибор знайшов страшну голову чаклуна з беззубим ротом до вух, довгим носом, загнутим, як дзьоб яструба, знайшов барана, ведмедя, схожого на людину. Тверде дерево, що послужило для забави, з часом стало твердим, як кістка. На верхніх кілочках ще збереглися зів'ялі пучки березових гілок — пам'ятка про свято першого листка жіночого дерева. Ратибор і не подумав, що він не спромігся того дня прийти із

слободи в материнську хату.

Покинувши ткати, Анея поралася по хаті. Ратибор скинув шапку, короткий каптан з м'якої козячої шкіри і залишився в довгій сорочці з коміром, вишитим в ялиночку червоною ниткою. Млава й далі снувала човником.

Верстати стояли в кожній хаті, готові до роботи, майже завжди заправлені тканиною. З ранніх років кожна дівчина вчилася пряди нитку з вовни, лляного і конопляного клоччя.

Маленькою вона допомагала старшим, до семи-восьми років стаючи справжньою пряхою. Вчитися ткати не дозволяв малий зріст, дівчаткам робили ослони, з яких вони тяглися за ниткою впоперек верстата.

Жінки виробляли мимохідь, на дозвіллі, щоденно. Полотна виростали непомітно, і кожен місяць вільно давав і три, і шість сажнів, ніби без натужної праці, за самою лише звичкою.

Ткали рівницю з рівної лляної нитки, цупку і таку міцну, що найдужчий чоловік не міг розірвати тканину. Це сурове полотно, яке називали і новиною, і кросном, ішло на жіночі сукні, на чоловічі сорочки, на онучі в чоботи. А ще

з міцнішої конопляної нитки виробляли тяжиуну-пістрію-

строкату різнобарвну тканину, що йшла на штани, чоловічі каптани, мішки. З пачіскової тонкої лляної ниті виробляли полотна, які вибілювали на сонці і при місяці. Полотно було жіночою тканиною, чоловіки його не носили — хіба що єдина шлюбна чоловіча сорочка шилася з такої тканини.

Для холодної пори ткали сукна з шерстяної пряжі на плащі й каптани. З козиного пуху виробляли легкі сукенця для жінок. Ромеї на Торжку-острові охоче брали всі вироби роського ткацтва. А росичі не звикли збувати багато тканини. Завжди ткали тільки для себе, без поквапу й принуки. Добротні тканини були напрочуд міцні. Одяг з рівниці та пістрі носився роками й роками. Отакий каптан із шерстяного утка та на конопляній основі служив господареві з його молодості до сивини, як і жінці козиний довгорукавий шушон. Лише в тяжкі роки, коли погано родив хліб, старші родовичі веліли виробляти тканини на обмін. Тоді всі зимові дні, вже не заради розваги, а через нестатки, жінки гнулися над кроснами до глибокої ночі при кволому побликуванні олійних каганців.

Ратибор не розумів, що Млава не відійде від верстата, поки не вгамує хвилювання. Тим часом Анея поставила на стіл закритий казан з варивом, яке залишалося до вечора гарячим на приску огнища, вміло пригорнутому попелом. Мати принесла сир, сірий і в'язкий, гострий запах якого Ратибор жадібно вловив здаля. Поруч з копченою шинкою

Анея поклала присілий хлібець, кольором і формою схожий на злиток заліза, що їх привозили ромеї.

"У хаті ще є хліб", — подумав Ратибор. Він не здогадувався, що жінки берегли трохи борошна тільки для його відвідин. Мати розрахувала, коли свої повернуться з торгу. Щойно вчора був спечений хліб для сина.

Зважившись відійти від верстата, Млава поставила на стіл корчажку з чорнуватими

сотами торішнього збору, принесла глечик кислого молока. Не показуючи, що голодний, Ратибор пішов напиться. При вході на круглому табуреті стояв кадібець; ківшик з різьбленою пташиною ручкою плавав у темному квасі. Стривожені, з дна побігли бульбочки.

4

Тут життя йшло своє, інакше. Життя йшло без Ратибора, а він, не думаючи, не намагаючись знайти слова, смутно почував себе чужим. Дружина не підійшла до нього, а йому було байдуже.

Він звик бути на людях і вночі, на довгих нарах спільних хат у слободі. Він знав лише сповнену особливого значення самотність засідок. Мовчазні дні в далеких дозорах не відкривали йому потаємного в його власній душі. Він жив, він почував, навіть не знаючи, що в ньому самому приховується щось таке, не визначуване словом. Він не знав, що він потрібен їм, що матері буває тяжко не лише від роботи. Із звичним у молодості неусвідомленим непокірним ставленням до старших Ратибор звільняв себе від обов'язку. Своїм одруженням він заплатив викуп за себе і матері, й родові. Він не розумів, що, йдучи, він все-таки залишався.

Живому важко дається розуміння невідчужності свого буття, зрілість ще чогось навчить, а молодість не вірить у смерть. З молодого дерева легко опадають лусочки старої кори. Переспіле дерево зі скупістю старого сповільнює заміну кори і, померши, стоїть, як живе. Враз кора починає відпадати шарами, не під натиском нової, а поточена шашелем, і відкриває безнадійне спустошення.

Але в цій сім'ї не було лжі. Ратибор пішов з дому не для розгулу, не задля забаганок себелюбця. Природний був побут порубіжних племен. Жінки, як найслабші тільки не духом, а тілом, залишалися позаду, для них вічною долею була щоденна, ніколи не скінченна праця. Кожен робив своє.

Ратибор не помітив ножа, покладеного матір'ю, і витяг дарунок Індульфа. Залізо ніби само ввійшло в тугу шинку з жовтими прожилками сала. Нечутними кроками босих ніг до столу наблизилася Млава. Вона простягла руку, щоб узяти дивну річ.

У клинкові було щось чуже. Лезо, по-осиному гостре, загиналося, доповнюючи загальний згин клинка. Ніж нагадав жінкам ріг. Вибираючи майбутніх годувальниць із первісток, господині не беруть корів з такими рогами, особливий загин попереджає про люту вдачу худобини.

Від руків'я до жала протягнувся пруг, наче клинок був складений з двох листів, піднятих у місці зварювання. Під руків'ям, на темному залізі, виднілися знаки, накреслені перетинами прямих ліній. Вони не були схожі на букви, які були в ужитку росичів.

Для упору руки темно-жовта кість руків'я трохи розширювалася над клинком. Мереживо дрібних тріщинок на кості наводило на думку про старовинність зброї, та клинок у старому руків'ї зберіг свіжість, його рудко пускали в дію.

Скандійський ніж був загострений з обох боків. За жорстокою мрією майстра ця зброя для людей з малосилими руками повинна сама різати тіло, і в ножа було щось

спільне з хозарською шаблею, яка залишала довгі, але неглибокі рани. Дарунок Індульфа в темнуватій хаті виступав пришельцем із світу інших людей і інших речей.

— Де ти взяв ножа? — спитала Млава.

— Подарував далекий чоловік, прус із Вовчого моря. А пруси нашої мови. Звати його Індульф, Індульфом! — Ратибор проказав по складах неподатливе слово.— По-нашому він — Лютобор.

Жінок ніколи не брали на Торжок-острів. Про інший світ вони могли знати тільки зі слів неохочих до розповідей чоловіків. Ратибор не зумів розказати.

Ратибору в напівсні ввижалося, що його рука, єдина в плечі, далі роздвоїлася. Кулак твердо лежав під щелепою, і водночас долоня була розтулена на чомусь м'яко податливому.

Ратибор повертався з країни снів і видінь, убирався в тіло, важнів. З'явилося відчуття пухнастого дотику білячих шкурок ковдри, тепла вовчого хутра, на якому лежало скуте сном тіло. У внутрішньому зорі душі жив вільний поет. Ратибор бачив небачене: Дніпро в повені, але не відмежований берегами, а чудодійно захищений стінами із світлих туманів. У стінах були озера, прорізані пташиними крилами. Це жінки ромеїв літали над синьо-зеленим степом, а Ратибор знав — над морем. Він сам побував у неможливому, про яке говорив Індульф.

Стало темно, запахло димом і жінкою. Ратибор лежав на вовчих шкурах, рука була під щокою. Але долоня зберігала спогад.

На подвір'ї голосно запіяв сонний когут. І, як щоночі, не прокидаючись, міцно тримаючись тупо-кігтистими пальцями за подра, витягши сліпу голову з-під крила, кожен когут натужився і горланисто відповідав заспівувачеві. Дзвінкий переклик прокотився градом, повернувся до першого когута, повторився, завмер.

У півня свій закон: нагадувати людям і звірам, що день з його турботами, горем, а можливо, щастям, завжди буде. Хоч би що сталося, а сонце прийде.

Ніч. Чорно-синє небо. Жовті зірки. Чорні табуни лісів. Залізний відсвіт річкових вод, озер і боліт. На полянах, обрамлених стінами лісів, латки роських градусів.

Хор півнів, злітаючи над тином, далеко-далеко відлунює в поснулих лісах. Давні друзі — людина й півень. На голоси градських співунів відповідають їхні співбрати з дворів викиднів. Нема спокою, нема миру в світі живих.

У Ратиборовій руці жив близький спомин, і крик когутів нагадав йому першу весільну ніч. Зараз, як і тоді, він не знав, які півні пропіяли. Але тоді володіло ним наслання, нині нема над Ратибором чаклунської влади мертвої хоза-ринки. І він перемінив легку павутину видінь, що згасали в пам'яті, на явні, на дійсність.

Прокинувшись, Ратибор згадав слова ромея Деметрія, який уперто проповідував свого бога з берега Теплого моря. Деметрій казав, що ромейський бог сотворив жінку з тіла чоловіка, тому двоє повинні бути плоттю єдиною. Бог ромеїв не дозволив розлучатися чоловікові й жінці, раз поєднаним. Те саме в росичів. Дажбожі онуки шлюбляться.

Двері прочинилися так тихо, що не кожне вухо вловило б шарудіння ремінних

петель, на яких було підвішене полотно. Мати повернулася, вчора вона пішла спати в двір. Отже, зараз пропіяли останні півні, за лісами вже біліє світанок.

Потягло прохолодою, по-новому запахло хутром і тілом Млави. Вона дихала спокійно, глибоко. Ратибор подумав: "А що вона бачить уві сні?"

Сухо стукнуло кресало об кремінь. Не розплющуючи очей, Ратибор наче бачив іскри, що впиваються в сухий гриб-губку. Через опущені повіки проникло світло — спалахнула берестина, зайнявся пучок сухих трісок-пі дпалу. Потягло димом.

Зараз у всіх хатах темного граду жінки розпалюють огнища, щоб зготувати їжу для чоловіків, дітей. І собі...

Запах диму, який перебив був усі інші запахи, ослаб. Ось від нього залишився в ніздрях лише спогад. Скоряючись тяжі з дверей в продух даху, дим огнища піднявся вгору. І над хатою Анеї, і в усьому граді покрівлі оповилися паволокою, в якій ще виднілися іскри.

Люди прокинулися. Ратибор нагадав собі не забути забрати ясенові бруски, підчеплені до сволака даху.

Із свого заліза і з нового, купленого в ромейів, ковалі вже роблять зубчаті насадки. В слободі є запаси чудового пір'я з крил диких гусей. Лише гусяче пір'я годиться до бойової стріли.

Степ протряхає, кругом градусів ярина скоро викине трубку. З трубки вийде колос. Колосся нахилиться...

Кожного, хто побував на Торжку-острові, воєвода Всеслав випитував: а що ромейі розповідали про степи, про хозарів, гуннів, про інші мови, що живуть-плодяться в широкому степу, між Ітіль-рікою, Дніпром та Істром-Дунаєм.

В родових переказах росичів, у казках для малих, у казках для великих Південь завжди був схожий на таємниче царство мороку, хоча росичі й знали, що там теплі моря, солодкі плоди, гаряче сонце. Заступило лихо, що завжди назбирується для роських лісів далеко від ока, далеко від слуху.

Загачений бобрами рівчак, набравши сили, розливається по лісі, заливає околиці. Степове лихо переливало надлишки на Рось-ріку. Перекотившись через кордон, воно рвалося вглибину, поки степовики, втомлені опором людей і неподатливістю лісу, не ходили на південь. Колискові пісні оповідали про злий степ, безсмертний Кощій жив на острові посеред Теплого моря. Росич звик пам'ятати про Степ.

Швидкими набігами степовики розбивали-палили гради. Потім відходили із здобиччю, гнали полонених. Давно не було великих набігів. Лише нерозумний не додумувався, що небезпека наростає з кожним роком.

Росичі привезли цілий короб ромейських оповідей про блукачів утигурів, массагетів, гетів, дані в, хозарів. Ніби хтось хотів захопити минулої осені саму Карикінтію, та ромейі не лише відбилися, а й набрали полон. В Італії воюють. В Азії — теж. На берегах гнилих озер, Меотійсь-ким озером, берегом Євксінського Понту степовики ходили до осіннього бездоріжжя. Чорний ромей, який приїздив на торг не з товаром, а навчити росичів своєї віри, провіщав страшні лиха. Признавався він, що

ромейський базилевс-князь вів перемови з хозарами. Про що? Князь-старшина Чамота про дещо здогадувався, але напевно нічого не відомо.

Що правда, де брехня, не знають і самі ромеї. Проте весь хліб вони взяли, шкодували, що не було більше. І всю решту товарів забрали.

Широко розставивши довгі, сильні, як у коня, ноги, звисивши важкі руки з колін, Всеслав слухав Ратибора. З наставником-другом Ратибору було легко розумітися. Неможливого шукає прус Індульф? Всеславу доводилося бачити і прусів, знав він, що багато людей різних мов служать ромейському базилевсу.

Прагни неможливого! Всеслав бачив свою молодість у молодості Індульфа, Ратибора. Та нікому він про те не розповідав, як розповідає йому Ратибор. Він сам пізнав, де справді заховане найважче, найнеможливіше:

— Воно лежить біля нас, ми ж його рідко бачимо, Ратиборе! Мрій літати пташкою, мрій опуститися в дніпрові нуртища, виловити перла з Моря... А зумій-но роську силу зібрати воєдино — це важче, ніж піти на край землі, щоб побачити, як сонце лягає відпочивати в океан.

В хаті Анеї Млава відкрила скриню, де береглися запасний одяг чоловіка і зброя, залишена батьком Ратибора в спадщину синові. Від тлі і від вологи треба посушити тканину й шкури, змазати залізо і дерево витопленим з кісток рідким жиром.

Зверху лежала фігурка Арея-Марса. Обидві жінки роздивлялись на скульптурку чоловіка. Він сидів так, як часом сидів, перепочиваючи, Ратибор. І був схожий на Ратибора. Заважав гребенястий шолом на голові. Зняти б його, та метал дуже міцний, не піддався під пальцем. Побоявшись зламати фігурку, дали бронзі спокій.

5

Перше літнє підповня місяця присвячується Чорному Перунові воїнів. Літо — пора Перуна, час війни. Вночі побратими-дружинники збиралися в гадючі печери.

Розставивши ноги з гігантськими ступнями, щоб було на що обпиратися в бою, бог слухав, дивлячись з-під мідного шолома на місячне сяйво червоним рубіновим оком. Він мовчав.

Він міг би говорити тільки про насильство, про криваве насильство без обмеження розумом. Та всі боги мовчать, їхня мова вложена в уста людей, чиє серце вони надихають. Боги, як померлі люди, іменем яких вершать владу живі.

Багато хто з росичів чув від ромеїв про голоси богів Еллади. Там жінка Піфія, сидячи в пахущому диму на мідному триніжку, передавала словами волю богів. Нинішні три боги ромеїв залишили свою волю в книгах. Слова Піфії були ухильні, слова книжок розходилися з ділами ромеїв.

Чорний Перун завжди мовчав. Його грім говорив одне: "Роби, здійснюй. А як здійснювати — твоя вільна воля, росичу".

Роська слобода, прийнявши одразу десятки молодих ілвичі в, втратила властиву їй злагожденість.

Молодий кінь з табуна чи спійманий дикий тарпан легший у навчанні, ніж погано об'їджений кінь, що побував у нерозумних руках. Одні ілвичі прийшли просто зі своїх

градів з напуттям князь-старшини, щоб не ганьбили свій рід на чужих людях. Такі, і спритні від народження, і вайлуваті-клишоногі, як молоді цуцики, слухняно йшли в руки Всеслава та його підручних. А з тими, хто встиг побувати в слободі за небіжчика Мужила, було гірше. Нелегка доля мисливця-годувальника, зате скільки свободи, і за працю винагорода дичиною. При всій жадібності Мужило вмів і ділитися зі своїми — на тому й тримався.

Потрапивши в інші порядки, колишні ільвицькі слобожани почали покрикувати: не воїнське тут життя, а коняче, як на оранці.

Між ільвицькими родами, це знали росичі, не було згоди щодо нової затії злиття слобід. Князь-старшини, відмовившись дати своїх молодих Всеславу, докоряли тим, хто послав, що вони ослабили плем'я. А один із князь-старшин ільвичів, Павич, нібито кричав: "Воїнів віддали росичам, самі до них ідіть жити, станете росичами".

Чутки про можливе нашествя хозарів допомагали роській слободі. Не буде набігу — коли б ільвичі не покликали до осіннього бездоріжжя своїх назад. Розпочата справа завмре в першому ж паростку.

Швидкі на руку радили викинути зайве із слободи: нездалий кінь псує табун, а в запряжці з сильним він не тягне ні плуга, ні воза.

Тіні скель захопили освітлене місце, сховалася від місяця і голова Перуна з погаслими очима. Темрява покрила побратимів.

Вирішили послати в степ далекий дозор на відстань кількох днів.

— Пройти дозорцям униз степовою дорогою. Ще на далеких підходах помітять степових, устигнуть нас сповістити,— сказав Всеслав.

— А не стрінуть,— додав Колот,— то ми подумаємо, коли повернуться.

Знак Перуна, що заріс під пахвою лівої руки,— малий значок. Його так само важко знайти, як думку в чужій голові, як здогадатися, який відгук знаходить у душі слово, закинуте ніби навмання.

А літо накопилося повносило, а трави вже піднялися до коліна. Лісові бджоли роїлися повторно. Птахи позмовкали в гніздах.

На розораних полянах росичі вдосталь натрудили крижі на прополці; на межах і сохнуть, і пріють чорно-руді купи вирваних з корінням злих бур'янів. Хліб, притоптаний поліельниками, піднявся, і не знайти, де ступали ноги господарів.

У лісі відцвітали конвалії, на голому стебельці зав'язався плодик. Тільки своїм духмяним запахом радує конвалія, освіжає і старе серце, за що прозвана молодилом. Ягід її не бере ні людина, ні звірина. Солодка суніця на місці жовтого сердечка скромної квіточки наростила біленькі бубочки, дав зав'язь на узліссі вишняк, подавали надії на рясний урожай яблуні, грушки. Черемха, обсипавшись снігом, теж не скривдить росича ягодою. Коні й худобина нагуляли тіло, ніби й не було зимової голодовки. Стомлені жінки, набивши масла, наробивши сирів, пускають телят на підмогу, щоб не присушити коров'яче вим'я. Жити б та жити — якби не було поряд Степу.

Прикладом і переконанням гнули ільвичі в, розпалював воевода Всеслав і в

прийшлих хлопців молоде завзяття бути не гіршим з луком, з мечем, в метанні списа, на коні. Норовисті слобідські коні; не один ілвич, скинутий на землю чи винесений неприборканим скакуном, сам брався за нудну справу — навістачки тиснув коліними важкий камінь.

В'язку прутів не зламає й силач, а по одному — зламає і дитина. Подолати верству — тисячу п'ятсот разів ступнути. Простим воїнським кроком за годину проходять п'ять верстов, швидким — шість, найшвидшим — сім.

Всеслав шиковав своїх слобожан і нових ілвицьких у три тісні ряди. Ходили, щоб не відривати від ліктя лікоть; ряд від ряду витримував відстань на два списи. Щитами прикривались, як стіною. Всі разом метали списи і кидалися в мечі. Поверталися вбоки й назад, не розриваючись. Зупинившись, закривалися кругом. Здалеку могло здатись, що не люди, а один багатонорий звір топче землю. Ось він сповільнив рух, зупинився. Поворот — і пішов ліворуч. Швидше, швидше котиться. Трава закрила ноги, стіна щитів ніби сама насувається. І думається, ніхто не стримає натиску розумного звіра з казки про зміїв-велетнів, про стоногих латних чудовиськ, які водяться десь на краю сухих пісків, на берегах Океану.

Росичі приваблювали ілвичів майстерністю скакати не в сідлі, а стоячи на ковзкому крупі коня, вмінням на розгонистому скаку зубами підхопити з трави полотняну калитку, зняти рожном списа підчеплене на рогульці кільце з вербової лозинки, зрубати, не зламавши, встромлену в землю гілку.

Рідко яке серце не загорялося заздрісною ревнивістю, коли п'ять стріл випускав Ратибор чи хтось інший із слобожан. Усі стріли одна за одною пучком впивалися в турячу шкуру так щільно, що п'ять розкрилів можна було затулити однією долонею.

Іли по-літньому — м'ясного варева, приправленого цибу лею, молодим корінням та зіллям, печеного м'яса й риби, дичини — вдосталь. Вистачало всім сотового меду, сирів, молока. Хліба не було, як завжди, до нового.

Якось увечері з'явився коло слободи Павич, князь-старшина з ілвицького племені. Приїхав з двома проводжатими, як і личить.

Дідуган дужий, бадьорий, з вусами довшими, ніж у Всеслава, Павич не забажав піднятися в слободу на братський почастинок до роського воеводи. Зухвало і грубо Павич поставив вимогу:

— Поверни мені хлопців негайно, — і назвав шість імен.

— Чому ж так? Добром же тих хлопців відпустили.

— Відпустили, а тепер забираємо.

Гнівний старий повернув коня — ні про що більше розпатякувати — і крикнув на прощання:

— Триматимеш — погано буде. А самі не захочуть піти, стануть викиднями. Не бачити їм свого роду, як мені — своїй спини!

Ще щось вигукував Павич на ходу. Всеслав м'яв товстий ремінний пояс, зубами б пережував! Наздогнати б дуридли, зняти з коня та пошурувати пикою об землю, поки ніс не зітреться, щоб лишилося рівне місце.

— Бачиш, он воно як, так воно й є, так і далі буде,— налив олії в огонь Колот. Князь-старшина з малими перервами гостював у слободі з весни. В родах говорили, що Колот-відун чує лихо із Степу.

— Правильно мовлено,— відповів Всеслав побратимові,— бджіл не поморивши, меду не їсти.

— А морильні ж то ще нема, нема, нема,— сказав Колот, обхопивши друга за плечі: — І диму нічим розвести. Згинатися доведеться. А ти помітив, як хитро Павич сказав: "Якщо самі не захочуть піти..." Самі і не захочуть, а він скаже — ти не пустив. Непорушний звичай — заповіт батьківський: не нами заведений — не нами й відмінятиметься. Не повернеться хоча б один ілвицький із шести — скажуть: умкнули чоловіка з роду, росичі все одно що хозари.

З непоказною зброєю прийшли далекі шестеро ілвичів. Попишалися в роській слободі справжніми луками, важкими мечами, кольоровими сагайдаками. На гарних конях поїздили. Пішки прийшли, пішки й пішли. Пішли хлопці під руку старших, знову поле орати, землю копати, огороди городити, в лісі сокирою орудувати, поле полоти, худобу пасти, засіки поправляти, сирицю м'яти, шкури вичиняти, овець стригти, чоботи шити — всі роботи в роду за день не перелічиш і довіку не переробиш.

Кпинами, образливими прізвиськами проводжали нові слобожани з ілвичів тих, що йшли до роду. Всеслав зауважував — приросли новенькі. Недарма слобода слободою зветься. Вдома життя хоч і простіше, та сіріше.

Через два дні троє відпущених ілвичів повернулися, стали перед воєводою: ось і ми, мовляв.

— Що ж ви! Неслухи роду!

Мнуться хлопці, вичавлюють із себе слова, ніяковіючи перед гнівом воєводи. Не хочуть вони більше жити вдома, їм у слободі любіше.

— Ідіть собі, я людей з родів красти не буду.

Йти їм було вже нікуди. Вони відмовилися коритися, їх вигнали, шматка в дорогу не дали.

Слова несказаного ніби й немає. Та Всеслав розумів, що сталося небувале. Молоді іншого племені заради слободи відмовилися від свого роду, з власної волі стали викиднями, промінявши плуг на меч. Ніхто їм наречених не дасть, для них засіка між ілвичами й росичами стала нездоланною, як Дніпро плавцеві в повінь.

Для справедливого захисту від Степу придумав Всеслав спільність слобід. З примхи ненаситний хазяїн Павич відкликав хлопців. І — видно для всіх явилось зерно не знаного досі, нового.

Річкова вода бурунила через гребінь броду, покриваючи каміння на півсажнях. Гурт вершників переправився нижче, в глибокому, але спокійному місці.

Біля дуба з образом Сварога спинилися, прощались. Ніхто не може знати, йдучи в Степ, коли повернеться.

Всеслав і Колот проводжали далекий дозор — семеро слобожан, у кожного по два запасних коня. Кінь у степу — човен на річці. Добре вгодований вівсом чи ячменем

кінь, несучи вершника, наздоганяє тарпана, хоча той біжить без ноші. Коней для дозору годували останнім збереженням вівсом.

Попрощавшись із Сварогом, вершники минули далеку роську межу біля Турячої застави. Тут, у підновлених землянках, уже почали пильнувати за кінцем степової Дороги.

Ось і балка Солодкого струмка, де побили хозарський загін. Усе позаростало, затяглося, лише місця під колишніми багаттями означилися яскравою зеленню.

Праворуч починається не видима звідси Тікич-ріка. Узлісся розступалися, відходили. Степ відкрився. Він захопив і не віддав лісові місце, де в роки гуннського побоїща вигоріла діброва. Туряче місце, улюблене. Вершники бачили одразу кілька черід степових биків, які нагулювали силу на багатому пасовиську.

Ось і пагорб, на якому вперто не хотів розсипатися обпалений пенъ дуба, завширшки обхватів на чотири. Росичі спинилися.

Всеслав пояснив посильним знаки степової дороги. Сам він робив вилазки на неї при Всеславі Старому і першого року свого воєводства. Старшим іде Ратибор, він повинен запам'ятати прикмети найкраще, його дозорні мають слухатися в усьому, як самого Всеслава.

Давши напуття, Всеслав і Колот обнялися з вирядженими на вивідини в Степ. Затримавши біля себе Ратибора, воєвода ще щось йому повелів. Колот чекав оддалеки, спостерігаючи, як спохмурніло обличчя молодого.

Ще раз Всеслав простяг руки. Міцно обнялися воєвода і молодий побратим. Коні стояли впритул, обнюхуючись.

Воєвода і князь-старшина поверталися поволі, кожен думаючи свою думу.

— А чи сподіє як слід? — порушив Колот мовчанку.

— Сподіє. Він не гірший за старших.

— Чому ж ти старому не довірив, якщо Ратибор за старих тільки не гірший? — випитував Колот, випробовуючи воєводу-брата.

— Він серцем твердий, як креміль. А по молодості — душею чистий. Мудрувати лукаво в справі не буде він.

Душу Колота наче змія вкусила: мудрувати лукаво! Хіба не лукаво сам Всеслав підхопив думку, підкинуту йому Колотом, і нині перетворив її на таємне повеління Ратиборові? А якщо вийде невдача із замисленим, проти кого повернеться справа? Проти Всеслава. І опанувавши себе, Колот мовив:

— Не про те я кажу. Чи добре, чи з розумом він те виконає?

— А чому ж без розуму?

— Бачив я по ньому, не лягло на серце.

— Він у дорозі все зрозуміє, все і сподіє, — повторив Всеслав, і до самого броду, чверть дня, їхали вони мовчки.

Широка, торована дорога потяглася від Росі на південь. Ніхто не прорубував гушавини кушів, не мостив мости, не гатив болота, а дорога лежить, хоч і не наїжджена

колесами, не протоптана ногою людини.

Суха дорога із степу в ліси своїми звивинами схожа на річку. На річці тихі заводі-затони, а тут — довгі галявини. Вони, відкриваючись для зору манливою глибиною тіні й світла, насправді нікуди не ведуть. Їдь — і впрешся в замок суцільного лісу, чи в голову ручая, де вода, перегачена бобрами, перетворила байрак на заболочену низовину.

Є і вузькі протоки-прогалини, довгі, зміїсті. Вони, як у звуженнях ріки, зв'язують одну пролисину лісу з другою. Ось схожа на розлив широка галявина. Між травами помітна тирса, посланець степів. Відтиснуті ліси темніють по боках, схожі на береги самого Дніпра в повінь, а гаї — наче острови.

Шлях у степ і зі степу, що пролягав по гривах пагорбів, складався не з людської волі, а чотирма стихіями: родючістю землі, силою вітру, наступом вод і підземним вогнем.

Степову дорогу ромей назвав би Фатумом росичів. Угіддя за Россю були поділені між людьми слов'янської мови. Південним степом по черзі володіли найсильніші, як податливим тілом рабині, а дорога із степу в ліс не належала нікому, крім звіра.

Чи багато місць візьмуть сім вершників і чотирнадцять запасних коней? Стільки, скільки заступлять ноги коней.

Можливо, і на сто, і на двісті, і на триста верстов у сторони немає живої людської душі. Росичі згубилися, як камінці в морі. Ні, зникнути можна тільки в людських товписьках, у містах великих, як Рим, Візантія чи ільменська Руса. На степовій дорозі людину видно, як смолоскип уночі.

Росичі їхали вервечкою, притискуючись до узлісся. Із заростей вільхи, клена, бересклета, обвіяних високими вершинами чорноствбурих в'язів, тягло свіжістю і тліном. З мереживного листя безщитника-папороті, від якого ішов різкий запах, здіймалися зажерливі хмари сірих комарів; від кровопивць хотілося порятуватися швидкою їздою.

Гострі стрілки п'ядичів-хвощів, вибравшись на узлісся, засвідчували близькість водяних жил. У такому місці викопана ямка швидко насмоктує воду.

Звиваючись чорними паволоками, злий бджолиний рій мчав з могутнім гудінням. Нова матка, якій тісно в сім'ї, шукала місця для нового роду. Так розселялися й люди.

Здала вершники здавалися такими ж однаковими, як бджоли в рою. На кожному штани з пістрі, полотняна сорочка. Різна лише вишивка на скісному комірі — хрестиком чи ялиночкою. Ратибору дружина вишила червоною ниткою трикутнички з цяточкою всередині — очка.

В одних слобожан штани заправлені в чоботи на товстих підешвах, пришитих смоленою дратвою. Інші озуті в постолі-каліги з довгими ремінцями, що примотують холошу до литки шістьма охватами до коліна. На головах плоскі ковпаки зі шкіри, які надягають під шоломи.

Позаду до сідла приторочений плащ, безрукавка з козиної шкіри хутром назовні, попереду — сакви з різними похідними речами. Меч висить на лівому боці,

перетягнутий ремінною перев'яззю. Перев'язь коротка, щоб зброя не теліпалася, не заважала зістрибнути і на скаку. Ножний меч засунутий за халяву правого чобота або висить біля пояса теж справа. Сагайдак з трьома десятками стріл, два луки із спущеними тятивами в твердому луб'яному налуччі на своїй перев'язі приторочені до сидла. А круглий щит — за спиною на довгому реміні. Він виточений із суцільного в'яза завтовшки на три пальці. Край обкований залізом, по полю набиті залізні бляхи. Ізсередини дві ремінні наручний, широка для ліктя, вузька для пальців. Під наручинами прокладена товста шкура з бичачої хребтини. В ній застрягне вістря списа чи стріли, якщо вони, ковзнувши по бляхах, проколять в'язке дерево, та й рука не так дубіє від удару по щиту. Всі слобожани озброєні однаково — такий звичай роської дружини.

Степові тарпани, побачивши вершників, сторожко відходять, приглядаючись, чи не на них тягнеться вервечка людей. Ні, мимо, стороною проходять коні, підкорені людиною. Дикі чекають, чи нема обману. І, заспокоївшись, опускають морди в траву.

Тури, помітивши людей, дають дорогу, відступаються поволі, поважно. Інакше буває, коли вершники, об'їхавши клин лісу, опиняться просто перед ними. Бики починають дратуватися, наставляють рогаті голови. Довгий хвіст з китицею хляпне по ребрах. Утробним ревом бик роздражнює сам себе, будить у серці бойовий гнів. Слобожани відступають, роблять чималий гак. Сімом чоловікам не з'їсти тура, шкода покидати м'ясо й шкуру.

З перепочивку зриваються кози, сарни і летять у прекрасних стрибках, світячи білим дзеркальцем підхвістя.

Інших звірів ніби й немає. В траві не те що лисицю-огнівку чи корсака, не помітиш і вовка. Часом метке око завважить на віддаленому горбі обриси морди, горбатих плечей. Вовк звівся, за верству вгледівши людину.

Чутливий і розумний вепр. Під дубом порито, тут лісова свиня шукала торішніх жолудів, вибирала корінці й черв'яки. В холодний день теплий слід ще парувал би. Чути гарячий запах, слід не остиг, але табуна не побачиш. Причаїлись поблизу, прислухаються, нюхають широкими дірами хрящуватих рил. Мовчать. Найдурніше поросля, наслідуючи старих, не писне, не переступить м'якою ратичкою.

Чуттям вибираючи дорогу, Ратибор спрямовує коня в діброву. Вершник править ногами, руки дістали лука, наділи тятиву. Беззвучно лягла в крутий вигин петля шнура, виплетеного з оленьчих сухожиль. Олень — найдужчий у ногах звір між усіма. Якщо смикнути за тятиву, лук подасть мелодійний голос.

Поступово стискаючи коліна, Ратибор змусив коня зупинитися. Нашорошивши вуха, кінь завмер. Він бачить. Бачить і вершник — кроків на п'ятдесят у листі ліщини... Згори просвічує сонечко, а в листі за віконцем, таким, що можна долонею затулити, темно.

Голос тятиви гасне в ударі об рукавичку. Вереск. Ламаючи гілля, табун тупотить у ліс, з хропінням, з тонким виском порослят, яких підминають у штовханині.

Ратибор волочить на аркані тушу кабана-однолітка.

Схожий на звичного ідола, забутого біля слободи, на верху низького горба стояв бог, висічений із сірого каменю. Склавши на обвислому животі худі руки без пальців, він тупо дивився безоким лицем на степову дорогу. До півколі-на вгрузли в землю злиті докупи ноги. Стоїть тисячу літ, іще тисячу простоїть, поки не ввійде по тім'я.

Слобожани об'їхали довгу тінь — сонце сідало — і наткнулися на горби та ями. В траві було розкидане каміння. Пробивався струмочок: місце зручне для ночівлі.

Кваплячись, щоб вогонь перегорів до темноти, слобожани розклали багаття в ямі, осмалили і засмажили свиню; обпечені шматки свіжого м'яса були соковиті.

Ніхто не бродив ночами в степу, берегти треба не себе, а коней. Черги вартування дотримуються за рухом зірок.

Ратибор не встиг заснути, лежачи на повстяному підсідельнику,— моторошне завивання, далеке, але тривожне, змусило його прислухатися. Вовкам ще не пора. Хіба що лихо скоїлося з вовченятами і вовчиця плаче в лютій злобі на кривдника.

Коні спокійно поскубували траву, звучно пережовували: кінь не чує голосів перевертнів та мертвих. "Погану місцину я вибрав",— думав Ратибор.

— Чуєш, як завиває?—спитав він Мстишу, вартівника першої черги.

Стих було страшний голос. І раптом знову долинув до збентеженого слуху жалібний, але й осоружний поклик.

З оголеним мечем Ратибор відійшов від стоянки, Мстиша брів слідом. Кроків за двісті вони порівнялися й обидва разом проказали заклинання проти невідомого зла:

Від світла сонця пекучого,
від блискавиці разючої,
від гromу Перуна —
пропади, розсипся!
Силою Сварога скований,
силою Перуна гострений,
я тримаю меч.
Міцне залізо коване,
залізо гостре гартоване
в руці Дажбожого онука.
Ввійди у землю, згори в огні,
втони в воді, розвійся з вітром.
На твою силу в мене більша є сила,
на твою хитрість — більша хитрість.
Мій меч в твоїм серці,
в твоїм серці,-

ці слова Ратибор повторив чотири рази, вражаючи темінь уколами меча. Йому, в запалі заклинання, уявлялося: він там, далеко, де виє лихий. Перед вістрям меча відступає, осідає чудовисько. Примарно видно тіло, плазуючі лапи. Згасають червоні очі.

На пружений, як натягнутий лук, Ратибор завершив обряд. Стало тихо, голос зла

ЗМОВК.

Повернувшись до коней, товариші знову почули виття. Коні і перестали пастися. Велика сила заклинання і можуть людини! Переможений закляттям меча, вовкулака повернув звірові украдене тіло.

— Якої ж мови люди тут жили? — замріяно спитав Ратибор.

— Князь Біляй моему батькові давно казав, — озвався Мстиша, — що ті люди тілом були невеликі, ноги мали короткі, руки довгопалі, а сили такої, як Всеслав чи ти, — відповів Мстиша. — Нібито Біляй бачив кості, чи що. Жили вони в ямах. На турах їздили, туриць доїли. М'ясо їли без солі, а поля не орали плугом, землю розтовкали заступом. Сокири, ножі в них були не залізні, а з твердої міді. Мертвих своїх вони так покидали, не поховавши. Через що пропали й самі.

— Правда, так і мені мама Анея оповідала, і про турів правда. А мідну сокиру вона сама бачила. Кажуть, що довгополі загинули через те, що жили на степовій дорозі. І багато їх було, та всіх степовики побили.

— Гунни, чи що?

— Ні, то було задовго до гуннів...

І обидва замислилися. Все степ і степ, звідти лихо завжди йшло. Можливо, й зараз назустріч сунуть хозари. День мине, другий... Не личить воїнові думати про поразку. Ратибор перервав свої думки:

— Ось довгопалих побили, боги їхні залишилися мертвим каменем.

— Боги теж можуть померти, — зазирнув у таємницю Мстиша. — їхні душі, певно, теж відходять на небесну твердь.

— Відходять. Де ж їм бути? От тільки одне не зрозуміти. Мені на торжку Малхромея розповідав чудернацьке. Нібито колишній ромейський Зевс-бог зовсім ніколи й не був на світі. А теперішній Христос-бог був простий чоловік, добрий, а не справжній бог.

— То виходить, нині він живе на небі, той Христос, — зробив висновок Мстиша.

Небесна твердь світила зірочками, жовтими, як квіточки курячої сліпоти. Крайнеба підсвічувало червоним, втомлено піднімалась остання чверть старого місяця. На півдні, де степ, спалахнули зірничі — одна, друга, третя. На небі душі немовлят гралися з півниками: вхопить за хвіст, півник рвонеться і обронить яскраве пір'ячко.

Тихо світилося пристанище людських душ, душ померлих, забутих землею богів і живих богів, чий час ще не настав.

Оточена крутими обривами, облямована високими очеретами, лежала чаша води. Це голова Інгул-ріки. Тут річка насичується першою водою, яку вичавлюють із землі скелясті горби.

Степова дорога обходить витoki Інгула зліва. Невдовзі, верстов через сім чи вісім, знову з'являються плеса. Тут другий виток того ж Інгула. Як мати дитину, з двох грудей поїть земля степову річку.

Від другого витoku Інгул-ріки на південь тягнеться лиса грива. І тут же, з-під її лівого, східного схилу, народжується Інгулець-річка — молодша сестра Інгула.

Степ розширювався, з косягору і до косягору, із схилу на схил, вгору і вниз, вниз і вгору котилася трав'яна хвиля. Ковила заповнили землю. Ближче до Рось-ріки вона лише гостя, тут степова трава була володаркою над іншими. Не голівки квітів, а зелені мітлиці ковили били в груди коней. Ліс розступився на верстви, пішов у вибалки. Там дерева оберігають незліченні ручаї й річки, які тягнуть собі на підмогу праворуч Інгул, ліворуч — Інгулець.

Тут не притиснешся до узлісся, не сховаєшся в затінку дерев. Слобожани спостерігали за пташиною. Висять, дрібно тріпочучи крильми, коричневі яструби в пошуку польових мишей і пташок; на краю землі стоять чи тихо ходять дрохви, схожі на вершників; не злітають сірі стрепети — спокійно кругом, немає людей.

Немає людей і за косягорами, куди не проникає зір,— тури пасуться, кози втікають від вершників, і не видно, щоб звір біг назустріч.

Степові болота, де, як у котлах, залишалася ще налита зимою вода, зустрічали слобожан зграями куликів. З берегів, що почали вже підтряхати, але чорний глей яких ще кишів черв'яками — улюбленим харчем довгодзьобих, здійсмалися зграї цибатих птахів. І великі, як чималий крижень, строкатопері, і середні, в чорно-білому вбранні, і дрібні, як горобець, кулики налітали на людей з жалібним квилінням. Вони звивалися, ледве не зачіпаючи за голови незграбно повислими лапками, кружляли, падали в траву, прикидалися слабими, підбитими. Куличине серце сповнене гарячої любові до дітей.

З досадою відмахуючись батогами від надокучливих куликів, слобожани галопом втікали від болота. Помітне за цілі верстви хмарисько птахів виказувало дозор. А кулики гналися й гналися. Може, люди надумають повернутися і візьмуть жертву батьківського жалю до малих.

Ратибор вислав парних дозорців далеко вперед, до помітних горбів, з яких ті озирались, подавали знаки. Слобожани частіше міняли коней, щоб бути на свіжому скакуні, якщо раптом доведеться віддатися на волю швидкості коня.

Минав четвертий, п'ятий день. Зберігаючи запас в'яленого і копченого м'яса, слобожани полювали на ходу. Роз'їхавшись ланцюжком, виявляли місце, де залягли сарни. Спущена тятита метала стрілу, оперену дикою гускою. Ніхто з чужих не бачив, як, звівшись на стременах, стрілець до вуха відтягує тятиву, як, пустивши стрілу і дивлячись на ціль, він одразу, ослаблюючи тятиву, ховає лук у налучник, знаючи, що він більше не потрібен. Та хто побачив би і стрільця, і на диво слухняних коней, які, закам'янівши, чекають повеління вершника,— про багато що той замислився б.

Щадячи коней, Ратибор вів дозор уперед не більше ніж на сорок верстов у день. Вирушаючи в дорогу зі сходом сонця, в полудень Ратибор спиняв загін на перепочинок. Коней напували, давали попастися. Стоянки і ночівлі слобожан залишали недовговічні сліди. А слобожани зустрічали широкі зарості бур'янів — це земля вигоріла під великими багаттями. В траві валялися черепи і кістяки коней, яких степовики женуть із собою на м'ясо.

Наче стовпи, бовваніють кам'яні боги довгопалих. Заховані степом залишки жител

нагадували про ворога, про бої за землю, за життя.

7

Якщо міряти прямою, пташиною стежкою, та й то не менше трьохсот верстов відмежовували від Рось-ріки сімох слобожан. А кінськими копитами верхівці натоптали і всі п'ятсот верстов. Їхня дорога, захована пружною травою, зміїлася далеко звивистіше, ніж викрутаси річок і рівчаків горбкуватого передстепу, пороблені водою в неподатливій землі.

У відкритому всім вітрам, усім ногам і всім крилам степу Ратибор знайшов межу свого походу. Тут стояв чи то велетенський могильник, чи то гора, дуже схржа своїми крутосхилами, своїм округлим підніжжям на могилу. Про неї казав Всеслав, упізнати місцину було легко. За словами воєводи, звідси на захід тік Інгул, ліворуч — Інгулець, і було до кожної річки верстов по двадцять п'ять. Сторож-гора стояла посередині.

На північ, за півверстви від підніжжя, в балці, порослій дрібним верболозом, глодом та вишняком, народжувався струмок. До вологої долинки хилилися колючі кущі степової шипшини, лакфіоль опускала пучки й пучечки дрібних сердечок. Гарне місце для зупинки.

З висоти гори, незвичайної для Ратибора, він бачив маленьких коней на стоянці, які незграбно переступали спутаними ногами, крихітних, наче діти, людей. Темний язичок русла струмка то зникав, то знову відкривався. Він простував на схід. Ратибор не зміг роздивитися Інгулець, очі ще не звикли сприймати речі, змінені небувалою відстанню.

Хто знав, скільки днів тягтиметься життя дозору в степу... Першого ж дня легко взяли туриху, м'яса вистачить надовго. Вогонь, щоб варити їжу, розводили до середини дня, коли степ вкривався сухою млою. В тремтливому мареві цівка диму губилася, як у сутінках.

Ратибор майже не покидав вершини. Повноправний заступник воєводи не бажав довірити комусь іншому стеження за таємничим Півднем.

Він знав, що хай скільки йде людина, ніколи не стане вона на край землі, де можна рукою торкнутися твердого склепіння небес. Але він звик бачити свою землю завжди обмеженою рубежем стикання з небесним склепінням. Існування межі було таке саме зримає, як берег річки. Наче річка, час збігав разом із сонцем в таїну земного краю. Десь, напевне, й справді був край землі, далекий-далекий. Хто туди доходив, той ніколи не повертався, як не вставав ніхто з попелу могили.

Ясного ранку Ратибор ще міг підглянути явлення щоденної таїни сонця. Повільне сходження світила видавалося очевидним виявом безмежної сили. А ввечері, після спекотного дня, сонце згасало само, не поглинуте межею ночі, як бувало на Рось-ріці.

Вдень усі межі зникали, землю оточувала порожнеча. На три сторони світу стікали низини. Десь там вони чудодійно перетворювалися на порожнечу повітря. Без видимого переходу земля слабшала, стиралася.

В тім'ї гори була заглибина. Ратибор бачив метких ящірок, що ховалися в тріщинах. Звикнувши до людини, безневинні зміючки на ніжках сміливішали, бігали по руках, лоскочучи шкіру кігтистими лапками. Після полудня південно-західна стіна ями кидала

тінь.

З невичерпною терпеливістю, сили якої він сам не знав, Ратибор пильнував Південь. Він, як мало хто, міг полічити вісім зірок Стожарів, яких ромені називають Плеядами, і бачив на згині ковша не одну, а дві зірки. Гострий зір швидко зникав до простору, він знаходив Інгул та Інгулець. Думка доповнювала.

Іноді, ранками, коли степ ще не починав дивно мріти, він розрізняв у глибинах Півдня якісь рухи, змінювався колір тіней. Ніби там проповзали відбиття хмар. Він позирав на чисте небо. Таємничі порухи Півдня допомагали ждати.

За слобідським звичаєм, кожен старший наділявся владою, обмеженою тільки неможливим. Першого ж дня Ратибор сказав, що буде сам на горі.

Посеред дня, знаючи: нічого не назріває на Півдні,— він дозволяв собі заснути. Один і той же друг Мстиша носив Ратибору воду в кінському відрі. Пошите з тонкої шкіри відро зсередини розтягувалося трьома вербовими обичайками. Зверху, щоб воду можна було возити при сидлі, відро затягували, як капшук. По полудню Мстиша приносив м'ясне вариво з листям щавлю і цибулею.

— Ти знизу, наче орел,— казав Мстиша.— Наче тут орел сів відпочити.

Якось і справді прилетів орел. Ратибор і орел зустрілися око в око. Оманлива нерухомість сонного збудила жадібність птаха: кажуть, орли живуть сто років, усе знають і пам'ятають. Степовий князь впав поруч, вітер від крил зметнув довге волосся на голові чоловіка. Крізь пасма, що впали на обличчя, Ратибор бачив непорушний кружечок жовтого ока, загнутий, як лезо скандійського ножа, дзьоб з дірочкою ніздрі. Орел здавався залізно-важким. Щоб захистити обличчя, Ратибор звів розкинуті руки. Орел злякався, чоловік вловив і стрибок, і конвульсивний змах крил. Протираючи очі, засипані вапняковою пилюгою, Ратибор стежив за скісним летом обманутого птаха. І тут же забув про зустріч. Йому було про що подумати.

— Ще довго чекатимемо тих? — запитував Мстиша кожного дня, не сподіваючись на відповідь. Ратибор міг би відповісти, а може, й ні.

Інколи Ратибор збігав під гору, роздягався, л^гав у воду. Слобожани камінням і дерном перегатили рівчак. Прохолодна вранці, до вечора вода нагрівалася, як на вогні. Воїни викупувалися, розтирали тіло віхтями трави. Натявши тонких гілок верболозу, нудячись за парною лазнею, вони шмагалися віниками, сидячи на бережку. Обсихаючи, натиралися пахучим полином і м'ятою. Звичка мисливця — запах добрих трав відбиває нюх у звіра. Та й саме тіло славно пахне.

Але самі слобожани не розм'якали, не розніжувалися. Турячу шкіру розіп'яли на кіллі, подірявили стрілами і взяли другого тура заради шкіри. Скакали без сидел і поводдя, далі сягаючи досконалості правити бойовим конем. Сіддали тільки для того, щоб підхопити на широкому скаку гілочку, шапку, стрілу. Рубали з коня тонке гілля, щоб відрубане падало прямо. Билися мечами, гралися, викручуючись від стріли й списа. Вчили коней падати з повеління і за вдаром по передній нозі.

Нічого для них не могло бути кращим за таке життя.

На початку ночі Ратибор вислав дозорних, їздив і сам. Не було нічого ліпшого, як

відчувати пружний крок коня під собою, нічого кращого ночі тисяч зірок, тисяч голосів малих істот.

Дажбог щедро дав життя у владу людині лісових полян. Чорний Перун навчив воїна твердості серця і сміливості душі.

Росича не чекали підступні пастки наперед визначеної долі, його волю не зустрічала всемогутня воля Фатуму, боротися з яким безнадійно.

В імлистому серпанку Півдня Ратибору ввижалося Тепле море. Десь там хоробрий Індульф. Майбутнє власного існування уявлялося Ратибору безмежним, як степ. Він ще не відчував можливості смерті і ніколи не думав про прихід безсилої старості. Однак йому здавалося, що він живе вже давно, дуже давно. Не одне дитинство зникло, забулася й юність. У цьому забутті — напевна ознака молодості.

Сторожова гора бачила минулого літа хозарський загін і красуню хозаринку. Її обпалені кості сплять у спільній могилі з товаришами Ратибора. В його пам'яті стерлися риси жінки.

Час і Млава заступили хозаринку. Та і про дружину Ратибор не згадував. Відпочиваючи, він мріяв про Теплі моря. Мабуть, звідси за кілька днів можна досягти берега солоних вод і наяву заволодіти їхнім дивом. Не можна, неможливо це.

Подеколи перепадали несильні дощики: небо не скупилося — розпечений степ відштовхував водяні хмари. Земля висихала, цівочка струмка тоншала. А на півночі паслися й паслися чорно-сизі небесні табуни і важко опускалися в лісові глибини, обіцяючи прироським полянам дорідний урожай.

Ратиборові думки ставали такими ж смутними, як тіні невідомого, плинного на далекому Півдні. Він вдивлявся, непорушний, як ящірка, що завмерла на теплому камені. Він ніби спав з розплющеними очима, вбираючи всередину душі образи й звуки з байдужістю піщаної мілини, яку заливає вода. А почуття надзвичайно загострювались; посвіжілий від оманливого сну, Ратибор розумів, чому так потрібна звістка про хозарський набіг Всеславові та всій слободі.

Дев'ятий, десятий, одинадцятий день минули. Ішов дванадцятий, сонце спускалося до останньої чверті імлистого неба. Ратибор підвівся в своєму орлиному гнізді. Ще на половині гори він почав трубити в ріг. І коли добіг до стоянки, всі зібрались, крім одного, хто стеріг коней. Ратибор сказав Мстиші:

— Коней своїх візьми. І скачи в слободу, скажи воеводі: Ратибор бачив кінних. Багато їх, ідуть до нас. Так і скажеш: не ти сам, мовляв, бачив, а Ратибор це бачив.

А тепер скачи і не барися. І бути тобі на Рось-ріці на третій від завтрашнього день.

Мстиша був років на три старший за Ратибора, батько двох дітей. Дружина кровних побратимів перед Чорним Перуном прийняла його до себе раніше, ніж Ратибора. Був Мстиша дужий, як інші, але тілом менший, вагою легший. Для швидкого вістуна в тому велика перевага.

Товариші поклали Мстиші м'яса в сакви. На три дні вистачить,, а якщо й душок з'явиться, для воїна це байдуже. Коней напуватиме, сам нап'ється. Турботлива рука в останню мить ткнула і цибульки, щоб пригрічити м'ясну прі-сноту.

Коні свіжі і в тілі. Літня ніч коротка, та до денної спеки Мстиша встигне пройти верстов сорок. В полуденну жару погодує і до вечора здолає стільки ж. З темнотою дасть перепочити коням до північної зорі і до наступного вечора знову проскаче верстов понад вісімдесят. А на четвертий день гонець побачить Рось. Ратибор дав час — Мстиша прийде до слободи, не загнавши коней.

Уважно, не кваплячись Ратибор і Мстиша пригадували дорогу, водопої, лічили верстви. Дорогу воїн знає, їхали сюди розглядаючись, запам'ятовували прикмети.

Гонець узяв з місця ступою, стримуючи норовистих коней, не даючи їм одразу повної свободи. Дивлячись услід йому, слобожани мовчали, кожен намагався один перед одним показати стриманість зрілого воїна. Ратибора не розпитували. Чули: що сказано Мстиші, те знатиме Всеслав. Отже, чогось іншого знати нікому не треба.

Так, усе сказано. Та що означає сказане, яка справа вийде із слів? Слово, як насіння, як яйце. Що народиться? Щось явиться з оплодотвореного словом майбутнього. Що саме — не знає ніхто.

В сутінках їли м'ясо: по черзі, починаючи зі старшого, сьорбали з казана холодне, як льодом, твердим салом покрите вариво з пшона.

В нічний роз'їзд Ратибор призначив двох, звелів їм далеко не забиратися і повернутися до півночі. А сам поліз на гору і спав до світанку, знаючи, що немає в степу нікого. Спав спокійніше, ніж завжди. Зважився, сподіяв, штовхнув камінь і розпочав велику справу. Воно хтозна-чим завершиться, та почалося ж нарешті.

Вранці Ратибор не спустився зі свого гнізда. Воду й їжу приніс Мужко. Після полуденного сну в затінку впадини

Ратибор потягся і вже звично ліг обличчям до півдня на теплий камінь.

Там, у невизначеній далині, між таких звичних для його зору плям і цяток, що окреслювали кордони простору, з'явилося щось нове.

Він довго-довго лежав, спостерігаючи. Потім, не покидаючи свого місця, заклично протрубив у ріг. Трубив, як і вчора: один протяжний звук чергувався з трьома короткими. Пауза — і два окрики через кістку.

Згадалося моторошне виття, що він заляв одної ночі, коли дозор ішов від Росі. Див перед лихом кличе... Ось і лихо топче стоніге, котить на Рось-ріку саженими колесами. Заклинань воно не боїться.

Прибігли товариші, роздивилися. Хтось прошептав з повагою і заздрістю до переваги старшого:

— А око ж у нього! На скільки ж він учора їх узріти зміг!..

На початку ночі на півдні розсипалися пучки вогників. Ратибор лічив, розмірковував. Вогнища, поблискавши, згасли. Тільки два не подавалися довго.

Світанок показав рух порваних плям. Від загальної кількості витягувалися щупальцями повільні здалеку, а насправді швидкі струмини вершників.

Мине півдня. Нові люди виберуться на гору, стежитимуть. Слобожани зібралися. До полудня вони встигнуть до стіни лісу, що здіймався із соковитої балки Інгульця. Одразу ж Ратибор послав другого гінця. Йому було звелено говорити інакше, ніж

Мстиші:

— Не один Ратибор бачив нині, а всі на власні очі бачили, як ішли кінні і з возами. Буде їх сотень до двадцяти чи й більше.

Мужко поскакав. Ратибору здалося, що й скаче він швидше за Мстишу. Сам бачив!..

Заховавшись за узліссям балки, слобожани давали перепочинок коням. Тепер особливо треба берегти кінські спini і ноги, берегти з розумною любов'ю — щоб пітник не загнувся, щоб під нього не потрапив камінець, сучок, щоб попруга була затягнута помірно. А як злізеш з коня, подивися, чи не поранена підошва в ногах. Буде так, що від коня, а не від сили вершника прийде успіх. Було весело — не марно чекали, справу зроблено.

Гора виднілася в небі, як вирізьблена. Низинна мла не заважала зору розпізнати орлів, що мостилися на гострій вершині.

РУСЬ ПЕРВОЗДАННА

ТОМ ДРУГИЙ

Розділ дев'ятий ЛИШАЮЧИ КРИВАВИЙ СЛІД

Чорні! хмари з моря ідуть, хочуть затьмарити четверо сонць, і блискавки сині крешуть у них. Громові бути великому!

"Слово о полку Ігоревім"

1

Не на сторожовій вежі, що всередині роської слободи, а на високому березі, де на горбі стоїть забутий бог забутих людей, запалало прозорим полум'ям багаття із сухого полі-няччя. Не дали волі веселому вогневі, закидали гілками сирії вільхи, заклали травою. Зі свистом, з шипінням боролися вода й вогонь, текуче й тверде, сухе й рідке.

Князь-старшина Колот-відун поклав руку на плече Всеслава. На волосатому зап'ястку блищав бронзовий браслет на три пальці завширшки, на темних пальцях сьйнули персні. Колот голосно мовив слова, суттю своєю зрозумілі тільки Всеславу:

— Куди дерево рубають, туди й падає воно, князю-бра-те,— сказав Колот, помилково ніби давши Всеславу високий титул.

Так, рубали дерево, зрубали. Перед світанком у слободу прискакав Мстиша, передав, слова не змінивши, сказане йому для воєводи. Наближаються хозари. Впало дерево в бік, обраний дроворубом Всеславом та його підказчиком, князь-старшиною Колотом.

Шепчучи лише самими губами заклинання, Колот кидав на багаття травинки, пов'язані замовними вузликами, стежив, яку прикмету провістять судоми стліваючих билинок. Стежили й інші, вірячи в ворожбу. Вірив і сам Колот.

Ранок тихий, вітер спить, і сіро-чорний дим розпускається велетенським хвостом над верховіттям роського лісу. Ще й ще несуть сухі дрова, ще й ще пригашують полум'я сировими. Великому багаттю горіти до ночі; його замінять смолоскипи на сторожовій вежі.

До небесної тверді спинається хистка вежа. Наче люди замислили спорудити

небувале. Внизу повітря і далі залишається непорушним, але там, у вишині, видно, є вітер.

Вежа осідає, знову здіймається. Вгорі клапті диму тануть і, ставши ніжно-прозорими, зникають у пустелі піднебесного степу. Та знизу, від стліваючого громаддя, в небо, неначе нашествя, ідуть нові й нові димні орди. Саме сонце застигає, і на землю лягають тіні. Нині ніхто в роській землі не зможе втішити себе сумнівом, ніхто не скаже, що це або смолокур запалив накрите дерном вогнисько з коріння, насиченого смолою, або коваль задумав перепалити в ямі березу на вугілля, щоб виплавити залізо з руди.

У росичів усі готові до лихих вістей, як зорана земля готова прийняти насіння. Недарма старався і карикінтій-ський пресвітер Деметрій. Не міг він похвалитися наверненням слов'ян в істинно кафолицьку віру, назад повіз мідні і срібні хрестики та іконки на шовкових гайтанах, на срібних ланцюжках і на лляних шнурках. Не привів він до Христа людей, зате добре посіяв у серцях не страх нехай, але чекання неминучого лиха.

Для Деметрія життя було незмінним, від роду одноманітним; усе живе означене печально-згубним /пориванням до гріха. Дорога земного життя коротка, мізерна перед вічністю страждань для багатьох чи перед вічністю раю для обраних.

Ніби й дотепно вивів на чисту воду Чамота злого проповідника. Ніби й довів мудрий князь-старшина, що не бог ромейський, а самі ромеї підбурюють Степ. Та все ж були в пам'яті пророцтва Деметрія:

— Що ж, надягайте ваші шоломи, вбирайтеся в броні і точіть списи. Ви побачите, що скоїться з вами. Звідусюди жах. Не втече прудконогий, не врятується сильний, вони спіткнуться і впадуть. Нема для вас порятунку, ваші зойки сповнять ліси й ниви, і степ покрийється вашими тілами, і ваша плоть залишиться непохованою. Ви не послухались слова божого. Ви будете .знищені, і доми ваші, і діти, і жони, і худоба. І трупи ваші будуть кинуті під денну спеку і на холод ночі.

Люби ближнього, як самого себе, не піднімай меча, будь покірний, простий душею — м'які повчання Нового завіту легко забувалися проповідниками Христа. Сам Христос сказав, що не мир він приніс на землю, а меч, і визнав свяतिною заповіти Ізраїля. І Деметрій із щирою вірою повторював грізні пророцтва стародавніх жорстоких пророків:

— Істинний бог говорить вам: я підніму на вас степових людей, жорстоких, неприборканих, які бродять по землі тільки з метою грабунку. Кістки батьків ваших викинуть з могил, розкидають під сонцем, місяцем і зірками, яким ви поклоняєтеся. А вас самих не підберуть і не поховать. І будете ви, як гній у грядці городній. І якщо хтось із вашого племені залишиться живим, то радший буде вмерти, аніж жити.

Накарав чорний ромей в душі слов'янських людей.

Чекали. З невинною покvapністю піднявся дим над слободою ілвичів. Ще два дими незабаром стали помітними: на північному сході, де каничі, і на півночі, у росавичів.

Знали: тривога пішла в глибину землі людей роської мови, переходячи від слободи

до слободи, від ілвичів — до ростовичів, від тих — до славичів і триполичів з хвастичами, далі — до бердичів, до здвижичів, житичів. Так до самих прип'ятьських нетрів дізнаються про війну, яка сунеться в ліс із степу.

Землі роської мови порізані ріками, річками, багатьма річечками, рівчаками, ручаями, струмками, джерельними струмочками. Затінені землі лісами, відмежовані болотами і трясовинами. Що далі на північ від Рось-ріки, що далі від Дніпра до заходу сонця, то важче пробратися, то легше заплутатися-заблукати і без допомоги лукавої лісовика.

Тут, не знаючи, не пролізеш. А хто знає, той може за шість днів проїхати верхи від Росі до Уж-ріки через землі п'яти племен: ілвичів, триполичів, ірпичів, здвижичів та іршичів. Ніколи росичам кидатися по допомогу до далеких сусідів, аби ближні допомогли. Всеслав не послав у далекі землі. А до найближчих поїдуть вибрані послы, князь-старшини: Дубун до ілвичів, Колот — до каничі в, Чамота — до росавичів. їхнє завдання — зібрати роди на погостах і вмовити не чекати години, коли заплаче кров'ю роська земля, а купно йти на Рось-ріку і бити хозарів на виході із степу.

До своїх родів поскакали слобожани із списками, а на списках хвости вороних коней; зустрічний росич без слів розгадає звістку за чорним пасмом.

Нині в роській слободі майже дві сотні слобожан. Ніколи, навіть за Всеслава Старого, не збиралося в роського воеводи стільки воїнів. У господарстві готове все, але кожному знайшлася робота. Розбирали стріли із запасу і, загортаючи в шкуру, в'язали снопами по чотири десятки.

Так стріли возять у тороках 1 при сідлі для поповнення сагайдаків. Майстровиті виготовляли нові стріли — в бою стріла зайвою не буває. Сухими клиночками підбивали обухи сокир та насадку списів. На точильних кругах гострили мечі, ножі, шаблі, сокири. Працювали завзято. Про хозарів — ні слова. Пусті балачки ослаблюють душу. Для бою рід годує слобожан, слобода головами платить за харч. Так було і є.

Воевода не звик говорити неправду. А Колоту весело. Це він, блукаючи в пошуках налитих потаємною силою трав, помітив у степу за Туровим урочищем хозарський загін. Також він, передавши звістку Всеславу, хитро навчив друга мовчати. Та випробувати вигаданою звісткою єдність роських племен намислили обидва. Відповідати одному Всеславу.

Сонце котилося до полудня, коли до броду вирвався вершник. Замучений довгою скачкою кінь впав у воду. Не встиг ще другий Ратиборів посланець пішки дошкандибати до слободи, як Всеслав упізнав Мужка і зрозумів без слів. І з прикрістю подумав: накликає самі.

Мужко менше ніж на день відстав від першого посланця. Побачивши на власні очі хозарське нашествя, він гнав коней і себе нещадно.

Ще день, два чи три, але не більше шести днів можуть закурити багаття над Пороссям. Понад два десятки сотень людей, степових, жорстоких, неприборканих, ідуть на Рось з єдиною метою грабунку. Чи не доведеться роським градам знову розвіятись попелом? Чи не залишаться від роського насіння поодинокі люди, як

билинки на вибитому пасовиську?

Тьмаві вицвілі очі князь-старшини Велимудра: стареча вода погасила ясність зору. Бурі плями, наче осінні листя, налипали в тріщинах сухих зморщок. Ніщо не миле старому, його серце закрилося для руху любові, радості, жалю, співчуття до чужого горя. Велимудр залишився самотнім. У своєму роду між своїми кровними він жив спогадами і правив родом звичкою до обряду правління. Себе ж він тримав у житті силою волі, єдиною силою, якої не забрала стареча немічність.

Виставивши косим горбом спину,— як давно спина перестала гнутися і коли наріс горб, князь-старшина не

Тороки — мішки, суми, сакви, підвішені до сідел.

14 В. Іванов

417

пам ятав,— він топтався на роському погості. Було неприбрано, пора б звеліти прополоти під богами. Та часу немає— хозари із степу йдуть. Задерев'янілі ноги старого плуталися в бадиллі трави. Обидвома руками Велимудр чіплявся за князівську патерицю. Переступить, витягне зав'язлий кінець із залізною, як у списі, насадкою, далі переступить.

Немічний старий кабуляв по коліна в траві біля дубових підніж покровителів племені. Стомився він, ой як же стомився!.. Йому треба згадати щось, надзвичайно важливе, надзвичайно потрібне. Якби згадати, більше він не забуде. У вухах свистить, наче близько щось летіть. Велимудру чується звук: "Ті-лі, ті-лі-лі, лі-лі, ті-лі..."

Знайомий звук, такий знайомий. Та — заважає, заважає. Зараз Велимудру треба зосередитися, пошукати, згадати головне. Ось ще трошки, і пригадається.

"Ті-лі-лі, ті-лі, ті-лі-лі-лі..." Клейкою павутиною тяглася, виляся без розриву дитяча пісенька пастушої сопілки. Дерев'яна дудочка мала й тонка, її голос ледь дужчий за комариний писк, але чути його далеко — наче пташиний свист. Зблизька голосом легко заглушити сопілку. Але вдалині буде чути не голос, а сопілчаний перелив.

У траві, за спиною Велимудра, сидів білочубий хлопчина в полотняній сорочці. Стежачи за пращуром, коли б той не спіткнувся, не впав, хлопчина пищав на дудочці.

Імен багато, хіба всі втримаєш у голові. Не силкуючись запам'ятати, князь-старшина звав кощія-прислужника Малом — від малого. Друге літо ходив Мал за князем, подужчав. А Велимудр геть висох. Мал його міг підняти на руках, хоча головою діставав тільки до підборіддя старця.

Для родовичів Велимудр — князь, для Мала — клопіт. Вони все разом і разом, старе перемішалося з дитячим. Старий собі нашепче, Мал по-своєму зрозуміє.

Під накриттям для гостей на лаві лежали мішечки з полотна. В них запас харчів: печений хліб, піхане просо, цибуля, сушена риба, зав'ялене м'ясо, сіль, виміняна в ромеїв. В огнищі домлівав шматок м'яса в розтертій кашці. Переставши свистіти, Мал побіг до огнища глянути, чи не готове варево. Помішав, скуштував — чи м'яке? Зубів у Велимудра зовсім немає.

Сопілка змовкла, і князь-старшина згадав, що хотів. Усе життя він прожив у страху.

Завжди в ньому було дві людини: одна боялася, а друга ховала ганебне почуття. Нікому не признавався, нікому не признався б, але дні

були отруєні. Звик, не давав волі страхів, жив, як усі. Думав, хіба не всі бояться, хіба не всі ховають і від себе, і від інших думку про марність життя, яке завтра насильно відберуть. При звістці про хозарів Велимудр відмовився від старшинства, щоб не заважати родові своєю безпорадною немічністю. Нехай відбиваються як уміють. Життя Не любе, потрібен спокій, щоб у спокої відійти. Найстрашніша смерть — від звіра. Звір тіло шматуватиме, не дасть померти в спокої. Нема страху, є злість на степових людей за те, що не дали померти в спокої.

В гіркому безсиллі Велимудр заніс руку на Дажбога. Мірився в лице покровителя слов'ян гострою патерицею і шептав:

— Ось я тобі! Я тебе не боюся... Кинувши ложку, Мал підбіг до старого.

— Якби я спізнився, ти б, гляди, й обламався! Додивися за тобою, старий ти, старий...

Велимудр ухопився¹ за підніжжя бога, відштовхнув хлопчину. /

— Заважаєш ти! — і, як списом, штрикнув гострим костуром.

Мал присів метким вовчечам. Залізо, ковзнувши по плечі, до крові подряпало шкіру. Мало не вбив злий дідуган.

Не вперше хлопчина викручується від костура. Він не сердився. Дванадцятилітня нянька біля столітнього дитяти, хлопець вважав себе розумним за двох. Як ніхто, він знав жалюгідну немічність князь-старшини, жаліючи його любов'ю сильного до слабкого. Міг би Мал забрати костур, давши Велимудрові просту палицю. Замість того хлопчина насторожився, готуючись викрутитись від другого вдару. Ні, задихнувшись від натуги, Велимудр опустил патерицю. Голова затрусилася, а тьмяні очі проясніли.

— Ходімо, ходімо,— покликав князь.

Міцно обнявши старого, Мал повів його до огнища. Наче нічого між ними не сталося. Волочачи костур у лівій руці, правою Велимудр гладив хлопчину. В незграбних рухах сухих кісток, обвитих в'ялим м'ясом, була особлива ласка. Слабкий просив прощення у сильного. Мал думав: "Гарячий ти ще, а якби ти влучив мені в серце, хто б тебе доглядав? Пропав би ти, як курча".

Кашка добре розімліла. Велимудр розтирав їжу голими яснами, і його обличчя ставало чудернацько-широким, а сива в прозелені борода стовбурчилася до обвислого носа.

14*

419

Мал витяг м'ясо, відділив м'якуш, дрібно його покришив, натер цибулею, підсолив.

Князь-старшина чекав терпеливо. Не бурчав, як завжди: "Я сам собі, я сам усе, що я тобі, маленький, чи що!" Хлопчина розумів, що пращур розм'як, шкодуючи, що вдарив костуром. Такий уже він — гнівливий, але одхідливий. У лазні от як? Б'ється, штовхається. Сам! Сам! Потім стомиться і ніби не помічає, що його миють. Вони, старі, такі вже.

Нагодувавши Велимудра досита, Мал вишкріб ложкою горщик, щоб не пропало даремно й крихти. Мішечки з припасом забрав із лави і підвісив вище на дерев'яний кілочок, а то миші струблять.

— А ходи сюди, ходи сюди ти,— покликав пращур. Обнявши Мала, він почав говорити. Ледве, ледве, через

одне слово на п'яте, розумів Мал, наче й не по-роськи мовив дідуган.

Велимудр скаржився на викиднів, які з літа в літо все більше плодяться, а липнуть вони всі до Всеслава. Хозари прийшли, поб'ють росичів. Всеслав хозарів поб'є, слобода владу забере. Роди ослабли нині. Не буде вольготності градусів.

Надто мало із слів Велимудра дійшло до хлопця — все погано, і більше нічого. Чіпляючись за Мала, старець вивершував своє промовляння.

— Ти метикуй, розумій,— твердив Велимудр,— ти утікай одразу, утікай. Сам. Не плутайся між хозарами й нашими. На Прип'ять ступай. Нашої мови там люди. Тебе приймуть у рід. На Рось і не подумай повернутися.

— Без тебе куди мені? А ти і на рівному ледве бредеш, ти через ліс не пролізеш. Ти й на коні сидиш, тільки коли тебе з обох боків підпирають,— безжально корив старого Мал.

Велимудрова рука знайшла вухо неслухняного. Не гніваючись, Мал відвів покоцюрблені, холодні пальці і суворо погрозив:

— Щипатимешся, я відсунуся, щоб не дотягтися тобі.

— Гаразд, не буду,— змирився Велимудр.— Гордий ти. Я тобі кажу: втікай. Не розумієш ти...— Пращур признався: — Якби не було нікого, то і я славно б помер. Усі ви, живі, мене тягнете, померти не даєте. Буду сам — і спокій. Ліс шумить, нема живих, нема ні страху, ні опіки нема...

Сутінки впали на ліс. Велимудр почав зовсім нерозбірливо збиватися у словах. Занудьгувавши, Мал підвівся; старий впіймав його за ногу:

— Ти, ти куди? Спати будемо, я з тобою спатиму.

Разом з ніччю до Велимудра приходив останній страх. Давній старий боявся сну, жахався, що в сновидіннях розірветься нить осоружного буття і душа відійде непомітно, обманувши спляче тіло. Ночами хлопчик грів заляклу в спину пращура. Дрімаючи, Велимудр впадав у тугу, лякався і мацав за собою: чи не втік ненависний і улюблений хлопчина?

Мал бачив сни, ніби живе в слободі, рубає хозарів гострою шаблею, скаче на лютих конях. І поставав перед ним воєвода Всеслав, великий і прекрасний, мов живий образ Сварога, що дивиться на степ із священного дуба.

2

У зелених заростях вікового осокара затріщали покручені гілки. Упав сухий сук. Ратибор важко сковзнув униз. Згори ще сипалося листя, а Ратибор був уже в сідлі.

Четвертий день минає, як хозари гоняться за роським дозором. Четвертий день минає, як слобожани відходять, не даючи загонщикам обійти себе і взяти в зашморг облави. Росичі могли б зникнути, відірватися, але Ратибор не хоче. Хозарські

кіннотники побоюються надто далеко випередити свою основну силу, а основна сила не може покинути обоз. Усе Ратиборові зрозуміло. Розуміє він: адже й хозари знають, що росичі спроможні втекти. Якщо не зникають, виходить, щось замислено.

Так гралися, так граються в степах у давні ігри. Без закону, без правил, без домовлянь. Виживає той, у кого швидша думка і чіє тіло слухняніше волі.

Росичі знають, що хозари, досягши гори, розпізнали сліди. Багатоденна стоянка — не підбите сухою травою і пухом куропатчине чи стрепетине гніздечко, яке ховається в мілкій ямці. По слідах на стоянці легко порахувати і людей, і коней.

Першої ж ночі хозари пробували випередити слобожан. Ратибор обдурив, скорочуючи час ночівлі. А вранці хозари опинилися неподалік, і слобожани дали їм подивитися на себе. Гра затяглася. І хозарам, і росичам доводилося давати перепочинок коням.

Узгірки, крутосхили, виярки та вибалки — степова дорога не рівна. Літо стояло в повній силі, короткі ночі були теплі, вдень степ дихав жаром, як огнище з живим вугіллям під попелом. Від поту гнідий кінь ставав вороним. З вудил спадала біла піна. На вершниках одяг відволожувався і розмокали ремені.

У балках-виярках настояні полинові пахощі степу перебивалися трав'янистим тліном, так палюче сонце спікало схили долів. Невгамовним стрекотанням зелені і бурі кони-ки-стрибунці славили спекоту розпаленої землі, вночі цвіркуни здіймали повсюдний галас.

На зупинках з животів у коней струминками стікав піт, прозорий, як сльози. Напували коней тільки на ходу, даючи вмочити губи в струмок на броді. І одразу гнали далі. Якщо розгарячілому коневі після водопою дати перепочинок, кінь застудиться, а вершникові без коня не уникнути загибелі.

На третій день слобожани зміркували, що хозарські переслідувачі далеко відійшли від своїх. Було видно два табунці погоні. На високих місцях, доступних для ока здалеку, Ратибор стримував своїх, заманюючи хозарів можливою розвагою. Нині, на четвертий день, дозор відходив, зухвало показуючись раз у раз. Хозари додавали ходу. З осокура Ратибор бачив, що за ними гналася одна зграя. Ті, в кого були коні слабші, відстали далеко позаду.

Уже пішли знайомі місця. Степова дорога бігла лисою гривою, горб якої живив два річкових витоки: інгулецький та інгульський. До Рось-ріки звідси залишається верстов сто сорок. Не щадячи коней, можна за день встигнути до Турового урочища.

Ліворуч і праворуч підбігали узлісся, обіцяючи прихисток слабкому, а степ, вільний від доброго захисту дерев, язиком вигинався. Звивайся, звивайся, зміє-дорого, а ведеш ти всіх, хто забажає, прямо на Рось!

Ратибор притримував своїх коней, і слобожани слухняно рівнялися на старшого. Хозари насідали, в їхній громадці вже вирізнялися окремі вершники. Виступ лісу ненадовго затулив виднокіл. І коли дорога вийшла знову на пряму, стало дуже помітно, як наздоганяли степовики. Тепер їх можна полічити всіх безпомилково, не переплутуючи верхових коней з пристяжними. Ратибор звелів:

— Стій, міняй коня!

Пересідлювали коней на очах у хозарів, і з місця рушили ступою. Верстви за дві поспішала згряя загонщиків, не по сліду, а назирцем. Махали нагайками, квапилися. Бачили хозари, як слобожани, помінявши коней, не змогли відірватися навіть на свіжих.

Наближається верхів'я витоку Інгула, першого, якщо рахувати від Росі. Діброви стиснули степову дорогу до вузької прогалини — знайомого росинам горла зміїного шляху. Незабаром буде звуження, де від лісу до лісу не більше чотирьох сотень кроків.

Степові люди збивалися в купу для удару. Задні підтягувалися, передні притримували, не забуваючи про обережність. І слобожани дали волю коням.

Свіжі коні знялися, і тонкі трави не встигають зігнутися. Наче в билинках, народилися великі сили і кидають вершників усе вперед і вперед. Уже не скачуть, летять над степом прекрасні вершники.

Поворот і ще поворот. Вітер вихоплює тупіт, і, як із пращі, назад шпурляє тверде каміння ударів. Ось і потрібне місце! Ратибор закричав, вказуючи лівору^ . Слобожани птахами пурхнули до узлісся, міцно тримаючи повіддя і стискуючи коліна, щоб коні не побилися об дерева. З півслова зрозумівши волю старшого, кожен закріпив оголів'я пристяжних коней за дерево. І погляд уже в поле, і стріла вже на тятиві. Чекати, видно, недовго.

Гарячий піт струменить по кінському тілі, кінь не поворухнеться. Він жде, знаючи надзвичайною єдністю з вершником, що замислено справу і справа повинна здійснитися. Повільно впирається жало ґедзя в тіло припишкового коня, повільно наповнюється кров'ю сіре черевце лютого мучителя. Він байдужий до людей, він хоче насититися і відкласти яєчка, щоб продовжити свій рід невідомо навіщо.

Миті неперушні, як вода в річковій заводі. На верхівку дуба, побитого громом,^ упав ворон. Він був такий же чорний, як суки, обпалені гнівом Перуна. Птах з напівпіднятими крильми був схожий на чоловіка, що звів угору плечі. Ворон не вірив людям, які зачалися внизу. Блистячи гіркою ягодою ока, він був готовий утекти. Він знав — людина не бере ворона. Та все ж боявся. Погано тому, хто мучить себе зайвими^ острахами — від зайвої обізнаності. Поганий з нього буде воїн. Через скупість душі він намагається так вчинити, щоб здійснити замислене без утрат. І — все втратить.

У тиші мерзлякувато тремтіли лякливі листочки сором'язливих осик. Не стримавшись, кінь ударив хвостом.

Тверде пасмо перетяло роздуте черевце ґедзя, бризнула кров.

Пролунав звук труби. Хозарин, надувши щоки, деренчав у порожню кістку. Кликав своїх, підганяв.

Сонце світило слобожанам у потилицю, хозарам — в обличчя. Хозари скакали купно, давши коням повний розгін. Гадали степові, що наздоганяють стомлених, слабких кількісно росичів. Поспішали прямо на сонце.

Умій вибрати засідку, знаючи і вітер і світло, на кого б не засідав: і на звіра, і на людину!

Наче опускаючи з розмаху сокиру з гуком-видихом — га! — слобожани всім тілом метнули Перші стріли. Ще сікла жильна тятива дублену рукавичку — захист лівої руки, а права вже клала нову стрілу, вже тягла-рвала тятиву. І вигинається тугий лук колесом, над вухом зривається тятива з пальців. І знову вслід стрілі рветься з грудей чи то зітхання, чи то вигук. Ніхто не бачив, як від бойового гніву постаріли молоді обличчя.

Стріли йшли густо, важкі, міцні, з пером весняного дебелого гусака. Хозари падали. Падали й хозарські коні, збиті вуздечкою, яку тягли мертвіючі руки. Роські стрільці, не скліпнувши, брали ціль, високо піднімаючись на стременах.

Росичі робили справу, вкладену в розум і в руки тяжкими роками науки. Убивали на смерть тих, хто хотів їх убити. Жоден хозарин не проскочив мимо засідки, жоден не встиг повернути. Вперед помчали коні без вершників, назад не повернувся жоден, як завжди.

Хтось із збитих хозарів спробував встати. Меч довершив побоїще.

Швидше, швидше! Ратибор пам'ятав про другу зграю хозарів, що відстала позаду.

Слобожани виривали з тіл дорогі стріли. Власники чудових швидких коней, на полі бою полягли хозарські багатії. Невзятою залишиться багата здобич — часу немає зовсім. Кваптесь, кваптесь! Гинуть після удачі воїни, які забувають про себе від жадібності. Поспішаючи, слобожани хапали хозарську зброю. Голосно закликав Ратибор розбирати пристяжних коней, які харапудилися від запаху крові.

На полі, де було колись городище довгоруких людей, від росичів шарахнулися хозарські коні. Збившись до купи, вони тяглися до трави. Слобожани розвернулись і погнали живу здобич.

Ратибор знав, що хозари обов'язково спиняться біля тіл своїх, та все ж відчував на своїй спині хозарську зграю, Молодий ватаг хотів зберегти чистою бойову удачу.

Поривно скакали шпаркі коні, всією силою кісток, м'язів і дихання. Попереду мчали, пришпорюючи себе порожніми стременами, хозарські коні.

Лиха дорога, незліченно разів полита кров'ю, дико й потужно бігла назад від людей.

Вітер, остуджуючи гарячі тіла, свистів у вухах, сповнюючи роздуті ніздрі чистим повітрям лісу й степу.

Були вольная воля, розгул, бойова забава. Ніхто не думав про смерть, і всі були однаково безсмертні — люди й коні.

3

У кожному домі Поросся є зброя, з покоління в покоління надбана турботами господарів. Є при звичаєність до зброї, є любов до неї. і

Кожен росич, відбувши свій час у слободі, звідти разом з воїнськими навиками виносив доскіпливе знання зброї, виносив непозбутню залюбленість не в будь-який, а в чудовий спис — однорогу рогатину на міцному ратищі, в лук тугий, в надійну стрілу. В зброї цінував не красу, не вишуканість, а вірність. Вийшовши на поляну, росич умів милуватись стрілою, випущеною в вишину, до самої хмари, дивився, як вона,

повернувшись з високості, летіла назад і важко впивалася в рихлу землю. Чудово!..

Обтесавши і розпаривши в'язову дошку, житель Поросся витягував розм'якле дерево, гнув, вигинав, вимайстровуючи довгий щит для пішого, круглий — для кінного бою. З копит своїх коней і диких тарпанів, з лобових кісток биків, корів, турів виточувались бляхи. З них, з копитного рогу, із залізних пластин так уміли набрати луску на обладунку, що лежала вона, як на рибі,— шкури не видно.

Любо росичеві вільно творити вільною рукою. Бідний і слабкодухий неумілий лінивець, який не знав щастя володіти воістину своїми речами. У нього немає нічого свого. Він голий. Він, мов євнух, про яких розповідають ромейські купці на Торжку-острові.

В перших враженнях дитини разом з любовно зробленим домашнім начинням, оздобами та іграшкою, разом з плугами, боронами, вилами, граблями у дворі нерозлучно була присутня зброя.

На стіні висів батьківський обладунок, випнувши груди і чудернацьки розчепірівши боки з ремінцями-хвостиками. До них тяглося дитя, коли кішка втікала від надокучливих дитячих рученят.

І запам'ятовувався перший запотиличник-наука: дивись очима, а не руками.

Роське військо стало за Россю, верстви за три від броду Виявилось воно кількістю меншим, ніж могло бути. З десяти родів тільки вісім вислали підмогу слободі. Свої ж зрадили, свої ж ударили з тилу, помисливши, як чужі. Кого тут винуватити, князь-старшин? Невелика в них влада, ніщо вона в порівнянні з вільністю роду. Рід терпить владу старшого, поки хоче. Два роди, які в страшну годину відверто відмовилися від спільноти, вирішивши оборонятися в себе, з-за градських тинів, були з дальніх за місцем від південного кону племені.

Ілвичі і каничі вчинили ніби й по-чесному. Від ілвичів прийшло шість десятків слобожан, від каничів — чотири. Ще сотня мечів — підмога велика. І яка мала, якщо зважити, що п'ять сотень могли б прийти, і шість набралось би, і сім...

Хозари ще не пили води з Росі. З Турового урочища вони вислали вперед сотень дві вершників, і ті, помітивши росичів, відійшли без бою. Досвідчені в набігах, хозари оцінили засідку, влаштовану Ратибором знахабнілій погоні, і повторно потрапити в пастку не забажали.

В пішій частині роського війська стояв ромей Малх. Дивним і диким йому було все. Один між чужих, за чужих буде битися і за них, коли так долею судилося, покладе голову. Його шия ще нила від аркана. Бредучи узліссям, Малх уперше за всю дорогу від Хортиці-острова помітив чорний пояс на стволі берези від зрізаної берести, побачив пеньок від зрубаного дерева. Люди близько. Несподівано щось упало на плечі. Силкуючись зірвати зашморг, Малх задихнувся. Опритомнів він міцно зв'язаним і зустрів чийсь недобрий погляд. За маскою молодого обличчя ховався чоловік, що сягнув мудрості жорстокого життя. Воїн скручував чорний, як вуж, волосяний аркан, спритно накидаючи петлі на лікоть і відігнутий палець.

Малх заговорив роською мовою. Ловець здивувався, спитав про хозарів. Про те ж

спитав Малха і Всеслав. Ромея впізнали кілька слобожан, що побували навесні на Торжку-острові. Воевода дозволив прибулому чоловікові залишитися.

Слов'янський табір розкинувся відкрито, під вартою дальніх і ближніх дозорних і спостережників на вершинах дерев. Зустрівши Ратибора, Малх потягнувся до нього, як до друга, намагаючись пояснити причину втечі від своїх, і сам збився: хіба вільному можна зрозуміти складні закони імперії, що розчавлює совість?

— Виходить, ти вигнанець,— дійшов висновку Ратибор. Малх розумів суть відвертого слова. Вигнанець — мов

пташина, гола, позбавлена пір'я.

— Буду битися за вас,— мовив Малх. Він бажав завоювати не милість, а право жити між слов'янами. З волі Всеслава Малх опинився в пішому війську і зараз спостерігав, як хозари готувалися до бою.

Покритий повстю, із суцільними колесами на зріст людини, за тисячу років не змінювався віз кочовика, і Малх знову згадав Есхіла. Хозари оточили свій стан сотнями возів, утворивши міцну стіну, їхні стрільці могли бити знизу, прикриваючись колесами, як щитами. Обозних коней хозари відігнали до Турового урочища пастися на незайманих травах. Табун зник, і хозарські воїни почали виїжджати з табору, шикуватися трьома полками. Помилився Ратибор у своєму рахунку. Тільки війська, яке готувалося до нападу, було тут сотень не менше двадцяти п'яти. В таборі теж не самі жінки з рабами залишилися. Табун обозних коней погнало сотень три табунників. Всеслав налічив, що понад три тисячі хозарів-воїнів прийшло на Рось.

Кінні товписька хозарів закручувалися клубками, наче роячись, хвилювались, як "та степова трава під вітром. Ось рушили трьома тучами, непомірно велетенськими для росичів, з яких ніхто ніколи не бачив такої сили-силенної вершників одразу. В різних місцях сторожові слобожани трубили тривогу в роги. З високого дерева князь-воевода Всеслав— птахом злетів униз, і князів коновода заквапився допомогти князеві стягнути ремені обладунку.

За ніч піші слобожани набили перед собою ряд гострого кілля. Низькі, до половини стегна, шпичаки заховалися в траві. Праворуч від хозарської кінноти військо прикривалося лісом. Піші ще не могли бачити хозарів. В чеканні хтось дрімав, розкинувшись, хтось розмовляв з товаришем, і Малха вражала всезагальна байдужість, як йому здавалось. Позаду прокричали наказ:

— До бою готуйсь, до бою, до бою! Тятиву натягни, тятиву!

Військо заворушилося. Переступали з ноги на ногу, перевіряли, чи легко меч вийде з піхов, чи зручно висить сокира-келеп, обмацували руків'я ножа за халявою, підтягували сагайдачні перев'язі, щоб сагайдак, піднявшись над лівою лопаткою, сам підставляв оперені борідки стріл. А тоді тільки гнули лук і натягували тятиву. Недалеко від Малха був знаменитий стрілець Горбий. Горбий сидів на ослоні. Років п'ятнадцять уже, як перестали скорятися йому ноги, він переміщав своє тіло на милицях. І так дужі руки стали міцними, як ковальські обценьки, і Горбий міг запустити стрілу на відстань, нікому не доступну. Дивлячись на каліку, багато хто зло згадував здорових, що

залишилися дома. Та ніколи було замислюватися над цим. Помітили піші, як над травою з'явилися хозарські полки. Розрізнялися голови коней і людей. Хозари скакали щільним і широким строєм. Над тим багатолюдям на невидимих ратищах тріпотіли, наче яструби в польоті, пучки кінського волосу і шматки яскравих тканин, бойові прапорці. Слов'яни приготувалися 'до стрільби.

Залишалося хозарам пройти не більше верстви, коли вони стримали коней. Три полки зупинилися, рівняючись стіною, а ті, кому не вдалося одразу завладати надто норовистим конем, скакали перед щільним строєм, щоб, ніби скарані, стати збоку.

4

Як завжди перед боєм буває, між хозарами і слов'янами залишилося незайняте, нічийне поле. Ніби обгороджене, хоча стін немає, воно заборонне на час, якого ніхто не знає.

Першим зважився хозарин. Він спроквола виїхав із середини хозарської кінноти. У чорному залізі лат він здавався широким, як бочка. Хизуючись вмінням верхової їзди, хозарин підняв коня на дибки і змусив його пройти на задніх ногах кроків сто. Потім, давши коневі волю, поплескав його по шиї, і той, безтурботний, потягся до руки за подачкою. Неквапливо хозарин наближався і зупинився на відстані, безпечній від стріли. Боець підняв списа, вимагаючи бою. Наче краплини роси іскрилися на його низькому шоломі, іскрилося і оголів'я коня. Знатний хозарин шукав суперника для герцю.

Від людей роської мови виїхав простий на вигляд вершник, в копитних латах, в шоломі з турячого черепа. Їхав просто, не показуючи свого їздецького вміння, прямо на хозарина. Той рушив назустріч, але дугою відхиляючись до своїх. Було зрозуміло, що досвідчений воїн остерігається, аби в двобої ненароком небезпечно не наблизитися до роських стрільців.

І місце, і пора дня змушували роського воїна стати на бій обличчям до сліпучих променів сонця. Хозарин штовхав і штовхав коня, поки тінь шишака не лягла між вух скакуна.

Нахилили списи. Уже на скаку росич перекинув круглий щит зі спини на ліву руку.

З місця обидва ринулися водночас. Великі, важкі вершники зірвалися птахами, без розгону, на повний розмах. До цього слов'яни привчали бойових коней. А степові коні інакше і не могли розпочати скачку. Можливо, під росичем був степовий кінь, захоплений минулого літа в хозарського загону. Можливо, цей кінь народився в одному табуні з конем хозарина. Дивовижні шляхи і коней, і зброї.

Налетіли один на одного беззвучно. Кожен зумів зустріти гостряк списа серединною бляхою щита, списи відкинуло вгору, і розгін розлучив бійців.

Росич раніше повернув коня, та, ставши обличчям до бою, виждав хозарина. Він шукав рівного бою і дав супротивникові оговтатися.

Знову поскакали. Зіткнулися. І що це? Росич списа випустив? Між пішим військом знявся крик — і змовк. Під хозарином кінь спіткнувся. Напевне, вершник невдало зустрів списа свого противника. Униз відбив, і він поранив коня.

Широке поле, високе небо. Під небом людей на полі зібралося, скільки ніколи не сходилося сюди від сотворін-ня світу. Та для всіх ніби лише одна людина на цьому полі. Для слов'ян — росич, для хозарів — хозарин.

Хозарин легко і спритно зіскочив з коня — до того, як той повалився на бік. З хозарського війська вискочили вершники, але тут же повернулися: росич спішився так само швидко, як його противник. Рівний бій.

Хозарин, недбало звівши ліву руку з круглим щитом, пішов на піший поєдинок. Росич квапився, широко ступаючи. За ним, як собака, йшов кінь. "Наш без щита, без щита!" — кричали біля Малха. Ромей вдивився. Ні, росич зі щитом, але щит закинутий за спину. Чому? Поруч прозвучало незнайоме слово: обидворукий. Що воно означало?

Пояснення виникло само. Бійці зішлись. Брязкіт, тріск, щось майнуло, і хозарин упав, наче громом уражений. Зметнувши його тіло перед сідлом, росич уже скавав до піших. Його впізнали. Це воєвода Всеслав вийшов на бій простим, як найбідніший, що не мав залізного обладунку, переміг ворога чесно, груди в груди, без підступу. Не в латах сила, а в твердості серця. Піші кричали:

— Слава князеві, слава Всеславі всім!

Добра прикмета. Другий раз беруть росичі хозарську кров, краплини своєї не давши навідин. І — назавжди серед росичів був звеличений князем слобідський воєвода.

Нові хозари виїздили на поєдинки, нові росичі приймали виклик. Малх хотів був узяти участь, він сподівався на свою вмілість, поєднану із спритністю міма-жонглера, та пішими хозари не билися.

Ромей хотів битися за чуже знамено. Він не знав свого. Всі були чужі. В легіонах він думав про плату солдата, про здобич. Ніщо інше не вабило. Перемога, захоплення табору противника знаменували не успіх імперії, не спільне благо, а можливість захопити здобич, за яку скупники дають срібло й золото. У військах імперії побутовали розповіді про надзвичайне збагачення солдатів. Називали імена легіонерів, які придбали собі вілли, жінок і скоротали дні в пишних розкошах, оточені рабами. Письменники вигадували такі історії — це Малх знав. Мрія про багатство робила легіонера імперії ослом з байки, який біг за в'язанкою зеленого бур'яну, причепленою до кінця дишла. По суті, людина любить бути обманутою, злидні вміють наряджатися в пишноту слів. Багатіли базилевс, полководці, скупники. Якось євнух-сановник, прибувши в армію з Візантії, звернувся до солдатів з декламаціями про любов до вітчизни. Оратора осміяли. "Тут все інакше", — думав Малх, спостерігаючи за боєм воїнів. Здалеку і чужий, він не міг розрізнити, де росич, а де хозарин.

Та ось одиночних вершників наче вітром з поля здуло. Залишилися в траві тіла людей чи коней, не розгледити. У хозар загули бубони, протяжно захрипіли роги. Вигинаючись, тріпочучи вусами списів, вираюючи розблисками зброї і майорінням прапорців, хозарська маса рушила до поля.

Тісний стрій кінноти з'їдав степ. Тисячі копит збивали трави, не піднятися їм більше, стоптаним, поламаним, розчавленим, втовченим у землю. _

Нічого не залишилося від степової дороги, всю її зайняли хозари, і бігли їхні коні і мчали хозари, наростаючи і все підвищуючись. Зараз вони постануть над роськими стрільцями валом кінських морд, валом рук, щетинистих списів і шабель.

Сонце завмерло в небі, час спинився, нічого не було в світі, окрім безмежно наростаючого, як воля долі, наступу буйного, нестримного, ніким ще не приборканого Степу,

Малха отверезив близький звук, схожий до гудіння товстої струни. Горбий, розставивши мертві ноги, навсидячки пустив першу стрілу. Від напружених м'язів його спина здавалася горбатою. Знову зігнувся незвично важкий лук з турового рогу. Пора? Старшини закричали:

— Бий, бий, бий!

Не стало чути тятив, їхній спів потонув у викриках стрільців.

З вереском і свистом летіла хозарська кіннота. Хозари кричали:

— Харр, харр!

У їхньому бойовому кличі росичам вчувалося каркання хижих ворон. Ще швидше металися руки стрільців до сагайдака і до тятиви.

Малх не міг змусити себе прицілитися і пускав стріли як у воду. Йому здавалося, що він б'є в грізний вал, яким Чорний Понт нападає на берег.

Стрільці самовіддано рвали тятиви. Не веснами, не місяцями і не днями рахувалось нині їхнє життя, а стрілами, які вони ще встигнуть випустити до того, як хозари наступлять на голову.

Роська кіннота чекала, причаївшись за східною околицею поля, в кущах ліщини й глоду, серед лип, лапатолистих кленів, гостролистих ясенів. Всеслав кинув кінних, коли хозари в бойовому пориві відкрили йому свій бік.

Правлячи ногами, як уміли вони спонукати своїх коней, росичі з ходу пустили в дію луки. Пправе хозарське крило загаялося, загнулося і елітно потекло назустріч.

Скоряючись повелінням Всеслава, слобожани з дивовижною швидкістю збилися в кулак перед ударом. Коліно в коліно, виставивши списи, росичі врізалися в хозарів.

Бій кінних навальний, швидкоплинний до очманіння, думка відстає від тіла, слова не встигають виказати дію. Земля хитається, дрижить під ногами коней, наче її твердінь чаклунськи перетворена на збрижену хитавицю. Метаються привиди, миготять лиця, руки, гриви, роззявлені роти. Чоловік відданий не свідомості, а вихрові навиків воїнської науки, в ньому все сповнилося чудотворної сили, він блискавиця, він не думає, але знає, вільний від думання, він одразу скрізь і в усьому.

— Рось! Рось! Харр! Харр!

Хіба можна, хіба треба думати, де залишився спис, хіба не сам меч у руці, хіба не само рубає і коле залізо! Пера-гудзи бойової палиці ламають хозарський шолом, а ліва рука рубає й рубає. Права трощить палицею або келепом уже не шолом хозарина, а кінську голову, захоплену убивчим півколом розмаху.

Стискаючи коней обценьками колін, слов'янські вершники летять над сідлами, незвичайно високі, і, обидворукі, косять, косять і косять.

Поле розхитується вгору-вниз, вгору-вниз. Геть перекошилося поле, і в захваті бою серце палає.

Тихий бій!.. Нема тріскотні, брязкоту, нема криків людей і храпу коней, немає стогонів і зойків, усі звуки відстали, миті відскакують у небуття, мов прах від копит.

Білими пушинками, такими легкими, що на них могла б заснути лише невагома душа, тополиний пух збивається в затишні від вітру місця. Піднесіть вогонь — пух, спалахнувши, зникне вмиль. А в кожній же пушинці ховається насіннячко, з якого може вирости багатосаженне дерево. Так у тихому для учасників бою палає єдиний в своїй силі племін. У ньому згорають, не дізнавшись про своє зникнення, життя людей.

Росичі знали хіба що з оповідей про бойову зустріч з таким багатолюддям степовиків. Всеслав роками розмірковувань сам домислився, як вести бій із степовими людьми.

Він знав, що степові всі особливо вправні воїни в перегонах і в рубці, добре метають стріли із сідла і списом можуть вигравати, як журавель дзьобом. Степовик народився і вмирає на коні. Але степові свавільні, б'ються без строю, табуном. Двадцять років Всеслав готувався до великого бою із Степом, вірячи в силу єдності роської кінноти, вірячи в стійкість і високу майстерність роських стрільців.

Для воеводи нинішній бій не був ані тихим, ані примарним. Всеслав, скоряючись традиціям і звичаям свого часу, прийняв двобій як необхідність для звання вождя воїнів. Змінивши прості лати на залізні, покрившись кованим шоломом, Всеслав став камінно спокійним. Як пастух, він провадив череду залізних биків — слобожан, спрямовуючи, вів, посилав, маючи у винагороду сліпу слухняність воїнів.

Росичі, опам'ятавшись після першого вдару, не встигли здивуватися порожньому полю, куди вони вискочили, пробивши хозарський полк, як знову були кинуті в січу. І лише мало хто з воїнів розумів, чому зараз перед ним були спини, потилиці хозарів, кінські хвости, а не хозарські обличчя і конячі морди. Адже це вони, волею Всеслава, описали в полі напівколо і вдруге вдарили на хозарів, що вже змішалися, втратили розмах. З торжеством подумав Всеслав про свою правоту, про правильність складно надуманого, із сумнівами винесеного рішення, як битися. І з гнівом згадав про своїх і про сусідів. Якби в нього було зараз хоча б сім, нехай навіть шість, сотень кінних, він розбив би всіх хозарів на цьому полі, як орел б'є табун гусей, як один камінь побиває цілу купу глиняних корчаг.

Єдиний глядач, який міг правильно оцінити бій Всеслава, був ромей Малх. Удар кінних росичів, розметавши праве крило хозарів, змусив решту завагатися і повернути на допомогу своїм. Малх розумів, що хозарські полководці перебільшували силу роської кінноти. Та й що могли вони бачити з глибини свого строю! Піше військо ще било стрілами хозарів, які майже досягли кілля, а передні хозари вже напоролися на невидиму перепону. Але їхній порив був зупинений не кіллям, а хаосом, що зчинився, наче з волі богів, серед власного війська. Малх бачив усе і думав: "Які могутні сили визрівають далеко від кордонів імперії, в місцях, про які відомо одне — тут живуть варвари..."

Роська кіннота зникла. Сонце, хиличись до заходу, вирішило за хозарських полководців. Підхопивши тіла товаришів, хозари безладно відходили до свого табору. Вночі кіннота не б'ється. Роські піші стрільці пішли на нічийне поле нищпорити в траві, шукати стріли, зброю і забиті тіла. Чужих і своїх.

5

Щоб хозари не могли порахувати роські сили, багаття для приготування їжі були розкладені в ямах. Князь-старшини Колот, Чамота з вибраними слобожанами ходили по табору, опитуючи кожного, скільки стріл він випустив, і кількість позначали буквами-цифрами на липових дощечках.

— А скільки ти знайшов своїх стріл? — запитували старшини і ганили тих, що підібрали мало. Даремно стрілець виправдовувався тим, що його стріли понесли в собі хозари, хозарські коні, що трава на полі надто густа.— Не те балакаєш ти, ледачий,— суворо докоряли скупі старшини.

У возах, захованих у гаю Сварога, берігся запас. Кожному стрільцеві належало мати при собі сорок стріл. Майже стільки й залишалося в запасі після нічної роздачі.

Малху теж докорили, на що він не образився. Ромей, звичайно, пристав до вогнища десятка, з яким він стояв у бою. Суворі росичі, він це відчував, не цуралися його. Малх вражав спокій цих людей. Наче не було страшних хвилин, наче завтра нічого на може прилучитися. Хозари нависли над роським військом. Кому, як не Малху, пам'ятати про їхню близькість: хозарська стріла знайшла місце в його латах, вткнулася між роговими пластинами і впилася під лівий сосок. В запалі Малх не відчував болю. Тепер ранка нила. Росичі говорили між собою, що хозарські руки слабші за слов'янські, їхні стріли легко застрявали в шкірі обладунку. Малх чув, що піше військо втратило не більше десятка — вражених в обличчя, в шию. Ромей сидів біля багаття, скинувши туніку. Не звертаючись ні до кого, він мовив, пишаючись своєю раною:

— Перепало й мені.

Він вловив кілька поглядів, що ковзнули по його обличчю, до скривавлених грудей. Хтось ткнув Малху пучечок сухого листя, перев'язаний ликом, сказавши:

— Пожуй, приклади, швидко дірку затягне.

Терпка кислота трав в'язала язик і рот. Наклавши на рану цілющу кашку, Малх ліг. Його дивувала тиша. Військовий табір слов'ян дихав таємничістю, як зборисько поклонників забороненої релігії чи змовників проти базилевса. З ям потягувало задушливим димком, як від печі, де перепалюють дерево на вугілля. Приглушено і нерозбірливо булькотів чийсь голос, і, коли він переривався, ніч навалювалася похмурим мовчанням. Не такі бували військові табори імперських військ, п'яні, буйні, з високим полум'ям багать, поміж якими начальники проходили з охороною, не ризикуючи наодинці довіритися солдатам.

Малх підвівся. Його товариші спали чи мовчали. В тілах, що ледве смутно вгадувалися, напевно, тліла думка, як і в ньому. Раптом Малх відчув і тривогу, й приховане хвилювання росичів, і дивна теплота розлилася в його серці. Друзі, близькі люди! Здалеку долинули слабкі звуки, крик. І знову тиша все задушила, Малх чув лише

своє дихання. Він ліг. Рана більше не відчувалася. Дрімоту перервав тупіт. Громіздке тіло вигулькнуло з пільми дивними стрибками. Хтось, дихаючи, мов бик, спитав:

— Егей, люди, ви тут?

І одразу три чи чотири голоси відповіли:

— Тут.

Хряснуло. Малх уловив кидок, розпізнав милиці. Поруч нього сів безногий стрілець. Горбий бурчав:

— Бачиш, скільки моїх стріл понесли вони, кляті...

— Що, не зібрав? — відгукнулися голоси.

— Усі пам'ятаю, куди садив. Та, бачся, вони тіла попідбирали.

— А чого там кричали?

— Вивідники хозарські наскочили. Тих вивідників наші й били.

Горбий звернувся до Малха:

— А ти слухай, чужий, лук не так гнеш, я тебе підучу... Та його перебили лайкою:

— Лягай і мовчи. Назавтра буде нам наука всім. Князь-воєвода не спав. Ні, не так він вчинив би на місці

хозарських полководців. Не вийшов би з бою, кінних скував би, піших розчавив би.

Всеслав уже давно, сам. того не знаючи, осягнув недоречність грецької істини, яка полягала в тому, що для пізнання інших треба пізнати самого себе і цінувати по собі. Ні, люди різні.

Навіть холод і голод терплять по-різному, інакше любляться, не кожне серце розкривається на ласку. Навчаючи людей, Всеслав сам учився. Пишаючись своїм племенем, Всеслав знав: росич беручкий, стійкий. Раз ухопившись, рук не розтисне, за себе не боїться, розпочавши, справу не покине, лізе, поки не уб'ють. Для росича битва не вдала гра. А степові люди гарячі, запально-квапливі, в бою сміливі, але не наполегливі. Всеслав знав, що у степових людей, і у ромеїв, буває, коли війська по кілька днів вийшовши в поле з ранку, стовбичать до вечора, захоплюючись поєдинками одиночок-молодців, і без бою розходяться до ночі. Буває, що й вступають у сутичку, але знову розійдуться, не досягши мети.

Трупи коней здавалися горбами. Ратгібор озирає поле. Всеслав випровадив слобожан наглядати за хозарами, щоб вони вночі не підповзли до кілля, не розвідали б захист нашого війська.

Щоб бачити поночі, треба дивитися знизу вгору. Слобожани припали до землі, стежачи за хозарською стороною. Місце знайоме, кожен безліч разів проїздив тут верхи, ходив пішки. Звідси Ратибор, як і багато хто до нього, проходячи випробування воїна, дивився з трави на образ Сварога, а Сварог дивився на нього. І зараз Сварог, прозираючи пільму, так само дивиться на степову дорогу, бачить хозарів, бачить своїх. Так само глибокі його очі під чолом, випуклим, наче щит.

Боги зникають зі своїми народами, нові боги приходять з новими людьми. Можливо, і Сварог приречений на забуття смерті, як кам'яні боги забутих довгопалих людей. Переможуть хозари і зрубають священне дерево роських. Образ бога

перетвориться на дрова під казаном із солодким м'ясом необ'їждженого коня...

На тілі в Ратибора послушали басамани від ударів, але жодна хозарська шабля не перерубала обладунку. Куди їм! Обидворукий, як сам Всеслав, Ратибор і відбивав, і рубав двома мечами. Він пам'ятав усе, не піддавшись бойовому хмелю: він за наказом Всеслава теж вів стрій, зрісшись з конем, якого відчував, як інший відчуває власні ноги.

Ледь шелестіла трава, чутке вухо вловлювало невидиме пробирання звіра. Степ не спав. Жук-могильник вилашто-вував нору, черв'як пробивав доріжку до поживи. Ніч сповнена звуків, ніч сповнена запахів.

Немає хозарів. Позад слобожан, як мертві, лежать навчені слухняні коні.

Нудно чекати. Ні, не нудно — треба ж. Від напруження очі стомлюються, щось миготить. У вухах шумить. І здається, що з далекого табору хозарів долинає гул голосів, іржання коней, гавкіт собак. Щоб розвіяти образи, доводиться швидко заплющити очі і знову розплющити. Адже це ніч, це земля сама говорить, спогадуючи в сонній дрімоті. Душі побитих витають у повітрі, землі є що згадати.

А сама вона шепче: "Спи, спи..." Тіло натомилося, в темноті заспокоюється серце.

Мати Анея вчила сина: "Будь з людьми справедливий, дотримуйся правди, будеш людям завжди добрий, і вони до тебе будуть добрі". Нема справедливості. Люди своєї мови покинули росичів у біді, на самих росичів звалили захист кордону між лісом і степом. Ворог той, хто напав. Як назвати того, хто своїх покинув на волю ворога?

Ратибор дивиться — знову рухається степ. Він не вірить оманливій темноті — він не чує запаху хозарів. Сьогодні він навіки запам'ятав запах степових людей...

У дивовижну мить Ратибор спав і не спав. Усередині звучав голос, лилися слова співця:

І в ріднім домі-лісі віщі сни,
і шепіт наших трав в лугах і на галявах,
і шелест ярини у борознах,
руками сіяної росичів...

Темне небо з темним сонцем бою. Обидві руки розчищали дорогу, і кожна знала, кого колоти, кого рубати. Словами не передати, як пахне хозарська кров. А голоси всередині нагадували, втішали:

Людина ж теж — не зникне зовсім, померла — наче захід. Вона умиротворена.

Не треба спокою, спокій — для мертвих. Ратибор жив, житиме без утішань, сам, волею розуму й тіла. Він трохи підвівся, відчувши свіжий запах хозарина.

Земля була залізна, коли рубалися через хозарське військо. Із списом довелося розлучитися після першого удару. Не знайшовся він і згодом. Добрячий був спис. Той, перший хозарин, в якого ввійшов спис, ввігнав Ратибору в ніздрі свій запах, якого не позбутися.

Мстиша, підтягнувшись до Ратибора ззаду, шепнув:

— Чую хозарів.

Ратибор, стоячи на колінах, вивільнив аркан, пробуючи, чи правильно лягли петлі.

Тихіше від подиху він відповів:

— Будемо брати.

Хозари напливали, як душі мертвих. З'явилися над степом чорними привидами, згустками мороку. Додумались, напевно, озуті коней у шкури.

Нічне повітря пливло, доносячи чужий запах, як струмини каламуті в чистій воді. Взяти живого!..

Ратибор скорчився на колінах, вигнувши спину горбом.

Хозари тут, над ним. Схопившись, Ратибор метнув аркан, кинув убік, рвонув. Мстиша, діставши кінного довгою шаблею, кричав, скликаючи своїх:

— Рось! Рось!

Злякані коні хозарів схарапудилися, аркан натягнувся, і Ратибор поволік важке тіло. Взяв!

Свої вже скакали на бій. З гордістю Ратибор подумав: "Не спали, в сідлах усі, наша сила!" З болем, з гнівом закричали чужі голоси. В темноті вершники налетіли один на одного, і тупіт віддаленів у хозарський бік. Хтось із слобожан викресував вогню, щоб освітити збитих на землю хозарів.

Ратибор рвав аркан до себе, щоб не дати оговтатись узятому в полон хозаринові. Обмацав. Зашморг захопив шию й руку. Видно, хозарин одразу знепритомнів. Чи живий? Серце не помацаєш під твердими латами. Ратибор знайшов зап'ястя. Живий... Зв'язавши арканом хозарина, Ратибор поніс здобич до коня. Кінь чекав, лежачи на землі, непорушний, як дикий камінь.

Вивільнений із залізних латів, босий, в перетлілій сорочці, чорний, як земля, хозарин переступав з ноги на ногу біля вогнища. Він ворушив скрученими за спиною руками, вигинав груди, пробував землю бурими пальцями ніг, ніби хотів знятися, полетіти. Був він костистий, плосконосий, ширококоротий. На запитання не відповідав, наче глухий. Чорноокий, він лицем нагадував йоржа, а тілом, широким у плечах, вузьким у стегнах, був як клин.

Крім хозарського кличу "харр", ніхто з росичів не знав хозарських слів. Ратибор згадав про багатомовного ромея. Старшини знали, де кожен воїн із роського війська, і Малха швидко припровадили до вогнища воеводи. Малх спробував ромейську мову, потім готську. Знав він трохи й говір степовиків, яких ромеї називали за давньою пам'яттю гуннами-хуннами. На запитання: "Як тебе звати, ім'я як?" — хозарин стрепенувся, але не відповів, хоч і явно зрадив себе.

— Ти його питай тепер, скільки їх усіх, скільки вони нині втратили людей? Та чого до нас прийшли? Та що думають далі чинити? — наказав Всеслав товмачеві.

Хозарин мовчав.

— Залізо розпікайте, — звелів воевода.

Тридцять два роки тому через Рось перевалили степові зайди. Третина віку, більше одного покоління проминуло з того часу, який зараз жив у пам'яті Всеслава. Тоді воеводою був Гудий, попередник Всеслава Старого, Князь-старшини скупилися, відкликали своїх для господарських потреб, польових робіт. Гудий, маючи малу

кількість слобожан, злякався хозарів, без бою пропустив їх через Рось, а сам зачинився в слободі. Степовики не рвалися взяти слободу: нелегка справа лізти під стріли на недоступний горб-фортецю. Вільно розійшовшись по роських полянах, хозари палили гради, набирали здобичі, полоненників. Під кінець Гудий вийшов із слободи, побивши малий загін хозарів, що ліниво споглядали за затворниками. На зворотному шляху хозарів Гудий дошкульно щипав степових, відбив частину полону і худоби. Сам Гудий був двічі поранений, але не спокутував своєї провини перед племенем і був за зраду живцем спалений на вогні. Після того впала слобода в очах росичів. З нечуваними зусиллями піднімав слободу Всеслав Старий. Не мститися за набіг, а не пускати степових через Рось повинна слобода. Рід годує слобожан не для помсти, а для свого захисту. Лягти повинна слобода, якщо сил не вистачить. Так думали всі, так мислив замолоду воевода Всеслав. Згодом, з віком, з досвідом влади, з'явилися сумніви. Яка користь лягти, не вигравши бою? Немає на мертвих безчестя. Але живі? Безборонно степові візьмуть усіх, безборонно поженуть людей скільки забажають. Давно вже нинішній воевода виправдав колишнього воеводу Гудия. Не його палити — карати б сусідів, які залишили своїх без допомоги в біді, карати роди, які відходять від спільної справи.

— Честь рідним нашим братам ілвичам з каничами,— казав Всеслав,— честь тим, хто прийшов разом з нами розділити залізні жнива. Та й треба сказати: ніхто не відрізнити росича від ілвича, від канича. Безчестя тим, хто нині, залишившись за засіками, думає безсоромно: нехай інші лягають під хозарською шаблею, а мені й горя немає, до мене не дістатися степовикам. Безчестя тому, хто, як князь Павич, в ганебній жадібності не дозволив родовичам жити братами в роській слободі. Безчестя нашим князям Могуті й Плавику, які не дали нам ратників. А ще,— вигукував Всеслав,— гляньте на викиднів! Люди вони в родах не любі, від князів зазнали утиску. А вони прийшли. Сім ї покинули не за стінами градів,— у злиденному поневірянні, в лісах ховаються ті, як миші. Хто ж свої нам? — запитував Всеслав, не сподіваючись на відповідь.

Немає для людини гіркішої кривди, коли вона, знаючи, що і як вчинити, позбавлена такого щастя через тупість інших. Пора крикнути правду на весь голос. І Всеслав роз'ястрував душі воїнів:

— Думайте! Було б по-нашому, не ми б чекали сьогодні хозар. Вони як вепри, обложені в болоті, чекали б нині останньої години. Конали б вони за своїми возами, бога свого проклинаючи, що завів їх на роські землі.

Колот-відун сказав якимось, що злоба народжується від безсилля.

Всеслав не міг зважитися піти з дороги хозарів. А хозари були вільні.

Гавкали і вили жовті хозарські собаки, чуючи росичів, які наближались до возового табору, щоб стежити за ворогами. Ще до того як почало світати, піше військо встигло поїсти. Малху здавалося, ніби кожен слов'янин думає, що йому дано насититися останній раз у житті. Всі їли жадібно й багато, знищуючи залишене варево з м'яса з корінцями, печену й варену телятину, пахучий хліб з м'якої пшениці, копчене сало. За

їжею чекали на волю старших і волю хозарів.

Сонце вже добряче припікало, коли широко й вільно полилася хозарська кіннота з проїздів-воріт, залишених в огорожі з возів.

— Невже вони повторять по-вчорашньому? — запитував себе Всеслав, спостерігаючи за полем з найвищого дерева Сварогового гаю.

Через далеку відстань хозари здавалися дрібненькими, як мурашки. Не кваплячись, вони без строю кружляли перед своїм табором. Тільки поступово став помітним розрив між масами кінноти і краєм табору. Хозари наступали. Повільно-повільно.

Ратні роської пішої дружини прилаштовувалися по місцях, як стрільці в засідці на звіра. Але засідка була на видноті, і звір-хозарин і бачив, і знав ловця.

Один вартий трьох, якщо битися з опорного місця. І більше вартий, поки не зламається фортеця. Кілля у траві не фортеця, а хитрість.

Хозарські кіннотники наближалися. Стало видно, що стрій їхній рідкий. Спочатку здавалося, що хозари всі тут.

Тепер Всеслав, обвівши поглядом десятки і півсотні, нарахував трохи більше тисячі кіннотників. Де ж решта?

Сьогодні хозари не висилали одиночних бійців, щоб розпалити себе молодечтвом заводіак. Їхня кінна рать, нависаючи в готовності до удару, втримувала слов'ян, як капканом. З місця не зійти, чекати. "Чого чекати?" — питав князь-воєвода. І відповідав: "Виконання хозарського задуму". Перед ним усе поставав воєвода Гудий, несправедливо осуджений усіма людьми роської мови. Ні, не бути тому. Всеслав не замислювався, що нині ж хозарська стріла чи шабля можуть послати його душу на небо, а тіло — на поховальне вогнище. Він вірив собі, шукав виходу, прислухався до внутрішнього голосу, і наказав готуватися до відступу за Рось. Але — не до простого відступу.

Бачачи, що стрільці збираються в спільний стрій, хозари захвилювалися.

З-під високого знамена поскакали посильні, і незабаром сотні дві розвідників широким махом коней пустилися глянути на росичів. А основне військо ступою текло їм услід.

Роські стрільці зрушилися не назад, а на зближення з хозарами. Розвідники почали стримувати коней, а основна сила пришвидшила крок. Всеслав намагався ввійти в душу хозарських начальників, зрозуміти їх за поведінкою їхнього війська.

Піше військо слов'ян зупинилося, явно побоюючись зближення з хозарами. Спочатку один десяток, потім другий повернулися і побігли назад. За ними в сум'ятті кинулися всі три з гаком сотні піших.

Надзвичайно зманливо для кінноти, коли піші кидаються втікати. Самі коні смичуть поводдя, рвуться, хочуть догнати. Хозарський стрій зігнувся пилою, кинувши навздогін найгарячіших наїзників. Напевне, веселий вітер свиснув у вухах, вгору злетіли шаблі й душі бійців у захваті, що ось буде рубка втікачів. Та втікачі зупинилися і повернулися всі разом.

Нелегким тягарем лежало на племенах утримування слобід, а ще гіршою була

втрата сил, які відривались від роботи. Всеслав Старий добився наприкінці свого воєводства, щоб кожен чоловік віддавав слободі першу молодість і покидав би слободу, тільки досягши своєї двадцять третьої весни. Різноманітних робіт у роду не перелічити, легше було сказати, що вмів робити завзятий слобожанин.

Що з того, що на коні він їздив, як єдине з ним тіло, чи міг вціляти з лука в яблуко на три сотні кроків? Повертаючись у рід, чоловік не приносив ні ремесла, ні вміння-вправності до ниви. Ще гірше було й таке. Багато хто повертався із слободи, несучи зневагу до буденної праці. Нудно таким було гнути горба на полях, нудно займатися ремеслами. Росичі не тільки посиляли на Торжок-острів менше товарів, ніж могли дати із своїх угідь, і за кількістю чоловіків. Не випадково, що саме вони раніше за інших залишалися без хліба, поки не змелють нового.

Зате любо-мило було подивитися, як, заманивши хозарів ближче до кілля, піше роське військо розвернулося до бою.

Малх, як і всі піші, був попереджений про задум удаваної втечі. Воєнне мистецтво ромейів і римлян давно знало цей прийом, і ромей подивувався лише тому, що слов'яни на краю землі самі додумалися до хитрої і небезпечної стратегії великих полководців Середземномор'я. Він бачив, що кращі легіони імперії навряд чи могли з такою витримкою здійснити ризикований маневр. Тут наказував хтось один, просто голосом. У легіонах кричали, команди підтверджувалися звуками труб, флейти задавали швидкість кроку.

Коли стрільці повернулися і розступилися, щоб не заважати лукам, Малх, який вважав себе метким і гнучким, один з усіх відстав, загубивши своє місце в своєму десятку.

Хозари були вже на кіллі. Налетівши, як зграя воронів, з оглушливим завиванням: "Харр, харр!" — хозари завагалися, бачачи, як падають передні.

Захопившись, Малх спостерігав, як далеко відійшли праві лікті в стрільців, і йому, вперше в житті, вдалося вловити дивовижний звук, короткий, могутній, мелодійний акорд сотень тятів, який враз розсипався в пренькання жил і ляскання стрілецьких рукавичок. Опам'ятавшись, відкинувши почуття художника, що прокинулося в ньому, Малх знайшов місце в строю і, бачачи тільки хозарів, стріляв, не чуючи чужих тятів і знаючи тільки свою.

М иготіли коні, руки людей, чиїсь обличчя. Коняче копито з'явилося чомусь угорі, і ніби вже над Малхом зависли кінські груди з широким ремнем і червоним каменем на захисній блясі. Випустивши лука, Малх схопив щит і на колінах, не встигнувши звестися із землі, зустрів удар, що кам'яною брилою впав на щит. Ромееве тіло все-таки згадало уроки, якими сварливий центуріон, збиткуючись над колишнім мімом, зло допікав Малху. Відставний легіонер зумів, викинувши вгору слов'янський меч на всю довжину своєї жилавої руки, проколоти хозарина. І тільки тоді він зрозумів наказ:

— Стрільців оберігати від кінних!

У десятках ратники зі щитами і мечами утворили заслони, з-за яких інші й далі били з луків. Хозарські кіннотники розсипалися, промчали далі, і перед пішим військом

відкрилося поле. Основна сила хозарів затрималася біля кілля.

— Відходити всім!— пролунала команда росичам. Тут виявилось, що не так багато хозарів прорвалося

через піших. Хозарські кіннотники вже поверталися до своїх, уникаючи зіткнення з готовою до бою кіннотою росичів. Малх устиг зірвати з убитого ним хозарина пояс з довгим ножем у піхвах, оздоблених сріблом і прикрашених кольоровим камінням. Не жадібність спонукала до цього ромея. Він хотів винести з поля доказ своєї вірності новому знамену. /

Ратники відходили широким кроком, і Малх, не звиклий до такої ходи, майже біг. Несли своїх убитих і поранених. Малх ненароком зустрів живі очі під розсіченим черепом, побачив твердо стиснуті губи. Відвернувшись, щоб не роз'ятрювати серце страшним видовищем мовчазної муки, Малх помітив, що ратники вже далеко відірвалися від хозарів. Ті, остерігаючись нових пасток, гаялися.

Ось кущі, викинуті Свароговим гаєм впоперек дороги. Звідси вже не видно того, що діялося позаду.

Десять знову пролунало бойове хозарське "Харр, харр!".

Але хтось сказав своє:

— От і Рось наша.

7

Воеводин кінь обережно, ледь-ледь струснувши хазяїна, перемінив ногу. Мертвий хозарин лежав ниць, дивно і неприємно для живого підігнувши голову під груди. Нерозбірливі речі балакав уночі полонений вивідник під розпеченим залізом. Товмач Малх переказав, що нібито три старші хани ведуть хозарів, ніби хочуть чинити ратну справу нарізно. Чи був хозарин упертим, чи погано його слова зрозумів товмач, хто міг зараз знати. Ще одне безіменне тіло залишилося біля Росі, зламана вітка, листок, що опав з дерева життя.

Для воїна, учасника сутички, битва, як наліт вихору. Для полководця бій здається повільним, тягучим.

Всеслав бачив, як завагалися хозари біля кілля, і оцінив їхню обережність. Те, що здавалося першим бурхливим поривом, насправді було коротким спалахом. Гурти наїзників наскочили на стрільців, а сотні були стримані кимось, хто без поспіху керував боєм. Тепер, коли роські ратники відходили, десятки здавалися злютованими, наче ожереди снопів. Якщо є між хозарів такі, що пам'ятають набіг при Гудії, вони скажуть, думалося Всеславу, що зустріли інших людей на місці колишніх.

З піднятого пагорбами узлісся відкривався чудовий огляд, а хозарам не було видно вершників у латах, пофарбованих горіховою фарбою.

— Побоюються хозари нині,— казав Дубок.

— Так, правда твоя, брате воеводо,— погодився Всеслав не тому, що доречно мислити вголос, а бажаючи показати приязнь наступникові Мужила.

Хозари, більше не довіряючи рівнині поля, не намагалися переслідувати відступаючих. Степова кіннота випустила щупальці, щоб знову не втрапити в пастку.

Всеслав пробував розгадати задум хозарів. Дві третини їхніх сил пішли невідомо куди, і одна третя вийшла на поле. Дві третини хозарів загубилися для Всеслава. Нема гіршого, коли ворог пропадає невідомо куди.

Останній десяток пішого війська закотився Свароговим гаєм. Осміливши, голова степовиків пішла широким махом. Всеслав послав їм назустріч ілвичів з Дубком чотири десятки своїх. Степові зарепетували свій клич — "харрр, харрр!", кинулися було, та повернули назад, не вступаючи в бій. І в цьому теж побачив підтвердження своїх думок про хозарів.

Воевода повів усіх до броду. В цей час з вежі в слободі застрибали клуби чорного диму.

Свої місця, сходжені, з'їджені. Колії підвід, які привозили білу глину з глинищ у яру на Синьому рівчаку і здобич, узятую ловцями в степу, і стежки, роками второвані кінськими копитами і людськими ногами, сходилися біля броду через Рось. Були й інші стежини-доріжки, втопані мисливцями за бобрами, за бортями дикої бджоли, за дичиною, за вепром. Вони вели до інших місць роського берега. Стежки набиваються раз за разом, рік за роком і не заростають, поки жива людина, поки не змінилися її потреби. Звірині стежини інакші: якщо ще й помилишся на відкритому місці, то в лісі одразу зрозумієш — висота її невелика під низьким дахом гілок. Та й без того не помилиться степовик, навчений читати сліди.

Троє ханів вели своє степове військо на Рось, і з них старшим себе ніхто не міг утвердити. Після першого бою хани кидали жереб, і волею бога, вираженої в русі виграненої кості, один залишився в таборі, щоб, охороняючи сім'ї й майно тих, що пішли далі, самому тиснути на Рось. Двоє пішли, щоб обійти, прорватися в тил затятих у захисті росичів. В орді були молодці, які колись ходили на Рось. Від них хозари знали, що ліси на цьому березі ріки, ніби непролазні, доступні й кінним, адже на ріці є кілька бродів.

Ніч допомагала лісові захищатися. Яри-водорії лякали незвичних коней, копита ламалися об коріння, задні напірали на передніх. Світанок зірвав завісу таємниці, знайшлися стежки. Заважало озеро — сліди показували місце обходу. Болото опиралося — твердий моріжок/пропонував себе. Посміливши, хозари зарухалися швидше.

Потривожена пташина здіймалася над лісом; у листі, перестрибуючи, заскрекотали сороки, вепри, вижиті небувалою облогою, втікали в бік Росі, щоб заховатися в очеретяних затоках.

Воевода Всеслав залишив обезлюднілу слободу на догляд кільком літнім воїнам, помічниками в яких було десятка три підлітків, ще не придатних для бою в полі.

Здолавши гаї, хозари вийшли до берега Росі. Помітивши їхнє наближення, слобожани запалили вогонь на вежі, завалили полум'я зів'ялою травою і раз за разом накидали і зривали сиру шкуру. В небо клуб за клубом виривався чорний дим — знак того, що степовики нависли над рікою, що вони близько і можуть відрізати дорогу захисникам роського племені.

Тяжку муку зносили ті, що залишилися в слободі, не знаючи про долю своїх. Жменька дорослих, жменька підлітків, вони повинні були виконати волю воєводи, не віддати слобідську фортецю, не виходити, не вірити хозарам. Зі стін слободи було видно, як бігом відходило до броду піше військо. А де ж браття по слободі? Ось і роська кіннота. Всі встигли до броду раніше за хозарів. Ще ціла роська сила, ще є стріли в сагайдаках.

Росичі переправилися на свій бік. Не чекаючи наказу, слобожани взялися псувати брід їжаками, топлячи заготовлене на березі щось схоже на гострозубі борони. А хозари витікали з рідких лісів того берега, дивлячись на роських. На броді ширина Росі становила вирахованих двісті двадцять кроків. Стрільці готувалися захищати брід. Опустивши у воду мертві ноги, всівся Горбий зі своїм тугим луком. І, покликавши Малха, безногий стрілець напучував чужака:

— Ти ліву руку не так тримаєш. Дивися, на кістку обпирай. Вигни зап'ястя. Знову прямо постав. Як я роблю. Бачиш? Ех, бити тебе треба, неuka. Як тебе звати? Мал-хій? Знайшов собі ім'ячко...

Росичі робили своє. Вони не пустять на брід хозарів. Не пустять? У степах річок багато, мостів немає. Без бродів переправлялися хозари через Дніпро нижче Хортиці-острова. Без броду долали Інгул. Знайдуть вони багато доріг через вузьку Рось. Треба чекати волі хозарів, треба чекати, коли вони перші піднімуть руку. Розпочати самим у росичів нема сили.

Роське військо само перед степовою силою. Допомоги не сподівайся, змагайся сам, сам помирай.

8

Аипа була багатостовбурна, велетенська, довговічна, але ще сповнена сили. Інші липи вже відцвіли, а ця ще щедро вабила медовими пахощами. Чорні бджоли густо гули, на мить завмирили в квітці і знову ненаситно шукали. Важкі, пухнаті, люті, вони жалили, до всього байдужі, крім своєї власної мети, як саме дерево, як земля, як небо, як хмара на небі.

Всеслав дивився на липу. Опам'ятавшись, князь-воєвода подумав: "Кляте дерево!" Безтурботність життя викликала гнів.

На берегах Теплих морів людям допомагала віра в неминучість Долі. Фатум, знеосіблений, правічний, несотворен-ний, надбуттєвий, стояв вище за богів, владав богами. Старі боги помирали, Доля жила далі. Удари Долі не принижували, наче удари, завдані людською рукою.

Великий Фатум! Добрий визволитель від зусиль, від боротьби, щедрий дароносець спокою душі, він уміє насипати на свіжі рани макового зерна забуття.

Навіть кращі люди нового світу не могли придумати нічого більш втішного, ніж словосполуки магічної дії: роби що повинен, станеться те, що судилося.

Ніхто, ніякий Фатум не міг допомогти воєводі Всеславу. Жоден з бійців його війська не міг утішити себе вірою в Долю. Стріла не влучила — ти погано стріляєш. Порубав тебе хозарин — ти сам винен: запізнився відбити залізо, запізнився ударити. Твій кінь

спіткнувся — вершник, не кінь спасував. У слов'ян була своя розрада — щасливе безсмертя у вічних лісах, на полянах, де панує безперервне літо. Та щоб піднятися після смерті на небесну твердь, душі слов'янина потрібне полум'я поховального багаття. Ніхто, крім тебе, не буде винен, якщо твоє тіло опиниться покинутим, стліє, як стерво. Так вирішуй, роби сам.

Люди, народжені на берегах Теплих морів, не могли б зрозуміти мук, в яких Всеслав вирішував майбутнє без допомоги Долі, котра поблажливо виправдовує помилки. Жива кістка обросте м'ясом. Для воєводи костю росичів були його кінні слобожани і його піше військо — ополчення роських родів. Не дати хозарам зламати кость...

Близько, на видноті, до Рось-ріки, котилися хозарські вози. Дув південний вітер. Дихання степу тяглось із Заросся скрегіт і скрип сотень коліс, важких, збитих з дощок, широких в обідді, щоб вози не стрягли у болоті. Десятки коней, запряжених цугом, тягли кузови, велетенські, як хати. Обози розгойдувалися, здригались. Вершники гнали табуни запасних коней. Ніколи росичі не чули такого різноголоного крику та іржання. Своїми возами, своїми табунами хозари могли б загатити Рось, і, як по сухому, пройти оголеним дном.

Степові люди прийшли сюди назавжди, думали росичі. Це не випадковий загін сміливців, які прагнуть пограбувати, нахапати полонених... Тісно стало хозарам на трав'яни-стих просторах біля берегів Теплих морів, ні з кого їм там брати здобич, якщо так уперто Степ напирал на Ліс.

Росичі дивилися, як хозари влаштовувалися на правому березі річки, та перешкодити не могли.

Ратиборові родовичі покинули звичні справи. Князь-старшина Біляй відіслав майже усіх чоловіків захищати кін — кордон племені. Довгі літні дні минали без вістей з Рось-ріки. Жінки, діти і нечисленні чоловіки, яких залишили в граді, вже закінчили розчищати русло рівчака, що живив рів, і глибокий окіп довкола градського тину заповнився водою. Заступами підрізали вал, щоб він став крутіший з боку поля. Місили глину з половою і гноєм, добре змащували покрівлі хат, клунь, хлівів, закриваючи драниці, соломую, очерет, якими були вшиті дахи. Від пожеж, якщо хозари надумують підпалити град огненними стрілами. Біляй не залишав своїх на муки тяжкої бездіяльності.

Від першої тривоги минув день, другий, шостий... Троє дівчаток років дев'яти-десяти і троє хлопчиків такого ж віку були відпущені на лісове озеро за пернатою свіжин-кою, за крячкою та сірою качкою. Настала пора року, щедра кормом для водяної птиці. Качина трава підняла коробочки з олійним зерном, а вода кишить черв'яками і водяними жучками. Ранні виводки уже вбилися в пір'я, каченята дорослішають, готові крила розправити.

Як діди й батьки, діти добували птицю нагоном. По черзі малі загонщики лізли у воду, озброївшись бичачими бурдюгами. В озері є багністі місця, є і глибокі, а пливти в очереті й траві не можна. Бурдюги підтримають на воді, дадуть перепочити, коли виб

ешся із сил. Де плавом, де ходом загонщики відполохували пташину до визначених берегових дзеркалець-плес, на ловців. Кричати не треба — качка найбільше боїться глухих, але гулких ударів бурдюгами по воді.

"Хуп, хуп, хуп",— чується в очеретах. Побоюючись дивного звуку, виводки перестають вишукувати їжу і тихо відпливають поміж очеретом далі від недобрих голосів. Не зворухнувши очеретинки, на дзеркальце впливає мати-старка, за нею тісно, голова до хвоста, тягнеться слухняний виводок. Дитячі луки короткі, на чотири п'яді, стріли — на три.

Дівчатка чекали, влаштувавши засідку в очереті. Обрана старша — без старших не можна — свиснула по-куличому, і стріли вдарили. Тихо, майже без звуку. Стріляли ще. Не одразу спохватилися пташки.

В очеретах все хупають старанні загонщики, натискають, знову виполохують качок під стріли. Дурних качок. Розумну качку загоном так не візьмеш, вона так собі не вийде на чисте місце. Вона і пірне під загонщика, вона і на дно піде, захопить там корінь дзьобом і чекає. Задихнувшись, вона не спливе, а виставить спочатку самий дзьоб та очі, роздивиться. Усі звірі, усі птахи — як люди, різні на розум і на хитрість.

Загонщики вибилися на плесо. Допомагаючи собі бурдюгами, хлопчики позбирали підстрелених качок. Дівчатка полізли у воду за підранками, вони позапам'ятовували, куди ті поховалися.

— Нині багато птиці намножилося,— каже маленький ловець, вибравшись на берег і давлячи п'ятою п'явку.—■ Бач, як насмокталась, кров'ю так і бризнуло.

У воду загонщики лізуть, одягнувшись у старе лахміття, але босі ноги й руки кровоточать від озерної трави-різунки. П'явки встигають залізати під шматину.

— Добряча вродилася,— погоджується інший хлопчик, допомагаючи товаришеві зав'язати лико під коліном, у місці, де люблять присмоктуватись п'явки. А ранку після п'явки треба затиснути листком болотного сухоцвіту, а то крові багато вийде.

Побитих качок зв'язали за шії. Пора знову розходитися на лови, тепер черга дівчаток лізти в озеро. Діти-мисливці знають своє озеро не гірше за рідний град, уміють погнати птицю на зручні плеса.

День за днем біжить невимовно. Темніє, пора й на ночівку. На сухому місці зберігаються корчажка, кресало, кремін, трут у берестяній коробочці. Град близько, та ніч тепер коротка, вранці треба взяти ще птиці.

Діти обпатрали кожне по качці, розрубали^ вимили в озері. Щоб розкласти невелике багаття, довелося викопати ямку, обтикати її гілками, прикрити різаним очеретом. У граді звеліли варити варево скритно. Повечерявши, всі вляглися рядочком, накрилися спільним покривалом. Одна з дівчаток сказала ще не сонним голосом:

— А дим у слободі пускали дотемна.

— Та вони ж, хозари, вийшли до річки,— відповів хлопчик.

Усі росичі з раннього дитинства знають суть димних знаків.

— А чи палять смолоскипи, за лісом не видно звідси,— сказала друга дівчинка.

— Палять, напевно,— після мовчанки відповів сонний голос, і під покривалом стало тихо.

В очеретах звучно вихляпували носами качки, пропускаючи густу воду через дірявий дзьоб. Качка ненаситна, спить мало, їсть довго і багато. Цілу ніч.

Намагаючись не показувати одне одному, як важко нести, вранці діти брели додому. В полі вони помітили вершника. Він мчав до граду, наче його несло вітром.

— А жене як!

Глянули в бік, де мала бути слобода. Не клубами, як було вчора, а стовпом стояв димок, тьмянний, темно-сірий. Отже, хозари близько. Отже, степові люди вже перебравися через Рось-ріку.

15 в. і ванов

449

Дерев'яний град здавався міцним, недоступним. От коли б у полі не зловили злі степовики, аби лише добратися до тину. Хитаючись під вагою здобичі, не відчуючи бридких вошей, які переповзали на теплу дитячу шкіру з охололих пташиних тушок, маленькі мисливці заквапилися додому.

Місток через рів ще не був забраний. Але кінці перекидних балок уже були підняті вагами із врізів опори, уже були запущені мотузки, щоб разом втягти мостову споруду у ворота. На вулиці за ворітьми зрубом лежали довгі кряжі, і в град тут краще не пробувати пробитися.

Двоє родовичів зустріли Ратибора запитанням:

— Хозари де?

— Переправилися хозари через Рось ближче до ілвиць-кого кону. Де річка перед згином тече із заходу.

— А ви, слобідські, що сподіяли?

Ратибор не відповів. З-за кряжів показався князь-старшина Біляй. Він, слід гадати, все чув, але не повторив запитання, залишеного без відповіді, про інше запитав:

— З чим прийшов?

— Воєвода Всеслав повелів, щоб ти знав, двома полками хозари перейшли через Рось. Третій їхній полк стоїть навпроти слободи, біля броду.

— Дякуй Всеславу за милість,— відповів Біляй.— Що переправилися, знаю з диму. А двома полками, чи одним, чи трьома, те мені знати байдуже.

У чистих білих штанах, у білій сорочці з білим поясом, у білих онучах князь-старшина Біляй мав вигляд старого лебедя. Він приготувався до зустрічі з хозарами. Більше не розпитуючи Ратибора, Біляй посторонився, даючи кінному дорогу.

Низько поклонившись у сідлі, Ратибор штовхнув коня, об'їхав стіну, яка перекривала прямий вхід на градську вулицю, і поскакав до свого дому. Ворота були розчинені і підперті кілками, щоб самі не навалилися на косяки. І всі двори були відкриті — так зручніше буде подавати допомогу в той бік, де хозари нападуть на тин.

Блищали спадисті покрівлі, жирно змащені свіжою глиною. У дворі на розпірках був виставлений батьків обладу-нок. Щойно змазаний салом, він вилискував, як зміїна

спина. Три літа тому Ратибор ще міг надягти старі лати, а потім син переріс батька. Ось і батьківський меч з глибокою щербиною на лезі. А це що? Кривий ніж, дару-

нок Індульфа, лежав на колоді точила. Але ж де мати, де Млава?

Гнідий жеребець, чуючи кобилу, заіржав. Від сусідів йому відповіло дзвінке горло. Відчинилася хвірточка в загорожі. Мати! За Анеєю з явилася і Млава. І тут же в хаті покликав вимогливий голосок сина, малого Ратибора, ще немовляти:

— К-ха, к-ха, аaaa!

Не запах дому, Ратибор виніс запах гарячої смоли, який все заступив, усе замінив. І, думаючи про свій град, він відчував гіркий запах смоли. Великі чари криються в запахах.

— Ми тут самі будемо, самі,— сказала Анея.— До своїх квапся. Захоплять тебе в полі, і ти один марно пропадеш.

Ніде не залишилося пристанища. Посеред поля розкинувся град — сірий шмат, обрізаний тином. Над гребенем тину самотньо бовванів трубою вузький зруб. Це вежа: Біляй звелів поставити її, коли дійшла звістка про нашестя. Ще та, перша, звістка, вигадана, яку привіз Мстиша. Як і всі, Ратибор не знав Долі. Збрехати своїм було огидно, і тільки. Ратибор скорився волі воєводи для блага спільного захисту. А тепер він забув свою брехню. Все стало інакшим, минулого нема. В Анеїному дворі клуня притулилася затильною стіною до тину. На її даху спорудили поміст, на помості огнище під казаном зі смолою. Чорний край казана видно кінному. Звідти й ішов запах, який залишився в ніздрях. І весь град пахне смолою. Не в граді Ратиборова домівка, а в слободі.

З узлісся виднілися дахи, на них хтось ворухився. Готують і готуються. Даремно тин у гостряках, за шпичак легко зачепитися зашморгом аркана. Звикли люди вигострювати палі. Ратибор усе згадував, як мати квапила його. Та ще вона сказала: "Зарікаю тебе, щоб ти взяв іншу жону, якщо нас поб'ють".

А мати так і стоїть на своєму — щоб її рід не обірвався. Сама наточила зброю, заклала одружуватися тільки на своїй, пам'ятає хозаринку. Князь-старшина Біляй, коли Ратибор йому поклонився, слова не сказав. Сідаючи за ровом у сідло, Ратибор все дивився на град, на Біляя у воротах.

Наче щось хотів сказати князь-старшина своєму родо-вичеві.

Молодий слобожанин чутливо барився.

Біляй у думці складав коротке послання для передачі

15*

451

Всеславу. Та склавши, махнув мовчки Ратиборові, щоб той не чекав. Минув час, ні до чого й слова.

Ратибор, пустивши коня, думав про те, що мало чоловіків залишилося в граді, майже всі пішли у військо.

Градським тепер все одно, скільки хозарів перейшло Рось і де перейшли.

На полі, викинувши колос, хліб виповнював зерно. Порослі бур'яном межі розрізали

поле на полечка. Ратибор упізнавав жовтувате колосся пшениці, сизу зелень вівса, світло-щетинисту щітку ячменю, полбу, перисті волотки проса, синяву гороху. Ні душі довкола града, ніхто не стереже хліба від потрави звіром. І дикій пташині теж роздолля.

Ех, а син он на два коліна пісеньку витягує, як пташечка співуча. "А-а, а-а", і залетється: "Аааа!.." Ті он дітлахи брели, очевидно, з лісового озера. Здобуток у них славний. Ратибор туди ходив малим. Давно те було, здається, і не він то був. Там птиця не переводиться, скільки її не бери...

Біляй до ладу зробив з мостом, його тепер легко затягти всередину тину. Здається, тягнуть уже!..

Штовхнувши коня, Ратибор, не озираючись, сховався в лісі.

Розділ десятий ВСЕСЛАВ

О, станьте, вої, в стремно

золотое

За кривди сьогочаснії

за землю

Руськую! "Слово о полку Ігоревім"

1

У степу вершник бачить далеко і звук запам'ятовувати прикмети. Він вловлює обриси землі там, де опускається небо, помічає місце сонця, стежить, куди падає тінь. У лісі інакше. Хозари весь час оглядаються, намагаючись помітити дерева, кущі, повороти, щоб зуміти повернутися, коли буде треба. Стежка привела до засіки. Тут сліди підказали хозарам місце проходу через огидний їм вал безладно повалених дерев. Над засікою хоч було видно небо. В лісі листя гасило сонце, перетворюючи владу світла на гру променів і тіней. Стежка виляса. Спалити б злий ліс, щоб ходити і шукати безборонно по всій землі. Народжений у степу ненавидить ліс, гори. їх створили злі духи-джини, щоб нашкодити людям.

Передній підняв руку, зупинився, і всі вершники завмерли, затамувавши подих. По шерезі ковзнув шелест шепоту: стежка згубилася. Не цілком. Залишалось кроків десять, а далі — наче одрубало. Чаклунство? Чи не повернутися назад? Хозари шукають слов'янські гради, їм не потрібні сліпі стежки. Ні, тут таємниця. Стежка сховалася, наче заєць, який перед тим як залягти, робить довгий стрибок. Хто ховається, той виказує себе.

Вожак, один з молодших синів хана і наймолодший у загоні, рушив уперед. Стежина закінчувалася на галявинці. Кругом стіною товпився молодий підлісок з калини, ліщини, молодих кленів. Кінь вожака ступ/ив на траву. Пролунав різкий звук, як від тятиви, попереду струсонувало листям, і кінь вожака, підскачівши, повалився на землю. Вершник устиг зістрибнути.

У кінських грудях стирчала товста стріла, оперена тонкими, як рибний плавник, дерев'яними пластинками. Хозари відсахнулися. Спішений вожак змусив себе наблизитися до фатального місця. Щось знайшовши, він знаком підкликав і інших.

У траві були вбиті кілочки. До крайнього була прив'язана жилка, пропущена через кільце, підчіплене на другому кілочку. Від нього жилка йшла далі, в кущі.

Спішившись, хозари оточили небезпечне місце. Вони знайшли триаршинний, наглухо закріплений лук. Він був націлений так, щоб стріла потрапила в груди людині, яка не знає про таємницю. Знайшлися і ще два самостріли. В дугу лука і в тятиву впиралася кругла палиця, від неї йшла жилка, прикріплена до важкого обрубка дерева і від обрубка — до кілочка. Той, що зачіплював жилку, ногою скидав сук з підставки, сук зривав палицю, лук випускав стрілу.

Хозари в люті порубали слов'янську вигадку. А таємницю стежки вони розкрили в пошуках самострілів. Слов'яни, доходячи до відомого місця, розбрідалися по лісу. Куди? Незабаром ліс посвітлішав. Відкрилася поляна.

Це не град. На поляні стояли півмісяцем фальшиві боги, по-блюзнірськи вирізані з дерева. За ними в пагорб було врізане накриття, теж у формі півмісяця. Людей не було видно. Нависнувши на огорожу з тичок, хозари слухали тишу.

Було зовсім легко відірвати кілька жердин огорожі, прикріплених до дерев. Хозари не люблять ходити пішки. Верхи, торжествуючи, дванадцять розвідників в'їхали в роське святилище.

Осоружні боги осоружних язичників! Боги, яких можна побачити очима, помацати руками. Хозари знали істинного бога, єдиного, який проявив себе сотворінням неба й землі. Він створив світло, відділив твердь від води, сотворив сонце, місяць і зорі, керував всесвітом. Але образу він не мав. Смертним гріхом, образою бога була спроба зобразити його риси в камені, металі, в дереві, намалювати на дошці, на полотні. В своїй величчі єдиний бог заборонив людям шукати спосіб пізнання його божественності у бачених оком предметах. Бог був більший за небо, вміщав у собі все доступне і недоступне розумінню. Бог людей, духів, ангелів таємниче проявлявся у снах, святі чули його голос. Натяком на вищу істоту був чорний камінь, який зберігається в Аравії. Бог обрав хозарський народ. Лише хозари мають право володіти землею. Бог допускає існування інших народів, щоб хозари заволодівали їхнім майном і надягали їм на шию ярмо, як худобі.

Хакан, великий хан-володар, і знатні люди сповідували істинного бога під іменем Яхве. Простий народ знав бога Хавра, простіше і зрозуміліше вираження Яхве. Бог єдиний, тому в нього багато імен. Хакан допускав віру в Хавра. Хавр був богом предків хакана, поки не прийшли з півдня вчителі-мудреці, послані Яхве. Вони витлумачили, що в Яхве захований істинний смисл бога, а Хавр — його відбиття, тимчасово придатне для низьких розумів підданих хакана.

Великий Яхве-Хавр! З глузом хозари дивилися на дурних богів слов'ян, які живуть у лісі, як брудні свині. Вожак шмагонував нагаєм дерево переможеного Дажбога. І хтось не загаявся опоганити погост. Але що там під накриттям. Теж бог?

Відшліфований обрубок пня зі спинкою та підлокітниками, з мішком пуху на сидінні був такий же зручний, як ромейське крісло, заплетене ремнями. Велимудр дрімав, його розбудили голоси хозарів. Він не ворухився. Зараз його вб'ють. Йому було

байдуже. Хозари образили Дажбо-га. Велимудр спостерігав дійсність, ніби через очі сну.

Хозари наближалися. Вперше Велимудр бачив живих хозарів так близько. Молодий хозарин підійшов і зупинився за два кроки. Шкіра коричнево-смаглява, під короткими вусами яскраві губи здавалися викоченими, чорноокий. По щоках з-під шолома спадало два кучерявих пасма. Ззаду висовувався рудий, його борода росла рідко по кістці щелепи. Рот вузький, наче прорубаний, очі — щілиночки.

Страху у Велимудра не було. Помер страх, який мучив князь-старшину все його довге життя. Степ прийшов за ним у ліс. Нехай.

Нерухомість Велимудра зупинила хозарів. Що це чи хто? Руки, обличчя здавалися висіченими з коричневого каменю, посмугованого тріщинами. Вожак смикнув Велимудра за бороду, і князь-старшина відповів йому гостряком патериці. Наче знову вожак зачепив жилку, яка вивільнила стрілу. /

Хозари відступилися. Вожакові не таланило. Доля була проти нього, і Фатум може впасти на найближчих. Не було у Велимудра сили; впершись у лати хозарина, патериця випала із скоцюрблених старістю пальців. Вожак ударив старця ножем, кинув легке тіло на землю, скочив на груди, підстрибнув, досхочу вимщаючи злість за втраченого коня і за зухвальство вдару.

Переможці скидали роських богів, стягли дерево на купу і підпалили. Вони торжествували перемогу розруйнуван-ням слов'янського святилища. Убиваючи іновірців і знищуючи фальшивих богів, сповідники Яхве утверджувалися в своїй вірі, вогнем і мечем вони славили і істинного, і старого Хавра, який був нехай і не досконалим, та все ж допустимим відображенням Єдиного. Так навчили народ проповідники, прислані Яхве з гарячого Півдня.

Розгромивши погост, хозари кинулися шукати стежки до градусів слов'ян. Вони чули про звичаї лісових людей. Кожен град ходить сюди поклонятися ідолам. Хозари зрозуміли, що вони наткнулися на одну з таких стежок, та випадково пішли в протилежний бік. Вони були вдоволені успіхом. У їхніх руках виявився ключ до доріг. Але знайомою вони не хотіли йти. Там чекав Фатум, не варто було знову випробовувати Долю.

Понишпоривши в лісі, хозари без великих зусиль намацали нову стежину. Навчені досвідом, вони знайшли і знешкодили самостріли.

Стрічка стежки загадково виляса під лісовим склепінням. Минулося збудження, викликане удачею. Хозари згадали, що слов'яни хитрі на пастки. Вони рухалися ступою, зупиняючись, оглядаючись, перешіптуючись. Раптом, наче у відповідь на думку, з лісу пролетіла стріла. Це не самостріл. Удар знайшов жертву на зупинці — коні не ворушилися, ніхто не міг зачепити підступну жилку. Хозари метнули стріли в гущавину. Кілька вершників, попригинавшись до холок, кинулися в хаші. Почулися крики, раз-другий брязнули тятиви.

Помічники повернулися ні з чим. Бачили лукавого стрільця, били по ньому. Та він упав у яр, де немає ходу ні коневі, ні людині.

Вожак лежав бездиханний. Тонка стріла впилася в шию, над самим коміром лат, збоку, під кінцем пасемця волосся, яке він відрощував на скронях у знак шаноби Яхве. Нині Фатум переміг його. Двічі він уник Долі, та не зрозумів суті попередження. На щастя для підлеглих йому бійців. В іншому разі він не їхав би першим. Доля сильніша за людей, така воля Яхве. Підлеглі ханського сина, прості люди, які вшановували старого Хавра, вірили в неминучість Долі. Вони прив'язали тіло на спину коневі, щоб повернути його батькові-хану для відправи священних обрядів над померлим.

Хозарська стріла знайшла Мала, вп'явшись в м'якуш ноги, вийшла з другого боку на добру чверть. Стріла чіплялася за сучки, заважаючи бігти. Та все ж Мал перебрався через яр поваленим деревом, яке лягло мостом над мокрою трясовиною глибокого ложа. Ех, не дійшли сюди хозари! Мал не кинув свого лука, були ще стріли. Аук простий, мисливський, стріли тонкі, але жалять добряче. Побоялися лякливі хозари...

Мал заходився коло рани. Зі стрілою в нозі далеко не зайдеш. Тим самим ножом, яким він куховарив для Вели-мудра, Мал перепиляв тверде, як кістка, дерево і витяг стрілу з литки. Добре ще, що в кістку не влучило. В кістку, кажуть, погано. Воевода Всеслав зі своєї голови витяг стрілу. Оце так диво. Не застогнав, не зойкнув навіть. А тягти з м'якого м'яса просто. Мал не помітив, як одразу не стало ні ніг, ні рук, ні думки.

Звідкись напливла, як із каламутної води, волохата морда. Мал дивився на чорні дірки ніздрів з дрібно-зморшкуватою, як у собаки, темною шкірою. А це ж він, Мал, бачся, знепритомнів!.. Сіряк-сірячок почув свіжину "Зараз я тебе почастую, як хозарина". В руці не було сили, щоб узяти ніж чи лук. А сірий зник з очей, сховався без жодного звуку, наче його й не було тут.

Сороки скрекотали на низьких гілках. Налякані рухом хлопчини, пташки спурхнули, і одна з них смішно заплуталася в мертвому віничкові сухих гіллячок. "Молода і ще нетямуца літати",— подумав Мал. На кров поповзла мурашня. Мал підвівся: чого лежати, якщо живий! На литці рани запливли м'ясом і сухою кров'ю. Мал опустил холошу, замотав ремінці постела, встав. Ступати було боляче, але треба.

Хлопчина знав, що хозари пішли. Якби вони були тут, то і сороки не насіли б, та й сірий не прибрів би на їхній скрекіт. Сороки кричать собі на лихо. Знайшовши поживу, зчинять галас, а інші, знаючи сорочачу поведенцію, вміють поласувати знайденим падлом. Мал пошкан/дибав назад через яр по дереву-мосту. Він добре пам'ятав, звідки стріляв по хозарах. Там він покинув торби з припасами. Сьогодні раненько хлопчик бігав у град по їжу. Ще вчора вони з дідом доїли все до крихти. Велимудр його не відпускав чомусь. Старих важко розуміти. То "йди собі, помирати буду". То "не пущу нікуди, без тебе погано тут, а хліба не треба мені". Лихо бути старим. Чи не знайшли трикляті торби? Ні, оберіг Дажбог від утрати. Швидше на погост. Велимудр зачох сам та голодний. "Я йому про хозарів не скажу. А шкутильгаю — втовк ногу, швидко біг. Нема честі в неправді. А правду йому сказати не можна, він старий".

Не охороняли, як велося з діда-прадіда, посіви від потрави. Перед заходом у хліба падали зграї строкатих качок. І вночі, коли ніяке око не впильнує перельоту пташини, бадьоро свистіли над градом крила. Одні табуни, наситившись, ішли на озеро, інші, втамувавши спрагу, летіли на зміну. Табуни гусей падали на поля тричі на день: вранці, посеред дня і надвечір.

Немає в полі господаря. Злодійкувата качка шолопає внизу, співає повислий колос, підзбирує на землі. Гуска ламає грудьми, топче, вибиває хліб. Де жирував гусячий табун, наче коні качалися, і людині не залишиться нічого.

Росичі пам'ятають, коли вепри перевелися всередині їхнього кону. Витіснені вепри жили в Зароссі і на лівий берег Росі переправлялися плавом. Іноді вепри забредали від ілвичів. В ілвичів землі більше, ніж у росичів. Хозари сполохали вепрів. На полях черв'яками звивалися чорні спини свиней, що перетворювали посіви на гній.

Над роськими градами нависла самотність. Зачинившись, родовичі не знали, що діється на землі. Укріплювалися проти хозарів і проти туги. Чекання гірше від самого лиха.

Іноді вдавалося помітити цівочку диму з боку Росі. Слобода трималася проти хозарів. Свого диму в граді боялися. Остерігаючись хозарів, огнища для готування їжі палили вночі.

У Біляєвому граді настав день, коли на узліссі, на дальній межі, стали помітні кінні. Свої чи чужі? За півтори верстви не розгедиш ні облич, ні зовнішності. Вершники розтали в кущах. А безлюдні поля вже не здавалися безлюдними.

Увечері далеко почулися звуки била. Ніби в граді сусідського роду, де тримав старшинство Горобій, Вночі з того ж боку заграва підсвітила небо. Побоюючись, що в темноті хозари несподівано накинуться на град, Біляй послав у поле дозорців. Не дорослих чоловіків, яких надто мало залишилося в граді, а прудконогих підлітків із собаками. Тяжка тривогами ніч завершилась нічим. На ранок слобода і далі підтримувала дим, а на заході, де жив рід Горобія, видноколо стало чистим.

Минала перша чверть дня, і хозари прийшли на поле. Від погосту вони їхали з того узлісся, де вчора виднілися кінні. В граді почали бити в било і підняли густий дим. Нехай інші роди знають, де хозари.

Хозарські коні спасали хліба, хозарські воїни об'їжджали град, приглядаючись, як і звідки підступитися.

У граді біля казанів зі смолою лежали черпаки на довгих держалнах. Нагострені сокири, ножі, списи, мечі. Натягнуті луки, стріл вистачить. Та мало кому із захисників по руці та зброя.

Чоловіків майже нікого, немає в граді стрільців, і близько ходять хозари, строкаті, на різномастих конях, дикі, хижі.

За тином родовичі — жінки, дівчата, старі люди. Діти біля дорослих. Хоч піднесе, хоч у руку подасть потрібне, все ж допомога. Найменших заховали в тайник, підпільний хід. Доглядає їх Анеїна сусідка, бабка Арсиня, оберігає зернятка роду.

Хозари підвозили з лісу товсті в'язки свіжих гілляк і, прикрившись гіллям і щитами,

лізли до граду. Вони кидали снопи гілок перед ровом, гатили воду. Хто з градських умів стріляти, намагався бити в щілини між палями. Хозарські стрільці змусили захисників сховатися.

Тин висотою на три людські зрости здається дуже високим, рів — широким. Та хозари в рову, гатять рів. їхній вереск, крик, гамір — скрізь. Тріщить під ногами хмиз, хлеще вода.

Над тином злітає арканний зашморг. Захопленого наосліп хлопчину мотузка повалила, смикнула між гостряками паль. Хтось рубонув петлі. Дитина впала, не скаржачись.

Аркани чіплялися за палі, хозари кричали: "Харр, харр!" На тину враз постало багато хозарів. Набираючи черпаками з казанів, жінки поливали смолою, рідкою, як вода, чадно-палючою. Душно, курно, дико. Темно, ніби вночі. Незвичне до обладунку жіноче тіло обливається потом. Під казанами жахтять вугілля, збоку до жару підсунуті корчаги із запасною смолою. Не линути б смолою по своїх. Своїх не пообпікати б...

Млава не помітила, як її подруга впала під хозарською шаблею. Не бачила, як убивця, що здолав тин, сам ліг від чийогось списа. Інші руки підібрали подружчин черпак. У казан перешили запасні корчаги. Та ось залізо черпака зашкребло по міді. Хрипло, з жіночими сльозами, що підкотилися під горло, Млава закричала, хоч її ніхто не чув у загальному гамі:

— Смоли давайте, смоли!

Немає смоли, порожні корчаги. Млава побачила подругу-сусідку. Вона лежала ниць, і розкручені коси тліли на вугіллі. На темному тину — бризки і патьоки, чорні, мов колесний дьоготь. Кинувшись до паль, Млава присіла дуже вчасно. Стріла просвистіла, ледве не зачепивши шкіряну шапку. В очах залишилося жахливе видовисько: на снопах хмизу, що завалили рів до верху, хто корчився, хто рвав з себе лати, одяг.

— Смоли, смоли!

Діти тягли луб'яні козуби з розігрітою смолою, несли кулі з вугіллям. Міхи роздували синій вогонь, чадний, як у кузні.

Хозарів як не було. Прибіг підліток із словами:

— Князь-старшина велів вам. Хозари прикриваються від смоли. То ви на них балки кидайте.

І знову хозари за тином. Несуть над собою плащі, шкури, сунуть, наче степові черепахи.

Роська жінка могла підняти мішок зерна пудів на п'ять-шість. Ноша дров, куль ріпи пудів на три здавалися легкими. Через тин падають на хозарів кряжі, балки. Летить палючий дощ чорної смоли.

Здається, відбилися. Та зі всіх родовичів один Біляй охоплює поглядом і град, і те, що діється за тином. Уже з усіх боків лізуть степові люди, нічим не зарадиш, немає запасних людей. Град міг би відбитися від злодійського нападу, відстояв би себе від сотні-двох степовиків. Проти війська граду не відбитися, навіть маючи всіх чоловіків за

тином. Біляїй рід закінчувався під довгою ступнею хозарина.

Князь-старшина був сам, усю малечу розіслав з останніми رایаннями. Четверть дня протримався град. Хоча мало, а таки взяли хозарських життів. Іншим буде легше.

Розлучаючись із життям, Біляїй преславно світлішав розумом, міцнів волею. Внизу, в дворі, вже кричали чужинці. В хаті — ні душі. Є і гаряче вугілля, трохи роздмухати — запалає смоляниста кора жіночого дерева. Стіни сухі. Як старий трут, сухі й чорні крокви даху. Запалало все враз. Старий князь вийшов із дверей з мечем, махнув раз-другий. Бив по-старовинному, без промаху, але тіло своє не бажав захищати. З розрубаними грудьми, осліплений кров'ю з прибитого лоба, Біляїй відступився просто в полум'я, зумівши затулити двері, накинувши засув. І ліг, помираючи.

Кругом палало, не погасиш, поховальне багаття, вугілля засипало білу, забагрену кров'ю сорочку. І вільно, і поривно знялася душа росича, очищена вогнем, угору, до небесної тверді, власної обителі людей роської мови.

Відбиті в двох місцях, хозари ввірвалися в град в шести інших, і ловили людей, і душили арканами, і різали, якщо не хотіли брати. Переможці розбирали балки біля воріт, щоб розчинити ворота і кинути міст через рів.

На родовичів, які думали, що відбилися, лихо звалилося ззаду Хозари з явилися зі спини, лізли із самого граду Рештки захисників скотилися в Анеїн двір

— Рятуйся, матінко! — крикнула Млава перед розчиненими дверми хати.

— Втікай, нерозумна, слухайся,— наказала стара. Двоє хлопчиків заскочили до хати разом з жінками. За ними поткнувся було хозарин, та його вдарили ззаду

і він упав на підставлений Млавою старий меч Ратиборово-го батька, окровавивши сточений клинок з глибокою щербиною.

Заскочив сусід і швидко зачинив двері. Розуміючи, що більше своїх немає, Анея наклала засув.

Млава відкинула ляду над підпіллям. Стара мовчки штовхнула в темну яму хлопчиків.

— Залазь швидше! — звеліла вона Млаві.

— Матінко, матусю, без тебе не піду я! — заблагала невістка.

— Іди! — закричала стара.— І ти, сусіде, квапся. Чи й встигнете...

— Мамо, пожалій себе, я залишуся,— просила Млава коли сусід зник у ямі. /

— Сказано тобі, безголова,— тихо і страшно відповіла Анея.— Чи повернеться Ратибор, чи ні. А ти онучка мого збережи, нерозумна. Не повернеться, іншого чоловіка бери, народжуй! Старі та безплідні нині родові не потрібні.

Від її голосу, від таємничої сили огненного погляду Млава безвольно опустила на край підпілля і ковзнула вниз.

Анея накинула ляду, підсунула скриню, поставила зверху тяжку коробку і, розвалюючи огнище, скріплене нетривкою глиною, кидала каміння в розкриту пащу, щоб скриня стала важчою.

У двері гулко вдарили, Анея не припиняла своєї справи Ще вдарили. Двері не піддавалися. Зовні, напевне, колоду пустили тараном. Товсті дошки, зібрані

дерев'яними цвяхами та клеєм в єдине тіло, дробилися на тріски, але не падали.

Били ще й ще. Врешті двері розсипалися. Ставши збоку біля одвірка, Анея встигла вколоти чоловіковим мечем першого, а другий дістав її по голові краєм круглого щита. Хозарська рука підняла Анею за косу. Баба. Старі не мали ціни. Підібравши з долівки кривий ніж, подарунок Індуль-фа, хозарин вправно відсік голову від тіла. За звичаєм племені, він підвісить цю здобич до передньої луки сідла. Голова нечестивого ворога прикрасить воїна, хан дасть нагороду. Похизувавшись, хозарин закине падло. В законі старого Хавра і нового Яхве сказано: "Житла їхні спали, кості їхні розкидай. І поховай їх осличим похороном".

У підпіллі ніч. Стане ясно, якщо хозари відкинуть ляду. Обмацуючи ослизлі кряжики, з яких був складений зруб підпілля, Млава знайшла потрібне місце. Витягши два короткі кряжі, Млава тихо покликала чоловіка, і він проповз у дірку. З другого боку Млава замостила заслінку. Низький і вузький підземний хід тягнувся на сажень.

— Допмагай, допомагай,— шепнула Млава сусідові. Вони виштовхували руками й ногами сипку землю, на

якій лежали, назад у підземелля. Штовхали одне одного, дряпали руки, підривали нігті, не помічаючи. Хід треба закидати, поки хозари не здогадаються про тайник. Земля м'яко осипалася, неслухняне грудомаччя котилося назад. Люди-кроти намацували, чи до самого верху засипається прохід. Перекинувшись на спину, вони намагалися ногами утрамбувати землю.

Було парко й душно. Густа темнота давила, наче жорновим каменем. Несподівано заплакав дитячий голосок: "К-ха, к-ха, аааа..." — Ратибор кликав маму. Інше дитя нерозбірливо забелькотало, і старечий голос наспівно зашептав:

Люленьки-люлю, баєньки-баю, Спи, бо он хозарин йде, З світу він тебе зведе, Т-ш-ш-ш, т-ш-ш, т-ш-ш...

Млава поповзла на голос, наткнулася на чиєсь тіло. Бабка Арсиня голосно спитала:

— Ти, живий, хто? Млава відповіла пошепки:

— Тихіше говоріть, матусю, тихіше. Арсиня заперечила:

— Якщо ти хід добре забила, вони не почують. Погано заклала, то й без голосу знайдуть нас.

— Не знаю, матінко,— уже голосніше сказала молодиця і додала: — Павно тут теж, живий.

Павно був сином Арсині, але стара не відгукнулася, наче їй казали про чужого.

— А де мій Ратибор? — спитала Млава.

— Руку дай...

Арсинині пальці були холодні, як земля. Млава знайшла губами лобик малого сина, вологий і теплий. Дитя знову заснуло. Млава чула, як темнота дихала багатьма диханнями. Притримуючи малого Ратибора, другою рукою Млава знайшла тільки ще одної дитини, друге, третє, ще і ще. Малі діти, слабке насіння загиблого роду, спали, переплутавшись, як колосся. Анеїна душа, напевно, бачила їх. Адже це Анея зварила для малих сонний напій з макових голівок. Таким відваром відунка лікувала й від інших

хвороб. Людина забувалася, зцілювалася уві сні. Найменшим, грудним, дали випити крапельку-крапельночку. Ратибор знову прокинувся, знайшов материні груди.

— Севиня де? — спитала темрява Арсининим голосом.

— Матінко, не знаю, там вона десь залишилася...— відповіла Млава. Згадався запах горілих кіс і потилиця Севи-ні з розрубаною шиєю. Севиня була невісткою Арсині дружиною Павна.

— Полонили Севиню? — наполягала стара. Видно, і в цій сім'ї було більше близькості між невісткою і свекрухою, ніж між матір'ю і сином.

— Ні, не взяли Севині, вона сховалася, правда,— ухилилася Млава.

Причмокнувши, Ратибор відкинувся від грудей. Тайник мовчав, Арсиня і не зітхнула. Перечекавши щось, вона поклікала:

— Млаво, чуєш?

— Чую.

— Дончика візьми, погодуй. Ось тут. Руку дай. Ех ти незграбна!..

Грудний Дончик був сином Павна і Севині. Маленький сонно посмоктав, цмокнув і випустив груди.

— Павно цілий? — тільки тепер спитала мати про сина.

— Ніби цілий...

— Заснув, очевидно,— зробила висновок Арсиня.

І на Млаву навалилася, придушуючи свідомість, дрімота. З дитиною біля грудей вона провалювалася кудись далеко-далеко. Не чужий Дончик, він рідний, своєї крові. Для дітей, для роду Анея залишила Млаву жити, а сама залишилася хозарам.

Гул, тяжкий, страшний, змусив жінку опам'ятатися. Зі складеної з балок стелі тайника посипалася земля.

— Що це?

— Хата обвалилася, що ж може бути інше,— відповів голос Павна.— Град наш вони розорюють. Не люблять вони градусів,— розважливо пояснив Павно.

— Ох-хо-хо,— зітхнула Арсиня,— завалиться все, ми не виб'ємося. Нікому буде й кісточок наших поховати, душам нашим послужити...

з

На полі-поляні загиблого роду Біляя воєвода Всеслав знайшов згублених хозарів. Тепер не росичі — хозари не знали, де роське військо. Розвідники-слобожани вистежили степовиків. Піші й кінні здолали ліси, поляни і засіки. Вони були дома. Дома допомагають і стіни.

Ніхто не спитав воєводу, чи встиг він порятувати Біляїв град. Що він сам про це знав, залишалось у таїнах його душі. У тих таїнах, у які і сам їхній власник уміє не зазирати.

В останню чверть дня Всеслав на власні очі побачив град, розгромлений, схожий на мертве тіло, з хозарами, схожими на хижих птахів. Таке саме на своїй землі росичі бачили при воєводі Гудії, тридцять два літа тому, так давно, що ніхто вже й не пам'ятав. І якщо хтось подумав про Гудия, то лише один Всеслав.

Хозари заночували в граді й біля граду, біля високих вогнищ. Росичі ночували в лісі, без вогнів, як звірі в лігві, мовчазно, щоб нічим не виказати своєї присутності. Від поляни з хозарами ліс охороняли Ратибор та інші Біляєві родовичі, люди, які знали кожне дерево.

З вечора Ратибору вдалося впіймати на стежці, що вела до погосту, п'ятьох посланців хозарів. На допиті знову був товмачем ромей Малх. Після відступу за Рось Всеслав узяв його в кінні. Коли першого мовчуна порубали, четверо інших, благаючи пощади, спробували говорити. Відвідуючи для торгівлі протоку з Меотійського болота 1 в Євксін-ський Понт, вони трохи навчилися ромейської мови в Фана-горії. Хан Еган-Саол, володар, спадкоємний повелитель роду-гнізда, який нині взяв роський град, завтра піде брати інший. Можна було здогадатися, що на черзі був град князь-старшини Колота. Куди були послані схоплені хозари? З мимоволі недорікуватих пояснень вдалося зрозуміти, що вони вирушили до градусів Горобія і Келагаста. Там, пояснювали посланці хозари, перебував хан Шамоел-Зарол. Роські гради малі та бідні. Хани ходитимуть нарізно. Вони поспішають, поки всі роські не втекли в далекі ліси, як утекло їхнє військо.

Вранці було тихо, лісом стелився легкий туман, як буває після побоїщ: душі вбитих не покидають місця загибелі, поки не відбудеться обряд поховання. Над струмком, який

1 Меотійське болото — тепер Азовське море.

розсікав поле-поляну, біла запона стояла стіною, ховаючи загиблий град.

За степовою звичкою хозари пустили коней вільно, не-спутаними, пастися в полі. Довкола ліс, коням втекти нікуди, під копитами ситний харч дозріваючих хлібів.

У туманній млі, серед багатьох сотень коней, непомітно з'явилися півтори сотні слобожан. Широко розвернувшись між табором хозарів і полем, росичі досить легко зрушили з місця лякливих степових коней, погнали і почали збивати в табун.

Зо два десятки кінних пастухів, як горобці, розлетілися перед росичами, що ніби з неба впали. Слобожани сікли степових коней мечами, шаблями, кололи списами. Ошалівши від болю, від ведмежого реву і вовчого завивання, якими їх лякали росичі, хозарські коні, як те листя під вихором, помчали в ліс. За ними, раничи і убиваючи нещасних коней, зникли слобожани.

Без строю, без будь-якого порядку хозари побігли з табору рятувати коней. Ще майже ніхто з них не розумів, що сталося. Кожен, озброївшись сяк-так, думав тільки про втрату: хозарин без коня не хозарин! Дорогі коні хана та його ближніх випасалися в путях, під особливою охороною, біля шатер, розкинутих для повелителя.

Еган-Саол скакав у парчевому халаті, на який зброєносець встиг надягти лати, і марно скликав своїх. Спішені знали одне — знайти коней. Довкола хана зібралося сотні дві кінних. Все відбувалося зі швидкістю бою. Сонце зупинилося в чеканні битви.

Поляна Біляєвого роду мала впоперек трохи більше трьох верстов. Град був поставлений майже посередині поляни. Чи багато треба часу, щоб проскакати три верстви!

Еган-Саол знав, що в кінному бою тільки ударом можна зустріти удар, і відчайдушно кинувся на слобожан. Важкі, зімкнуті в щільний стрій слобідські вершники з розгону зіткнулися з хозарами. Сили сьогодні рівні, один на один.

Зметнулися сплески рук і зброї, дико змішалися крики: "Рось! Харр-харр!" Поле спінилося, забурунило в вереску, стогонах, завиванні. Кінний бій порівнюють з блискавицею. І справді. Тільки зіткнулися, і вже далі мчать слобожани в міцному строю, а позаду — тіла, тіла, тіла. Ніби червою кишить земля, і немає чистого місця і нема стебельця, не окропленого кров'ю, і виє хозарин, гризучи землю. Сам на сам!

Де хозари? Як рука, прикріплена до невидимого тіла, роські вершники повертаються. Коні слухняні залізним колінам, кіннотники знають, що робити. Їх уже не три тісні ряди, якими вони роздробили хозарську зграю, а один ряд. І стрій не тісний, а рідкий. Здається, вони зайняли все поле, від лісу до лісу. Багато обидворуких, у них тепер роздолля. Не люди — джини, яким Хавр віддав хозарів.

Всеслав подає клич у ріг, і дикі вершники збираються до князя слухняними овечками. Не закінчилися залізні жнива. Піше військо пішло з лісу назустріч спішеним хозарам. Треба квапитися, поки хозари не отямилися.

Нема хана, нема старших, немає прапорців, нема керівництва. Кінні врізаються строєм гострим, як лезо сокири. Піше військо охоплює хозарів, їх затискають, їм тісно. Хозарів усе ще більше, ніж росичів. Та роські б'ються два і три проти одного. Лише крайні хозари можуть відбиватися. Позад них у тисняві мнеться щось схоже на отару, оточену вовками. Той, хто опустить руку, вже не може її підняти. Шабля коле своїх, спис, ввійшовши в спину друга, пронизує його і вбиває інших, поки не опуститься під вагою тіл. Іззовні росичі рубають, роські стріли падають, ніби з неба, і кожна знаходить ціль.

Пилюга, сморід, гуркіт і невгавний стогін, стогін, стогін — хор душ, які киплять у пекельних казанах Хавра.

Кинувши зброю, хозарин обхоплює руками голову і падає на коліна. Він сам тягнеться горлом під залізо. Піднімають руки з долонями, повернутими до росичів. Цих рук багато. Стомившись, росичі припинили різню.

Ніхто не втече. Кінні й піхотинці оточили хозарів, як табун, пригнаний на продаж.

Така воля Яхве, така воля Хавра. Бог визначив долю кожного живого, жодна волосинка не впаде без його волі. Живому псу краще, ніж мертвому левові. Кидаючи зброю, зриваючи на ходу лати й шоломи, раби йдуть вервечкою через стрій переможців.

Всеслав глянув на сонце, образ Дажбога, вдоволеного своїми дітьми.

Все наше тут.

Ми звичаї підтримуєм свої,
батьків правічний спадок заповітний.

І в ріднім домі-лісі віщі сни,
і шепіт наших трав в лугах і на полянах,
і шелест ярини у борознах,

руками сіяної росів,
і біг коней,
і тлум черід,
і птаства в небі грай,—
все наше тут!

Час ранній... Сонце не встигло пройти і двадцятої частини денного шляху, а вже настала перемога.

Ратибор верхи проїхав до воріт, як кілька днів тому. Хозари не завдали собі клопоту забрати з вулиці побитих росичів. То тут, то там лежали вони, як убили їх. Одні наче спали, інші здіймали мертві руки, благаючи Сварога і навів глянути вниз і зглянутися над горем своїх.

Замість двору князь-старшини Біляя розсипалося пожарище в тліні горілого дерева, шкури, м'яса.

Ось і Ратиборова хата. Не впізнати. Ворота зірвані, замість хати — купа балок і ламаних дощок. Ударили в стіну, і все розвалилося. Тільки й залишилося цілого.— клуня, де на обрядовій постелі з немолочених снопів воля матері Анеї зробила сина мужем Млави. Невідступно билася безглузда думка: "Ти ж бачив, що нижні балки в зрубі підгнивали, не полагодив..." Ніби через балки в зрубі рухнуло життя двох жінок і сина.

На земляному ходу біля тину перевернутий казан, розбиті корчаги, чорні, блискучі. Вихлюпи застиглої смоли. І жінка! Лежить ниць, голова в жужелиці. Млава? Ні, сусідка Севиня. Вони билися. Не відбилися. А ти, воїн, живий...

Немає матері, нема дружини, нема сина. Де ж їхні тіла? З вулиці кричали, кликали:
— Ратиборе! Ратиборе!

Чого квапитися, таке завжди встигнеться. Нічого квапитися. Не квапитися, не квапитися... Колоди були гнилі — знову згадалося безглузде.

Ратибору здавалося, що нескінченно довго сидить він у сідлі, спершись на луку, і дивиться на вірного Анеїного пса, кудлатого, як ведмідь, порубаного, як доблесний воїн.

— Ратиборе! Ратиборе!

На вулиці тісно збилися його родовичі із слобожан, з пішого війська, щось затуляючи. Ратибор глянув і опустив голову, заплющив очі, щоб не вдивлятися. Жінки, діти. Всі однакові, всі зв'язані. У кожного горло перетято від вуха до вуха. Кров ще багряна, як барва марена. Поки в полі билися, охорона полонених повеселилася роською мукою. Напевне, Ратибор це сказав вголос, бо хтось відповів:

— Нікуди ж не ділися ті хозари...

З поля кликав ріг. У його звуки звичне вухо вкладало звичні слова: "Всім збиратися, всім негайно сюди! Всім квапитися, ква-апитися-ааа!"

Ратиборів кінь сам рушив з місця. За ним слухняно потяглися всі кінні й піші, покидаючи тіла своїх так, як застали їх. Обличчя живих росичів були страшніші, ніж у джинів, вигаданих служителями жорстоких Яхве і Хавра.

"Не лилася б невинна кров, якби племена роської мови сповідували роську спільність, якби допомагали одні одним не скупими пожертвуваннями воїнам, як ілвичі з каничами нам допомогли",— так запам'яталося всім сказане воєводою Всеславом у коротких промовляннях. Відпочивати було ніколи, справляти тризну було ні до чого, та й нічим. Ходить хозарин роською землею.

До убивць кровних можна дотикнутися тільки залізом. Швидко перебили полонених хозарів, ніколи було втішити серце повільною помстою. Тільки ханові та кільком знатним виявили честь розмичкою. Нагнули берези, до однієї прив'язували праві руку й ногу, до другої — ліві. Поступово відпускали стовбури, зігнуті, як луки. І — враз покидали...

Не хліб — бранну здобич зібрали на витоптаному полі. А ціна перемоги була три десятки своїх завдяки віщій мудрості воєводи. Для охорони розореного граду від звіра та від хозарів, що вислизнули з побоїща, залишили жменьку піших воїнів. Решта — всі потрібні.

Стало порожньо, стало тихо. Душі загиблих невидимо літали над покинутим полем.

Опритомнівши, Млава дістала рукою до низької стелі. День чи ніч? Жінка покликала, їй відповів чоловічий голос:

— Тут я. Слухай. Будемо відкопуватися. Не відкопаємося, пропадемо марно.

— Назад думаєш вийти?

— У град, до хозарів? Ні,— заперечив Павно.— Копатимемо назовні. Через вал. Ваш двір поставлений щільно до тину.

Глеювата земля, яку ніколи не розпушував заступ. Материк. Вузький хід прорізали ножем. Чуття надзвичайно загострилися. Світильник запалили один раз, коли розпочинали підкоп. Вогонь відбився в блискучих, як у звіра, очах. У схові — троє дорослих, двоє немовлят і дев'ятеро дітей. Світло — надія. До нього всі потяглися. Та вогник, кволий, як мошка, сам згасав у густому повітрі. Вогневі потрібно більше простору, ніж людині.

Росичі копали. Молодиця працювала по черзі з чоловіком. Немовлята — Ратибор і Дончик — відзначали час. Вони жадібно брали холодні груди, і мати оберігала, щоб глина не потрапила в нетямущі роти.

Павно квапив. Хлопчики й дівчатка порпалися біля ніг, намагаючись допомогти старшим. Вогка земля студила тіло, але повітря було гарячим, задушливим. Морок стомлював, руки знесилювались. Пора б перекусити. В тайнику було заготовлено запас. Арсиня берегла цеберко з молоком останнього удою. Стара ділила м'ясо, на зубах їжа пережовувалася разом із землею. Арсиня, намацуючи обличчя, підносила до губів луб'яний ківшик, буркотіла:

— Не хапай, розіллеш, ви гірш сліпих...

Павно завмирав у вузькій норі, перепочивав на мить. Не рухалася і Млава. Чути, як шепоче, мляво вовтузиться, як часто-часто дихає тайник. І мовчить. /

Піт холол на тілі. Павну ввижались душі, чиї тіла поховані під землею. Вони вічно мучаться в мороці, стлівають без світла. Страшно залишитися без поховального

багаття. Павно втомився і безсилий побороти жах. У підкопі не повернешся. Павно плазує назад. Спина зачіпає за верх підкопу. Кротяча нора завалить, зараз завалить!.. Серце зупиняється. Не чоловік — миша розчавлена. Голі ступні впираються у Млавині плечі: тобі, жінко, пора покопати...

У підкопі не повітря — чад гіркий. Млава тішиться думками. Вона була взята із старшого роду. Чоловічий рід — молодший. Матуся Анея знала: рід живе, рід тримається на жінці. Широкий ніж вивертається в руці. Нігті зірвані. Треба копати. Млаві Здавалося, що вона копається на городі. Молодиця, лежачи ниць, копала, зажмуривши очі. Дуже пахло травою. Попереду осипалася земля.

Млава опам'яталася. В тайнику сидить тринадцять душ, вона — чотирнадцята. Рід збережеться. Розплющивши очі, Млава побачила сіре світло. Ніби й голоси чути. Чути, як грудка землі бовтнула у воду.

Жінка поповзла назад, назад, задкуючи на ліктях, щоб не ранити пальців з обірваними нігтями. І в тайнику, у темряві непроглядній, чорній, підземній, вона шепнула, щоб зовні не почули:

Павно, чуєш, Павно! Я пробилася.

Через хід, уже не перекритий тілом, потекла тоненька-то-ненька струминка свіжості. Її можна було відчутися тільки тому, хто дихав тяжким сопухом підземелля.

4

У житті воєводи Всеслава бували сутички, слобода відбивала набіги. Справжньої війни не траплялося. Велика війна прийшла вперше до Всеслава.

Між людей слов'янської мови передавалися перекази про колишні війни, про битви з гуннами. Замолоду, відвідуючи в дні весняного торгу острівця на Дніпрі, Всеслав слухав розповіді ромейів, запам'ятовував важкі для слов'янського вуха імена полководців. Ганнібал і Кесар Юлій, Александр, Ахілл, Август, Октавій, Феодосій, Іуда Маккавей, Пірр, Костянтин, Юліан, Хосрой, Фабій, Агафокл, Кір, Помпей, Феодоріх, Ксенофонт, Філіпомен, Леонід, Марій, Агамемнон... Коли вони жили, скільки поколінь відійшло з часу їхніх перемог, їхніх поразок? Колись там. Давно чи недавно — це не цікавило оповідачів і слухачів. Про полководців говорили, як про живих. Дехто з оповідачів ніби сам брав участь у знаменитих побоїщах.

Всеслав Старий розпочав готувати роське військо, Всеслав-наступник продовжив його працю. Хто міг сказати, чи сильне роське військо, чи вміє воєвода водити військо. Тепер Всеслав повірив у свою силу.

Під копитами коней м'яко лягала лісова земля. Йшли до рідної Всеславової землі. Тут йому було знайоме все. Двоє людей вилізли назустріч військові. Свої родовичі.

— Як град? — спитав Всеслав.

— Нема граду, — відповів чоловік.

— Нема граду, — повторила жінка.

Всеслав, не відчуваючи, стис ногами гнучкі ребра коня, і захріпши, кінь пішов боком.

— Розорище замість граду, — сказав чоловік.

— Розорище, пустельне місце, розорене, спалене! — вигукувала жінка.

Нерозумна, нерозумна!.. Хіба не тямить воєвода, що коли нема граду, то той розорений дотла, витоптаний, випалений.

Воєвода сидів каменем у сідлі, прямий, великий, світлі вуса кінцями лежали на металевих грудях латів. Князь-воїн обидворукий.

Страшна своїм виглядом, обсмалена, брудна, майже гола, жінка зайшлася в голосінні:

— Одні ми вирвалися, одні з ним утекли, одні ми залишилися, всіх перестріляли, всіх посікли-порубали, всіх подушили, всіх полонили. Нема нашого роду. Побили князя Горобія, Красу твою побили, діток побили. Горе нам, не стало нашого роду, не стало, не стало... Деревачуть, трава, горем спалена...

А-а! Нема гіршого за настирливу, біснувату голосільни-цю!.. Ніколи слухати. Часу нема, сонце не чекає, хозари не ждуть. Де твоє багаття, колишній воєводо Гудий?!.. Що в перемозі тому, хто, всіх втративши, залишився сам? Горе йому, переможцеві...

Всеслав торкнув коня. В бій іти треба. Князь оглянувся. Ось вони всі: рід, сім'я, плем'я, своя кров. Кінні, бронні, тихі в поході мовчальники. Не ідуть, не їдуть — ширяють яструбами на м'якому крилі. Вершників понад дві сотні, піших майже три сотні. Мало їх лягло, збереглася роська сила. Тепер Всеслав знав, що міг би він не пустити хозарів на Рось-ріку. Свої усі полягли б, жоден не відступився б. Зате в хозарів не вистачило б сміливості й сили піти через Рось, розбивати гради.

Всеслав зустрівся поглядом з Ратибором. Син душі! Безрідний воєвода хотів нагадати безрідному воїнові, що є в градах тайники. Передумав. Навіщо роз'ятрювати серце на подвійну втрату, розранювати біль надією. Житимемо без надії. Сталося. Не повернеться. Тихо, але з чіткістю голосу птаха Всеслав мовив двом уцілілим:

— Ви... ідіть до нашого граду. Тіла обережіть для поховання. Хозарів не буде більше.

Ще ходили хозари роською землею. З ближніх полів було чути гудіння биля. Цей град ще жив, волав до мужності жінок, дітей і купки чоловіків, які залишилися за тином після того, як пішли бійці в ополчення племені.

Всеслав не міг ціною знищення Келагастового роду повторити воїнську хитрість, що погубила хана Егана-Саола. Князь-воєвода не хотів чекати, поки хозари ввійдуть у град.

Хан Шамоел-Зарол, досвідчений вождь, умів по-своєму брати фортеці. Хозари-стрільці, на конях і піші, густо стояли перед тином, і жодна голова, жодна рука не могла піднятися над палями, жодне око не могло визирнути з граду в поле. Під надійним прикриттям хозари закидали рів жердинами, накладали на жердки поперечини, щити. Широкий міст дасть підійти до валу впритул, на тин піднімуться одразу сотні. Захисники наосліп метали смоляні квачі. Ось-ось хозари робочі стануть бійцями і ринуть у град, наче вода, яка, закипівши, переливається через край повного казана.

Роські гради схожі між собою, як Люди. Келагастів град здавався своїм і для тих, хто, як Всеслав і Ратибор, знав — немає більше їхнього граду.

Сотня пішого війська поволі вийшла на межу. В граді потужно вдарило било, явно

кличучи на допомогу. А хозари, як здавалося, не одразу помітили зухвалу горстку. Вони й далі замошували рів.

Піші росичі відійшли від узлісся на переліт стріли, коли сотні три хозарів намірилися в їхній тил. Хвацькі вершники були схожі на соколів, які заходять скісним летом, щоб ударити зверху на качиний табунець.

Тоді друга сотня піших росичів вийшла з лісу, а перша зупинилася. Несподіваність позбавила хозарів пориву. Степова кіннота завагалася перед списками, з-за яких густо сипалися стріли. Стріли били в обличчя, в бік кінним, і вершники відкочувались. Шамоел-Зарол зрозумів, що перед ним не купка роських, які жертвують собою, щоб продовжити агонію града, приреченого на загибель волею Степу.

Пронизливо свистали дудки десятників, ревіли роги степових начальників. Коноводи гнали коней просто до рову, і хозари, покинувши облогу, сідали в сідло.

Хозарські коні не встигли випасти хліба. Високе колосся закривало піших до пояса, а полеглих людей і коней не було видно. Поле ще здавалося рівним, незайманим.

Прапор хана майорів на високому держаку. Червона й жовта пілки були зшиті в довгу смугу. На ній два золотих трикутники, накладені один на одного, tworили зірку, символ Яхве, який мав велике значення.

Хан розмірковував. Мудрий у хитрощах війни, він виважував роське зухвальство, роську відвагу, свою силу. Хан прислухався, як повільно падали краплини митей у чашу вічності, як стікав незнаний людьми термін життя, накреслений волею Яхве. Непереможеними роські втікали з поля. Так само вчинив би і він, Шамоел-Зарол, коли б зустрів більшу силу. Хан повинен зуміти зберегти військо. Тоді в його руках залишиться влада. Лише влада дає повноту насолоди життям. Той справжній переможець, хто вміє берегти владу. Якби він був сьогодні в степу, Шамоел-Зарол зачекав би і день, і два. Він визнав би потрібне, він заморив би пішого противника набігами кінних. Ліс зв'язує, в лісі кіннота втрачає свою силу. Що зараз робить хан Еган-Саол, друг-суперник, що намислив старий Суніка-Єрміа, який хотів іти прямо на північ від ріки? Шамоел-Зарол не знав. Вони втрьох вирішили поділити між собою спустошення цієї землі.

Нашорошивши вуха, пружно підтягнувши під живіт задні ноги, ханів кінь сторожко чекав на волю вершника. Кінь народився в піщаній Аравії, біля чорного шатра сарацина. Він був димчастої масті з білою мордою від вух до ніздрів. Таких, кращих у світі коней, ромеї звали фаліонами, степові народи — баланами. Вони носять у крові уміння поводитися в бою і вірні вершникові. Аттіла 1 їздив на балані. Предки Шамоела-Зарола ходили разом з великим сином Мундзука до берегів безмежного Західного моря. Балану виповнилося п'ять весен, хану — сорок. Зрілий воїн на молодому коні — це поєднання сили й мудрості.

Побити цих нечистих лісових звірів! Гнів на ворога піднімався, мов пекучий біль. Хан махнув шаблею, вказуючи. Балан рвонувся, але, покірний, завмер. Шамоел-Зарол залишився на місці із загоном добірних охоронців-сеїдів.

Прокляття лісам, прокляття тісному полю! Ще один загін піших вийшов з лісу. Не

розриваючи строю, ніби сковані ланцем, як залізні полки безсмертних персів, лісовики поспішали на допомогу своїм.

У кого є сила повернути кінноту, що набрала повного розгону, повернути тут, не в степу, де вільні й широкі трав'янисті простори! Ось і лісова кіннота. Вони перехитрували!..

Хан бачить хмари стріл, які знялися перед роськими, наче зграї горобців з току. Хан заплющив очі. Не від жаху. Але страшно смертному зустріти здійснення Долі.

Не було сил одірватися від видовища. Тепер ударила роська кіннота! Безсилля, безсилля... Вони рикають, як тигри в очеретах. Бризками води вершники розлетілися по полю. У втікачах хан упізнавав своїх хозарів. Лісові бійці здавалися кораблем. Разом усі, купно. Хто ж це кричав, що на цій ріці ловлять рабів, як зимових дрохв, що обледеніли під час джута!

Гинув рід Шамоела-Зарола. Його дід заволодів владою в кочівному гнізді як найбагатший, відзначений богом за

Аттіла—повелитель гуннів, був сином Мундзука.

розум, за хоробрість. Батько збагачував рід вдалими набігами на аланів, болгарів, чорних мадярів. Сам Шамоел-За-рол, прийнявши нову віру в Яхве, був шанований великим хаканом.

Тісне поле, падають стріли. Охоронці не встигли підхопити свого хана. Він, помічений богом, побачив Асроеля — ангела смерті.

Мимо пробігало колосся, свистів вітер, вуха були сповнені виття й реву, брязкало залізо, капали вогненні стріли. Раз, другий ударили блискавиці. Хан відбивав загрози грому. Хіба можна відвести фатум рукою людини?..

Розумний балан одразу спинився, повернув морду і захропів, побачивши хазяїна. Хан висів униз головою, розкидавши руки, повні землі. Балан не поворухнувся, рятуючи господаря, коли чужий чоловік з чужим запахом узяв кинутий повід. Ханову ногу висмикнув із стремена, і балан рвонувся: чужий був у сідлі. Нестерпний біль стиснув ребра, поміж вуха грякнув удар кулаком, як молотом, і балан ледве не впав. Повід смикнуло. Балан, рятуючи ніжний рот, задер голову. Він скорявся, скорявся! Раніше в нього не було повелителя, тепер є...

— Вони сопля біля нашого граду, втягуючи повітря нашого лісу, вони гарчали, чуючи запах нашої крові. І немає їх більше. їх — нема! — так славив князь-старшина Келагаст переможців.

— Знай, Всеславе! — вигукував Келагаст.— На тебе, на твоїх воїнів ляже відповідь перед Дажбогом, ти відповіси перед навами, якщо не здійсниш того, що повинен. Я бачу загибель роської мови. Наше ймення відійде в минувшину переказів. Згодом зникне і з них. Залишаться по нас безіменні могили, як від довгопалих людей залишилися кам'яні боги, а як називали тих людей і як звали богів — ніхто з живих не знає. Таке станеться і з нами. Вже немає в нас погосту, спалили богів. Земля розорена, поля отравлені, люди побиті. Три наші роди загинули — твій рід, Всеславе, Біляїв і Тиудемірів, ми стали слабкі, як каничі. Нема нам порятунку, розрізненим. Ще й ще

мордуватиме нас Степ, ще й ще винищуватиме дітей наших: поки не зберемо ми силу таку, щоб забули вони й мріяти брати на Росі полон і здобич.

Далеко дивиться старий Келагаст-князь. Ніколи слухати його.

Без перепочинку, просто з поля бою, частина кінних слобожан пішла за Рось-ріку. Відібрані вони були не за звичайним строєм, в якому воїни звикли ходити, знаючи передніх, задніх, крайніх. Ратибор повів родовичів Горо-бія, Біляя, Тиудемира — тих, хто жив у слободі, тих, хто прийшов в ополчення племені від загиблих родів.

"Життя вводить в оману сновидіннями, заспокоює досягненням бажаного, але немає перемоги, немає спокою людській душі, поки не підніметься його тіло на поховальне багаття",— так думав Всеслав, згадуючи промовляння Келагаста. Завтра не буде таким, як сьогодні. Новий день приходить голодним, його не наситиш пам'яттю здійсненого вчора.

"Нашого воєводу несе до великої влади, наче весняною повинню,— думав Колот, дивлячись на Всеслава,— вгору він піднімається на слобідських мечях".

Всеслава душа горіла болючіше, ніж живе тіло на вогні. Щоб бути, як усі, він не намагався врятувати своїх родовичів, свій град. Він вів військо для перемоги, не для захисту. Де знайти виправдання перед мертвими!

Військо вже додало до імені Всеслава прозвище "Віщий", уже не воєводою звали його, а князем, тим виказуючи безмежність шани. Та нікому не знати мук чужої душі, не зрозуміти збоку мук, сумнівів, печалі того, в кому бачать вождя і героя.

5

Сухого літа Рось-ріка міліє задовго до найвищого стояння сонця, виступає каміння на перепадах, відкриваються скелясті гряди.

Брід у коліні навпроти слободи обмілів раніше пори, і хозари розтягли їжаки. Слобода була затиснута, як щука в сліпій протоці, перегородженій плотом. Хозари не любили нападати на недоступні місця. Горб, на якому осіла слобода, був крутий і високий, ще вище здіймався вал з міцним тином. Надто багато життів забере відкритий напад, краще вдатися до давнього засобу — голоду.

Дні не йшли — тяглися тягучою живицею-смолою, як з підрубаної сосни. Щерб, на якого воєвода покинув гніздо, заповзятливо вчив підлітків. Наука йшла, як і завжди, ніби за тином не стояли степові люди. Билися мечами й шаблями, кололи списами, до знемоги тримали колінами тяжке каміння.

Обезсилена в леті падала в дворі хозарська стріла.

Припинивши працю, молоді слобожани припадали до потаємних щілин у тину Безногий стрілець Горбий перескакував на милицях, гула і туго ляскала тятива всією силою турячого рогу важкого лука, і, якщо не встигав сховатися хозарин, молоді заздрісно кричали: — Труп, труп!

Каліка озирався, реготав, бив кулаком у гулки груди, як молотом у бочку. Він щасливий, тут він перший воїн, муж!

Щерб лаяв підлітків дармоїдами-ледацюгами і стусанами гнав до справи.

Із слобідської вежі не переставала сотатися вгору тонка цівка диму на знак того,

що хозари не перейшли Росі, що слобода ще жива. За димами та загравами слобожани знали, що загинуло три гради, вгадали, чиї гради погублено. Де ж свої, де воєвода?

Вдень із слободи було видно далеко. Вночі приходили темнота і сумніви. Загинули слобідські з князем, загинуло ополчення. Щерб розмірковував, нишком від менших радився з кількома старшими. Хозари розорять землю вщент, але не залишаться в ній навіки. Що ж тоді робити? В слобідській фортеці багато припасів, є колодязь. Якщо хозари підуть на злом великою силою, не щадячи себе, тоді не відбитися. Не підуть — неподатливе місце вціліє. Піти навздогін хозарам, відбити своїх полонених, скільки буде сили, чи зберегти себе? Затворникам здавалося, що вони самі на роській землі.

Старші були готові побачити, як хозари почнуть зумисне, щоб вони бачили, гратися слов'янськими головами, складати їх купами, як розіпнуть вибраних полоненників, щоб нагнати страх на обложених.

Та якось на заході сонця в слободі помітили вершників, що переправлялися в Заросся на схід від броду. Подумало-ся, що це свої. А то чому б їм іти плавом, а не через брід? За всі дні вперше з'явилася надія.

Ратибору згадувалося, як степ пах горілим у затишних вибалках, коли він повертався з далекого дозору. Нині і вночі пахло так само. Заросся згорало від сонця.

Небо розсипалося зірками, співали цвіркуни. Здалеку долинав багатоголосий жаб'ячий гам. Раптом, розростаючись, він злітав над просторами, тривожний, тріскучий, і змовкав, задушений ніччю. Хтось топтав пересохлі озерецька й болітця, хтось крався між очеретом, рогозою, рдесником, хтось полює за живим м'ясом.

Щербатий місяць зійшов уже за північ, лісові тіні згусли, галяви строкато забілили, ніби вологі. Світло вводило в оману: в задушливу ніч роси не буває.

На світанку Ратибор вийшов зі своїми в тил хозарам, на південний край Турового урочища. Широке обіддя хозарських коліс позначило степову дорогу, підсохлі трави не могли налити соком і підняти зламані стебла. Тут, від маленьких іскринок, які залізо викреше з душі кременю, судилося народитися великому лихові для всього живого.

Кінному легко назбирати в лісі сушняку і розкидати по степу вогнища. Через Турове урочище протягли доріжку хмизу. З багаття, розкладеного в лісі, вершники вихоплювали жактячі головешки і мчали в степ. Припавши до землі, чоловік роздмухував вуглину, поки не заблимає біда душа вогню. Степ закурився сірим димом.

Мстиша, друг Ратибора і родович Всеслава, зареготав.

— Славне буде пожарище! Як мені хочеться скуштувати смаженого хозарського м'яса! — і закрутився в танку.

Сумно і страшно дивилися на здичавілого Мстишу воїни із загиблих родів.

Нові й нові місця степової дороги зітхали димом, розросталася пожежа, потягло горілим. Мстиша танцював і танцював. Невеликий на зріст і міцний тілом, він плескав у широкі долоні, клацав пальцями і викрикував все одне й те саме:

— М'ясця мені смаженого, паленого, копченого!..— Двоє діток було у Мстиші. І до дружини він любив відлучатися частіше від інших, тужачи за ласкою.

Ратибор схопив друга за плечі. Мстиша вирвався, затрусився, закричав:

— Не руш мене! Не руш, ти, залізний! — і скочив у сідло.

І всі нарізно поскакали степовою дорогою, погамовуючи пекучу муку пожежею. Збирали хмиз, розкладали нові багаття, перехоплювали степову дорогу стежками вогню.

Уже зметнулася дика пташина; забувши про працю повсякденних ловів, втікали яструби, спорхував перепел, зривалися куропатки, відлітали стрепети, рятуючи свої виводки. Гинули безпорадною смертю миші, коники, самі скакали в огонь, тисячі тисяч малих життів пропадали в сліпому гніві вогню.

Пожежа народжує вітер. Палаючий степ розбурхав повітря. І раз, і двічі зітхнуло небо, відчиняючи ворота вітрів, і кинулися вітри від прозорої небесної тверді на неподатливу твердь земну і заграли на випалених, оголених гривах.

Втікаючи, змішалися вовки з козами, корсаки і лисиці з зайцями. Табун тарпанів пробіг через Солодкий струмок, важке стрибання турів було чути на верстви. Потрапивши в пастку між двох вогнів, мешканці степу рятувалися в ліси. Кам'яний бог забутих людей безлико дивився на схід, байдужий, обкурений кіптявою.

На Туровому урочищі старі дуби, які пам'ятали гуннів, знову побачили вогонь, що підповзав до коріння. Як і тоді, старих рятувала товста кора, як і тоді, гинув молодняк.

Стоголові вітри крутилися, сповиваючись у попіл. Звивши згар з полум'ям, вони, знайшовши забуті кості, палюче гладили їх гіркою ласкою запізнілого похорону, заглядали в розкриті палкому диханню тріщини землі і каміння, випалювали живе, і бавлячись, сіючи вогонь, вогонь і вогонь. Недобрі сівачі! Злі вітри війни, німі соратники, сліпі помічники, глухі союзники, одні ви радієте загальним нещастям. Випусти вас вільно, і ви пожерете весь світ і вп'єтеся перемогою, лише коли по всій землі пронесете смрадно-чорне пожарище смерті.

Не вірячи вітрові, не довіряючись удачі, слобожани цілий день підпалювали степову дорогу.

Поверталися вночі. На Туровому урочищі палали високі смолоскипи. Горіли стародавні пні, які багато літ зрошували на собі товщі моху. Узлісся були позначені зміїстими грядами вогню, який доїдав купини та підсушені пожежею кущі. Полум'ю не було ходу тільки у вологі лісові покрови, захищені соковитим папоротником, знітом, липкою сон-травою.

Вітер зривав попіл з вигорілого степу, відкриваючи жевріючі галяви. Глибоко затлілося степове вбрання, зіткане тисячами поколінь відмерлого коріння.

Ратибор думав: "А якби ми підпалили степ назустріч хозарам?" Не знаходячи відповіді, він втішав себе: тоді степ ще не так висох, як тепер. І — намагався забути, забути. Не можна переробляти здійснене, нема на це влади ні в богів, ні в людей.

Степ! Та нині весь край неба в Зароссі охопило вогнем. Пожежа з'їла всю степову дорогу. Хозари свої табуні підігнали до Рось-ріки і, захищаючись від степової пожежі, пускали зустрічний вогонь. Грози не було, не самі ж хозари палили степ.

З настанням темноти затворники-слобожани чули зі своєї фортеці, як незвично завовтузилися хозари. Щось нове діялося в стані степових людей. А під самою

слободою було тихо. Внизу раптом тихо покликали:

— Люди!.. Егей, слобода!.. Наші... Щерб перегнувся через тин, сказав:

— Чую... Крук, це ти?

Знизу звук долинає добре. Щерб упізнав кровного брата. Крук прокрався між хозарами!

— Драбину кидай,— наказав знизу Крук і, не чекаючи, спитав: — А добре степ горів?

Тепер Щерб здогадався, що вогонь пустили свої. А навіщо?

З тину звисилася багатосаженна стрічка. Два товсті ремені з ушитими поперечинами дістали низу сухого рову.

— Лізь!— шепнув Щерб униз, та почув не Крука, а чужий голос, хозарський. Окрик, бурмотіння, вовтузня, чийсь хрип. Драбина натяглася, задрижала. /

— Іду,— сказав Крук. Він піднімався поволі. Схопившись за тин, він другою рукою підняв чиєсь тіло: — Бери...

Перекинувшись через тин, Крук повернувся і почав вибирати драбину.

— Там ще один,— пояснив він Щербу.— Я його прив'язав.

Крук поклав тіла хозарів перед дверима воєводиної хати. В жовтих чоботях, червоних штанах, в набірній, з кілець, залізній сорочці, з хозарською шаблею в розкішних піхвах з червоної шкіри, оздоблених світлими камінцями і золотими цвяхами; на голові в Крука красувався низький шолом.

— Горів степ, кажеш? — спитав Крук.

— Ще й нині горить. Страшно дивитися. Що далі, то ширше. Суша ж яка. До самого моря дійде.

Кровні брати вилізли на вежу. Роздивившись, Щерб звелів:

— В'яжіть смолоскип на тичку.

Широко розмахнувшись смолоскипом, Крук пояснив:

— Так князь дізнається, що я добрався. А тепер закріпіть тичку прямо. Він дізнається, що степ вигорів.

Зорями вниз, у темряву, спадали горючі сльози смоли. Ніхто не запитував Крука, він сам, знаючи, що всі зібралися, крикнув у темноту:

— З тими хозарами ми розправилися зі всіма. Завтра покінчимо з цими. І ви, молоді, теж готуйтеся до бою. Довчатиметесь... в полі...

У князевій хаті Крук попросив Щерба:

— Дай напитися нашої, слобідської, водички.

Не скидаючи залізної сорочки, він повалився на шкуру, бурмочучи сонним голосом:

— Спатиму до світанку. Відколи ми пішли з дому, я, наскільки пам'ятаю, не спав ні трошечки... Брате, обладу-нок мені даси на завтра. Цей я сам перерубав на живому хозаринові. Через хозарів іти, ото ж і вирядився в нечисть. А тобі був би нині кінець...

— Чому ж то? — спитав Щерб.

— Припасу на злом не полінувалися зібрати хозари.

— Бачив я,— заперечив Щерб,— я відбився б.

— Зі ста боків вони полізли б, не відбиватися нам, бити нам треба, як...— і сон скував Круків язик. Він спав, не встигнувши розповісти, як придушив обох хозарів, як хоч і поганенька, а порятувала його від ножа добута в бою кольчуга.

Ні, все одно не розповів би. Дрібним стало таке для людей, які навчилися бити ворога в чистому полі. Щерб знав, що тіла випадком убитих хозарів припер не заради хвастощів, не задля того, щоб забрати здобич. Інше тут приховувалося. Убитий у бою не знає, хто його погубив, душа його не поженеться за переможцем. Не так в одиночному поєдинку. Душа, відійшовши від зітлілого тіла, прилипне до убивці, мститиме. Тіло треба закопати, щоб земля поїла душу.

6

Вночі в лісі слідів не побачиш. Тримаючи повід у згині правого ліктя, Хілла нишпорив по землі руками. Знайшовши відбитки копит, Хілла намагався намацати, де передній пруг, де п'ятка.

Чорний ліс, чорна ніч. Поганий ліс, погана ніч. У степу видно і вночі, старий степовик Хілла в степу — вдома.

І все ж він вірив, що вибереться. Йому завжди щастило. Хавр дарував йому особливе щастя в нещасті. Щоб утішити себе, Хілла розігнувся і почав рахувати удачі останніх днів. На стежці роський самостріл убив коня ханового сина. Хілла був поруч. А якби самостріл був націлений трошки-трошки інакше, Хілла втратив би свого коня. Коли спалили роських ідолів, Хілла йшов пішки, ханів син забрав його коня. Тонка стріла вжалила ханового сина,

і Хілла знову сів у своє сідло. Коли в полі вдарила роська кіннота, Хілла, який опинився крайнім у строю, був відкинутий до лісу, інакше йому б не втекти. Тричі Хілла мав щастя в нещасті. Він житиме. Тепер він зумів знайти сліди кінних. Сліди йшли до річки. Хілла був певен, що саме тут хан вів свій рід. Треба їхати проти слідів.

Хілла боявся їхати верхи. Вночі гілляка вирве з сідла, сучок виколе око. Це не степ. Новий хан забажає, щоб його полюбили. Він роздасть тим, хто пережив похід, майно і худобу загиблих, віддасть жінок, дітей, щоб було кому турбуватися про беззахисних. Роські побили родовичів Хілли, зате тепер у нього буде багато жінок і слухняних дітей, багато коней, баранів, корів. Бути щасливим у загальному нещасті — велике благо. Хілла дасть Хавру бика, корову, вівцю, барана, жеребця. Всіх — чорної масті. Хавр любить кров чорних тварин, вона найяскравіша і найгус-тіша.

Кінь, зачіплюючись за коріння, спотикався. Хілла теж шпортався. Вони обидва не вміли ходити в лісах. Щось зашаруділо, затріщали сучки. Кінь Хілли рвонувся.

— Чи! Чшии! — зашипів Хілла, підбираючи поводдя. Тигр, чи вовк, чи барс... Е, зараз у всіх багато поживи,

чого ж їм нападати на живу людину, на живого коня...

— Ту-вза! Ту-вза! — верескнув Хілла, лякаючи звіра.— Вперед, уперед,— потяг він за повід.

Йому здалося, він згадує дорогу. Ліс раптом обірвався. Запахло річкою. Так, він не помилився. Хавр великий.

На цьому березі тисяча вершників витоптувала кущі, траву, ламала рідкий очерет на піщаній мілині. У Хіллі не було з собою бурдюків, він загубив свої бурдюки. Треба пару на кожного вершника. Так хозари переправлялися через Дніпро, де від берега до берега більше одного фара-санга ¹, де людина на протилежному березі здається ховрахом, кінь — котом. А-а, до Дніпра Хілла зробить собі нові бурдюки.

— Ча-шаа-а! Ча-а, чши, славний, сильний, розумний! — приказував Хілла, поплескуючи коня по шиї.— Ходім, ходім!..

Ноги підбилися і боліли від холоду. Хілла насилу заліз у сідло. Вперед, уперед! Кінь сторожко переступив, зупи-

¹ Фарасанг (парасанг чи фарсанг) — давньоперська міра довжини, яку грецькі письменники застосовували для визначення відстаней в Азії: п'ять-шість верстов.

16 В. І ванов

481

нився в річці, але, відчувши тверде дно піщаної мілини, слухняно пішов. Очерет тривожно зашелестів. Зайшовши по груди, кінь зупинився, потягнув повід, просячи свободи. Хілла дозволив коню трохи напиться. Сам Хілла вирішив вгамувати спрагу тільки переправившись, хоч і йому дуже хотілося пити. Ніколи Хіллі не доводилося переправлятися ночами. Він не вмів плавати, кінь умів, кінь вивезе. Там — степ, тут — роські.

Річка піднімалася, холодна вода налилась у чоботи. Кінь ліг, поплив. Хілла зісковзнув ліворуч. Течія плинула з правого боку і могла затягти Хіллу під черево коневі. Хілла вчепився в гриву. На коня — вся надія.

Вдарило хвилю. Рот Хіллі залило. Він спазматично ковтнув, хоча пити йому вже не хотілося. Берега він не бачив. Ріці не було кінця. Кінь ударив передніми ногами, вода спінилася. У відчаї Хілла піднявся ногами, впираючись у холку. І майже одразу кінь дістав дна. Вимучений, знесилений Хілла ледве зміг лягти животом на сідло. На березі він згадав, чого злякався кінь. То було кінське черево, на якому стирчала нога в чоботі. В такому самому, як у Хіллі. І порятований возніс безсловесну дяку Хавру: інший загинув у проклятій річці, не Хілла!

Поштиво сидючи навпочіпки перед ханом Сунікою-Єрміа, Хілла розповідав коротку, як смерть, історію загину хана Егана-Саола і тих, хто був з ним.

Незворушно, не кліпаючи, хан Суніка-Єрміа дивився на жовте лице Хіллі, на ріденьку борідку, яка росла тільки на щелепі. Вузькі очі лихого вісника ховалися в повіках-щі лінках і здавалися заплющеними. Рот, наче прорубаний, був скорботно зморщений, і губи ледве ворушилися. "Жадібний на здобич, скупий у бою", — мимоволі визначив Суніка-Єрміа вдачу нікчемного чоловіка. З його скронь не спадали навмисне випущені пасма волосся. Родович Егана-Саола був поклонником Хавра, язичником.

Відчуття невдачі тривожно прокинулося в душі Суніки-Єрміа. Він гадав, що слов'яни нападуть на обидвох його друзів. Він сам зумисне залишився позаду. Він вичікував, коли сутички зі слов'янами, виснаживши, ослабивши дру-зів-ханів, зроблять його самого першим. Суніка-Єрміа ступить на слов'янську землю найсильнішим, і він, а

не Шамоел-Зарол, не Еган-Саол, отримає справжню винагороду перемоги. Сьогодні вдень загорівся степ. Тепер прийшла звістка про винищення воїнів Егана-Саола...

Хан не слухав Хіллу, який хаотично діставав із своєї пам'яті подробиці поразки, затинаючись, як сита курка, що ліниво клює зерно, розсипане недбалою рукою.

Усі полягли... Всі? Він бреше, боягуз. Він утік від першого помаху слов'янської шаблі. Ні, не бреше...

Хан згадав свого батька. Наприкінці батькового життя проповідники Яхве принесли Закон з берегів Серединного моря. Хакан прийняв Закон; його волі, його прикладу скорилися кращі люди. На їхні тіла і на тіла їхніх дітей проповідники Закону наклали знак союзу. Низькі люди, як ось цей нікчема, і далі трималися старого Хавра. Учителі Закону радили хакану не квапитися, вони хитромудро знайшли схожість між Яхве і Хавром. Нехай істину знають вищі, простим вистачить її відбиття. Старий батько Суніки провіщав лиха хозарам. Вони роздвоїлися. Віднині у вельможних інший Закон, інший звичай, ніж у простих. У розділі закладена погибель народу...

В хановому шатрі горів семисвічник, заправлений підземною олією-нафтою, яку діставали в персів. Вогники коливалися, спотворюючи обличчя Хіллі. Яхве жорстокий, мстивий, він тисячами тисяч знищував своїх ворогів. Вороги Яхве — всі, хто не прийняв його Закону, хто не носить на тілі знак союзу. Темні хозари — теж вороги Яхве. Хан зробив рух, ніби відмахуючись від мухи. Зігнувшись, Хілла позадкував до виходу. Суніка-Єрміа не встиг додумати свою думу, в семисвічнику не встигли нагоріти ґноти, як до шатра проникли інші вісники другої загибелі: меч Яхве рукою слов'ян вразив також і хана Шамоела-Зарола.

Вночі хозарські роги розбудили всіх слобідських, окрім Крука, який мертвим сном спав на воєводиній постелі. Слов'яни кличуть в роги інакше, ніж хозари. І все-таки вухо відчувало, що тільки до загального збору може скликати чергування протяжних і коротких покриків. І шум був коло броду, і гучні голоси. Чому не народжуються воїни з очима сови!

При вранішньому світлі Щерб побачив те саме, що бачив учора. На відстані пострілу були розкладені довгі драбини, тички, колоди, канати. Там же стояло щось схоже на довгі корита, сплетені з гілок, заввишки більші людського зросту. Накрившись таким коритом, одразу чоловік двадцять можуть впритул підійти до тину, не боячись стріл і каміння. Купами лежали щити, якими могли захищатися три й чотири бійці. На місці була і гратчата вежа з балок

16*

483

справи. Наш Перун допомагає нам, коли ми самі собі допомагаємо. Не волею твого бога, а нашою волею перебиті твої брати. Ви напали на нас, ви поруйнували наші гради, ви спалили образи наших богів. Ми продаємо ромеям хліб, хутра. Ми не продамо нікому нашу кров і наших богів. Ромеї чинять безчесно. Іди геть! Можливо, я дозволю одному із усіх вас повернутися додому. Щоб він наказав іншим: "Не ходіть на Рось, на Росі живе хозарська смерть". Тепер іди, хане, я не дам тобі миру.

Малх не відривався від обличчя хана. Товмач перекладав князеві слова. Кущисті брови, кинуті, як крила, на широкому хановому лобі, не здригнулися. Ледь косі очі в дрібних зморшках дивилися спокійно і здавалися сірими камінцями. Виточеними, як у статуї, руками хан провів по щоках, по гострій бороді, звів очі до неба, мовив:

— Яхве, о Яхве! — і щось сказав товмачеві швидким рішучим голосом.

Товмач урочисто переклав:

— Хан каже: "Бог битв непостійний". Хан каже: "Сьогодні ти переміг, інший переможе завтра". Хан каже: "Всі люди смертні, однаковий кінець у переможця і в переможеного — смерть". Смерть іде поруч тебе, слов'янський хане. Гай-гай тобі! Ти граєшся з Долею. Вона відвернеться від тебе, і люди покинуть тебе. Так Суніка-Єрміа каже тобі: поки воля бога дає тобі дихання, живи!

Хозари підвелися, пішли до броду. На плетеному щиті залишився червоний мішок, набитий пухом, на якому сидів хан. Степовики відходили дуже повільно, наче бажаючи дати слов'янам час, поки ще можна перевирішити, передумати. Хан махнув рукою, і хозари слухняно випередили свого повелителя. Він, як найсильніший на полі битви, відступав останнім. Ніхто не оглядався. Здавалося, що ці незахищені поглядом спини й потилиці чекають удару. Можливо, їм буде легше, коли вдар нарешті впаде.

На броді мілка вода бігла поміж камінням, гладенько обточеним м'якою силою ріки. Хан усе більше відставав, прямий, гордий. Решта хозарів була вже на степовому березі, коли хан ступив у воду.

Хтось із росичів подумав уголос:

— А все ж не пообіцяв, що більше до нас не прийде...

Тривожно і неясно в голові Всеслава, необізнаного в застосуванні Влади, зароджувалися особливі думки. Потрібна слава. Сила слави чи й не переважає силу меча? За славою йдуть. Спадком слави живуть. Хто має лише тінь слави, живе в тій тіні як сильний.

Всеслав хотів вирішувати сам. Його не втішало те, що давало спокій ханові Суніці. Над князем росичів не стояла Доля, заступаючи одвічною неминучістю приречення відповідальність перед своєю совістю, перед людьми. Досі Всеслав здійснював замислене сам. Не пиха — совість не дозволяла йому перекласти тягар на плечі інших.

Всеславу здавалося, що багато часу минуло від того насправді недалекого дня, коли він послав Ратибора за вигаданою звісткою про нашествя степовиків. Воевода забув свої сумніви. Так, з тією звісткою, з вигадкою, він хотів вимагати від сусідів допомоги. Він знав — вони відмовляться. Він замислив напасти спочатку на каничів, потім на ілвичів. Він міг би приборкати їх, набрати в слободу сотні нових воїнів... А сталося в сто крат більше, ніж замислено. Всеслав не знав тоді, яку силу становлять його росичі. Вже перебиті дві тисячі хозарів. Здобич, узята, на тілах, та степові коні несканно збагачують роське плем'я.

Хозари запропонували викуп. Вони віддали б усе. Можна залишити по коню, по одному луку на трьох, по ножу на двох, щоб їм лише дістатися додому.

Всеславу вирішувати. Хіба він беріг себе? Нині його, воеводу, самі люди князем

зовуть. Немає росича, рівного йому із зброєю. Хто краще за нього знає, як правити боєм, знає, що і як чинити? Він по праву князь росичів. Помираючи, Всеслав Старий нарік його своїм наступником не з любові, не як родича, а турбуючись про захист землі.

Княжити-правити — не хитрістю володарювати, не умовляннями, не розмежуванням людей, не підкупом, не насильством.

Княжити — жити важче, ніж живеться іншим. Княжити — не про себе, про інших думати.

Відштовхнув Всеслав тіні батька, дружини, які просили його поберегти кров росичів. Ні. Не буде миру хозарам! Слава потрібна росичам, слава!

Повільніше, ніж пішохід, хозарський обоз плентався степовою дорогою на південь.

Легкий попіл, збитий копитами й колесами, знявся сірим хмаровищем. Сам колір неба змінився. В скрипучому скреготі велетенських коліс невгавна скарга. Тверде дерево маточин та осей кричало, просячи пити.

Роське військо висіло над хозарами. Піших більше не було, Всеслав посадив усіх на коня. Росичі випереджали хозарів. Князь побоювався, щоб вони не спробували вирватися, покинувши обоз.

Солодкий ручай печально розсікав степове згарище. Суха пора вбивала його притоки, місцями вода зовсім переставала текти. Скориставшись повільністю руху хозарів, росичі встигли отруїти бідну водну жилу кінським послідом. Перший день хозари ночували в степу без води, без трави для коней. Вдруге хозари ночували біля Солодкого ручая, помилившись у сподіванні знайти воду.

Згадуючи мужність благородного хана Суніки, Всеслав зрозумів, що він не покине обозу з втомленими, пораненими, хворими, з жінками. На третій день, давши хозарам знятися з ночівника, князь вивів їм назустріч усе військо. Тепер Всеслав бачив, що є ще сила в хозарів. Швидко вирівнялися вози, утворюючи вал, непрохідний для коней. Вишикувавшись, вийшла на випалене поле хозарська кіннота. Степовики не зважилися вдарити першими, і Всеслав розумів, що Суніка боїться підступу і хитрощів. Всеслав тягнув, вимучуючи хозарів. Так стояли довго, сонце перевалило за південь.

Втративши багато часу, хозари зважилися рушити далі. Всеслав відходив, спостерігаючи, як степовики змінили стрій возів. Досі вони йшли трьома вервечками, тепер — уступами, щоб швидко відгородитися від раптового нападу з ходу. Добрі воїни хозари, добрий воєвода хан Суніка-Єр-міа, воєвода двоіменний.

Десятки сотень запасних коней — сила степовиків — тепер обтяжували хозарів. Але хозаринові легше розстатися з жінкою, ніж з конем. Перемелений попіл степового пожарища закривав хозар густою завісою. Коли вітер зносив пил убік, з'являлися ряди кінноти, яка здавалася зовсім виснаженою, і вози, схожі на сірі осінні горби. І знову здіймалася пилюга, знову все зникало. Іноді хозари, наче заблудившись, зупинялися і вичікували, коли стане видніше. Вони боялися згубити дорогу, боялися несподіваного нападу, боялися пастки. День став ніччю.

І росичі ковтали пилюгу, і росичі йшли вдень у мороці. Зате вночі знаходили у

виярках знайомі рівчаки й озера, а коням вистачало лісової трави.

Одурівши від спраги, собаки втікали з хозарського стану. Часто виривалися й коні.

Малх, серцем прихилившись до Ратибора, розповідав мовчазному товаришеві про Красса, полководця римлян.

Це було не так давно, двадцять, можливо, і тридцять поколінь тому. На заході римляни володіли всіма землями і всіма водами до Світового океану, якому немає краю. А на сході римляни межували з мідами — нині там перси. Красс повів легіони на мідів. Він ішов пустелею, його оточила кіннота мідів. Римляни були піші. Кілька днів міді били римлян стрілами. У римлян були добротні шоломи, довгі щити, поножі. Стріли рідко убивали їх, та незабаром не залишалося майже жодного, хто не був би поранений у руки, в ноги. Легіони стали слабшими за хворих дітей. Міді перебили всіх і довго потім вихвалялися головою Красса.

Ратибор не відповідав, і Малх змовкав ніяково, сором'язливо, як людина, що розбалакалася там, де пристойна тільки мовчанка.

На четвертий день хозари добрели до руїн жител довго-палих людей, де наприкінці весни ночував Ратибор, слухаючи, як у степу див кликав перед лихом. ,

Вогонь випадково пощадив городище. Цілу ніч чулися виски коней, які билися за нужденний харч. Під ранок багато сотень хозарських коней вирвалося з табору. Степовики й не намагалися завертати втікачів.

Коли обоз повільно рушив, Всеслав послав діяти кращих стрільців на кращих конях. Степовики спробували відігнати слов'ян. Хозарські стріли не діставали слобожан, а діставши — не били. Їхні коні, ошалівши від спраги, очманівши від зав'яленого м'яса, яким їх годували замість трави, мчали, як у лихоманці, і враз зупинялися, не слухаючись нагайки. Спорожнивши свій сагайдак, росич від'їжджав за новим. Небо спадало дощем стріл, стріл не шкодували, берегли себе. Коли осідала пилюга, помічали, що на дорозі хозарських підвід залишалися тіла людей і коней, коней і людей. Наче горбки біля ховрахових нірок, вони позначали скорботний шлях степовиків. Ось один, другий, і два, і п'ять одразу — часті, ніби купини на моховому болоті.

Змахи крил хижих птахів, що падали на здобич, здіймали хмарки попелу.

Того дня знесилені хозари не дотягли до заходу сонця. Сяк-так вози утворили коло.

Росичі наблизилися, приглядалися, щедро тратили стріли. Вночі, оточивши стан, вони виловлювали тих, що намагалися поодиноці дістатися до лісів, соковитих, багатих на воду.

Вранці від хозарів втекли нові табуни коней. Цього дня возовий стан залишався нерухомим. Наблизившись до нього, росичі зустрілися із степовиками. Ступою йшла хозарська кіннота — напівмертві люди на знесилених конях.

Можна було набрати в полон хозарів для весняного торгу з ромеями. Та збурювалася думка: а не вдару вав ти життя, чи не годуєш того, хто перетяв горло твоєї матері, синові, батькові? Нехай і не самого вбивцю, а його брата ти годуватимеш, його друга, його одноплемянника, який прийшов здалеку нічийною землею з думкою

погубити слов'янина, якого й імені він ніколи не чув...

Князь Всеслав не шукав хана Суніку, щоб позлорадити суєтним словом. Хан пропав безіменно, пішов у землю голий серед інших голих тіл, закопаних у глибоких могилах, щоб звірина, розривши, не випустила на світло місяця мстиві душі хозарів.

Свою обіцянку Всеслав виконав сповна. Двох хозаринок, можливо з числа жінок утихомиреного залізом хана, залишили живими. Дали їм коней, зброю, дали харчів, провели до свіжої трави і відпустили на волю хозарської долі.

7

Співають колеса хозарських підвід. Розхитуючись, смикаючись у баюрах, хилячись, неначе човни на Дніпрі під свіжим вітром, рухаються до Росі криті підводи, заввишки з хату. Погано слухаються коні чужого голосу, не розуміють чужих слів.

Трудися, князю, трудися, воїне! Смерть іде поруч з вами. Вона — всім уготована. Душі вбитих метаються над землею, як зграї сполоханих птахів, як табуни, покинуті пастухами. Це уготовано воїну. Тож трудися, квапся здійснити свою справу.

Остогидла вухові надокучлива скарга коліс. Згарище гнітить серце, млосний запах тліну. А погані скільки! Від самої Прип'яті до Теплого моря між чорнокрилих пролетіла чутка про розкішний стіл. Ворон-крук, сіра ворона, сорока, коршун — усі тут. Вони ненаситні, як непоховані душі.

Росичі йшли облавою, відтісняли на свій бік, до Росі хозарських коней, збирали зброю, одяг. Птахи показували. Тільки дивися, куди летять, де сидять. Засіялася степова дорога. Навесні на вдобреній попелом землі піднімуться трави дужчі, ніж були. І випадковий мисливець наступить на жовту кістку, під його ступнею хрусне стріла з наконечником, поїденим іржею.

Вози наповнювалися здобиччю. Скоро нікуди буде класти, а все звозять і звозять воїни, байдужі до цінності взятого. Князь велів усе збирати, він знає, він Віщий.

Вершник, не відчуваючи, забувається в сідлі. Кінь зупиняється, чоловік утикається обличчям у гриву. Мить — і він прокинувся. Поперек гнучкий, ноги тримають коня обручем, це стомлена душа задрімала. Віщий велів, щоб не пропадали марно сідла, стріли, вуздечки. Велів брати все, до ремня, до розірваного каптана, до зламаної шаблі.

Біля Росі родовичі підготували зустріч переможному війську. Столи поставили з драбини, з обложних хозарських щитів.

Князь-старшини Могута і Плавик постаралися з почас-тунком, вони могли підготуватися до зустрічі: це вони відмовилися дати дружинників, коли надійшла звістка про нещастя. Чоловіки їхніх родів дома сиділи, готуючись відбиватися з-за тину своєю силою. Не дійшли до них хозари, а то загинули б їхні гради, не вистояли б перед хозарською силою.

Сусіди — Плавик і Могута — безжально затискували вільних ратаїв-викиднів, вважаючи їх поза родом, зате розумно вели родове господарство і були між росичами найбагатші. Ото ж бо і навезли вони до берега Росі глибокі діжки меду, простого і ставленого, м'ясива різного, солодкої домашньої свинини. Туші ялівок, бузівків,

кабанчиків смажилися на рожнах, пеклися в ямах. Десятки сотень качок і гусей, настріляних на озерах, лежали на плетінках, коричневі, копчені, скапуючи запахущим жирком. У корчагах умлівало варево. Чекали каші з полби, з гороху, з піханої пшениці, підсмаженої на сковородах. Високі фляги були повні зеленої олії, щойно вичавленої з насіння коноплі й льону.

Хозарські коні, сумирні від втоми, табунами потекли до Росі. У степових скакунів не вистачало сил додати ходи і навіть коли побачили воду. Незважаючи на чужих людей, коні пили, відходили, щоб вхопити жовтими зубами жмутик трави, і поверталися до річки. В одних ще були сидла на спинах, в інших вони збилися під животи. Слідом за живою здобиччю показалося військо.

Крик і плач жінок зустрів переможців. Від п'яти родів, які вціліли, якщо не рахувати Могути і Плавика, тільки жінки, старі люди та діти змогли прийти до слободи. Зі зброєю, збившись у загони, вони пробралися лісовими стежками. Вони боялися недобитих хозарів, які розбіглися по роській землі після поразки. Чи багато гостинців могли вони принести кровним? Лише найдорожче — себе.

З гордістю думав Всеслав, що небагато матерів, дружин, батьків не знайдуть своїх у рядах війська.

Могута й Плавик зустрічали слободу, несучи на білих рушниках дари — свіжий хліб. Раптом брязнули тятиви. Кілька стріл вразили князь-старшин, зрадників роської єдності.

Не виявили себе ті, хто стріляв, змовчали ті, хто бачив стрільців. Темною залишилася смерть тих, хто надміру возлюбив своїх ближніх. Убивць не шукали. Та чи вбивць? Дуже вже руки звикли до зброї, надто вже навчилося око бачити двоного ціль, лютити серце, тішитися боєм і мстити. Слід війни випалюється в серці, і ніхто не повертається з поля таким, яким вийшов з дому.

Могута трохи звівся перед копитами княжого коня, промовив:

— Ти, ти... — і захлинувся.

"Смерть твоя поруч тебе", — згадав Всеслав слова хана Суніки. Так, він князь-переможець, бездомний, безрідний. Загорілося серце. Немає батька, немає дітей. Немає дружини, спраглої на ласку, якої він не бажав дати, не вмів. А от зараз він би зміг, він спалив би красуню Красу буйством зрілого кохання. Все — дарма...

Князь сказав чоловікам з родів Могути й Плавика:

— Ви не дар принесли. Знайте, з вас я беру данину, а не дар. Ви полохливі, ви затинники, ідіть провину відбувати, чоловічу справу робити. На трапезі жінки прислужать. А ви слухайте! Утеклі хозари з нашої землі вибираються — ви їх шукайте і бийте. Ріку чатуйте, щоб вони в степ не втікали. Князь-старшин я вам даю із слобідських. Ось вам Щерб, ось вам Крук. Вони накажуть, де вам бути, як діяти. А неслухів поставлені мною князь-старшини смертю скарають на місці!

Покинувши учту, Всеслав поскакав на руїни свого граду. Знайти тіла, хоч кісточки, нехай обпалені пожежею, нехай обгризені звірем, обкльовані пташиною. Швидше, швидше поховати їх за роським звичаєм, щоб заспокоїти їхні душі, щоб на небесній

тверді, в лісах Дажбога і Сварога зустрітися з ними, сказати неказане, дати недане.

Образи слов'янських богів різняться рисами ликів, різняться зростом. На кожному погості свої. Як надихнувся майстер мрією, як пройшов різець, як піддалося залізу тверде дерево, так і відбулося втілення бога. Боги — охоронці неба. На небі мати зустрічає дитину, син зна одить батька, воїн — товариша. Слов'янин не визнавав смерті, роське серце не могло допустити думки про розлуку навечно. Сильний духом росич утверджував себе у вічності неперервного життя.

Ілвичі кликали до себе росичів погостити перед богами. Погости людей роської мови усі схожі між собою. Лики богів, що стоять півколом, звернені на схід. В дні рівнодення сонце — живе око Сварога,— піднявшись над лісом, одразу знаходить свій земний образ. "Ти — вгорі, я — внизу",— перегукуються вони.

Ілвичів набагато більше, ніж росичів, і погост їхній обширний.

Звістка про перемогу росичів розлетілася повсюди. Зараз і на Прип'яті знали про розгром тисяч хозарів, про неказанну здобич. У найвіддаленіших градах далеких племен раділи поразці Степу. Говорили про силу росичів, про Віщого князя, якого і стріла не бере, який б'ється обидвома руками. Він сам, одягнений в копитні лати, як бідний родович, побивав хозарські раті. Він, Віщий, чує слово, казане від нього за два дні дороги. Якби був такий князь і така сила в росичів у гуннські дні, не загнали б слов'ян у прип'ятьські болота. І тяглися цікаві здалеку, через численні засіки, річки, рівчаки та яруги, через лісові пущі, аби тільки поглянути на ніколи не бачені хозарські вози, завбільшки, як гора, на буйних степових коней, що дихають вогнем, на шаблі завдовжки з голоблю.

У визначений день ілвичі, залишивши дома тільки старих бабів і дідів та дітей, ішли на свій погост. Родовичів уже не влаштовували потаємні проходи в засіках, вони робили широкі дороги навпростець. Сміливо втоптували стежки, не намагаючись, як робили раніше, іти нарізно, щоб швидше заріс слід. Побита степова сила, не скоро викохають хозарські вдови нових бійців, щоб нападати на Рось.

Понад три тисячі дорослих ілвичів зібралися на погості. До полудня прибули росичі. Як воювали, так вони і з'явилися, кінні, бронні, щит за спиною, лук біля сідла, меч на лівому стегні, спис біля правого стремена. Ілвичі кричали славу гостям, і оглушені птахи падали з неба.

В загальному мовчанні, служачи Сварогу, лили кров білих півнів, годували навів ягнятком, спаленим на багатті.

І двадцять три князь-старшини разом кланялися росичам, дякуючи від імені родів за оборону від недруга роської мови. Росичі не зійшли з коней, не відповіли на поклін. Князь Всеслав сказав:

— Нема людини, яка не цінувала б хвалу, якщо вона дістається за добру справу. Прийміть і ви, князі, моє слово по честі і розуму-совісті. Взимку їздили-ходили до вас наші князі кланятися, наче погорільці. Чи багато ви дали? А дехто й зовсім не подав нам допомоги. Це вам росичі запам'ятали. Послали до вас із звісткою про хозарів, що наближалися до Росі. Що дали ви? До нас прийшов воєвода Дубок з шістьма десятками

мечів від ваших багатьох сотень. Чи багато? Так кістку кидають псові, щоб він відчепився. Того вам росичі не забули, скупі князі. Не вам дякують росичі, дякують Дубкові з його воїнами. І таке скажу вам: погано вчите ви ваших воїнів. Через погане вміння половина ваших полягло з малої навіть кількості.

Всеслав умів голосом охопити весь погост. Скам'янівши, слухали його ілвичі, ще не розуміючи, що хоч і навезли вони різних потрав ушановувати росичів, а не виходить пошанування.

Перервою у промовлянні Всеслава скористався князь-старшина Павич.

Він почав бундючно:

— Ти, певно, міцним пивом упився, воєводо! З'явився до нас оружний, старшим грубіяниш...

Всеслав не дав Павичу закінчити, закричав на князя, як на собаку:

— Цить! Знай своє місце, дурна борода! Ти, пришеле-Пок, вигнав з роду своїх, що бажали захищати роську мову. Мовчи, а то нагайкою відповім!

Обхопивши голову руками, Павич сховався за чужими спинами від страшного лиця лютого князя. А Всеслав вів далі з великим гнівом:

— Доки так житимемо, ілвичі? Гунни нападали, від росичів залишилося сім чоловік. Після гуннів скільки разів степовики приходили, скільки роських градів спалили. А до вас не доходили, наситившись нашим горем. Нині хозари прийшли з великою силою, пропали наші гради. А вам — нічого. Так, росичі перемогли велику хозарську силу. А якби їх, хозарів, ще більше прийшло? Ні, не забуду я, поганий росич забуде вам те, що вами не сподіяно. З нашою спільною силою я хозарів через Рось не пустив би, в степу всіх причавив би. І з вами поділив би нечувану одвіку здобич.

Ілвицькі князь-старшини похнюпилися. Була їхня провина, була. Боялися: гнівний росич звелить своїм порубати їх мечами.

Всеслав пустив коня у натовп ілвичів, як у море. Димчастий, біломордий, небачений кінь. Очі ясні, під шкірою гаряча кров грає сіткою жил. Обережно, ніби рукою, кінь розсовував людей, у тісноті вмів шукати опору і, відчуваючи ногу людини, зісковзував чутким копитом на землю.

Князь підняв руку, закликаючи до уваги. Князь говорив, а під мордою коня-балана стояла молодиця з малим дитям на руках. Дитя гладило коневі ніздрі, і колишній ханський кінь з дівочою ніжністю ловив губами дитячі пальчики. Завороженій матері князь Всеслав здавався втіленням Сварога, який покинув священний дуб у зароському гаю.

— Люди роської мови, я до вас звертаюся, до всіх... не бути минулому! Одна в нас мова, один у нас звичай і боги. Одної крові ми, і ніхто не відрізнить ілвича в'Щ росича, від канича, від росавича, від усіх людей, що живуть між Россю і Прип'яттю. Чи будемо ми розпорошено жити жалюгідним життям пташки в гнізді на голій землі, чи будемо сильні єдністю? Вирішуйте!

Зірвався загальний окрик, прокотився, стих.

— Я обіцяю вам вільність, захист. Я обіцяю вам життя без страху. Я дам вам, люди,

велику силу!

Захват стискав горло нового росича Малха, колишнього грека-ромея. Він своєю кров'ю завоював право бути в слов'янському братстві. Доброзичливий Фатум кинув Малха на межу степу й лісу, дав йому бачити творення народу. Як у дні народження Стародавнього Риму! Налиті силою життя суворі люди вільно об'єднуються для великого майбутнього.

Всеслав ще говорив би, та вже наче очманілі кричали ілвицькі родовичі, кричали ілвицькі викидні — вільні ратаї:

— Слава! Слава! З тобою, Віщий! З тобою, князю великий, з вами, росичі, ми з вами!

Чи всі ілвичі, до одного, приймали єдність? Ні. Запнувшись, мовчали повільні розумом. Були й такі, як Павич, противники будь-якої новизни і поборники старовини. Проти них Всеслав з росичами був готовий битися, як проти хозарів. Вони, відчуючи свою меншість, зрозуміли: в надмірності вселюдського тріумфу таївся і гнів. І цей гнів міг упасти на незгодних. Люто дивлячись на Всеслава, Павич погрожував у душі — буде тобі! — і знав своє безсилля.

На щогі у Всеслава білою зорею висвічував шрам від хозарської стріли. Був князь у копитних латах, з простою роською зброєю. Жив, як усі, загальним звичаєм, їв спільну їжу, думи його були спільними.

Розумний кінь обережно, щоб вершникові не завадити, забавлявся ніжною ласкою з дитиною.

До каничів послали послів з багатими дарунками. Віддячивши за допомогу чотирма десятками воїнів, посли сказали каничам:

— Нема більше окремо росичів та ілвичів. Росичі стали, як ілвичі, ілвичі — як росичі. Бажаєте бути з нами — будьте. Не бажаєте, то йдіть з нашої землі. Вам не буде захисту. Прийдуть степові, ми їх від себе до вас відгонимо, щоб вони вас били.

Каничі прийняли спілку. їм нічого іншого не залишалось.

На полях жали хліб. Кілька родів збиралися після жнив узятися за розчища для нових полів, забувши про недавнє ощадливе ставлення до лісових стін.

У роських родах не вистачало дівчат, щоб дати в жони слобожанам і дружинникам з родів Горобія, Біляя і Тиуде-мира. З волі князя Всеслава ілвичі дали наречених. За них князь платив викуп з хозарської здобичі. Ілвичі й каничі допомагали росичам відновлювати розруйновані гради. У відбудованих градах не стало князь-старшин за вибором родів, князь Всеслав дав новоселам старшин своєю ухвалою. Непомітно, ніби через необхідність, вершилися справи, раніше не бували.

І каничі, і ілвичі запропонували наречених овдовілому князеві, щоб не була холодною його постіль, щоб відновлялося славне насіння Горобія; Всеслав відмовився. На час, поки не перестане плакати душа за Красною, за дітьми.

Для міцного граду Всеслав вибрав місце на високому мисі, де стоїть старовинне святилище роських племен, погост каничів, племені-роду, яке вело себе від Скіфа, але нічим від росичів не різнилося. З двох боків град захищатиме вода, а для війська

відкритий шлях і на Рось, і на Дніпро.

Малх, якого Всеслав помітно наблизив до себе, малював на липових дошках стіни, вежі, будинки. Росичі любили ліпити з глини дитячі будиночки-іграшки. Разом з Всеславом, з Колотом, з Чамотою, з Ратибором Малх захоплювався створенням глиняного малого образу великого граду. Самих воїнів, та й то лише для початку, в ньому житиме дванадцять сотень. Потрібні всім доми зі складами, кузнями, лазнями, криницями. Потрібне місце для князівського двору, не треба забувати двори заслужених воїнів, які вирішать довічно жити в князівському граді.

— Правильно, правильно, князю,— казав Колот-відун.— Божевільний той, хто захоче зростити яблуню-дерево на стежці, якою звикли ходити вепри. Правильно, нерозумний той, хто розведе город біля водопою. Але що буде, коли ти поставиш міцний град? Недавно ще дванадцять десятків мечів ти мав у старій слободі. Дванадцять сотень буде в твоєму граді. Минуть роки, і росавичі, і ростовичі віддадуть тобі свої слободи. В градах збереться багато воїнів. А далі що буде? Думав ти?

Слухав Чамота, слухав Ратибор, слухав Дубок, колишній ілвич, слухав Малх, колишній ромей, що скаже князь. А Всеслав відповідав:

— Не думав. Я знаю без думи. Кінь застояний, тільки годований, слабне, жиріє. Серце холоне від неробства. Рука сохне без праці. Війську — справа потрібна.— І, помовчавши, князь додав: — Великому війську — велика справа.

У напівсні Ратибору здавалося, що його руки дотикаються до чогось ніжного, податливого і прекрасного, як розпукла квітка. Ратибор повертався здалеку, у внутрішньому зорі душі ще жили сни. Він поступово повертався у своє тіло. Його торкнувся пух куниць, шкурки яких були зшиті в легку ковдру, під ним зібралося ведмеже хутро, заслане зім'ятим полотном.

У вузьке віконце ледь'пробивався світанок. Пахло свіжою сосною, жінкою. Ратибор повернувся на бік. Він був сам.

Запіяв півень. Ранок. Скрипнули двері, потягло свіжістю і Млавою. Вдарило кресало об кремінь. Спалахнула береста, від вогнища війнуло димом.

Ратибору здалося, що все це було, було. Коли? Цілком прокинувшись, Ратибор згадав. Немає більше Анеї, немає матері. Байдужим був він до матері. І Анеї нема, нема, не буде... Віддала себе, щоб синові порятувати дружину й Ратибора малого.

Ратибор сів, похнюпився. Дружина підійшла до ложа, обняла похилену голову. Вона знала, про що думав коханий.

Гілка, прищеплена до щедрого соком стовбура,— так колишній ромей Малх прижився на Росі.

Уже без пошуків пам'яті, без натуги, сама швидка думка одягалася звучною плоттю слов'янської мови.

Уже в своєму домі чекав він дитини від молодої дружини, з якою жив він розумно, забувши лукаві втіхи Теплих морів.

І спокійно віддавався відновленню пізнаного і побаченого: князь Всеслав бажав знати розміри і кількість сили імперії.

Порівняно з життям племені коротке буття людини. Її можна уподібнити до трави-однолітки, яка в скороплинності свого існування все-таки встигає пізнати і радість цвітіння, і таїну дозрівання плоду. Можна знайти багато інших порівнянь. Усі будуть доречними. І всі невлад: нема міри і рахунку для мінливих слів.

Для Малха доля великих поетів в одному була однаковою. Віками хвилюючи серця, всі вони сприяли надяганню на минуле маски потворної дурості. Ведучи розмову з ученими, читав, розмірковуючи. Малх зрозумів, що Есхіл, Софокл, Евріпід були людьми тверезого розуму.

Батько поезії Гомер, який ніби особисто жив з богами, насправді бачив світ таким самим, яким бачить Малх. Не було олімпійців, які ніби втручалися у битви і заходили зі смертними в шлюб, не було Прометея, Зевсового орла.

Були пречудові порівняння, були слова для відображення боротьби і людських пристрастей.

Згодом самовдоволені, нетерплячі невігласи зрозуміли рядки колишніх поетів дослівно.

Так знайшлися доведення: і люди, що раніше жили, ославлені марновірно-нікчемними язичниками, відданими сміхотворним забобонам. А самі християни вірять такому ж: от хоча б, що диявол в плоті підняв Ісуса на справжню гору і там, як у театрі, спокушав багатствами світу. Насправді — той, хто записав легенду, хотів образно розповісти про розмисли і сумніви віровчителя.

Будемо обачні з вишуканими порівняннями.

У чому сутність імперії? За допомогою своєї спільниці церкви імперія хоче підкорити весь світ і ніколи тут не заспокоїться. Ця істина не потребує хвилюючої пишномовності.

Потрібні розміри і рахунок.

Шлях в імперію, шляхи всередині імперії. Довжина доріг. Висота гір, за якими стоять ромейські міста.

І висота міських стін. І ширина рік. Де, скільки людей живе. Що вони вміють.

Кількість військ.

І вага ромейського обладунку, меча, списа. Розміри багатства і розміри злиднів. І як наказують в імперії. І як слухаються наказів.

Малх згадав, як з вигодованого вовчицею розбійницького племені народилася і розрослася Римська республіка, як упала республіка в громадянських війнах, як постала Римська імперія.

Мистецтва і науки Рим брав у Греції. Згодом, підім'явши під себе весь світ, з'їв і Грецію.

І все розширювався, розростався, посилювався, брав усе і все до себе, поки аж колишні м'язи не запливли жиром награвованої розкоші, поки від багатства не став злиденіти, не стала дрібніти в ньому людина.

Стародавній римлянин, будівник міцного Риму, син вовчиці, залишився в переказах. До його тіні зверталися пишномовні оратори на зібраннях тіней колишніх

сенаторів, його труп вони хотіли оживити. А його розжирілий розпусний вишкребок, смітячи назбираним золотом, почав наймати військо з неримлян-варварів, і варвари стали розпоряджатися Римом.

Єдина імперія розкололась надвоє. Сьогодні залишилася одна, Східна Візантія. А на заході італійський Рим, з якого все почалося, став нині готською державою.

Збулося пророцтво Есхіла— старі боги вмерли. Візантія взяла собі нового бога і посилила імперію новим богом.

Як це стало можливим? Забувши колишні кривди, Малх перестав розуміти, чому явні в Слові істини безсилі проти свого спотворення. Чи може слово різнитися від справи, як ягня різниться від вовка? Може. Та слова, над якими вчинено насильство, стають отрутою душі.

Малх хотів бути таким, як люди його нового племені. Тут кожен бачить світ таким, яким він є, і розуміє його. Роблячи щось спільне, ніхто не сумнівається, не питає чому, бо все доступне його розумові. І непотрібного, чужого, незрозумілого не робить ніхто.

В імперії все чуже і неосяжне. Чому беруть стільки податі, а не менше чи більше? Скільки грошей збирає влада і куди їх тратить? Кого спитати? Нікого. Чому судді сьогодні вирішують так, а завтра інакше? З чим приходять чужоземні послы, і навіщо імперія посилає своїх? Через що починаються війни? Що дасть мені перемога, і що я втрачу, якщо військо буде розбите на далекому кордоні? Питання заповняють час з ранку до вечора і з ночі до ночі. Відповідей нема. Є дике море темних, суперечливих, неймовірних чуток. Шепчуться. Чи відповість сам базилевс? Можливо. Та чи не будуть і його слова позбавлені смислу? Чи не блукає в словесній пільмі і сам Ав-тократор?

Малх думав: слово, розлучене із справою, перетворюється на щось схоже на шум хвиль, які без мети мордують берег.

Просвітлений ясністю нового життя, Малх звільнявся від гніту колишньої злоби: вони самі сліпі, його кривдники. Всі вони — однаково раби.

Для Малха, як і для людей племен його часу, безсмертя душі було такою ж очевидністю, як сонячне світло чи рух нічних світил. Зустрічалися такі ж вільнодумці, як і він, які твердили про непізнаванність усіх богів. Дехто вважав всесвіт злом, а буття — карою. Та і найвільніший шукач сутності речей був переконаний у тимчасовості баченого тіла і в безсмерті духа. Розмірковування про сутність Христа могли бути для Малха вправами на зв'язок словесних побудов, але залишалися марнодумством: божественне не піддається перевірці досвідом. Проте він не сумнівався, що, коли дух, який носив ім'я Христа в тілесному образі, знову воплотиться, він вивергне на Візантію огненне прокляття батька гвалтівникам дочки.

Східна імперія жорстока, ненаситна, як язичницький Рим. Її щупальця повсюди. І скрізь вона приносить смуту й лиха, і що більше смуту й лих, то їй краще. Не буде в світі тиші, поки живе імперія. Ось уже і росичі через хозарів поранені зубами імперії.

Малх допомагає князю Всеславу зрозуміти силу імперії. Всеслав засилає своїх на Дністер, до Дунаю, де живуть слов'янські племена, найближчі сусіди імперії.

Князь хоче спробувати роською стрілою візантійський обладунок. Що може сказати

йому Малх? У Старому завіті помста виправдана: око за око, зуб за зуб. А росичі, давні землероби, беруть ще глибше, кажучи: що посієш, те й пожнеш.

Новий завіт заповідав прощення кривд. Та хіба самі візантійці, які прийняли заповідь, бажають і вміють прощати?..

Розділ одинадцятий БАЗИЛЕВС

Незчисленні "завтра", "завтра", "завтра" крадуться тихим кроком день за днем до останньої букви вписаного строку; і всі "вчора" безумцям світили дорогу до смерті.

Шекспір

!

1

Галера була швидкохідна, з носом, окованим міддю. Сорок гребців кількома змахами весел зуміли розігнати галеру ще в порту. Перед вузькими воротами гребці поклали весла, і галера вирвалася на простір, наче квадрига на перегонах. Важкий удар хвилі підкинув ніс. Ще, ще. Галера втікала в Азію.

Троє людей, сидючи біля носу, куталися в плащі з важкого сукна. Від хвиль їх закривали високі, ледь вигнуті назовні борти, які на лиху годину виступали захистом і від стріл. Зіткнувшись із гребенем хвилі, галера піднімалася, як кінь, що стає дибки. Потоки холодної води, розсипаючись крижаним пилом, кропили обличчя й руки. На заході хмари вляглися важкими горами, сонце пропало десь там, зачавлене зловісним громадям.

Пробус, чіпляючись за Іпатія одною рукою, другою тримаючись за скобу, щоб не ковзнути під ноги гребців, шептав:

— Навіщо, навіщо ти погодився, і навіщо погодилися ми? Горе, це погибель душі. Благаю тебе, підкупимо стернового і гребців. Подумай, Нікомедія близько. Якщо ти вважатимеш Ні комедію небезпечною для нас, поки настане ранок, ми встигнемо пройти Абідос.

І паті й не відповідав, і Пробус потягся до Помпея.

— А чому ж ти мовчиш? Переконай його. Ми йдемо на безумство, на ганьбу. Втікаємо, краще смерть, краще втонемо...

Галера підстрибувала. Падаючи, вузьке днище витискало дивні звуки, наче скаржилося дерево, насильно сковане залізом. Пробує змовк у відчаї. Старші брати мали вигляд мерців. Сутінки заступили Візантію, і здавалося, що галера згубилась одна у відкритому морі, пустельному, злому і холодному, як життя.

Дуже гойднуло, хвиля вдарила у правий борт. Другий удар, навскоси, і стійке судно вирівнялося. Галера зробила повний поворот. За кормою світилися вогні Халкедона, щасливого мирного міста, де не було Палатія, не було бунту. Вогні замкнули простір, не стало широкого моря, в холодній калюжі Пропонтиди не більше свободи, ніж у рибній сажалці. Галера поверталася в Європу, ніби камінь, який падає назад на землю.

І патій сказав:

— Непослух марний. Немає місця, куди втекти, він знайде нас скрізь. Втікати? До чого я балакаю таке! Адже ми з Помпеем поклялися. Ти не клявся випадково. Ми

поручилися в душі і за тебе.

— А гріх брехні? А найбільший за всі гріх спокушання чужих душ? — спитав Пробус.

— Гріха нема,— заперечив Іпатій.— Ми християни, не нам судити путі господні. Хіба не сам патріарх напучував нас? Своєю апостольською владою настановив нас. У мене виникли сумніви — найсвятіший Мена зняв їх. Чи не патріарх пояснив і мені наодинці, нам усім у присутності Божественного, що гріх, коли ми в чомусь допустимося його, відпускається нам, а сам він, коли як верховний суддя душ, буде свідчити за нас перед богом на Страшному Суді. У мене немає сумнівів. Не приховуватиму, я не здатен на подвиг. Мені тяжко. Моя душа горить... І я прошу тебе, любий Пробусе, брате мій, не побільшуй мук...

Іпатію відповіли ридання. І сам він витирав обличчя. Галера вскочила в Золотий Ріг. Тут хвилі кипіли з такою силою, що судно зачерпнуло бортом.

— Ще, боже великий, ще,— заблагав Пробус.— Пошли ще хвилю! Нехай ми всі загинемо!

Бог не зглянувся. Після звуження море, розбите виступом Сік, стало спокійнішим. Зовсім стемніло. Стерновий або знав затоку напам'ять, або бачив, як сова.

Іпатій молився, намагаючись зосередитись на словах, освячених церквою, і не міг. У темноті він відчував бога поруч, як лева, що влаштував засідку. Дихання бога було у вітрі, в нечастих розривах хмар з'явилися не зорі — блищали грізні божі очі. Мена-патріарх виголошував слова Христа: лжа у порятунку.

Так, мед землі — найгірша отрута. Вчора Іпатій бачив сон: сокіл викрав його улюбленого голуба, а голуб співав у кривих кігтях, як соловей. Чи не себе й Мену бачив він? У Мени сива борода, довга, роздвоєна, брови чорні, як камінь агат, густі, і рясa неприємно пахне. "Світ тримається на тоненькій, тоненькій ниті,— думав Іпатій.— Бог тільки торкне її, і світові кінець. Настане Страшний Суд, і спокій, спокій, спокій..." Іпатій бачив похмурий берег, зграї чорних псів бродили по піску. А вдалині відходили кораблі, кораблі, кораблі, малі, як оси, яких погнав береговий вітер. Чорно-жовті з прозорими крильцями вітрил.

Від поштовху судна Іпатій здригнувся і опам'ятався. Галера стояла твердо, як на землі. Хтось неголосно пояснив:

— Ми у Влахернах, навпроти портика Каріана. Під носом води менше, ніж на лікоть...

Так, так, звичайно. Іпатій пам'ятав умовлене місце. Його підхопили, підняли над бортом, як малу дитину, обережно опустили на довгому поясі, протягнутому під руки; Іпатій пішов прямо до берега, що нависав вугільно-чорною горою. Туди, в кість, ввіткнулася колись персидська стріла. На березі Іпатій оглянувся. Брати ще чалапали по воді. Галери не було видно, та до слуху І паті я долинув свист, короткий наказ, сплеск — гребці зіштовхнули галеру з мілини. З води почулося:

— Успіху вам і щастя...

Грубий акцент нагадав спафарія Арсака. Хіба він там? Іпатій не пам'ятав, щоб

Арсак проводив його далі Бу-колеону.

На березі метнулися тіні бездомних собак, почулося гарчання, загрозливе і жалібне. Брати зійшли вгору між сітями, розтягнутими на тичках. На затишному від вітру березі різко пахло смолою сітей і рибою.

— Почекайте,— сказав Пробує,— я не піду далі, прощайте.

— Прощай,— стомлено відповів Іпатій.— Але куди ж ти підеш?

— Не знаю. Хай змилується наді мною Христос, над вами... над нами всіма...

— Ми будемо молитися за тебе,— сказав Іпатій.

— Я теж. О, горе нам, горе!

— Почекай, маленький! — з м'якою турботливістю гук нув сорокап'ятилітній тридцятилітнього.— Візьми. Ось солі ди.

Відповіді не було.

— Благородний Іпатій чудом врятований з Палатія! Ослоподібний тримав Іпатія в ув'язненні! Бог вивів його з тюрми!—кричали на вулицях Візантії.

— Та де ж він?

— У своєму домі! Коло цистерни Бона.

— Біля святого Феодосія! Але хто ти, сину мула, який не знає житла небожа базилевса Анастасія?

— Ходімо до нього. Нехай він розкаже про задуми убивці!

— Я пропоную оголосити його базилевсом!

— Іпатій базилевс!

— Базилевс Іпатій, Іпатій!

— Нехай обіцяє брати не більше податків, ніж при його дядькові!

— Він роздаватиме хліб!

— Він видасть нам на розправу Носорога!

— І Трибоніана! І Євдемонія!

— Нехай він дасть мені Коллоподія на одну мить, мені вистачить!

— А, він кине нам усіх пресвітлих, як звірів для цькування!

— Будуть багаті змагання з нагоди нового правління!

— Іпатій базилевс! Базилевс!

Очевидець бунту записав: "Зі сходом сонця поширилась звістка, що Іпатій повернувся додому. Весь народ кинувся до нього, проголошуючи Іпатія базилевсом".

Зовсім не таке щасливе, зовсім не таке вдале правління Анастасія згодом навіть історикам здавалося далеко світлішим часом, ніж Юстиніанові роки. Тим більш прасини були схильні, терплячи кривди від Юстиніана, перебільшувати достоїнства свого покровителя Анастасія. Люди вміють підносити минуле на шкоду сучасному, але правління Анастасія не затьмарювалося продумано жорстоким переслідуванням некафоліків. Анастасій знищив податок хри-саргїон, який накладався на все знаряддя, необхідне для існування людини, навіть на руки найманого слуги, на собаку сліпого жебрака, на ослика рознощика. Розорлива для землеробів епібола і синона були винайдені при Анастасії, але по-справжньому застосовані Юстиніаном. Податковий

прес чавив не так жорстоко за правління Анастасія. Суди судили справедливіше. Легко зрозуміти, що коли дні безвладдя не змогли висунути кандидата на престол, звістку про появу небожа Анастасія можна було зрозуміти, як вихід, як знахідку. Але яким же чином ця звістка поширилася із швидкістю степової пожежі?

Колишній центуріон Георгій, що став досить відомим під прізвиськом Фарбувальник, та його друг Гололобий були розбуджені криком:

— Іпатій базилевс! Іпатій скинув ослоподібного! Ходімо до дому Іпатія!

Вчора на іподромі Фарбувальник втратив три чверті свого загону. Глум над Юстиніаном ослабив серця. Поширилася думка, що далі робити майже нічого: Юстиніан утік. З Фарбувальником залишилося чоловік до сорока. "Мої іпасписти" — так він охрестив їх, по-дружньому жартуючи. В Октогоні під ноги Фарбувальника потрапило кілька тарелей і чаш. Срібло купило всім сердечну гостинність в одній дешевій таверні поблизу майдану Бика. Господар був радий відвідувачам, які в тривожні дні платили не погрозами. В низьку і темну залу вели шістьом сходинок. Спали покотом на соломі, якою взимку, щоб було тепліше, застилають підлоги візантійських таверн.

Прокинувшись, Фарбувальник схопився. З відчинених дверей вниз тік струмок холодного повітря. Крик віддалявся.

Іпатій? А чому б і не він! Фарбувальник розбуркував тих, хто досі не зміг виспати вчорашнє вино. Господар таверни з двома слугами ніс кошики з хлібом, дерев'яні таці з холодною свининою і телятиною, розпечатані амфори. Поверталася лихоманка "бунту". Давилися шматком. Нехай буде новий базилевс. Один бог у небі, одне сонце гріє. В домі — господар, у сім'ї — батько. Іншої влади не буває. Змінити базилевса, життя стане кращим. Хоча б тому, що він не помститься за бунт. Хоча б тому, що він побоїться долі попередника. Хоча б тому, що новий ще нікого не скривдив. Небіж Анастасія? А це ж уже зовсім непогано. "Я повернуся у військо", — думав Георгій Фарбувальник. "Я піду за Фарбувальником", — думав Гололобий. Кожен бачив краще, ніж сьогоднішній день.

Худий, довгорукий і по-особливому спритний у своїй справі, господар квапився догодити гостям. Він усміхався,

ланявся, запобігав, називаючи кожного найдобрішим, най-люб'язнішим, наймудрішим, найпрекраснішим, найщедрі-шим... Щонайкращі якості і в щедрому достатку висипалися з його язика, мов добірний горох з лотка. Звичайно ж, він візьме на збереження все срібло — це чудові речі, великої ваги, великої ціни. Христос свідок, він усе збереже, від нього не буде ніякої облуди, трійця свята бачить, так, так, він годуватиме, поїтиме, даватиме притулок благородним людям, він запам'ятає кожного, годі переступити поріг, щоб отримати все бажане... Даремно, їй-право, даремно великодушний начальник нагадує про розправу за невірність. Нехай спитають усе місто, тут ніколи не обдурили християнина.

З тупотнею, брязкаючи зброєю, зіштовхуючись щитами, загін Фарбувальника вибрався на вулицю. В таверні стало порожньо. Холодні потоки надвірного повітря розмішували застояний сморід людських випарів, кислого вина. Господар відчував

гнітючу втому, він не спав уночі, розтривожений усвідомленням лиха. Ледве тримаючись на ногах, господар вибрався нагору і опустився на камінь біля входу. Він пам'ятав заколоти при Анастасії, пам'ятав різню, влаштовану благочестивим Юстином після смерті Анастасія. Нічого немає доброго в житті. Бог милостивий, він відпустить жалюгідні гріхи жалюгідного чоловіка. Господар, скорчившись під кожушиною, ворухив губами. Так, грішний, грішний, брехав багато, обманював, викручувався, обдаровував збирачів податків — і це гріх, за словами духівника; втаював прибутки — ще гірший гріх, але не вбивав, не відбирав торбу в жебрака, не грабував — господи, ти бачиш! — і в юдиному гріхові не грішний, не зраджував, не доносив — ти знаєш, господи! А от тому, що недавно пробіг, проголошуючи Іпатія-базилевса, йому не проститься, юді. Двонога нишпорка. Палатійська, чи Євде-монієва, чи ще там чиясь, ти все бачиш, господи!

Господар таверни знав кількох таких. Марно не проминає життя, нехай і занапащене на прислужування першому зустрічному. Око вчиться само знаходити, його вже не обдуриш байдужим поглядом, недбалим виглядом. Шпиги всі однакові, навіть дивно, як люди не вміють їх розпізнавати. Юди не змінюються, такі ж самі були при Зеноні, при Анастасії. Нині їх набагато більше. Колись, бувало, цілий тиждень мине, поки між тими, що пили і вгамовували голод, з'явиться шпигун. Він їсть, і п'є, і говорить, і слухає навіть, здається, як і всі. А проте людська сліпота дивовижна! Тепер без таємного нагляду не минало й дня, до самого бунту. Часто одразу дві, три нишпорки труться біля столів, ведуть розмови, збивають на небезпечні балачки, прикидаються, підбурюють. А ти, господарю, знай, та мовчи...

То чому ж юди самі сьогодні проголошують противника Юстиніана? Ба, для нової заслуги. Справа Юстиніана пропала, базилевси відходять, а шпигуни служать новим. Сьогоднішнього юду господар пам'ятає з років Анастасія. Краще не думати про діла Влади. Хай припиниться бунт. Скільки бід, скільки нещасть!.. А найманцям-варварам дуже радісно безкарно мордувати і грабувати ромеїв.

Нічними злодіями пробиралися Іпатій з Помпеем до будинку, що належав старшому небожеві базилевса Анастасія. Бунтівне місто не бажало спати. Брати поступалися дорогою, швидко і лякливо притискалися до стін. Перед якоюсь процесією вони метнулися в провулок і перечекали, поки протече натовп, гомінкий, верескливий, р/озцяткова-ний димним світлом смолоскипів.

"Ні, ні, я не зроблю нічого, щоб привернути до себе увагу,— думав Іпатій, так він вирішив у своїй душі.— Нехай вершить Доля, я не буду опиратися, і тільки, і тільки, не більше, ні, ні!" Забувшись, Іпатій заговорив на весь голос.

— Що з тобою? — злякано спитав Помпей.

— Га? Нічого, нічого...

Ще недавно вулиці були небезпечними через злочинства розбійників. У страху перед щоденними грабежами та убивствами жителі з настанням темноти тільки з крайньої потреби показувалися з будинків. Багатії виходили з численним почтом з клієнтів і слуг, озброєних, на жаль, тільки дрючками, бо справжня чи саморобна зброя

була заборонена підданим. А бідні — грабіжники не гребували нічим і ніким — віддавали себе на божу милість.

— Напевне, напевне, тепер усі злодії та вбивці знайшли собі інше заняття,— пошепки втішав себе та брата Іпатій.

"Ох, чому Божественний, який усе знає, бачить, в усе проникає, не дав нам охорони..."—але таке Іпатій міг ледь-ледь та дуже обережно подумати, не більше.

Кволий, опираючись на кволого, брати без пригод дісталися до будинку Іпатія. Родове володіння від вулиці захищав мур, складений на вапні з важкого тесаного каміння. Для піших було залишено вхід не більше трьох чвертей завширшки. Масивні двері без щілини приставали до вирізів порога й одвірків.

Дві сірі постаті лякливо горбилися. Ще є час втекти, як Пробус, сховатися, зникнути. "Та куди дінешся від бога, розгніваного брехливою клятвою! Куди підуть від зору його?.." Намацавши молоток на ланцюзі, Іпатій опустив його з силою, що налякала його самого. Він завмер у здивуванні: прожито майже півстоліття, але вперше він сам доторкнувся до молотка власних дверей. Так, з тієї хвилини, як покликав базилевс, багато що діялося вперше. Всередині грудей, де пристанище душі, кололо й боліло. Біль віддавав у плечі. Це було теж уперше.

Сторож відповів одразу ж. Упав один засув, другий, забряжчав ланцюг. У сторожовій ложі горіла олійна лампада перед іконою Богоматері Влахернської. Сторож поцілував володаря в плече, знайшов руку, квапливий, щирий у радості. Порівняно з багатьма і в розумінні свого часу Іпатій був добрим чоловіком.

— Замкни двері, двері! — нетерпляче крикнув Іпатій, охоплений раптовим гнівом. Він ледве не вдарив надокучливого.

Брукованим двориком бігли назустріч. Чому так швидко?

Іпатія м'яко й ніжно обняли.

— Повернувся, повернувся! Я так чекала, я так боялася! Ходімо ж, ходімо ж, слава Христу! Але ти тремтиш, ти хворий? Ти потрапив у воду! Свята Пріснодіво!

Марія, мати його дітей, була відома місту своєю душевною чистотою і розумом. "Небесне благословіння" — так звали Іпатієву дружину домохазяйки, клієнти, раби, вся родина патрікія. Не він, Марія була справжнім господарем Іпатієвих володінь.

— Але чому ти тут? Я просив тебе покинути місто в такий тривожний час. Я гадав, ти на віллі, з дітьми,— казав Іпатій.

— Не думай про дітей, вони на віллі, з ними нічого не станеться. Я не могла бути там, так далеко від тебе. Я повернулася сюди, я чекала, я одразу зрозуміла — ти!

За звичкою Іпатій не заперечив. Він не признавався, але й справді йому стало добре, жаль, тільки на коротку мить, коли її руки торкнулися до нього.

Іпатій прокинувся перед світанком, пригнічений таємницею, невпевнений, збаламучений сумнівами у справжність подій. Він не розумів, що сталося, навіщо? Непоправне...

Та де Марія, чому її немає поруч? Іпатій зайшов у малу молільню, з'єднану зі спальнею коротким переходом. Невгасима лампада освітлювала суворий лик Христа

Пан-тократора.

Іпатій шепотів слова молитви, зерна чоток просковзували в пальцях. Він просив допомоги, щоб його обминуло гірке випробування. Він знову бачив уві сні голуба і яструба. "Боже, хай не дістанеться мені чаша сія..."

Дружина порушила його усамітнення.

— На вулиці збирається все більше й більше людей. Вони питають тебе. Перші прийшли, коли ти ще спав.

— Чого ж вони хочуть? — спитав Іпатій з удаваною байдужістю. Чотки впали на підлогу. Тепер Іпатій чув — день настав.

— Усе готове,— сказала Марія, не відповідаючи на запитання чоловіка,— ходімо швидше!

— Що готове?

Марія пояснила із звичною шаною до чоловіка: йому і діверу наготували туніки рабів з бурої шерсті, пояси, суми з хлібом, гроші. Зараз голярі знімуть у них волосся на правій скроні, легко пофарбують обличчя й руки.

— Тебе тоді не впізнати, тільки я вгадаю тебе, коханий! Я випущу вас обох через затильний вихід для рабів. З вами підуть Павло й Андрій, вони вже чекають. Ви пройдете ворітьми Харисія. За стіною вони наймуть чи куплять коней. Ходімо, я розповім усе, поки тебе голитимуть. За мене не бійся. Я знайду мову з натовпом.

— Я не повинен втікати,— ледве вимовив Іпатій.

2

Іпатій благав бога, щоб" сталося чудо, але в пам'яті оживали уїдливі слова Прокопія-ритора, радника Веліза-рія. Справді, чи потрібна молитва-прохання до бога? Про-копій говорив про властиву нещасним віру в чудеса і великі блага в майбутньому. В муках теперішніх бідувань знаходять просвіток на краще в прийдешньому, та без будь-яких підстав. Прокопій твердив, що людиною керує доля. Якщо судилося добро, ніщо не завадить щастю, і явні помилки обертаються на користь. А коли доля не прихильна, най-мудріші задуми приносять тільки шкоду.

— Та де ж воля божя?—спитав Іпатій, підозрюючи ересь у думках ученого.

— Доля визначена богом. Не може бути суперечності між творцем і творінням.

"Судилося бути, то буде,— втішав себе Іпатій, звільняючи совість від необхідності діяти.— Нічого не стається без волі бога..."

Він чув крики, що перемежовувалися багатозначними паузами. Марія переконувала охлос піти, доводила, просила. І знову, наче на іподромі, охлос галасував по складах:

— І-па-тій! Сла-ва! Ба-зи-левс! Сла-ва! Юстиніан провидів майбутнє. Треба скоритися. Іпатій упізнав Орігена, колись із злим збиткуванням

скривдженого Феодорою. Упізнав демарха Манассіуса, патрікія Таціта...

Вітають іменем Великого, Покровителя, Деспота ромеїв. Марія кричить, кричить жінка, яка ніколи не говорила голосно:

— Не віддам мужа, не віддам батька моїх дітей! Змилюйтеся, християни! Ви ведете

його на страту! Він загине і ви разом з ним. Пощадіть його і себе!

Його хапають, тягнуть, піднімають, несуть.

На вулиці Іпатія зустріли підняті руки, розкриті роти, викрики захоплення, протяжне, злитне виття сотень-сотень голосів. Іпатія опустили, посадовили в крісло, знову підняли. Він вчепився у підлокітники.

Його несли майже бігом, з непокритою головою. Вітер роздував довге волосся. Йому було холодно, він тремтів.

Натовпи, натовпи, натовпи... Крики оглушували. О, невтомні горлянки плебсу, ошаління звіра-охлосу, який порвав ланцюга. Іпатій ніколи не шукав милостей демосу. Чому його вибрали жертвою — він не розумів. У сум'ятті почуттів він намагався не забути, тільки не забути велику клятву, волю церкви, виказану патріархом, волю Юстиніана.

Немає пуху м'якшого за м'язи носильників. Крісло володаря пливло. Іпатія проносили під арками водогону недалеко від перетину вулиці Палатія з вулицею Меси. Капітолій залишився ліворуч. Похід клином вривався в юрмисько людей на майдані Тавра. Звідси до майдану Костянтина один стрибок. "Який короткий шлях,— скаржився сам собі Іпатій,— якби тисячі стадій..."

І ось він уже на сходах колони Костянтина.

— Вінчати! Вінчати! Хай буде надіта діадема на голову Доброго базилевса Іпатія Благословенного!

Не діадема — знайшовся золотий ланцюг, ним прикували голову бранця Влади до долі Візантії.

Він був уже Добрим, уже Благословенним, базилевс Іпатій. Його вже любили, а чому б і ні? Візантійський демос уперше здійснював природне право самочинного вибору владноносця. Досі такого не бувало. Анастасій одружився на вдові базилевса Зенона — теж спосіб узяти діадему. А як сам Зенон заволодів престолом?.. Хто пам'ятав про це! Хай живе Іпатій, перший базилевс, поставлений демосом.

Чи не обіцяло нове начало кращого життя? З інстинктом справедливості, властивим людям усіх віків і племен, демос міг сподіватися на увагу до себе, міг любити І паті я, як любить людина сотворение своєю рукою.

Отримавши живе знамено, заколот міг перерости в переворот. Найрішучіші, найзухваліші приставали до базилевса. Тут був багато хто з senatorів. Посідачі пустопорожнього звання почали вірити в надію про воскресіння сенату. В них переворот міг виявити людей, удатних на створення форми нової влади. Та Оріген не бачив ватажків венетів, навіть Вассос, що міг розшматувати власними руками Юстиніана у відплату за соляну монополію, і той пропав.

Учора до Орігена з'явився один із справжнім листом від Хранителя Священних Щедрот Нарзеса: обіцялись забуття бунту і дарча на віллу з орною і садовою землею на п'ятсот югерів, звільнених від податку! Оріген наказав вистежити експлоратореса-вивідача і зарізати його. Обіцянки Палатія, гарантії, клятви... Облуда і брехня!

Влада і переворот схожі на учасників перегонів: зупинися, і тебе випередить

найслабша квадрига. Штурмуючи місто, палатійське військо буде побите само, охлос довів свою придатність до оборони.

Прикидаючись, що помирає, Оріген почав з мрії про отруту для Феодори, завершив думками про знищення династії. Він радів кожному кровопивчому нововведенню Юстиніана — чим гірше, тим краще. Нехай процвіте гоніння, нехай гине Сірія, Ліван, розоряється дельта Нілу! Кров взиває до неба. Як логік, Оріген вірив у справедливість.

Та і його бунт захопив зненацька, як та літня буря на Євксінському Понті, котру передбачають лише за чверть дня до початку. Оріген не зумів утримати руку на пульсі демосу.

Коло нового базилевса почалися промови, звичайне са-мовтішання, коли немає організації і плану дій. Третього оратора, який блукав у героїчних нетрях гаданого минулого, Оріген рішуче перебив:

— Базилевс великий і ви, ромеї! Війна! Влада і війна — ось справи найбільшої ваги! Нам потрібні розумні ухвали і тривалі зусилля. Якщо ми зараз підемо на ворога, наша Справа вирішиться коротко і доля наша буде на лезі бритви. То ж не будемо віддаватися випадкові, як гравець — кубикові кості. Спокійно влаштуємо наші справи, і Юстиніан, який сидить у твоєму Палатії, великий базилевсе Іпатію,— твій полонений! Подумайте, ромеї. Адже ненависна влада руйнується сама. І той тиран,— Оріген показав на Палатій,— втрачає сили. Роз'їдений сумнівами, він боїться викликати нове військо. Він сидить, наче рак, що заліз в глухий панцир. У місті є палаци, окрім палатійських. Ходімо за Ксиролоф у Плакілліні 1 палаци. Звідти тобі, базилевсе, зручно буде вести війну з тиранами і урядувати імперією. А Юстиніан нехай втікає хоч сьогодні. Нема притулку скинутим базилевсам, нема клаптика землі, де не проклинали б Юстиніана і Феодору.

Простягнувши руки до Іпатія, Оріген вкладав у свій погляд усю силу переконання. Зважуйся ж, зважуйся, порятуй себе і нас!

Іпатій мучився від гострого болю в грудях, як учора, перед дверима свого дому. Чому ніхто, сильний і владний, не візьме його за руку, не накаже так, щоб довелося зігнутися? Тоді порушення клятви, можливо, проститься. Йому було бридке багатоголове чудисько демосу — гидувати ним він, патрикій, мимохідь учився мало не від грудей годувальниці. Демос, що неприємно пахнув, що балакав грубою говіркою, що замішаний, як земля, на крові сотень племен і народів,— був прийнятний тільки в строю війська, під різками профоса. Базилевс-іграшка не матиме й дня спокою. Юстиніан кинув його в харч звіреві, та, можливо, Оріген каже правду? А клятва?

Не розуміючи причини затримки, не чуючи, про що говорять вельможні біля колони Костянтина, демос хвилювався. Маленька краплина терпіння стліла гнотом без олії. Конвульсія кинула хвилі голів, погрозових рук:

— На Палатій! На шибеницю Юстиніана! В клоаку

1 Ксиролоф, Плакілліні — палаци на західній околиці Візантії, віддалені від Палатія та іподрому.

Феодору! Переб'ємо найманців! На іподром! На кафізму базилевса! Іпатія на

кафізму! На кафізму!

Що інше міг знайти демос? Єдине місце, де плебей іноді усвідомлював себе господарем міста. Де ще могли б зійтися, бачити і чути одні одних майже сто двадцять тисяч чоловік? Трибуни глядачів у дні хвилювання перетворювалися на організацію. Зрозуміле прагнення базилевсів розбити демос на партії. Схильність деяких базилевсів поступатись перед єдністю всіх "глядачів" і навіть їхній частині говорить про розумну обережність, але не про боязливість носителів діадеми.

Іпатій зважився:

— На іподром!

"Ідемо назустріч Долі",— подумав Оріген. З ним було десятків п'ять добре озброєних людей. Ще не встиг він оточити ними базилевса для охорони, як Іпатій сказав комусь на вухо кілька слів. Довірений втонув у натовпі, наче краб у камінні.

/

Єдино Найвеличнійший любив персні із сардіонами-сер-доліками за жіночно-людську здатність каменя змінювати свої барви. З волі бога золото зароджується впливом Сонця, срібло — під дією Місяця. Та каменем Місяця називають тільки сардіон. Він уміє бути червонуватим, як Володар ночі, сходячи, і стає білим, як він же в зеніті. Сардіони падають просто з Місяця.

Сьогодні базилиса надягла на палець Найулюбленішого інший перстень з надзвичайно ніжним сардіоном — адже це був її камінь, Камінь Феодори. Подружжя в усьому домовилося, Феодора все зрозуміла із властивим їй одній тонким відчуттям дійсності. Розсталися ненадовго. Юстиніан пішов до себе.

Попереду крокували два. спафарії. Четверо завершували процесію. Напад ззаду вдвічі небезпечніший. Не за своїм звичаєм, Коллоподій додав до невидимої охорони явну.

Успіх кинджала — і долі імперії можуть змінитися. Сьогодні, за стародавнім висловом, Доля іде по лезу бритви. Випадковий погляд на випуклість кубеліса-сокири викликав у Юстиніана думку про таємницю слів. Кубос — кость для гри, кубе — голова, а кубеліс — те, що зносить голову. Мета винахідника сокири — кубеліса була зрозуміла, забутий правитель знав, що робив. Самозближення понять вирішувало страту. Мова греків сповнена дивовижного смислу. Але чого треба Коллоподію?

17 в. і ванов

513

Начальник охорони і розвідки Коллоподій сказав:

— Єдиний, прийшов посланець від Іпатія. Лжебазилевс веде весь охлос на іподром. Така звістка, Божественний.

— Де посланий? — спитав Юстиніан з посмішкою. Сьогодні давно зужитий титул набув значення.

— Він помер.

— Кому він сказав?

— Мені.

Жестом руки базилевс відпустив здогадливого слугу. Події скорялися.

Сьогодні Юстиніан не без наміру обрав ту частину палацу Буколеону, яка виходила в порт. Сановники впали на коліна. Базилевс осінив усіх хрестом.

Мовчанка лежала, наче калюжа під стіною. Та ось і Феодора. У пурпурі, в діадемі. Юстиніан так бажав. Сам він обмежився шерстяною тогою патрикія і десмо-стрічкою для волосся. Він мовив:

— День жадібний до подій. Ми воліємо вислухати думки Наших підданих. Чи залишитися Нам у Палатії? Чи відбути, щоб приборкати охлос іззовні?

Юстиніану доречним тут було слово "охлос". Багатозначне поняття.

Не відкидаючи наперед можливості отримати розумну пораду, Юстиніан слухав не без уваги. Та не було вишуканого Трибоніана. Не вистачало колючого приборканого Носорога. Їхні лякливі заступники Фока і Василід не змогли нічого кращого придумати, крім від'їзду. Один запропонував Гераклею Європейську, другий — Пафлаго-нійську на Понті. Вони серйозно заперечалися. Нікчемні люди, які вважають себе не ромеями, а римлянами старого штибу. А Носоріг у своєму барлозі чи вишукав спосіб підслухати? Він — унизу.

Доглядач Палатія Гермоген висловив думку покинути місто. Він, зизоокій гунн, спритно зіграв словом "охлос". Цей справжній ромей. Та його думка нічого не варта: йому було звелено готуватися до вантаження на кораблі.

Нарзес, узятий у полон дитям у Персовірменії, відмовився висловлюватись. Теж ромей, але тактовніший, ніж Гермоген. Йому відомо більше, ніж багатьом.

Мунд клявся: яка воля базилевса, таке і його, Мундове, побажання. Він, Мунд, переб'є всіх заколотників, коли вони полізуть на Палатій. Та, нехай не гнівиться Божественний, сил мало, щоб піти в місто. Захопившись і забувши вишуканий початок свого прорікання, Мунд зірвався:

— Та якби я був базилевсом, хіба я пішов би з Палатія!

Юстиніан посміхнувся. Сановники з підкресленим сміхом показували пальцями на дурника з мечем, що ляпнув безглуздя, майже злочинне: якби Мунд був базилевсом!

Рухом руки базилевс закликав до порядку. Обговорення тривало, сановники висловлювалися.

При всій витримці вони були схвильовані. Тим яскравіше виявлялася різноплемінність Юстиніанових слуг. Базилевс згадав, що шкідливий забобон націй народився в гріху вавилонського стовпотворіння. Розігнані богом, одні почорніли і пожовкли на сонці. Хто довго дивився на синяву моря, став синьооким. Північани — білошкірими, як сніг... У мові відбився шум хвиль, лісів, степового вітру. Спадкоємці Адама перестали зважати на родинні зв'язки. Та в Юстиніановому Палатії вони стали однаково ромеями.

Базилевс слухав. Не замислюючи такого, — у нього не було на те потреби, — Юстиніан піддав своїх пресвітлих крайньому випробуванню.

Автократор створив з палатійських саночників людей особливих почуттів. Кожен з них несвідомо, скоряючись інстинктові самозбереження, вибудував усередині себе ніби

спороду любові і вірності базилевсу. Так молюск вибудовує собі мушлю. Благодіяльна самооблуда зросталася зі шкірою, від необережного дотику струпи добровільного рабства нили, кровоточили. Тому навіть випадкове слово сумніву, сказане стороннім, викликало шалену лютю: шкаралупа вимагала захисту. Не можна безкарно грати роль у житті, це не сцена, де слова означають дію і дія обмежена словом.

Автократор ширив заразу. Рада з пресвітлими була нищою витівкою, чого Юстиніан не знав, бо хто пізнає цю істину, перестає бути автократором.

Пресвітлі вміли вловити думку, ледве що втілену в першому слові Божественного, вміли розвинути її — у вгаданому бажанні Повелителя. Уміли добре, самовіддано виконати, у виконанні були сміливими, рішучими. Найрозумніші відчували наміри Божественного без його слів, уміли квапитись діяти. їм навіть здавалося, що вони діють самостійно, і вони мали вдоволення творчості. Але дати пораду, справжню, потрібну? На те потрібна внутрішня свобода, умови, за яких не можна бути пресвітлим.

У залі Буколеон товпилися сановники, чиї лиця й пози виказували сміливість і певність у собі, наскільки дозволяв етикет. Та внутрішньо вони були тривожно спантеличе-

17*

515

ні, зупинені, як колеса воза, коли заїв надто низько опущений башмак гальма. Як, як розгадати волю Єдиного в таких незвичних обставинах?

Як чоловікові, що ніколи не бачив коней, одразу вибрати в табуні кращого скакуна?

Більшість пропонувало від'їзд лише тому, що Юстиніан не спинив Фоку й Василіда. Що! І Велізарій за втечу? Юстиніан вважав його свої кращим полководцем, чого ніколи не висловлював.

Цей фракієць любив війну. Якось Юстиніан змусив Велізарія присягнути: ніколи й не мріяти про престол. Клятви! Вони годяться лише для слабких душ, таких, як в Іпатія, у Велізарія. Дружина полководця Антоніна, фаворитка Феодори, відзначалася розпутністю. Юстиніан не був позбавлений чоловічої зневаги до закоханого мужа. Отже, цей хоробрий і удачливий воїн, рогоносець у красивих латах на красивому тілі, хоче відпливти. Куди ж? У Нікею. Звичайно, звичайно. Нікея — міцна фортеця. Сміливець не боявся на полях битв, та злякався охлосу. Солдат... Не варто його тривожити клятвою... Його душа дрібніша за тіло. Пора поставити все на своє місце. Юстиніан торкнувся Феодориної руки.

— Мені здається,— казала Феодора,— що нині зайве розмірковувати, пристойно чи непристойно жінці бути хороброю, коли чоловіків охопило вагання, коли чоловіки, як я бачу, не знають, що їм робити і чого не робити...

Базиліса зробила паузу. Лиця сановників перетворювалися на набір театральних масок: від Здивування з роззявленим ротом і витріщеними очима до Захвату з медовою усмішкою і з масою зморщок довкола примружених очей. "Почекайте, ви ще почувете, як Найулюбленіша піднесе вам Нашу думку!"

— Та як же повести Наші справи? Де кращий спосіб? Як знайти вихід не з Палатія,

Мунд, а з небезпечного становища імперії? — З кожним запитанням базилиса змушувала свій голос звучати щодалі голосніше.— Багато хто казав тут: від'їзд, відбуття, тимчасова відсутність...— Феодора стишила голос і кинула: — Я скажу відверто — втеча! А я гадаю,— вона посміхнулася,— найгірше для Нас втеча. Нехай вона й поведе до тимчасового порятунку життя. Загалом, не можна уникнути загальної долі смертних. Але тому, хто хоч раз володів владою, незносно поневіряння вигнанцем. Хай не дасть мені бог позбутися цього пурпуру, дожити до дня, коли не будуть мене більше величати базилисою!

Як це звучало! Значиміше і красивіше, ніж здавалося Юстиніану, коли він готував промову Феодори. Поговір рознесе слова Найулюбленішої, віки зрозуміють, що вона була гідна діадеми. Увага! Вона повинна звернутися до нього.

— Тож, Божественний, утікай, коли бажаєш. У тебе гори золота, там,— Феодора показала в бік порту,— чекають кораблі. Море відкрите всім вітрам. Та згодом,— у Феодориному голосі звучала висока трагедія,— коли б не довелося тобі дати перевагу смерті над ТАКИМ порятунком. А я залишаюся. Пурпур Влади — найкращий саван!

"Воістину Найкоханіша сказала більше, краще",— думав Юстиніан. Він сам був маскою Захвату.

— Слава Божественним, Вічним! — кричали пресвітлі, нарешті знайшовши вихід з гнітючої неясності.— Смерть охлосу, смерть лжебазилевсу! /

Неширих не було.

Готи Мунда і герули Філемута закривали Палатій з півночі і з заходу. Щоб захиститися від нападу по лінії: майдан Августеї — море, повинно вистачити іпаспистів Ве-лізарія. Залишаючи в запасі схолу Рикілі Павла, спафа-ріїв та рештки одинадцятого легіону, Юстиніан доручив Велізарію вирушити в казарми екскубіторів і наказати їм виступити.

Військові двори вражали дивною порожнечою. Двері казарм були зачинені наглухо, зсередини. Велізарій звелів гукати, грюкати. І сам він іменем базилевса вимагав, щоб екскубітори відімкнули двері і готувалися до походу.

Звідси до іподрому будо не більше трьох стадій пташиного лету. Палаті йська огорожа заввишки чотири людських зрости здавалася низькою в порівнянні з кам'яною горою іподрому. Іпасписти перемовлялися між собою: вони зневажали золоту гвардію. Телята з мечами, шпаки в латах, каплуни — такі прізвиська були ще надто ніжними.

Раптом іподром заговорив. Зграї голубів, що жили під карнизами, які увінчували галереї, знялися, як у дні перегонів. Злякані птахи злітали в небо по спіралі невидимих сходів.

— Руде м'ясо заквакало, руде м'ясо! — викрикнув хтось образливе прізвисько городян.

Не чекаючи наказу, двоє іпаспистів підскочили до дверей, в які марно грюкав їхній вождь. Один смаглявий, другий білошкірий, обидва в однаковому обладунку, почорненому гірською смолою-асфаліосом, високі. Смаглявий махнув топором, двері тріснули зверху до низу.

— Влучно, Ахаресе,— похвалив білошкірий і з розгону вдарив плечем.

Двері впали. В середині, як у всіх казармах, стояла внутрішня стінка. З казарми закричали:

— Не заходь! Смерть! Бий, бий!

— Назад! — наказав Велізарій.

Іпасписти відійшли, лаючись. Вони з радістю позбиткувались би над цими багаосами — євнухами, та Велізарій не бажав втрачати іпаспистів на безглузду бійку. Полководець бігом повернувся до Юстиніана. Пишномовство базилиси не переконало Велізарія, з фракійського солдата не виходив чиновник. Екскубітори можуть вдарити з тилу. Не треба нападати на іподром.

Велізарій благав базилевса покинути Палатій, викликати війська з Азії, Фракії, Еллади. Обложити місто, закрити під'їзд з моря. В цьому плані, як і в багатьох солдатських планах, було надміру руйнувань, побоїщ, грошових витрат, та не вистачало того, що згодом називали політикою.

Базилевс був рішучий і непоступливий:

— Ти підеш з твоїми іпаспистами кругом, через Халке, через розвалля тамтешніх пропілеїв Звідти вдарити на іподром. Ти зустрінеш не фланги персів, навіть не вандалів, а безтолкове руде м'ясо, і ти його заспокоїш. Ззаду тебе прикриє Рикіла. Мунд і Філемут поведуть своїх з другого боку. Ти не будеш сам, не будеш покинутий,— повторював Юстиніан, ніби навіюючи способами магії єгиптян,— ти переможеш, ти припиниш бунт, ти встановиш порядок, удача летить перед тобою, візьми її! — і базилевс перехрестив збадьореного полководця.

І все-таки тривога охопила Палатій. Спафарії стягувалися на лінію, що проходила зі сходу на захід. Палаці Буколеон та Ормізда прикривалися спафаріями, але Дафне, Христотрикліній, Магнавра залишалися з півночі. Там утворилася пустота, оскільки готи й герули вже покинули майдан Августеї. Охорона цієї частини Палатія була довірена прислузі. Так само, як екскубітори, прислуга пристане

Пропілеї — колонада при вході до палацу, в місто.

до сильнішого. Зараз вона зможе бути використана тільки проти групок випадкових грабіжників. Ненадійні і рештки одинадцятого легіону.

Імперія Юстиніана звелася до кількох югерів

3

Антоніна мала ще більшу владу над пристрастями свого чоловіка, ніж Феодора над витонченими почуттями Юстиніана.

— Ти переможеш, ти переможеш, переможеш, я знаю,— запевняла вона, кваплячись разом з Велізарієм.— Усе в твоїх дужих руках, які я так люблю. Вірний Прокопій увічніть і цей твій подвиг. Ти приборкаєш охлос, ти будеш прославлений. Феодора передає тобі вітання і ласкаві слова.

Антоніна була старшою за чоловіка, він не знав цього. Бурхливе життя молодості залишило жінці двох дітей — Велізарій усиновив їх. Минуло п'ятнадцять років подружнього життя. Кохання Велізарія до дружини не слабшало. Коли зараз,

прощаючись, Антоніна не соромлячись впилася в його губи, він здригнувся. Залишитися! Він ледве здолав недоречний порив.

Антоніна мала силу при Феодорі, заради жінки базилиса покровительствувала і чоловікові. Та зовсім не з "дружби" до своєї повірниці, як шептали заздрісно-недалекі дурні і як думав дехто з розумних людей. Обізнана від Антоніни про найінтимніші властивості вдачі Велізарія, Феодора, знавець чоловіків, краще за Юстиніана розуміла, що цей сміливий і корисний імперії полководець не здатний посягнути на діадему базилевса.

Уже п'ятий день Антоніна не покидала Священних Покоїв базилиси. П'ять днів! Їх Велізарій прожив сам серед іпаспистів, мучачись від страху і ревнощів. Він боявся Юстиніана. Була чутка, що ім'я Велізарія викрикував охлос. До того ж знаменитий полководець невдало виступив проти заколотників. З двох тисяч іпаспистів, яких йому дозволили взяти в Палатій, тоді він вивів до Халки лише п'ять сотень. Хто винен? Він сам. За містом у нього було ще три тисячі іпаспистів. Чому не дозволили йому взяти сюди і їх? Базилевс не довіряв йому без будь-яких

1 Югер — староримська і візантійська міра землі. Площа югера точно не встановлена, приблизно 2500 квадратних метрів.

підстав. Антоніна покинула його. В Палатії багато чоловіків. Звідки знати, яка примха вселилася в тіло жінки, до якої його завжди вабило і вабить...

Відірвавшись од Антоніни, Велізарій показав солдатам напрямок, і сотня іпаспистів випередила свого вождя. Живий щит, вони йшли, наче добре вимуштровані пси, озираючись і розуміючи жест без слів.

На часи Юстиніана запозичена у варварів ідея — дружина з кращих воїнів як особисте військо вождя — була остаточно запроваджена ромеями. Але родовий вождь у варварів був зв'язаний укладом і племінними традиціями зі своїми дружинниками, а іпасписти залишалися найманцями. Скарбниця імперії не брала участі в утриманні дружинників-іпаспистів. Начальники над ними платили краще, ніж імперія. В іншому разі іпасписти перейшли б у загальний стрій.

Кількість іпаспистів Велізарія іноді досягала семи тисяч. В найпізніші часи цивільних листів королів Англії чи Франції не вистачило б на утримування особистого війська такої чисельності. Полководці імперії грабували в нечуваних розмірах. Чи їм удавалося грабувати, чи вони вміли грабувати. Нічого не змінюється від слів.

Юстиніан не забажав наводняти Палатій іпаспистами Велізарія не через страх перед полководцем. Володар імперії не мав наміру дати початок небезпечному звичаю, освятивши його своїм високим почином.

У Халці громадилися захолені руїни. Подекуди трималися ще стіни, уже похитнувшись — чекаючи випадкового струсу чи пориву вітру. З куп каміння стирчали обгорілі балки. Іпасписти, сильні тілом і довірою вождя, пробивалися через розвалля. Здіймалася пилюка, смерділо падлом, як на старому полі битви. Шум і свист іподрому наростав. Велізарій раптом побачив себе поруч з метою. Передні іпасписти вже проривалися в малі ворота, які називали портиком венетів. Справа починалася, і

Велізарій відчув сухість ніби спраги, легкість тіла, що піднімалося власною силою. Він називав це особливе відчуття натхненням меча.

У вузьких воротах могли б поміститися в один ряд чоловік десять-двадцять. Велізарій ішов по осі воріт, з боків його заступили іпасписти. Вони штовхали городян, гнали перед собою. Залунали лайки, протести, погрози. Хтось кричав: "Хто запізнився, може зачекати!" В колотнечі іпаспистів повважали за своїх.

Велізарій уявляв, що він зустріне хоча б щось схоже на військо, якісь пости, варту, яка здійснює галас. Він готувався до бою за вже непозбутною звичкою — він почав носити зброю раніше, ніж голити щоки.

Іпасписти вичавлювали вагою свого строю візантійців, що заткнули ворота. З-під сутінків склепіння Велізарій бачив більше спин, ніж облич. Невдоволені візантійці поступалися місцем. Велізарій наказав не брати щитів, вважаючи, що їх не буде треба. Іпасписти були по-різному одягнуті й повсяк озброєні, без луків. Мабуть, тому їх і далі не розпізнавали.

В темноті можна було тільки колоти. Іпасписти зламали перешкоду, розтоптали тіла і виставили на арену залізну голову строю. В тисняві демос гинув, не встигаючи зрозуміти. Витискувані своїми ж, іпасписти якісь хвилини здавалися молотом, держак якого застряг у проході. Враз щільна маса убивць розширилася, солдати розріджували стрій, щоб було місце розмахнутися зброєю. Озвірілі окрики убивць потонули в загальному волюванні жаху й відчаю.

Над свідомістю людей віками працювала сентиментальна легенда про рицаря-воїна, який, зневаживши слабого супротивника, шукає собі рівного силою, зброєю, вмінням. Неподатливий лак покриває і македонян Александра, і стару гвардію Наполеона. Проте кожна війна велася з єдиною метою грабунку. Не було армії, яка відмовилася б бити беззбройних; переможець завжди вивертав кишені переможеного; на рицарських турнірах той, що вигравав, здавалось би, несерйозний поєдинок, отримував зброю і коня того, що програвав; а сила завжди доводила тільки силу, але не справедливість.

Іпасписти насолоджувалися м'якістю тіл і здавалися самі собі вовкулаками із зубами-мечами, кігтями-кинджа-лами. Від дихання, від гарячих тіл, від крові, що щедро виливалася із широких ран, у холодному повітрі над ареною зависав ніби туман.

Давній автор, чиє ім'я забуто, залишив кілька рядків правди про образ стародавнього Бога Війни:

І в тобі сидить людоджер.

Кров пам'ятає твоя, хоч не знаєш ти,—

вогонь, обгорілий рожен з уламка списа,

багаття з людських костомях

і обгризений череп, яким качається собака...

Мунд наказав пробити стіну Палатія, вибравши місце південніше від портиків Маркіана, кроків за сто від моря. Звідси до короткої стіни іподрому було рукою подати.

Хтось біг, хтось кричав, надаремне і марно намагаючись попередити про появу війська. З моторошних зойків, які змінили бджолине гудіння іподрому, Мунд зрозумів,

що Велізарій зумів увірватися і розпочати розправу.

Готи й герули вийшли до воріт Некра ¹. Через загальну недбалість ворота були розчинені, прохід не охоронявся.

— Пастка,— сказав Філемут, нагадуючи про відступ ох-лосу з майдану Августеї, і забув, що він тоді надто пізно зрозумів свою помилку.

— Кого хоче погубити, позбавляє розуму ²,— відповів римською приказкою Мунд.

Поки готи й герули пробиралися до іподрому, демос, до певної міри захищений своєю власною масою, спробував вчинити опір іпаспистам. Біля входу венетів на самій арені і на нижніх сходах трибун утворилося щось схоже на пояс битви. Жертвуючи собою, сьак-так озброєні демоти спробували, діючи згори вниз, зупинити іпаспистів Велізарія. Вторгнення Мунда і Філемута зламало волю до опору.

Герули увірвалися на верхню галерею, яка панувала над усім іподромом з висоти майже сорока ліктів. Бунтівники, що опинилися там, були перебиті, багатьох скинули чи вони самі повипадали назовні з прямовисної стіни, ламаючи собі кості.

За цим разом Філемут не забув видіти арсенал Палатія. Крім двох сагайдаків з шістьма десятками стріл, крім запасних тятів і лука, кожен герул отримав ще сотню стріл, зв'язаних, як житній сніп.

Захопивши галерею, стрільці зайнялися байдужо бездушним винищенням цілей.

Ні Велізарій, ні Мунд не наслідилися вторгнутися на іподром через Основні ворота, з боку майдану Августеї. Полководці боялися втонутися, бути зім'ятими багатолюддям. Але тепер був час перекрити шлях порятунку охлосу. Філемут наказав стріляти по воротах. Присідаючи, підстрибуючи, комес-патрикій з лицем вепра підганяв своїх. Керувати можна було тільки жестами, ніхто не чув і власного голосу. Та все ж герульські стрільці вигукували два ромейські слова, які знав кожен найманець:

1 Ворота Некра — Мертві ворота. Звідси вивозили тварин, зацькованих під час гри.

Quod vult perderé, dementat. Звичне в розмові скорочення приказки, яка повністю читається так: "Кого Юпітер хоче погубити, того насамперед позбавляє розуму".

— Руде м'ясо! Руде м'ясо!

Внизу, на арені, готи подали руку іпаспистам Велізарія. Сам Велізарій при всій жадібності до особистої участі в бою раптом охолов. Він стомився. Хоч якою великою буде його заслуга, він наперед огудив її сумнівами. Його себелюбство корчилося — щойно годину тому, ні, ще менше, він, дурень, умовляв Юстиніана покинути Палатій, ні, втікати, як назвала Феодора безглузду обережність лякливих радників. А-а-а!.. Він злякався баранів! Він стогнав, добре що ніхто не міг чути болісного завивання прославленого звияжця.

З військовою безпосередністю Велізарій забув власні відчуття, як забуває солдат тривогу перед боєм в блаженний час зважування здобичі. Але з тією ж солдатською простотою Велізарій розумів, що нехай Мунд і не справився б без його зачину, заздрісники припишуть лаври перемоги не Велізарію. Полководець клявся собі надалі слухатися Божественного, не балакаючи.

Через нечисленність слов'янської схоли Ри/сіла Павло не мав ваги. Звістку про

появу суперника базилевса комес сприйняв із спалахом жадібності: відкриваються двоякі можливості, з'являються спокусливі складнощі. Зборище заколотників на іподромі Рикіла оцінював правильніше за Велізарія: охлос у пастці. Зірка Юстиніанового суперника не зійде, зуміти б відзначитися служінням теперішньому Божественному. Із вдало обраного місця він спостерігав, як утікають заколотники, що вирвалися з Головних воріт. Рикіла вирішив трохи затриматися в руїнах Халке. Звідси була дорога в Палатій з міста, Палатій зараз оголений. Якщо вони кинуться до Палатія... Рикіла уявляв себе рятівником Божественного, наперед вигадуючи героїчні деталі бою в руїнах. На жаль, "руде м'ясо" бігло на захід. Далі вихід припинився. Невдаха рятівник, побоюючись докорів за бездіяльність, повів свою schoлу слідом за Велізарієм.

Під портиком венетів, як на різниці, згустився дух крові та випущених нутрощів. Іподром замовк. Стало чути істеричне іржання коней, дикий рев хижаків, верески звірини, замкнутої в обширних приміщеннях під трибунами. В багатьох місцях іподрому, розбившись на групи, іпасписти і готи ще вбивали. Ще дзвякали тятиви герульських луків.

Якщо й вважають, що жити не так уже й обов'язково, якщо дехто з людей з дивовижною для інших легкістю вкорочує чуже життя, то все-таки кожне життя — своєрідний всесвіт. Треба затратити багато років, щоб хоч наближено до правди зобразити винищення десятків тисяч, хоча їхній загальний перехід у небуття зайняв тільки одну годину.

В Індульфа, в Голуба, в інших слов'янських найманців не стерся спомин про загибель візантійського плебсу. Слов'яни ще залишалися вільними людьми. Вони пішли з дому, скоряючись прагненню бачити світ, спробувати казкового життя Теплих морів, набрати золотих монет. Недосвідчені і в своїй простоті недоступні спокусам зради, вони самі могли бути обдурені начальниками, але не здатні на зраду за власним почином. Комес пояснив їм, яка небезпека загрожує базилевсу. Вони пішли захищати того, кому пообіцяли служити.

У них не було досвіду різні. їм вдарували видовище смерті в найогиднішому вигляді. З дельфійського жертовника звисали трупи. Безформні купи тіл сповзали з трибун. Стирчали мертві руки, наче дивовижні віхи. Мармур статуй залився темним пурпуром крові. Навіть на бронзовій квадризі, над Головними ворітьми, бунтівників наздогнали герульські стріли. Внизу велетенський завал тіл заткнув ворота. Гора висотою на кілька людських зростів ще ворушилася — гігантський мурашник, розворушений і густо втиканий стрілами з білим оперенням, яскравим і чистим, мов пушинки першого снігу.

Іпасписти поверталися із здичавілими лицами, розслаблені, зів'ялі. Погнуті, пощерблені мечі не всовувалися в піхви, забризкані кров'ю; кубеліси-сокири були позагублювані; на латах виднілися вм'ятини; висіли понадривані бляхи наборних панцирів, шоломи були збиті набік чи на потилицю чи то чийось ударом, чи то власною рукою. Комусь зрадило залізо, та він не кинув руків'я дорогої роботи і йшов, розмахуючи рукою, дивлячись очима, здатними пронизати стіну. Інший, до краю

натішившись убивством, блазнюючи, як мім, декламував Гомера:

Арей дико кричав, в лютій радості вили Ері ні ї,
і Аїд відкривався, темний, глухий, ненависний навіть безсмертним...
— Ось вони, ось лжебазилевси! — вигукнув Рикіла Павло.

Де, де? Слов'янські солдати встигли помітити лише Велізарія. Герой дня вирізнявся між своїх похмурих виразом вродливого, добре виголеного обличчя. Всі знали про його пристрасть самому брати участь у боях. Він був теж забризканий брудом різні, як і інші. Ішов він мляво, ледве волочачи ноги в латній лусці. Він не відповів Рикілі, який вигукнув:

— Честь переможцю! Слава рятівникові імперії!

Далі почалася інша процесія. Іпасписти виносили своїх, до трьох сотень убитих і поранених, дешева плата за порятунок імперії Юстиніана.

Так завершилося все. І — надовго. Іподром закрився на кілька років. Згодом бунти поновлювалися, але ніколи в таких розмірах, як бунт Ніка.

Протягом кількох днів бунту було вбито у вуличних сутичках і загинуло під час пожеж чотири чи п'ять міріадів жителів Другого Риму. На іподромі найманці Юстиніана перебили п'ять міріадів. Загальний підсумок жертв заколоту — до ста тисяч чоловік. у

Причини відчаю, до якого імперія доводила своїх підданих, і далі існували. І далі знаходилися люди, які спішили напасти на Владу і запізнювалися відступити.

До самої різні на іподромі більшість тих, що там зібралися, повірили у втечу Юстиніана. Цим пояснювалась загальна безпечність. Щоправда, чутки про втечу базилевса були суперечливі. Очевидці твердили, що кораблі Юстиніана, покинувши порт Буколеон, подалися на південь, в Абідос. Інші бачили флот, який вирушав до Босфору. В загальному збудженні справа доходила до лютих бійок між "очевидцями". Люди, що вважали себе розумними, задовольняли свої сумніви простими доказами: Юстиніан утік, а куди — не так уже й суттєво. Бажане сприймалось як таке, що сталося. Та хіба не було сумнівів у самому Палатії! Двічі пропонуючи Юстиніану втікати, Велізарій був щирий у своїй відданості базилевсу, влада якого похитнулася.

В імперському законі сказано: "Хто стане учасником змови проти базилевса, тому смерть, його майно — конфіскується. Його діти, в яких, природно, може підозрюватися вроджена злочинність, повинні б нести покару, як і батько, та їм дарується життя. Однак вони не мають права на спадщину після батька й матері, ні після родичів, ні навіть чужоземців. Нехай вони в бідності несуть ганьбу, їм недоступна ні служба в імперії, ні будь-яка інша".

Запопадливо вислужуючись, шпигуни були невичерпні на імена замішаних у мерзотній зраді.

Катовані наговорювали на Візантію, провінції. За допомогою катівського знаряддя Юстиніанове правосуддя винищувало залишки давніх патрикіанських родів разом з багатими купцями-плебеями. Майно завжди конфісковувалося.

Не було пощади й дрібній рибі. Помилуваним дарували життя, але позначали

таких колишніх заколотників осліпленням, відтинанням носа, вух, правої руки, щоб покарати члени тіла, якими піддані зле скористалися.

Відновлений у високій посаді префекта Священного Палатія, Іоанн Носоріг невтомно повторював слова, котрі, як стало відомо, належали самому Божественному:

— Великодушно милувати винних, бо така властивість людської природи. Розумієш, людської! Але не милувати невинних — ось істинна богоподібність. Зрозумів? Богоподібність! Не зрозумів? Ти дурень. Поясню тобі: хіба не все одно, на кого падають удари! Треба, щоб усі боялися. Зрозумів? Щоб дрижали всі! І все.

Влада витискала з бунту нову вигоду — наганяла страх на підданих. Віднині й повіки ніхто не повинен почувати себе в безпеці під плащем так званої невинності — ні в чому.

Приклади продумано підкреслюваного нелюдства сприяли дальшому здичавінню звичаїв. До цього Владі було байдуже.

Ніщо не стримувало здичавіння в самій імперській релігії. Легенди й оповіді Іудеї, що ввійшли до святої книги християн під назвою Ветхого завіту, навчали виконавців волі Влади віри в благо необмеженого насильства в ім'я вищої мети. Воля бога виявляла себе земною Владою в особі базилевса. Ворог Влади був ворогом бога і позбавлявся права навіть дихати. З нього здиралося все людське, він опускався нижче тварини. Наївні та неписьменні піддані шукали в сповідуваній ними релігії способу порятунку душі від пекельних мук і повторювали слова про те, що бог є любов. Вчені церковники і правителі, вичитуючи зовсім інше, вміли робити далекосяжні висновки.

Був час, коли бог сказав: "Винищу з лиця Землі людей, яких я сотворив, і гадів, і птиць небесних, бо я розкаявся, що сотворив їх..."

Зберігши тільки одного Ноя, бог вважав за потрібне розділити потомство праведника, побоюючись сили людства, яке надто розплодилось. Перемішавши людську мову так, що один перестав розуміти одного, бог дав одному народові, окремо ним обраному, право винищувати всі інші. В цій боротьбі бог навмисне озлобив серця приречених, щоб ті самі дали привід обраним для війни і загарбання. А потім бог відверто вихвалявся, як підступно він скористався із своєї всемогутності...

Хіба християнська імперія, цей образ царства божого на Землі, не мала тих самих прав, що бог, втіленням якого вона була! Церква разом з Владою невтомно зміцнювала будівників нової, християнської імперії незліченними прикладами діянь, ще кривавіших, жорстокіших, але божественних. Мета незаперечно виправдувала будь-які засоби. Язичники не мали такого страшного арсеналу!

За вісімдесят один рік до заколоту Ніка різноплеменні армії Аттіли та імперії зустрілися на Каталаунських полях. Битва тривала цілий день. З півмільйона учасників побоїща загинула третина.

За лютістю, за кількістю військ та убитих це побоїще цілими століттями згадувалося як найстрашніше в історії Заходу. Випадкова перемога занепалої Західної імперії була оспівана як торжество культури. А коли це так, то таку ж вартість має і успіх Юстиніана в бунті Ніка.

Ні. І там, і тут давня досвідчена машина пригноблення виявилася сильнішою; і там, і тут пам'ять про переможених була оббріхана, затоптана в бруд переможцями: на горі потомків і тих, і тих.

4

У триста вісімдесят першому році отці другого вселенського собору християнської церкви, з'їхавшись у Візантії, у своїх ухвалах затвердили так зване третє правило: візантійський патріарх нехай має перевагу честі одразу після римського єпископа, бо Візантія є Другий Рим.

Візантійський патріарх Мена ставився до базилиси Феодори з незгасною підозріливістю, але мовчав, мовчав. Жорстокий аскет Мена ненавидів Жінку. Бог прокляв Єву обов'язком народжувати дітей, нездоланна плодовитість жінки не благо, а гріх. Припинити дітонародження, і світ земних лих, земних мук безгрішно завершить своє існування. А втім, нехай буде воля господня!.. Він визначив Долю кожної людини і всього світу.

Мена забув пристрасті, які обсідали його юність; срамота, що сподіювалася ніби й не ним, а лише кимсь схожим на нього в далекі роки плотського шалу. Стареча пам'ять винесла науку з гріхів молодості, і тепер він, недоступний для спокус, холодним розумом усвідомлював розорливе для духу всесилля Жінки. Та й чи не про це прежахливе всесилля засвідчують багато оповідей святого писання? Пора б, давно пора, щоб уникнути спокуси, заборонити читання книги мирянам.

Базилиса Феодора була воістину Єва, зрадлива, брехлива, але постійна в зненависті, наполеглива в захисті своїх. Спочатку Мена з відразою відчував у базилісі щось знайоме, і відразу заважала зрозуміти.

Стежачи, Мена відкрив: базилиса холодна до плотського гріха. Тому, вислуховуючи брехливі слова брехливого рота, які базилиса видавала за сповідь, і у відповідь на нікчемні признання в гніві, нестриманості, Мена, даючи розгрішен-ня, повчав:

— Благословенне твоє служіння Незрівнянному чоловікові. Полегшуй же йому й далі тягар Величної Влади.

Духовникові доводилося вислуховувати признання зрілих матрон, що зберегли почуття, про які многогрішний для Мени Соломон співав у Пісні Пісень: "На ложі своєму вночі я шукала того, котрого кохає душа моя..." Зневага не заважала Мені зрозуміти, що старіючі матрони зберегли силу молодості завдяки сором'язливій стриманості. Він думав — втома розпустою приносить холод пересиченості: бог відбирає в грішника засіб гріха.

Мені довелося сповідати перед смертю старого безумця Гекебола; колишній префект Пентаполіса Лівійського до останнього подиху зберіг злобу до Феодори, що спустошила його.

Найсвятіший патріарх давав напуття Іпатію з Помпеєм, але не на життя вічне. Тому Мена вважав за необхідне в званні вищого сановника імперії бути присутнім у ряду інших пресвітлих, коли до зали Буколеону ввели патри-кі їв-лжебазилевсі в.

Золотий ланцюг, яким візантійський демос увінчав Іпа-тія, був украдений кимось із

переможців, збереглася тільки пурпурова хламида, як свідчення злочинного заміру.

Брати впали на коліна перед кріслом-престолом. Обидва були схвильовані, але не надміру, як вдоволено зауважив Мена.

— Твоя воля здійснилася, Незрівнянний,— досить упевнено мовив Іпатій.— Твоя Величність знає, що зібрані нами на іподромі заколотники знищені твоїми воїнами, як хижі звірі в загоні.

Юстиніан дав сигнал пресвітлим легким рухом брів, і вибух розлютованого обурення впав на Іпатія. В люті пресвітлі, здіймаючи до неба руки, проклинали злочинців. Хай кинуть їм цих самозванців, з ними розправляться тут же, без допомоги катів.

Іпатій припав до підлоги, як тварина під ударами. Помпей схопився за голову. Юстиніан промовив з підкресленим глухом:

— Це дуже добре, найблагородніший Іпатію, це дуже похвально, найлюб'язніший Помпею. Вчинивши як вірнопіддані, ви заслужили нагороду. Ви скористались своєю владою над охлосом. Бо й справді будь-кому не вдалося б так засліпити мерзенно-безбожних заколотників. Правильно ти, Іпатію, перетворив на пастку мій іподром, на якому ти опоганив кафізму. Христос Пантократор допоміг Нам перемогти охлос. Але чому ж ви обидва, маючи таку владу, не втрутилися одразу? Чому ви зволили дочекатися, поки охлос спалив Наше місто?

Подячне богослужіння відбувалося в церкві святого Стефана, що складала єдине ціле з палацом Дафне. В галереї палацу стояла мармурова статуя Дафне, сором'язливої німфи, перетвореної Аполлоном на лаврове дерево в покару за непокірність.

У Палаті ї був і храм Христа. Церква святого Стефана була обрана тому, що розміщалася недалеко від іподрому.

Для особливого богослужіння Мена відшукав багато відповідних місць із святого писання:

"Лиходій знищений перед нами, а він прославляє тих, що бояться творця-вседержителя! На коней твоїх він возсяде, і буде їзда його рятунком!"

У кадильних-фіміамницях на добре випаленому вугіллі тлів чистий аравійський ладан.

Оповитий запахущим димом, Юстиніан непомітно пішов з церкви. У супроводі героїв дня — Мунда, Філемута і Велізарія — Божественний, по-простому зійшовши на кафізму, оглядав іподром.

Середній на зріст, досить кремезний, але зовсім не огрядний, Юстиніан мав чудове здоров'я завдяки помірності в їжі і тверезості. Дотримуючись неписаного правила — традиції Першого Риму, монетний двір Візантії зберігав штампи голеного обличчя базилевса. Згодом, аби приховати сивину, Юстиніан справді голився. Та років до п'ятдесяти п'яти сивина не була помітною в русьвому базилевсовому волоссі, і в нього були невеликі вуса. Наслідуючи базилевса, такі ж вуса запускали сановники і полководці, крім небагатьох, як Велізарій.

Кілька сот рабів під принукою наглядачів і під вартою солдатів п'ять діб очищали

іподром.

Тіла вивозили до моря через Мертві ворота. Зараз робота тільки розпочиналася, і можна було легко відтворити хід Перемоги.

Імператор-язичник Вітеллій дотепно обмовився, що труп ворога добре пахне, особливо якщо це співвітчизник.

Імператор-християнин Юстиніан дванадцять минулих днів ніс подесятиренний тягар діадери, не дозволяючи виявитися у зовнішності бодай найменшій ознаці страху. Тепер він знову на вежі кафізми. Звідси базилевси повинні з брижів голів відчути народження вітру в мінливому морі народу. "Небагато часу минуло від образи Влади, і ось Ми тут, а охлос перетворений на падло. Чого ж ви замовкли?" — хотів крикнути Юстиніан і крикнув би, якби він був сам. Влада — ти найвища насолода, але ти й залізні кайдани! Якби бог зблагволив на мить вдихнути життя в трупи, щоб вони зрозуміли!..

Але що сталося внизу? Раби повідскакували. Базилевс побачив чоловіка, який звівся над купою мертвих тіл. Юстиніану здалося, що він упізнає дикого ченця-хулителя. Кілька солдатів полізли на трупи. Крик гніву. Змах меча, удар списа...

Ні до кого не звертаючись, базилевс звелів:

— Суворо стежити, щоб не втікали... Пильно обшукати всі склади, житла службовців... Скрізь...

А в храмі святого Стефана тривало богослужіння.

— ...І буде він як дерево, посаджене біля потоків вод, а нечестивці як прах, підхоплений вітром із землі. Бо знає господь шлях праведних, а шлях нечестивих загине. Я помазав владику над Сіоном. Ти поб'єш їх залізом залізним, розтрошиш їх, як глиняну посудину. Бо ти бог, який не любить беззаконня, і в тебе не вселиться злий...— воздавав хвалу Мена небесній владі.

Юстиніан повернувся з іподрому, і патріарх промовляв:

— Ось нечестиві були переповнені злобою, копали рів і впали в яму, яку собі викопали, злоба повернулася на їхні голови, і злодіяння впали на їхнє тім'я. У ворога зовсім не стало зброї, і загинула пам'ять їх з ними.

Нехай. Але свою пам'ять володар не залишить бездіяльною, він не повинен забувати...

— Гострі стріли твої, вони в серці ворогів, і народи впадуть перед тобою. Уб'є грішника зло, і ті, що ненавидять праведного, загинуть!

Правильно, правильно. Ті, що чинять спротив Владі, самі гублять себе, нема Влади не від бога. Ніби прочитуючи думки Божественного, Мена відповідав:

— Престол твій утверджений споконвіку. Ти — від віку! Нечестивий побачить це, заскрегоче зубами — і розтане. Бажання нечестивих загине!

Хор підхопив: "Загине!" — і довго баци тягли похмуре слово, стихаючи, набираючи сили, знову затихаючи.

Патріарх благословив хори, де базилиса слухала богослужіння, і проголосив:

— Стала володарка поруч тебе! Слухай, дщер, і дивись, і прихили вухо твоє! І

забажає владика краси твоєї, бо він повелитель твій, і ти поклонися йому. За те народи славимуть тебе вівіки-віків. /

Хор відповів:

— Осанна, осанна, осанна!

Ніхто не помітив догідливо спотворених рядків сорок четвертого псалма.

Юстиніан, натхненний урочистою службою, думав: "Нема втрати від загибелі базилики Софії". Він вибудує новий пречудовий храм. Рим віддасть колони з капища Сонця, в Ефесі є колони із зеленого мармуру, багато чого знайдеться ще в Афінах, Кизикії, Троаді. Не гаючись, послати майстрів на мармурові каменоломні в Євбеї, Карні, Фрігії, Проконнезі і в Шемті Нумідійській. Фессалія і Лаконіка дадуть зелені мармури з крапчастим візерунком, Єгипет — порфіри. Золото, срібло, коштовне каміння, слонова кість будуть використані без обмеження. Завтра ж надіслати накази Ісидору Мілетському та Анфимію з Траллесау. "Нехай забудуть сон ці піддані, поки не постане нова Софія, моя!"

Неначе архангел на хмаринному ложі, Юстиніан відпочивав, мріючи про майбутню велич храму Софії Премудрості, земне втілення небувалої Могуті Влади.

Такої ж небувалої, як велич його власних трудів, за які його справедливо називають Єдиним.

Неначе титан Антей із стародавніх оповідей, він собою тримає тягар Величної Влади.

Він. Один він.

Єдиноосібно він руками державної волі винищив заколотників, коли всі ослабли.

І ось Свята Імперія зміцнена ізсередини.

Зміцнена вчасно. Меч упаде на готів, викрадачів Італії. Готи роз'єднані зсередини, і немає в них спільників. Готи зникнуть із світу, як зникли вандалі, брати готів за гріхом викрадення імперської землі, за аріанською схизмою.

Він, один він.

Він покликаний богом створити всесвітню імперію. Хай упадуть усі мури, зникнуть усі кордони!

Кордони... Як птах, стомлений у польоті, Юстиніанів дух опускається на землю. Єдиний побачив Дунай, на берегах якого він побував, ще не будучи покликаним до служби базилевса. Велика ріка, тимчасовий кордон імперії, за яким живуть слов'яни, ще не піддані.

Невігласи по-старому називають їх скіфами. Здавна, до готів і до Аттіли, і згодом, після готів і Аттіли, слов'яни приходять в імперію. Колись вони проникли навіть у Малу Азію. Вони осіли в Фракії. Вони живуть в Епірі, в Македонії, в Фессалії. Сплачують податки, служать у війську. Одні зовсім утратили свою мову і звичаї. Інші ще зберегли. Імперії потрібні піддані, імперія, як бог, терпляча.

Вивідачі стежать за слов'янами-непідданими. Ці, скніючи в язичницькому багатобожжі, слабкі внутрішнім розділом. При базилевсі Анастасії вільні слов'яни частіше набігали. Бо вони плодяться з надмірною швидкістю, не як піддані, що погано

множаться, незважаючи на покари за безшлюб'я.

КомеС Хілвуд, командуючи прикордонним військом, навчився приборкувати запал тиверців, везунтичів, уголичів та інших задунайських слов'ян, готуючи їх до підданства.

Успіх псує підданого. Такий, навіть без лихих намірів, стає небезпечним. Так і цей полководець. Подумавши, що він непереможний, Хілвуд у поході за Дунаєм погубив базилевсове військо і сам був убитий.

Приготування війни проти італійських готів завадили послати за Дунай нове військо. Юстиніан звернувся до хозарів. Прибувши в хозарське місто Саркел, посли розповіли Хакану про багатство та про беззахисну безпечність задунайських слов'ян. Хозари прийняли дарунки.

Карикінтійський префект доніс: через варварські лінощі хозарське військо не пішло далеко. Хозари напали на дніпровських антів, з якими імперія веде торг з давніх-давен. І дніпровські ратаї розбили хозарське військо до ноги.

Хозари ослаблені. Поки що немає інших, щоб покарати задунайських варварів. І далі споруджуватимуться фортеці.

Бо мудрість і в будівлях. Будівля — очевидне втілення Сили. Недалекоглядно-скупий Анастасій не зважився б одразу приступити до створення нової Софії. Нишком дурні здивуються, Владі потрібен не розум, а послух підданих.

Пишна розкіш нової Софії уподібнюватиметься до сильного війська. Перед храмом Юстиніана схиляться народи. Найвіддаленіший варвар, почувши про Софію, похитнеться в своєму закріпаченні.

Софія Юстиніана! Наріжний камінь Імперії Всесвітньої!

/

5

— Народжуються, страждають, помирають... Навіщо? Аюди-тіні шепчуться, як привиди, про надію, про любов. Життя загорається і розсипається попелом. Пустеля, вагітна зимовим холодом, північно-східний вітер, шум крил невидимих птахів... Міріади вбитих на світанку і вдень, і задушених вночі, і стіни тюрем, і сморід падла, на яке бог перетворює своїх дітей. Навіщо? Невже заради того, щоб хтось один із сотень міріадів осягнув високе? Щоб мужніше померати?

У темряві підземних нумерів під палацом Буколеон людський голос задавав ці запитання неквапливо, дуже спокійно, ніби пропонуючи обговорити сутні справи, не більше.

З цілковитого мороку, як щось відчутно тверде, відповів інший голос:

— А сподієне спасителем, брате мій Таціте? Земне життя коротке. Своїми стражданнями людина заслуговує на вершину блаженства. Я давно покінчив би з життям, якби не певність в існуванні загробної справедливості. Інакше не можна прийняти очевидно тимчасові несправедливості буття. Я знаю, ніхто не захоче жити без віри.

Знайшовся і третій голос:

— У тобі говорить слабість, добрий Манассіосе. Навіщо нам, уже неживим,

топтатися на камені, відшліфованому сліпцями задля самовтіхи? Минула тисяча років відтоді, як Арістофан наділив свого Сократа розумними словами: якщо Зевс справді вражає клятвопорушників, то чому блискавиці не влучили в Симона, Клеоніма, Феора? Замість негідників Зевс б'є високі дерева і власні храми. Чим вони йому зашкодили?

— Ох, Орігене, Орігене,— простогнав Манассіос.

— Вибач,— з несподіваною ніжністю сказав Оріген.— Не тебе я хотів скривдити. Вір, якщо тобі так легше. Я не хочу образити ні тебе, ні Христа. Клянуся, Христос був кращим з людей.

— На жаль, ти залишився язичником,— м'яко докорив Манассіос.

— Ні, Оріген не язичник,— втрутився Тацит,— просто він уміє думати.

Запанувала мовчанка. В тиші було чути падання крапель води, шелест дихання. В тісному нумері пошматовані мордуваннями Оріген, Тацит і Манассіос майже торкалися один одного. В сусідньому нумері хтось застогнав.

— Моє життя було помилкою,— знову мовив Тацит.— Я гадав, що в імперії можна зберегти чесність, непохитність переконань. Я не помітив, як став рабом. Я жив боягузом. Разом з іншими нікчемами я був піщинкою безсловесно сумирного демосу. Я спокійно втішався моральним життям. Ніхто в імперії, проклятої безчестям і гнітом, не може не понівечитися, не задихнутися. Я не шкодую, що загину.

— Час минає,— поскаржився Манассіос,— і немає чуда покути. Пророцтва і явлення нині припинилися. Воля божа невидима. І немає більше пророків.

— Брате по смерті,— твердо заперечив Оріген,— а хіба ті, хто помер на іподромі, не пророки?

Знову мовчанка і темрява, глибока темрява печер чи підземель.

— Таците! — покликав Манассіос.— Ти піддав себе жорстокому осудові. Адже ти все-таки жив чимось?

— Я намагався наслідувати предка. Я розмірковував наодинці з папірусом. Я пережив республіку і відкинув її.

— Чому? — спитав Оріген.

— У ті облудно прославлені часи римляни вміли грабувати все, що інші наживали віками. Я вжахнувся, вираховуючи, скільки вони забрали в самої Італії, у Карфагена, в Африки, в Сіцилії й Тиранту, в Епірі, Македонії, Елладі, Іспанії, Азії. Дивовижно багато вони загарбали в фараонів, у Пергамі, Сирії, на Кіпрі, в Іудеї. Начальники навіть у дні миру спробували витягти все золото й срібло провінцій. Виснажені народи вимирали. Республіка годувала сотні тисяч громадян, нею ж привчених до дармоїдства, і кожен римлянин був співучасником пограбування. Через те й загинуло багатоголове чудовисько вовчого племені — Римська республіка. Вона пережила себе. Залишки награвованого зникли в громадянських війнах, які передували імперії. І на початку імперії...

— Мені подобається жорстокість твоєї правди, але, прошу тебе, зачекай,— перебив Оріген.

Тацит чув важке дихання сенатора, Оріген натужно щось робив, ось і він затамував

подих. Звучно капала вода. Ще хвилина, і Оріген прошептав:

— Все скінчилося. Манассіосове серце більше не б'ється... .

— Нехай буде йому легкою земля,— сказав Тацит.

Проминули віки чи хвилини — в нумерах немає часу. Оріген нагадав Тацитові:

— Ти казав про імперію...

— Так,— і, намагаючись здолати муки тіла, Тацит вів далі: —Віддаючи багато уваги війнам та імператорам, історики не помітили найосновнішого — наростання податків. Перший каталогос був складений при Октавії Августі. Я описав, як весь час збільшувалась подать із землі, худоби, торгівлі та з людської голови. Що сказати про імперії... Не бачачи різниці між Діоклетіаном і Юстиніаном, я поважаю Христа-мораліста і зневажаю його послідовників. Гнані нині монофізити, маніхеї, аріани викликають моє співчуття своїми стражданнями... Але якими вони стануть, заволодівши владою? Такими ж утискувачами.

Тацит застогнав, але переміг біль:

— Я вдаюся до провіщання, знаючи недосконалість людського передбачення. Базилевс уміло і спритно використовує християнство. Церква — його опора в усьому найгіршому. Мені здавалося прекрасним зерно християнства. Ніжний паросток дав отруйні сходи. В одному із списків Історії Геродота я знайшов оповідання про дерева смерті, близькості яких не витримує жодна рослина, що й казати про живі істоти...

Глибокий і мелодійний гул пролунав у підземеллях: відчинялися двері в нумери. Почулися голоси, тупіт ніг. Ішли мимо. В короткому зблиску світла, що проникло крізь щілини дверей, Тацит побачив тіло Манассіоса. Колишній демарх прасинів лежав на спині, зі складеними на грудях руками. Ні для чого було знати, сам він так відійшов чи про нього потурбувався Оріген з поваги до небіжчика. Кроки повернулися. Чиєсь тіло проволокли повз номер.

Коли знову все стихло, Оріген повернувся до розмови — єдиної втіхи помираючих:

— А знаєш, Таците, заचाївшись звіром у норі, я переживував думки, як бик жууйку. Імперія виховала рабський склад розуму, люди не усвідомлюють подій. Чуючи погане про базилевса, думають, що суплікатор був особисто скривджений. Так само не довіряють і похвальбам, оскільки розголошувач чуток міг бути задобреним. Я бажав би загробного життя, аби лишень зустрітися там з Юстиніаном! Помститися йому за моє рабство. Я знав, проти кого йду. А за що? Не знаю. Рабство випалило мені душу. До нещасного Іпатія мене привернула його доброта, м'якість. Та чи був би він кращий?

— Покинемо базилевсів тлінню,— відповів Тацит. У його голосі зазвучав гнів.

— Та я не можу не думати про майбутнє, що мені залишається? — з гіркою іронією озвався Оріген.— Про майбутнє не імперії, яку я навіки покидаю, але хоча б про людей. Чи завжди і в усьому чекає їх приниження?

— Що наша загибель! — мовив Тацит.— Людське насіння незнищенно стійке. Я бачив вільних і рабів, білих, чорних, жовтих. Я вважаю рівними розум і почуття людей. Немає нижчих і вищих за правом народження, хочу я сказати. Мені хотілося б відродитися за повір'ям індів. Повернутися в дні, коли...

Тацит змовк, і Оріген підказав:

— Воскреснути, коли за Апокаліпсисом Іоанна не буде більше часу?

— Ні, простіше,— відповів Тацит,— коли люди перестануть їсти людей.— Звівшись на руках, він спробував зручніше перекласти зламані ноги. Та біль спалахнув ще дужче. Тацит сказав тремтячим голосом: — Каятися марно... але я розкаюся в злі, волею чи мимовільно заподіяному нижчим мною чи моїми...

Темрява мовчала довго-довго. Часу не було, ні дня, ні ночі. Тим паче не було ранку.

Оріген упав у забуття. Раптом, опритомнівши, він злякався, що Тацит уже відійшов слідом за Манассіосом. Знову почувся тупіт ніг. Оріген спитав темряву:

— Ти тут?

Почувши свій голос, Оріген зрозумів, що не хоче відповіді. Нехай Тацит уже звільнився. Та друг останніх годин відповів:

— Так, ідуть. Нехай ми згаснемо. Не знаю, чи хоч у чомусь правий розіп'ятий галілеянин, але він умів вірити в краще і помер славно. Настане час для людей... Все — благо...

Жовтий промінь вткнувся в підлогу номера. В замку повертався ключ. Тацит сказав:

— За нами. Тепер можу признатися тобі, Орігене, я лякливо побоювався, що злоба базилевса забуде нас на харч черв'якам.

Ці слова були сказані так само спокійно, як обидва вони розмірковували про долі імперії та людей. /

Двері відійшли безшумно. Дбайливий доглядач номерів Алфей насичував залізо завісів жирним мастилом.

Тацит, змушуючи себе не мружитися в сліпучому світлі, сказав:

— Вітання тобі, Орігене, і прощай.

— Прощай.

6

Патріархові Мені не подобалася пристрасть Юстиніана до богослов'я. Державний теолог називав себе Зовнішнім Єпископом Церкви. Він любив спалювати схизматів. Якось на руці базилевса Мена помітив слід давнього опіку. Сам пізнавши біль від вогню" Юстиніан вважав страту на полум'ї найлютішою.

Базилевс присвоїв собі дивовижне право піддавати анафемі давно померлих віровчителів. На це не могли зважитися навіть вселенські собори пастирів Церкви, бо небіжчики не можуть дати пояснень. Юстиніан звелів анафемству-вати померлого триста років тому екзегета Орігена за надто вільні алегорії, взяті з Біблії. Анафема впала і на отців Халкедонського собору Федора, Іва та Феодорита, які захищали вісімдесят років тому догму Несторія. Мирянин Юстиніан хотів стояти над соборами, папами, патріархами.

Та все ж Мена не відмовився іменувати Юстиніана

Верховним Учителем віри. Мала, минуща спокуса, що загрожує Церкві Високій, Церкві Владній...

З інших причин Церква перебуває в ненастанній небезпеці. Істина, кинута на

майдані, перетворюється на смертельну отруту. Уподібнюючи темних людей до свиней, Євангеліє заповіло апостолам Логосу остерігатися надмірної відвертості перед народом: "Аби вони, не зрозумівши, не повернулися проти вас же!"

Недарма, не випадково пристрасті киплять лише довкола боголюдини Христа: як розуміти його сутність? Задовго до вчення християн схоже на євангельське вчення проповідувалося в Палестині невідомим учителем: християнство готувалося прорости в душах людей, як ліс з малих насінин багатьох посівів. Про це незаперечно засвідчували старовинні записи. Викриття, збентеживши душі, розруйнує молоду споруду Церкви. Сам Мена колись ледве не впав у спокусу. Мена тримав особливих послів у Єрусалимі, Віфліємі, Тиверіаді, Дамаску, Баальбеці. Наділені верховними повноваженнями, послі розшукували в монастирях, архівах префектур, храмових хранилищах та в підданих пергаменти, папіруси, ситівники, винищуючи все хоч трохи давнє без вибору, без дослідження, щоб не впадати в гріх спокуси вільнодумства. Не еллінські ідоли, не схизми по-справжньому загрожують вірі! Справедливо бог осліпив ворога Церкви Юліана Відступника, заховавши від нього вразливе місце!

Попереднє правління було небезпечним для Високої Церкви. Базилевс Анастасій не вмів боротися із схизматиками. Сам він був настільки підозрілий у схильності до монофізитства, що патріарх Євфимій поставив вимогу і отримав від Мовчазного письмове сповідання кафолицької догми. Тепер кафоличність підданого підтверджується в сумнівних випадках порукою трьох свідомих кафоликів з їхньою клятвою на Євангелії. Навернутий з єресі в кафолицизм потрапляє під нагляд — чи не хитрує він? Брехун піддається смертній карі. Це благочестиво.

Старий Юстин славився як ревний кафолік. Тому Висока Церква одразу закликала віруючих визнати нового базилевса. Нехай гострий меч кафолицизму зветься Зовнішнім Єпископом. Цей базилевс осягнув єдність доль Церкви і Влади...

Але що, що бажає зараз Юстиніан від патріарха?! Мена був схвилюваний, зляканий. Вірні піддані, істинні кафолики Іпатій і Помпей з гідною щирістю і з успіхом здійснили доручене. Чому ж базилевс кличе Мену, щоб винести присуд їхньому життю?

Звичайно, заради величі Влади базилевс повинен був для видимості ніби жорстоко вчинити з Іпатієм і Помпеем. До того ж не можна розкривати таємницю іподрому зайвим людям. Мабуть, обидва підставні заколотники тепер самі зрозуміли, що не одразу будуть наближені до особи Юстиніана, як їм обіцяно. Нехай спочатку всім здасться, що смерть зависла над їхніми головами. Потім базилевс простить з несказаним милосердям, і надалі кожному, хто спробує заговорити про жорстокість Юстиніана, кинуть в обличчя: а Іпатій з Помпеем? Вони розкаялися і нині в шані.

Але чому базилевс надіслав листа патріарху? Небувала справа. Все має значення: і зміст листа, і посланий, і час, і місце, куди кличуть. Отож думай, тобі дано час помислити... Приніс євнух з покоїв базилиси, Юстиніан кличе в її покої, і слова ніби наперед вирішують долю обох патріків.

А чи не мав хтось із братів нещастя скористатися милостями базилиси в минулі роки? Тоді вони в смертельній небезпеці, і базилевс кличе Мену на допомогу як свідка

домовленості і поручителя обох сторін. Коли втручався цей Змій в образі Єви, Мена почував пригнічення. Він згадував сповідь Гекебола. Недобре, якщо базилиса знає, що сам він, Мена, виступав у ролі духівника у чоловіка, який був володарем Феодори і тяжко її скривдив. "Чому ж Гекебол владою префекта не втопив блудницю?" — промайнуло в свідомості, та Мена вдушив нерозумну думку в момент її народження.

В трубках годинника пісок опускався з надмірною швидкістю. Феодора втрутилася, втрутилася. Добра не жди. За статутом Церкви священнослужитель, порушивши клятву, позбавляється права служіння. Мена поклявся Іпатію і Помпею. Мена своєю апостольською владою розвіяв сумніви їхньої совісті. Він уподобив їх обох красуні Юдиф, яка хитрістю відрубала голову ворогові — Олоферну, і Давидові, який убив Голіафа. Щоб допомогти патрікіям усвідомити подвиг, на який вони покликані, Мена говорив про кару, накладену богом на Саула. Бог повелів Саулу винищити нещадно амалекитян, усіх — від мужа до жони, від отрока до грудного немовляти — і всю їхню худобу від вола до вівці, від верблюда до осла. Саул не послухався, і бог відвернувся від непокірного. Зате великим був подвиг благочестивого владики Ізраїля, благословенного богом

Іїуя. Він оголосив себе прибічником Ваала, святою олжею своєю зібрав ідолопоклонників і перебив їх до ноги. Богу бажана лжа з добрими намірами. Не треба боятися кровопролиття. За молитвою іудейського володаря Єзекії бог сам убив в асирійському стані за одну ніч сто вісімдесят п'ять тисяч чоловік. Захопивши місто Каспій, Іуда Маккавей перебив у ньому стільки ворогів, що кров'ю наповнилося озеро, яке мало дві стадії завширшки, бо з волі божої ворогів побивають з лютою звірячістю, як сказано в Другій книзі Маккавеїв.

Так був зміцнений дух патрікіїв. Патріарх прийняв їхню клятву на Цвяхах Хреста. Святиня, не менш велика, ніж Древо, зберігалася в Палатійському храмі Христа Пантократора. Олія від Лампад при Цвяхах своєю силою дорівнюється Олії від Гробу в Єрусалимі. Нею соборували помираючих базилевсів, ним же патріарх Костянтин вчинив перше помазання на престол імперії. Ця Олія була ніби власністю базилевсів, ніхто не смів помислити про неї для себе, все одно що про діадему.

Пробус знепритомнів, і патріарх відкрив святиню тільки для старших братів. Скринька стояла на шматку гладенького мармуру, стіни й купол були викладені червоним порфіром, так вишліфуваним, що тисячократно віддзеркалені вогні заважали визначити розміри святилища; воно здавалося безмежно просторим. П'ять лампад на ланцюгах висіли хрестом. Жодної прикраси, жодної ікони тут не було — творіння людської майстерності негідні бути поруч із Цвяхами. Лампади мали форму страусинового яйця, ланцюги викувані з круглих кілець, оскільки коло знаменує вічність.

Патріарх, проникаючи в святиню, читав сто п'ятдесятий псалом: "Хваліть бога у святині його... хваліть за могутність його".

Не перестаючи молитися, Мена повільно відкривав скриньку.

— Хто лише дихає, хай хвалить господа... алілуя, алілуя...

Дотикаючись до скриньки, Мена завжди відчував, як по старій шкірі його старого

тіла пробігав мороз. Ішла обертом голова.

Чорні, іржаві від крові боголюдини Цвяхи були неоднакової довжини. Найбільший — на четверть, найменший — трохи довший за середній палець. З товстими головками, затуплені, жакливі... Мена бачив сяння, що дрижало синюватим серпанком.

— Хваліть бога за можуть його, хваліть його за всеосяжну велич його...

Своїми руками Мена підніс до скриньки руки приведених до присяги. Всі три тремтіли, відчуваючи святиню.

Мена ні на мить не засумнівався в Іпатії, Мена був певен у божій допомозі і сприйняв успіх як належне. Але чому базилевс замислив радитися про долю людей, які повторили для слави божої великий подвиг Іїуя і Юдиф?

У скляній трубочці годинника порошок уже вибіг...

Обравши патріарха Мену своїм духовником, Феодора випробовувала його продуманими напівпризнаннями. Для неї була нудною проста мова, двоякість розважала, в простоті живе небезпечна ясність.

Феодорі був би вигіднішим патріарх ще тупішого розуму, ніж Мена. Ненець здогадався, що в холоді її почуттів і ховається таємниця жіночої влади над Юстиніаном. А проте інший буде гірший. Святителі спритно прибирають мудру маску тупості. Нехай залишається цей, він лякливий.

Із Церквою, зі справжньою, закритою від невігласа, базилиса була обережна. Богослужбний ритуал — могутнє магічне дійство. Водночас в багатьох храмах натовпи людей під керуванням священиків промовляють однакові слова, роблять однакові рухи. Поєднані в такий спосіб випромінювання душ наснажуються, зміцнюють Тіло Церкви, вперше створеної Христом і апостолами. Посвячені в Таїну називають це Тіло Сутністю.

У своєму палаці Ормізда базилиса ховала Анфімія, позбавленого патріаршого сану. Мудрець розкрив перед Феодорою таємне вчення. Наче краплини дощу зливаються в ріки, так проміння душ можуть творити Сутність. Вона невразима, безсмертна, але виснажується згасанням віри в неї, занепадає через виродження ритуалу, як плодове дерево без догляду. Еллін Есхіл, будучи Втаємниченим, устами Прометея пророкував загибель олімпійців. Бо до появи Христа всі Сутності були тимчасовими.

Феодора зрозуміла, що ті, хто позбавив Анфімія сану, були невігласами. Він нібито співчував догмі монофізитів. Та кожна віра, навіть ересь, може мати свою Сутність. Сутності, створені аріанами, маніхеями та християнами інших догм, нині згасають. Знесилені, вони, як колишні олімпійці, перероджуються в нікчемних демонів, ховаються в горах, лісах, печерах. Але Сутність монофізитів сильна, десятки тисяч мучеників надали їй могутньої живучості. Тому Анфімій, дбаючи про користь Церкви та імперії, готував унію кафоликів і монофізитів, аби злити воедино дві Сутності.

Усунутий патріарх дав своїй покровительці золотий ключ до таїн, захованих у священному писанні, і навчив утаємничувану, як вестися з Сутностями.

В Ормізді Феодора прихистила багатьох монофізитів, дозволяла їм відправляти богослужіння. Таким чином вона встановлювала особистий зв'язок з Сутністю монофізитствующих, користаючись також її силою.

Базиліса мала радість від бесід з Анфімієм. О, ці Сутності, вчення про них пояснює всі таїни, усуває суперечності, виганяє сумніви. Це справжня пожива для розуму. Варто пам'ятати: замок на дверях істини відмикають, а не зламують.

Анфімій пояснив базилісі таємницю Діоклетіана. Цей імператор хотів поєднати Сутність єгиптян з еллінською Сутністю, та успіху не мав, оскільки запізнився. Тіло церкви християн вірою людей та екстазом мучеників встигло набрати скоряючої сили.

Повсюдність боротьби захоплювала Феодору. Воістину все бореться, твердив Анфімій. Він пояснив свободу волі. Людина наділена свободою волі, і вона ніби може бути рівною творцеві. В писанні це сказано ухильно, аби не спокушати кволий розум: сотворив за образом своїм і подобою... Анфімій змушував свою ученицю наполегливо мислити про значення цих слів. Його повчання не нагадували ересь, де все стається через суперечку про зовнішнє.

Сильним уготоване приховане від слабких. Зору базили-си відкривалися грандіозні простори. Вона окидала поглядом світ з орлиних висот.

У раю Сатана відкрив Єві таїну вільної волі. Єва навчила Адама непокори. Через необізнаність обох сталася помилка. Хитрість Сатани полягала в утаємниченні непідготовлених. Проте навіть бог, сотворивши людей за своєю подобою, не зміг їх знищити.

Феодорі було приємним довір'я утаємничувача, але утаємничення вона сприймала як належне. Вона в своєму житті пройшла шлях усього людства від сотворіння світу. Народжена невинною, звільнена хрещенням від тягара пер-вородного гріха, вона пізнала всі падіння; не було ницості, якої б не знесла вона і якої не чинила б сама. Очистивши себе до байдужності, вона силою вільної волі піднялася на вищий щабель. Ніхто не допомагав їй. Без порадників, без підпори — вона піднялася сама. Багато хто з жінок вивищився завдяки тілесній красі. Але ті були іграшками, які слугували в ложі. Феодора створила сама себе, була потрібна Юстиніану навіки, вона завладала не лише пристрастями чоловіка.

Явні чини Церкви і таємні, що їх відкривав Анфімій, утверджували в свідомості Феодори догму єдності життя в нерівності людей. Феодора побачила споруду всесвіту. Христос створив вивершеність, схожу на піраміду. Феодора бачила великі побудови, поневіряючись у Єгипті. Єдність божества, що спирається на ієрархію архангелів, серафимів, херувимів, ангелів і прилучених до них святих, лежала на людстві, схожому своєю многоликістю на пісок пустелі під пірамідою. Те, що перебуває зверху, схоже на те, що перебуває внизу. Бог потрібен людям, люди потрібні богу. Земне правління створюється подібно до небесного: бог — базилевс — бог.

Анфімій керував думками Феодори, обережно підводив її до ідеї Страшного Суду. Коли долі світу вивершаться, одні душі отримають у спадок рай, інші — навіки опустяться в пекло. Тому між людьми нема й не може бути рівності. Думка про рівність — безумство. Людина, заповнена нею, така ж нікчемна, як тварина, що в своєму убозстві не має душі.

"Чи знає що-небудь Мена про таємні вчення?" — питала себе Феодора. Патріарх спирався на патерицю із загнутим руків'ям. На урочистих виходах Мена користувався

творінням з коштовних металів та каміння, але давав перевагу апостольській гірлизі пастухів завдовжки на зріст людини, якою можна зачепити, „повалити вівцю для стрижки чи під ножа.

Мена ходив у чорній чернечій скуфії з розширеним вгорі плоским дном, у чорній рясі з грубої шерсті, сандалях на босу ногу — навіть у холодну пору року. Навіть узимку від патріарха йшов дух немитого тіла, чого не могла зносити зі своїм тонким нюхом базилиса. Почет патріарха вийшов. Володарі імперії залишилися наодинці з владикою Церкви.

Виходи вартували схоларії Рикіли. Неможливо було б сказати, людей якого племені охороняли слов'яни. Юстиніан не цікавився своїм походженням. Він народився в Фракії. Фракійці? Це слово не має етнічного значення. Хто вони? Даки, македонці, елліни, слов'яни? Зі всіх висловлених припущень жодного обумовленого. Юстиніан вільно говорив по-еллінськи з дитинства. Але це не виступає племінною ознакою. Так само вільно Юстиніан володів латинською мовою. Він бачив імперію через Рим. Ніколи він не виявляв особливої прихильності до якогось одного племені. В одязі, церемоніалі, в архітектурі його смаки вказували азіата, а зовсім не римлянина, не грека. Юстиніан був справжнім ромеем — дитям багатонаціонального імперського сплаву.

Феодора була до певної міри еллінкою. До того часу Еллада встигла зазнати стількох нашесть, переселень, замін населення, що кровна спадкоємність від сучасників Перікла здавалася втраченою.

Патріарх Мена був від народження греко-римлянином з можливим домішком крові арабів, іудеїв, самарян, фінікійців, вавілонян, еламітів, асирійців.

Для слов'янських найманців, звільнених від принизливих церемоній, від гніву вірнопідданства, зараз Юстиніан, Феодора і Мена були смішними незрозумілістю рухів фігурками.

До слов'ян долинали звуки слів, але не слова. Вони нудьгували, нудьга втомлює. Стомили образи ромейських богів. Спротивилася клітка Палатія. Різня беззбройних бунтарів збурювала відразу. Поривання вперлися в облуду.

Тут не виявилось неможливого, незвичайного, якого прагнув Індульф. Золото заслуговувало зневаги. Навіщо воно? Купити жінку, смачні наїдки, зброю добре кілька разів, а далі все обриває, навіть зброя та жінки. Єдино бажаної жінки більше немає...

У своєму військовому домі слов'яни із зневагою говорили про іпаспистів Велізарія, про готів і герулів Мунда. їхня війна не вище м'ясницької роботи.

Ромеїв занадто багато, якщо базилевс небачено вирізає своїх. Так і звірини не б'ють на обложних ловах, а то нічого не залишиться. Після жаху, який викликало видовище різанини, слов'яни були вражені глупотою ромеїв. Гірш лісового звіра, вони самі залізли в пастку і чекали смерті.

Зараз Індульф спостерігав за обличчями владик лише знічев'я.

Тут багато говорять, володарі золота насичуються словами. Базилиса — ніби ромейська статуя. У каменю немає віку.

Якось Індульф спитав Амату, чи молода базилиса і хто вона родом. Кохана

приклала палець до губів і наказала: "Ніколи, ніде, ні з ким не говори про неї. Настане час, я розповім тобі". Час не настав. Амати немає.

Слов'яни звикли спілкуватись між собою, не шукаю-чись, як ці троє ромейв. Напевно, базилевс знову дізнався, де зібралися його ромей, і радиться, як пустити кров.

Слов'яни не співчували повсталим ромеям. Не маючи можливості досягнути життя Візантії, слов'яни міряли своєю міркою. Кому погано — може йти куди очі бачать, земля велика, харчів не знайде тільки дурень. Безглуздо з ломаками нападати на озброєних; спочатку знайди, чим битися.

Нудно тут... Голуб стояв, похнюпивши голову, із збайдужілим обличчям. Йому й від нудьги вслухатися нічого, він ще погано знає ромейську мову. Індульф прислухався. Ні, вони говорять надто тихо, а то він зрозумів би. Тепер Індульф міг порозумітися з будь-яким ромейом. І мова неважка, дуже багато ромейських слів схожі на слов'янські. Нісчовна чи корабля називається пророю: плуг оре землю, корабель — воду. Воїн — стратіос, стрітич, той, що зустрічає ворога. Вино — меду. Белі ерос — славний, білий. Лазня — баланейнон. Іерос — віруючий. Кучеряве дерево кедр — кедрос. Доходжу краю, завершую — крайно. Вишу — кремо, все одно що відокремлююся. Від пива товстіють, от ромей й називають пиво — корма. Кам яна, крем яна стіна — кремнос. У лілей квітку кринкою, ромейська лілея — кринон. Кротос — слабка, сумирна, кротка людина. З ласки й любові ромейська жінка називає чоловіка мілете, а слов'янка — милий. За сміливість лають кубалесом, а кобенити — лаяти, шпетити. Логге — могила-лог. Логос — слово. Смертна людина — смердос. Рисес — розмова, хліб-жито — зитос. Стебло — стибос. Боягуз, трясогуз — тресос. Спис-ратовище — ратос, жовтий — зан-тос. Заважав свист наприкінці слів; якби не він, ромейська мова для сприйняття була б набагато легшою.

Що це свиснуло? Феодора сказала: долос. Це слово було зовсім чужим, не схожим на слов'янські, а суть його була бридка: і ромейська хитрість, і кинджал ромея, тонке, довге жало, для слабкої руки євнуха і жінки.

Індульф прислухався, вловив ще одне знайоме слово: каїніс — різня, вбивство. "Ромей не можуть насититися", — подумав він.

16 В. Іванор

545

— Благодать священства отримується незримо, так само незримо забирається при відлученні священника. І віруючий не знає ознаки, щоб відрізнити духівника, що справді має владу відпускати гріхи, від недостойного, від позбавленого благодаті, — казала Феодора, ніби пропонуючи патріархові відповісти на одне з багатьох сумнівних питань, що стосуються невлаштованості церкви.

Попереджений базилевсом, Мена знав, що його покликали не на бесіду про церковні порядки. Мена не відповідав, базилиса вела далі:

— Добročесність хитається під впливом часу, сатана підсовує людині підступні погляди. Іноді нерозумний духівник впливає на совість підданого, не знаючи, що мимохіть сприяє злу. А якщо духівник сам надто розумний? І наділений непокорю

Владі? І роз'їдений зарозумілістю?

Надто розумний духівник — сам Мена. Але він нечесто-любний, ні, базилиса не права,— подумки захищався патріарх. Він сидів з невидючим поглядом, зерна забутих чоток зігрілися в руці.

— Сила Церкви вложена в духівника, коли він знімає гріх з душі підданого. Відбувається велике таїнство. Але духівник все-таки людина з незагнужданим язиком.

Ці слова Мена не міг залишити без відповіді:

— Ні! Ні, Найвеличніша! Таїна сповіді непорушна!

— Чи завжди? — спитала Феодора.

Мена не відповів. Юстиніан слухав з легкою посмішкою. Феодора наступала, розхитуючи один із наріжних каменів, на які опирається церква.

Сповідь, відпущення гріхів і причастя — потрійний ритуал, через який церква спілкувалася з підданими. Порухення таїни сповіді перетворило б таїнство на паскудство, якому немає імені.

Мена ніколи не міг би скористатися відвертістю сповідуваного. "А не міг би ти вплинути на віруючого, щоб він сам викрив себе в гріхові?" — спитав себе Мена.

Сьогодні п'ятеро смертних знали таємницю іподрому. Завтра Феодора вимагатиме і голову Мени? Старий патріарх не боявся померти. Марно сперечатися з базилисою, за нею правда. Таємний єретик-священик може зняти клятву з Іпатія і Помпея. Може знайти й кафолик, чия совість, не освічена істинним розумінням блага імперії, збунтується. Іпатієм і Помпеем скористалися як гострою зброєю. Двосічний клинок може викрутитись у руці і поранити

хазяїна. Його треба зламати, його зламають — і патріарх стане клятвопорушником. Жажливий тягар доведеться йому принести на Страшний Суд.

На обличчі у Феодори не було й зморщечки. Кругле підборіддя, маленький рот, сірі очі, завжди світлі, по-дівочому чисті,— в ній усе говорило про лагідність вдачі, про слабкість волі. Мена подумав про незбагненність волі божої, яка наділила чорну душу найлукавішої Єви ангельською зовнішністю. Над її плотською оболонкою час не владен, душа жінки постаріла, висохла, як гниле дерево, а тіло цвіте. Євтихій, настоятель Софії, прийняв розкаяння Феодори, зласкавився, не відкинув, як інші, піклувався про неї. Готи вбили Євтихія. Його тіло, невпізнане, безіменне, вкинуто в море на наругу підводним зміям. А їй — хоч би що, вона пам'ятає Євтихія не більше, ніж пам'ятає нога випадкову опору. Ще гірше вчинить вона з ним, з Меною, вона замахнулася на вічний порятунок душі, на єдине, чим він дорожив. Доля мученика Євтихія стократ краща. Як врятуватися від прокляття? Мена¹ накладе на себе власницьку до смерті, до смерті не митиме тіло, яке й зараз має лише два рази на рік. Надіне вериги вагою двадцять фунтів...

Спостерігаючи, Феодора розуміла: незрима сила Сутності Церкви, що промениться із Цвяхів Христових, впаде на цього старого. Де там йому захиститися, дурневі? Він надміру прямодушний. Віднині у цій справі Феодора і Юстиніан схожі на людей, які спостерігають за грозою здаля. О мудрий втаємничувач Анфімій! Твоя учениця

виграла!

— То що ж вирішить Святійшество? — спитала Феодора.

— Нехай вчинить Влада на благо святої імперії,— відповів Мена голосом тяжкохворого. Такими ж чи схожими словами багато разів уже ухвалювали смертний вирок і будуть ухвалювати ще багато разів. Та Феодорі було мало ухильних слів. Невидима Сутність вимагає точності висловів.

— Про кого мовить Святійшество? — спитала базилиса.

— Про Іпатія і Помпея,— відповів патріарх. Він був готовий на все, аби лишень припинилися муки. Швидше припасти до ніг розіп'ятого і забутися в молитві.

Для Феодори було достатньо. Здогадливий, але й тупий старий спрямував на себе — тепер неможлива помилка — гнів Сутності за порушення клятви. Феодорині очі потем-

18* 547

ніли, зіниці розширилися і обличчя втратило вираз невинності.

Патріарх звівся, не розгинаючи спини; благословляючи хрестом втілення Влади, він не міг внутрішньо промовити священну фразу благословіння. Його осліпила пекуча згадка про Пілата, римського проконсула Іудеї. Що таке істина? !

Будучи сам Владою, Мена міг зрозуміти проконсула, перед яким розлючені іудеї кричали: нехай краще загине один чоловік, ніж цілий народ. Богослов Мена розумів і іудейських старшин; Христос порушував порядок, закликаючи іудеїв спілкуватися з чужим, як зі своїм. Ламаючи мур між іудеями та іншими народами, Христос відкидав винятковість іудеїв і тим самим загрожував їхній мрії створити свою земну імперію. Витончений римлянин, Пілат бачив у суперечці між іудеями ще один варварський вияв обридлого йому фанатизму. Він міг і хотів відпустити Христа. Та коли іудеї погрозили доносом у Рим, проконсул, пам'ятаючи злу підозріливість імператора Тіберія, вмив руки.

Тяжку покару поніс Пілат перед богом. Але ж він був лише цинічним скептиком і сліпонародженим язичником. А ти? — спитав себе Мена. Ось перед тобою двоє невинних, їхнє існування стало небезпечним для Влади. Аби не порушити спокою держави, ти з тяжкого обов'язку первосвященника погодився на їхню загибель. Але ж істина, істина? А краще б померти сьогодні вранці! За які гріхи, боже мій, ти наділив мене злою долею клятвopушника... Наскільки краще Іпатію і Помпею! Через коротку мить скорої муки бог винагородить їх за подвиг, за мучеництво.

Індульф стежив очима, як головний жрець ромеїв стояв, розхитуючись, ніби п'яний. Він упаде? Ні, ось він поплівся нерівною ходою, наче замордована тварина. Які худі і які брудні руки, котрими він чіпляється за костур.

Базилиса підійшла до Індульфа впритул, і він відчув її запах, особливий, не схожий на запах усіх жінок. Напевно, в неї були власні аромати, не ті пахтива, якими торгували лавки в Месі.

Базилиса торкнулася до наконечника списа. Індульф стримав подих. Залізо наточене, як бритва,— якщо базилиса бажає порізатись, нехай ріжеться без його допомоги. А! Відсмикнула пальці... Погляди Феодори й Індульфа зустрілися. В неї очі,

як скло, із зеленим відтінком усередині, ледь-ледь скошені. Індульфу захотілося спитати цю істоту про Амату. Але ж він не знав імені, яким називали Кохану інші. Як тут запитаєш? Він дивився просто в очі базилиси, згори вниз — вона була трошки вища за Амату.

Відступившись, Феодора штовхнула срібний диск, що висів на стіні. Метал мелодійно задзвенів, його звук здавався голосом самої базилиси — білим, сухим. З'явився служитель і одразу ж зник нічним кажаном. Зайшли ще вісім товаришів Індульфа. Слов'янам було звелено йти за базилисою. Феодора квапилася. Одразу заблукавши, як завжди бувало в переходах палатійських палаців, слов'яни тісною колоною поспішали за володаркою. За якимись дверима вони опинилися в темноті, а потім вийшли до круглої зали, освітленої зверху. Розчинилися ще одні двері. Вузкий поміст спадав униз крутими сходами, смерділо нафтою, чорні жилки кіптяви плавали в застоянному повітрі.

Павутиння кіптяви осідало на обличчя Іпатія й Помпея. З дірки в підлозі тягло смородом амоніаку, до крутого склепіння можна дістати рукою. Та ув'язнені не були забуті. Широке ложе для двох, застигалось вовняною ковдрою, на низькому столі знайшлося місце для амфор з вином, кошика з хлібцями та сухим печивом, таці зі смаженим м'ясом, фіг, нанизаних на товсту нитку.

Брати встигли здолати першу розгубленість, викликану злим глумом Юстиніана. Так само як і Мена, вони зрозуміли необхідність зовнішнього вияву гніву Божественного, кожен утішив себе, обидва заспокоїли один одного. Звичайно ж, Єдиний міг знайти для них пристойніше місце, ніж таємна тюрма базилиси. Але тут же із властивим багатом бажанням витрактовувати все в кращому світлі брати змирилися, що кращого тайника не знайти. Остерігаючись діонісових вух, брати шептались про події, які відбувалися, можливо, саме в цьому номері.

Згадувався полководець на ймення Буз. Під час хвороби Юстиніана він казав, що новий базилевс не буде обраний поза волею війська. Це була погроза базилисі, котра мала намір, як співправителька чоловіка, правити у випадку його смерті. По одужанні Божественного воєначальники стали доносити один на одного. Феодора запросила Буза в Ормізду ніби на раду. Буз повернувся через два роки. Жива руїна, напівосліплый дід здавався воскреслим з мертвих.

Вставлені в стіну труби для підслуховування.

— Але ми, звичайно, пробудемо тут лише тиждень, нехай днів десять,— переконано запевняв Помпей. Красень, він користувався добутками від родової маєтності і його любили за веселу, незлобиву вдачу. Він охоче вносив податок за безшлюб'я, аби лише не зв'язувати себе сім'єю. Коли работорговець Зенобій привозив мавританок з Лівії, кельтиберок з Іспанії, африканок з-за нільських катарактів, білошкірих іберійок з Кавказу, Помпея сповіщали першого. Він був добрим хазяїном і щедрим другом, він піклувався, щоб передати в добрі руки жінок, коли до них байдужів.

Слухаючи заспокійливу братову мову, Іпатій думав про те, що не скористається обіцянками базилевса, переданими Меною. Навіщо обтяжувати себе війною чи

заморочливими посадами? Шана і влада не варті втрати спокою. Він віддасться мирно-безгрішному життю в колі сім'ї. Іпатій не відмовиться від грошей, від зайвої маєтності, а в усьому іншому буде скромним. Його турбувала доля Пробуса. Де він? Базилевс може згадати про третього брата. Погано, погано, що Пробус через непритомність не торкнувся до Цвяхів. Можуть сказати — небезпечний рот, не закритий клятвою.

— А, бог дасть, про Пробуса забудуть. Кому зараз все це потрібне! Ми своє зробили. Охлос приборканий. Кому захочеться ворухити мотлох минулого! Елліни казали, що над минувиною навіть боги не владні,— безпечно втішав Помпей.

— Так, так. Я спокійний, як ніколи. Сьогодні я чудово виспався. Після всіх хвилювань Христос послав мир моїй душі,— погодився Іпатій.

Зумисне говорячи голосно, брати виказували відданість Божественним владикам. А потім, щоб розважитися — саме місце було гострою приправою,— вони знову шепталися про різні жахи.

Адже відомо, що у безплідної Феодори колись усе-таки народилося дитя. Коли вона ще була... ш-ш-ш! Випадковий батько відвіз дитину в Аравію, забрав його, бо мати хотіла... ш-ш-ш! Згодом батько перед смертю відкрив синові таємницю його народження. Феодора вже була базили-сою... Словом, осиротілий юнак з'явився в Палатії. Хтось із євнухів побіг доповісти. Дурень, він наївно уявив собі, очевидно, що щаслива мати обдарує його. Юнак зник, зник і євнух. Де і як вони розлучилися з життям? Можливо, саме тут, в нумерах Ормізди? Не треба... Це по-справжньому страшно.

Були й інші випадки, поговорити про які було цікаво.

Рішучі дії Влади не викликали протесту у вірнопідданих І паті я й Помпея. Як багато хто з багатьох ромеїв, вони не були здатні відрізнити сили від насильства. Сама мова, самі слова не розрізняли цих понять.

Треба було б мудрствувати в філософії. Але самі філософи розуміли благо як користь імперії.

Церква погрожувала тим, хто відкидав авторитет Влади, вічністю пекла — муками смертної кари, розтягнутими нескінченно.

Тому що Влада навіть язичницької імперії була оголошена самим первовчителем християн даною від бога.

Поява Феодори в тюрмі здалася ув'язненим сходженням ангела з небес. Базилиса вагалася.

— Вітаю тебе, Іптіосе,— нарешті сказала вона.

Феодора любила гру слів. Іпатіос означає ^верховний", "правлячий", іптіос —"той, що лежить на спині", "той, що впав навznak". Різниця в одній літері.

Більшість релігій переконувало віруючих у добродішності прощення кривд. Тягар минулого надто великий, помста — це втіха богів, не людей. Забуття допомагає жити. Але як позбутися пережитого, щоб воно не впливало на пристрасті людини, на її захоплення, її покликання, на її ставлення до життя!

В сім'ї ведмежатника і прибиральника іподрому Акакія розмови про знатних

виступали найкращою розвагою. Всі жваво цікавилися патрикіями, багатими, і найобізнаніший пліткар ставав найпочеснішим гостем. Попри всі паскудства, справжні й вигадані, які безсоромно обговорювали дорослі, дівчинці Феодорі знатні чоловіки й жінки здавалися вищими істотами. Батько з матір'ю, копаючись у бруді пересудів, заздрісливо зітхали: "Ех, чому не ми народилися патрикіями, лиха доля!.." Донька звикла заздрити знатним і багатим як вищим.

Згодом Феодора розчарувалася. Багато хто з вищих не витримував порівняння з наїзниками, мімами, солдатами і навіть рабами. Для акторок Порною джерелом прибутків були багаті. Деякі з них виявлялися ганебно скупими, і всі були перейняті нелюдським нахабством.

Куртизанці Феодорі вдавалося мститись, граючи пристрастями, бо серед клієнтів Порною зустрічалися слабкі серцем і волею. Потім злоба змінилася зневагою. Базилиса не мстила, а розважалася: або глумом, або ножем ката.

Пізнавши життя навиворіт, вона простила жінку. Співправителька Юстиніана влаштовувала притулки для розпутних. Невдовзі набридло. Нещасні жалюгідні. Чому ці тварюки не захотіли піднятися? Вона ж зуміла. І благочестиві заклади базилиси стали жахами візантієнок. Потрапити в ці катівні страшніше, ніж у справжню в'язницю.

Цінуючи тільки розум, Феодора наблизила до себе Ан-тоніну, Індаро, Хрисомалло, які теж побували на сцені Порною. Спільність минулого тут була ні до чого.

Базилиса знала своє покликання. Співправителька повинна надолужувати промахи надміру прямого чоловічого розуму Співправителя. Так було й тепер. Чоловік мав намір дотриматись обіцянок, даних Іпатію. Чоловіча обмеженість! Базилиса, як завжди ні в чому не суперечачи, наполягла на своєму вирішенні, потрібному Владі. Залишалося небагато. Виконуючи її, саме її волю, Юстиніан визначив цим нікчемам легку, швидку смерть. Базилиса уникне явного непослуху Найулюбленішому.

Та все ж...

Підводячи базилису до пізнання потаємного з потаємних, опальний патріарх Анфімій не приховав від своєї учениці надзвичайну таїну. Всі писані вчення лише натякають на цю таємницю, щоб не спокусити слабких духом. Таїна передається усно: людська душа не обов'язково безсмертна. Потойбічний світ може випити душу, душа здатна розчинитися в цьому легкому ефірі, як краплина вологи розчиняється у Світовому океані. Невидима Сутність Церкви підтримує душу, тому Христос зміг обіцяти віруючим вічне життя. Та не всім воно дістанеться. Страждання, викликаючи в душі розгубленість, послаблюють її здібності. Душа може відірватися від Сутності. Смерть тіла небезпечна, коли людина приголомшена відчаєм; її душа, падаючи в безодні тонкого ефіру, може втонути, як та людина, що не встигла навчитися плавати.

— Твої діти завтра жебракуватимуть,— різко сказала Феодора Іпатію, який упав на коліна за палатійським церемоніалом.

Він відповів з несподіваною твердістю:

— Отже, базилевс переступає обіцянку...

— Ні,— заперечила Феодора,— воля базилевса — воля бога, а бог не зв'язується

обіцянками.

Ці слова повинні були вдарити по вірі Іпатія і похитнути його зв'язок з Тілом Церкви. Феодора вичікувала, щоб сумніви і відчай всмокталися в Іпатія, як вода в сухий пісок.

— Патріарх Мена обдурих тебе, нерозумний Іптіос. У скриньці лежали не Цвяхи Христові, а просте залізо. Просте, іржаве залізо.

Це був другий удар по вірі, удар нищівний. Феодора поєднала його з другим ударом по серцю:

— Завтра добродісна Марія, колишня твоя дружина, продасть своє тіло за обол. Більше вона не варта.

Іпатій став біліший за палатійську хламиду. "А, він онімів! — сказала собі Феодора.— Якби його душа була тверда, він відповів би образою. Продовжимо".

— Чи ти зрозумів, що твоя клятва була недійсна? Коли б ти послухався розумних порадиш, ти вивів би охлос у Влахерни. І сьогодні не ми, а ти був би базилевсом!

Іпатій, розірвавши одяг на грудях, витягнув шию. Він бачив солдатів за порогом нумера і просив смерті. Мордування душі гірше за мордування тіла.

— Куди ти квапишся? —спитала базилиса.— Пам'ятай, як тільки твої очі відкриються в тому житті, ти безсило споглядатимеш ганьбу і загибель твоїх близьких. З твоєї вини, дурню, з твоєї!

Іпатій впав ниць. Помпей сидів з посмішкою божевільного. Цей ніжний патрикій уже вдосталь скалічений. Його можна відпустити для вічної смерті. А Іпатій повинен опритомніти. Феодора, наступивши на відкинуту Іпатієву долоню, натисла. Ще, ще... Іпатій поворухнувся, Феодора використала останню стрілу.

— Іпатію, благородний патрикію,— поклікала вона ніжним голосом. Таку співучість знав лише Юстиніан. Іпатій підвівся, наче на поклик ангела.

— Бідний, жалюгідний, нещасний, обдурений... І ти хочеш померти? І ти хочеш позбутися мук? Ти хочеш? —

Базилиса удавала співчуття, як на сцені Порная вона грала цноту, щоб оглушити раптовою зміною.— А хіба ти не чуєш, як тебе кличуть п'ять міріадів? — У голосі базилиси зазвучали трагедійні нотки.— Душі п'яти міріадів, які ти облудою затяг на іподром? Так, так, ти зрадив їх, як бик, який, знаючи, що його самого обмине ніж, веде череду на різницю! Хіба не правда, вельмишановний патрикію?! Дивись,— Феодора показала в темний куток нумера,— вони тут! Подумай же, з яким нетерпінням погублені тобою чекають зустрічі з юдою. Адже ти юда, юда, юда... Та Христос простив Юду; якби не Юда, не було б перемоги на Голгофі. А ти? А тебе хто простить за гробом?

Феодора відчула приємну втому від вдоволення. Пора відпочити. Її чекають ніжні, дужі руки сліпих масажистів і молочна ванна. Ці двоє патрикіїв, народжені в розкошах, ніжилися на м'яких подушках, на кращих місцях трибун іподрому, багатії, чиї недоїдки колись підзбирувала Феодора, допомагаючи батькові, тепер розтоптані, як дурні щури, що вискочили на арену під копита квадриги. Живе падло, їм не можна ні жити, ні померти!

Відступившись, базилиса наказала солдатам жестом і голосом:

— Убити! Обидвох! Убивайте!

Вона свідомо вибрала сьогодні не своїл без сумніву надійних, та недоречно-здогадливих спафаріїв. Ці слов'янські дикуни все одно що глухонімі. Не осягнувши таїни вбивства душі, вони задушать засуджених, як пси душать звіра.

— Убити!

Ніхто не поворухнувся, щоб виконати очевидний наказ. Насуплені брови, скривлені огидою губи. На обличчях своїх товаришів Індульф прочитував відразу. За золото, за харчі вони поклялися на зброї битися за наймача, охороняти його життя. Де тут ворог? Ці двоє, живі мерці?

Знаючи, що Індульф — помічник комеса, базилиса підійшла до нього. На мрамурі її лица виднілися рисочки прилиплої кіптяви, зіниці розширилися, як у кішки, і вона втретє повторила наказ. Індульф відповів Феодорі словом, яке виражало по-ромейськи непоступливу відмову:

— Анаїномай!

...Так душі Іпатія й Помпея трохи-трохи затрималися в грішних тілах, перед тим як безповоротно впасти в пащу вічної смерті.

У побуті імперських армій чимало прикладів непослуху, далеко серйознішого й небезпечнішого, ніж відмова солдатів від виконання катівських обов'язків.

Не буди ні громадянами, ні воїнами родових дружин, зв'язаних поб)том, укладом і честю з вождем, імперські солдати навіть на полях битв сварилися і торгувалися з полководцями, не бажаючи битися, поки не будуть задоволені ті чи інші вимоги.

Військові заколоти, нікого не дивуючи, не вважалися ганьбою, до них ставилися як до неминучих неприємностей. Звикнувши мати справу з найманцями, імперія вміла терпіти порушення дисципліни. В цьому терпінні виявлялися гнучкість, здатність тверезо оцінювати обставини, але не слабкість. Намагалися не озлоблювати бунтарів, а розділяти їх підкупамі, пом'якшувати спілкуванням, умовляннями. І коли повсталі війська досягали свого, вони поверталися Золотим Мостом, наче нічого не сталося, під хоругви імперії.

Палатійські екскубітори, які зайняли зрадницьки-ней-тральну позицію під час заколоту Ніке, не були ні розпущені, ані покарані. Тепер вони такі ж вірні, як і до заколоту. Навіщо згадувати минуле та ображати людей! Комес спафаріїв Коллоподій, за допомогою своїх агентів, піддавав ряди золотої гвардії Палатія обережній і поступовій чистці. Поспішати нікуди, знекровлена' Візантія не скоро набереться сил.

Та ж доля чекала й залишки міського легіону. Не варто було викидати бувалих солдатів, як старий мотлох. Неза-гиблих легіонерів поступово розсилали по далеких гарнізонах прикордонних фортець. Водночас військо столичної охорони поповнювалося з середовища найманців, федера-тів-союзників, людей різних племен, для яких у візантійців була одна назва — скіфи.

У тривожні дні повстання Ніка слов'ян берегли, щоб вони нарівні зі спафаріями стали останнім щитом у фатальну годину випробувань, якщо вона настане. Загалом же

міркувалося, що цей невеликий загін, звикнувши жити в Палати, стане таким же надійним, як спафарії. Найвірні-ших з вірних не повинно бути багато.

— Рідкісне каміння розгублюють, якщо його занадто багато. А от поряд з іншим, теж рідкісним, воно тільки виграє,— казав Коллоподій, доповідаючи базилевсу про приїзд у Візантію Індульфа та його товаришів, бо тонкий натяк, вдала гра слів переконливіші, ніж простацьке признання: "Я хочу мати можливість протиставити і спафарі-ям іншу силу..." Батьківщина цих слов'ян здавалась неосяжно віддаленою від імперії, що підвищувало цінність найманців.

До маленької події в підземній тюрмі палацу базилиси єдина обставина Тривожила Коллоподія: геній імперської розвідки ще не завів собі між слов'янами вух і очей, яких у нього було вдосталь скрізь. Тепер Коллоподій зробив висновок, що варвари надто швидко освоїлися з еллінською мовою і через дикунську впертість небажані так безпосередньо близько біля Священного тіла.

Військовий дім, зайнятий слов'янами, призначався для нових обранців, наwerbованих у верхів'ях Дунаю з гуннів. А слов'ян спокусили походом у багату країну Теплих морів, в Італію, на славу війну. Там вони зможуть добре перепочити від втомливої нудьги палатійської служби.

Комес Рикіла Павло був звільнений зовсім. Із властивою базилевсам прозорливістю Юстиніан помітив, що цей чоловік, будучи, очевидно, елліном за походженням, не досить, здається, любить свого володаря.

Для Юстиніана дні бунту пішли в минуле, звідки вони сятимуть Його Перемогою, його "Ніка". І він відновив готування великої справи повернення Італії в лоно імперії.

Після смерті Феодоріха нікому було продовжувати його справу, і готи тонули у внутрішньому неладі. Корону Італії наділа донька Феодоріха Амалазунта. Владна, схильна до насильства, вона була обмежена. Готи, вважаючи себе оганьбленими владою жінки, мирилися з тимчасовим становищем Амалазунти як регентші на роки малолітства Аталаріха, її сина. Аталаріх помер. Амалазунта стратила трьох вождів, щоб запобігти перевороту, а далі допустилася фатальної помилки, вступивши в фіктивний шлюб з Феодатом, останнім чоловіком з правлячого роду Амалів, своїм далеким родичем. За умовою влада залишалася за нею.

Юстиніанові агенти давно сіяли смуту в Італії. Магістрові Петрові, повноважному послові Візантії, вдалося завершити справу. Феодат, любитель грецької філософії і ненаситний здирця, відчував наростання лиха. Йому обіцяли звання патрикія імперії та маєтність у Греції в обмін на його землі в Італії. Після шлюбу люди Феодата по-зрадницьки схопили Амалазунту і відвезли в фортецю на острові гірського озера Больсіно. Там родичі недавно страчених вождів вчинили кровну помсту, задушивши дочку Феодоріха в лазні гарячою парою.

Великий гот Феодоріх дав в Італії рівність усім — навіть язичникам та іудеям, як і християнам-єретикам. Він помилився, проголошуючи терпимість у віки нетерпимості. Терпимість влади зробила італійських кафоликів ще нетерпимішими, ніж візантійські. Від їхнього імені папа Сільве-рій благав Юстиніана порятувати Італію від нечестивих

аріан-готів, яких дуже мало в порівнянні з істинними кафоликами.

— Як у посуху колосся прагне дощу, так італійці прагнуть возз'єднання з імперією,— давав напуття Юстиніан Мунду, Велізарію та багатьом підпорядкованим їм воєначальникам. Мунд у сані Головнокомандувача Заходом виконає основне. Він вторгнеться в Італію по суші з північного сходу, розіб'є основні сили готів і піде до Равенни, світської столиці країни. Велізарій попливе до Сіцилії, звідки висяде на півдні і піде в Рим, духовну столицю, резиденцію папи. З Рима він рушить на північ, очищаючи землю від готів, як сад від бур'янів, і під Равенною зустрінеться з Мундом. Волею базилевса Нарзес склав плани. Війна буде легкою, перемога забезпечена, на все треба шість-вісім місяців. Викликала непевність тільки Равенна, міцна фортеця, облога якої може затягтися. А там скарбниця Феодоріха, меншої частки якої вистачить на всі затрати війни.

І гірший знавець людських душ, ніж Юстиніан, міг вловити засмучення Велізарія. Звичайно, він вважав особистою образою призначення Мунда. Звичайно, він був певен, що більше за Мунда підходить для розв'язання основного завдання війни. Велізарій забув свої помилки і сумніви в дні бунту.

Феодора через Антоніну дала зрозуміти Велізарію, що Божественний невдоволений його поведінням під час заколоту. Та про свою справжню тривогу Юстиніан не сказав навіть Феодорі: чому Велізарій під час нападу бунтівників на Халке вивів на бій лише чверть своїх іпаспистів? З якою метою він залишив у Палатії півтори тисячі своїх людей? Розумний, але надміру чутливий і підозріливий, базилевс не міг зрозуміти, що Велізарій керувався лише самовпевненою зневагою до охлосу. Для Юстиніана неясність, яку Феодора, не знаючи того, вирішила, знову ручившись за Велізарія. В іншому разі він не отримав би і другорядного командування.

— Я дарую тобі моїх хоробрих слов'ян,— посміхнувся базилевс Велізарію.— Вони добрі воїни, так само, як готи, не хочуть скорятися жінкам,— і Юстиніан усміхнувся Феодорі.

Це була маленька помста державній дружині за Іпатія і Помпея, допустима між укоханими.

Чи може воля однієї людини змінити долю міріадів? У першу молодість Юстиніан задавав собі це вирішальне для правлячих питання. Перший досвід влади, коли він підказував рішення своєму постарілому дядькові Юсти-ну, схилив до позитивної відповіді. Згодом Юстиніан дійшов переконання: так, може! І з доповненням, вирішуючи, наказуючи, вимагаючи, володар повинен звільнитися від тих понять про добро і зло, які обов'язкові для підданих. У нього інакше добро — благо імперії, і інакше зло — шкода імперії. Нехай помруть міріади, це їхня жертва, їхній вклад у справу імперії. Мета освячує все. Для правителя немає поганих вчинків, є тільки помилки. Так звані злі засоби добродійні для правителя, якщо вони служать меті. І правитель повинен витворити в своїй душі потаємне дзеркало для перетворення баченого підданими в його істину. Ма гістр Петро описав смерть Амалазунти в гарячій парі. Огидні й жалюгідні подробиці перетворилися на радість в Юстиніановій душі. Ця жінка

не померла б, якби не його воля, але гріх впав на готів. А в нього — заслуга. Загинула еретичка і дочка викрадача Італії Феодоріха. Для возз'єднання Італії ця смерть дорівнює виграній битві, вона варта армії!

В думках з'явилася завада, щось просило згадати про себе. Що? А, Іпатій і Помпей... Він обіцяв їм і, як думають ці простаки, обдушив. Вони, як жива приманка на гачку рибалки, померли для блага імперії. Згодом він поверне їхнім сім'ям конфісковане майно. Нехай охлос славить його доброту. А зараз пора до Феодори.

Він підвівся, відчуваючи приємну пружність тіла. Вона завжди бажана, Єдина Жінка...

Розділ дванадцятий ЧУЖІ ЗНАМЕНА

Неначе у темнім тумані Шастають, чуючи здобич,
в скаженій нестямі голодом гнані, Хижі вовчиська, і,
пащі засохлі в жадобі розкривши, їх ждуть вовченята у лігвах...

Вергі лій

1

Піддані імперії читали маніфест Юстиніана. Поміж голосних фраз про божу волю, справедливість, чистоту намірів, спільне благо на землі і спасіння душ на небі базилевс заявив: "Захопивши Італію силою, готи не тільки не повернули її імперії, а додавали нестерпних кривд. Тому м и змушені піти на них війною".

Частина готів, витіснена в межі імперії страхом перед гуннами, підбурена Візантією, завоювала Італію. Інша частина готів, ставши союзниками імперії, була нацькована на завойовників Італії. Імперія бажала позбутися надто сильних і небезпечних друзів і повернути собі Італію. Перше вдалося, в другому — імперія зазнала невдачі: союзні готи завоювали Італію для себе. Всівшись панівним станом, готи з дивовижною швидкістю втратили племінну згуртованість і боездатність. А Візантія, використовуючи зненависть корінних італійців-кафоликів до готів-аріанів, успішно підкуплювала, розділяла, спокушала.

Юстиніан поклявся відновити імперію в колишніх межах. На очах ніби осліпліх готів візантійська армія повернула імперії Західну Африку, одним ударом знищивши не лише державу вандалів, а й самий народ, після якого не залишилось навіть могил.

Здолавши п'ять морів, армія під орудою Велізарія висіла в Сіцилії, яка з радістю віддалася в руки базилевса-кафолика. Із Сіцилії рукою подати до Італії.

Над муром Неаполя зметнувся темний клубок. Уже завмер сухий стук підойми катапульти, а кинутий камінь все ще піднімався по крутій кривій. Ось він долетів до вершини повітряної гори і почав спускатися, збільшуючись, неначе дика гуска, що летить просто на ловця. І кожному здавалося, що багатопудовий камінь націлений прямо на нього.

Вгадуючи місце, в яке вцілить неаполітанська катапульта, Індульф відтягнув товаришів якнайдалі від небезпеки. Закинувши щити за спини, вони побігли, оглядаючись. В Неаполі були і балісти для метання товстих стріл з довгим вістрям.

Брила вдарилася об виступ скелі, яка висовувалася з пісної землі, як кістка, що

прорвала стару шкіру. Бризну^ ли осколки каміння, брязнула мідь чийогось шолома.

Слов'яни відійшли під захист акведука. Старовинний акведук крокував до міста високими арками з північного сходу, від нижніх терас Везувію, і врізався в міський мур на висоті трьох людських зростів.

Слов'яни били байдики, як і вся армія. Індульф любив підніматися на спину колоса. Це була забава для слов'ян, які наче рисі вилазили в своїх лісах на найвищі дерева. Трохи витримки, щоб зачепилися гаки ремінної драбини, і — нагору.

З висоти акведука морська затока здавалася пащею. Довгий і короткий миси — щелепами, які зведуться сьогодні-завтра, можливо — ніколи. Вдалині бовваніла зелено-синя гора. Ближче від неї на воді лежав маленький острів. У Теплих морях острови були схожі на табун дивовижних звірів, створених з волі стародавніх богів, вигнаних новим. Тут усі воюють — і боги, й люди.

Навіть зі спини колоса Індульф бачив тільки зграї дахів — гострих, тупих, різноколірних; мури Неаполя заступали місто. Не можна було здогадатися, де вулиці, майдани. Місцями здіймалися хрести церков, такі самі, як у Візантії. Бог не заважав своїм битися.

Ліворуч, у порту, купчилося плавуче місто. Кораблі візантійського флоту були зв'язані канатами, з'єднані помостами, драбинками. Біля воріт порту розпласталися низькі галери, наче готові рушити з першим наказом,— Велізарій звелів пильно стежити за морем. Матроси сміялися над наказом. Кому ж невідомо, що в готів немає бойових кораблів!

Останню ногу останньої арки акведук ставив кроків за десять від муру. Товстий хобот заходив у камінь. Звисали, як обривки шкіри, клапті засохлого моху. Днище висячої галереї було пробите в перші дні облоги. Розповідали, між іншим, що в самому Неаполі багато запасних цистерн і колодязів з доброю водою.

Як стовбури гігантських дерев, що повростали в камінь, з мурів випиралися башти. Велізарій двічі посилав солдатів на штурм. Вапно і кипляча олія виїдали очі. Той, кому пекучий дарунок затікав під лати, кидався геть як навіже-ний, зриваючи обладунок, намагаючись скинути отруєну туніку Несса 1 Від другого штурму солдати відмовилися. Велізарієві іпасписти, подаючи поганий приклад іншим, мляво зупинилися, як тільки стріли баліст і каміння катапульт упали небезпечно близько від строю.

Готський гарнізон Неаполя мав не більше восьмисот воїнів. Городяни, які вважалися природними ромеями, допомагали готам. Невдача озлобила армію Велізарія. Дехто втратив друга чи родича в день невдалого штурму, але всі розлютилися на багате, недоступне місто. Табір зненавидів неаполітанців, які вбивали своїх визволителів і не давали пограбувати себе. Вночі солдати підходили до мурів і змагалися з обложеними в лайках та погрозах. Найгіркі-шою образою для армії були хлібці, м'ясо, сушені фрукти, які неаполітанці кидали зверху, доводячи, що місто не боїться облоги.

Табір гув. Погана війна. З початку походу військо не отримало жодного міста. Вся Сіцилія віддалася без опору.

Військо встигло охрестити цю війну смішною. У відповідь на прохання начальників та накази не кривдити підданих базилевса, яких повертають у лоно імперії, солдати відповідали свистом і лайками.

Табір Велізарія був укріплений. Давні полководці Першого Риму вважали б, що рів мілкий, вал — невисокий і нетривкий — захист гребеня одним рядом кілля, що стирчало з насипу, як рідка щетина на хребті спаршивілої свині.

Не лише різноплемянні загони найманців, але й легіони Візантії не відзначалися послухом колишніх римських солдатів. Кожен огинався від кирки й лопати. До того ж усім було відомо, що на півдні Італії немає готської сили.

1 За міфом, Геркулес загинув, одягнувши отруєну туніку переможеного ним кентавра Несса.

В день висадки в Регіумі 1 на очах у війська знатний гот Ебрімут, якому нинішній рекс Феодат довірив охорону півдня, з'явився з поклоном до Велізарія. Знали, що Юстиніан уже винагородив перекинчика званням патрикія імперії. Йому заздрили — розумний чоловік, хоч і гот.

За табірною огорожею загони, об'єднані не племянними ознаками, а спільністю діалектів, розташовувалися окремими групами.

Кожен влаштовувався як звик. Чорні шатра, завезені з Месопотамії, довгі, двосхилі, розтягувалися вірьовками з верблюжої шерсті. Просторі, як будинки, вони давали захист родові араба-сарацина, а тепер служили цілій центурії.

Ісаври вдовольнялися чотирма тичками з довгою поперечиною, їхні намети вражали незвичайною строкатістю. Горяни любили яскраві кольори і сміливо поєднували сині, зелені, жовті, червоні смуги, трикутники, багатокутники з умовними зображеннями звірів і птахів.

Сірійці розкинули круглі намети, з жовтуватої шерсті килікійського козла. Герули, гепіди, байдужі до краси, користувалися чотирисхильними наметами з брудного полотна. Гунни, хозари, массагети, даки та інші солдати з-за Дунаю часто обходилися зовсім без наметів. Загорнувшись у просалені шкури, вони спали, як у гнізді, вимощеному з сідла, речових сум та саков. Своє місце в таборі вони обтягували волосяними арканами і мотузками з овечої вовни, як у пустелі від зміїв та отруйних комах. Тут такої огорожі-символу було достатньо, щоб ніхто чужий не забрів у розташування недавніх кочовиків.

Табірна стоянка кожного була не стільки місцем для відпочинку, як для збереження солдатської власності. Здобич вартніша, ніж платня, за яку служив солдат. Здобич збуджувала відвагу в нападі і стійкість у захисті. Армія імперії носила з собою усну історію, складену з оповідей про надзвичайні пригоди. Нічия пам'ять не тримала хронологію, давно минуле здавалось вчорашнім, нічого не змінилося: ні зброя, ні мета війн. У таборах військ завжди зберігалася здобич, завжди до кілків прив'язували взятих у бою рабів, завжди солдати тягали з собою полонянок.

За військом плуганилися зграї торгашів; ніколи ніхто

1 Регіум — (нині Реджо) — стародавнє місто на материку, навпроти Мессіни, на

березі Мессінської протоки. В 1943 році американські війська висадились там же.

з полководців не ставав цьому на заваді. Начальствуючі мали свій зиск від торгашів і вступали з ними в таємні компанії. Торгашам давали місце на кораблях, в обозах, у таборі під загальним захистом. По-своєму вони були й потрібні. З люттю щурів, закритих без виходу в підвалі, торгаші намагалися відбивати атаки мародерів на табір, залишений порожнім під час битви.

Та не заради самої особистої вигоди і не для додаткової охорони полководці опікали торгашів. Лише торгаш міг додати рухливості військам імперії. Що може вдіяти полковод< ць, коли його армія переобтяжиться здобиччю. Він прикутий до місця, як в'язень ланцем.

У піхотинця є мішок, у вершника — в'юк на сідлі. Чи багато туди ввійде? Кілька фунтів, та й то відчутних, як обтяжливе доповнення до зброї, припасів, спорядження. Нікуди подіти начиння, шкури, одяг, хутра, сукна, зерно, тканини, олію і все таке інше, важке, громіздке, взяте здобиччю. А невільники? Чоловіки, жінки, діти, особливо діти. Живі гроші, які так легко пропадають від виснаження, холоду, спеки і просто випадково. Здохлий раб гірший від здохлого осла, з того хоч шкуру здереш. І до того ж раби ще й розбігаються, їх треба вартувати, будь вони прокляті! За законом раби є власністю першого солдата, який поклав на них руку. Приковані до здобичі солдати піднімуть на списи безумця полководця, який намислить відігнати їх від завойованого багатства.

Як посланець богів чи як ангел з неба з'являється летучий торгаш. Святий, по-справжньому святий покровитель солдата, опікун армії, рятівник полководців. Ну як його не берегти! Торгаш купує одразу все. Носильник здобичі і погонич рабів,, який боявся на крок відступитися від свого майна, знову став солдатом, чує трубу, що грає збір.

Торгаш купував за срібні й золоті монети. Соліди й статери імперії! Нерівно обрізана монета котилася краще за найрівніше колесо від сухих, як сонячний промінь, закаспійських пустель до боліт нижнього Рейну, де, як розповідали, від постійної вологи в людей виростали перетинки між пальцями, неначе в тритонів.

Коли не вистачало монети, торгаші розплачувалися шматками металу. Не шкода було розплющувати посуд, статуетки, браслети. Недарма Архі медові запропонували дізнатись про домішки до золота у виготовленій чаші '. Купуючи вироби, платили за вагу, праця йшла на додачу.

За табірним валом, поблизу від місця, відведеного торгашам, стояла висока шибениця. На довгій поперечині розхитувалося з десятків голих трупів. Всюдиусще вороння снувало в повітрі.

Недавно у Велізарія побував управитель маєтків одного із сенаторів. Знатний римлянин чекав у Римі приходу армії-визволительки. Під час розміщення готів в Італії в батька сенатора була забрана третя частина маєтності. До недавніх днів нею володів Ебрімут. Сенатор дізнався, що цей гот нині добре прийнятий самим базилевсом. І все ж захоплене варварами має повернутися до справжнього володаря.

Визнавши законність міркувань управителя, Велізарій забажав дізнатися, чого ж він хоче від полководця імперської армії?

Справедливості! Частина втеклих рабів Ебрімута сховалася в таборі армії Юстиніана. Закон дозволяє власникові забрати втеклу річ, не роблячи винятків для часу й місця.

У таборі виявилось двадцять утекших рабів, і солдати віддали чужу власність. Половину рабів Велізарій наказав повісити високо й коротко.

Юстиніан Божественний послав військо в Італію, щоб відновити розтоптані варварами права римлян. І не для того, щоб табори гідних найрізноманітнішого пошанування солдатів благословенної богом імперії перетворювалися на кишля втеклих рабів...— так говорив напис на дошці, прибитій до шибениці.

Управитель сенатора пішов, просячи благословіння Х риста і трійці пресвятої на зброю справді божественно щедрого полководця. Велізарій наказав заплатити за кожного повішеного по три соліди! Добра ціна, особливо ж у дні війни.

Індульфові запам'ятався дивний спокій страчуваних. Вони не протестували, не відбивалися. Захист не міг порятувати життя, але ж у поединку легше помирати. Спочатку слов'яни вважали рабів боягузами. Згодом подумали, що є, напевно, різні види хоробрості.

Збігшись на видовище, солдати стовпилися біля шибени-

1 За легендою, таке доручення було поштовхом для відкриття відомого закону Архімеда.

ці. Підтягуючи мотузку до самого верху, кати враз ослаблювали її, і тіло падало майже до землі. Від різкого ривка руки страчуваного відпускали зашморг, за який даремно чіплялися. Багато хто з солдатів ляскав у долоні, розважався, мов у театрі. Запам'яталося і це...

2

Індульф з товаришами йшов до місця, яке звалось містечком торгашів. З незайвої обережності слов'яни трималися гурту. Табір мучився з нудьги, забіяки шукали приключки для будь-якої розваги, а слов'яни привертали увагу блискучим озброєнням, яке їм дозволили вивезти з Палатія. Помахати кулаками можна, але тут били і в спину.

Єдину розвагу солдати знаходили в торгашів, що пропонували і жінок — рабинець, найманок,— солдатів байдуже. Але цей сухий плід, що швидко приїдався, приваблював не всіх. Торг дешевим коханням був схожий на во/допій, затоптаний худобою.

— Вина! Пива! Меду! — кричало одразу кільканадцять голосів.

Маленькі стільці з луб яними сидіннями були зайняті. Багато хто з солдатів сидів на землі, де попало. Північани лягали на бік, підпираючись ліктем. Південняни вміли схрещувати ноги. Степовики присідали навпочіпки і зручно всідалися на п'яти.

— Пива! Меду! Вина!

У вині явно відчувався присмак води, мед був підозріло рідкий. Від погано перебродженого пива відгонило борошном. Та нічого іншого не було. Солдатська платня легко витрачалася в чеканні здобичі. Ті, що програлися в кості, пили за рахунок

щасливчиків чи в борг, під заруку товаришів. За вбитого заплатить уцілілий.

Бридкі напої, убога закуска. Копчена риба була тверда, як поруч щита. В ялене м'ясо різали якнайтоншими шматочками, щоб зберегти зуби. Торгаші приберігали кращі припаси до дня успіху.

Довгоногий ісавр, забачивши слов'ян, звучно клацнув язиком. Відтворюючи жести стрільця, він виплямував дивні звуки:

— Чтцк! Ттть-су!

Це було схоже на стук тятиви об рукавичку і на свист стріли.

Здається, ісавр хотів нагадати слов'янам про взяття Панорма —єдиного міста в Сіцилії, яке вчинило опір. Помітивши, які низькі мури Панорма біля порту, Велізарій наказав підтягти Човни на корабельні щогли. Зверху стрільці змогли опір готського гарнізону.

— А під Неаполем Велізарій нічого не може придумати!..— горлопанили солдати.

Смагляве обличчя ісавра, в обрамленні кучерявої бороди, сяяло усмішкою. На низенькому стільці, з високо задраними коліньми, він міг здатися велетенським коником в образі людини. Він запрошував:

— О-о! Друзі! Золоті шоломи! Зірке око! Вина! Вина! Всі ці слова, мовлені по-еллінськи, були зрозумілі

слов'янам.

— Ще вина! — кричав ісавр.— Усім вина! Зенон частує!

Він підвівся. Незвичайно довгі в порівнянні з тулубом ноги робили його дивно високим. Прислужник торговця, великий, важкий, спритно спрямував в олов'яну чашу цівку вина з міха. Зенон торкнувся руки прислужника, товстої, як колода, і відсмикнув пальці, ніби обпікшись.

— Таран! Таран! Наймогутніший воїн! Ходімо ж, ходімо! Ти сам повалиш мур!

Та прислужник був незворушний, як глухонімиї. Він не дурень, щоб воювати. За умовою з хазяїном він має пайку в прибутках. Зенон обняв Індульфа. Аоскочучи твердою бородою його щоку, ісавр шептав:

— Я бачив тебе на акведучі. Я знаю, чого ти хочеш. Слухай, ходімо разом уночі. Я допоможу тобі.

Індульф не зрозумів. Про що балакає цей ісавр? Слов'яни вилазили на акведук з нудьги.

Відпустивши Індульфа, Зенон притис пальця до губів:

— Мовчи, мовчи. Нехай ніхто не знає, нас випередять. Хто випередить? У чому?

Зенон намагався щось пояснити, але його перебили раптовий шум і крики. Сталося щось незвичайне, табір заворушився. Зенон вчепився в руку Індульфа:

— Ходімо подивимось. Я не хочу розлучатися з тобою. Ісавр потягнув було нового товариша, але його самого

ззаду схопили чийсь руки.

— Спочатку заплати, тоді підеш, пане! Вирвавшись, Зенон вдарив у груди прислужника:

— Козел! Ісаври беруть, але не крадуть!

Кривий ніж зловісно ніби сам вискочив з піхов у Зенонову руку. Індульф завадив ударові. Ісавр люто розвернувся до слов'янина. Індульф був вражений кольором Зенонового обличчя. Вся кров відлила, залишивши на шкірі бруднувату засмагу. Страшно не було. Індульф зготувався вибити ножа і повалити з ніг навіженого. Але той спам'ятався і кинув прислужникові срібну монету: — Бери, смердючий!

Ніби стираючи гнів, Зенон провів рукою по обличчі. Він уже сміявся, ніби нічого не сталося. Його очі нагадували бобра, не чорні намистинки на морді розумного звіра, а колір рудої шкіри. Підкинувши ніж, Зенон впіймав клинок піхвами з неабиякою спритністю.

Посли Неаполя поверталися до себе після чергових переговорів з Велізарієм, солдати влаштували їм проводи на свій лад. Це було справжнє цькування. Солдати свистіли, гутютюкали, обсипали найбрутальнішими лайками.

Ніхто не заважав виявам неприязні. Охорона з іпаспистів полководця оберігала тіла, але не вуха п/бслів.

Якби Неаполь погодився на здачу, табір знав би про це. Знову неаполітанці послали своїх для пустопорожньої балаканини.

Невдачі дратували і радували. В солдатських інстинктах боролися незгасла надія на грабунок і страх перед недоступними мурами.

Декуріон 1 Стефан ніби й не чув образ, якими його обсипали. Незворушність Стефана не була позою досвідченого магістра, який звик не втрачати виразу непорушної байдужості. Стефан ніс неаполітанцям останню пропозицію здатися.

Літній чоловік, він жив у мирний період, незвичайно довгий, єдиний у бурхливій історії Італії. Більше сорока років миру. Стефан не міг не бачити, як розцвіла Італія. Готи здавалися надійною охороною. Та однак Стефан, як майже всі, хто вважав себе римлянином, зневажав варварів, їхня влада принижувала самолюбство. Крім того, вони були схизматики-аріани. Кафолицька церква вбачала гріховність у підлеглості еретикам далеко гіршим, ніж язичникам. Ті не знали слова божого — ці його спотворили. Смертельний гріх, неспокутний...

Італія забула бідкування колишньої імперії і пам'ятала лише великі події, вільно й мимовільно роздуті літерату-

Декуріон — член міського управління.

рою і переказами. Сучасник бачить рідке колосся на засушеному полі і сумує над пустелею своїх днів. А потомки, зібравши одну цілу спадщину століть, захоплюються багатством минушини.

Після смерті Феодоріха стала відчутною хисткість порядку речей. Стефан бажав перевороту і — не бажав. Стало страшно.

Коли бог захоче струснути землю, сови вміють заздалегідь вивідати волю Всевишнього. Перед землетрусом на карнизах гірських печер з'являються дивні постаті. Вони недосяжні і непорушні. Сови дізналися, що склепіння вічних печер стали ненадійними і чекають, засліплені сонцем, але в безпеці. Вони ніколи не помиляються.

Бог подав знак, у кого є вуха — нехай почує.

Хіба не знак — посилений обмін послами з Візантією, що почався після смерті Феодоріха? А винищення вандалів і маніфести Юстиніана? Звістка про мученицьку смерть Феодоріхової дочки Амалазунти прозвучала воєнною трубою. Як спокуса, з'явилася думка: а чи не краще готи, ніж війна? Що можна вдіяти...

Старе-престаре Нове місто — Неаполь — ніколи не було ще взяте штурмом.

За легендою, самі боги вказали людям на пояс скель біля затоки, де й було поставлене місто Нове; старе, перше, було закладене трохи далі від моря.

Мури стародавнього вже Неаполя лягли на скелі, не доступні для підкопу. Вапно, що скріпило кладку, від часу стало міцнішим за камінь. Кілька готських вождів послали неаполітанський гарнізон, а більшість подалася на північ. Новий рекс Феодат, як переказували, хотів схилити Юстиніана до миру обіцянками і поступками.

Чекання гірше смерті. Надходили вісті із Західної Африки. Разом з вандалами і після того загинула більша частина населення. Юстиніанові логофети так заповзято стягували податки, що, як недавно розповідав Стефану купець, який прибув з Карфагена, можна скакати конем від Карфагена на схід сонця вісім днів, не зустрічаючи нічого, крім руїн, сухих цистерн, полів, занесених піском, та вирубаних садів.

Моряки, що побували в Неаполі незадовго до облоги, розповідали про іншу візантійську армію, яка намірялася на венетську низовину, голубе гирло Адріатики. Там — грабіж. Міста й поселення знищуються вщент. Як завжди, війна живила війну, про що італійці встигли забути. В північній армії багато варварів. Командуючий нею зветься Мундом. Для римлян це не ім'я — прізвище. У Велізарія теж багато варварів.

Тим часом у Неаполі — тривожна ознака! — падали ціни на товари і зростали на зерно, сушені фрукти, на харчі, що легко зберігалися. Кораблевласники квапилися, продаючи все. Та от якось Стефан раптом помітив, що порт уже порожній. Це було страшно. Всі кораблі зникли, наче перелітні птахи. Хто на захід — у Сардинію, в Корсику. Інші на північ — в гирла Арно і Тібру. Багато хто, Стефан знав, поплив у Сіцилію, де був Велізарій, у Візантію, а також до берегів Далмації. Як вороння, ці будуть жити війною.

Пустельне плесо порту з брудним вітрилом рибальського човна. Перша гримаса Війни...

Незабаром після того як останні кораблі покинули порт, у місто повернувся далекий роз'їзд готів. Потяглися приміські жителі з тих, хто раніше чванився римським походженням. Вони згадали, що солдати не питають імен. Потім під стінами Неаполя з'явилася армія Велізарія.

Стефану згадалися кінні із знаком виклику на переговори — білим знаменом і парюю схрещених списів. Здавалося, чого б іще! Великий Рим воскресав! Але старому деку-ріону хотілося піти в нікуди, порвавши давні зв'язки. "Боже, приборкай мою думку, — молився Стефан, — бо не воля тобі потрібна, а смиренність християнина". Та як, забувши минуше, знайти вічне? Тоді, вперше, як і сьогодні, готи не дозволили

відкрити ворота. Стефана опустили на мотузці, перекинутій через підойму катапульти.

Перед Велізарієм Стефан говорив, не дивлячись на папірус із заготованою промовою.

— Великий полководче, ми сповнені відданості Юстині-ану і прагнемо скинення беззаконної влади варварів. Але чому ти пішов війною на нас, які не допустилися злочину проти імперії? — запитував Стефан, бо краще звинувачувати, ніж чекати докорів.— Гарнізон варварів сильний, їхні сім'ї залишені в руках одноплемінців, тому їм неможливо зрадити своєму рексу. Отже, великий, чи не на шкоду собі ти прийшов під наші стіни?

"Боже, що це?" — думав Стефан, відчуваючи, як його слова відскакують від Велізарієвої душі, наче пісок від муру. Декуріон вів далі, уже читаючи з папіруса:

— Іди прямо на Рим, великий. Там тебе чекають. Ти ввійдеш у Рим тріумфатором, і тоді Неаполь сам упаде в твої руки. Навіщо тобі наше місто, якщо ти не в Римі? Затримавшись тут, ти втратиш частину солдатів, згаєш час. А готи в Римі зміцнюються...

На папірусі залишилося багато вагомих доведень, та Велізарій підняв велику руку. Рожева долоня, жовті нігті, зафарбовані хною по-персидськи. Зараз Стефанові слова розлетяться, як пух під ударом лозини.

Стефан дивився на ритора Прокопія. Прокопій невтомно писав і писав. "Що йому!" — із заздрістю подумав Стефан.

Велізарій робив різкі жести, але голос його звучав м'яко:

— Не твоя справа, Стефане, вказувати воїнам базилевса Найвеличнішого. Ви, мешканці Неаполя, від народження римляни, а всупереч народженню — піддані варварів. Коли б те залежало від мене, і ваше місто... Та я скоряюся милосерддю Найвеличнішого, Всемилотивного. Даю час на роздуми. Прийміть римське військо. Воно прийшло визволити італійців, возз'єднуючи їх у лоні єдиної кафолійської імперії Христа, бога нашого.

Полководець майже торкнувся Стефанового обличчя пальцем з гострим нігтем:

— Не вибирайте для себе жахливого. Подвійно встигає той, хто воює для звільнення батьківщини від варварів. Славний він перемогою і досягнутою свободою. А ви ж, вступаючи у війну, хочете посилити свій гніт, ви хочете допомогти варварам.

Запрошені до намету воєначальники брязкали зброєю. Хтось невимушено заглянув у Стефанове обличчя, щоб подивитися, наскільки налякали погрози цього неаполітанця.

Велізарій завершив:

— Передай мої слова. І готам скажи, я даю вибір: або прийму на службу повелителя світу, або неущкоджених відпущу. Та якщо вони, як і неаполітанці, піднімуть зброю, з допомоги Христа Пантократора обіцяю смерть багатьом і рабство всім.

Після того шатро спорожніло. У присутності одного Прокопія Велізарій обіцяв Стефанові звання префекта, обіцяв йому маєтність. В нагороду за швидку здачу міста...

А Прокопій жестом хазяїна взяв з рук Стефана папірус з промовою, з якої було

проголошено лише початок:

— Вона мені потрібна більше, ніж тобі, люб'язний префекте...

Так завершилася перша зустріч.

Нудьга, нудьга... Стефан згадав біблійну погрозу: "І прокляне тебе бог твій, і коли настане ранок, ти скажеш: "О, якби був уже вечір!" А коли настане вечір, ти благодатимеш, щоб настав ранок..." Якби розпочалося життя заново, то Стефан дав би перевагу відлюдництву в пустелі перед життєвими спокусами. Чому він не став ченцем? Страшно жити, страшно. Сім'я, громада, маєток, гроші. І всюди страждання слабого серця, все вабить до себе, всього шкода. Кожен у цьому нещасному світі висить на волосинці над прірвою.

Даремно Велізарій купував Стефанову совість. Декуріон вірив у приреченість готської влади. Зрілий красень показав себе поганим політиком. Під пишністю його промовлянь, як тіло куртизанки під легкою тканиною, просвічувалася ганебна думка. Він боявся йти до Риму, маючи в тилу міцну фортецю. Море ненадійне, кораблі легко ламаються. Завойовникові Італії потрібні дороги по твердій землі.

Тоді, після першої зустрічі з Велізарієм, (Стефан широко схиляв місто відкрити ворота перед військом імперії. У цьому не було нічого незвичайного. Ніякої зради. Завжди бувало так, що міста добровільно скорялися сильнішому. Вісімсот готів не могли б захищати мури без допомоги неаполітанців. Тим більш готам важко буде триматися, маючи за спиною ворога-городянина. Готи чекали спільної ухвали.

Перед будинком міського сенату форум здувся народом, як міх — забродженим вином. Того дня переважив вплив двох людей, риторів міської Академії. Нещодавно Юстиніан закрити на Сході останню Академію. Можливо, й правильно, думав Стефан, що вірнопіддані християни не повинні спокушатися роздумами. Базилевс Сходу визнавав тільки школи легістів, щоб мати тлумачів та виконавців законів. Стефан пошкодував грошей, затрачених Неаполем на Академію.

Ритор Асклепідот говорив легко, ніби ведучи бесіду з людиною, рівною собі. Звертаючись до розуму людей, ритор умів зачепити і почуття.

— Велізарій обіцяє нам гори гараздів і, звичайно, присягається чим завгодно... Але майбутнє тоне в хмарі війни. Хто поручиться за остаточне вирішення долі? А якщо готи переможуть, що вони вчинять з нами? Ми впустимо Велізарія не з необхідності, сьогодні наші мури міцні, захисники сміливі. То й справді готи поведуться з нами, як із зрадниками. О нещасний Неаполь!.. О горе!..— Асклепідот затулив обличчя плащем.

Місце оратора зайняв його товариш — Пастор.

— Обміркуємо значення зради!— запропонував другий ритор.— І Велізарій, і великий базилевс дивитимуться на нас як на рабів-перекинчиків. Хто спілкується із зрадником, радий йому в силу необхідності. Та згодом у нього виникає підозра проти зрадника. Той, що переміг з допомоги зрадника, починає боятися такого помічника. Якщо ми нині будемо благородно протистояти небезпеці, готи-пере-можці повернуться до нас із добром. Якщо ж Доля буде матір'ю Велізарія, він буде поблажливий до нас, бо відданість ніхто не карає! Чого ж ви боїтеся, співгромадяни!

Знову заговорив Асклепідот:

— Військо Велізарія складається з пожадливих найманців. Хіба вів би Велізарій переговори, якби в нього була певність узяти місто силою і наситити зажерливість солдатів? Чого він прийшов під мури міста? Чому не шукає зустрічі з готами в полі? Тому що він замислює зміцнити свою силу нашою зрадою. А тепер вислухайте цих людей. Вони скажуть вам, чи є в Неаполі запаси, щоб витримувати найщільнішу облогу!

"Це змова, це справжня змова",— думав Стефан, переконавшись, що велемовні ритори зуміли домовитися із старшинами іудейської общини. І Стефан ще раз пошкодував, що завжди, згоджуючись зі своїми співчленами по міському самоврядуванню, давав гроші на утримання Академії.

Стефану довелося слухати переконливі, добре підготовані промови старшин міської іудейської общини. їм вдалося довести неаполітанцям, що запасів лише на іудейських торгових складах вистачить на цілий рік, що нікому не доведеться голодувати. Навіть фуражу для коней і худоби знайдеться вдосталь у запасливих купців.

Давня звичка неаполітанських громадян вирішувати голосуванням спільні справи ожила з часів правління рекса Феодоріха. Та ніколи така важлива справа не піддавалася загальному обговоренню зібрання, де були домовласники, вільні ремісники, купці, духовенство.

Ніколи ще Неаполь не був узятий силою. Виждати б, відсидітися б у недоступній фортеці. Таке було невисловлене бажання навіть тих, хто, як і Стефан, ненавидів готську владу, владу варварів і еретиків, образливу для римлянина.

Готи ще сильні.

Армія Велізарія слабка кількісно. Велізарій боїться йти на Рим.

Через свою слабкість ромейській армії дуже потрібен Неаполь.

Ці думки і висновки з них замкнули коло. Ще раз ними зіграли, як вправні жонглери грають кулями, Асклепідот і Пастор. І на хисткі шальки ваги лягла урочиста клятва старшини іудейської общини Іссахара:

— Іменем бога, яке потаємно вимовляє первосвященик! І хай буде свідком Ісус Назарейнин! Ми обіцяємо, засвідчуємо, стверджуємо! Ми будемо продавати кожному за попередніми цінами. Ми будемо продавати неімущому під позиковий лист. Хто підвищить ціну хоча б на мідний обол, хто відмовить неімущому, буде вигнаний нами, відданий на ваш суд як зрадник.

Згадуючи все, що відбувалося на форумі, і своє сьогоднішнє побачення з Велізарієм, невдаха посол був пригнічений картиною згубних днів. У своїй совісті він відчував клубок суперечностей, сумнівів, страху. Четверте побачення. Велізарій залякував Стефана картинами міст, узятих штурмом. Воїни перебиті, жінки збезчещені, місто розруйноване, живі продані в рабство. Велізарій так чинив у війнах з персами.

Велізарій грізно жартував:

— Ти, люб'язний Стефане, бажав мені допомогти. Тобі я дам відпустку. Але за твоїх

рідних не поручуся...

Сидіння на спущеній декуріону з муру мотузці було схоже на шибеничний зашморг.
"А все ж Велізарій не може взяти місто штурмом..." — думав Стефан.

3

Провівши неаполітанського посла до межі дії балліст і катапульт, солдати поволі розходилися. Квапитися нікуди. Продовольство роздавали з першим світлом дня. Тоді ж відбувалася зміна караулів. На фуражування майже не ходили.

Вважалося, що військо перебуває не у ворожій країні. Смішна війна. Велізарій погрожував грабіжникам стратами. Ніби солдат буває грабіжником! Але платня видавалася вчасно, запасів, привезених на кораблях, вистачало. Накази полководця ще виконувалися.

Довгоногий Зенон, наче забувши про першу розмову,

розважав слов'ян розповідями про гори й набіги. Ісаври, як усім відомо, великі воїни — Зенон пишався своїм співвітчизником і тезкою, який сягнув престолу базилевса півтора покоління тому. Найманець похвалявся справдешнім чи вигаданим родинним зв'язком з тезкою базилевсом. Врешті Зенон знову став багатозначним.

— Мені треба трьох товаришів, трьох! — Він показав три пальці для переконливості.— Славна справа буде, славна справа. Здобич, нагорода...

Зенон встиг переконатися, що даремно запідозрив слов'ян в особливій зацікавленості акведуком.

— Ходімо! — Він запрошував Індульфа, Голуба і Фара.

— Куди? — недовірливо спитав Голуб. Чорний ромей, схожий на велетенську комаху, надокучив і не викликав довіри.— Бери своїх і йди на славу справу. Чого нас тягнеш! — Голуб зробив заперечний жест.

Зенон спалахнув від гніву. Слов'янин мимоволі влучив у слабке місце. Свої не зуміли б так легко залізти на акведук. Та найосновніше — свій міг перехопити думку і випередити. Зенон вибрав новачків, не обізнаних з інтригою, яка заплітала життя війська імперії, неначе колючі ліани. Так само легко, як і вранці, він придушив спалах. Не можна давати слов'янам часу на роздуми і не можна з ними сваритися.

Зенон схилився до Індульфа:

— Твій друг не розуміє! Я знаю, де дорога в місто...— Зенон гаряче шепотів: — Потрібні помічники. Небезпеки немає. Погоджуйся, ми здійснимо неможливе... Ходімо ж, ходімо! Чи ти боїшся?

Ісавр вибирав слова навмання, як тягнуть жеребки з мішка. Випадково він знайшов потрібне.

— Я піду,— сказав Індульф. Голуб не заперечував, визнаючи першинство Індульфа.

Сонце ще освітлювало західні схили Везувія, темні від зелені, зі світлими плямами скель. Схили гір, що звужувалися доверху, мали б завершитися, як шолом, гостряком. Але верхівка тривожила рваною раною. Там безодня, з'єднана з підземною пожежею. Погане місце, печера чи дияволів, чи то злих духів, яких бояться ромей. На небі білий місяць, вузький, як листок очерету, чіплявся за хмарину.

Ремінна драбина висіла там, де Індульф і його товариші безпечно покинули її вдень.

Слов'яни звикли до акведуків. Саму Візантію акведук ділив на дві нерівні частини. На шляху до Італії слов'яни з палуб кораблів не раз бачили арки, схожі на ланцюги воріт, відкритих з одної пустоти в іншу. Опори, склепіння і кам'яна кишка зверху — навіть здалеку все здавалося незносно важким. У ромеїв погано з водою, вони дістають її здалеку.

Індульф спробував, чи добре тримається драбина. Зено-на розбирала нетерплячка. Виступи грубо колотого каміння допомагали підніматися. По верху даху, складеного з дрібної цегли з широкими швами розчину, тяглася ніби вузька стежка. Зенон опустився на коліна й руки. Треба було звикнути до порожнечі, яка притягувала з обох боків. Нові друзі повзли у бік від Неаполя, до табору. Скоро всім надокучила обережність, і Зенон перший безпечно став на ноги. Сутінки гускли. Балансуючи руками, солдати майже бігли. Ось і пролом. Вони присіли.

З протилежного боку пролому з шумом падав підведений з гір потік води. Внизу утворився пінний вир, вночі білий, як сніговий намет. Кажани, які встигли влаштуватися в осушеній трубі, черкали в повітрі, ледве не зачіпаючи людей. Повиснувши на руках, Індульф перший скочив на вузький карниз, на який перетворилася розруйнована підлога водяної галереї.

Всередині чудова споруда була така висока, що навіть Зенону не довелося згинатись. Дно чорного жерла було покрите шкарлупкою тонкого мулу, змішаного з найдрібнішим піском. Знялася пилюка. Пробираючись уперед, солдати впиралися руками в стіни. Згори у вузькі щілини іноді прозирали зірочки, безсилі освітити морок.

Призвичаївшись, солдати заговорили голосніше, порожнє черево гігантської труби відлунювало різко і гулко. Боячись звернути на себе увагу, вони знову перейшли на шепіт. Часом за обличчя зачіпало щось дивне — зі склепіння спускалися корінці. Дотик мимоволі викликав страх.

Де вони зараз? Солдати домовилися рахувати кроки, та від незвички збилися. Рахунки Зенона і Голуба розійшлися на півтораєста кроків. Як же дізнатися, коли печера ввійде в місто чи хоча б перетне стіну? Вони збуджено шепталися. Голуб сердито прокляв щурячу війну, затіяну Зеноном. І чому це знаменитий воїн не подумав про все заздалегідь, якщо він зробив велике відкриття! Розгубившись, Зенон виправдовувався з несподіваною м'якістю.

Ісавр, вважаючи себе природженим воїном, умів володіти зброєю, та й годі. Його руки знали безділля, він нічого не вмів робити. Ромеї воювали особливим чином. Слов'яни встигли помітити, як багато безладу і випадкового було в тому, що спочатку вражало своєю стрункістю. Поки Зенон збирався з думками, слов'яни поділилися своїми. Чи варто йти далі? Чому самі ромеї не здогадалися одразу обстежити акведук, можливо, через нього не проникнеш у місто? Чи лазив раніше Зенон всередину акведуків? Ісавр зізнався в своїй недосвідченості. Але ж вода десь виходила з труби, можна впасти в цистерну, опинитися в пастці.

По зірках було видно, що йде уже друга чверть ночі. По суті, ще нічого не було

зроблено. Індульф запропонував зв'язати два аркани і спуститися вниз. Скориставшись темнотою, всі четверо добралися під акведуком до фортечного муру і відміряли відстань від центру одної опори до другої. Тепер, забравшись у трубу, розвідники йшли не наосліп. Коли, за їхніми розрахунками, вони повинні були наблизитися до муру, Зенон боляче вдарився головою і присів, проклинаючи диявольську темряву.

Проте стеля галереї не знизилася — підвищилася підлога. На ній наросла товща піску, далеко щільніша, ніж на початку. Через кілька кроків довелося зігнутися зовсім. Підлога круто піднялася, і Індульф, який ішов попереду, наткнувся на стіну! Він ледь чутно свиснув, втягуючи повітря. Скеля? Пальці не знаходили швів кладки. Індульф ліг, обмацуючи перешкоду. Трубу перетинала перемичка, прорізана від стіни до стіни довгою щілиною. Поріг щілини, зупиняючи воду, утворив перед собою цілу міліну. Без одягу Індульф зміг би просковзнути, в латах і зі зброєю перешкода була нездоланною для найхудішого.

Рука просунулася до плеча, відчувала порожнечу. Та перешкода стояла, як надійний караул на сторожі акведука.

Велика здобич і добра нагорода... Якби не скеля! Зенон зібрався було рушити назад, не прощаючись, та затримався, подумавши, що йому самому буде важко спускатися.

Голуб, оберігаючи лезо, ударив по скелі обухом ножа. Відколовся шматочок завбільшки з палець. Тоді ж скелю можна пробити, якщо мати належне знаряддя. Зенон збадьорився. Звідкись згори долинав звук людського голосу. Напевне, на башті фортеці...

Під акведуком розвідники опинились, коли вже світало. Зенон вирішив позбутися помічників — тепер це були суперники.

— Розійдемося,— запропонував ісавр.— До казанів. Потім знову зустрінемося.

— Де? — спитав Голуб.

— Де хочеш.

— Ні,— вирішив Індульф.— У нас кують залізо, поки воно гаряче.

Зенон скорився без протесту, хоча виходило не так, як йому хотілося. Цей ісавр був справжнім ромеем. Життя здавалося йому хаотичним збігом випадковостей, з яких так і поривало вихопити для себе дещо намацане рукою. Не як рибалка, який обдуманно готує снасті і вибирає місце лову, не як мисливець, а як нетерплячий хлопчисько — Зенон простягав руку навздогад: поталанило, не поталанило...

Четвірка подалася до Велізарія.

Велізарієве шатро було оточене наметами іпаспистів, і солдатам не вдалося пройти до полководця. Зенон домігся, щоб викликали одного з наближених Велізарія, Павкаріса, теж ісавра. Говорячи своєю мовою, Зенон легше міг порозумітися. їхня розмова була швидка, наче поєдинок вершників.

— Я знаю, як узяти Неаполь,— заявив Зе^нон.

— Скажи! — звелів Павкаріс.

— Скажу Велізарію,— відповів Зенон.

— Мені скажи, і тут же! — ударив Павкаріс.

— Тут же, але тільки Велізарію,— відповів Зенон. Відчувши гідного супротивника, Павкаріс запропонував

сторгуватися:

— Ти скажеш мені, і я поведу тебе до Велізарія.

— Ні! —вперто стояв на своєму Зенон.

— Так! — наполягав Павкаріс.

Зенон плюнув на землю, прокляв Павкаріса і вдав, що хоче піти. Побоюючись неприємностей, Павкаріс здався.

Та все ж довелося чекати. Велізарій був зайнятий. До його шатра нікого не підпускали. Щоб уникнути підслуховування, самі вартові стояли не біля шатра, а по краях чисто виметеного майданч'ика.

Усівшись на землі, слов'яни задрімали під буркотіння Зенона, який вважав, що таємними справами полководець міг би зайнятися і вночі.

Цього ранку листи були доставлені одразу з Візантії, із Сіракуз та з Тергесте, портового міста, розташованого у верхньому куті Адріатичного моря.

Пергаменти із Священного Палатія були написані Нар-зесом.

— Він усе більше лізе в чоловічі справи, триклятий

19 в і ванов

577

євнух! — грубо сказала Антоніна. Не було потреби підігрівати неприязнь Велізарія до Нарзеса. Дружина полководця і не мала такого на меті. Вона говорила те, що думала.

Вони сиділи втрьох — чоловік, жінка і ритор Прокопій, свій чоловік, якого Велізарій і Антоніна давно вже ні в чому не соромилися. Понад десять років тому Юстиніан призначив радником Велізарія вченого ритора Прокопія. Потрібний чоловік для таємного листування, в якого до того ж можна отримати необхідне посилення на закон, на приклад в історії. Супроводжуючи Велізарія повсюдно, Прокопій описав війну з персами, з вандалами, тішачи гонор Велізарія й Антоніни. Він ставав відомим як історик. Його улашківляли, йому довіряли.

Антоніна теж була з Велізарієм у походах. Церковники вказували на Велізарія як на істинного християнина-сім'янина. Прокопій знав, що Антоніна була волею й розумом свого чоловіка, коли не спускала з нього ока.

Ця жінка не дарма була подругою базилиси Феодори. Їх споріднювали холодний розум та вміння володіти інстинктами чоловіка. З педантизмом ученого Прокопій відзначив не більше чотирьох чи п'яти порушень Велізарієм подружньої вірності. Короткі насильства, які здійснював переможець у захопленому місті. Прокопій був певен, що колишня куртизанка не надавала значення таким дрібним випадкам у побуті чоловіка. Але будь-чия спроба вплинути на рішення Велізарія могла викликати гнів його дружини. Прокопій надто багато знав, щоб не розуміти небезпечності свого становища. Він умів підтакувати, не дуже принижуючись.

— Нарзес...— зневажливо сказав Велізарій.— Каплун, що корчить із себе Кая Цезаря чи Костянтина.

Євнух-вірменин не мав досвіду орудування військами, проте всі знали, що Юстиніан слухався порад скарбія у справах війни. Нарзес сміливо висловлювався, міг накреслити на малюнку перешиковування армій, відтворити план укріплень. Хранитель Священної Скарбниці вмів не лише лічити гроші навіть у чужих кишенях — він володів багатогранними знаннями. Божественний базилевс помічав таких людей.

А Велізарій не пішов далі вміння підписати своє ім'я і прочитати текст по-еллінськи, якщо слова були написані великими буквами.

Нарзес писав скорописом.

— "Божественному здається повільним просування твоїх військ. Справді, чи не помиляєшся ти, даючи ворогу час укріплюватися? Найвеличніший вважає доречним якнайшвидше твоє просування до Рима. Та що кажу я! Не просування — вигнання варварів з міста, другого в імперії! Та чому тільки вигнання? Знищення нечестивці в-аріан — ось про що хоче почути Найєдиніший..."

Прокопій читав з певною урочистістю, непомітно для себе наслідуючи манеру базилевса промовляти слова. Немає сумніву, Нарзес писав під диктовку. Кучеряве багатослів'я Юстиніана було знайоме. Хто стикався з Палатієм, то знав, як не любив Юстиніан чимось зв'язувати себе.. Часто він волів наказати комусь, розпорядитися.

— "Можу сповістити тобі про події в Далмації,— читав далі Прокопій.— Мунд не виправдав Найвищого довір'я, вчинив найганебніше. Під Салоною його молодий син Маврикій, командує малим загоном, зустрівся з готами. Вступивши в бій з легковажністю молодості, Маврикій був убитий разом зі своїми. А Мунд замість того, щоб готувати війну для користі Благословенного, впав у, нерозумний гнів батька і безладно рушив на готів. Військо мало успіх, але сам Мунд, захоплений нечестивим почуттям помсти, сам особисто переслідував готів і був убитий. Разом з ним загинуло і багато наших інших начальствующих, підбурених таким безглуздим прикладом і так погано керованих. Залишившись без управління, наше військо відійшло в розгاردіші. Равенна стала для нас недоступною. Такою невдячністю відповів Мунд на всі милості до нього Незрівнянного..."

— А! — вигукнув Велізарій.— Пречудова звістка! З неї Нарзесу слід би було розпочинати, клянуся святою трійцею!

— Нарзесу? — перепитала Антоні на, поблажливо посміхаючись.— Ти слухав слова базилевса. Подумай про їхнє справжнє значення..*.

Антоні на не звикла щадити себелюбного чоловіка. Завдяки масці свіжості, створеній мистецтвом масажу і секретних утирань, вона здавалася молодшою сестрою Велізарія і старшою свого двадцятирічного сина Фотія, народженого до зустрічі з полководцем.

Але новина справді була радісною. Мунд у званні Головнокомандувача Заходу рухався на Північну Італію з більшими силами, ніж ті, які підпорядковувалися Велізарію. Уява Антоні ні й Велізарія малювала перемоги Мун-да, захоплення Равенни,

взяття Мілана. Сили готів стояли

19*

579

на півночі. Здавалося, там, а не в Римі повинна вирішуватися доля італійської війни.

Туди послали Мунда, а не Велізарія, переможця вандалів. Юстиніан не забув Велізарію його вагання в дні бунту, не забув викриків охлосу під час триумфу полководця після перемоги над вандалами.

А нині Мунда немає, його військо розпорошене. Ніхто не загрожує покінчити італійську війну швидким походом. Доля за Велізарія, його зоря затьмарила Мундову зорю.

Та Антоніна і Прокопій зрозуміли, що базилевс, звинувачуючи Мунда, суворо попереджав самого Велізарія. Його невдача вважатиметься майже зрадою.

Прокопій дочитав кінець листа: поради, вияв дружби Нарзеса, побажання успіхів, згадка про благовоління базилевса, про урочисті богослужіння за армію, за знищення варварів-схизматиків. Нарешті Нарзес віддав свого друга і благочестиве військо опіці Христа Пантократора та всіх небесних сил.

Зробивши помітку про день прочитання листа, Прокопій старанно вклав пергамент між двома дошками. Велізарій показав кулак у бік Неаполя.

— Я розчавлю їх! Я перетворю їх на порошок! Утоплю в гноївці!

Він нарешті втямив, що йому дали по пиці. Та що ж робити? Велізарій послав військо на безнадійний штурм міських мурів тільки для того, щоб виправдатися перед Юстиніаном. Він розумів солдатів, які не захотіли лізти на мури вдруге. Але піти не можна, залишивши сильну фортецю. Тим паче після невдачі. Погана прикмета, дух війська падає, ворог осмілів. "Хто винен? — лютував Велізарій.— Чому мені дали мало війська? П'ятнадцять тисяч! Я навіть не можу залишити заставу під Неаполем!"

Знаючи, хто винен, Велізарій не смів називати Юстиніана навіть перед своїми людьми — дружиною і вірним супутником.

— Що я, Ісус Навін, чи що, щоб зупинити сонце! — скаржився полководець.

Папа Сільверій і сенат кілька разів прислали до Велізарія таємних послів із запрошенням прибути в Рим. Місто апостола Петра чекало визволителя. Отже, готи більше не зв'язані на півночі... Тепер, охоловши від першого захвату, Велізарій був готовий мало не пожаліти за неуспіх Мунда. Ех, триклятий Неаполь! Чого доброго, готи прийдуть на виручку містові.

Відкинувши важке полотнище, що було замість дверей, Велізарій вийшов.

З тактом добре вихованої людини Прокопій спробував розважити Антоніну. "Чого треба такій жінці? — думав учений.— Плітки, але розумної..." /

— Я нагадую, благородна повелителько,— почав Прокопій,— що в списках передбачень Кумської Сівілли, які я знайшов у Тарсі, значилося між всячиною іншою, що після підкорення Африки всесвіт загине з потомством. Безглуздя, здавалось би. До того ж всесвіт не має потомства. Виявляється, треба читати з великої букви — Мунд 1. Дійсно, нині вандальська Африка завойована імперією, і, наскільки мені відомо, в

Мунда був єдиний син Маврикій.

Антоніна розсміялася. Так, звичайно, Сівілла мала на увазі тільки законних дітей, виродків їй не злічити. А які все-таки останні вістки з Рима?

— Рекс Феодат при всій відданості Платону-філософу довів себе до цілковитого розладу пристрастю/до ворожби.

— Але що він робить для війни?

— Нічого. І ось чому. Він знайшов знаменитого віщуна-іудея. Вони разом відібрали три десятки однаковісіньких поросят, нарекли десятки італійцями, готами, військом базилевса і зачинили в однакових хлівах. У визначений день рекс і пророк розчинили двері: з готського десятка вижило тільки двоє, з нашого війська — подошло тільки одне...

— А італійці?—спитала, зацікавившись, Антоніна.

— Вижила тільки половина, але живі вилисіли, щетина вилізла геть.

— Для нас пречудове провіщення! — вигукнула Антоніна.— Готи будуть перебиті, як вандали. Італійська щетинка дістанеться нам. Слід нагородити іудея.

— Так, за словами вивідача, Феодат зрозумів пророцтво. Проти долі він безсилий. Тому мріє про втечу в Священний Палатій. Нас він побоюється. І все ж він зігнав свій страх на пророкові. Винагороджувати нікого.

— В останньому Феодат правий,— зауважила Антоніна.— Небезпечні люди, які вміють заглядати в майбутнє. Всім відомо, що власне майбутнє для них закрите. Тому віщуни заслуговують на зневагу, як люди, що допомагають усім, окрім себе.

Згоджуючись, Прокопій чемно схилив голову. Антоніна

Мунд — світ, Всесвіт (латин.).

гралася віялом із сіро-білого страусинового пір'я. Оправлене золотом, скріплене пластинками із слонової кості, майже прозоре, з багатоколірними камінцями на ручці, це віяло колись належало Амалафриді, доньці Феодоріха і дружині рекса вандалів Тразимунда. Амалафрида, як і її сестра Амалазунта, загинула наглою смертю. Велізарій захопив спадщину Амалафриди в Карфагені. "Спадщина Амала-зунти чекає своєї черги",— думав Прокопій.

Частина шатра, яку займала Антоніна, була повна згадок про походи. Ліжко з особливого дерева, яке не мало назви в еллінській мові, з багряними і чорними волокнами, перевитими, як гніт, з ложею із пружної шкіри, вичиненої якимось надзвичайним способом. Сінники легкі, роздуті, наче повітрям. Покривала із старовинної тканини з витканими орлами, лелеками та червоними фламінго. Все це пливло з Карфагена у Візантію, потім в Італію. Скрині, пооббивані горбкуватою шкірою крокодилів, і сумки з плямистої зміїної шкіри — здобич Сходу. Столики восьмикутної форми, крісла з різьбою, що повторювала символ шестикутної зірки... І посуд, який служив колись культу богів, а нині вживаний розпусною жінкою для зберігання ароматів, порошоків, жирних утирань...

Тканини, розписані зображеннями фантастичних тварин і небувалих квітів... Прокопій думав про незмінність буття. Такими ж були намети куртизанок, яких тягали

з собою якийсь Лукулл, Красс чи поважний Фабій, шанований Сціпіон і навіть високоморальний Павло Емілій 1 Прокопій не вірив у прославлені доброчесності. Він знав, як пишеться історія. Якщо вже такі кафолійські полководці!..

Ніхто не змінюється. Час тече рікою серед людського буття, нерухомого, як каміння. Християнський солдат так само гвалтує і грабує, як його далекий попередник. Війни, хоч які б пишні слова дзвеніли, завжди замислювались для грабунку. Чи варто було пролити стільки крові, набрехати вище гір про совість, спільне благо, душу, бога, вічне блаженство, щоб поміняти легіонного орла на знак хреста!

Єдиною втіхою для мислячої людини, знову запевняв себе Прокопій, виступає віра в Фатум, як у неосяжний закон, що визначає долю людей. Доля — це рівновага, людина — піщинка на її терезах.

— Візьмемося до справи,— сказала Антоніна,— і заго

1 Емілій П.— римський консул, полководець II століття до н. е. Для стародавніх письменників сім'я Еміліїв— зразок доброчесності

туємо відповідь Нарзесу. Я гадаю, ми почнемо...— вона замислилася.

Прокопій нахилив вухо до володарки. Антоніна розумна, знає Палатій, їй довіряє Феодора. Прокопій звик працювати з Антоніною. З нею легше, вона мудріша від Велізарія. Великий полководець підпише заготовлене, так він привчений.

— Ох, не забудемо! — перервала свої роздуми Антоніна.— В моєму,— вона підкреслила голосом значення цього слова,— в моєму листі для Найвищої Наймудрішої висловити думку: пророцтво Сівілли і близьке падіння аріанства. Адже Мунд був аріанствующий. Йому не було дано визволити Італію. Перст божий! Божественна любить спостерігати за таїнними рухами волі божої. І про ворожбу Феодата... Ти, як завжди, знайдеш потрібні слова...

Землю застиляли лев'ячі шкури. Босі Антоні нині ноги спиралися на величезну голову лева рідкісної масті, майже чорної. В порожніх очних ямах вставлені червоні камені, такі ж кольором, як фарбовані нігті жіночих ніг.

Який образ! У Прокопії заговорив художник. Антоні ни-на нога свіжа, як нога молодої жінки. Дружина полководця і Феодора відлиті з одного металу, не просто розумні, бездушні, брехливі і вродливі. Вони — глибокий символ! Просилося і висковзувало велике узагальнення. Церква, імперія, народи... Прокопій ще знайде пояснення. Воно необхідне. В іншому разі, яким би не був утішливим Фатум, не можна нічого побачити, нічого відчутти, крім безглузлого тупоту народів по колу... По колу, по колу, сліпо, без мети, неначе дивовижна тварина, що прикута до жорен завбільшки як Земля і перемелює власні кістки. І ці великі ніби люди... Брудна піна на темних хвилях.

Прокопіїві очі мимохіть зупинилися на аркуші недавно доставленого папірусу — літери склалися в слова, наповнені суті,

— Ще одна звістка! — вигукнув Прокопій.— Рекс Феодат справді втік, щоб відпливти до Візантії. Його наздогнали. Один з готів повалив останнього Амала ' на землю і зарізав. Він розпоров його тіло способом, установленим варварським звичаєм для принесення кривавої жертви!

— Отже, між готами розбрат, отже, вони ще більше

4 Амали — правлячий рід в остготів. З цього роду походив рекс Феодоріх, завойовник Італії, прозваний Великим.

ослаблені,— враз зробила висновок Антоніна. І вона повторила слова свого чоловіка: — Триклятий Неаполь!

"Справді, треба квапитися в Рим",— подумав Прокопій.

...Голоси, що залунали за нетривкою перегородкою сукна, завадили обмірковувати сповіщення. Обидвоє прислухалися.

4

Індульф перший помітив Велізарія. Полководець був у хітоні з червоного сукна, підперезаному тонким шнуром. Незважаючи на холодну пору, його руки були голі по лікті, а ноги — вище колін. Він нагадував борця товстими м'язами під рівною шкірою, старанно очищеною від волосся. Не вистачало тільки олії, якою атлети натиралися перед змаганням.

Для Велізарія не минули марно роки командування багатоплемінними військами імперії. Тими самими, які хтось назвав збориськом багатомовних розбійників, ромейських мімів і фіглярів, фокусників і пройдисвітів. Велізарій умів лаятися і наказувати на тридцяти говірках. Та ісаврською мовою він володів лише настільки, щоб розважитися високим мистецтвом взаємних образ, яке виявляли Павкаріс і Зенон. А причини сварки вловити не міг.

Індульф спостерігав за Велізарієм з цікавістю, і не більше. І під час плавання, і в Сіцилії, і в поході Індульфу не довелося близько бачити полководця. Велізарій запам'ятався в день розправи на іподромі, з утомленим обличчям, з порожніми очима.

Півтора року служби в Палатії і подорож в Італію. Ще не знайшовся ключ до дверей нового світу. Незвичайне зустрічалося на кожному кроці. Про яку незвичайність говорив Індульф Ратибору на дніпровському острові? Тоді йому мріялося інше. Із самого початку своєї служби імперії він спробував на вчинки, значення яких не усвідомлював. Індульф не скорився волі базилиси. А що йому вродлива і зла жінка, яка поставила вимогу виконати службу ката! Так само просто Індульф дивився на велике Велізарієве лице, на м'язисті руки із золотими бранзолетами. Дужий чоловік, хоча й обважнілий.

Ісаври, захоплені змаганням у лайках, не помітили полководця. На батьківщині Індульфа люди не дозволяли собі кричати в присутності старших. Ромеї дикі... Сказати їм? Ні...

Враз утративши цікавість, Велізарій повернувся до Неаполя. Губи в нього стислися, широкі брови зігнулися. Підвиті кінці довгого волосся закривали вуха й шию. На чолі волосся було рівно підстрижене на палець над бровами, і обличчя здавалося квадратним. Під круглим підборіддям уже намітилося друге, але нерихле. Старість ще ховалася, наче кішка, яка терпеливо чекає здобичі.

При перших словах Павкаріса Велізарій легко вдарив його по губах, наказавши мовчати. В шатрі полководець не приховав свого збудження.

— Ти був там? Сам? Ні? Тоді ні слова! — звелів Велізарій Павкарісу, який спробував випередити свого співвітчизника.

— А ви? Ви троє лазили туди? — звернувся Велізарій до слов'янських солдатів. Вислухавши відповіді, він розстібну в на своїй руці браслет, другий; не дивлячись, відкинув кришку скриньки, оббитої залізними шпугами.

Браслети дісталися Зенону, який тут же начепив їх, по пригорщі статерів отримав кожен слов'янин. Не був забутий і Павкаріс.

З надзвичайною жадібністю хапаючи здобич, Велізарій не скупився, ділячи її. Через його руки пройшли сотні тисяч фунтів золота. Сьогодні що йому цей жалюгідний метал! Вперше він міг полегшено зітхнути. Він безнадійно засів під Неаполем — тепер йому підказували спосіб.

"Отож добро не приходить само,— думав Велізарій.— Після добрих вістей про загибель Мунда мені пропонують Неаполь!"

Усі полководці знали, що треба зруйнувати водогони обложених міст, і ніхто не чув про напад через темні труби акведуків. При облозі слід було підкопуватися під мури. Мури Неаполя опиралися на скелі, об які ламалося залізо, і були надто високі, щоб сподіватися на успіх, присунувши до них гелеполі '. До того ж у Велізарія не було майстрів для облогових машин, та ще для таких складних, як пересувні штурмові башти.

Згодом утвердилася звичка перебільшувати геній відомих полководців. Приклад тому — репутація Велізарія. Насправді слід дивуватися їхній обмеженості. Перемоги досягалися більшою стійкістю і більшою жадібністю до здобичі одного із супротивних військ.

Гелеполі — башти на колесах.

"Треба розширити прохід, роздовбати цю благословенну щілину,— далі розмірковував Велізарій.— Але таємниця".

— Нікому ані слова,— наказав він.— Усі п'ятеро повинні залишитися тут!

Полководець вийшов, і тут же в стіні з важкої тканини розсунулися складки.

Усмішка Антоніни... Жінка, здавалося, усміхалася і солдатам, і відкритій скриньці із золотом, і Велізарієвим латам, які були розіп'яті на дерев'яній опорі.

Індульфові й Антоні нині очі зустрілися. Слов'янський солдат відзначив, що дружина в полководця вродлива. Від неї приємно пахло жасмином, трояндою і ще чимсь дивним, але знайомим. А! Це запах базилиси, який запам'ятався йому з чорного підземелля палацу Ормізди. Пам'ять підказала йому й інше — якось і в Палатії Антоніна усміхнулася йому.

Повернувся Велізарій.

— Я звелів покликати Магна, Інокентія, Геродіана, Костянтина і Єйна.

Антоніна відповіла, вказуючи на солдатів:

— А цих я візьму до себе і подбаю про них. Звичайно, вона подбає про збереження таємниці. "Та чи

збереже таємницю сам Велізарій? — подумала Антоніна.— Він занадто збуджений,

він уже в Неаполі".

— Остерігайся невміння тримати язика за зубами начальствующих, особливо Фракійця,— сказала вона. Ці слова виступали ще одним кільцем у ланцюгу, який кувала Антоніна: вона ненавиділа Костянтина, прозваного Фракійцем за місцем народження.

Як і багато хто, Костянтин Фракієць вважав недопустимим для інших те, що залюбки дозволяв собі,— розбещеність. Крім того, йому було бридким втручання дружини полководця у військові справи. Костянтин любив поплескати язиком про Антонініні походеньки, хоча його давній товариш по зброї сміявся над спробами викриття. Так само, як багато й багато хто, Велізарій не хотів втрачати ілюзій.

Костянтин Фракієць був відданий йому, але Велізарій, як добрий чоловік, заспокоїв дружину:

— Я тільки віддам загальні розпорядження про підготовку.

Здалеку, з акведука, червоне шатро полководця здавалося квіткою маку. Поблизу воно було велике, як будинок.

А всередині здавалося палацом. Саме про Палатій нагадало власне відбиття в довгому дзеркалі, яке промайнуло перед ним у покої з долівкою із лев'ячих шкур. Індульф встиг помітити розкішне ліжко навпроти дзеркала, а Антоніна вже вела солдатів далі. Складки сукна ковзнули по шоломах. Новий покій, і знову розступаються м'які стіни.

Низький стіл. Низькі лави, заплетені ремінням, з великими подушками, могли слугувати і ложами, і сидіннями. Це була трапезна. Солдати удостоїлися честі потрапити сюди, щоб Антоніна могла не спускати ока з них, що несли таємницю Неаполя.

— Як твоє ім'я? — розпитувала вона Індульфа.— А! Індульф! Той самий, хто своїм непослухом розгнівав Божественну? Але чому тебе звуть, як гота чи як вандала? Адже ти мовою, зовнішністю слов'янин. То ти помінявся іменем з чоловіком іншого роду! А як тебе звуть? — звернулася Антоніна до Голуба.— Звідки ти? З Ілмена?

Відчуваючи себе особливо вільним, Індульф поправив:

— Він з Ільменя, Ільмень.

Якась жінка запропонувала Індульфові чашу з теплою водою для миття рук.

— Я тобі скажу потім, чому мені знайоме слово Ільмень, хоча я неправильно його вимовила,— казала Антоніна, легко поклавши руку Індульфові на плече.— Ти знаєш, Ільмень схоже на еллінське іле — натовп, на ілло — кручу, на іллас — сплітання мотузки, на іллюс — твань, болото.

Служниця подала рушник.

— їжте все, наситіться,— запрошувала Антоніна.— їж,— звернулася вона знову лише до Індульфа.— Перед тобою, чоловіком, що носить ім'я друга іншої крові, ще багато справ. Ні, вина багато не пий. Воно спочатку додає сили, а потім забирає її. Пий краще це.

Індульфові сподобався грудний голос жінки. Вона вміла промовляти слова повільно і співучо. Індульф запив смажене м'ясо теплим узваром, який смачно пахнув селерою,

лавром і перцем.

— Тепер трошки почекай,— дружньо, як рівна з рівним, казала Антоніна.— Перепочинь. Треба вміти розтягнути вдоволення. Ти розумієш? Вина! — звеліла вона служниці.— Червоного! А тепер, Індульфе, ковтни і розкажи, де Ільмень.

— О, далеко, далеко,— відповів Індульф.— Там, на півночі,— він показав рукою.— Десятки днів дороги від Візантії. Думаю, більше сотні днів від Босфору. А звідси — не знаю...

Індульф старанно підбирав слова. У жінки були високі груди. Він відчував тепло її стегна — вона сіла поруч, не соромлячись.

— Розкажи мені, який Ільмень.

— Озеро, велике озеро... Як море... В нього впадають сто річок з ручаями. Маса рік і річок. А витікає одна.

— Бачиш, Індульфе, як просто,— казала Антоніна, і очі її сміялися.— Адже озеро це — земне око — ілос. Бог із натовпу рік, як віршовку — іллас, зсукав Ільмень з дном з баговиння — іллюсу. Правда, як просто, правда?

Індульфу здалося, що багато чого іншого могло бути тут так само просто, як співзвуччя імені Ільменя до слів еллінської мови. Гра слів, гра голосу. Сміливість знатної жінки була для Індульфа красивою, вільною. Що йому, що вона дружина полководця? Він бачив білі зуби, лоб, гладенький, як у дитини, тінь темних вій, руки, як у мармурових статуй. Як багато ніби спільного із злобною базили-сою. Та зовсім, зовсім інше.

Антоніна розповідала:

— Ми називаємо оповіді про давнину дзеркалом істини. Ах, хто знає, де казка, де правда! Колись, багато десятиків поколінь змінилося відтоді, і в Ахайї, і в Італії, і в Віфінії жили люди твого племені, морські люди співучих морів. Від них залишилося ім'я — пелаги, чи пеласги. Вимовляють по-різному. І море ж зветься пелагос. Потім прийшли зі сходу елліни дорогою, вказаною Фебом — Сонцем. Може, ми родичі, Індульфе? І що було першим — мул ел-ладських рік чи Ільмень? А знаєш ти, де я все це чула? У Божественної! Вона мудра, вона знає науки. Даремно ти образив її, гарний воїне. Ти розумний. Ти недавно покинув північ, гіперборійські ліси, і вже розумієш еллінську мову. Ох, я стримувала гнів Божественної. Ні, я зухвала. Я смиренно уласкавлювала Августійшу. А чи не просила я за родича, який народився від кохання білошкірої жінки з косами, сплетеними, як іллас, десть за мулистим Ільменем?.. Мул, мул...— Антоніна розтягувала звучання. Було в цьому і в очах жінки щось від таємної домови — обіцянка, поклик.— Ах, усі люди, Індульфе, брати й сестри. Немає нічого неможливого сильному, сміливому, вільному. Не можливе вигадати раби і боягузи, у яких бог забрав половину душі... Індульфе... Я бачила тебе в Палатії...

Здається, вона сказала — "мій Індульфе"?..

Лампади, наповнені горючою нафтою, вдалося повісити на кинджалах, вткнутих у шви кладки акведука.

Стародавні будівники намагалися споруджувати навечно свої акведуки. Ні італійці,

ні інші не звикли ремонтувати споруди, отримані в спадщину. Та й вода заповнювала трубу не більше третини її висоти. Днище було міцне, затягнуте дрібними часточками піску, склеєного намулом.

Якби на башті Неаполя знайшовся уважний захисник, він міг би помітити клинок, що висунувся на добру долоню із спини акведука. Та обложені були такі ж безпечні, як і обложники. Над усіма Доля розпростерла свої ніжні, свої рятівні крила, дозволяючи солодко спати до хвилини, відомої тільки їй.

Трьох слов'ян—Індульфа, Голуба і Фара — та ісавра Зенона, з допомогою яких Велізарій сподівався заволодіти Неаполем, споряджав Костянтин Фракієць. Наперекір ніби слухняно сприйнятій пораді дружини Велізарій зміг покластися тільки на її ненависника. Решта ще менше, ніж Фракієць, здатні були і зберегти таємницю, і знайти придатне для довбання каменю знаряддя. Очевидець, най-освіченіший чоловік у таборі і один з найосвіченіших людей в імперії, Прокопій зумів записати лише, що "...не сокирами і топорами, щоб шумом не дати знати ворогові, а якимсь залізним знаряддям вони безперервно шкребли скелю..."

Ніби скелі загалом тешуть топорами, як дерево. Ні начальники, ні солдати, ні освічені люди в імперії ніколи не працювали, вони навіть не бачили, як це роблять. Вільні люди не почували образи свого тіла і розуму фізичною працею.

Костянтин Фракієць, колишній моряк, додумався зібрати на кораблях кілька десятків доліт і стамесок разом з дерев'яними молотками, якими користуються суднові столяри.

Зенон першим же ударом розбив ліву руку і прокляв скелю. Його покликання воювати, а не довбати, як дятел чи куплений раб.

Ісаврові доручили стежити за освітленням, і він, бурмочучи, обсмоктував пальці, з яких сочилася кров. Робота лягла на плечі трьох слов'ян. Спочатку слов'яни взялися обколювати верх скелі на всю ширину. М'який стук дерев'яних ковбичок не викликав відлуння в кам'яній трубі, зате вістря заліза швидко тупилися об твердий камінь. Стамески сідали від кількох ударів, вістря доліт викришувалися. Довелося обмежитися проходом шириною на людину в панцирі, зі щитом і зброєю. Теж велика робота. Скелю треба пробити до приходу ночі, бо світло лампад стане видно крізь щілини.

Коли сонце почало хилитися до заходу, залишалося чимало роботи. Шар каменю ніби став м'якшим, легше кришився. Кілька ударів, і Голуб підхопив руками великий камінь, відрізаний зверху. Індульф, трохи зігнувши голову, переступив через поріг.

— Усе зроблено,— сказав він.— Тут доведеться стати комусь із начальствующих, щоб попереджати про поріг.

— І щоб ромеї не шарахнулися назад,— посміхнувся Голуб.— Ти перепочив,— звернувся він до Зенона.— Тепер піди туди. Роздивися. А раптом там яма, прірва? Розумієш? Тоді ми даремно старалися. Всі полетять у дірку, і Велізарій забере в тебе браслети.

Індульф, посміюючись, перекладав слова друга.

— Він не наказував ходити туди,— швидко відповів Зенон.— Ми подарували йому

прохід, за це він дав нам золото.

Зенон не помітив, що, тільки стало можливо пролізти в щілину, Фар устиг цим скористатися. Він розвідав трубу на п'ятсот кроків.

— Отож, отож, правильно ти думаєш, мудрий чоловіче,— глумливо погоджувався Голуб.

Він насміхався над усіма ромеями одразу, особливо ж над Велізарієм. Полководець не додумався сказати, щоб перевірили, що діється далі в цій шурачій норі. Адже могла бути там і друга перешкода, друга скеля.

— Та все ж піди,— підштовхував Голуб ісавра.— Ти ж додумався перший, перший і йди. Тобі дадуть ще два браслети.

— Ні,— рішуче зрікся Зенон нового подвигу. Думка про акведук з'явилася в нього випадково, він підігрівав себе мрією про добрячу винагороду. Але тепер, після ходіння, після стуку! Зенон не мав бажання ковтати у темряві залізо готських сарисс. Він почав злитися. З непевного становища ісавра виручив прихід Костянтина й Павкаріса.

Усіх начальствуючих, крім Костянтина, Велізарій відпустив з наказом:

— Наробіть якомога більше драбин. Я зважуюся на один винятковий захід цієї ж ночі і не хочу, щоб Неаполь насторожився. Нехай готують драбини непомітно і закінчать до другої чверті ночі.

Бачачи, як спохмурніли обличчя, Велізарій пообіцяв:

— Не сумнівайтесь. Я придумав новинку. Хоча це зовсім не штурм, але для успіху треба мати багато драбин. І — таємниця, таємниця, таємниця! Я боюся навіть цих стін,— він показав на сукно власного шатра.

Хоча Велізарій був наділений званням і всіма правами головнокомандування, начальники, зобов'язані йому скорятися, призначалися базилевсом, без волі якого їх важко було позбутися.

Базилевс Юстиніан зробив багато великих відкриттів, і всі в одній галузі: як триматися за Владу і як її зміцнювати. Скінчилася захоплююча гра, що тривала в імперії століттями, гра, в якій для полководців і армії кулями були імператорські голови. Тому Велізарій не стільки наказував, як переконував і вмовляв /своїх підлеглих. Небезпечна для Влади єдність війська була мудро зруйнована. Вже нікого не дивував полководець, котрий обіцяв солдатам перед боєм малі втрати і велику здобич. У тяжкі хвилини жердини, обчіпляні коштовностями, замінювали знамена. Солдати, зближаючись з противником, озиралися на блискучі виставки, які полководець показував, мов гравець, від якого вимагають викласти на стіл оголошену ставку. Зовсім не замислюючись, так само природно, як в інші часи інший полководець наказав би, Велізарій намагався поставити своїх підлеглих перед необхідністю діяти і розпочав з недомовки. Не розкриваючи плану, він позбавляв себе свідомих помічників, та зате позбувався довгих суперечок і сумнівів, які могли зірвати справу.

Досі про таємницю знав лише Павкаріс. Відпустивши всіх начальників, Велізарій залишив одного — Костянтина Фракійця, відкрився перед ним, дав доручення. І тут же послав за улюбленим Юстиніановим полководцем Бессом. Велізарій особливо

остерігався цього літнього варвара, з голови якого імперський шолом стер останню волосину.

Бесс носив як власне ім'я маленького кочового племені, яке колись осіло в болотах дуги Дунаю. Воно так пристало до нього, що документи християнської імперії не зберегли імені святого, яке отримав Бесс при хрещенні. Юстиніан неодноразово доручав Бессу окреме командування, і Велізарій не знав, які настанови і які обіцянки отримав від базилевса хитрий варвар перед походом в Італію. Бесс, вважаючи Неаполь недоступним, уперто виступав проти першого штурму. Варто йому побачити драбини, щоб знову знялася буря. Всю другу половину дня Бесса тримали в шатрі Велізарія з лукавої причини, що лише він може скласти за допомогою Прокопія доповідь Божественному з обґрунтованими розрахунками потреби в додаткових військах, грошах, озброєнні.

Поява Костянтина Фракійця і Павкаріса була сприйнята слов'янами як дозвіл покинути акведук. Робота завершена, через щілини в кладці вже не проникало світло — настала ніч.

Коли Індульф, Голуб і Фар дісталися до своїх, зустріли їх як воскреслих із мертвих. Ніхто не спав. Було наказано чогось чекати, і прибулі пояснили своїм, у чому річ, бо ніхто не взяв з них слова мовчати.

Табір гув голосами. Неаполь, відмежований двадцятьма стадіями темноти, здавалось, не існував. Жодного вогника на нездоланих мурах, на непорушних вежах.

Начальник кінноти Марі за наказом Велізарія відібрав три сотні солдатів для невідомої йому справи. Енн, начальник ісаврів, підготував сотню своїх. Кіннотники повороткіші, рішучіші за піхотинців, та й озброєння їхнє, особливо круглі щити, більше підходить для замисленого Велізарі-єм. Про ісаврів поклопотався Павкаріс, сприяючи одноплемінникам.

Наприкінці першої чверті ночі Велізарій привів солдатів до пролому акведука. Принесли дві міцні драбини. Чотириста солдатів, схвильовані невідомістю, дихали в мороці, як кит, переступали з ноги на ногу, як череда корів. Рипіло реміння, брязкало залізо. Велізарій відкрив таємницю всім, начальникам і солдатам:

— Прохід через акведук вільний і не охороняється готами. Даю вам двох трубачів. У місті ви подасте знак трубами. Ви налякаєте готів, ви нападете на них ззаду. А я піднімуся на мурі. Отже, ви перші входите в Неаполь. Вам нагороди і слава. Неаполь з давніх літ накопичував багатства і ніколи не бачив ворога всередині своїх мурів. Невже у вас не вистачить хоробрості захопити надзвичайно багате місто! Солдати, будьте мужні і рішучі! Доля споглядає на вас, усміхаючись!

Енн поліз першим. Свіже дерево новеньких драбин закрилося темними силуетами солдатів. Паща акведука ковтками втягувала військо. Хтось, необачно вколовшись об кінець меча, який стирчав з витертих піхов, закричав від болю й переляку, несподівано тонко, як євнух. І тут же вибухнула багатоголоса лайка роздратування і нетерплячки. Швидше, швидше! Постать, останньою затримавшись нагорі, сказала голосом Магна:

— І тобі нехай щастить, великий полководе!

Велізарій розсилав іпаспистів, щоб підганяли подачу драбин для взяття міських мурів, іншим наказував розташуватися ланцюгом, щоб драбини підносили не ближче, ніж на п'ять стадій від мурів.

До слуху Велізарія долинав, все наростаючи, гул голосів його табору. То там, то там спалахували вогні, з'являлися язики смолоскипів, хоча всім начальствующим наказувалось дотримуватися тиші. Іпасписти бігли на шум, гасили смолоскипи. Вогні знову з'являлися, шум посилювався. Все було як завжди.

Велізарій звик до своєї ролі полководця. Зорати солдатів, штовхати, штовхати, штовхати... Все решта не залежало від його волі. Велізарій умів миритися з безладом, неузгодженістю, непослухом. Інакше й бути не могло. В цьому ставленні до справи і крилася сила Велізарія як полководця.

Замолоду, коли сам Велізарій служив іпаспистом у майбутнього базилевса Юстина, він мріяв про злагоджений рух слухняних колон, про геометрію бою. Згодом Велізарій на власному досвіді переконався в брехливості оповідачів, у вигадках книжок, які йому читали. Інстинктом солдата він зрозумів, що ті, хто описував бої, викладали події так, як їм слід було розвиватися. Але в житті полководцеві необхідно відмовитися від наслідування неможливого. Якщо ж деякі книжки й правдиві, то часи Александра і Цезаря давно минулися.

Все це не заважало Велізарію вдаватися в учені розмірковування з посиланням на гори прикладів, які зберігала чудова, як буває в неписьменних, пам'ять. Йому навіть здавалось, що він може діяти за прославленими зразками. Всі відомі полководці великодумно уникали встрявати в нічні бої, і Велізарій не вважав, що зараз він порушив правила. Адже він замислив не побоїще, а несподіваний напад, успіху яких було багато прикладів! Сам того не усвідомлюючи, він готував у думці донесення базилевсу на випадок невдачі.

Бесс, супроводячи Велізарія, мовчав. З ним не радилися щодо нічного штурму, нічого й балакати. Та все ж взяття міста буде справжньою битвою. Іпасписти Бесса озброїли свого начальника. Бесс зберіг у зрілому віці атлетичну силу молодого бійця. У броні з короткою спідничкою з пластин, кремезний варвар з гострим черепом здавався черепахою, що стала на дибки.

Зорі наближалися до півночі. В таборі встановилася відносна тиша. Надійшли донесення — драбини піднесені, залишається короткий кидок.

Неаполь перебував у спокої.

У кам'яній трубі акведука зчинилася неймовірна тиснява. Лише повсюдне усвідомлення небезпеки стримувало викрики і звичні сварки.

Кілька сот ніг розтовкли намул в дрібненьку пилу. Солдати чхали, кашляли, терли очі. Особливо розпалені жадібністю намагалися протиснутися вперед. Хтось падав, інші валилися на нього. Загальний рух обривався поштовхами, поштовхами відновлювався. Навіть у поході під відкритим небом заднім рядам важче. В середині акведука тільки передньому десятку ніби була свобода дій.

Діставшись до щілини, Енн спіткнувся об поріг. Він зміркував залишити кілька

солдатів біля проходу, щоб вони, притиснувшись до стіни, попереджали інших. Сотня ісаврів щасливо здолала перешкоду, та з кіннотниками Магна вийшло гірше. Енн не подумав визначити на пост тих із своїх, що могли говорити по-ромейськи. В щілині зчинилася тиснява, яку важко і уявити. Тим часом ісаври встигли відійти досить далеко. Вони були, без сумніву, глибоко в місті, та кам'яній трубі не було кінця. Ніяких ознак! Бічних відводів нема, чи Енн їх не помітив. Тикаючи в темноту оголеним мечем, Енн втрачав самовладання. Йому здавалося, що він блукає у лабіринті без виходу. Енн зупинився. Ісаври підтяглися в потилицю своєму начальству. І раптом живою ниткою проскочили слова, що передавалися пошепки, і тому особливо тривожні:

— Позаду нікого немає. Всі решта, здається, повернулися.

Хто сказав? Чи наказ це? Чи не сталося щось непередбачене? Еннові запитання не отримували відповіді, а сам він не міг протиснутися назад. Де ж решта? Поступово, передаючи запитання і відповіді через вервечку солдатів, з'ясував, що позад ісаврів стоять десятків два кіннотників Магна, решта, здається, покинули акведук...

Загін Магна тільки ще починав просочуватися через щілину, коли якийсь солдат, його не виявили, затіяв бійку. В темряві латні рукавиці тупо били по чому попало, били тільки тому, що хтось ударив і треба повернути удар. Задні натискали. Залишених Енном ісаврів повалили, переплутані тіла закрили прохід.

Стало душно, як улітку під розпеченою покрівлею. Пилюка забивала горлянки. Це була бійка сліпих, загнаних у кам'яний мішок.

Готський караул на вежі, біля якої акведук пронизував мур, спав блаженним сном разом з добровільцями з городян. Іссахар дотримував слова. Склади іудейського кварталу постачали захисників їжею досита. Після багатой вечери, политой добрими винами, захисники міста віддавалися блаженному сну.

Почувши під собою чужих, часто загавкали собаки на башті. їм відповіли пси на інших вежах. Це були мисливські молосси, вірні супутники готів.

Дворняжка може годинами заливатися зляканим гавкотом. Готські собаки стихли швидко, вважаючи нижчим своєї гідності здійсмати галас, на який хазяїн не звертає уваги.

Поки Енн намагався зрозуміти, що йому робити, кіннотники Магна, почувши гавкіт, вирішили, що задум провалився. Всією масою солдати натисли назад до виходу з пастки, побоюючись, що їх зараз передують, як цуценят. Магн загубився в потоці розгарячених тіл. Обливаючись потом, начальник кінноти скотився по драбині до ніг Велізарія і Бесса. Драбини тріщали. Багато хто падав, не встигаючи вхопитися за щаблі.

Бесс відкашлявся і в'їдливо засміявся. Для спостерігача, та ще й зловтішливого, видовище було веселе. Все було спокійно. На баштах — ні вогника, собаки змовкли, ніяких підстав для тривоги. І враз порожня труба акведука, наче кишка казкового звіра, вивергла стовповище переляканих солдатів.

Бесс, верховний начальник усієї кінноти війська, через голову якого Велізарій віддав розпорядження Магну, спитав невдачу:

— Ео, Магн, а чому ти не конем їхав, чому коня поккинув?

Велізарієві було не до сміху, провалювалася єдина надія взяти місто. Полководець був певен, що паніка даремна, навіть Бесс, віддавши данину зловтісі, почав лаяти солдатів. Слідом за ним, брутально обзиваючи, люто вибухнув Велізарій.

— Боягузи, страхополохи! Шакали! Баби! Євнухи! Іудеї! — полководець вибирав найдошкульніші образи.— Щурячі недоноски, персидські наложниці, я голими вижену вас із війська!

Образи, небезпечні в інший час, тепер були можливі, навіть неймовірна погроза вигнати з війська звучала вагомо.

Візантійському полководцеві не могла прийти в голову думка, природна в інші часи: він сам ніс відповідальність, посилаючи солдатів на небезпечну вилазку і нічого не підготувавши, навіть не призначивши більше начальствующих. На щастя, Неаполь безтурботно спав. Доля огортала рятівними крилами полководців імперії!

Після вибуху гніву Велізарій згадав про Енна та ісаврів. Де вони? Блукають в акведуці ? Чекають? Полководець наказав іпаспистам замінити боягузів і йти разом з Маг-ном. Та втікачі встигли осміліти. Стопившись біля драбини, вони не пускали інших. Велізарій охоче відкликав іпаспистів. У небезпечному заході краще ризикувати солдатами базилевса, ніж своїми. Тепер ці боягузи підуть завятіше за інших.

Часу було прогаяно багато. Велізарія розбирала нетерплячка, він не знав, куди себе діти. В тривозі він згадав про шум, яким можуть виказати себе солдати. Разом з Бессом Велізарій заквапився до фортечної башти, що здіймалася над акведуком. Зараз його це місце злякало. Випадкова думка, яку забобонні люди сприймають за передчуття чи за знак згори.

Бесс, маючи досвід командування готськими найманцями, знав і готську мову. Спочатку його погукування викликало гавкіт собак. Згодом чийсь голос спитав, чого треба п'яному дурневі, який прийшов почухати шолудиву шкуру об мури Неаполя. Бесс розп'якував далі. Підштовхуваний Веліза-рієм, він намагався кричати якнайголосніше. В акведуці останній солдат уже стукнувся лобом об скелю, нишком проклинаючи того, хто довбав нору, а Велізарію все ще вчувався тупіт ніг у порожній трубі.

Бесс пропонував готам здатися, обіцяючи кожному по сто золотих монет, і землю, і рабинь, розхвалюючи жінок у виразах, яких навіть у ту епохи уникали письменники.

У відповідь готи засипали лайками Юстиніана і Велізарія, і не підозрюючи, що він так близько. Вони також не церемонилися з найвідвертішими словами на адресу жінок базилевса та його полководців. Бесс хвацько перекрикував готів у солдатському змаганні.

Схід починав багрянити, в небі проступала чорна голова Везувію.

Сигналу труб все ще не було чути.

6

Повернувшись, Магнові кіннотники натисли на ісаврів, що спинилися у ваганні, змушуючи їх рушити вперед. Поштовх докотився до Енна разом з доброю звісткою, а

ісаврам, що встигли охолонути за час вимушеного чекання, нічого не залишалося, як рухатися вперед.

Латні черв'яки — так почували себе солдати, які змирилися з духотою, пільмою і пилюкою.

Тільки незвичайна могутність і масивність Старої споруди могла поглинути і згасити дрібне тупотіння чотирьохсот пар ніг, брязкіт і голоси, що лунали все з більшою розв'язністю.

Кам'яна кишка дракона, яка повисала на арках, здавалася нескінченною і замкнутою. Темнота викликала почуття кола, в якому оберталися, як у колесі. Іноді нога натрапляла на якусь дірку, таємничу нору. Очевидно, відгалуження в цистерну, в фонтан на майдані, чи в будинок багатія, куди непогано б потрапити якнайшвидше. Та прохід був вузький, що годився для пса, а не для воїна.

Якщо вся вода тільки так розбиралася в цьому триклятому місті, то блукання завершаться глухим кутом. Ніхто не знав, що буде далі. Від страху люті на неаполітанців туманила солдатські голови кривавим хмелем. Лишень добратися б до нахабних городян. При думці про городян, які зараз виніжувалися в ліжках зовсім близько, рукою подати, якби не каміння, люті спліталася з хіттю і виливалася в брутальних словах.

Несподівано Енн побачив над собою зорі. Свіже повітря вливалось з пролому, живодайніше, ніж вода в пустелі. Натиск поніс командуючого ісаврами далі. Він опирався, боячись зірватися криком. Насилу вдалося Енну спинити всіх і проштовхатися назад. Тут дах акведука був розруйнований, але до краю зяючої дірки не діставала рука. Як багато чого іншого, такого виходу з акведука ніхто і вві сні не бачив. Не знайшлося ні жердини, ні драбинки, ні навіть мотузки.

На спинах і на руках підняли першого найближчого до Енна солдата. Безсумнівно, Доля служила Велізарію. Старе маслинове дерево згинало товстий стовбур поруч з проломом. Ісавр скрутив з гнучких гілок ніби вірвовку. Вхопившись за них, Енн скочив у вікно другого поверху якогось будинку, що виходив майже на верх акведука. В кутку кімнати горіла лампада перед іконою. Нещасна старенька, онімівши від страху, стояла на колінах. Енн погрозив мечем, і вона зарилася в лахміття убогої постелі. Слідом за Енном, стрибаючи в кімнату старої, солдати один за одним потяглися вниз сходами з вищербленими приступками. Будинок стояв у запустінні, з єдиною мешканкою — бездомною жебрачкою.

Небо вже блідло в світанні, коли провулок заповнився солдатами. Почувши важкий тупіт, надто чутливий неаполітанець затикав вуха, щоб зміна караулів хоч у сні не нагадувала йому про облогу.

Магн і Енн повели свої загони навмання. Ніхто після пекельної кишки не знав, де перебуває, де мури, де гавань. Після кількох поворотів Магн з великим полегшенням помітив зубці башти, що випиналися над дахами. Все одно, де це, яка частина міста, аби тільки залізти на мури, що так довго не піддавалися.

В таборі чи в околицях Неаполя знайшлися б люди, що знали розташування

міських вулиць, та ні Велізарій, ні Костянтин Фракієць не подумали роздобути проводжатих. І все ж доля благодіяла ромеям...

Фортечні мури зсередини вилаштувалися скрізь однаково, з драбинами, підоймами, які не змінювалися тисячу років. Коли солдати забралися нагору, на мури панувало сонне безлюддя. Готи і добровільці городяни спали у вежах. Навіть молосси, які звикли до вигляду й ходи воїнів, надто пізно розпізнали чужих.

У двох вежах ромеї перебили сонних захисників раніше, ніж ті встигли отямитися. Солдати кололи і різали беззбройних з веселим шалом, вимщаючи муки переходу в кам'яній трубі, свої страхи, своє боягузтво. Магн згадав про трубачів. Де вони? Еге! Труби! Голосніше! Голосніше!

Трубним згукам з муру відповіли труби з табору, труби знизу, з-під мурів.

Більше нічого було ховатися. Вранішні сутінки розірвалися бурею вигуків, наказів, закликів. Драбини, підхоплені десятками солдатів, насувалися на місто, неначе гігантські сколопендри.

Незабаром прокляття і лайки оперезали мури. Ж одна з драбин не діставала до верху! Всі вони були зроблені на око, навіть без думки про точні виміри, з натхнення начальників, які звикли давати міру крокам.

Довелося в'язати драбини по дві і чим завгодно — ремінням, запасними тятивами луків, перев'язами мечів, абияк. Ставши надто важкими, драбини прогиналися, в деяких рвалися неміцні з'єднання.

Хоча Енн і Магн заволоділи двома баштами, в готського гарнізону і в городян було вдосталь часу, щоб опам'ятатися від несподіванки і організувати відсіч. Чужі труби на міських мурах прозвучали на світанку. Та коли врешті візантійські солдати, обтяжені латами, щитами, зброєю, почали важко перевалюватися на мури з незручних драбин, уже був ясний день.

Готів і неаполітанців охопила паніка. Надтр велика самовпевненість змінилася пасивною зневірою одних, відчаєм інших. Жодна з баліст, жодна з катапульт не була запущена в дію загонами городян, які розпоряджалися металевими гарматами — давньою власністю міста. Обслуга німої артилерії розбіглася, покинувши піраміди каміння — грубо обтесаних куль, гігантських кубів та яєць.

Гарнізон башти, суміжної зі взятою загоном Енна, вийшов на дорогу, прикриту з боку поля зубцями. Кілька десятків важко озброєних готів зіткнулися з ісаврами. Бойовий хід поверх муру обмежував фронт шістьома бійцями. Залізний їжак довгих списів відкинув ісаврів, що мали тільки мечі. Втративши кілька чоловік, ісаври відскочили в раніше захоплену ними башту, встигнувши зачинити оковані двері. Тут же на готів посипалися згори стріли, а Магнові солдати, скориставшись з того, що готи покинули свою башту, напали на захисників міста з тилу. Розгубившись, готи підняли списи вгору і опустили щити на знак здачі.

Наступну вежу спросоння готи здали без опору. При всіх помилках, прогаяннях, прорахунках Велізарій пожинав здобутки несподіваного нападу. Він ніби підрізав захистові сухожилля.

Десятки років мирного життя розслабили готів. Володарі третини італійської землі, звикнувши коротати час у неробстві, зберегли від своїх батьків пристрасть до мисливства. Але й ця дійова і мужня забава змінилася; Справжня праця мисливця була перенесена на загоничів — г-с колонів і рабів, а вельможі привчались ждати звіра, сидячи із зручностями в засідці.

Готи ніколи не славилися як добрі стрільці з лука. А нині ця майстерність у них зовсім занепала, бо вимагала стомливо-нудного і багаторічного вправління.

Візантійські полководці натикалися на великі ускладнення в загальній недисциплінованості, в примхах федератів, в сваволі найманців, в заздрісливому прагненні до самостійності, яка не згасала в серцях підлеглих. Та все ж візантійські армії мали так чи інак визнану єдність управління, мали хоча б зовнішню організацію, якій підкорялися і найнепокірніші залежно від наростання небезпеки.

Готи, дотримуючись племінних традицій, визнавали родових вождів, як усі народи, що мешкали на північ від Альп. Згодом із цих традицій виросла така ненадійна в бойовому значенні аристократично-феодальна система, коли утримувачі феодів сьак-так воювали під знаменами сюзеренів, але їхні воїни підкорялися тільки їм.

Неаполітанський гарнізон перебував у руках кількох родових вождів, ними керувало щось на зразок ради з рівноправних вельмож. Після відбиття першого штурму все звелось до чекання наступного. Кожен гот і кожен дружинник з городян знав своє місце на мурі. Та нікому не було відомо, куди відступати, довкола чого чи кого зібратися на випадок несподіванки. Тому оборона впала одразу через відсутність центра.

Нападати на східні ворота Неаполя наказали загону масагетів, федератів Візантії, і слов'янам. Ні тим, ні тим не дісталось драбин. Сам Велізарій керував штурмом з півночі, драбин було мало, їх розхапали з бою — табір опанувала раптова віра в успіх.

Східні мурі міста здавалися безлюдними. Після загальної тривоги, гарнізони веж біля воріт покинули свої місця. Кільканадцять воїнів безкарно підійшли до воріт і спробували постукати у важкі брамини, захищені головками цвяхів завбільшки з кулак. З такими воротами міг упоратися тільки таран.

У таборі для першого штурму було виготовлено кілька таранів, та не виявилось бажаючих шукати їх і нести на собі тяжкі колоди. Хтось придумав підпалити дерев'яні брамини.

Незважаючи на наказ, більшість масагетів з'явилися верхи. Тепер коні стали в пригоді для підвезення палива. Полум'я піднялося до верху незахищених воріт. Вітер відтягував дим на місто.

Хаотичним передзвоном деренчали бронзові дошки церковних дзвіниць, але у святого Іоанна, соборному храмі Неаполя, та в Марії-Марфи дзвонили урочисто. Як на великодній службі, гулко перекликалися основні голоси, серйозні й глибокі. Радісно співали малі дошки-підголос-ки: "Слава у вишніх богів і на землі мир..."

Скоряючись волі єпископа Неаполя, інші храми перестали бити на сполох і, приставши до старших, зустрічали благовістом визволителів від гніту схизматиків-

аріанів.

Розрізнені загони готів здавалися без бою армії Юстиніана, яка вливалася в місто одразу через кілька воріт, відкритих ізсередини. Велізарій та інші начальники були стурбовані безпечністю цих полонених. До восьмисот готів, мало не половина яких виявилася без лат і зброї, були виведені з міста в табір. Там Бесс, не гаючи ч[^]су, запропонував їм вибір: або вони поступлять на службу Божественному, або їх чекає сумний кінець. Балакучий, мов перекупка, і такий же переконливий, Бесс нагадав готам про Ебрі-мута, зятя самого рекса Феодата, чоловіка благородного. Він перейшов з усіма своїми під руку Непереможного, казав Бесс. Віднині й до віку Італія належить базилевсу. Хто цього не розуміє, заслуговує, щоб його поголили і одягли в жіночу сукню, як негідного бути мужчиною. Багато готів служать базилевсу, нещодавно вони розправилися з охлосом самої Візантії. І взяли прекрасну здобич! І були осипані милостями!

Крикливий начальник квапився переконати полонених, щоб якнайшвидше позбутися нав'язаної йому мороки. А настане ж хвилина, коли він теж зможе дати Велізарію коліном! Неаполь відданий війську, а йому, Бессу, доводиться марнувати тут час на умовляння! Не чекаючи згоди, Бесс вигукнув:

— Хто має вуха, не глухий, хай почує! Ви — що? В раби зібралися, виродки носорогів!

Іпасписти підняли Бесса в сідло, і залізна черепаха помчала в місто, супроводжувана почтом. Швидше! Запізнилися!!!

До облоги Неаполя солдатам погрожували покарою за насильство над італійцями: італійці не вороги базилевса, а його піддані, які, мовляв, самі хочуть повернутися в лоно імперії. За впертість Велізарій оголосив неаполітанців зрадниками. Всі розуміли, що тільки з підтримки городян тримається слабенький гарнізон готів. Тепер було дозволено помститися неаполітанцям за те, що вони відповідали вдаром на удар.

Не існувало начальників, зникли ознаки підлягання. Не було вступу в місто. Було вторгнення. Не стало ні армії, ні солдатів. З'явилися групи й групки, зв'язані спільністю мови й товариства. Настав день свободи дій, день нічим не обмеженої влади над майном і тілом переможених, той самий день, який обіцяли вербувальникам в армії Візантії за прикладом вербувальників старого Риму.

Здавна чужомовні і маловідомі племена, названі ромея-ми безликим словом "варвари", заздрили багатству південних земель. Про принадні плоди, про чарівний сік винограду чули і в халупах рейнських боліт, і в хащах Чорних Лісів, і в гирлах північних рік, ніколи не бачених римлянами. Що ж до грабіжництва, хапання невільників, права на необмежене насильство, цього так звані варвари вчилися В римлян. І повертали своїм учителям.

Ті з солдатів, що були жадібні до крові, вбивали кожного, хто потрапляв під руку. Частина несли смерть в буйному пориві, ніби в хмелю. Інші, витонченіші, вишукували розваги. Розігрувалися сценки, сповнені особливого "гумору", запозичені на театральних видовищах.

— Як тебе звати? Павло? На добраніч, Павле, кланяйся твоєму батькові в пеклі!

— Ти хочеш жити? А, ти любиш життя! Я дуже шаную тебе. Та жаль, сьогодні я бачив тебе вві сні.

— Ти можеш перескочити через цей мур? Ні? Шкода. Я клявся на Євангелії милувати сьогодні лише хороших стрибунів!

— Не бійся нічого! Я записягнувся причавити десять неаполітанців. За мого друга, якого ви вбили. Вітаю тебе, ти... десятій. Отримуй!

Усі будинки залишилися без дверей. Досвідченіші солдати спішили розшукати житла багатих. Кожен намагався випередити іншого.

Увірвавшись у будинок, кричали; "Всім порівну!" Хтось, ставши біля входу з мечем і щитом, попереджав нових пришельців:

— Тут уже зайнято! Нас багато!

Знайшовши справжнього чи можливого господаря, солдати зривали з нього одяг і розпластували його на підлозі, на землі, в саду — де доведеться.

— Де закопане твоє золото? Де ти сховав багатство?

На беззахисне тіло падав град розмірено-лютих ударів. Водночас кілька солдатів били палицями, піхвами, ремнями, виламаними нашвидкуруч патиками. Потім коротка перерва, швидке запитання: "Кажі де?" — і знову лавина побоїв.

Це називалося батона дою. Треба було квапитися; всім здавалося, що в багатому Неаполі більше будинків, ніж солдатів.

Скрикували і замовкали жінки, піддані гвалтуванню. Із спустошених помешкань виганяли рабів, які ще вчора були вільними, дітей, жінок, чоловіків, навантажених добром, яке вчора було їхньою власністю, а сьогодні стало солдатською здобиччю за Правом війни. Доля справжніх рабів виявилася прихильнішою. У них лише змінювалися господарі, іноді — на краще.

Не встигаючи запам'ятати своїх рабів, не маючи змоги кудись їх запроторити, не певні, що можна буде встежити за двоногою здобиччю, солдати вдавалися до мотузок з мертвими петлями. Вони в'язали полонених за шиї, як грона, значили груди, обличчя і руки фарбою, смолою чи сажею з вогнищ.

7

Нарешті прогоріли східні ворота. Вершники массагети, підхопивши на крупі коней піших одноплемінців, прорвалися через дотліваюче багаття.

Кіннота мчала до храму святого Іоанна, дзвіниця якого ще славилася армію Юстиніана. Не злізаючи із сідел, массагети ввірвалися в храм. Майже дві тисячі неаполітанців шукали тут захисту. Вони розраховували, що кафолійська армія дотримується права притулку. Массагети зробили їх своїми полонениками. Солдати пограбували храм, захопили церковне начиння, обдерли ризи з ікон, зняли все, до чого могли дотягтися. Набивши сакви і сітки для сіна, массагети понабивали довгі мішки одягом бранців, яких роздягли наголо.

Щоб закріпити за собою живу здобич, надто численну, і запобігти втечі, переможці взялися спритно й швидко надрізати кожному ліве вухо, позначаючи, як вівцю чи

корову. Зіпсує вухо могло знизити Ціну рабині, тому для молодих жінок робили виняток, стинаючи пасмо волосся на лобі. Такий же наліт массагети встигли вчинити на храм Богородиці.

Знайомою дорогою, через східні ворота, массагети погнали в табір двоногий табун. Ніхто не встиг перелічити здобич за головами, але процесія розтяглася на п'ять стадій.

В жадобі до невідьників виявлявся інстинкт кочовика, якого більше за блискучі предмети спокушають табуни й череди і особливо двоногі речі, що здатні працювати і розважати. Вершина благоденства, щастя, слави.

У захопленому Неаполі знайшлося єдине місце, де опір не був зламаний раптовим вторгненням: біля південно-західних воріт, через які місто з'єднувалося з портом.

Загін гуннів і моряків, який покинув флот, щоб грабувати місто, збирався спалити дерев'яні брамини, як вчинили із східними ворітьми массагети і слов'яни. Це відомий спосіб, коли фортечні ворота не захищаються. Несподівано згори посипалися кам'яні ядра. З бійниць вежі бризнуло пекуче вапно. Справедливо вирішивши, що нема потреби ризикувати кістками і шкірою, коли місто взяте, нападники подалися шукати безпечних доріг до здобичі.

Охорона південно-західних воріт була доручена ополченням іудейської колонії. Їхня стійкість в загальній паніці не була випадковою.

— Що може бути з нами? — запитували один одного неаполітанські іудеї після висадки ромейської армії в Сі-цілії.

— Що буде з нами тепер? — обмірковували вони, коли Велізарій переправляв армію через Мессінську протоку.

Тоді багато хто з італійців-кафоликів чекав армію Юстиніана, чекали цю визволительку від влади варварських єретиків-готів. Тоді багато хто ще вірив фанатикам, духовним і світським, яких розпалювали агенти імперії.

А іудеї? їм було винесено вирок наперед і як ворогам церкви, і як одновірцям учасників останніх палестинських бунтів, поставлених в імперії поза законом.

Розумніше втратити все добро, але зберегти життя. Користолюбство полководців було загальновідомим. Уповноваженим общини вдалося досягти домовленості з самою Антоніною, всесильною жінкою слухняного чолобика. Та хто міг бути поручителем у таборі армії, яка рушила в похід на Рим через Неаполь! На словах уповноважені ДОСЯГАЙ успіху. Насправді ж зрозуміли: їх обдурять. Бо навіщо щось давати, коли все можна взяти задарма.

Треба втікати з міста, поки Неаполь ще не обложений. Куди? В Рим, де папа жде не діждеться ромеїв, де багато хто мріє про прихід юстиніанової армії, щоб розправитися з єретиками? Чи поневірятися в горах з дітьми, жінками, старими людьми, помирати з голоду й стати здобиччю першої ж банди грабіжників, яких швидко народить війна?

Армія Велізарія просувалася до Неаполя, а в місті велася непомітна підготовка до захисту. Не треба було гаяти час, щоб зрозуміти, що в риториках неаполітанської Академії іудеї знайшли надійних союзників. Іудеї шукали інших серед тих, хто не бажав би бачити солдатів у своєму місті. Рішучість таких зміцнювали мудрим словом і

переконливими справами, пропонуючи позички без лихви, іноді — без віддачі. Таким самим чином переконувалися невпевнені, боязкі.

У тяжкі дні ніхто не зрівняється в щедрості з тим, хто знає вартість грошей. Зібрання громадян, яке вирішило долю Неаполя, було підготовлене ще краще, ніж думалося декуріону Стефану.

Після падіння Карфагена вандальського на всіх просторах берегів Теплих морів лише Італія та Іспанія залишалися безпечними для християн усіх догм, для тих, хто сповідував закон Мойсея, і навіть для тих, хто дотримувався стародавнього еллінського багатобожжя.

Деякі кафолики запекло засуджували готського рекса Феодоріха: він, мовляв, проголосив терпимість у справах релігій з підступним заміром погубити високу Правлячу Церкву вільним суперництвом з різними іншими лжеві-ровчеНнями.

Дехто з політиків підозрював, що, рівність перед громадянськими законами всіх сповідувань християнства та інших релігій замислено Великим Готом з бажання поставити готську державу над імперією: даючи притулок гнаним, Італія посилилася кількістю підданих.

Що б там не балакали озлоблені, про що б не розмірковували хитромудрі, але терпимість готського правління існувала не на словах лише, що загалом часто траплялося, а на ділі.

Феодоріх справді припинив в Італії чвари між християнами різних догм. Більше ніхто не насмілювався силою заважати своєму ближньому молитися так, як він бажав.

Що ж до чисельно малопомітних іудеїв, то зазіханням на свободу їхньої совісті було покладено край досить рішуче. В Равенні, столиці держави, фанатичні кафолики зруйнували молитовний дім іудеїв. За наказом Феодоріха кафо-дійська община відбудувала молитовний дім своїм коштом, і їй же було залишено вирішувати, на яких її буйних співчленів мають лягти затрати.

Великий Гот десять років пробув заложником у Візантії. Його привезли хлопчиком, він був вихований у Священному Палаті ї, перед ним розгорнулась велич імперії і Правлячої Церкви. Він отримував тільки "добрі" приклади. І — виніс із них відразу.

Готи були подвійно чужі корінним італійцям. Вони — завойовники-варвари, вони—аріани-схизматики. Дії рек-са Італії були, з точки зору візантійських політиків, досить недалекоглядні. Віротерпимість готів зберегла Рим, як столицю Церкви Правлячої, бо престол першосановника Церкви, Папи, наступника Петра-апостола, був у Римі і був він фортецею ортодоксального кафолицизму. Влада готів могла б подесятиренно зміцнитися, якби Феодоріх пішов на союз із папським престолом. Візантія була б позбавлена можливості готувати крах готів ізсередини Італії.

Та інше мріялося Великому Готу, високе з точки зору неминущої моралі, яка бажає миру між людьми будь-яких переконань, тому що вони — люди.

Із затаєною думкою про справу Феодорі ха Прокопій зважився написати в своїй "Історії війн" дещо для імперського підданого дивовижно сміливе:

"Не беруся й судити про високі справи. Безглуздим я вважаю дослідження божої

природи, якою вона є. Важко нам з якоюсь точністю зрозуміти людське, то навіщо вдаватися в розмірковування про божественне. Ні в чому не вступаючи в суперечність із встановленим, думаю, краще мовчати про те, що призначене тільки для побожного шанування".

Насправді кафоликів, аріанів, монофізитів і християн інших численних спрямувань розділяла для них непримиренна, дріб'язкова з погляду пізніших поколінь розбіжність у догмі. Лише три-чотири слова у визначенні таємничої сутності Ісуса, прикладно: був він боголюдиною чи людинобогом? Чи поглинуло в ньому божественне все людське, чи обидва начала співіснували окремо?

І в ті роки, і потім протягом багатьох і довгих століть взаємне винищення ворогуючих християн мало характер вигублення найнебезпечніших, найотруйніших тварюк, убивство яких ставиться в заслугу. І такою міркою імперія Юстиніана міряла іудеїв: в переслідування не вносилося нічого расового племінного. Всесвітньо-космополітична імперія, всесвітньо-космополітична Церква задавала кожному підданому одне питання: як віруєш? І намагалася вбити інакомислячого, і не цікавилася "кров'ю" новохрещеного.

Іудейська община краще за інших італійців знала справи імперії, що недавно хитнулася від нечуваної сили повстання Ніка. Перебуваючи серед іновірців, добуваючи засоби до життя посередництвом у торговому обміні і через той же обмін співіснуючи з іновірцями, іудеї мали надійні, постійно обновлювані відомості.

Релігія віками привчала віруючих іудеїв бачити в кровопролитті благодатно-неминучу волю бога, який діяв в інтересах обраного ним народу, носія істини. Та розправи Юстиніана над власними підданими іудеї могли оцінити належно. Їхнім почуттям не заважав туман' релігійного фанатизму, який оповивав Біблію.

Іудеї жахалися. Оплакуючи своїх малоазійських одновірців, страшно винищених після повстань, іудеї вміли по-людськи співчувати всім іншим гнаним.

Ось і під стінами Неаполя зупинилася армія Юстиніана, який вбачав в іудеях не лише єретиків, а й небезпечних противників імперії.

Так, вони були противниками імперії. Так, вони стежили за справами імперії. І охоплював їх страх перед похмурим генієм Юстиніана. Для зірких очей сміливих іудеїв, які ховалися в самій пащі звіра — у Візантії — не залишилася непоміченою таємниця Іпатія, нібито лжебазилевса, а насправді — ляльки в руках Юстиніана, зігравши якою, базилевс одним ударом порятував себе.

Іудеї оцінювали конфіскації, якими супроводжувалися релігійні гоніння, підраховували прибутки імперії від податків. Розгадували секрети соляної, шовкової монополій. Копалися в таємних прибутках, захованих у ціни м'яса, вина, олії, риби.

У людини, нехай від природи недоброї, але здорового глузду, викликає гнів тупа жорстокість. Іудеї з відразою вдумувалися в імперські операції з хлібом. Зерно, вибите з провінцій за податком "синона", згноювалося через недбальство, а потім насильно продавалося тим же, хто безплатно здавав свій урожай на склади базилевса. Прибуткова справа. Але це не торгівля, а дикунські тортури! Навіщо!

Зло тримається злом же —так розуміли іудеї здирство хабарів сановниками Юстиніана, так говорили між собою про нечувану від сотворіння світу торгівлю законами, якою займався Трибоніан, квестор імперії, охоронець закону '!

В Неаполь потрапляли речові докази розкладу імперії. Сама скарбниця випускала фальшиві гроші. Золоті монети — соліди чи статери — таємно і своєкорисливо псувалися добавкою в сплав зайвини срібла (яке було в дванадцять разів дешевше від золота), міді, навіть свинцю. Досвідчене око вгадувало підробку здаля, за кольором. Зустрічалися монети, зухвало і спритно обрізані ножицями логофетів. Все це для допитливого розуму іудея було схоже на плями, які виступають на хворому тілі. Чи могла така імперія довго існувати? Ні, ні. Ще рік, ще два. Треба триматися і вижити.

А що сказати про постійний натиск персів? Про солдатські бунти? Про вторгнення варварів, які не зустрічають належної відсічі? Ще б пак! Порівняно з минулими роками правління базилевса Анастасія імперське військо зменшено втричі.

Войовничий маніфест Юстиніана схвилював іудеїв більше, ніж готів. Поміркувавши, вони заспокоїли себе сподіванням, що італійська війна не під силу Юстиніану. Готи ослабли, готи не ті, що були при Феодорі ху. Але вони ще можуть вивести в поле двісті чи сто п'ятдесят тисяч бійців.

Коли Велізарій висів у Сіцилії лише з п'ятнадцятьма тисячами солдатів, таємні і явні прибічники імперії в Італії були засмучені слабкістю кафолійського війська. А іудеї збадьорилися. Пристрасне бажання невдачі роме-ям живило розумні розрахунки. Тим паче легко було переконати себе у близькій загибелі імперської армії.

Бог уже покарав Юстиніана страшною карою безплідності. Базилевс-Диявол приречений.

Незадовго до свого падіння Неаполь був утішений чуточкою про вивідача, який нібито приніс готському гарнізону важливі вісті. Численна армія, зібрана рексом Феода-

1 Квестор імперії (міністр юстиції) Трибоніан видавав тлумачення законів, вигідні хапугам, тимчасові вказівки і навіть нові закони (новели), які доповнювали Кодекс. Частина особистих "прибутків" квестора йшла в скарбницю базилевса.

том, перебуває в Террачині і Формії, готуючись до переправи через ріку Гарільяно
1. Скоро Велізарій з його слабким військом буде вигнаний, розбитий, скинутий у море.

Священні оповіді були багаті переказами про випадки, коли бог Авраама, Ісаака, Якова рятував обраний ним народ з-під уже занесеної сокири.

Відігнавши одних ромеїв, які зробили спробу підпалити ворота, іудейський загін помітив інших. Верхом муру йшла півсотня під командою Перана, знатного ібера, який піддався імперії в останню персидську війну.

Побачивши на баштах південно-західних воріт добре озброєних латників; Перан подумав, що це готи, і збирався прийняти капітуляцію останніх решток гарнізону. Ні сам він, ні його солдати не сподівалися, що в узятому Неаполі ще доведеться витримувати бій.

А битися довелося по-справжньому. За тих часів кожен купець зі своїми

прикажчиками та робітниками умів володіти зброєю, при необхідності захищатися на суші від розбійників, на морі — від піратів. До того ж неаполітанська колонія приймала в своє лоно одновірців, утікачів з Палестини. Ці живі осколки відчайдушних повстань людей у відчаї приносили навики бою в строю.

Скоряючись одному з таких бувалих бійців, іудеї підпустили ромеїв якнайближче.

В жорстокій сутичці Перана скинули з муру. Дах якогось будинку і тверді лати порятували ібера від каліцтва. Солдати розгубилися і, зазнавши більших втрат, ніж іудеї, швидко відступили.

Досвідчений ватажок утримав своїх від переслідування. Зрозумівши, що нема більше сенсу охороняти мур і ворота, іудеї пішли у свій квартал.

Саме в цей час на Іудейську вулицю увірвалися гунни, які проникли в місто через покинуті охороною і кимось відкриті західні ворота.

Бій з таким противником у відкритому полі завершився б для іудеїв швидким і цілковитим розгромом. У тісноті вулиці і пішки гунни були позбавлені своєї бойової сили — маневру вершників. Та й зібралися вони за здобич-

1 Террачина, Формі я, Гарільяно недалеко від Неаполя. Автор свідомо допускається неологізмів, називаючи пункти сучасними іменами.

20 В. Іванов

609

чю, а не воювати. Гунни втекли після короткого, але кровопролитного для обох сторін поединку.

Таке траплялося і в інших містах, відданих на пограбування. В одному із кварталів захопленої персами Антіохії не гарнізон, а кілька сотень зеленої молоді, сьак-так озброєної, успішно годинами відбивали і громили зграї грабіжників, на які розпалася переможна армія. Щоб розбити купку героїв, довелося втрутитися самому Хосрою, владіці персів, який особисто командував армією.

Окрилені успіхом, іудеї приготувалися до захисту обох входів у вулицю.

Іудейські квартали були небачено особливим зборищем будівель, чудово пристосованих до захисту від злодіїв, грабіжників та різних випадковостей.

Споруди, злившись стінами, здавалися єдиним масивом, щільним, як вулик, із захованими всередині двориками і терасами, складами, фонтанами, зараз сухими, і кількома колодязями, в яких вистачало води. Будинки, затилям упираючись у міський мур, відкривалися на вулиці дюжиною виходів. Це було щось схоже на печери, досить широкі, щоб міг заїхати віз, запряжений паром волів. На висоті двох людських зростів виходи перекривалися підлогою другого поверху. Двері були і вузькі, як бійниці, і широкі, щоб пропустити людину з чималою ношею. Схожі входи зустрічаються в деяких мурашниках.

Від вулиці і з боків вікна починалися на рівні третього поверху.

Так розбудовувався іудейський квартал. Без загального плану будівлі ліпилися до будівель, нестача місця змушувала лізти вгору. Тут жили, плодилися. Звідси несли бігом на кладовище тіло померлого, загорнуте в шмат нової тканини. Тут знайшлися

місця для товарів, сховки для цінностей, закутки для дитячих ігор, затишні куточки, де могли зійтися жінки, щоб на свободі, далеко від чоловіків, поговорити про свої радощі, хвороби, дітей, чоловіків і сусідів.

Такі квартали були жахом для архітектора. Та почуття особистої і спільної захищеності замінювало потребу в красі форм. Потворно, зате надійно. Тісно, але тепло.

Групи солдатів, які шукали здобичі, не раз помічали іудеїв. Вважаючи цих латників своїми, солдати вирушали шукати інші незайняті місця.

Дві невеликі банди, які чи то прорвалися, чи то їх пропустили до середини Іудейської вулиці, були перебиті, але життя своє віддали дорого. Валялися трупи, кров забризкала стіни вулиці-прощелини.

До полудня чутки про іудеїв, які засіли в місті поблизу порту, дійшли до Велізарія. Перан, що очухався після падіння і вже ситий здобиччю, згадав про вчинений йому опір. Хто міг подумати: в цілком забраному в полон і пограбованому Неаполі ще знайшлися не зачеплені грабежем місця і сили, які чинили опір!

Під рукою у Велізарія не було солдатів. Зникнення війська після перемоги. Ніякої влади. Під Карфагеном Велізарій був покинутий навіть іпаспистами і майже в цілковитій самотності пережив багато важких годин у чеканні, що втеклі вандали отямляться і повернуться. Як легко перемога могла перетворитися на поразку! В Неаполі попри все можна було спокійно чекати, поки солдати не стомляться грабувати і не переситяться гвалтом.

Велізарій доручив Перану взяти із собою лише іпаспистів. Іудейський квартал обіцяв чудову здобич.

Зараз там були тільки свої, раби-іновірці були завбачливо вигнані. Не тому, що годуючи раба, годуєш ворога. Ізраїль умів тримати залізною рукою все взяте силою чи куплене. Інше тут заховувалося — не змішати з чужою свою кров на землі і шляху душ, звільнених від тіла.

Пам'ятаючи науку, що мав він на мурі, Перан остерігся хапати голою рукою розпечене залізо. Іпасписти наступали на Іудейську вулицю залізними черепашками з двох кінців. Стіни щитів з бивнями важких сарисс. І злива дротиків з-за стін.

Не бажаючи ризикувати, іпасписти натискали, не кваплячись. Іудеї гинули, незважаючи на відчайдушну мужність людей, які самозречено захищають своє вогнище, своїх і себе.

Ті, що помирали, молитовними окриками квапили бога. Пора йому прийти на допомогу своєму народові! Пора! Все менше залишалося тих, хто бажав прирешити істинного Месії.

Зламавши опір на вулиці, ромеї не зайшли всередину вулика. Над в'їздами-печерами відкрилися люки, полилася кипляча олія.

Відкинуті з вулиці, іудеї не хотіли втрачати надію. Вона билася метеликом на вогні.

Прискакав Бесс, пінячись злобою і жадібністю. Викурити ос димом? Ні, можна спалити соти! Привезли тарани.

Обвалилася перша стіна. Надія ще трималася. Та не знайшлося ні Самсона, ні Давида. Архангел загубив огненний меч. Бог Авраама, Ісаака і Якова забув свій народ. Не сотворив він чуда з тих, якими сповнена історія іудеїв, сповнена для того, щоб скрасити останній подих помираючого.

8

Перейшовши через багаття, розтоптане ногами масса-гетських коней, слов'янський загін опинився серед запізн-лих. Ще не набралися істинно-воїнського досвіду поспішати на пограбунок. Поблизу воріт вулиця була заставлена будівлями, бідний вигляд яких не розбуджував корисливості завойовника. Тут було гніздо найбідніших городян, які промишляли дрібними ремеслами, роботою в порту, на корабельнях. Двері розчинені, всередині ані душі. Тут не наловиш і рабів. Масагети недарма кинулися в глибину міста.

Далі слов'яни потрапили в привабливіші на вигляд квартали, але вже вивернуті, наче кишені в трупа на полі бою. То тут, то там валялися тіла вбитих неаполітанців. Слов'яни розбрелися. Підхоплені цікавістю, вони заходили в будинки, перелазили через стіни, насторожуючись від кожного шарудіння. Це нагадувало полювання. Не в лісі, але з можливістю несподіванок, які роблять полювання приємнішими за буденність повсякденної прибуткової праці.

Сіть, закинута і вдруге, не залишається зовсім без улову. Траплялися люди, які зуміли причаїтися в темному кутку, а потім необачно висунути голову. І ті, хто, втративши всіх своїх, перестав дорожити собою.

Знаходилося дещо в пропущених в солдатській покvapливості льохах і підвалах. Голуб відкрив незачеплений склад вина — цілий скарб амфор з печатями на ручках і шийках, великих, одному не підняти, і малих, трунку з яких не вистачить згасити спрагу й одному чоловікові.

Ощасливлений знахідкою скликав своїх. В атріумі розгромленого дому слов'яни влаштувалися серед байдужих статуй біля висохлого водограю. Колишній господар або валявся поблизу, не витримавши батоннади, або перетворився на безіменного раба.

Уламки меблів, обривки одягу, черепки. І зловісні плями на стінах, на плитах двору, на статуях. І зграї мух на солодких калюжах.

У малих амфорах виявилось якесь особливе вино. Воно додавало сили і збуджувало.

Індульфа вабило далі й далі. Озираючись, він бродив спустошеними володіннями. Все набрало незвичайного вигляду. Було б цікавіше зайти сюди, коли місто ще жило, побачити обличчя людей...

Мимохідь Індульф щось помітив між стіною і дверима, зірваними із завіс. Меч! Не звичайної форми, не прямий, а трохи зігнутий, з міцним клинком, розширеним унизу. Індульф бачив схожі в деяких іпаспистів. Персидський акинак. Давно хотілося взяти його в руки. Важкий кінець надає особливої сили ударові. Індульф випробував залізо. Знахідка залишила зазублину на палатійському мечі. Індульф помітив червоне каміння

на руків'ї. Дорогі оздоби не накладають на погану зброю.

Порожні будинки надокучили, на них неприємно стало дивитися, Індульф згадав про дружину полководця. Де вона, ця жінка? Зараз усе здавалося простим і можливим.

На агорі — центральному майдані — юрмилися солдати, здобич, бранці. Портики самої агори дуже потерпіли ще при імператорі Костянтині, який безсоромно обдирав імперські міста для оздоблення Візантії. Тоді неаполітанський сенат зумисне не позабирав постаменти від "добровільно пожертвованих" статуй. Згодом їх увінчали вазами посередньої роботи.

Індульфові довелося поступитися дорогою перед підводами. Великорогі воли м'яко розцятковували брук клешнями ратиць. Біла рука здіймалася вгору, виднілися перекинуті чаші грудей. Мармурові кучері вгрузли в підстилку з ганчір'я, на яку встиг перетворитися зідраний з полонених одяг.

Підводи котилися до порту. За правом переможця Велізарій забирав собі забуте імператором Костянтином. Здобич полководця, непосильна для солдата.

Старовина видавалася ромеям сповненою талантів, які нині згасли. Нарікали на відсутність скульпторів, на занепад благородного ремесла різьбярів. Витвори давніх скульпторів ставали все дорожчими й дорожчими. Запал руйнівників язичницьких ідолів згас безповоротно. Тепер давали золото, золото, золото за гарні фігури богів, людей (хто розбереться в них), які в перші часи перемоги християнства випадково уникли ломаки святих пустельників та каміння фанатичного натовпу.

Тоді Індульф ще не знав, що на відміну від солдатів полководці уміють готуватися до вдаливих штурмів. Якими б не були досвідченими солдати, як би не квапилися, вони змагалися між собою. Полководці опинялися в кращих умовах.

Велізарій не подумав чи просто не здогадався дати провідників Енну і Магну. Та чим і де можна Поживитися в Неаполі, Велізарій дізнався заздалегідь.

— Як ти зумів знайти мене, Індульфе?

— Не знаю...

— Але ти думав, що я можу бути тут? Здійснення бажання здавалося Індульфові чимось наче

чудом, у яке вірили ромеї. Зустріти Антоніну в щойно захопленому місті, в лабіринті вулиць і майданів!

Кілька східців, на які ноги злетіли, мов крила. Під портиком уламки мармуру. Незграби впустили статую, замість того щоб обережно зняти, і дружина полководця вийшла на гуркіт.

За товстими стінами сенату Індульфа зустріла свіжа прохолода. Тут ще жив ранок перемоги.

Зовсім не щаслива випадковість привела Антоніну в неаполітанський сенат. Велика зала, що відкрилася за портиком, потребувала сотні підвід, щоб її розвантажити.

Склад переможця, гори тюків і ящиків, а що в них — було відомо далеко краще дружині полководця, аніж чоловікові. Зараз Велізарій подався до іудейського кварталу поповнити здобич. Опір іудеїв зламано.

У приміщенні сенату розпоряджалася досвідчена супутниця полководця, як було в Месопотамії, в Персії, в Лівії в Карфагені.

Війна не лише живила війну. В першу чергу війна збагачувала полководців.

Здобич, узята на переможених, скарбниця підкорених володарів, громадське майно, земля, будівлі, кораблі — все це належить базилевсу. Ніби так... Не було жодного писаного закону, який стверджував би супротивне.

Як жоден полководець не міг заборонити солдатам грабувати— в іншому разі він позбувався армії,— так жоден базилевс не забороняв полководцям збагачуватися війною. Сам полководець повинен був визначити межу своєї жадібності.

Велізарій за свій рахунок утримував кілька тисяч іпаспистів, іпасписти билися за імперію. Уже через це одне виникала мовчазна згода між базилевсом і полководцями. "Кесареве кесарю, а дещо — і мені",— міг би сказати Велізарій, його попередники, його наступники.

Базилевси могли контролювати полководців. У військах базилевси тримали наглядачів; багатство володарів та міст, проти яких воювали, не становило таємниці, його можна було обрахувати заздалегідь. У Карфагені вандальському Велізарій вихопив на свою користь в металі й коштовностях до ста тисяч фунтів золота — сума на ті часи неймовірна. Базилевс Анастасій, прославлений ощадливістю, залишив своїм наступникам лише втричі більше. Його триста тисяч згадувались як багатство імперської скарбниці, згодом не досягнуте жодним із базилевсів.

З беручкістю спритної, бувалої господині Антоніна розпоряджалася в Неаполі, командуючи старими іпаспистами, які скорялись їй з не меншою відданістю, ніж самому Велізарію. '

На користь Велізарія уже були звільнені від майна десятки багатих власників Неаполя і захоплено міську скарбницю. У двір сенату і в сусідні двори, з'єднані в одне ціле проломами в стінах, загнали всіх гамузом кілька тисяч неаполітанців, оголошених рабами полководця.

— Каллігоне! Каллігоне!— покликала Антоніна. Чоловік, якого Індульф одразу не помітив, відгукнувся:

— Е-гоє, повелителько!

Каллігон диктував писцеві опис тюків і ящиків. Писець, присівши, тримав на колінах аркуш папірусу. Кілька чоловік з особистої прислуги дружини полководця фарбою малювали на тюках еллінські букви-номери.

Шанобливо, але разом з тим і вільно Каллігон підняв руку із зверненою до володарки долонею. Жест, який означав прохання трошки почекати. І майже тут же, на ходу кидаючи останні повеління, Каллігон підійшов до Антоніни.

На Індульфа глянуло безбороде обличчя. Брезкла шкіра з м'якими кутками опущеного рота, стиснуті губи, зморшки на підборідді, якому не треба було бритви, і темні живі швидкі очі чоловіка, який звик діяти, справляли дивне враження.

— Проведи мене, Каллігоне,— багатозначно мовила Антоніна.

За дверима було темно, зовсім темно, як уночі

— Сюди! — покликала Індульфа Антоніна. Її голос став глухішим, натужним.— Сюди, сюди,— прозвучало квапливе повторення. Антоніна тягла Індульфа за руку. Коліном він відчув край м'якого ложа. Напевно, те саме, яке він бачив у шатрі полководця.

— Я помітила тебе ще в Палатії, але ти встиг наробити дурниць...

Антоні нині руки лягли на плечі Індульфу.

— Геть твій меч. Кинь акинак!.. Ось так!.. Скинь шолом. Ти, наче кентавр! Обніми мене... Ні, ти зробив мені боляче твоїми латами...

Антоніна встигла переселитися в Неаполь, встигла віддати наказ швидше полагодити водогін, щоб користуватися лазнями.

Охороняючи опочивальню повелительки, Каллігон, чоловік швидкої думки, встиг вислати передові пости для безпеки довіреної йому таємниці. Дві чорні рабині шмигнули праворуч, еллінка і вірменка — ліворуч. А сам він залишився під дверима. Він уже зуміє затримати і Велізарія.

Власний дім Антоніни був їй відданий цілком. Нещодавно відданість була додатково зміцнена.

Перед лівійським походом Велізарій став хрещеним батьком молодого іпасписта-фракійця, наверненого в лоно кафолійської церкви з нечестивої секти євноміан. Йдучи за християнським правилом, Антоніна наблизила до себе юнака, як сина. А потім зійшлася з ним ще тісніше. Раби й рабині, звичайно, знали таємницю.

В одному з підземних скарбосховищ завойованого Карфагена Велізарій майже застав коханців. Завдяки швидкому розуму та алмазній витримці Антоніна відвела очі Велізарія, переконавши, що Феодосій допомагає їй приховати від базилевса частину вандальського скарбу. Справді, хрещеник Велізарія зумів, скориставшись люб'язністю Антоніни, яка розпоряджалася грабежем, захопити собі особисто кільканадцять кентинаріїв золота.

Антоніна впевнено спиралася на Каллігона. Євнук холодним розумом краще, ніж будь-хто, розумів потреби подружжя. Нехай володарка розважається. Обридлий чоловік отримає частку палу, що залишився від коханця.

В Сіцилії ледве не сталася катастрофа. Рабиня-еллінка Македонія, жорстоко вишмагана за якусь провину, натякнула Велізарію на якусь таємницю. Але перед викриттям поставила вимогу гарантії особистої безпеки. Схвилюваний полководець поклявся на розп'ятті та Євангелії, що поручається Македонії вічним блаженством своєї душі. Рабиня запросила собі на допомогу двох рабів. Велізарій дізнався стільки всього, що мав підстави просити свого друга Костянтина Фракійця убити Феодосія.

Костянтин відмовився. Він сказав, що в таких випадках якщо когось і треба вбивати, то лише жінку. На думку Каллігона, такий правильний вирок був гідний вільного розуму євнуха, а не обтяженого ницостями розуму чоловіка. У кожному гріхові винне насамперед так зване слабке створіння. Ще Геродот казав: "Жодна жінка не буває викраденою, якщо сама того не забажає".

Що ж до Антоніни й Велізарія, то Каллігон був переконаний у ницості другого.

Саме йому, Каллігону, ревнивий дурень — було що ревнувати! — доручив знищити Феодосія після відмови Костянтина. Каллігон зумів так настроїти хрещеника полководця, що той негайно сів на корабель і відплив із Сіракуз невідомо куди.

А-а! Крім навіженої Македонії, весь дім Антоніни свідчив за неї. Не встигло, помирившись, подружжя покинути Сіракузи, як чоловік видав ображеній жінці Македонію і двох інших безумців.

Хтось іде! Каллігон пропустив кількох іпаспистів, які конвоювали носильників із здобиччю.

Так, безумців... Адже в Антоніни в жилах не кров, а суміш вина й жовчі. Такі особливо уміло-палкі в коханні. Велізарій не міг обійтися без Антоніни. Після викриттів Македонії Каллігон підсовував Велізарію особливі трунки, що розпалювали кров. Але такі жінки, як Антоніна, пристрасні і в помсті. В Македонії і в обох рабів у присутності Антоніни вирізали брехливі, на думку Каллігона, нерозумні язики, а самих порубали на дрібні шматки і покидали в затоку Августа. Чарівне місце там на березі...

Е, все це нікчеми, раби блуду, дурні. Тепер Антоніна знайшла нову іграшку. А скільки їх було до Феодосія! Ця іграшка славна, нічого не скажеш, для того, хто приречений жити в ярмі пристрастей. Воістину Христос не волі вимагав від людей, а тільки смирення. Нехай так буде...

Але як довго ці голубки воркують в сутінках гніздечка. А Каллігон знав, чому Антоніна шукала темноти. Євнухові була відома кожна складка тіла, що добре пожирувало на віку. Ванни і масажисти можуть скинути десять років, та не двадцять п'ять. Тіло не обличчя, на яке вправні руки вміють накласти маску втирань. Безглуздо бути чоловіком...

9

Мідні голоси довгих труб, які допомагають начальникам кінноти керувати строєм, звучали над Неаполем.

Чергування протяжно-довгих і коротких, частих звуків закликала на загальний збір. Бувалі коні раніше за людей вловлювали заклик, що пробивався крізь гамір розореного міста. Слухняні наказу, вони нашорошували вуха і підводили під круп задні ноги в чеканні волі вершника.

Пограбування завершилося. В спустошених володіннях, по уламках не потрібних солдатам мимохідь поламаних меблів, по череп'ї перебитого посуду і начиння, по шматках мармуру в залах, атріумах і портиках нікому не потрібних будинків, осквернених і запоганених,— у цих трупах убитих помешкань ще топталися, ще рилися відсталі чи особливо жадібні одинаки.

Повсюдно вже зав'язувався торг на ходу, як завгодно. Солдати обмінювалися здобиччю. Ветеран намагався піддурити новенького, спокушаючи його гарною на вигляд мідною, але позолоченою чашею, кубком, статуеткою, пропонуючи гарні, але надто вузькі чоботи.

Хтось, натягнувши поверх обладунку зо дві дюжини хітонів, перекинувши через плече жіночі сукні, тоги з широкою габою, яка засвідчувала сенаторське звання

колишнього їхнього власника, сунувся живою купою товарів. Над лицем, залитим потом, стирчав шолом, і охриплий голос пропонував усім бажаючим придбати незвичайне вбрання за дешеву ціну.

Табірні торгаші встигли побувати в місті, щоб накинути оком на всі можливості, що відкривалися для них. Сміливі ділки — невід'ємна частина ромейського війська — квапилися вкупі приготуватись до майбутніх баришів. Члени своєрідної асоціації використовували вільний час для змовин. Узятя здобич велика. Торгаші клялися один одному святою трійцею і спасінням душі дотримуватися домовленої ціни — п'ять оболів за новий хітон, дванадцять — за дві нові тоги... Солдати задихаються від здобичі, і торг піде лише на мідні гроші.

Стоячи під портиком сенату, Велізарій промовляв до начальників і солдатів:

— Христос Монократор дав нам перемогу! Яку велику славу в віках вдарував нам господь. Донині у світі всі аж до самих його країв вважали недоступним італійський Неаполь. Така справа здійснилася прихильністю бога до справ Єдиного базилевса Юстиніана. І ніяким іншим чином чи дією, які можна досягнути розумом!

Уже вільний Каллігон визирав із дверей сенату з деякою нетерплячкою. Більше половини здобичі вже відвезено в порт і повантажено на кораблі. Залишалося ще вантажу на дві триреми. Доводиться чекати, підводи не можуть пробитися через натовп.

У Велізарія дужий голос, звучний голос полководця в горлі чоловіка. Каллігон дивився на так добре знайому потилицю в кучерях. Маківка почала просвічуватися. Голяр казав, що втирання погано допомагають. Мазь із товчених осяччих копит, ведмеже сало і розтирання щітками затримують розростання лисини, та, нічого не вдієш, волосся випадає, випадає. "Випадає", — посміхнувся Каллігон. Сам він одноліток Велізарія, але вже давно <лисий. Менше клопоту. Недарма давні римляни, як і єгиптяни, голили голови. А плечі у Велізарія — як у молодого. Надійні опертя для сильних рук. З мечем Велізарій зіб'є будь-кого, він жадібний до заліза.

І — він дечому навчився! Знає, що кожне його слово перекажуть базилевсу. Все — від бога, нічого — про себе. Перемогли разом Христос із Юстиніаном. Розумно. Немарно Антоніна вчить його розуму за допомогою Прокопія.

— Це — бог! — виявив! — нам! — честь! — вигукував Велізарій. — То будьмо ж милостивими, як християни, до переможених. Переможець не несе ненависті до ворога за межі завершеної війни. Вбиваючи неаполітанців і повертаючи їх у рабство, ви завдаєте шкоди собі, тому що віднині ці люди повернулися в материнське лоно імперії і суть піддані нашого Найвеличнішого Юстиніана!

Краєм ока Каллігон помітив Антоніну. Красиво підняті коси утворювали щось наче шолом, мінилися бронзою від золотого порошку, яким були напудрені. Рівне обличчя було мармурово-біле, але з ніжним відтінком рожевого, ніби статуя ожила.

Слухає, як чоловік читає урок. "А де прекрасний кентавр?" — подумав Каллігон. Він чув слова Антоніни. Ще більше скосивши очі, євнух помітив і молодого слов'янина. Отже, вона не відпустила його, як бувало з деким іншим. Буде продовження. З

філософським спокоєм Каллігон подумав, що в майбутньому доведеться знову вихитровува-ти. В таборі було важче заладнувати Антонініні справи, ніж у містах.

— ...а тому більше не чинить зла підданам,— долинули до Каллігонового слуху слова Велізарія.— За вашу хоробрість нехай буде вам нагородою все їхнє майно, а їх самих відпустіть, не встановлюючи різниці між чоловіками, жінками, дітьми...

Поруч Велізарія стояв ритор Прокопій. Його худорлява постать була такою ж звичною для Каллігона, як і вигляд Велізарія. До цього вірного супутника полководця в Каллігона було ніжне почуття, аж ніби любов. Рідкісна властивість— Прокопій мислив, щоб мислити, щоб пізнавати не лише інтриги, не тільки справи, які хиляться до особистого добробуту, а сягають вище життя однієї людини. Каллігон возив із собою десятків півтора книжок, найулюбленіший свій скарб, а з Прокопієм було і більше сотні. Тільки з Прокопієм Каллігон мав радість від обговорення строфи Евріпіда, натяку Софокла чи міркування Плутарха. Каллігон відчував, що зі всього війська тільки вони вдвох могли згадати, дивлячись на мури Неаполя, що майже п'ять століть тому тут народився, тут жив Веллей Патеркул, автор короткої "Історії Риму". Кому тепер потрібен Патеркул, крім двох справжніх людей? Каллігонів друг народився в Кесареї, Каллігон вірив, що колись це азіатське місто буде прославлене як колиска Прокопія. Так. Серед двох істориків та дюжини книжників...

Але що Велізарій? Він набрав юрми полонених. Зараз він їх випустить, щоб подати приклад.

Звичайно, ось цей могутній, як бик, чоловік з товстим карком, червоний від натуги, смердячи потом, наказує гулким голосом:

— Звільніть усіх підданих імперії!

Тут ритор Прокопій граціозно змахнув сухими долонями — подав знак, і агора сповнилася тріском оплесків.

Декуріону Стефану усміхнулася Доля. Його багатий будинок був геть-чисто розграбований іпаспистами, але сам він з сім'єю та рабами попав у полон до Велізарія, не зазнавши особливих фізичних наруг. Загнаний у двір сенату в таку тисняву, що ті, хто втрачав свідомість, залишалися стояти, ніби плаваючи, Стефан дочекався звільнення. Він не втрачав надії. Згадки про тривалі бесіди з Велізарієм втішали Стефана, вбитого в натовп, як клин у пень.

Отримавши свободу пересування, Стефан пробився до полководця, і той одразу впізнав декуріона. Люди потрібні, Стефан підходив для Візантії і Велізарій не вагаючись поклав на знатного неаполітанця звання субправителя міста на допомогу полководцеві Геродіану, який залишався в Неаполі і префектом, і начальником гарнізону.

Кілька вцілілих членів ради старійшин насмілилися наблизитися до сходів сенату, і Стефан, вказуючи на одного з них, закричав:

— А! І ти тут, Асклепідоте! Ти безсовісно з'являєшся перед очі найблагороднішого Велізарія. Ми порятовані тільки ним. А ти дивишся на нього, ніби це не ти вчинив жахливе проти нього і неаполітанців. Ти віддав за прихильність готів порятунок своїх

співгромадян. Ти отримав би чималу винагороду від варварів, якби успіх був на їхньому боці. І кожного з нас, що радили віддати місто базилевсу, ти тоді звинуватив би в зраді!

Прокопій бачив, що чоловік, якого закидали небезпечними звинуваченнями, не втрачав спокою. Подерта тога, розкошлане волосся не могли позбавити його почуття власної гідності. В будь-якому вбранні він не залишився б непоміченим. Так от, який ритор Асклепідот, на котрого гірко нарікав Стефан у Велізарієвому шатрі.

Давши Стефанові задихнутися, Асклепідот запросив до уваги красивим жестом рук. Неаполітанський ритор говорив з посмішкою, від якої його голос звучав особливо легко і ясно:

— Люб'язний друже Стефано! Не помічаючи, ти щойно возніс мені хвалу в тих самих словах, якими кориш мене і таких, як я, за прихильність до готів. Тільки той, у кого є твердий характер, може бути прихильним до повелителя, який потрапив у скрутне становище. Саме тому базилевс матиме в мені такого ж стійкого поборника своєї імперії, якого мав у мені супротивника. Той, хто від своєї природи має почуття вірності, не так легко змінюється з перемінами Долі.

Велізарій та інші начальствующі слухали Асклепідота без роздратування. Прислухалися і солдати. Логіка неаполітанського ритора знаходила відгук. У війську найнебезпечніший той, хто, не замислюючись, зраджує своєму знамені.

— А ти, Стефано,— перейшов у напад ритор,— ти, коли б справи обернулися не так удало, ти був готовий легко прийняти будь-які умови і перших зустрічних. Так, люб'язний Стефано, ми всі знаємо таких людей. Нестійкість переконань веде до страху, і такі люди не виявляють вірності ні своїм друзям, ні своїм знаменам.

Велізарій зачарований ритором, зовсім не стримуючись, кивав головою. Він — переможець. Спала тяжка ноша сумнівів. Глибокі переживання не були властиві його грубим нервам. Два-три дні, щоб дати лад війську, і він піде на Рим, залишивши в тилу надійну фортецю. До неаполітанців він став байдужим. Вчорашній противник обіцяє бути другом. Полководець привітно махнув рукою Асклепідоту на знак, що не гнівиться на його минулу діяльність.

Ритор з гідністю вклонився і відійшов. Основне — незворушність і спокій, як учив Платон. Асклепідот змирився з тим, що сталося.

В Стефані клетотіла лють. Так само вимучений, так само залишений без майна, як і інші неаполітанці, декуріон знайшов козлиська, на якого, як сказано в святому писанні, можна було звалити гріхи всього народу. Він в злобі погнався за Асклепідотом. Прокопій чув гнівні викрики нового субправителя Неаполя:

— Ось він, ось він! Усе через нього! Безбожник, елла-дик, сатана-спокусник! Християни, бийте його! На смерть, на смерть!

Асклепідотова голова пірнула в натовпі Велізарієвих відпущеників. На цьому місці все згустилося, ніби утворився вир. Звірячий рик убивць і — ні жодного стогону. Асклепідот помер, як стоїк.

Прокопію згадалася жінка-філософ Гіпатія, вбита три покоління тому в Александрії Нільській за намовою єпископа Кирила.

Казали, що її мордували довго. Доля виявилася милости-вішою до неаполітанського філософа: в Неаполі в руках юрби не знайшлося гострих мушль, якими добрі александрійці-кафолики здерли живе м'ясо з кісток ученої красуні

Привітно, з широкими жестами покровителя й вождя, Велізарій зустрів Індульфа, якого підвела до нього Антоніна. Хоробрий слов'янин повинен увійти в дружину охоронців полководця, до числа його іпаспистів. А де Індульфові друзі? Де вони, з чією допомогою Індульф прокладав дорогу в Неаполь? Нехай новий Велізарій іпаспист знайде їх, Ми любимо сміливців. Не їм животіти в рядах незнаних солдатів. Де ж Каллігон? Видати цьому воїнові десять солідів. Стільки ж дати кожному з його друзів. Внести їх у списки іпаспистів. Віднині вони — члени військової родини Велізарія і, бог дасть, навіки.

Каллігон на знак послуху приклав руку до грудей. Велізарій попрямував до Антоніниного покою. Він заслужив перепочинок. Дружина, поклавши руку на круте плече чоловіка, йшла поруч. У її ході з легким розгойдуванням стегон, за модою красунь Палатія, вгадувалась обіцянка винагороди покорителю Неаполя. Каллігон згадав строфу з Лукреція:

Дуже відродно тобі, коли на поверхні бурхливого моря з берега ти споглядаєш спокійно чийсь злі пригоди...

Надивившись на побут Палатія і на життя візантійських патрикіїв, Каллігон навчився цінувати сухий берег, на якому його залишив розрахунок работорговця.

Увечері в одній із затишних кімнат неаполітанського сенату Прокопій, за звичкою не даючи холонуту пам'яті, записував події минулого дня. На лляних ґнотах двох олійних ламп стояли нерухомі язика полум'я, жовтого, мов віск.

Волосинки кіптяви, спадаючи на сіруватий папірус, прилипали і звично перетворювалися на тонесенькі штрихи, такі ж чорні, як сік каракатиці-сепії, якою писав історик.

Чим же завершився многотрудний день Неаполя і війська? Після вибуху невдоволення солдати поступилися перед умовляннями і повеліннями начальників, наполяганнями іпаспистів. До бійок не дійшло.

Неаполітанці поверталися в своє місто голими, без жодної шматини на тілі, як належить рабам, виставленим на ринку. З грубими дотепами солдати пояснювали полонен-никам, що Велізарій віддав війську майно бунтівних неаполітанців. Тому переможці беруть і одяг, щедро залишаючи помилуваним їхню власну шкіру.

Прокопію хотілося описати б ніколи не бачене, неймовірне видовище натовпів голих чоловіків, жінок, дітей, які враз втратили у всезагальному лихові скромність і сором. Та про таке слід промовчати — все зрозуміло без слів. Яка слабка, яка нестійка істота людина, як легко можна в неї все забрати. І так швидко вона змиряється з нещастям!

Е, можливо, людський рід тільки й сильний своєю неперебірливою чіпкістю, своїм умінням липнути до життя, як реп'ях до овечої вовни? А що думає Каллігон?

У походах Прокопій звик жити разом з домоправителем і довіреним Антоніни.

Євнух дбав про ритора не менше, ніж про свою повелительку. Це означало немало. Прокопій завжди мав місце для роботи. Не було випадку, щоб загубився його багаж з рукописів і книжок.

У відповідь на запитання Каллігон смикнув одним плечем: а що йому до людської плісняви! Він же щасливий, він, євнух, піде в смерть без сліду. Він дивився на руку історика, яка перетворювала бридку дійсність на її сприйнятне відображення.

"Велізарій віддав неаполітанцям жінок і дітей і помирив військо з новими підданими Юстиніана".

Добре, розумно сказано! До речі, табірні торгаші зараз бродять по темному місту і продають голим мешканцям за золоті соліди та срібні міліарезії одяг, збутий солдатами за мідні оболі.

Так, і це не забудеться... Прокопій писав:

"Так довелося неаполітанцям протягом одного дня стати рабами і повернути собі свободу. І оскільки їхні вороги не знали потаємних сховів, вони, повернувшись у свої будинки, заново заволоділи найціннішим зі свого майна, золотом, сріблом та іншим найкоштовнішим, що вони, як і всі обложені, давно закопали в землю".

Гострий ніготь Каллігона підкреслив написане раніше слово "жінки". Схиливши голову набік на знак розуміння і згоди, історик поставив над словом значок, а на березі дописав: "що не зазнали ніякого насильства".

Подивившись один на одного, друзі, не мовивши й слова, в душі посміялися з гумору вставки. Між ними таке називалося — кадити дурням просто в очі.

Обличчя євнуха стало суворим.

— Не забудь написати про долю благородних риторів! — мовив він.

Розшматувавши Асклепідота, неаполітанці кинулися до будинку Пастора. Але старий ритор, дізнавшись про падіння міста, одразу вмер з горя. Заволодівши бездиханним тілом, нові піддані великої імперії посадили його на палю.

"Отак і буває,— думав Каллігон, знаючи, що його думки збігаються з думками друга.— Чи варто піддаватися жалю до нещасних? Тільки зміниться їхня доля, і вони стають чи й не гіршими за своїх учорашніх гнобителів!" Стежачи за рукою Прокопія, Каллігон втішався тим, що імена і діла двох благородних неаполітанців зберігаються в історії.

Перепочиваючи, Прокопій відкинувся назад, і друзі почали бесіду майже без слів.

— Тацит,— мовив Каллігон ім'я історика, нещадного викривача імператорів, і стис тонкі, як у кота, губи. В його очах Прокопій прочитав запитання: "Коли ж ти візьмешся розповісти правду про Владу?"

З посмішкою, що ледь торкнулася куточків рота й очей, Прокопій твердо постукав пальцями по дошці столика. Це означало:

"Колись, колись. Але я це зроблю, зроблю, зроблю..."

Друзі раділи взаємному розумінню, вони любили німі розмови, сповнені багатозначних думок.

Нема влади, яка походила б не від бога, сказав Христос. Є щось сатанинське навіть

у прихованому невдоволенні встановленою владою.

Вільнонароджений ромей Прокопій і вільновідпущеник Каллігон, чоловік незнаний, який, будучи над'то малим, не запам'ятав роду-племені, мали однаково гостре вдоволення від забороненого плоду. Та вкушали обачно. Раб зважується зачерпнути з повного чана лише стільки вина, скільки не буде помітно на рівні спокусливої рідини, і не напивається до безтями.

За часів імперії людина без особливих зусиль навчалася прирікати себе на мовчання. В тому світі блукали своєрідні в'язні, горді своїм одиночним ув'язненням. Ні друзям, ні братам, ні дружинам вони не довіряли. Не стільки навіть із страху за самих себе. Вони вважали, що благородно перти небезпечний гніт вільнодумства тільки на власних плечах.

Прокопій розмовляв з довим іпаспистом. Цей слов'янин вільно говорив по-еллінськи. Прокопій любив розпитувати варварів. Не довіряючи людям, оберігаючи честь ученого, історик хотів вносити в свої книги тільки те, що перепере-вірялося багатьма свідками. Тепер він з радістю ще раз пересвідчився, що правильний був зроблений ним запис про слов'ян, що живуть вони в демократії. Він вірно зрозумів, що багато назв слов'янських племен не заважають їхній кровній єдності, що анти і слов'яни суть люди однієї крові, одних звичаїв.

Індульф пішов, ніби чітко відповівши на всі запитання. Та щось залишилося в самому повітрі, якась прозора тінь серед тонких-тонких нитей масної кіптяви. Мабуть, таке відчуття людини людиною можна порівняти з тим, як тварини з тонким нюхом запам'ятовують хвилюючий своєю невідомістю новий запах.

— Щось...— почав Прокопій і не закінчив. Щось чи дещо особливе жило в цьому слов'янині" Визначення не знаходилося.

Прокопій і Каллігон вийшли в залу, спустилися на агору повз мовчазних вартових. Прогулянка перед сном.

— Він казав, там, у них, і зорі інші,— нагадав Каллігон.

— І життя суворе,— додав Прокопій,— там узимку холодно, як на високих горах. Сніг. Лід тримається кілька місяців. їхнє життя видається мені важким і бідним. А люди там — могутні...

— Так, там жінки народжують сильних чоловіків,— погодився Каллігон.— І вродливих,—євнух посміхнувся. Йому згадалося — прекрасний кентавр.

— Дуже далеко,— вів далі Прокопій.— Мені не вдалося знайти міру навіть у днях шляху, тим паче — в милях

— Тому в них усе інакше.

— Так. Усі про те сповіщають. Га! Адже вони теж люди, такі самі,— з несподіваним, суперечливим для самого себе скептицизмом заперечив Прокопій.— Вони...— але його витончений розум залишався безплідним.

Слів знову не знайшлося, а Натхнення не приходило.

Заважав страх. Давній, всеохоплюючий римський страх. Через страх сприймалося життя. Тому саме Платон, який так боявся змін і руху, став дорогим для кращих

розумів імперії. Непорушність і спокій здавалися єдиним, істинним благом для тих, хто боявся минулого і майбутнього, багатих і бідних, рабів і вільних у себе в домі, варварів — на всіх межах і Долі — при кожному русі.

Якась тінь з'явилася на майдані. Здушені ридання наблизилися, змовкли. Тінь віддалялася. Знову почулося схлипування. Жертви Долі.

— Не вперше я чую, більше того, я знаю,— сказав Прокопій,— слов'яни не визнають влади Долі.

— Отже, вони можуть без неї обходитися,— погодився Каллігон.— У них дуже холодно. Можливо, Фатум любить тільки тепло наших морів? Любить тільки нас? —І Каллігон знову, але інакше посміхнувся. Він не чекав відповіді.

Миля римська (=8 стадіям)—1,483 кілометра.

Розділ тринадцятий ВТОРГНЕННЯ

В бур'ян там вріс шолом кошлатий, І череп давній тліє в нім.

Пушкін

1

Вдалині, за найширшою рікою з усіх, що зустрічалися на шляху до Росі, берег здіймався скелястими кручами. Кущі, які чіплялися за дикі обриви, здавалися здаля плямистим лахміттям одягу, прорваного твердими кістками старої землі.

На кручах — стіни. їхні довгі пороги, відходячи до заріччя, зникають в багатокутник. Навіть звідси видно — високі вони. Над стінами здуваються башти наче велетенські долоні з обрубаними пальцями.

То он яка вона, Дунай-ріка, кін-кордон уславленої імперії. Ось які ромейські фортеці, охорона кордону.

Велика ріка, велика. Потягує вітерцем, але душно. Ратибор зсунув на потилицю шкіряну шапку.

Долинув звук, далекий і знайомий. Дзвонить дзвін, як на кораблях ромейських купців. Немає на ріці кораблів. Дзвонить дзвін у фортеці на тому березі.

Бувалий кінь сам собі обирав дорогу в заплаві ріки. Димом здіймалися вгору потривожені комарі. Кущі з голосним шелестом пропливали під ногами вершника. Берег спадисто опускався.

Тихо храпанувши, кінь зупинився. Ратибор побачив: з чорних, з їдених іржею поножів стирчали жовто-сірі кістки гомілок. В проломаному шоломі залишився відокремлений череп. Крізь ребра скелету проросла лоза. Шашіль сточив ратища списів, з яких наконечники повідпадали, наче гнилі плоди. Щит покритися пухлинами моху В шматках струхлого заліза ледве вгадувалося, що з нього кували.

Багато, багато останків зустрілося росичам по дорозі до ромейського кордону. Що там кістки! Траплялися колишні міста, колишні таборища, обкопані уже розрихленими ровами, позавалювані колодязі, чорне каміння вогнищ, шари попелу й вугілля, скам'янілі від дощів та сонячної спеки.

На початку дороги роське військо рухалося узліссями.

На восьмий день переправилися через Буг. За Бугом землю прорізали долини,

поздували горби. Чорнолісні пуші з колючим підліском були прохідні тільки для кабанів та вовків.

Потім здолали Дністер. Звідси потяглися ще більше порізані землі, стали вищі горби та узгір'я, а сонце помітно швидше западало за горами, і швидше, ніж на Росі, розтавали світлі сутінки.

Ішли на південь та на південь. Бережучи коней, не квапилися зовсім, і лише за один місяць звертали весь похід від дому до ромейського кордону.

Пам'ятав Ратибор, як два десятки років тому степи за Россю оманливо здавалися йому безмежжям. Для того земля велика, хто вікує життя сиднем під своїм градом.

Ратибор поплескав коня по шиї, і той пустився далі на запах річкової води. Увагу вершника привернули низькі палі, струхлявілі, як осінній гриб, і зітлілий човен. Очевидно, тут була в давнину переправа.

За верболозом сірий наліт намулу вкривала сітка тріщин із застиглими слідами пташиних і звіриних лап. Тонка осока та лопушистий підбіл сказали про неродючість піщаної обмілини, схованої під тонкою сорочкою наносного мулу. На річковому урізі течії не було. Відчуваючи копитом надійну опору, кінь, звичний до водопою, сміливо пішов у воду.

Пологий, заплавний берег мілкий, під крутим у ромейів, мабуть, глибоко. Кінь повільно смоктав крізь зуби. Ратибор не хотів пити. Він умів у поході, напившись з ранку, не відчувати спраги до вечірнього перепочинку. Однак і він, нагнувшись, зачерпнув жменею каламутної, теплуватої водички. Перший росич на ромейському кону і перший рось-кий кінь разом пригубили дунайської води.

Краплини спадали з м'яких кінських губ. Краплини скотилися по шорстких вусах Ратибора. Настав час раніше немислимо-неможливий. Якби все це було колись, то забув би себе Ратибор. А тепер він, похідний князь роського війська, повинен мати холодну голову і серце тримати в шорах. Йому згадався молодий північанин, Індульф-Лю-тобор, спраглий бажанням знайти неможливе на берегах Теплих морів. Чи знайшов своє, чи вже давно стіли поховані під іржавим залізом кості, і над ними тужить пташина-душа, не очищена полум'ям багаття?

Великий Дунай, великий. І влітку він такий, як буває наприкінці весни Дніпро під молодим Княжградом, поставленим князем Всеславом на високому березі гирла Росі^ щоб було зручно росичам володіти Дніпром.

Вітер ніби посвіжішав. Знову почувся чи то забутий Ратибором, чи то перерваний на якийсь час голос фортечного дзвона. І праворуч і ліворуч від Ратибора до тихого Дунаю виїжджали вершники і поїли коней. Зовсім поруч зачалапали копита.

— Егей, князю! Чи добра, як на твій смак, така вода? — спитав уголицький старший Владан.

— Каламутна дуже, — відповів Ратибор.

— Хто ж не каламутив її, — посміхнувся Владан. — Чи давно ми відчували ромейів лізти в наші угіддя!

Пояснюючи розмашистими жестами, уголич розповідав. Його мова, хоч і зрозуміла,

багато чим різнилася від роської. Уголич говорив швидко, як сипав зерно. Ратибору доводилося вловлювати суть. Зрозумів він, що стояв на тому березі ромейський воєвода Хілбуд чи Хілвуд, який чинив багато лиха слов'янам, що жили на північ від Дунаю. І стільки-то років тому військо Хілвуда було оточене уголичами, тиверцями та іншими людьми слов'янської мови, бите і добите до останнього воїна разом із самим воєводою на тому самому місці, куди Владан привів росичів переправлятися.

— Відтоді більше немає ходу ромеям через Дунай,— з гордістю казав Владан.

Хотів Ратибор спитати, чому ж уголичі покидали даремно багато зброї на тілах побитих ромеїв? Не спитав, аби не здатися дивним своїм нерозумінням. Союзники, а слова зайвого кинути не можна.

На високих гривах, по узгір'ях і на горах, по ущелинах і в долинах, уздовж глибоких русел річок і ручаїв, та й у сухих роздолах буйні ліси, гаї, переліски.

Не гірше засік охороняла себе порізана, посічена горбата земля Придністров'я, прикрита дубами, сірокорими грабами, твердими буками, гостролистими кленами, срібними липами, чорними в'язами, міцним ясенем. У зелень чорних лісів темними загонами спускався з вершин бір. А знизу густим підліском наступали шипшина, троянди, ліщина. Узлісся відгороджувалося від полян стінами колючого терну.

Вгору та вниз, вниз та вгору... І все яри, спадини, косягори, зміїсті стежини. Не пройти, не пролізти, не продертися.

Та все ж хто шукає, той знайде в Придністров'ї і низькі перевали, і долини з рідколіссям, з довгими пролисами, де можуть пройти і кінні, де можна прогнати і табуни, які степові люди тягнуть за собою для м'яса, де прокотяться вози з великими колесами.

Особлива тут земля. Не степ. Не ліс. Гори,— але й не гори. Придністров'я. Тутешні жителі, люди слов'янської мови, називають свої місця Углом.

Степова дорога, підходячи до Рось-ріки зручним шляхом, на Росі й закінчувалася. Після Росі немає таких доріг, щоб можна було комусь вільно ходити через землю. А Угол прорізаний дорогами.

Та все ж є і для уголичів приховані місця. Збоку від перевалів і недалеко від небезпечних доріг уголичі знають сховища по ущелинах і на висотах, куди кінному степовикові важко добратися. В отаких закутах вони й рятувалися в роки, коли степ був здатен заповнити своєю силою весь світ. Тому володарі Придністров'я, можливо, й назвали свою землю Углом, а себе уголичами, чи уголичами.

Після хозарського побоїща за два десятки років Поросся об'єдналося до самої Прип'яті. До півдня роські володіння перевалили через Рось. Із прип'ятьських лісів, із земель кислих, пісних, люди тяглися на степовий чорнозем. Тепер орють на Туровому урочищі, де раніше чатував дозор від малосилої роської слободи. Нині дальній дозор перебрався на гору-могілу, звідки молодий Ратибор разом з орлами підстерігав хозарів.

Уголичі жили по-старому. Слобід не тримали, але воїни були добрі і пішки, і на конях. Їхні старші називалися не князями, а жупанами '.

Коли на уголичів нападали, вони, покидаючи поля і житла, ховалися по своїх закутах і в цих вузьких місцях, де малою силою можна багато зробити, оборонялися. Нива прив'язувала уголичів до долин, доступних для навал. Тому вони не будували собі добрих будинків і градів, а мешкали в бідних халупах, які не шкода було покидати на розорення.

Сховавши дітей, жінок, немічних старих, уголичі вміли добре вистежувати, били зненацька нападників на Угол, заманювали в засідки. Іноді їм удавалося брати здобичі більше, ніж вони втрачали на отравлених полях і в спалених халупах.

Жупан — від ж у п а — община, плем'я, рід.

Між собою роди не мирилися через давній звичай умикати дівчат у жони і з молодецтва викрадати товар. Від ворогів ховалися нарізно. Тому уголичі, як зрозумів Ратибор, і жили роздрібно.

Про гуннів, з якими у росичів були тільки криваві зустрічі, уголичі зберігали добру пам'ять — вони були союзниками. Немало корінних ромеїв, які втекли з імперії, жило між гуннами. Нині втеклі ромеї шукають притулку і в уголичів. Владан показав Ратибору гарні срібні пряжки роботи втеклик ромейських умільців. Владанів дід з іншими воїнами ходив під рукою Аттіли Батечка на захід сонця в країну Галлію і повернувся з доброю здобиччю.

Своїм справжнім ворогом уголичі вважали ромейську імперію. З незапам'ятних часів ромейське військо грабувало слов'ян, виловлювало для рабства, і рідко кому вдавалося вирватися з ромейської неволі. Бувало, ніби заспокояться ромеї. Так ні, знову починають. А воєвода Хілвуд намислив зовсім звести із світу слов'янський рід. Багато разів він нападав на дрогувичів, верзутичів, веунтичів, чиї землі на північ від Дунаю. Хілвуд вщент випалював ниви, селища, ліси, захоплював худобу, багатьох людей убив та ще більше погнав рабами за Дунай. Навіть в Угол ходив лютий Хілвуд і в сухе літо пускав пал по горах, щоб викурити уголичів із схованок. Зрозумівши, що немає іншого порятунку від ромейської біди, багато колін об'єдналися. Спільним ополченням вони розбили ромейське військо. Відтоді ромеї не зважуються ходити за Дунай, а уголичі навчилися в ромеїв об'єднувати військо і шастати по чужих землях.

Не забородами і не чужаками росичі прийшли в Угол. Князь Всеслав, готуючи похід, заслав в Угол послів з дарами. Уголичі чекали росичів і самі спорядили військо, обравши похідним князем — жупаном досвідченого в набігах Владана.

Дванадцять кінних сотень привів Ратибор на Дунай. Двадцять п'ять сотень залишилося із Всеславом для охорони кону роських земель.

Збулося передбачення Віщого князя: великому війську — велика справа.

На пустельній бистрині вище фортеці показалися човни. Лічив, лічив їх Ратибор і збився. Та й навіщо лічити. Уголичі переправляться самі, допоможуть переправитися і росичам. Уголицькі гребці гнали порожні довбанки на допомогу війську. Тут, біля фортеці, береги зручні для переправи. Але човни, зауважив Ратибор, уголичі тримають в іншому місці. Виходить, хоч ромеї і не потикаються на лівий берег, але уголичі їх побоюються.

Свою допомогу союзники запропонували незадарма. Правила ціну, торгувалися, по чому за вершника візьмуть. Домовилися — за кожних п'ять вершників по римській золотій монеті, враховуючи сюди ж і зворотну переправу. Ратибор міг розраховувати лише на майбутню здобич, з росичами не було не тільки золотої порошок, а й ніякісіньких товарів на обмін.

Уголичі запевняли, що ромейів у фортеці мало і вони не посміють протидіяти сильному війську: до дванадцяти сотень роських воїнів пристало вісімнадцять сотень збірного війська уголичів, тиверців, верзутичів, дрогувичів. Та все ж Владан не перечив Ратибору послати десять човнів із стрільцями, щоб прикрити переправу.

Мурашками вибрались на крутий берег передові росичі і дали димом умовний знак: немає ніде ромейської засідки.

Човни, навантажені сідлами, зброєю та одягом, ішли вервечкою, не кваплячись. Голі вершники пливли з кінями, тримаючись за течією вище човнів.

Залишивши на лівому березі в начальниках старого Крука, Ратибор плів попереду, як належить князеві.

Слабка течія ледь помітно зносила. Розумний кінь і досвідчений вершник трималися навскоси, щоб пристати точно в призначеному місці. Верстви на три розпросторився в місці переправи Дунай. Тому течія тут повільна, тому й переправа тут. Розумно поставили ромей на Своему березі фортецю. Опустившись у воду, Ратибор перестав бачити кам'яні стіни. Думалося йому, як сам він зумів би виждати, зумів би не дати вилізти з води голим, беззбройним.

Ратибор, піднімаючись, оглядався на своїх. Уся річка вже рябіла кінськими і людськими головами. Дністер — ріка значно вужча, мабуть, втричі менше плисти. Та все ж було важче. Течія там дужча, і човнів не було. Втопили десятків чотири коней. Сорок вершників залишились об одному коні, поки не здобудуть собі підставу. Недорахувались і трьох людей. Ніхто не помітив, як вони пішли годувати рибу та раків. Молоді. Горді, вперті. Такий сам себе рятуватиме, на допомогу не покличе нізащо. Мовляв, скажуть потім: ти не зміг... Зате тут Ратибор суворо наказав гребцям, щоб дивилися.

Ось і бистрина. Течія подужчала, крутіше праворуч узяв і кінь, і плавець. Та все ж далеко швидкості Дунаю не лише до Дністра, а й до дніпровських вод. Кажуть, море тут недалеко. За сотню верстов нижче за течією Дунай повертає коліном на північ, тече вздовж Понту. В низьких землях ріки повільні.

Насунувся ромейський берег. Ратибор, розрізняючи рештки старих паль, як і на лівому березі, подумав: "Невже був тут міст, перекинутий через річку, на три верстви завширшки?.."

Діставши дна копитом, гнідий зігнув шию лебедем. Довга мілина гостинно вела на суходіл.

На узгірку димів сигнальний вогник. Холодна зустріч, немає господарів. Дзвін у фортеці змовк.

Весело, шумно впливали росичі. Голосно відфоркувалися коні. Десятки міцних рук

вихоплювали з річки навантажені човни. Не звичні до наготи, росичі квапилися одягтися.

А Ратибор все чекав чогось особливого. Чого? Все було звичайне — повітря, земля і вода. Наближався вечір.

2

Вранці наступного дня на башті фортеці підняли два схрещені списи і біле знамено. Це був виклик на перемови. Владан відповів тим самим, і незабаром на лисій висотці показалися три чужі вершники.

Між росичами ще міцно жив воїнський звичай, панували слобідська суворість і безсловесна покора старшим. Хоч і тяглися росичі, як до чуда, подивитися на перших воїнів-ромейв, та мовчки дали їм широку дорогу. Очима їх обмацували чіпко, не гірше пальців. Оцінювали коней, важких, товстошиїх і головатих, з довгою шерстю на бабках. Одягнуті в бойові обладунки, —ромей сиділи глибоко й міцно, надовго розпустивши стремена. Зброї з собою ромей не взяли.

Дивуючись собі, Малх шукав під шоломами риси знайомих облич. Всі три ромейські посланці були люди немолоді. Чи не служив Малх з кимось із них в легіонах імперії? Зайві думки, зайві почуття людини, що повернулася майже через два десятки років.

Якби не було зустрічей з купцями на Торжку-острові, Малх забув би й ромейську мову. Недарма стільки разів осипалося листя в роських лісах. Кому рости, а кому старітися. Малх убрався в силу, як зимовий заєць. Голова в Малха біла, зате пишні брови чорні, і вуса відпущені по-роськи, ще не зовсім побіліли.

Багато клопоту Малх завдав ромейським купцям. Прижившись між росичами, колишній підданий імперії втручався в торги, пояснюючи росичам справжні ціни на сіль та інші товари ромейв. Купці погрожували більше не підніматися по Дніпру, а завершували неминучою згодою з упертістю слов'ян.

Ромейський начальник не впізнав у Малхові втеклого підданого. Закинутий на край імперії, комес начальствував над чотирма сотнями піхоти і трьома сотнями кіннотників. У їхньому різноплемінному складі були піддані, на вербовані серед убогого населення гірських місцевостей імперії, звідки, попри всі потуги збирачів, не поступали податки. Були італійські військовополонені, і доживало свій вік кілька десятків готів, узятих у Неаполі, були перси. Ці теж надали перевагу служити з мечем у руці базилевсу, а не в ошийнику каменолома серва. На всіх них імперія могла покладатися, бо їм нікуди було подітися. Солдати третього гатунку. Кількісно їх ледве вистачало, щоб зайняти мури величної фортеці.

Ще вчора, полічивши під час переправи варварів, комес направив гінців. Про вторгнення дізнається Асбад, який стоїть з шістьма тисячами кінноти в фортеці Тзурулі, захищаючи фракійську низовину. Буде попереджений і патрикій Кирило в Юстиніанополі, де розміщається префектура Фракії.

Писемні настанови, якими були надійно забезпечені фортеці імперії, передбачали всі випадки. Сили варварів переважали сили гарнізону. Комес повинен був зберегти фортецю, і зав'язати перемови, щоб виграти час і схилити варварів до замирення.

Сам комес встиг здичавіти на кордоні. Колись життя усміхалося Рикілі Павлу. Але ж становище, яке комес вважав лише початком кар'єри, виявилось вершиною успіху. Звільнений з палатійської служби, Рикіла був згодом "ощасливлений" всемогутнім Іоанном Каппадокійцем. Відновлений у званні і посаді, Носоріг посприяв призначенню Рикіли на край світу.

— Ти ж вивчав слов'ян, мій люб'язний дурню,— грубо жартував пресвітлий,— нехай твій досвід буде корисним Божественному. Віднині ти страж імперії. Славна фортеця Скіфіас пасує тобі, як Юстиніанові діадема. Ти побачиш там, зблизька, твоїх давніх знайомих.

Та й це було добродійністю для людини, запідозреної в недостатній любові до базилевса, і ким? Самим Найєди" нішим. Рикілі залишалося або просити милостину, або найнятися в солдати. Що ж він ще вмів робити, крім служби у війську?

Носоріг добряче обпатрував колишнього начальника слов'янської схоли. Щорічно Рикіла посилав префекту до-настії — дарунки.

Плата і припаси прибували із запізненням, часто меншими сумами і кількістю, ніж належало. Солдати відмовлялися підкорятися, били байдики. Іржа покривала зброю. Околиці були безлюдні, не було можливого, як в інших місцях, прибутку: хоч щонебудь, та вичавити з населення. Єдиною підмогою була риболовля. Лови були небезпечні, задунайські слов'яни, переправляючись малими партіями, перетворювали мисливців на дичину.

— Чого ви прийшли? — бадьорячись, грізно вигукнув комес.— Ви порушили священний кордон імперії. На вас упаде меч відплати.

— Він погрожує нам всує,— перекладав Малх.— У нього немає війська, щоб напасти на нас. Він безсилий.

Ратибор дивився в темні очі Рикіли. Викрики комеса звучали напружено, штучно.

Скорочуючи кількість військ, Юстиніан казав:

— Нам вигідніше відкупитися від варварів, вигідніше золотом розпалювати чвари між ними, ніж утримувати армії, відриваючи підданих від сплати податків.

Виконуючи палатійські настанови, Рикіла перейшов до спокушань:

— Повертайтеся до себе, звідки ви прийшли. Тоді ви отримаєте дар. Розташовуйтеся тут як друзі. Через десять днів прибудуть люди, повноважні вас обдарувати. Десять днів,— для переконливості Рикіла руками показав десятикратний схід і захід сонця.

— А що він нам вдарує? — спитав Ратибор.

У довгій промові комес славив імперію, переконуючи варварів у вигодах мирних з нею зносин. Слов'яни — добрі воїни, вони можуть поступити на службу у військо, битися під начальством своїх вождів і брати велику здобич, до того ж отримувати плату золотом. Рикіла погоджувався, що слов'янам нині вдасться проникнути вглиб імперії на кільканадцять переходів. Та потім, попереджав він, на них нападе непереможне військо базилевса і всі вони загинуть.

— Ти диви,— тихо сказав Ратибор Крукові,— очі в ро-мея які. Порожні, наче

пташині. А душа в нього є?

— Зачекайте тільки десять днів,— далі переконував Рикіла.— Я можу вам обіцяти завдаток, по золотій монеті на десять чоловік.

— Ми більше повинні платити за переправу,— мовив Ратибор.

— Він торгується,— зауважив Малх, якому надокучило перекладати пустопорожню балаканину Рикіли.— Йому сипати словами, все одно що вітрові нести полову.

Помітивши, що товмач слов'ян не звертає уваги на його слова, комес повернувся до своєї фортеці. Там він складе акт про переговори з варварами, кількість яких три тисячі, всі кінні, що порушили кордон. Ситовник підпишуть свідки — проводжаті комеса, а нотарій підтвердить істину і засвідчить хрести, що їх поставлять неписьменні солдати. З таким свідченням про виконання обов'язків Рикілі буде спокійніше. Сидячи в кам'яному мішку, як на острові, Рикіла відвик думати про війну. Мури були такі високі і такі міцні, що фортеця не боялася штурму. Небезпечно загрожувала б облога. Досі задунайські слов'яни не виявляли бажання піддавати імперські фортеці облогам. У перші роки, коли думка комеса ще не куняла, він зумів знайти рятівне рішення: не варто дратувати варварів, заважаючи їм переправлятися, коли їх було багато, і не треба кидатися навздогін дрібним групкам.

Цього літа Рикіла мав особливий клопіт. З весняним транспортом продовольства до фортеці Скіфіас прийшло кілька іпаспистів префекта Палатія Іоанна Каппадокійця. Зоря всесильного Носорога закотилася навіки, його ближніх охоронців розіслали солдатами в прикордонні фортеці.

Скориставшись наївністю єдиної доньки Іоанна, розповідали засланці, дружина Велізарія Антоніна вишептала дівчині про намір скривдженого полководця скинути базилевса. Йому потрібна допомога префекта, до якого не ризикують звернутися прямо. Іоанн вирушив уночі на таємне побачення з Антоніною на приміську віллу. Там він захопився, набалакав зайвого, не підозрюючи, що Антоніна сховала за живоплотом вуха Палатія, самого Великого Спафарія Коллоподія і Маркела, комеса екскубіторів. Вони спробували тут же схопити Іоанна, але охоронці відбили свого хазяїна.

Заслані запевняли Рикілу, що Носоріг зумів би пояснити і мати прощення, якби одразу кинувся в ноги базилевсу.

Та він вирішив заховатися в храмі Богоматері Влахернської. Юстиніан, очевидно, не бажав зла Носорогові. Йому вдарували життя і постригли в ченці. Постригаючи, на нього випадково наділи ризу священника на ймення Август. Так чудотворно здійснилася воля Долі, відоме всім пророцтво про мантію імперії, яка чекала Іоанна. Всі велетенські багатства Носорога захопила палаті йська скарбниця. Його донька поневіряється без притулку на вулицях Візантії...

Рикіла, колись досить обізнаний з хитросплетіннями і мораллю Палатія, зрозумів таємні сили, які приховалися від розуму грубих солдатів. Носоріг поєднував справжню відданість і любов до Юстиніана, з вірою в уготований для нього, Іоанна, пурпур базилевса. Юстиніан знав це, але не боявся Носорога. Дітей у Юстиніана не було, наступника він не вказував і — відчував Рикіла — вважав себе майже безсмертним.

Юстин, Юстиніанів дядько, був свого часу таким самим префектом Палатія, як Носоріг. Юстин зумів схопити діадему після смерті бездітного Анастасія. Йдучи за таким прикладом, Носоріг не зрадив би навіть пам'яті Юстиніана.

Тут інше, казав собі Рикіла. Антоніна, подружка базилиси... Феодора не любила Каппадокійця з ревності до його впливу на Юстиніана. Каппадокієць розплачувався з нею тим же. Балакали, що Феодора гнайшла якогось небожа, ввела його в Палатій. І, звичайно, після смерті базилевса його вдова і співправителька мала б у Каппадо-кійцеві сильного супротивника в змаганні за діадему.

Якби не було пророцтва, Феодорі не вдалося б поманити Іоанна краєчком пурпура. А так, вона знала, ситий тигр все ж не відмовиться понюхати приманку, хоча й не хапатиме її.

Чому ж Іоанн не кинувся до базилевса, сам пішов у пастку? Дурні легко наговорюють після розв'язки. Каппадокієць знав безсилля слів, звернених до Юстиніана, і заховався, надіючись на час. На нього впала тінь, як на Велізарія в Італії, коли полководець, щиро відмовившись від запропонованої йому готами корони, все ж утратив довір'я Юстиніана. Базилевс не повірив у зраду Каппадокійця, а то б наказав його вбити. Але тримати при собі більше не хотів. Щоб виконати волю Долі, на Носорога надягли рясу священника з іменем Августа. А щоб її надягти, колишнього префекта постригли в ченці. Передбачення збулося, і тепер про Іоанна могли забути всі.

Втративши єдиного покровителя, Рикіла розумів, що в Палатії знайдеться покупець на посаду прикордонного комеса. Адже і Рикіла їхав сюди з певними сподіваннями, не знаючи, що тут просто тюрма в пустелі. Жодної жінки. Утримувачі воїнських лупанарів привозять бабів і то раз у рік... Немає навіть справжньої лазні! А якби була, то яка радість! Фортеця постійно терпить від нестачі дров: ліс далеко і рубати там небезпечно.

"Незабаром мені доведеться вважати себе щасливим,— думав Рикіла,— якщо новий комес дасть мені центурію чи хоча б залишить солдатом. В іншому разі доведеться, не допустити того, праведний боже, жебракувати, як доньці Носорога. Ось нагорода за службу імперії. Будь прокляте життя!.."

Життя було прекрасне навіть мрякою, якою зустрічали слов'ян перші гори імперської землі. Дорога закидала петлю за петлею, все крутіше й крутіше вбираючи в себе підйом.

Хто постарався оббити скельні виступи, щоб врізати в горбату землю зручну стежину? Хто коло неї трудився?

Колюча ожина викидала на дорогу зелені батоги. У вибоях намагалися утвердитися молоді деревця. Замість старих, обрубаних гілок дерева встигли повитягувати на просіку нові, і вершник, пишаючись спритністю, стинав перепону влучним ударом.

Ось пеньок, розтовчений колесом... Але ніде не траплявся кінський слід, безслідно знесений дощами: рідко користувались цією дорогою. Зате видно чимало слідів кабанів та оленів. Стежки диких звірів, вириваючись із хащі в, вільно йшли людською стежкою.

Перше місто трапилося на рівнині. Здала воно здавалося гаєм, потім слов'янські воїни побачили сумну картину руйнувань. Стіни пощерблені проломами, і, осипавшись, каміння завалило заболочений рів. Правильні лінії заростів на пустирях підказували місця колишніх будівель. Подекуди збереглися будинки, перекриті кам'яними склепіннями. Взяючі вікна влітали пташки. На порозі одного з розваль грілася чорна гадюка.

Біля сухої цистерни Ратибора сміливо зустріли кілька чоловіків і жінок. Своім виглядом вони нагадали князеві убогих прип'ятців, які вперше вилізли на Рось із своїх боліт, почувши про розгром степовиків. Ні, свої були хоч і бідні на вигляд, але дужчі тілом і вільніші в поведженні.

Слов'янські багаття повабили злиденних господарів колишнього міста надією на милостину. Нещасні жебраки завдали першого вдару по легендах про багатство ромеїв і підтвердили слова уголичів, що треба за здобиччю йти далеко в імперську землю.

Малх розізнав історію міста. Тут шістнадцять поколінь тому були посаджені на землю легіонери Траяна. Нове місто, назване Неаполем Мізійським, швидко розбагатіло, обросло приміськими селищами. Тричі переносили міський мур. Передові загони гуннів пограбували жителів. Ставши гуннським володінням, місто швидко ожило. Потомки згадували про часи Баламира, Ругіли та Аттіли як про золотий вік. Місто грабували варвари, грабували свої війська, що ходили імперською дорогою. Жителі розбігалися. Дехто залишався з нерозумною надією скористатися покинутим майном. На них накладалися збирники податків, вимагаючи заплатити за себе, і за тих, що втекли, померли, яких забрали варвари.

Селищу, на яке перетворилося місто, остаточного удару завдав нинішній базилевс. Для роботи на спорудженні фортець людей ловили, як диких звірів. Решткам жителів оголосили: базилевс вимагає від підданих самопожертви, за що вони будуть винагороджені вічною безпекою свого буття. Фортеці побудовані. Варвари нападають більше, ніж раніше. Населення зникало зовсім.

Струнка дівчина просила Малха, щоб її взяли з собою. Вона буде доброю служницею, вона сильна. Все, все — аби лише не залишатися в проклятій богом пустелі. Про щось далеке і забуте говорили Ратибору смаглява шкіра і чорні очі в довгих віях. Князь не міг згадати. Тінь лягла на мить і зникла.

Слухаючи розповідь друга про гірку долю ромейських байстрюків, Ратибор пожалів дівчину:

— Нехай чекає, коли ми повернемося,— і, щедрий, дозволив: — та й інших, хто з нею, нам теж совісно буде відганяти.

Сховавшись за стремено, дівчина потяглася до Ратибора. Малх переклав князеві слова пристрасної вдячності: молода вона, народжена через три літа після того, як базилевс побив у столиці народ за повстання. Чесна вона, і мужа в неї немає. І обіцяє тебе чекати хоч до самої смерті.

Йшли швидко, йшли обережно. Верстов на вісім, на десять відходила вперед вивідувальна сотня, випускаючи від себе дозори — очі й вуха війська. Позаду основна

сила охороняла себе рухливою заставою. Зв'язок вперед і назад тримали ланцюжки, щоб знати потрібне, щоб основна сила не натисла на передову заставу, щоб тилова не навалювалася на хвіст основних сил.

На козячих плащах, вивернутих шерстю догори, мряка збиралася у великі краплини. Передовий загін наближався до перевалу. Хмари порвалися зітлілою пістрєю, виглянуло сонце і передова сотня наткнулася на перешкоду.

Гори замикали сідло перевалу лісистими волохатими хребтами. Між ними дві фортеці стали на варті проходу. Одна велика, друга мала і між ними — видолинок завширшки не більше убіного лету стріли. Розумні умільці замкнули перевал з добрим знанням військової справи.

Жупан Владан здивувався:

— Коли я тут ходив, не було стін.

Порівняно із оброслим мохом громадям на дунайському березі ці фортеці були зовсім свіжі. Видно, камінь брали на місці — гірські схили темніли вижолобками недавніх вибоїв. На горах зяяли лисини лісових вирубок, від яких униз ішли просіки для скочування балок.

Тут не пройдеш. Фортеця, народжена горами, пригнічувала роську свободу. Ратибор згадав ненависть степовиків до укріплень, згодився з їхніми злими почуттями, але відчув і повагу до творців фортеці.

Жодної душі біля обох твердинь. Сонце наближалось до заходу, і ромеї втяглися за мури, мов слимак.

Короткої ночі росичі й уголичі нишпорили біля фортеці. Рову тут не було, скелі виходили назовні, ледь прикриті осувами та тонким ґрунтом. Між двома фортецями не пройти і вночі. Ромеї запалили сильні смолоскипи.

Ромейські вовцюги тривожилися. Чулися голоси, тупіт на мурах. З башт кидали смолоскипи, та вони швидко гасли в калюжах, залишених дощем. Перед світанком у великій фортеці ясно і спокійно зазвучала бронзова дошка.

Комес Гераклед гаряче молився, припадаючи лобом до шерехуватої плити підлоги. Не було часу гладенько обтесати камінь.

Ревний кафолик, Гераклед висунувся на службі у військах, підлеглих антиохійському патріарху Єфрему. Святитель Єфрем викорінював в Сирії ересь монофізитствуючих. Понад два міріади ченців-схизматиків, вигнаних і втеклих з розорених кафоликами монастирів, зібралося в Телльсько-му монастирі. Коли легіон під командуванням брата патрі-

арха наблизився до нескінченних рядів чорноризців, солдати відступили, сприйнявши смертних за гігантів. Один Гераклед, повторюючи догмат істинної віри як бойовий клич, кинувся на ченців і вбивав еретиків до знемоги. Його приклад не надихнув оторопілий легіон. Та полководець відзначив хороброго борця за істину християнського віросповідання.

Гераклед отримав командування. Міста і містечка Сирії почули ім'я благочестивого комеса. Ведений істинним богом, Гераклед спустошив околиці Телли, розшукував

схизматиків у горах і в недоступних, як раніше вважалося, сховищах по Євфрату.

Виконуючи волю святителя Єфрема, Гераклед погнав єретиків від міста Апамеї до кордонів сарацинів. Зграї нечестивців падлом укрили дорогу, та все ж Гераклед продав сарацинам три міріади чоловіків, півтора міріади жінок, чимало дітей. Їх полінувалися порахувати. Єретик незрівнянно гірший за язичника. Ідолопоклонники перебувають поза церквою, а єретики хочуть розруйнувати християнську спільність ізсередини. Вони — проказа. Бути рабом язичника — ще надто легка доля для схизматика.

Божественному Юстиніану стало відоме ім'я Геракледа. Воїн в ім'я Христа був посланий на північний кордон імперії для приборкання варварів. В майбутньому Геракледу було пообіцяно командування військами всієї Фракії.

Гераклед, затримавши посланців Рикілі Павла, погнав у Тзуруле і Юстиніанополь власних гінців. Попереджаючи про вторгнення трьох тисяч слов'ян, Гераклед звинуватив Рикілу в тому, що він зрадливо пропустив варварів через священний кордон.

Бог привів слов'ян у руки Геракледа, який знищить їх, як Самсон філістимлян.

З

Поцілувавши хрест, поцілувавши і руку священника — чоловіка грішного, але наділеного благодаттю при посвяченні в сан, комес Гераклед першим вийшов з храму.

Рання утрєня завершилася зі сходом сонця. Благовістив дзвін. Було тепло і волого. Білі клапті туману чіплялися за гори. Промінь сонця лежав на позолоченому хресті, піднятому на високій жердині над вузьким прямокутником храму. Храм споруджувався раніше за фортечні стіни. Бо-

21 в. і ваноо

641

жественний базилевс бажав чути про благочинство богослужіння в далеких фортецях.

У нерухомому повітрі зависали густі, звично .сморідні випари людей і тварин. Під ногами чвакало болото — бруківку не встигли послати. Було тісно. Будівничий пропонував вести забудову ширше, збільшивши довжину мурів на півтори стадії. Бог напоумив свого раба — якби Гераклед був згодився, то скіфи застали б фортецю недобудованою. "А не був будівничий зрадником?" — промайнуло в голові в Геракледа, заклопотаного вторгненням.

Двері військових домів, широкі, як ворота стаєнь, були розчинені навстіж. У дворі з-під казанів, вмащених в огнища, здіймався густий дим. Кільканадцять босих рабів, єдиним одягом на яких була настегенна пов'язка, носили дрова. Побрязкували ножні ланцюги.

На високому порозі двоповерхового лупанару одна жінка ськала в косах іншої. На обох були хітони однакового крою і однаково брудні. Помітивши комеса, жінки завмерли, як миші, котрим нікуди втікати. Вранці, не нашмаровані крейдою і тальком, без сажі на бровах і фарби на щоках, вони виглядали такими, якими були,— старими бабами.

В інший час Гераклед звелів би власникові солдатського лупанару покарати жінок канчуками. Комес не хотів, щоб блудниці показувалися в години богослужіння.

Торговець рабінями Єйріній володів купленою в Пала-тії монополією на утримування лупанаріїв у фортецях імперії.

Тога сенатора чи золототканий черевичок базилиси проходять довгу дорогу, поки їхні лахміття перетворюються на ганчір'я, від якого відмовиться жебрак. Кожна драбина веде вниз. На кожному щаблі хтось добуває вигоду. Яка-небудь ніжна красуня іберійка, запропонована Єйрінієм витонченому патрикію Помпею через два дні після того, як корабель привіз її з берегів Лазіки, де батько, брат чи просто людокрад виміняв дівчину на міцний меч візантійської роботи, через двадцять п'ять років опинялася в лупанарі прикордонної фортеці, далі приносячи прибуток хазяїнові та імперії.

Гераклед грішив плоттю, як і всі. Основне, найосновні-ше — щиросердечна сповідь і відпущення гріхів. Не грішити — це диявольська спокуса; той, хто вважає себе безгрішним, впадає в смертельний гріх гордості, він піддає осудові ближніх, виказує свої думки про справи імперії та віри.

Так породжуються ересі й діяння, небезпечні для імперії. Бог вимагає не волі, а послуху.

Між солдатами доручених Геракледу маніпул були і язичники, що засвідчувало недбальство начальствуючих. Їх слід повернути до Христа. Після перемоги, над варварами...

Бог обіцяв перемогу. Тривожної ночі Гераклед заснув лише на короткий час, та бачив сон. Біле ягнятко йшло лугом, забагненим червоною росою. Знак перемоги Хреста. Таке ж сновидіння мав Гераклед у Сирії, чи йому так тільки здавалося, він не міг би переконано сказати, поклавши руку на Євангеліє. А сьогоднішнє було ясне, як день.

Тіснота фортечного двору не дозволяла вишикувати всі мані пули водночас. Повільно, по чотири в ряд, солдати витягувалися з-під склепінчатої арки єдиних воріт. Багато хто пересмикував плечима під кірасою, намагаючись зачухати блошині вкуси. В пилюці долівок ними кишіло. А, фортеця ще обладнається! .

Ішли бадьоро. Геракледа солдати любили. Він не мучив мані пули військовою муштрою, годував досита кашею з круп, м'ясом, хлібом. Вологе повітря фортечного двору сповнилося важким духом часнику й цибулі. Всі солдати отримували по чотири цибулини і по дві головки часнику на день. Давали й вино.

Імперська армія виявляла вмілість виховувати ромеїв. Це просте чудо ставалося в однаковій мірі і з підданими, і з військовополоненими. Відбір відбувався природний і досить швидко. Хто не міг звикнути до воїнської неволі чи розлуки, той втікав, гинучи в поневіряннях втікача, або в казармі згасав від туги. В рядах залишалися люди, наділені силою життя, схожою до сили повзучих рослин,— ті, що вміли гнутися, викручуватися, пристосовуватися.

Перс чи воїн іншого племені з багатьох, що входили в імперію Хосроя, був у минулому землеробом, ремісником чи дрібним торговцем. Насильно завербований, він

чи й умів тримати зброю і ставав легкою здобиччю ромеїв при першій невдачі персидської армії. Ромеї, муштруючи, робили з них солдатів.

Сарацин учився в імперських легіонах не лише ходити пішки. Звикнувши вдовольнятися жменею фініків, шматком в'яленої верблюжати, не відмовляючись і від осячого м'яса, сарацин вчився їсти.

Йому аби напхати живіт, йому аби жінку — ромеї давали солдатам і те, й інше.

21*

643

Солдат мав свободу від вибору й сумнівів, над ним не тяжіла необхідність щось вирішувати, він не повинен був працювати, утримувати сім'ю і думати про завтрашній день. Виконуючи нескладні обов'язки, солдат був захищений від сваволі. Тоді як на волі він був жменею порошу в руці начальника, в руці збирача податків.

Геракледові солдати охоче вирушали бити варварів. Вони почували себе сильними і були не проти обдерти тіла вбитих і захопити табір.

Гераклед заліз на коня з високого каменя. Тільки атлет чи варвар міг сісти в сідло із стремена під вагою повного спорядження. Мані пули витекли з воріт, як рівчак з болота.

Всі п'ятдесят мешканок лупанару проводжали солдатів. Жінки теж вишикувалися, вже набілені, встигнувши намазати брови сумішшю сажі й жиру, зі щокми, нафарбованими товченою цеглою, заховавши сиве волосся під яскравими пов'язками. Потворні, схожі на Аамій, на Фурій, але бажані завдяки своєму вмінню, вони перегукувалися з солдатами своєрідними вітаннями:

— Злови мені скіфа!

— А не бажаєш козла?

— Півнику, не дайся обскувати!

— Якщо ти, гуско, накличеш біду, я тебе...

— Бережи свій дзьоб, журавлику. Не чхай!

— Ось я тебе дзьобну, коли повернуся,— огризався носатий солдат.

У ніші над аркою воріт стояла ікона Христа Пантократора. Солдати-християни хрестилися. Язичники вітали небесного покровителя імперії по-ромейськи, викидаючи вгору праву руку.

Кінним варварам ніде розвернутися, щоб оточити мані-пули. Вони спішаються, і Гераклед розчавить їх силою строю. На вузькій гірській дорозі варвари не зможуть мати перевагу кількісну. Через свою нетерплячку вони можуть підставити себе під удар. Якщо цього не станеться — Гераклед просто витіснить варварів з околиць фортеці, не давши їм проникнути через перевал. Так чи так, комес зробить своє.

Небо геть очистилося. Гірський ліс густо пах землею, прілим листям, солодощами квітучого глоду. Десь у гіллі перекаркувалися ворони.

Ряди першої мані пули не завадили Геракледу побачити скіфів. Вони їхали ступою, ніби становлячи передовий загін ромеїв. Один з них, обернувшись, помахав рукою.

З Геракледом було три десятки кінних — його особиста охорона. Комес стримався

від бажання кинути їх на варварів.

Через двадцять стадій Гераклед зробив недовгу зупинку. Варвари теж спинилися. Шмат дороги, що виднілася до повороту, був забитий скіфською кіннотою. Організована сила імперії витісняла орду, як поршень — воду.

Спритно лавіруючи низькорослим конем, старий центуріон пробрався лісом до комеса. Гераклед терпів бувалого воїна Анфімія, але зневажав у ньому невдачу. Старий не зумів відзначитися в дні повстання Ніка і з тих літ скніє в прикордонних військах. У списках навпроти його імені є помітка, що забороняє підвищення.

Комес повинен проникнути в душі підлеглих. За кубком вина Гераклед намагався викликати Анфімія на відвертість.

— Я завжди виконував обов'язок вірнопідданого-кафо-лика,— твердив центуріон.

І більш нічого. Одинадцятий легіон вкрив себе тінню зради. Залишених з милості на службі імперії розкидали по далеких закутках.

Неслухняна щетинка не могла заховати шрам, через який верхня губа центуріона стала схожою на заячу. Центуріон казав з дивним свистом, вишкірюючи чорні рештки зубів:

— Найблагородніший комесе, скіфи кінні, нам їх не наздогнати. Вони хитрі. Вони заманюють нас якнайдалі від фортеці. Бережися несподіванки, славний.

Старий пропонує повернутися? Відступити перед варварами? Засісти в фортеці, як нікчемний Рикіла? Не для того Геракледу дали понад тисячу солдатів. Щоб утримувати фортецю, вистачить трьох сотень. Якщо старий центуріон і був солдатом, то він зносився. Напевне, і під час повстання Анфімій більше думав про збереження власної шкури, ніж про захист Божественного від буйства охлосу.

— Повертайся. І більше не покидай свого місця,— наказав комес. Він доручив охорону тилу колони Анфімію, як найдосвідченішому з підлеглих. Пора вигнати зовсім старого боягуза.

— Я виконаю, пресвітлий, я зрозумів, я даремно хотів радити твоїй мудрості, я впокорю свою дурість,— Анфімій майже вткнувся носом у кінську гриву, намагаючись роздобрити комеса улещанням і смиренністю.

Звична маска перед вищими. Настільки звична, що Анфімій не помічав свого приниження.

Пробираючись поміж деревами — вся дорога була забита солдатами, що спинилися на відпочинок,— Анфімій прислухався до воронячого каркання, майже заглушеного гамом солдатських голосів. Як би добре варвари не наслідували чорних птахів, їм не ввести в оману старого солдата.

Анфімій хотів сказати комесу, що слов'яни кругом, можливо, вже влаштували засідку і ззаду. Можливо, і тепер уже нелегко буде пробитися, щоб відійти. Завадила смиренність: коли начальник невдоволений, варто якнайміцніше затиснути горлянку.

Доля. Підкорятися дурневі-святеннику. Інші були не набагато кращі, та все ж Рикіла з дунайської фортеці Скіфіас розумніший за Геракледа. Життя набридало Анфімію. Він ще носив шкіряний пояс із чотирма десятками статерів. Усе, що залишилося

від колишніх трьох з гаком сотень жовтеньких монет з профілями Анастасія, Юстина, Юстиніана, розтало, як саме життя. Зберегти себе, як колись сказав Анфімій колишньому центуріону Георгію під час зустрічі перед боєм біля Халке, в дні бунту Ніка.

Нині Анфімій побоювався смерті — доведеться відповідати за гріхи. Священики обіцяють рай у винагороду за щире розкаяння. Анфімій висповідався, отримав відпущення гріхів і причащався.

Раніше, коли кров була гаряча, Анфімій не боявся осуджувати Владу і дозволяв собі зневажати Божественного базилевса. Це смертельний гріх. Тепер Анфімій думав більше про високе, про небезпеку втрапити до пекла за невиконання заповідей господніх. обачність старості заважала Анфімію відкритися на сповіді. Священик може відмовити у відпущенні цього гріха. Нічого, Анфімій покається в неповазі до земного базилевса перед престолом небесного. Всі решта гріхів очищені святою церквою. Жінки більше не потрібні старому центуріону. Ненажерством він не грішить — тут немає соковитої і солодкої їжі. Він багато вбивав за наказом святої імперії, у нього великі заслуги.

Очистивши душу німою сповіддю, центуріон дістався до свого місця, коли колона вже рушила. Анфімій наказав півсотні солдатів, які йшли в тилу, пристати до колони. Він порушив правило, воно зараз ні до чого. Краще поберегти солдатів.

Ніхто не звав Анфімія Зайцем. Давнє і необразливе прізвисько вмерло разом з одинадцятим легіоном. З неба все видно. Анфімій відчував, як згори з жалем дивляться на нього давні товариші. Ех, Доля!..

— Отче наш, ти суший на небесах,— пошепки молився Анфімій,— хай святиться ім'я твоє; хай буде воля твоя...— А думав про те, що голова колони вже виходить на широку галяву, де недавно косили сіно для фортеці.

Позаду слов'яни каркали цілою зграєю ворон. Якби він командував варварами, скориставшись згинами дороги і заростями, він розрізав би колону на частки. Гераклед допустився тяжкої помилки, розтягнувши маніпули. Помічаючи зручні місця, помічаючи пропущені слов'янами можливості, Анфімій підбадьорювався. А зараз комес, без сумніву, призначить велику зупинку.

Душно. Під солдатським обладунком стікають струмки. Анфімію було легше, ніж пішим, та все ж піт сочився з-під каски. Хотілося скинути панцир і досхочу почухати собі спину. З роками затуплюється нюх, але Анфімій чув, як смерділа маніпула. Ех, справжню б лазню, в якій центуріон не бував кілька років. Мармур нагрітий знизу, спритний лазник так тре, так вивертає суглоби, що з пліч спадають роки і знову хочеться... Гріх... Хай буде воля твоя, господи!

Солдати закрокували швидше. Дорога описала останню петлю. Скраю на галявині здійсмалися темно-зелені стіжки сіна, які не встигли вивезти. Дорога розсікала покis на майже рівні частини. Солдати всідалися і лягали тісно, як ішли. Дзижчали мухи, що хмарами проводжали колону від фортеці. На осонні для перепочинку місце не дуже зручне. Гераклед не зважився відвести солдатів у затінок лісу. І він, напевно, зрозумів,

що таке вороняче перекаркування.

Анфімій суворо прикрикнув на солдата, який мав намір скинути панцир. Не чекаючи дозволу, солдати Анфімія лягали на стерню. Хтось чухав спину товаришеві паличкою, засунувши її під лати. Дехто діставав сховані про запас шматки сірого хліба. Та й ці, жадібні,— Анфімій знав своїх,— жували неохоче.

Перехід зайняв менше чверті дня. Сюди від фортеці вважалося сорок три стадії по двісті сорок чотири воїнських кроки. Це майже половина денного переходу. Анфімій сподівався, що комес піде назад після зупинки. Солдати йшли необтяжені, без похідних запасів продовольства, без табірної майна. Можна призначити денний перехід сто двадцять стадій. Навіщо? Скіфів не наздогнати, якщо вони цього не бажають. Тисяча легіонерів, коли дивитися на них зверху, навіть на відпочинку,— вражаюче видовище.

Анфімієва тривога пом'якшувалася. Він зліз із коня, солдат-коновод узяв повід і відпустив попрягу.

— Підтягни зараз же,— звелів Анфімій пошепки, щоб не виникло солдатських підозр.

Нема гіршого за години чекання. Назад маніпула Анфімія піде на чолі. Отут і почнеться те, що старі солдати називали танцем.

Анфімій узяв солдатський щит, який поклав коновод, і приставив свій. Вийшов будиночок, дитячий будиночок. Засунувши голову в тінь, центуріон, вміючи використовувати кожну мить для відпочинку, одразу задрімав.

Йому здалося — він прокинувся тут же, від удару. Завивала труба.

— До меча, до меча! — закричав Анфімій. Він примружився, засліплений сонцем. Спина ледве розігнулася. Стріла з джмелиним гудінням так близько пройшла біля правого вуха, що Анфімій смикнув головою. Позаду хтось хрипло крикнув, ніби відкашлюючись.

Вершники були скрізь: і на узліссі, і на дорозі до фортеці.

— Щільний стрій! Щити зведи!—командував Анфімій, наказуючи солдатам стати плечем до плеча і зробити стіну щитів без розриву.— Пе-ерша центурія! В поле! Друга! Кр-р-ру-гом! Крайні — напів-оборот!

Маніпула утворила вузький прямокутник, приготувавшись зустріти кінноту з усіх боків. Тепер, коли визначився напрямок удару, залишиться тільки здвоїти ряди в обох шерехах і повернути кругом одну з центурій. Тоді кінноту зустріне глибокий стрій і чотири залпи дротиків.

До одного й до другого узлісся буде стадій по три. Кидком кіннота здолає цю відстань за час, за який людина встигне зробити майже сто кроків. Час, якого вистачить для будь-якого перешикування. Анфімій відзначив помилку слов'ян — вони не зуміли кинутися одразу на маніпули під час перепочинку. І зараз вони чогось чекають, даючи піхоті освоїтися, бачити їх, заспокоїтися, отямитися. Все це помилки. День, який здавався Анфімію сповненим загроз, може завершитися успіхом Гераклєда.

"Та-ах! У-ах-уах!" — труба грала збір на середину. Між передньою маніпулою і маніпулою Анфімія, що йшла останньою, зберігався похідний розрив — половина стадії,

чи сто двадцять кроків. Комес збирав маніпули в кулак. Він правильно діє.

Коновод не подав коня. Оглянувшись, Анфімій помітив, що його кінь лежить на боку. На місці відпочинку залишилося і кільканадцять солдатів. Слов'яни стріляли влучно, їхні кінні стрільці наскочили, коли Анфімій ще не отямився після сну.

Тільки маніпула рушила слідом за передньою, як Анфімій вловив рух між слов'янами. Відірвавшись від обох узлісь, вони пішли навскіс, зближуючись з дорогою. Зупинитися і збити щити, щоб зустріти вдар? Старий центуріон не встиг на щось зважитися, як з обох боків полетіли стріли. Залізні наконечники різко вдарили в лати, каски, щити. Анфімій чув скрики поранених. Ні, треба намагатися влити маніпулу в загальний стрій.

— Щільніше! Щільніше щит! Притискай щит! Не розривай! Зімкни! — вигукував Анфімій. Він ішов між рядами обох центурій, прикритий своїми.— Швидше! Частіше! Ширше крок! Ширше!

Кінні стрільці, кінні стрільці. Нічого гіршого їй не могло бути. Воїнство сатани. Всі перемоги Велізарія, Нарзеса та інших полководців імперії в Італії були перемогами кінних стрільців-федератів, тобто гуннів, гепідів, герулів, слов'ян. Що піхота! Важка, панцирна кіннота готів не могла вистояти проти вершників з луками.

Слов'яни їхали на відстані трьох сотень кроків. Навіщо їм наближатися? Маніпула втрачає людей, поранених в обличчя, ноги. Швидше, швидше! Маніпула рухалася найширшим кроком: щоб витримати такий, кінь іде клусом. "Добрий був у мене коник,— згадав свого похідного друга Анфімій.— Хай буде воля твоя, Христе, боже мій!"

Старий Заєць бажав % одного — визволити цих дурнів селяків, нікчем, яких він перетворив на солдатів. Його зв'язував з маніпулою високий обов'язок начальника. Втяг ти їх у загальний стрій. Під святу корогву.

Воно було близько — широке полотнище пурпурового кольору із золотим ликом Христа Пантократора, з монограмою "ΧΡΙ", зі святим хрестом, що змінив римського орла.

Упав солдат, який прикривав центуріона зліва. У строю утворилася прогалина. Важка стріла впилася Анфімію в щелепу під обводом каски. Удар був такий сильний, що центуріон упав. Спираючись на руки, він хотів підвестися

Мигали швидкі ноги в начищеному залізі. Чому він не витратив раніше сорок статерів, що натерли йому стегна до болю! Анфімій підвів під себе коліно, щоб підхопитися. Встав, не розуміючи, чому так темно. А! Нічний бій! Немає навіть зірок. Маніпула! Дротики! Слухай! Вони бачать, як коти... Перша центурія! Він воював...

Він опритомнів, лежачи ниць. Клятий пояс, трикляте золото невідступно лізло в голову. Ціна всього життя. Ціна всієї крові. Хай святиться ім'я твоє...

Зібравши пошарпані маніпули, Гераклед відповів стрілами на стріли.

В кожній маніпулі налічувалося від тридцяти до сорока лучників, навчених з числа тих, кому давалося це надзвичайно важке вміння і в кого було більш-менш метке око.

Марно змагалися солдати із слов'янами, солдатські стріли ледве летіли на триста кроків, а слов'яни, не зближуючись, почали стріляти частіше. Сотні стріл били тісний

стрій ромеїв. Залізні вістря знаходили обличчя й шиї, впивалися в коліна над наголінниками, в ступні ніг. Так далі не могло тривати.

Гераклед спрямував черепаху щитів не до фортеці, яка стала безмежно далекою, а до лісу, щоб, живою силою пробивши кінноту, заховатися за деревами.

Сім сотень кроків до лісу. Десять тисяч стріл. Не остерігаючись ромейських лучників, які не вміли стріляти на ходу, слов'яни наблизилися спереду, ззаду. Ляскання тятив, тріск, свист стріл. Удари, удари, удари...

Солдати зупинилися без команди. Неушкоджені, так само як і раніше, падали на землю, припиняючи опір. Аби тільки дихати. Ліг і комес Гераклед, чекаючи волі переможця.

Розпізнаний за розкішню обладунку, Гераклед дав перевагу ланцеві на руках перед мотузкою на шиї. За його наказом вночі ворота фортеці розчинилися перед росичами і уголичами, переодягненими в ромейські лати.

Руйнувати легко. Наступного дня полонені розкидали свіжі мури великої і малої фортеці та всі внутрішні будівлі. Дерево спалили. Каміння скидали в ями, розшпурляли якнайдалі.

До вечора гірський прохід відкрився всім вітрам. Фортеця Новоюстиніана припинила своє недовге існування.

4

Військо спускалося з південних узгір'їв Планин Літо розквітало повною силою дерев і трав. Коням вистачало соковитих пасовиськ, повноводих струмків. Вода в чужій землі була солодка. Чисті джерела вибивалися з-під планинних відрогів і, радіючи визволенню від кам'яного гніту, шипіли, іскрилися зустріччю з сонцем.

Південний вітер приносив запахи, не знані ні людям, ні коням. І час, таємниче плинучи в обличчя вершників, як вітер, хвилював серця.

Росичі йшли тепер самі, союзне військо рухалося суміжною дорогою. Тісно разом трьом тисячам вершників і в дорозі, і на водопоях, і на нічних випасах. Та й без того настала пора союзникам розділити війська.

Не роські порядки жили в загонах уголичів, тиверців та в інших північнодніпровських слов'ян, що склали спільне військо під орудою Владана. Союзники здавалися росичам буйними, розбещеними, як погано в'їжджені коні. На шляху між Дунаєм і Планинами виникали чвари. У росичів недорахувалися кільканадцяти коней: не встежили за ними через довірливу необізнаність. Уголицькі старші руками розводили: мовляв, самі коні відбилися. Князь-жупан Вла-дан просив Ратибора не гніватися на малу кривду отаке в нас і між родами трапляється.

Після взяття фортеці Новоюстиніана, не чекаючи загального розподілу по справедливості, союзники хапали собі все, на що встигали перші накласти руку. Якби не було у роських воїнів твердого послуху Ратибору і сотникам, міг би вийти кровопролитний розбрат.

Щоб росичі через необізнаність із землею не забрели в глухі долини, Владан дав Ратибору провідників з досвідчених воїнів та старших за віком. На них нарікати не

доводилося. А що скажеш про інших! Уклад слабкий у тутешніх слов'ян, ще погано люди привчені. В давніші часи і на Росі не було порядку, як старші розповідали молодшим.

А по-справжньому дивувала імперія. Далеко викинуті загребущі лапи із залізними кігтями фортець, кам'яні пальці вчепилися в Дунай. Наше все, наше! А де ж ромеї, такі люди, яких росичі звикли зустрічати на Торжку-ост-рові? Нема їх.

1 Планини — гірська гряда між Дунаєм і Фракійською низовиною.

За Планинами жили люди слов'янської мови, спільної з уголичами, тиверцями, з мовою, зрозумілою і для росичів. Їх, як рідних, задунайські слов'яни не розорявали.

Ці поселенці налічували і п'ять, і шість, і дев'ять поколінь своєї осілості на імперській землі. Одні самі прийшли, силою прилаштувалися. Інші — за домовою з ромеями. Приваблювала земля своєю родючістю. Ромейські слов'яни жили в поганеньких хатках, в бідності, як уголичі. Можливо, вони теж, як уголичі, вміли ховати свої достатки від чужого ока. Дивлячись на чуже життя з сідла, дізнаєшся тільки про те, про що люди тобі самі розкажуть.

Для уголичів ромейські слов'яни були корисні. Через них ішов обмін-торгівля. Від них за Дунаєм багато знали про те, що діялося в усій імперії. З їхніх слів Владан розповів Ратибору, де і які війська стоять у Фракії.

Тут сіяли полбу, пшеницю, ячмінь, овес, розводили великі сади, худоба була дрібна, але міцна. По осені приходили збирачі і стягували данину. Фракійські слов'яни за золото служили в імперських військах.

Аукаві люди, ніби й своєї мови, ніби й чужі, не викликали в росичів ні добрих почуттів, ні ворожості. Чимось прикрим, принизливим здавалася підлеглисть ромеям, плата податі за землю. Поле належить тому роду, тому племені, які його освоїли і з нього харчуються. Як же можна комусь чужому віддавати свій шматок?

Біля річки, що звалася Гебром як підказав князь-жу-пан Владан, союзники поділили між собою Фракію. Роси-чам випало йти на схід, в корінні володіння ромеїв. Уголичі зі своїми друзями підуть на захід, до великого міста Філіппополя. І тим, і тим доведеться зустрітися з імперськими військами.

Перша перемога дала росичам певність у своїй перевазі над ромеями, які навіть з лука не вміли стріляти. Росичі почували себе вільними наїзниками, перед якими відкрите вільне поле. Імперія перед ними відступала, стискаючись, втягуючись у мушлю, мов равлик від жарини, піднесеної до очок-щупальці в.

До часу виходу слов'ян на Гебр про їхнє вторгнення було відомо вже в Палатії. Знали сили нападників, знали і про росичів. Донесення говорили про них, як про якихось варварів, що досі ще не порушували кордонів імперії. Між

1 Гебр — нині річка Маріца.

імперськими слов'янами сиділи вивідувані, які вміли заслужити плату.

Готувався до дій західний центр Фракії, давнє місто Філіппополь. На сході, який дістався росинам, в п'яти днях шляху від Візантії, розташовувалося головне місто Фракії, стародавній Ускудам-Орестія, який шістнадцять поколінь тому отримав нову

назву за імператором Адріа-ном і недавно наречений Юстиніанополем для збереження навіки імені правлячого базилевса.

Префект Фракії, пресвітлий патрикій Кирило, збирав до Юстиніанополя гарнізони ближніх фортець. У фортецях залишали солдатів лише для захисту мурів. Вивідники принесли звістку про падіння Новоюстиніани і загибель "меча віри" Геракледа, в якому Кирило без образи бачив свого наступника.

В ті роки стародавня Фракія, розорена податками і двома століттями нашесть, для зручності управління була поділена на кілька провінцій. Земля між Понтом Євксінським та нижньою течією Дунаю називалася Скіфією. На південь від Скіфії до Планинського хребта розпросторювалася Мізія Друга, відмежована на заході рікою Оскос-Іс-кір. Ще південніше, між хребтами Планинським і Родоп-ським, була провінція Еммонт.

Патрикій Кирило в дні бунту Ніка був призначений префектом Візантії замість Євдемонія. Коли попередні сановники поверталися на свої місця, Кирило отримав призначення в Скіфію; це було почесне заслання в країну дику, покриту болотами, очеретяними трясовинами, в країну туманів, з важким, нездоровим кліматом. Згодом Юстиніан винагородив Кирила переводом у Мізію Другу, ще безлюднішу, ніж Скіфія, теж злиденну. Зате в Мізії було менше комарів, не мучила мокра імла і гнила вода. Далі Кирилові дісталася Дакія, найзахідніша з фракійських провінцій. За призначення в Юстиніанополь Кирило підніс скарбниці базилевса донатій на сто двадцять фунтів золота. Столиця Фракії була сторожовою твердиною Візантії.

Кирило постарів між слов'янами. Вони населили Скіфію, осідали в Мідії Другій і в Дакії, переливалися через Планини в Еммонт. Вони проникали у Верхню Мі 31Ю, Паннонію, Іллірію, Превалі. Поступово слов'яни опинялися в Дарданії, Епірі, Македонії, проникали в Фесалію, розчиняли в собі рештки інших племен.

Префект Фракії з насмішкою ставився до деяких риторів, які декламували вірші давніх поетів: "О римляни,

О елліни!" Де ті елліни і римляни? Де? Скільки їх?

А що імперії до племені підданого. Селяни обробляють землі, які без них лежали пустою. Вони справедливо платять менші податі, ніж давні піддані: в іншому разі вони або підуть геть, або нападуть на імперію. Кирило знав, що задунайські слов'яни при вторгненні не чіпають людей своєї мови. Тим краще для імперії.

Вийшовши на Гебр, нападники варвари перервали зв'язок між західною і східною Фракією. І, не отримуючи більше донесень, префект Фракії розумів, що варвари намірятимуться на багаті провінції — Європу і Родоп. Гори залишали кінним слов'янам єдину дорогу — імперським шляхом на Юстиніанополь.

Викликані Кирилом війська з ближніх фортець підходили до міста. Чутки про навалу викликали втечу заможних мешканців з околиць у місто, під захист мурів.

Кирило зібрав чималі сили, щоб вийти в поле.

Росичам здавалося, що, вступивши на імперський шлях вниз по Гебру, вони вступили також і в сонну пустелю. Але тією ж дорогою їм назустріч ішли два неповні

легіони — до шести тисяч мечів.

Патрикій Кирило не квапився. Кінні варвари зуміють відірватись від піхоти. Присутність легіонів повинна зв'язати слов'ян. Для будь-якого війська, навіть такого мобільного, як варвари, єдиною дорогою є правий берег Гебра. Незабаром після того як Гебр зустріне притоку Харманлі і попрямує до Юстиніанополя, його затиснуть гори. Навіть якщо слов'яни, будучи зараз нічим не обтяжені, зуміють прорватися повз легіони, вони не посміють іти далі: їх повернення стане неможливим.

За чотири переходи на північ від Юстиніанополя, на березі річки Тунджі, стояла сильна фортеця Тзуруле. Горбкуваті луги з чудовими пасовиськами та сінокосами стали місцем природної стоянки фракійської кінноти. Тзуруле командував комес Асбад — воєначальник хоробрий

1 досвідчений, покровителем у якого був сам базилевс. Щоб отримати зайві гроші і надлишок постачання, всі

полководці і всі вожді федератів завжди зазначали більшу кількість мечів і коней, ніж було насправді. Кирило чинив, як інші, бо не можна бути білою вівцею в отарі чорних.

Логофети не приймали списків, торгувалися: так завжди велося у війську імперії. Нижчі начальники наслідували вищих, і навіть сам Асбад не міг би зі всією точністю сказати, скільки в нього вершників. Не сім тисяч сто двадцять списів, як стояло в останньому списку. Тисяч шість, можливо. В найгіршому разі і при всій спритності Асбада — п'ять з половиною тисяч.

"Уже зараз кіннота з Тзуруле перебуває на північному сході від варварів. Невдовзі, що далі вони рухатимуться до Юстиніанополя, вона опиниться в тилу слов'ян, відріже їм шлях до відступу і потіснить до звуження Гебра, на мої легіони", — думав патрикій Кирило.

Обережніший, ніж Гераклед, старий патрикій, щоб не спокушати Долю дочасною похвалюю, стримався сповіщати в Палатіях про пастку, наготовану слов'янам.

Кирило просив префекта Дакії, резиденція якого була в Сардіції, вислати військо до Філіппополя, щоб воно купно з міським гарнізоном вдарило на схід вздовж Гебра.

Так слов'янське вторгнення охоплювалося із заходу, сходу і півночі. Південь був замкнений Родопським хребтом У двох місцях, доступних для кінноти, стояли фортеці Хай нагадає труба Перемоги Божественному ім'я вірнопідданого патрикія. Кирило мріяв доживати у Візантії решту своїх днів.

Як і всі воєначальники, котрі багато спілкувалися з варварами, наперекір освяченим віками римській традиції Кирило навчився не обтяжувати солдатів на переході переноскою вантажів. Замість сімнадцятиденного запасу борошна, солі, вина і тягара табірному інструменту легіонер ніс на собі тільки дводенний запас хліба і сиру. Продовольство, кілля для наметів, намети, лопати, кирки, сокири, пили, казани для варки, тагани — все супроводжувало ма-ніпули на підводах, запряжених биками. Солдат, що йде проти кінних варварів, повинен бути свіжим для бою.

Вирушивши вранці, Кирило призначив нічний перепочинок за сто десять стадій від

Юстиніанополя. Легіони дісталися до місця в третю чверть дня. Майже водночас прибув обоз: швидкість кроку латної піхоти не дуже перевищувала ліниву ходу волів. Їжа була зварена до сутінків.

Кирило в червоній туніці полководця поверх панцира обходив табір. Солдати надокучали вищому начальникові нескінченними скаргами. Це було знайоме, неминуче, необхідне. Недбальство начальників вело до низької дисципліни. В поході, усвідомлюючи свою необхідність, солдати спішили скористатися швидкоплинним часом.

Недоплати. Невдача заміни зношеного одягу. Знову недоплати. Писці занотовували імена невдоволених, суть скарг, імена свідків. Кирило обіцяв виправити несправедливості.

В першій когорті другого легіону Кирилові показали дротики з такими м'якими наконечниками, що вістря затуплювалося об дерево щита, замість того щоб застрягати. З брутальними лайками солдати звинувачували начальників у шахрайській змові з постачальниками. Кирило обіцяв розслідувати і усунути легата, який командував когортою. Легіонери не відпустили патрикія, поки він не призначив легатом названого ними центуріона.

В другій когорті патрикію довелося оглядати чоботи і переконатися, що шкіра зовсім гнила.

Полководець обіцяв, обіцяв... Легіонери кричали, проклинали, вимагали, торгувалися.

Тихої і теплої ночі начальник і солдати спали під зорею. Сон старих легкий. Перевіряючи караули перед світанком, Кирило переконався, що багато хто спав на посту. І не лише спираючись на списи, що було давньою, як війна, хитрістю солдатів, а й лежачи.

На погрози штрафом солдати відповідали зі сварливим нахвалянням: вони живцем з'їдять варварів.

Перші сто шістдесят стадій від Юстиніанополя на захід імперська дорога була прокладена лівим берегом Гебра.

Денний перепочинок другого дня походу випав біля мосту через Гебр — дорога переходила на правий берег ріки. Тут річкова долина, впираючись у порослі лісом стіни гір, своєю шириною не сягала більше п'ятдесяти стадій.

Перед мостом стояв, трохи скосившись, масивний стовп. Фракійська земля вперто засмоктувала важкий камінь. Та ще можна було розрізнити римські цифри, викарбувані два з половиною століття тому, за правління базилевса Костянтина: MCCCCXXXIV.

Тисяча п'ятсот тридцять чотири стадії від візантійського Мілія, який стоїть на майдані Августеї перед будівлею сенату.

Дорожна застава, влаштована у вигляді укріплення перед мостом з мурами і з двома баштами, з'єднаними аркою, перекинutoю через дорогу, була порожня. Селище з двадцяти чи двадцяти п'яти будівель, розташоване недалеко від мосту, теж було покинуте.

Центуріон, зобов'язаний перевіряти всіх, хто користується дорогою, відійшов у Юстиніанополь з першою звісткою про варварів. Жителі втекли в Юстиніанополь чи поховалися де змогли і зуміли.

Солдати захоплювалися пошуками схованого майна в будинках, у льохах. Коли буксини покликали в дальший похід, багато легіонерів спізнилися стати в стрій. Бігти в латах може тільки досвідчений атлет. Відсталі приєднувалися до обозу, влаштовувалися на підводах. Начальники ніби не помічали цього. Легіони йшли шумно, весело.

Війна — солдатське щастя.

На відстані півпереходу латної піхоти на захід від мосту через Гебр і на південь від імперської дороги долина ріки була вигорблена невисокою, але крутою гіркою, вкритою сірими грабами.

З дороги ця гірка не була дуже помітна. В порівнянні з піднятим ззаду Родопським хребтом, який навалювався дикими кручами і здавався зовсім близьким, підвищення губилося для ока. Його давила гора, відома під назвою Козяча. '

Зате з вершини онучки Родопів як на долоні були і долина Гебра, і вся дорога, і міст з малою фортецею. В широкій ущелині бігла маленька, але бурхливо-піниста річечка. Тут роське військо знайшло собі зручний захисток і від сонця, і від очей ромеїв.

Далеко перед собою похідний князь Ратибор випустив роз їзди. Вершники парами скрадалися узліссями, ховаючись у затінку, пильні — свої, ненаймані. Ще до переходу легіонами мосту роські рухливі застави виявили спочатку ромейські дозори, що випередили легіони на верству, помітили і легіони. Самі ж залишилися невидимими.

Зупинка на другу ніч, заздалегідь визначена Кирилом на карті, випала верстов за чотири на північний схід від грабової гірки.

Порожньо було перед ромеями. Кіннота Владана в своєму русі до Філіппополя і росичі, прямуючи на схід, опустили завісу, не проникну навіть для імперських вивідників-підглядачів.

Двадцятиверстовий перехід у літню спеку нелегкий для панцирної піхоти. Зморені і без особливого порядку мані-пули розташовувалися на нічліг, а Ратибор і роські сотники рахували легіонерів з такою ж точністю, з якою Рикіла лічив їх самих на дунайській переправі.

Піхота старого Риму не лягала спати, поки не був викопаний рів довкола табору, поки земляний насип не їжачився рогатками з гострого кілля, поки табір-фортеця не закривався трьома ворітьми. Потім, звикнувши грати імператорами, солдатська вольниця звільнила себе від важкої нудної щоденної роботи. Хоча захлялі духом юстиніанські легіони і відучилися розпоряджатися престолом імперії, та завойоване раніше збереглося, і в походах солдатів можна було змусити окопатися лише при очевидній небезпеці.

Підходив обоз на биках, маніпули розбирали припаси. Потягло димком з-під казанів. Сонце хилилося до Родопів. Поволі, поволі поповзли маленькі загони — нічний караул, зупинками позначаючи межу табору.

В тихому повітрі табірний дим не покидав місце стоянки. Скоро дим разом з нічною млою від Гебра втопив ромеїв у блідому озері спокою і сну.

Похідний князь Ратибор, і старий Крук, який покинув заради нападу на імперію князь-старшинство в колишньому роді зрадника Плавика, та всі інші старші, на кому лежала відповідальність перед Россю за цілість війська, не з легким серцем переступили імперський кордон. У себе росичі встигли перепочити від щорічного страху перед Степом. Ромейська імперія і далі уявлялася кам'яним громаддям, в якому на золоті і сам в золоті сидів базилевс Теплих морів, а його охороняло непереможне військо-ле-гіон.

Десять років князь Всеслав не полишав думки про похід на імперію, десять років засилялись вивідники до уголичів, до тиверців і поверталися до князя з невагомою здобиччю розповідей про ромеїв.

Добре в бою старому, досвідченому вершникові, коли під ним молодий кінь. Він і стримає його запал, і спрямує за своєю волею. Ратибор вів сотні молодих росичів, сповнених сили, завзяття, молодечтва. Перемога під Новоюстиніаною переконала військо в перевазі над ромеями. Отут і треба міцніше взяти поводдя в руки.

З обачністю, в якій жив страх перед невідомістю, Ратибор вступив у битву з легіоном Геракледа. Він пильно стежив за ромеями, коли вони йшли до смертної для них галяви.

Могутньо вони йшли. У твердих латах, у твердому строю. Хоробро стояли під стрілами. Хоробро хотіли напасти, правильний був їхній порив. І раптом вони враз зламалися, наче гнилий сук. І своїх потім зрадили. Правду казав Малх: у ромея серце підточене, як червиве яблуко. Імперія — золотий плід, твердий тільки зверху.

Шість тисяч імперських солдатів лягли спати у відкритому таборі. Місце зручне, відкрите місце.

Коли засяяли зорі, Ратибор пішов із сотниками, з півсо-тенними старшими розвідувати підходи до ромеїв.

Були з похідним князем давні товариші Мстиша, Муж-ко. Був сивовусий Дубок, колишній воевода бувших ілвичів, нині невіддільних від росичів.

З молодих сотників Ратибор виділяв Мала. Доглядач-нянька князь-старшини Велимудра виріс у славного воїна.

Обнишпорюючи землю, помічаючи пеньок, кущик, деревце, роські старші так близько підходили до ромейських вартових, що могли б живцем заарканити.

Росичі вміли скрадатися мишею, вміли залишатися не поміченими для справжньої дичини. На тому виростали.

З тих часів, як людина почала селитися в рівнинах, вовк навчився ночами підходити до житла. Здавна собака знав, що людина в темряві для нього погана захисниця. Чуючи вночі сильного і розумного ворога, собака відступав.

Перед світанком вовки йшли собі. Собаки сміливішали, але ще не зважувалися покинути огорожі жител.

У цей час — між вовком і собакою — роські сотні, ведучи коней на повіді,

згуртовувалися на узліссях з півдня від імперського табору.

Старанням префектів провінцій в обидва боки від імперських доріг очищалися від кущів і дерева смуги на кілька стадій. Мандрівників позбавляли затінку, зате вирубка лісу ставала на заваді злочинним підданим влаштовувати засідки на підданих закону покірних. Гори виступали притулком розбійникам-скамарам, які іноді нападали навіть на каравани, що йшли під охороною солдатів.

Патрикій Кирило відвів легіонам табір уздовж Гебра, за межею імперської дороги, яка виступила кордоном для нічних караулів.

Літня ніч коротка. Солдати спали під охороною охоплених дрімотою постів.

Світає. Уже можна розрізнити пальці рук. Видно нашорошені вуха коней. Коняче око темне, як ніч. Рука лягає на кінський храп, готуючись затиснути ніздрі, щоб кінь не виказав іржанням.

За дорогою спалахнув перший вогник. Ромейському куховарові не спиться. Він роздмухує жаринки, захищені з вечора під попелом.

Пошепки передається слово наказу. Поволі піднімається нога. Носок знайшов стремено. Поштовх — вершник у сідлі. Коні переступають з ноги на ногу хвилюючись. І підводять задні ноги, готуючись.

Ось і княжий свист, від якого зараз посиплеться листя з ромейських дерев.

Здригнулися караульні. І страшні, примарні сні вмиль майнули перед заплющеними очима легіонерів, які ще вільно собі дрімали.

Над рікою лежав туман, туман закривав фракійську низовину, і табір здавався берегом Теплого моря.

Земля рвонулася під копитами. Пружно-слухняна, вона, мов тятива, метнула вершників.

Стрибок, стрибок, стрибок! Коні, занудившись у тягучому чеканні, змагаються між собою в запалі пристрасного пориву.

— Рось! Рось! — і ще і звідусюд: — Рось, Рось, Рось, Рось!

Якась лише мить. І ось розгорнуті сотні вже пронизали ніби й широкі, і таке маленьке для кінних поле між гірським узліссям та дорогою.

Пронизали, прострелили собою і пішли, пішли табором. По ромеях, над ромеями, крізь ромеїв.

Страшний вигляд летючої кінноти. Вершник велетенський. Його натиск нестримний. Пішого перемагає почуття власної беззахисності.

Ромейська піхота вміла зустрічати кінноту, пускаючи дротики з тісного строю, перший ряд якого брав коней на піки важких списів. Кирилові легіони не мали часу.

Нічна варта була розчавлена, як молотом на кувадлі. Бувалі солдати, скрутившись у клубок, кидалися на землю. Кінь, як смерті, боїться упасти і, поки не очманіє в битві, не наступить на м'яке людське тіло. Ті, що розгубилися, втікали в марній надії врятуватися від кінних.

Спина, товста від панцира. Стирчать бокові застібки, як пальці. Розчепірені руки орють повітря. Часто, часто, та наче на одному місці тупцяють ноги. Темна смуга шкіри

під світлою каскою над вирізом панцира. Удар. Труп.

Гнані вітром війни, роські сотні взяли табір і з дороги, і вздовж ріки.

У бою під Новоюстиніаною росичі показали уголичам незрівняну майстерність стрільби. Не було зараз уголичів, щоб було кому помилуватися вершниками.

Росичі отримали від ромеїв перший урок — імперський солдат не вміє стріляти і не встоїть перед луком. Нині засвоювали другий — легіони не вміють спочивати табором.

З мечами в обох руках Ратибор ніби легкими вдарами збив трьох чи чотирьох ромеїв, які зухвало спробували стати на заваді своїй Долі.

Мало хто в таборі встиг просунути руки в панцир. Тільки дехто взявся за зброю. Всюдисущі вершники були незчисленні, немов військо архангелів, що спало з неба як відплата за гріхи християн.

У жаху прудкі ноги. Багато ромеїв здогадалися шукати порятунку в Гебрі. Гірська річка не була повновода в сухі дні літа, зате швидка. Хтось тонує, чи то не вміючи плавати, чи кинувшись у воду зі зброєю.

Зі свистом, з гейкотом, як гонять неслухняний табун, росичі батогами гнали геть з табору юрби полонених, щоб ті не встигли, отямившись, взятися за зброю, яка була розкидана скрізь, наче тріски й сучки на рубці лісу. В таборі залишилися тіла нерозумних чи повільних думкою. /

— Куди полон дівати? — спитав Крук похідного князя. — Їх разів у чотири більше за нас. Не впасеш таку отару. Уголичів немає, щоб їм продати. Нам вони ні до чого. Годувати їх чи що! А чи не побити їх, марно часу не гаючи?

— Сам ти їх не посічеш, Старий, — відповів Ратибор. — А він, — князь вказав на Мала, — чи й буде тобі допомагати? Спитай його.

Мал відвернувся. Шрам на обличчі підтягував верхню губу, настовбурчуючи вус; ніхто не сказав би, чи це сміється молодий сотник, чи просто слухає.

Махнувши батогом, Мал відповів із зневагою:

— Оцих ось бити! Якби вони були хозарами...

5

На високому коні під сідлом з крутою лукою, в обладунку, травленому горіховою фарбою, Малх нічим не відрізнявся б від росичів, якби в нього не було чорних брів, якби не було чорних вусів, хоч і посріблених сивиною.

Як і всі, Малх голив щоки і підборіддя. За два десятки років вуса відросли косами, пухнасті кінці яких діставали до грудей. Малх навчився по-роськи їздити, справі легшій, ніж стрільба з лука, кінь під ним ішов, слухаючись волі вершника.

Малх прочісував юрби полонених в пошуках начальників. Перед ним шарахалися, як барани, в стадній конвульсії страху. Поранені перев'язувалися обривками тунік і хітонів. Деякі отупіло дивилися на кров, що сочилася з порізу гострим клинком. Розкошлане волосся, спотворені обличчя з розкритими ротами. Дуже багато було напівголих. Баса-мани від канчуків багрово спухали на зарослих грудях, волосатій спині.

Звикнувши бути жорстокими і отримувати жорстокість навзаєм, несподівано

розбуджені і кинуті враз на край існування між смертю і рабством, солдати стали слабші, лякливіші від дітей.

— Де комеси? Легати? Центуріони? — запитував Малх. Його не розуміли.

Хтось плакав, стогнав. Інші лежали чи сиділи, обхопивши голову руками, переживаючи час не знаного раніше жаху. Те, що сталося, ще не усвідомлено, надія вже втрачена. Лихові ніби не довіряють, як не одразу змиряється з пригодою той, хто втратив близького.

Легіони були природним дзеркалом імперії: безправ я, розрив зв'язків, себелюбство, самотність перед Владою, самотність перед богом, смиренність замість волі.

Легіони були здатні в руках умілих начальників до сміливого натиску: в бою солдат хоче чи не хоче, але захищає своє життя в прагненні вбити противника. Так само були здатні легіони втрачати самовладання, втікати, віддаючи себе на винищення, і переходити на бік противника. Легіонам імперії був потрібний поступовий рух. Вони досить стійко оборонялися в фортецях і погано — в полі. Відступати не вміли. Оточення війська навіть малими силами перетворювало стрій на отару.

Малх почув взивання пристрасної молитви:

— Боже великий, зглянься над грішником! Боже правічний, змилуйся! Прости мене, всемогутній! Храм, храм обіцяю тобі! Храм! Храм! Допоможи ж мені, Владико неба й землі! Вірую, вірую, вірую!

Вірування росичів дали душі Малха ясність, якої він раніше не знав. Боги дніпровських лісів не були схожі на повнокровних, пристрасних, вередливих мешканців еллінського Олімпу, які боялися вищої влади Долі. Нічого не було в роських богах і від неосяжно-троякого бога християн, який пас безпорадних людей з безжальністю еллінського Фатума і карав за вчинки, сподіяні з його ж волі.

Життя між росичами звільнило Малха від гніту пустопорожніх роздумів про сутність божества. Вірити? Не вірити? Нікому не потрібна відповідь. Треба жити за велінням совісті. Згодом похоронний вогонь допоможе душі покинути тягар мертвого м'яса і кісток.

Хто це тут молиться богу, пропонуючи йому хабаря за християнським звичаєм, як базилевсу чи сановнику?

Той, що молився, змовк, побачивши Малха. Широка габа на його туніці засвідчувала високе становище власника. Поруч нього сидів на камені старий у червоному одязі. Влучним ударом кінчика нагайки Малх змусив його підняти опущену голову. Вдивляючись в оточуючих, Малх помітив ще кількох, які лицями й одягом вирізнялися із солдатської маси. Покликавши товаришів, Малх вигнав з оточення десятків зо два полонених.

Сановник знову забурмотів молитви, намагаючись триматися ближче до Малха.

— Ти гадаєш, мене бог послав до тебе на допомогу? — спитав Малх ромея, відштовхуючи його ногою. Малхові потрібен був старий у червоній туніці. '

— Хто ти?

— Я Кирило, патрикій імперії,— пихато відповів старий. Його поголене обличчя у великих зморшках зберігало вираз гідності.

— Ким ти був у війську?

— Я командував двома легіонами.

— Куди ти їх вів?

— Я хотів зустріти слов'янських варварів, щоб вигнати їх з Фракії.

— Ти вже зустрів їх,— в Малха прокинулася іронія. Кирило не опустил очей. В юності він зазнав впливу

стоїчної філософії, яка не суперечить, на його думку, основам християнської релігії. Патрикій був старий, він прагнув спокою, та зумів сприйняти поразку, не згнічуючи серця.

— Я не зустрів вас,— заперечив патрикій.— Я був захоплений зненацька вами. Наші долі могли б скластися інакше.

Доля полонених залежить від волі переможця, а воля переможця — від обставин, що Кирило добре розумів.

Не так давно головнокомандувач Заходу Нарзес через кілька днів після битви наказав зарізати шість чи сім тисяч полонених. Більшість з них були перекинчики з імперських військ, але хто, особливо в Італії, зважав на колишні кампанії солдатів? Насправді ж Нарзес не міг обтяжувати своє військо охороною живої здобичі, а поблизу не виявилось портів для вивозу з Італії переможених. А коли б був порт — не вистачало кораблів. Ніхто й не подумав докорити головнокомандувачеві за влаштовану ним різню.

Зараз Кирило подумав, що вже уник загальної долі, до якої він був готовий. Варвар, що веде мову з ним, не відмовиться від викупу. А яка ж буде доля солдатів? Вона може виявитися найжорстокішою, що не позбавить Кирила внутрішнього спокою та самоповаги.

Між солдатами, що ходили під знаменом імперії, і полководцями, які служили їй, не було духовного зв'язку. Вожді варварів, дивлячись на нове для них через вузьку щілинку власного світорозуміння, могли досягнути чи засвоїти імперію тільки після довгого спілкування з нею.

Кирило не мав наміру кланятися варварам, які були для нього такими ж низькими, як імперський охлос. Попереду могли бути дні поневірянь, доведеться терпіти.

Малх не захотів марнословного змагання з пихатим патрикієм.

— Хто це? — спитав він Кирила, показуючи нагайкою на доброго християнина.

— Пресвітлий Олександр, логофет,— відповів патрикій.

— Славна здобич! Після шуки — жирний осетр.— Рось-ка нагайка протяла шкіру на щоці Олександра. Здирники податей — п'явки, логофет — спрут.

Сановник вчепився за стремено слов'янина.

— Не квапся, почекай, пресвітлий,— улещав логофет варвара, який володів еллінською мовою.— Викуп, викуп! Я безсилий старий, старий. Не вбивай. Я заплачу тобі ціну десяти молодих рабів!

Малх думав, що вічність минула з днів, коли він був не людиною, а підданим.

Неслухняне серце, чому в тобі прокинулася давня злоба?

Вхопивши логофета за вухо, Малх обіцяв:

— Можливо, я відпущу тебе, і навіть з цілими вухами, носом і пальцями. Якщо ти будеш слухняним, як ягнятко, черв'як!

За вміння закругленими ножицями обрізати золоту монету так, щоб та не втратила форму, візантійці прозвали логофета Олександра Псалідіоном — Ножицями.

Недавно він був посланий у Фракію, аби ще раз довести, що різка збирача податків вартіша за меч полководця. Вторгнення варварів захопило логофета в Юстиніанополі.

Префект Фракії залишив місто на одну когарту, і логофет вирішив, що намет полководця, захищений двома легіонами, надійніший, ніж міські мури.

Пора була рання, але сонце припікало. Ратибор наказав підігнати полонених до річки. Нехай п'ють. У росичів не було зла до ромеїв. Уміючи судити про інших тільки по собі, росичі бачили в імперських солдатах захисників рідної для тих землі.

Малх зручно всівся на лаві з щитів. Перед ним стояли полонені начальники. Ратибор, розминаючи ноги, прийшов пішки. Гнідий жеребець, розтривожений запахом і присутністю чужих, ішов за князем, зло притиснувши вуха, готовий зубами і копитами відповісти на дотик незнайомої руки.

— Що робити з полоненими? — спитав князь Малха.

— Продати.

— Кому?

— Їхнім же начальникам. /

Малх встиг пообіцяти логофету звичну долю несплатника податків: мордування розпеченим залізом, різки.

— А тоді, пресвітлий, тебе посадять на товстий кіл.

Із сльозами, закликаючи бога на допомогу, Олександр обіцяв заплатити викуп тисячу золотих статерів, трохи більше двадцяти літрів-фунтів. Забувши мірки імперського життя, Малх брав дешеву плату.

Патрікію Кирилові Малх сказав:

— Ти віддаси за кожного солдата по два статери. Але сто статерів за кожного начальника. За себе — двісті. І за місто — дві тисячі. А то ми спалимо твій Юстиніанополь.

— Та чи підеш ти з імперії, отримавши гроші? — спитав Кирило. В старого полководця було щось таке, що викликало в Малха симпатію. Патрікій подобався і Ратибору, який, не розуміючи слів, стежив за виразом обличчя чоловіка в червоному одязі. Справа ладналася, вихід знайшовся. Різня беззбройних викликала відразу в Ратибора. А випустити полонених просто так здавалося безглуздом.

Чоловік у білому щось швидко сказав Кирилові.

— Про що він? — спитав Ратибор Малха.

— Цей гостроголовий — головний власник золота. Він сердиться на головного воєначальника, що той з нами не торгується.

— Купець, — сказав Ратибор. Малх звернувся до Кирила:

— Переможений не вимагає в переможця. І ти не задаєш питань твоєму базилевсу. Плати.

— Я заплачу,— так само спокійно погодився Кирило. Досягнуто було згоди, і спини переможених начальників

випросталися. Осмілівши, логофет Олександр підійшов до Малха.

— Я стану жебраком після викупу,— шепнув ромей.— Скинь мені половину. І я повідомлю тобі дещо цінніше, ніж усе золото, яке ти хочеш узяти.

— Я зараз дізнаюся задарма,— погрозив Малх, поклавши руку на ніж. Та логофет устиг обмізкувати можливі наслідки своєї пропозиції.

— Я не буду сперечатися з тобою, я не святий мученик. Подумай. Мордуючи грішне тіло моє, ти прогаєш час, і ти не знатимеш справжньої ціни слів, вирваних залізом. Замучивши мене, ти ще й позбудешся золота.

— Ти правий,— погодився Малх.

— Ти обіцяєш? — наполягав Олександр, смілючи від жадібності і надії.

— Якщо твої слова варті того.

— Зваж сам,— тихо сповідався сановник.— У Тзуруле стоїть шість тисяч кінних. Вони вважаються кращими наїзниками імперії. Вони вже шукають у полі, щоб вас роздушити. Вас же мало.

— Так, твоя новина варта грошей! — Малх підвівся і звернувся до полонених начальників: — Пресвітлий Олександр каже: шість тисяч кінних вийшли з Тзуруле, щоб напасти на нас. Чи правда це?

Логофет закрутив головою, захищаючись жестами від звинувачення в зраді: ні, ні, це не він, не він!.. Ромей мовчали. Малх погрозами витягнув перше признание одного з центуріонів. Решта підтверджували.

— А ти, патрикію? — спитав Малх останнім Кирила.

— Це правда. І я не бачу тут таємниці. Шість тисяч кінних — не змія в очеретах, ти скоро дізнався б і сам про них,— мовив патрикій, рятуючи честь свою і решти.— На жаль, я звелів Асбаду відрізати вам дорогу відступу. Якби я викликав кінноту до себе — і ти зараз був би схожий на зелений жолудь, що міцно висить на дубі,— з сумом вів далі Кирило.— Такий промисел бога, який скарав нас за гріхи наші. Не ви, люди, перемогли нас, а бог всезнаючий і всемогутній, який від роду визначив Долю кожного, навіть худобини бездушної,— втішався Кирило, ніби пропонуючи своїм підлеглим, сховавши голову під крило, затулитися словами від нещастя.

Хатина... Нехай із жердочок, нехай із стінками з соломи, та все ж під дахом. На Малха дихнуло знайомим запахом. Адже й він колись ставив собі такі халупини, склеюючи билинки мертвої трави липкою павутинкою розмірковувань філософів і засипаючи щілини піском, почерпнутим з християнських учень. Колись і Малх гордо дивився на інших, які теж намагалися доводити, що все є ніщо, а ніщо — все.

Тлінна отрута хитрих слів. Але так легше, простіше жити в нещасті — це й згадалося Малху.

Не даючи ромеям загордитися і опам'ятатися, Малх вів далі допит. У самій Візантії

залишаються тільки палаті йські війська. І сторожа міського префекта. Не одинадцятий легіон, як колись, а загони, наwerbовані між варва-рами-федератами. Слова полонених підтверджували відоме від купців і сказане Владаном.

Арсенал в Юстиніанополі порожній. Запаси обладунку та зброї були використані при спорядженні розбитих сьогодні легіонів.

Завершивши, Малх посміявся над логофетом Олександром :

— Патрикій Кирило збив твою ціну. Я винагороджу тебе тридцятьма срібними міліарезіями.

Сто шістдесят фунтів золотої монети з ликом базилевса Юстиніана потрапили в роський полон. Чотири пуди, в'юк одного коня, а багатство, і велика сила, схована в шкіряних мішках. Досі рідко і по одному жовті статери потрапляли на Рось, щоб одразу повернутися до ромейських купців.

Під наглядом вершників полонені ромеї збирали урожай з поля свого розгрому. В купи, як в стоги, скидались каски, панцирі, поручі, поножі, пояси, ножі, кинджали, мечі, дротики, списи. Серце раділо багатством більшим, ніж узяли на хозарському побоїщі.

Дещо не підійшло. Луки, коли їх розтягували на всю силу, ламалися в роських руках. Не сподобалися й щити, довгі, наче мілкі ночви. Щоб нічого не залишити переможеним, щити й луки спалили.

Дізнавшись, що їм не загрожує ні смерть, ні рабство, легіонери підбадьорилися і осмілили так само легко, як упали у відчай. Серед солдатів були такі, що знали слов'янську мову, виявилися і ромейські слов'яни. Росичі з живого голосу дізнавалися про життя імперського війська.

Солдати служили не заради захисту землі, а за гроші й харч. Зброя була чужа, дана їм для служби, ось чому солдати не горювали, з нею розстаючись. Солдатам — все одно. На запитання про рід, про сім'ю вони сміялися, роблячи дивні жести.

Дехто пропонував переможцям свою службу, перепитує-чи про плату. Зрозумівши, росичі сторонилися від такого, погрозивши канчуком.

Безтурботність полонеників, спочатку ніби смішна, незабаром стала бридкою непристойністю. Цікавість, вдовольнившись, перетворилася на огиду, огида змінилася неприязню.

Нелюди погані, їх і порівняти ні з чим, у росичів немає таких.

Усі припаси з підвід росичі забрали собі, а полоненим для казана дали кілька биків і звеліли взяти убитих і поранених коней.

Жорстоко розправляються з худобиною ромеї, жадібно хапають шматки. Дивись, там уже побилися за м'ясо! Начальник їх розбороняє? Набили і його... Одного дня без їжі потерпіти не можуть. До таких у руки не попадайся. На Росі пси кращі. "Даремно ми цих щадили, вбивати б їх одразу гарячою рукою", — казав дехто з росичів.

Надвечір полонених зігнали, згуртували в тісну купу і того, хто не одразу послухався і відстав чи плуганився ліниво на вказане місце, охоче підбадьорювали канчуком. Вранці не пустили до річки, щоб напиться. Полонених знову охопив жах.

Віруючі, наслідуючи давніх християн, сповідалися один перед одним.

До полудня наступного дня надійшов викуп. Полонених гнали до мосту через Гебр, гнали бігом, підхльостуючи канчуками, щоб швидше збутися.

Назавжди запам'яталися легіонерам та їхнім начальникам слов'янські вершники, чимось розгнівані, запам'яталися суворі обличчя з довгими вусами та злитість з конем, що нагадувала казкових кентаврів. Таких у Фракії ще не бачили.

...Росичі піднімалися річкою за гіркою, яка закривала їх від ромеїв перед нападом на табір. У широкому руслі шпарко біг маловодий потік. Ліс підступав впритул з обох боків. Навислі скелі загрожували людям, не звичним до гір.

У білому, викачаному камінні річка то зникала, то знову виходила на світло дня. Там, де м'яка земля сповзала в русло довгими язиками, ратиці кабанів і копита оленів протовкли стежини.

Почувся шум падіння води. Русло вперлося прямо в гору, як у мур велетенської фортеці. Згори в кам'яний котел спадав пінявий ручай.

Тут Крук з молодцями зі своєї сотні знайшов зручну схованку для здобичі. В прямовисній стіні на висоті півтора десятка ліктів зяяли чорні пащі трьох печер. Крук прилаштував драбини.

Кажани, розбуджені смолоскипами, шугали під склепінням. Долівка і стіни печери були вибілені, наче вапном, послідом нечистих — ні птахів, ні звірів.

Мало не до стелі набивши велику печеру, росичі розхитали каміння над входом. Обвал заткнув діру, залишивши зверху малий прохід.

Похідний князь позбувся тягара здобичі пудів тисяч на дві. Не час морочитися з нею. Десь шастає п'ятикратно сильніша кіннота ромеїв. Цих зненацька не захопиш. Битися з ними буде набагато важче, ніж з пішими.

Переляканий варварами, у відчаї від втрати нехай малої, але дорогої, як палець, частки майна, логофет Олександр Псалідіон поїхав у Візантію. Перед лицем Божественного Олександр вірнопіддано звинувачував префекта Фракії Кирила в ганебній поразці і в збагаченні варварів. Розгубившись, патрикій втратив глузд, мужність, плазував перед варварами, виказав їм таємниці імперії і, розоривши скарбницю, навіть не добився, щоб варвари пообіцяли піти з імперії.

Кирило, не в змозі покинути провінцію, доносив Божественному в листах про зрадницьке виказання логофетом військової таємниці. Базилевс думав, на тривалий час занісши над головами скаржників меч невідомості.

Врешті обом було сказано, що Священна Скарбниця чекає внесення донатія — добровільного дару.

Аюди слабкі й грішні. Божественний Юстиніан, згори досягнувши природу людини, був милостивий до болота, з якого він мудро ліпив Владу і свою, і майбутніх базилевсів.

Розділ чотирнадцятий ПОЗОЛОТА ОСИПАЄТЬСЯ

Сон, спочинок живих! О Сон, божество благодаті! Мир душі, порятунок з турбот, розбитого серця Ніжний по праці тяжкій і денних печалях зцілитель...

Овідій

Непролазні хащі дерев, що увінчували Козячу гору, насовувалися на вузьку ущелину в скелях, звідки зривався водоспад.

Шурхіт і шелест, шипіння й булькання — в найпосушливіші дні не припинялося гучнозвуче спадання води в камінну чашу під прямовисною кручею.

Під час зимових злив і літніх гроз небо падало на землю морем, яке прорвало загати берегів. Тоді водоспад ревів поганими голосами дияволів.

Та і в сонячні дні у водяній пилюці ворушилося багато-руке, багатоніге тіло. Воно хотіло висунутися і ховалося знову в страху перед хрестом. Ось, ось, дивись — плече, груди, прозорі, спокусливі.

Геть! Не дивися! Неблагочестиво спокушати себе надмірною увагою. Сатана вміє приваблювати людський зір, щоб утілитися в плоть.

Сам Сатана і його воїнство суть розтлінні ангели. Тут, у водоспаді, знайшли собі притулок і колишні еллінські боги. У них природа інша. Вони були створені Сатаною в його намаганні наслідувати бога. Можливо, крім них, ховаються тут і стародавні боги Фракії, яких вижили еллінські боги. Всі вони, об'єднавшись в боротьбі проти Христа, більше не ворогують один з одним.

Бог єдиний у трьох ликах, дияволи — незліченні. Вони нападають на церкву, породжуючи схизми-гріщини в тілі її. Божественний Юстиніан спалює еретиків.

Піддані-фракійці казали, що кам'яний котел під водоспадом не мав дна. Хто виміряв його глибину?

Хтось. Ніхто. Людям тут нічого робити. Проїжджаючи або проходячи імперською дорогою повз Козячу гору, люди показували одні одним на челюсті ущелини. Всередині в неї, під самою горою, було нечисте місце з діркою, яка веде в пекло через печери, що тягнуться під землею на тисячу триста стадій. "Хіба може бути таке?" — запитував новенький, відчуваючи холод на спині і мурашки по всьому тілу. "Звичайно. Хіба ти не знаєш, де пекло? Під землею. Не провалися у вічне полум'я".

Цих місць боялися. Та не всі. Влаштувавшись на гілках корявого дубка, над водоспадом висів довгобородий і патлатий чоловік. Спочатку його скувала цікавість. Потім усвідомлення небувалого успіху дало сили не ворухитися довго, судячи за сонцем, понад чверть дня.

Шершень сів на волосату руку із шкірою фіолетового відтінку. Зла комаха примощувалася, впитися чи не впитися жалом. Рука свербіла від лоскотливих лапок, озброєних гострими кігтиками. Переслідуючи коней, зграя гедзів вторглася в ущелину. З її прохолодних затінків сірі мухи-кати знялися до сонця. Одна з них мимохідь і знехотя прохромилла щоку чоловікові. Краплини крові застигли в бороді. Чоловік не здригнувся. Він стійко зніс би і справжній біль. ґ

Пташиним перельотом від нього до печер було кроків шістсот. З них принаймні чотириста припадало на висоту. Ніякий лучник не докинув би стрілу, жоден плазун по скелях не здолав би підйом.

Георгій, який зблиснув у Візантії короткочасною відомістю під прізвиськом

Фарбувальника, боявся сполохати варварів. Він остерігався відомої всім підступності Доли, яка любить одразу дати й забрати, як сталося в дні повстання Ніка, як було в інші дні, як відбуватиметься в багато днів, які народяться з Вічності.

Давним-давно полетів шершень. Кров на щоці запеклася. Відходить останній скіф, бережно ведучи по камінні верхового коня, звільненого від в'юків. Тонка цівка водоспаду шипіла на скелі. Хапаючись міцними пальцями босих ніг за коріння і виступи каменів, Георгій видряпувався на гору, впевнений у собі, як лісовий звір.

Вершина хребта здіймалася на півтори тисячі ліктів. Здалеку Родопи справді були схожі на гостру спину велетенської тварини. Люди знаходили собі місце на хребцях, між гостряками шпичакуватих відростів.

Вершина Козячої гори була довгою і майже плоскою галявиною, щільно, без найменшого просвіту, обрамлена лісом. Фортеця. Північ відрізана недоступним обривом. З півдня — такі самі, коли ще не дикіші кручі, якими граніти і гнейси, що спорудили хребет, обриваються в долину ріки Арди. На Заході, лише за стадій шістдесят від краю галяви, хребет розсікала тріщина-схизма, така ж глибока, як між Христом і Сатаною. По її дну люди пробили стежку від долини Гебра до долини Арди. Тільки на схід і тільки для того, хто знав, можна було спуститися звідси до нижньої течії Арди, яка впадає в Гебр недалеко від Юстиніанополя.

Олені в пошуках солодких трав, кабани, які восени і взимку шукають опалі жолуді, вовки, які переслідують оленів і кабанів, подекуди долали Козячу гору зі сходу.

Старі люди не дурять: їм здається. Старі люди вірять неможливому — не треба ображати старість запереченнями. У старого Васса в молодості був лук, з якого стріла летіла на сім стадій. Васс убив ведмедя ножом, і туша звіра розчавила б молодця, якби не стягнув її собака. Васс витягнув биками на берег сома завдовжки тридцять кроків, виловленого в Гебрі, і священник наказав поховати здобич, в череві якої виявилися кістяки людей...

Літописів не було, не було і письменних. Люди давно осіли тут. Яблуні й груші встигли зістарітись. Горіх розрісся на три обхвати на висоті людських грудей.

Місцеві жителі не вважали себе якимись особливими людьми. Для імперії ж втеклі піддані, що не сплачували податків, іменувалися скамарами-розбійниками.

Старий Васс розповідав: це він забрів сюди першим зі своїм луком, з дружиною, ім'я котрої він забув; Васс витягнув на мотузках осла й ослицю, бичка й теличку. Як Ной в ковчег. І, як Адам, Васс, розкорчувавши на поляні перший югер, посіяв першу пшеницю. Проте одній груші явно виповнилося не менше сотні років, а горіхи здавалися і ще старшими.

Не на одній Козячій горі звивалися кубла скамарів, і не лише скамарі на ній сиділи століттями. Сховки в горах були, як і все інше, видиме й невидиме, створені богом, звичайно, який сотворив дияволів і людину, ката і жертву для нього, гадюку, корову, маслину, цикуту, пшеницю, префекта, скамара... І все решту, що може спасти на думку і що може вимовити язик, було виліплене богом в його щедрості, яку священники називають незбагненною і несказанною.

А от знаходити їжу, одяг, притулок людина повинна сама. Скамарі Козячої гори, вміючи працювати в поті чола, як указано богом, не могли виростити все їм потрібне. Наприклад, залізо. На відміну хоча б від вовка, від крота,

від птаха бог сотворив людину голою, з м'якими нігтями і тупими, короткими зубами. Це несправедливо. Через те одна людина, озброївшись, може пригнічувати сто інших. У вовків так не буває.

Найважче для скамара було дістати зброю. Суворість імперії, яка роззброїла підданих, оберталася супроти підданих, але шкодила й скамарам.

Закон не допускав жодного випадку, коли навіть шкуратяний обладунок був потрібен підданому. А що й казати — меч. Ніж з клинком, довшим семи пальців і заточений з обох боків, як кинджал, засвідчував замах на безпеку імперії. Короткий клинок, мати який було дозволено підданим, не діставав до серця свині чи бика, тому піддані імперії звикли вбивати худобину з жорстокістю, незрозумілою варварам.

Піддані були беззахисні не лише проти варварів, а й проти розбійників-скамарів. Багаті землевласники зі страху перед людокрадами переселялися в міста.

Зате саморобна зброя скамарів не була придатна, щоб устояти проти війська. Десять проти одного — навіть таке співвідношення сил не забезпечувало скамарам успіху. М'які мечі гнулися, і списи тупилися від першого удару по латах чи щиту легіонера.

Взимку, коли гірський ґрунт розмокав чи покривався тонким льодком, на Козячу гору навіть скамар міг забратися тільки з ризиком для життя. Так само було і в дні літніх дощів.

Скільки років він прожив тут — п'ятнадцять, двадцять? Георгію ні для чого було лічити літа, та й хто їх лічив. Індикти імперії не поширювалися на Козячу гору. Черв'ячок страху все ще прокидався в ясні дні. Напевно, так було і зі всіма. Ніхто не відмовлявся від нудних обов'язків сторожа. Вчора хлопчик, який виріс на горі, розповів про кінних, помічених унизу, біля водоспаду. Маленький дикун знав мало слів, та мав добру пам'ять. За його описом, люди з кіньми не були схожі на імперських солдатів. Георгій забажав сам оглянути залишені ними сліди. Випадок підніс йому дарунок. Георгій був щасливий удачею.

Слабким природно тулитися одним до одних. Так і побудувалися скамарі коло свого поля, яке розрослося з першого югера, зораного старим Вассом чи кимось ще.

Перший звів чотири стіни з уламків каменю. Наступно-

22 В. Іванов

673

му довелося зводити тільки три, бо він примостився затил-лям до затилля зі старожилом. Вулик, у якому перша будівля стала першим вічком.

З явилися жінки, розрослося господарство. Перший загін для худоби, перший хлів. Скамарі розвели курей. Свині жили в лісі на галяві, за плотом, що спирався на дерева, як на стовпи.

Ями, зарослі ожиною, нагадували Георгію початок його життя скамара. Він

замислив викопати рів і обвести селище стіною. В його душі було надто багато страху. Під тонким ґрунтом лежала скеля, несла було довбати камінь. Тоді Георгій і його товариш Гололобий були нещасні.

Георгій, зігнувшись, ступив у довгу халупину. Товсті стіни, на які пішов вибитий камінь з непотрібного рову, тримали покрівлю з хмизу, надійно змащену глиною.

Тут прохолодно. Десятка півтора чоловіків і жінок сиділи і лежали як попало на лавах, збитих з розколених клинами колод. Спокусливо пахло свининою, звареною на гірких і пряних травах. Вчора загнали двох кабанів, які нерозумно спокусилися на дозріваюче поле.

Аився і лився голос оповідача. Тихо пробравшись до казана, Георгій довгою виделкою, схожою на рибальську острогу, витяг шматок вепрятини, ще теплої, скинув у дерев'яну таріль і пустив у роботу довгого ножа. Лезо затупилося, підточити б його на камені. Та розповідь була цікава, і Георгій не зважувався завадити.

Після урочистого проголошення Іпатія базилевсом Георгій не захотів піти разом з народом на іподром.

— Ти бажаєш радити? — спитав він Гололобого. — Ти хочеш кричати "Осанна!", поки достойніші лизатимуть руки нового базилевса і відштовхуватимуть один одного? Перестань! Кожному своє, як казав центуріон, караючи солдата. Я знайду нам обом краще заняття.

Георгій захопив товариша та ще чоловік двадцять бунтарів розумною пропозицією: поживитися чим дістанеться в покинутому Юстиніаном Палатії, поки новий базилевс не встановить старий порядок. Першою людині ніколи не вдається бути, постараємося бути не останніми!

В саду Халке Георгій помітив охорону, і в його серце закрався сумнів. Щоправда, тут стояла палатійська обслуга, різнолике, випадкове військо. Несподіваний напад — основне, більше крику — розжене куховарів, підмітайлів, стайничих, переодягнених солдатами.

Чи то ангел-хранитель, чи то здоровий глузд бувалоного солдата підказав Георгію вилізти на дах сенату. Звідти, як з гори, колишній центуріон і сьогоднішній бунтар Фарбувальник побачив порт Буколеон, повний кораблів, помітив в блиску сонця шоломи спафаріїв. Бачив він, як іпасписти Велізарія густою, ніби сир, масою втискалися в східні ворота іподрому. За жахливими зойками, які запам'яталися Георгію на багато років, за тим, що почалася було і припинилася втеча через Головні Ворота, він здогадався, що там не обходиться і без готів з герулами.

Спішити грабувати покинутий Палатій, як видно, не треба. Георгій з усією відвертістю пояснив своїм, що треба розійтися і заховатися куди хто зможе.

Сам він з Гололобом подалися в гостинну таверну. Хазяїн спорядив їх овечими плащами і чобітьми з конячої шкіри. Надто значний був Георгій, щоб думати заховатися в місті, хоча немає нічого кращого за великі міста для людей, які перетворилися на щурів. А Гололобий просто прагнув якнайдалі втекти від господаря — інстинкт оленя, який біжить, поки вистачить духу.

Звістка про винищення охлосу на іподромі знялася, як дев'ятий вал у морі. На щастя для втікачів, хвиля перекотилася через їхні голови коло воріт Харисія. Самочинна охорона, яка ловила втеклих прихвоснів Юстиніана, розбігалася, відкривши всім, хто міг і хотів, простір полів.

Не велике щастя чекало і за муром. Ті, що рухалися дорогами імперії, були зобов'язані мати посвідки від префектів міст і мандаторів провінцій. Зі страху перед розбійниками організовувалися каравани. Раби могли ступити на дорогу, тільки супроводжуючи господаря. Вільні, маючи потребу кудись вирушати, намагалися пристати до купців чи до іменитих людей, вичікуючи нагоди в містах чи на виходах із селищ. Та й каравани, дотримуючись закону, не брали випадкових супутників без рекомендації відомих людей, і кожен повинен був мати з собою посвідку від нотарія, цехового старости та ще якусь там. Коли б було інакше — надто легко втікали б колони із землі, приписні і серви — з полів, несплатники — від збирачів, раби — від господарів. Таким залишалися доріжки звірів через гори, ущелини, лісові хащі... І доля звіра, бо підданий, який ухилився від обов'язків перед імперією, переставав бути людиною. Ворог імперії. Кожен мав право позбавити життя відреченого.

Дороги були перекриті заставами. Зимовий ліс погано

22*

675

захищає. Георгію і Гололобому довелося вибратися на самий хребет Істанджу, який проходить вздовж Понту і вздовж півострова.

Жовто-зелене листя на дубах гриміло залізом. Жолуді щедро родили, табуни диких свиней паслися в дібровах. У втікачів не було списів і луків, щоб полювати. Вони збирали жолуді, смажили на багаттях і їли гарячими. Поки вистачало в'яленого м'яса і хліба, даного таверником, вони не голодували. На щастя, не було морозів. Холод, який одягне гори крижаною корою, уб'є втікачів з таким же успіхом, як імперський кат.

На захід, на захід! Непогожої ночі їм вдалося прошмигнути повз якесь місто. Георгій забув назву, а Гололобий тоді мало що знав. Укравши човника, вони переправилися через Гебр. Арда дико закипіла від зимових дощів, і саморобний плотик мало не згубив їх. Після Арди, мучачись від немилосердного голоду — тут не виявилось навіть жолудів, — вони вилізли на хребет і потрапили в руки скамарів. Гірські розбійники поверталися після нападу на якусь віллу під Юстиніанополем.

Тридцять п'ять чоловіків. Двадцять дві жінки. Десятка півтора дітей і підлітків. Вони жили в ніде.

Та все ж у них було кладовище. Був і священник, який вчиняв таїнство перетворення вина й хліба на кров і плоть Христові. Ті, що народилися в ніде, не розуміли сили релігії, та й вони боялися пекла.

Тихий мовчун Єввадій ніколи не говорив про себе. З його необачного слова Георгій зрозумів, що священник утік від спалення. За що і де? Кому що до того. Напевне, Єввадій був єретиком. Скамарі не розумілися на догматах. Треба ж мати когось, наділеного благодаттю для очищення від гріхів. Варвари не могли зрозуміти влади ромейського

страху перед вічністю пекельних мук.

У своєму гірському барлогу скамарі хотіли залишатися вільними людьми. Колишній центуріон став ватагом на час вилазок, коли потреба спільних дій змушує всіх слухатись одного. Тепер Георгій не квапився сказати іншим про своє відкриття. Скарб зброї вимагає обачного ставлення. Таких скіфів Георгій не бачив. Невідомість лякає. А зброї було стільки, що можна озброїти щонайменше цілий легіон. Отже, варвари завдали поразки провінційним військам Фракії.

Третій день комес Асбад, який командував імперськими вершниками, не переставав переслідувати скіфів-слов'ян, варварів, що прибилися здалеку. Третій день пішов, як росичі втікали від ромеїв.

Молодим воїном, вперше спробувавши начальствувати над кількома іншими, Ратибор змагався з хозарами, викручуючись на просторах степової дороги. Того ж літа стояв він проти степовиків, будучи князевим підручним. Іншими літами доводилося Ратибору битися і самому, начальствуючи військом у коротких походах. Все те було в себе, близько і служило на захист землі.

Тепер Ратибор вперше водив військо далеко від Росі. Сюди і ворон дніпровський кісток не заносив. Усе — чуже. Нема простору для очей, куди не глянеш — скрізь гори, як стіни. Ромеї захищали своє, а росичі, наче хозари, прийшли за здобиччю.

Ромеї обороняються погано, вони невмілі, /безпечні, не можуть стояти табором, забезпечивши себе від нападу. Піші ромеї слабкі, хоч здавна славилися силою піхоти.

Які ж вони в кінній справі? Два дні вони ганялися за росичами важким, невтомним галопом. Кінні полки змагаються не як окремі вершники швидкістю перегонів, а розумним розрахунком пересування. Ромейські воєводи вели вишикувані ряди вершників на важких конях не кваплячись, щоб зберегти свіжість кінського запалу до часу поєдинку.

По Фракійській низовині, на північ від ріки Гебра, земля здається рівною людині, яка звикла до гір. Пагорби гладенькі, заокруглені. Стерті могили, якими засипані кістяні пальці гір, простягнуті планинами до Гебра.

Пряно, міцно пахне військо кінським потом, повстю, сирицею, дубленою шкірою, парячим тілом вершника. На очах одні в одних ходять росичі й ромеї, кіннотою пропахла Фракійська рівнина, і немає на ній нічого, крім кінноти.

Розмежовані п'ятьма-шістьома роськими верствами, обидва війська зупинялися на перепочинок, бережучи коней, і бачили вогні багать і разом на ранок піднімалися в сідло.

Ромеї вдома. Знаючи рівнину, вони вміли прикрити свою стоянку річкою, болотом.

Так господарі й ходитимуть настирливо, мудро, поки не підженуть чужаків до зручного для себе місця. Тоді, скориставшись силою більшості, стиснуть — і роським нікуди буде діватися.

Але ж стара дорога, одна лише відома росинам, була нібито ще вільна. Ще можна відступити знайомим шляхом.

На третій день ранок відкрив широкі поля, зручні для перегонів. Якби не було

далеких гір, які заступали землю на півночі, півдні та заході, залишаючи вільним тільки схід, росичі сказали б — тут степ. Річка у твердих берегах несла чисту воду. За нею, напоївши коней, опівдні зупинилися росичі. Верстви за чотири ромеї згуртовувалися темним стадом.

Чого чекають вони? Е! Дивися, князю, дивіться, сотники, дивіться, воїни!

Неначе птах, що ліниво випростовує одне крило, ромеї виштовхували частину своїх, гостро витягуючись праворуч. І вже не по-пташиному крило відірвалося і попливло багатьма сотнями кінських ніг. А ліворуч, точно повторюючи рух правого крила, теж пішла кіннота після перешикування, яке залишилося невидимим через відстань. Ромеї розбилися на три загони. І тепер можна було точніше, ніж раніше, порахувати ромейських вершників. Аогофет Олександр не набрехав, не сказав неправду і патрикій Кирило. Понад п'ять тисяч вершників, уся сила ромейської кінноти з фортеці Тзуруле ганялася за росичами з однією метою: щоб варвари не втекли безкарно.

Ядро ромеїв наближалось ледь помітно. А крила переміщалися швидко і навскоси, щоб, наче двома руками, обхопити росичів.

З темних ромейські ряди стали світлими. На сонці заблискотіли начищені до сяяння залізо й мідь. Ромеї поскидали з шоломів і лат чохли з просмоленого полотна і зняли з наконечників списів шкіряні піхви.

Бог, який стояв над всесвітом, створив усе своєю волею, самочинно сподіюючи долю всього живущого. Виконуй волю творця, який наперед усе вирішив без тебе,— так вірували ромеї.

Своєю волею жив росич, а на небі знаходив тверду опору для нового життя після неминучої смерті.

Пора, пора! Грати так грати нам у широкий рівнині імперії Теплих морів, скакати проти вітру, міряться силою, умінням з ромеєм у міцних латах, який сидить на важкому коні.

Однаково швидко відлетять і заповнені, і порожні роки. Не помітиш, як обважніла старість розчинить силу, скам'яніють суглоби. Забудуться обличчя, розсипляться імена, згасне пристрасть, але те, бойове, не згладиться. І хто пережив — ніколи не забуде сильної дужості вершника, Який летить до бойового поєдинку.

Покинувши пристяжних коней, росичі пустилися назустріч лівому полкові ромеїв, який ішов для оточення повним махом розпластаних у скаку коней.

Спостерігаючи за рухом противника, комес Асбад, який залишався в центрі основних сил, радіючи недалекому успіхові, послав двох своїх іпаспистів на швидких аравійських жеребцях до першого полку з наказом, щоб той ще більше відхилився, зайшов би в глибокий тил скіфів ловити тих, хто рятуватиметься на захід.

Лівий полк так спішив, що вже розладнував ряди. Це не біда в кінному ударі, а неминучість. Переймаючись поривом нестримних коней і гарячих вершників, розпалюються і врівноважені, і, змагаючись, втягуються в скачку всім духом і тілом.

Отому-то начальники з найдавніших часів і/до найнедавніших підбирали собі найдужчих і найсміливіших коней.

Щодоуху і люто скавав назустріч скіфам комес лівого полку ромеїв Геронтій, в минулому, як і Асбад, іпаспист самого Юстиніана Божественного. В позолоченому залізі, з обличчям під забралом, він летів далеко попереду своїх, але почував даром вождя, як тягне він своїм поривом усіх за собою, ніби до кожного вершника з півтори тисячі протягнута нить від плеча полководця. Нить скорочується, скорочується — свої поспішають, намагаються наздогнати, жоден не залише вождя на самоті, всі вірні! Геронтій, відчуваючи, як здригається земля від насильства маси кінних, підняв руку з довгим мечем:

— Ніка! Ніка! Бий, перемагай!

Десять, дев'ять, вісім, сім, шість, п'ять, чотири! Стадії відлітали краплинами зливи. Геронтій оглянувся. Півтори тисячі вершників найкращої кінноти імперії мчали за ним рішуче, навалю. В ньому, у вождеві, вся їхня можуть!

А скіфи? Що? Вони ніби вагаються? їхній стрій розділювався, витягнувся вглибину! А, боягузи затагують повід, щоб підставити під удар сміливих!..

Назустріч Геронтію в мить, коли думка перестає втілюватися в повільні слова, летів скіф. Злютовувалися два поривання — волі й м'язів, перетворюючи відчуття на політ. Коричневий варвар роздувався, розростався, мов велет.

Минув той час, коли таке ще викликало на Геронтія мимовільне тремтіння сумніву в собі. Зрілий воїн умів не пам'ятати страху перед міражем поединку. Він усім тілом знав, що і сам він у блискавицях обладунку і зброї, важкий, але легкий у рухах, на високому коні, — і сам він здається ворогові ще швидшим, ще страшнішим.

Прямо, прямо! Тільки б цьому не вдалося викрутитися! Занісши кривий меч для удару назустріч і знизу вгору, Геронтій легким натиском ноги спрямував коня трошки ліворуч, на одну волосинку, на тоненьку волосинку, щоб, з'їжджаючись з варваром правим плечем, мати більше простору для розмаху.

А! Скіф злякався! Як той гот під римською стіною... Він узяв ліворуч, він спізнився, затагнувся, йому не втекти! Геронтій умів рубати і наліво. Спершись на ліве стремено, комес вигнувся з розрахунку не розуму, а слухняного тіла: так! Остання чверть клинка захопить ліву щоку варвара. Описуючи напівколо знизу вгору, клинок просіче щелепу, вилицю і, щоб вийти через розколотий лоб, високо підкине зірваний шолом.

— Ніка! Ніка! Перемагай, убивай! — і Геронтій видихнув, як йому здалося, просто в обличчя скіфові воїнський крик-образу переможця переможеному: — Труп, труп!

Небо пішло вниз, земля стала небом, по якому мчали-мчали в частому переборі кінські ноги з навислими з кінських животів довгими ступнями людей. І ремінь попруги на кінському череві. І розвіяні хвости, наче очерет на фракійських болотах під Тзуруле в осінню бурю. І всі летіли, і всі бігли, все більше перекошуючись, все більше скривлюючись, котячись вбік, лягаючи набік, як колеса', що одірвалися на повному ході. І котилися, перехняблюючись, перекособочуючись, коні, копита, колеса і лиця з пасмами довгих вусів. Гримів грім, тисячі свічок виблискували, як процесія довкола Софії Премудрості, і свічки тріщали так, що розривались кістки, і блискавиця вдарила в череп. Тиша, тиша. Спокій.

Відбивши одною рукою руку ромея, другою Ратибор скопив осяяного, як жар-птиця, сміливого вершника і, що міцніше обхопивши ногами гнідого, послав його лівіше, відходячи з дороги строю тзурульської кінноти, що стрімко наринув на росичів.

Добрі воїни, скачуть чудово, стрій уміють тримати! Ратибор не відчув до ромеїв ні гніву, ні злості. Йому ВОШІ були чужі, він прийшов воювати, і йому, обидворукому воїнові, хотілося б згарячу врізатися в ромеїв, як коси в соковиту траву, посікти живе колосся, змішати, розігнати. Так сокіл, вдарившись у табун гусей, збиває їх, що запишалися міцністю живого клину. Обтяжений владою похідний князь змушений був відмовитися від бойової забави.

Сьогодні не станеться поєдинків груди до грудей. Ратибор вимчав на горб, і ніби забув ромейський полк, який котився уже позад нього щільний, як обвал, наїжачений списами і мечами. Де інші?

Друге крило ромейського війська в своєму русі на захід наближалось до завершення мети. За свій успіх ромеї заплатили довгим пробігом. Забравши в коней шаленим на початку скачем свіжість сил, тепер обхідний полк ішов ступою, розтягуючись з очевидним наміром перехопити росичів, коли їх розкидає ліве крило і відкинуть основні сили.

Ромейське ядро чекало, але не бездіяльно. В кінній масі з'явилися просвіти. Жива стіна шикувалася, готова і стягнутися, і ще розширитися. /

Основна сила ромеїв давала росичам час дихати, як не квапляться на різниці оглушити ударом молота по черепу бика, за яким замкнули ворота.

Ратибор оглянувся на своїх. Сьогодні було суворо велено нікому не захоплюватися грою меча, палиці, обушка і шаблі.

Похідний князь розгадав задум ромейського воеводи. Крило, пробивши росичів, поставить за ними, на півдні, вздовж течії Гебра, ще одну кінну стіну. Залишені посеред поля із закритими з нього виходами, росичі стануть, ніби зайцями в тенетах.

Роські сотні дали себе пробити. Так ніби!.. Розступившись перед ромеями, росичі взялися за луки. Всі однаково навчені, роські лучники били без затримки, але з прицілом і без поспіху. Імперська кіннота не вміла стріляти, як не вміли стріляти й готські кіннотники, яких в Італії нищили стрілами варвари — федерати ромеїв.

Ні для чого було росичам без будь-якої потреби на широкій рівнині, де вистачить місця для перегонів, сходитися груди в груди, ламати строєм стрій. Росичі прийшли в імперію погуляти, а не накладати своїми головами.

Імперська кіннота могла б нагадати вершника, що з розгону влетів у зарості очерету. Тростинки шмагають, кровавлячи обличчя й руки, а кінські копита вгрузають у мокру трясовину. І ось уже замість скачки кінь зупиняється, б'ється на місці, забризканий болотом, задихаючись, високо здіймаючи одразу опалі боки. Вершник розуміє, коли б і йому не довелося залишити кості в немилосердій тванюці.

Ромеїв шмагав не очерет, а стріли з твердим залізом, з пером дикої гуски на розщепі. Не трясовина була під кінськими копитами, а хрящуватий ґрунт Фракії. Та все ж коні спотикалися, падали десятками, сотнями, ніби під ними розступалася земля.

Фракійська низовина розкинулася від Понту до верхів'я річки Тунджі і далі на захід уздовж середньої течії річки Гебр. Вона тягнеться зі сходу на захід верстов на триста. З півночі низовина прикрита хребтом Планин, з півдня — Родопами. Зближаючись на заході, обидва хребти замикають там низовину.

Вторгаючись в імперію, варвари не могли обминути Фракійську низовину, їхні кінні загони, здолавши Планини, тут виходили на простір. Необхідність змушувала імперію тримати кінноту саме тут. Якомога скорочуючи армію, наполегливо й послідовно замінюючи живу силу фортецями, базилевс Юстиніан не вважав за можливе знищити базу кінноти в Тзуруле.

З ощадливості використовуючи військовополонених, імперія дбала про те, щоб засилати їх якнайдалі від батьківщини. Полонені перси, вірмени, сарацини, маври призначалися на захід, в Італію, в Іспанію, на північ. Полонені італійці, кельтибери, франки, галли, германці, готи засилялися на схід.

Кіннотник рухливіший за піхотинця, в його руках великі можливості вислизнути з-під уваги начальника, йому легше втекти чи, в крайньому разі, втеча його легше спокушає.

Імперія формувала з полонених піхоту. Переведення в кінноту означало підвищення, якого варто було домагатися. Фракійська кіннота заслужено мала в імперії славу чудових вершників, і не їхня була провина, що вони не вчилися з юності натягувати тятиву, визначати на око відстань, враховувати вітер, власний рух і переміщення цілі.

Ромейський полк пройшов по тілу свого комеса Геронтія, не ламаючи рядів, щоб тараном розбити скіфів.

Одними з перших, хто впав від роських стріл, стали начальники, які були на флангах кінної колони, де їм і належить бути, щоб керувати боєм. Стріли збивали вершників, влучали коней.

Солдати, волею чи неволею, брали або правий, або лівий повід, щоб, відійшовши в глибину строю, сховатися за товаришами. В тисняві коні, не бачачи, спотикалися об убитих коней, падали, калічачи вершників і ламаючи собі ноги.

Перші сотні росичів, пропустивши ромеїв, повернули, пішли з ними поряд, щедро витрачаючи стріли, А задні дві сотні, підпустивши вцілілих ще вершників, зустріли їх таким щільним частоколом стріл, що прорив останніх ромеїв захлинувся на валу коней, що билися на землі.

Ще розстрілювали розрізнених ромеїв, ще ганялися за втікачами. Хтось, як буває завжди, все-таки прорвався повз стрільців і, шмагаючи коня, летів куди очі бачать, щоб, отямившись, благословити свою долю.

3

Здійснивши з великою майстерністю майже круговий обхват варварів, ні сам комес Асбад, ні начальник другого крила Геввадій не могли бачити в деталя[^], що діялося з лівим крилом. Заважали далека відстань та горби рівнини. Сутичка відбулася, Геронтію вдалося вдарити на скіфів. Та як склався, як завершився швидкоплинний бій кінних?

Про це судив не слабкий зір, а прагнення і певність у своїй силі.

Вцілілі вершники Геронтієвого полку, як кулі, вдарившись об перешкоду, мчали на південь і на південний схід, а не назад, до своїх. Ті, що прорвалися, не могли повернутися, а якщо й поверталися, то знову підставляли себе під стріли. Втягнувши голову в плечі, затуливши спину круглим щитом кіннотника, втікачі мчали до Гебра, проскакували на вершинках горбків.

Коноводи запасних коней росичів здалеку здавалися табором. Скоряючись повелінню сотників, росичі повернули до коноводів, щоб поміняти стомлених коней на свіжих. Ловили коней і пересідували не без неминучої метушні.

Асбаду здалося, що окремі вершники, які проскакували вдалині, і є скіфи, котрі поодинокі втікають від розгрому. А Геронтій зайнятий добиванням варварів у їхньому таборі й захопленням здобичі. Велика відстань, сонце закрилося хмарами; зараз світлих лат імперських солдатів не можна було відрізнити від темних обладунків варварів.

Росичі були бідні, хоча бідності своєї не знали, вважаючи себе аніскільки не гіршими за інших. Виготовляючи для себе все чи майже все своїми руками, вони дорожили своїм, любили своє, і зараз майже з болем у серці, а дехто з гнівом згадували розкидані по полю стріли, такі дорогі воїнові, прямі, врівноважені, з пером, прив'язаним тонкою жилкою, з твердим наконечником з твердого булат-заліза. Ех, горе, горе! Ніколи позбирати, не дають часу ні миті...

Росичі поповнювали сагайдаки із запасу, який возили на в'юках, і, покидаючи на коноводів стомлених коней, розбиралися по сотнях. Коноводи скакали, відганяючи канчуками і збиваючи в табун розгарячених коней.

А Асбад увірував у перемогу! Увірували і його солдати, які почали виказувати зрозуміле невдоволення. Геронтій захопив усю здобич! Чи багато везуть із собою скіфи? Розбити їх — не місто взяти. Полк Геронтія підбере краще, решті дістануться недоїдки. Солдати кричали своєму комесові:

- Загальний розподіл!
- Ми не гірші за них!
- Чому ти залишив нас на місці?
- На долю, на долю!

З-під низьких козирків касок дивилися розширені злістю очі, роти хижо вишкірювалися.

- Проклята служба! Ніякої здобичі!
- Ми зогнили на корені, як дерево в болоті! Приречені ганятися за варварами, отримуючи більше

ран, ніж нагород, фракійські кіннотники ниділи від заздрості від чуток і перемог в Італії, ненавиділи палатійські війська за розкіш життя, потрійно перебільшену уявою. А їм, справжнім воїнам, не судилося лихою долею пожити у пречудовій Візантії.

Що їм дала імперія? Харч нехай і досита, але грубий, одноманітний. Плату, якої ледве вистачає на кілька відвідин лупанара за дешеву ціну, коли наглядач тут же

гримає у двері з криком, що пісок кінчається. Злиденне населення, з якого ледве виб'єш кілька оболів, якщо начальники зблаговолять закрити очі. Вино? І того не нап'єшся досхочу, доводиться наливатися пивом, каламутним від борошна, як свиняче пійло.

Хтось показав Асбаду кулака. Кілька змисних у задніх рядах поставали на сідла. Балансуючи руками, ці заздріс-ливі забіяки закликали напасти на ошчасливлених товаришів, щоб власною рукою виправити несправедливість розпусної дівки Фортуни.

Загальна збудженість не була винятковістю. Настав час перемоги, коли начальникам не варто ставати між солдатами і плодами битви.

У рядах почали товкти руків'ями мечів об щити. Глухі вдари в дерево з подзенькуванням залізної оковки і блях,— цей голос солдатського невдоволення був підхоплений усіма. Дві тисячі вершників гатили в щити, створюючи тріскучий грім, від якого волосся піднімалося на голові.

Переможці поверталися, а ображені ще більше лютували. Розпалена жадібність, пекуча досада — вони теж не поділились би — засліпили солдатів. Комес Асбад і його помічники жестами і викриками намагалися усмирити солдатів, побоюючись сутички між своїми ж.

Проте полк Геронтія підходив не щільними колонами, відокремленими правильними проміжками, як було заведено в імперській кінноті, а купками вершників, котрі ніби намірялися оточити товаришів.

Залишилося кілька стадій, коли полуда спала з Асбадо-вих очей. Це ж не його люди! Хмари перестали заступати сонце, і його промені допомогли вжахнутись незвичним виглядом вершників і розпізнати в них ворогів.

Зі швидкістю кіннотника, який уміє вирішувати не обмірковуючи, Асбад наказав трубачам:

— Збір! Грайте збір! Грайте тривогу!

Асбад вирвав коня з натовпу, на який перетворилися його солдати, вказав довгим мечем на скіфів і поскакав зі своїми іпаспистами вздовж строю, щоб вирівняти ряди.

Солдати зрозуміли із запізненням на кілька митей, що вдарувало росичам ще одну стадію. Легати й центуріони в люті на бунтівників командували:

— До меча, до меча, виродки! Зімкнути стрій, повії!

— Згуртуйсь, згуртуйсь, свинячі вилупки, пси, шакаляче лайно!

Солдати смикали поводдя, осаджуючи коней, чи штовхали їх, вирівнюючи ряди, присмирені небезпекою, заанімілі під жалким дощем скажених лайок переляканих начальників.

Потрібен час, потрібен вільний простір, щоб кинути кінноту. Запізнилися! Асбад з уїдливою гіркотою відчував утрату вдару з розгону, необхідного для успіху кінного бою, вдару вагою коня й вершника, схожого на удар молотом. Не старий чоловік, але давній кіннотник, комес знав, що справжня кіннота зустрічає напад тільки нападом.

Асбад розумів, що його стрій буде прорваний варварами не в одному місці. Але це ще не поразка, ні.

Заскочений поблизу лівого крила війська, Асбад встиг вишикувати чотири десятки своїх іпаспистів виступом до варварів. Тут він зуміє не піддатися, сюди він збере свій розметаний полк після прориву варварів. Стрій, тільки стрій! Рим завжди перемагав, виставляючи проти сліпої Фурії варварів жало незворушної Паллади.

Далеко було те літо, коли воєвода малого племені росичів сам-один з князем-старшиною Колотом випроваджав наче в зміїну пащу далекий дозор слобожан. Горсточку посилав Всеслав у пустельний, чужий і страшний степ, звідки завжди звалювалося на Рось горе-недоля.

В родах ніхто не знав про той замір воєводи. На південь вирушали сім кіннотників, сім! Менше, ніж пальців на руках людини, менше, ніж кігтів на звіриних лапах. Істинну мету дозору Всеслав на вухо довірив одному Ратибору.

На початку ж цього літа в протряхлий степ тисячі росичів, ні від кого не криючись, проводжали своїх, посланих від великого війська, щоб уперше пощупати імперію, чудесну силою, славою, багатством.

Звичка шанувати старших гнула перед ними шиї і спини воїнів, а ті, просячи своїх слухатися в усьому воєвод, як добрий собака — господаря, не повважали за потрібне, щадячи свою гордість і гідність молодших, хоч півсловом нагадати їм про воїнську честь.

Три дні сам князь Всеслав проводжав військо. Три дні старі слобожани, прославлені в боях за Рось, ревниво приглядалися, які молоді в поході. А з молодих кожен трепетав усією душею: ну, коли скажуть, що важко він веде коня і кінь під ним рано стомлюється, що не так він пускає стрілу на скаку... Помітять, звелять повернутися на Рось. Декого, відсилали, даючи заміну.

В порівнянні з ромеями росичі були, як джерельна вода поруч з дунайською. Між собою роські воїни спілкувалися зі щирою простотою. Бойовий сприт, вихований тяжкою наукою воїна, зміцнювався старанністю простої душі, що віддається справі з безкорисливою захопленістю.

В дунайській фортеці ромеї сиділи, як миші, лякливо стежачи за переправою. Тоді не було росича, який, міряючи по собі, не знайшов на правому крутому березі місця, звідки він ударив би, якби він був ромеєм.

Росичі розуміли хозарів: ті вміли і битися, і відбиватися, і з життям розставатися по-воїнськи, не ганьблячи себе. Суніка-хан поводився не як ромейський воєвода Кирило.

Суніка-хан помер разом зі своїми воїнами, і ніхто не просив помилювання.

Про велику війну з хозарами росичі берегли пам'ять в оповідях, співали пісні і в піснях добре місце відвели Су ні ці та хоробрим хозарам, бо слава переможців виростає від правдивої розповіді про відвагу переможених.

Затулившись щитами, наставивши списи й мечі, впершись у стремена, ромеї чекали на удар варварів. Позаду легати і центуріони ще кричали, наводячи лад.

Несподівано і дивно варвари спинилися, залишивши між собою і строєм Асбадового полку стадії дві чи менше.

Та Асбаду не було перепочинку. Не розтуляючи ротів для бойового поклику, заанімілі варвари всі водночас випустили хмару стріл. Довкіл Асбада закричали поранені, яких особливо добре було чути через те, що мовчали скіфи. Самому Асбаду дістався важкий удар в чоло каски, від якого залізний ковпак смикнувся на голові, рвонувши нижню щелепу лускатим ремнем. Аравійська' кобила Німфа, за котру комес заплатив п'ятдесят статерів, підігнула ноги в зап'ястях і ткнулася ніздрями в землю. Асбад відскочив, скоряючись інстинктові бувалоного наїзника. Нещасна Німфа лягла на бік. Комес упав: його, конаючи, збив конвульсивним ударом копита інший кінь. Міцність добре викуваних латів порятувала Асбада від каліцтва.

Підвівшись, комес побачив себе серед коней, що билися в передсмертних судомах, серед скинутих на землю вершників. Запамятався іпаспист, який тримав руками в блискучих наручнях стрілу, а кінець стріли ховався в щоці.

Завіса відсмикнулася: скіфи здавалися особливо великими, високими. Змахи рук лучників. Кінський хропіт. Стогони людей. Незносне пренькання. Згнітаючи повітря, стріли затьмарювали денне світло.

Асбад підняв щит свій чи чужий — кому це цікаво? Стріла промчала над щитом, рвонувши ліве вухо. Огидне відчуття глухоти і болю під черепом. Асбад упав на коліна, ховаючись за гарячим трупом Німфи. Під рукою виявилась не земля, а шовк священної корогви тзурульської кінноти, покинутої корогвоносцем.

Залунали вигуки варварів — до комеса повернувся слух. Знаючи сотню слов'янських слів, він зрозумів: начальники скіфів відкликають своїх назад. Раптом голоси варварів покрив свій воїнський поклик:

— Ніка! Ніка! Бий, убивай, перемагай!

Порятунок! Асбада підкинуло, наче опіком нагая. Гевва-дій, начальник правого крила, встиг повернутися, щоб ударити на варварів збоку. Так. Усе скінчилося. Залізна злива скіфських стріл припинилася.

Випроставшись, Асбад бачив порив кінноти Геввадія. Щільна колона вершників в зблиску жовтої міді та срібла начищеного заліза! Злякані варвари розлетілися, як згряя голубів, захоплених мисливцями на просяному полі.

Солдати на змилених конях скакали за дві сотні кроків, змітаючи варварів. Комес бачив піну на вудилах, роззявлені роти вершників. В ім'я Пантократора! Асбад підняв корогву, яка розпустилася над ним, наче порфіра базилевса.

Коня! Комес скочив до коня, що залишився без господаря, вхопив повід. Кінець його впівся в пальці чоловіка, який лежав під копитами. Асбад упізнав старшого своїх іпаспистів. Стріла стирчала з його грудей. Асбад смикнув повід раз, другий. І ногою допоміг собі вирвати ремінь з неподатливої руки.

До Асбада повернулося втрачене самовладання. Він підняв корогву і, захоплюючи за собою вцілілих і тих, що не кинулися втікати, поскакав за полком Геввадія.

Широка, вільна для скачки фракійська рівнина. Гаряче повітря гуляло з грудей в груди. Піт, кров. Кров, піт. Спліталися невидимі струмини гострих запахів тіла ромея і тіла росича. Чи світило сонце, чи знову його заховали хмари? Чи дув вітер, чи була

непорушна спеkota літа? Здається, заблукала хмарина встигла пролити кільканадцять краплин, які одразу висохли...

Геввадію не було дано доторкнутися до варварів. Не зміг і він змусити скіфів стати до бою, щоб зламати їх списами і мечами. Асбад бачив: ніби, втікаючи від Геввадія, варвари насправді не думали покидати поле, таке зручне для кінноти, так старанно обране Асбадом.

Відступивши перед натиском Геввадія — правильніше сказати відскочивши, — варвари розділилися на кілька загонів, запропонувавши змагання в спритності. Ніби граючись у викрутаси, скіфи уникали сутичок і стріляли, стріляли. Асбад бачив, як варвари, правуючи конем тільки ногами, відпускали тятиви на повному скаку, однаково влучно і потужно пускали стріли перед собою, ліворуч і праворуч.

Коні під уцілілими вершниками Асбада ще мали сили для погоні. Геввадій, кваплячись з'єднатися зі своїми, ішов повним махом більше сорока стадій і тепер розплачувався за перенатугу. Коні мимо волі вершників починали йти ступою.

Чи ступою, чи повним махом, тзурульська кіннота танула під стрілами варварів незважаючи на її мужність. Сонце ще високо стояло над Родопами, коли вцілілі Асбад і Геввадій зрозуміли марність спроб змусити скіфів битися по-ромейськи, нав'язавши їм правильний бій.

Якби хоч ліс, де можна сховатися від стріл! І ліс, і гори застигли в недосяжній далині. З усієї тзурульської кінноти залишилося п'ять чи шість сотень вершників. Було обрано невисокий горб, щоб на ньому протриматися до темноти, коли вгамуються сатанинські луки скіфів. Солдати спішилися, щоб заховатися за кіньми.

З горба Асбад побачив, що розгром його кінноти відбувається на невеликому просторі. Варвари кружляли, водячи за собою ромеїв. Скрізь густо накидано трупів коней і людей. А чи був убитий хоч один скіф? Асбад не знав.

Тіні видовжувались. Солдати голосно молилися, привертаючи Всевишнього обіцянками багатих пожертв, обіцяючи богові за порятунок золото й срібло. Були й богохульники: бог покинув їх, то чи не допоможе Сатана?

Звідки в цих скіфів стільки стріл і таке вміння стріляти! Вони били з такої відстані і так влучно, як ніхто із со-юзників-федератів імперії: гунни, бесси, герули, маври, нумідійці. Страшна чума впала на імперію з невідомої землі.

Асбад зрозумів, що даремно привабив його пагорб, як рятівна місцина. Варто було залишитися на рівному місці, ховаючись за трупами коней.

Уже перебиті всі коні, багато вершників побиті і майже всі поранені. Впавши у відчай, Асбад не забажав вчинити гріх самогубства, як Геввадій, який заколовся, мучачись від рани в обличчя.

Асбад сам побіг на скіфів. Хтось вискочив йому назустріч. Може, цей прийме двобій? Асбад зупинився, облизуючи сухим язиком зшерхлі губи. Цілий день без води! Комес відчув сморід власного дихання.

Варвар налетів косокрилим коршаком. Асбад приготувався розмахнутися мечем. Варвар здаля махнув рукою. Зашморг упав Асбаду на плечі. Комес учепився в твердий

мотуз, і нездоланна сила потягла його тіло, як мішок, у темряву, в ніч.

Охоловши, сонце впало за Родопи. В сутінках поранені кричали, як завжди кричать на полях битви, від болю і від відчаю.

Пі зно, важко викотившись над берегом окровавленої Фракії, місяць повис багряним плодом за чорним листям очеретів. В очеретах переможені повзли до Гебра, щоб згасити незносну спрагу, щоб спробувати дістатися до ро-допських лісів, де — дай боже переплисти ріку! — можна сховатися від скіфів, від слов'ян, від варварів, які володіли неймовірним мистецтвом бою.

Для берегів Теплих морів з найдавніших літ Доля була повелителькою людей і богів. Всеосяжність влади Долі визначена була у відшліфованих міркуваннях учених і в примовках простого люду. Найхитріші з правителів мудро переконували людей, що не їхній, правителів, недосконалий розум, а покровительство Фатума дає земним володарям успіх, переконували не через скромність, а щоб зміцнити свою владу. Ставши християнськими, береги Теплих морів не змогли розстатися з Долею, залишилося і поняття, і само слово, як вираження нездоланної волі бога. Казуїсти-богослови говорили про свободу людської волі, намагаючись у словах вирішити неможливе: сумісне існування волі нікчемної людини і волі всемогутнього. Темні, небезпечні розмірковування, спроба пройти над прірвою ересі по лезу ножа. Віра в Долю непроникною завісою закривала дійсність.

Полководець робив своє, знаючи, що успіх вирішує Доля. Після бою, набравши зримих форм, воля Долі ставала зрозумілою.

Переможений бачив, що його супротивник виявлявся чисельнішим, ніж здавалося. Або ж до переможця в останню годину прибувала підмога, а сподівання переможеного на додаткові сили виявлялись обманутими. Виступали залоги, які щасливо для противника зберегли запасну силу несподіваного удару. Після бою і солдатів було видно волю Долі.

Недобитим і спішеним тзурульським вершникам сьогодні Доля явила щось зовсім нове. Вони зустрілися з летючим воїнством самого Сатани. Впіймати таких — ловити рибу голою рукою.

Ці варвари володіли особливою зброєю. їхні стріли прохромлювали панцирі, пробивали щити. Знайшовши зап'ястя під наручем, стріла пришивала руку до грудей.

Не всім пораненим вдалося вирвати стрілу. Стирчали шматки дерева, зламаного в поспіху. Наконечник засів глибоко, хай буде прокляте все і хай змилується Ісус, син божий, який прирік на погибель християнське військо.

— Пресвятая Діво Маріє, не дай загинути! Хто раз надів каску солдата, той і вмере в ній. Солдат нічого не вміє, окрім свого ремесла, змилуйся, боже, над убивцею, насильником, грабіжником, злодієм, я чинив те, що й інші.

— Будь мені свідком сам Сатана, якщо бог Пронесе мене живим, віднині я битимуся проти скіфів тільки з-за мурів фортеці. Адже я залишуся солдатом, бо куди мені діватися? Взяти торбу жебрака, щоб мене схопив префект чи перетворив на раба перший же власник, спіймавши на своїй землі бродягу?

Сонце мертвих — місяць — освітив утікачам дорогу до порятунку. Вони пробували ловити коней, яких теж привабила ріка. Хтось, напавши на свого, як на ворога, кинджалом скидав із сідла щасливця. Від страху билися між собою.

Інші шукали товаришів, зжившись із ними/ в казармі і в строю. Траплялися сміливці, що поверталися в поле. Вони кликали, оплакували друга, з яким уміли розділяти чашу вина, шматок хліба, жінку. Відчайдушні погуки будили тишу за три стадії від багатьох скіфів. А за двадцять стадій в очеретах перешіптувалися боягузи і пливли через Гебр, стараючись не схлюпнути водою.

Плакали покинуті поранені. Не чути було начальствующих. Чи всі вони перебиті, чи, виживши, ховаються — солдатам було не до того.

Скромно сидів Мал у колі старших, хоч і сам був старший, вів у далекий похід сотню, таку ж, як і в старого слобожанина Крука. Не вдавав Мал. Він і справді був мовчазником, яких росичі поважали, вважаючи пустопорожнє слово ґанджем.

Сотник. Помислити треба: сто воїнів, сто мечів, сто списів. Сто луків — сто трупів одразу ляжуть.

Були часи, сам князь Всеслав у роській слободі очолював одну сотню. "Недавно, гадаєш?" — запитував себе Мал. А чи давно, бо роки відлічуються справами, а не опалим листям.

Через непотрібні, забуті засіки, придатні нині хіба що лише звірині на нори, повсюди гірські дороги. Що вони знали, колишні люди! Далі за свій кон очі не бачили. Через чутки — і то не досягали широкого світу.

Мал сказав своє слово: дати передихнути завтра, а там — далі йти.

Що ще казати треба! Перепочинок — стріли зібрати, коней доглянути, собі дати раду, тіло вимити в солодкій воді. Все в своїх руках, усе в своїй волі. Добре, полонених немає. Вільно. Малові не потрібні полоненики.

Навіки запам'ятався Малові розорений хозарами погост і понівечене тіло злуватого натурою, але улюбленого пращура Велимудра. Дідуган злий був не душею, а страхом перед Степом. "Ні, тепер ми на Росі інакше живемо. З неба Велимудру видно, як струсонули імперією, наче собачам!"

Молодим слобожанином Мал самочинно пішов одвукінно на південь степовою дорогою. Після двох місяців повернувся; крім збережених коней, пригнав пару чужих. На в'юках здобич.

Міцна влада старших. Чотири місяці Мал у покару полов бур'ян на погості. Мовчав і ніби посміхався — йому щоку потягли, і шрам підтягнув верхню губу в першому пушку. Він, переправившись через Інгул, нишпорив на правому березі Дніпра. В пониззі спіймав трьох вершників. Якого племені? Хто його знає.

Ще через чотири літа Мал зник уже не сам, а з трьома товаришами. Важче стало вибиратися із Поросся. Раніше — ступив через Рось, минув Турове урочище — і бережись тільки чужаків. А тепер орали поляни на три, на чотири дні південніше від Росі, в верхів'я Інгулу й Інгульця осідали жадібні до чорноземлі прип'ятичі. Біля Орлиної гори стояли роські дозори. Не пройдеш. Вужем проповзли молоді слобожани:

не з потреби, а щоб похизуватися спритністю.

Знайомими дорогами Мал провів товаришів нижче Хортиці. Через Дніпро переправилися по-хозарськи, підв'язавши козячі міхи. Пішли на схід, переправилися через біло-водий Танаїс-Дон і вткнулися в Ітиль-ріку, досі ніким з росичів не бачену.

Там молоді розвідали хозарські гнізда, зумівши себе не виявити відвагою.

Повернулися на Рось узимку, теж із здобиччю, навіть із жменею рідкісних на Росі золотих монет. На зворотній дорозі біля лівого берега Дніпра зустрілися блукачам якісь люди, що поверталися з осіннього торгу на Хортиці. Не стрималися росичі, хоча лазили в хозарську пельку за іншою здобиччю.

На тонкій шкурі, вичиненій ромейським способом, Мал привіз малюнки, накреслені свинцевою паличкою. Струмки, ріки, кургани, луги, ліси-гаї, мертві піски, солодкі озера — все потрібне, якщо доведеться йти бити хозарів. Не легкий цей шлях. За цим разом Малу була шана від росичів. Він ходив подивитися на хозарів за княжим велінням.

Коні паслися в лінійній дрімоті, щоб свіжими прокинутися під ранок. Росичі спали, поклавши голови на сідла. Табір відкритий усім вітрам. Тихі й теплі ромейські ночі, добра тут земля.

Солодка ніч, спокійна. Відлетіли табуни душ убитих ромейів. Нічний звір, яких немає на Росі, жалібно і моторошно виє вдалині. В полі місяць кинув довгі тіні поранених коней. Коні помирають мовчки і навстоячи. Десять кличе людина. То ромей скаржиться на свою долю.

Вовчі зграї підходять і відступають. Чуючи дух людини, нашорошують на хребтах шерсть. Вартові, оточивши табір, неквапливо роз'їжджають вперед-назад, мовчки зустрічаються, облеяні прозорою дрімотою, яка не заважає їм ні чути, ні бачити.

Руки й ноги в Асбада сковані ланцюгами. Ланцюги взяті з в'юків ромейських. Така снасть є в кожному в'юкові. Солдати з Тзуруле захопили припас, готуючись захопити і варварів.

Асбадові пальці завмерли на кульках чоток. Палатійська звичка. Старіючись, Юстиніан Божественний став ще благочестивішим.

Полонений комес отримав шмат хліба, спеченого в приску, шматок кінського м'яса, обвугленого на вогні, і воду. Він житиме, давши за себе викуп. Викуп особливий — словами.

Асбад знає все про сили імперії. Нарзес залишив в Італії свою армію. А то піднімуться нові рекси італійців, нові Тотили і Тейї. В іншому разі вторгнуться франки. В іншому разі вторгнуться лангобарди. На сході, на Кавказі кордон імперії постійно кровоточить. Патрикій Кирило веде проти варварів два легіони. Це все, що залишилося від Фракії.

Охоплений жахом, з волею, зламанною тривалими годинами безвиході, Асбад, не замислюючись, не розуміючи, виказав скіфам на допиті і патрикія Кирила; Асбад не знав, що префект уже переможений. Тепер Асбад утішав себе. З тзурульською кіннотою впав один із мурів імперії.

Та імперія непереможна. Варвари з'являються, варвари зникають, а імперія пливе і

пливе, як нетонучий корабель. Мури зводяться знову, варвари стомлюються ламати їх. Імперія вічна. Треба вміти зберегти себе. Буде ще і влада, будуть і радощі життя. Асбад не може спати. Згадуючи день бою, він знову бачить смерть, смерть. Скільки разів вона дотикалася до тіла. Тоді йому не було страшно. Тепер він здригався від згадок, тер чоло, щоб відігнати привид, і ланцюг бряжчить, вдаряє по обличчю. Страшно. Та його вберігає Доля, Доля.

Доля за нього. Цим по-справжньому можна пишатися.

5

Кінь, боячись кам'яного осипу, обережно переступав, випробовуючи чутким копитом надійність опори. Тривожив запах інших коней. Хотілося руху. Відчуваючи волю вершника, гнідий заспокоївся: чекати, треба чекати.

Гладеньке море піднімалося синьо-червонястою стіною, в рівень з горами, чудесно вводячи в оману око.

Збулася мрія, збулися сни, які легко переносили Ратибора з темряви зимових ночей, із слобідської хати на береги Теплих морів. І ось він тут не в легкому леті душі, а в ЯВІ тілесного образу.

Пропускаючи військо, похідний князь дивився не на море, а на обличчя росичів. Проходячи повз Ратибора, вершники змовкали. Кожен думав — а як приладнаний сагайдак, чи добре вместилося сідло, чи тугий в'юк і чи однакові переметні суми. Суворий похідний князь, усе бачить. Сотні стікали правим берегом Гебра, імперською дорогою, до моря.

Ратибор не шукав неладу в зброї чи в сідланні, він хотів знайти себе в молодих. Адже його часи минулися, не такий уже він, його не вабить більше мрія про чудесне. Він несе собою військо.

Його світ більший за мрію, з якою колись поплив до імперії випадковий друг Індульф-Лютотор, прус з Вовчого моря.

Блакитний степ знижувався. Під копитами роських коней уже перекочується вишліфувана хвилями галька. Уже лягло під ними слухняне море, воно рівніше, ніж найрівніший степ. Ходити б по спині таких вод, якби справді в людини була така сила, про яку колись брехав на Торжку-острові чорний ромей. Ось і море. Воно край земної тверді. Не чудеса теплих вод захоплюють Ратибора. І він думає не про це мале військо, з яким нині прийшов на берег Теплого моря. Його турбота — велике військо, великий простір.

На північ від Росі густі ліси, вузькі ріки-дороги. З Дніпра є дві річкові стежки: на Ільмень і Двіною на Вовче холодне море. В лісових нетрях, у глибоких снігах і в трясовинах боліт тоне крижана безлюдна північ. А на південь кінному росичеві вільно йти. Степ відкритий, гори доступні. Південь близько, в ньому немає безмежжя північної тверді. Потрібна сила війська.

Думалося Ратибору про те, що імперська Візантія стоїть далеко від кордону, а улюблений Всеславу Княжград на краю роської землі. Славний Княжград, як фортеця проти Степу. Так і ставився він, після перемоги. Сила війська — від сили землі. Сидіти

б якнайглибше роському князеві там, де краще чути голос землі.

Далекий край моря, потемнівши, відрізнявся від небосхилу. Вітер біжить, порушуючи безлюдний спокій чужої солоної води. Ратибор чує гомін голосів, чує кінський тупіт. Слухняно і злагоджено йде молоде військо. Прожитими роками похідний князь вдвічі старший майже за кожного воїна. Та його тіло дужче, ніж у літо першого поединку, коли біля Солодкого ручаю били нападників хозарів. Чудесно ворухнулося забуте, і князь не став себе обманювати: смаглява дівчина, яка чекає його на руїнах Мізійського Неаполя, це хозаринка.

Як вітер пилюку, так чутка про роську силу змītала ромейів з дороги, наче бог дочасно брав їх до себе на небо.

Були порожні селища з каменю за кам'яними мурами. Проте поля, які виповзали на схили передгір'їв, жовтіли майже зрілим хлібом. Сади вгиналися від рясноти плодів. Скрізь огорожі чи живоплоти з колючого тягання — кущі, які ромейі називають акулеатосом — держидеревом.

Росичі навчилися відрізняти щойно покинуті житла від давно занедбаних, де через розвалені дахи проросло дерево, стіни вкрилися мохами.

З Юстиніанополя назустріч військам виїжджав патрикій Кирило, нездалий полководець. Він прибув як друг, з дарами солодких наїдків, вина, оздоб. Від імені базилевса-автократора, повелителя імперії, префект Фракії запропонував Ратибору союз. Буде навіки забута кривда, заподіяна слов'янами великій імперії. Нехай слов'яни залишаться у Фракії. Фракія славиться родючістю землі і radoщами життя. Слов'яни отримають уже оброблені землі, будинки, статки. їм привезуть вродливих жінок. За все слов'яни візьмуть на себе обов'язок служити у війську. Вони, як союзники, воюватимуть за базилевса, і здобич, яку вони візьмуть, стане їхньою власністю. Давня імперська практика: власкавити варварів, посадити їх на землю, задобрити. Спочатку — союзники, потім і піддані. Кирилові попередники часом досягали успіху в таких справах. Знав про таких і Малх. Тому він, перекладаючи відповідь Ратибора, на свій лад перевів мову і не позбавив патрикія надії: "Князь думатиме, князь належно обміркує твою пропозицію".

На лугах, на покинутих полях удосталь було корму для коней. Вершники для себе ловили худобу, забуту ромеями під час втечі. Тут було гірше, ніж у степу, де в дорозі брали облавами турів, тарпанів, серн. Вовки випереджали росичів і пожирали беззахисних корів, биків, кіз, овець.

Ромейські яблука, груші, сливи були більші за роські. А хліба — помітно бідніші, коротші колосом, дрібніші зерном. Тому ромейські купці так старалися на торгу брати роський хліб, думали росичі.

Ріка Нестос захищала місто Топер з трьох сторін. Круті береги, ще більше підняті фортечним муром, не дозволяли підійти до Топера від ріки. З півночі місто заступала стіна на шість людських зростів, посилена ровом. Спiшені сотні Крука і Мала брали облогою Топер, який заховався у стіни, замкнув ворота, приготувався захищатися до останньої краплини крові, краплини води і шматочка хліба.

Повз Топер пролягала імперська дорога, яка з'єднувала Візантію з Македонією, Епіром, Елладою. Державна пошта, гінці якої користувалися підставами і долали шлях від столиці до Топера за три дні, а від Юстиніанополя — за один, давно сповістила префекта Акинфія про вторгнення варварів. Понад двадцять днів тому прийшла звістка про зруйнування варварами фортеці Новоюстиніани.

Протягом життя трьох чи чотирьох поколінь варвари не показувалися поблизу Топера, тому тут нікого не хвилювало звичне вторгнення у Фракію. Страх за себе виник після розгрому легіону, який оголив дорогу через Юстиніано-поль. Понадіялися на тзурульську кінноту. Загинула й вона. Сподівалися, що варвари підуть до Візантії. Пошта перестала працювати, Топер нічого не знав до появи перших утікачів: варвари вже наближались до гирла Гебра.

На сірому, запилушеному мурі було багатолюдно. Під казанами великими, глибокими, але ще холодними, були розкладені багаття. Заготували і каміння. Часом униз зривалася поліняка чи уламок каменю вагою два десятки фунтів, скинуті у штовханині.

Така сила проти купки варварів. А може, знизу погрожують і не варвари, а знахабнілі скамарі?

Топер скаржився на облогу голосами тисяч і тисяч тварин. Іржали коні, бляли вівці. Гнівний рев биків не міг заглушити жалібне мукання корів. Ніби змовившись, усі разом, задихаючись і кваплячись, горланили осли. Не місто — загін для худоби. Не лише для худоби, загін і для людей, як кожне місто імперії, піддані якої звикли збиватися за мури. Страх перед варварами загнав у Топер тих, хто не зміг чи побоявся піти в гори. В місті можна було знайти і фракійця з гирла Гебра, і македонця, який примчав назустріч варварам з-за Нестоса, стародавнього кордону між Македонією і Фракією. Втікачі стояли табором на всіх вулицях, усіх майданах. Будинковласники здавали в прибуткову оренду кожен лікоть двору і саду, брали за право черпати воду з колодязя, розпалювати вигонь, користуватися нечистими місцями — латринами.

Скільки підданих зараз у Топері? Першого дня префект Акинфій звелів сторожі коло воріт рахувати прибульців. Легіонери збилися, префект не наполягав.

Беззбройність підданих робила їх легкою жертвою ска-марів-людокрадів, які викрадали хоч трохи заможних для викупу. Уже давно міста-фортеці дали притулок довколишнім землевласникам. У селищах розпоряджались наймані управителі, прибутки падали: хазяїна не заміниш.

Рятуючись, управителі повтікали в Топер. Відповідаючи за умовами найму, складеними нотарями, своїм тілом і його свободою за довірене їм господарями майно, управителі намагалися рятувати запаси, пригнали худобу, рабів. У місто впилися вантажені підводи, крикливі отари, і мовчазні юрби двоногих тварин, без яких земельна власність не має ціни. З явилися раби імперії — колони зі своїми рабами, збігалися навіть серви і приписні до землі: варвари не перебирають підданими. Ще ніхто не бачив нападників скіфів. Розказували, що у них гігантський зріст, зуби людоїдів і стільки їх, як зимових вовків. Ворота замкнулися. Хто запізнився, благав

впустити його. Сторожа корис-талася нагодою, прочиняючи брамини за гроші.

Нарешті з явилися і варвари. Здалеку, з висоти мурів і башт, вони мали вигляд звичайних людей, навіть маленьких, їх порахували. Їх виявилося небагато. Не міріади, як передавали раніше, а сотень дванадцять чи менше. Пробувши під містом не більше половини дня, скіфи пішли геть. Префект не зважився одразу розчинити ворота: з'явилися піші варвари. Остерігаючись відомої підступності словенських скіфів, Акинфій вирішив вичекати.

Ішов четвертий день облоги. Купка піших варварів на німій мові жестів виказувала обложеним свою зневагу.

Кілька міських куртизанок, що справно платили податки, під загальне схвалення глумилися над скіфами, показуючи їм з мурів частини тіла, які прийнято ховати від ока. Без сумніву, образи досягали мети, і дикі варвари були жорстоко принижені. Потім префект наказав на мурі поставити шибеницю. Не маючи в Топері полонених з нинішніх пришельців варварів, повісили дев'ятох злочинців з числа ув'язнених у міській тюрмі злісних несплатників податків. Логофет Топера Гордий, чоловік освічений, продекламував двовірш з Гомера:

Зашморг на шиї стягли, і смерть їх швидко забрала; посмикавши трохи ногами, всі разом затихли.

А варвари були налякані, вони металися, розмахували зброєю і щось кричали, осягаючи силу імперії.

Тоді міські коластеси-кати на очах у варварів почали відрубувати ноги, руки й голови в інших, приречених бути страченими для спільного добра. Обрубки скидали вниз. Мур залило кров'ю. Страти викликали в обложених незвичайне піднесення духу, а варвари були охоплені жахом. Вони, жалюгідна купка піших розбійників, яка відстала від своїх через варварську дурість, відступала й відступала широкою дорогою, що, йдучи від міста на північний схід, вела повз передгір'я Родопів, до гирла Гебра. Нею вони пройшли, нею гадали зникнути безкарно.

Мал перший помітив, що на мурі не залишилося більше солдатів-латників, обладунків яких росичі звикли бачити. Спішені сотні Крука й Мала пішли швидше. Вони були вже за верству від Топера, а радісні крики рومهїв ще було чути. Півтори чи дві сотні вершників вискочили з темної арки міських воріт, а слідом за ними — піші солдати. Місто, якому набридла облога, виштовхнуло їх, як зграю гончих собак.

Кінні були добровольці з підданих; кожен отримав лати і зброю з мізерного арсеналу префектури під письмове зобов'язання повернути імперське майно цілим, відшкодувавши можливі збитки.

Акинфій не бажав більше чекати. В переповненому місті не вистачало води. Влітку рівень води в колодязях спадав. Щоб хоч якось вдовольнити додаткову потребу, префект поставив варту біля колодязів, яка видавала воду. Не вистачало дров і вугілля готувати їжу. Навіть вільні і не з малозаможних харчувались зерном, борошняною бевкою і сирим м'ясом, натертим сіллю.

Ціни на хліб піднялися в п'ять разів, на дрова — вдесятеро. Єдиним дешевим було

м'ясо — худоба гинула від поганої годівлі. До Топера зігнали двадцять тисяч, а можливо, більше, сільських рабів, диких, як мавпи, яких рідко коли привозили з-за нільських катарактів для розваги на візантійському іподромі. Багато хто з рабів були навіки заковані. Міські ергастули — тюрми для рабів — були так забиті, що нещасні гинули від нестачі повітря. Втрати викликали люті власників.

Чотириноге і двоноге "падло" закопували де випаде, в дворах, у садах. Гній і нечистоти нікуди було вивозити. Купи гною породили міріади міріадів синьо-зелених мух. Топер смердів, як нечищений свинюшник. Дехто вже помирав від різкого болю в животі. Боялися мору-чуми, котрі, як відомо, зароджувалися від тісноти і нечистот.

Гарнізон Топера, що ввібрав у себе п'ятнадцять застав з імперської дороги, сгав двох когорт повного складу, по триста шістдесят мечів у кожній.

Сімнадцять днів місто було в облозі страху, один день — кінних варварів і чотири — ватагою піших. Топер стікав не кров'ю, а гноєм. Пора кінчати.

Добровільні кіннотники хоробро вискочили з воріт, мужньо подолали дві парні стадії, сміливо — дві наступні. На п'ятій вони почали підбирати поводи і на шостій спинилися, щоб зачекати піхоту. Нерозумна заповзятість веде до поразки навіть солдатів. Солдати наздоганяли широкою ступою. Легат, який командував двома когортами, знав околицю Топера, як власний щит.

Після кількох зигзагів між горбами дорога підходила до гір і за сорок стадій від Топера охоплювала петлею береги прощелини. Через прощелину була стежка, доступна пішим. Дорога скорочувалася в кілька разів.

Легат не сподівався наздогнати варварів, а до добровільної кінноти він ставився із зневагою чоловіка, який прожив у строю двадцять років.

Він вирішив відрізати дорогу варварам до відступу, скориставшись стежкою через ущелину. Тоді і солом'яна кіннота може стати силою.

Запаскуджений Топер отруював не лише рабів у гноярках ергастулів. Отруйні випари, як мухи, проникали скрізь. В останні дні бридотна зараза вторглася в казарми. Обидві когорти втратили тільки померлими сорок мечів. Пора очистити округу. Переслідуваних і переслідувачів розділяли три стадії. Відстань не скорочувалася і не зменшувалася, наче ворогів зв'язувала вірвовка.

Топер зник за лісистими горбами. Тут початок петлі. Легат бачив — варвари поминули стежку. Загорівшись надією на успіх, легат послав свою другу когарту, ослаблену, слідом за кіннотою. А сам на чолі першої покотився вниз, в обхід. Швидше! Швидше! Хапаючись за граби, дуби, ліщину, вільху, якими густо заріс мокрий яр, солдати збігали з кручі.

Хутчіш, хутчіш! Лізти вгору було трудніше.

Каска, панцир, поножі, поручень... Щит — солдатський порятунок і солдатське прокляття. Меч, кинджал, дротик. Деякі священники, даючи солдатові відпущення, казали, що гріх пияцтва, лихослів'я та зажерливості бог прощає захисникам християнства і без покаяння за тягар латів та зброї.

Заохочуючи своїм прикладом, легат перший вибрався на дорогу, нерівну, але

широку, вимиту дощами, що перепадали в дні облоги. На ній не було свіжих слідів. Легат випередив варварів. Ось і вони. Легат відступився за стіну дерев. Добре місце для засідки. З одного боку круча гори, з другого — ущелина. Варвари в лещатах, вони загинули.

6

Легат бачив — слов'яни чомусь зупинилися, не дійшовши двох стадій до засідки. Згин дороги і дерева, що підступили впритул до неї, затуляли топерську кінноту і другу когорту. Щось діється... Ні, вони знову рушили.

З усіх боків залунало вороняче каркання. З усіх боків скіфи, гунни, анти, слов'яни — хто там по-справжньому розрізняв варварів! — напали на легіонерів.

Росич учився підкрадатися, не зачепивши стебельця. Умів вовком повзти, а вовкові, щоб заховатися, досить бур'яну в півколі на чоловікові. Росич міг ніби втонути за каменем у землі, як у воді, і ховався в кущах, де й заєць чи знайде місце. Після короткої сутички легіонери були скинуті в ущелину і там добиті. Кілька особливо моторних солдатів встигли, вискочивши на дорогу, покидати каски, зброю і видертися на гору, в ліс.

Мал і Крук, яким тут нічого було робити, повернули проти своїх переслідувачів. Добровольці-кіннотники, рятуючись, підім'яли легіонерів другої когорти з надією прорватися до міста. Та дорога в тилу була перехоплена.

Як і попереду, де безталанний легат влаштував засідку в пащі роської пастки, і тут сутичка розсипалася на змагання в силі і спритності.

Легіонери старого Риму, які на їхні часи володіли незрівнянною майстерністю бою в строю, зазнавали чималих втрат, коли їх захоплювали в русі чи в незручних для єдності битви місцях, у лісах, у болотах. Візантійський солдат був слабший за римського і в строю. Піхота базилевса була безпорадна в одиночному бою. Але не перемогою тілесної сили росича завдячувалося швидк⁴ винищення гарнізону Топера, а перевагою воїнського уміння взяти ворога, як чайка-буревісник бере рибу з розбуреного моря.

Жоден кіннотник, жоден легіонер не повернулися в місто. Росичі вперше були глядачами принародної страти і, не домовляючись між собою, сьогодні не брали в полон.

Акинфій відчув, що недавні дні і години, тривожні, навіть сповнені муки, були кращими в житті, безповоротно прекрасними. Щойно, здавалося, когорти пішли бити варварів. Акинфій ледве встиг пообідати, ледве встиг повернутися на мур. До міста знову підступили варвари. В Акинфія залишилося до двох десятків легіонерів особистої охорони: вся армія Топера!.. Префект оговтався. Щоб поласувати устрицею, треба витягти м'ясо зі скойки. З трьох сторін місто недоступне, з четвертої — мур піднявся на вісімнадцять ліктів, до яких сухий рів додає ще шість. Ворота недавно оновлені. Нікому не розтиснути стулок Топера.

Нехай множиться чума, нехай починається голод, скіфам не вторгнутися в місто!

Поруч, стадій дві від рову, варвари обтісували тонкі жердки і з неймовірною

швидкістю — префект бачив кожен рух — врізували шаблі. Драбини народжувалися на очах в обложених. Ось готова одна, друга...

Вони хочуть вилізти на мур фортеці, як покрівельники на дах будинку, тупі варвари, що прийшли хтозна-звідки.

Олія щедро скроплювала дрова й вугілля, запалали багаття. Вогонь роздмухували ковальськими міхами. Смола розтоплювалася.

До куп каміння були поставлені дужі чоловіки. Вільні. Молоді землевласники, з м'язами, розвинутими вправами. Ремісники. Рабам тут не місце. Хто має раба, той має ворога.

Мур широкий, як дорога. Було так людно, так гамірно, що варвари здавалися німими, а їхні сокири — ніби беззвучно врубувалися в дерево. Варвари підняли готові драбини. Наближаються. Городяни викрикували образи, змагаючись, хто дошкульніше лайне скіфів.

Священики благословляли захисників. Свята вода дощем спадала з кропил, зроблених з кінських хвостів. Запах ладану перебивався чадом дров під казанами.

Помолимося, помолимося! Слава у вишніх богу! Слава! Слава! Зараз варвари скорчаться під муром, обпалені киплячою смолою, з випеченими очима, з переламаним хребтом. Осанна, осанна! Рух драбин сповільнився. Зупинка. Варвари злякалися. Тепер їм доведеться подумати. Від них до муру залишилось кроків двісті. Тисяча на мурі заважала тому, хто вмів метнути камінь з пращі.

Десять драбин чи одинадцять? Акинфій ніяк не міг порахувати і докорив собі: "Ти хвилюєшся, мов жінка". Коли гарнізон вийшов з міста, префект пообіцяв доньці бранця-скіфа. Виродки. Темно-коричневі обладунки, темні, брудні обличчя, вуса, як кунячі хвости. Дикі люди, які не пізнали чарів краси.

Топер був найзначнішим і найбагатшим містом на фракійському узбережжі. За своє призначення префект Акинфій віддячив імперії внеском до Священної Скарбниці Палатія донатіумом на тисячу статерів. І чотириста статерів щороку.

Префекту потрібні гроші понад звичні податки.

Дізнавшись про вторгнення слов'ян, префект через оповісників та оголошення на аркушах ситівника сповістив підданих, щоб вони не сподівалися на добро.

— Ці варвари,— оголосили оповісники,— убивають християн не звичайним способом, як це буває: мечем, ножом чи списом, а катуючи, по-язичницьки. Вкопуючи в землю загострене кілля, варвари нахромляють на нього підданих, як слід чинити тільки із злочинцями. Або ж, розпластавши на землі, варвари вбивають християн палицями, камінням, що годиться робити тільки з собаками, зміями і диким звіром за завдану ним шкоду садам і полям...

Усіх постійних мешканців Топера і всіх, хто отримав тимчасовий притулок, зобов'язано негайно внести особливий податок для захисту міста.

Стомлені власними злодіяннями, варвари замикають християн у будинках разом з худобою і підпалюють з диявольським намислом, щоб люди згорали, покалічені копитами ошалілих від пожежі тварин.

Перекази про звірячу вдачу скіфів зустрічали з довір'ям. Звикнувши до видовищ ще вишуканіших мордувань і жахливих муками страт, піддані сприймали такі самі дії варварів як природні і цілком зрозумілі. Особливий податок на оборону Топера внесли всі і без тяганини — непокірним погрожували негайно виселити за мури.

Беззбройні городяни зуміють відстояти Топер смолою, камінням, ломаками, кирками.

Підданих душив чад від вугілля і дим від д^ов, смерділо смолою. Від запопадливого завзяття недосвідчених рук у двох чи в трьох казанах загорілося пекельне вариво. Розхитувалися на вітрі товсті цівки багряного полум'я з чадними хвостами масного диму.

Підпалило корогву, принесену на мур причтом соборного храму святої Феодори, ангела-хранительки базилиси.

Залізні лапи тагана під найближчим від префекта казаном, розпikшись до чер'віні, прогнулися. Казан перехнябив-ся, і палаюча смола полилася по муру. Захисники, обпечені бризками, відсахнулися, забувши, де вони. Кілька чоловік зірвалося вниз. Хтось повис, зачепившись руками, волаючи на допомогу. "Туди й дорога",— подумав Акинфій. Він задумався. Та й що він міг ще зробити. Варвари будуть відбиті! Відчувши удар пр руці, префект гнівно випростався: хто посмів? Мана! Товста стріла пройшла через долоню до самого оперення. Відчувалася образа, а не біль. Внизу слов'яни тримали на руках драбини, позадиравши вгору вусаті лиця. А далі, кроків за чотириста від муру, варвари розкинулися віялом і били з луків просто в префекта.

Облачення сановників схоже на хмари, шапки — на вінець. Через спеку Акинфій одягнувся в легкий хітон і увінчав голову гаптованою золотом пов'язкою.

Охорона префекта, зрозумівши небезпеку раніше за інших, з'єднала щити. Солдат закричав:

— На коліна, пресвітлий!

На коліна? Зухвальство! Солдати позгиналися за щитами, Акинфій присів. Хтось схопив його руку, зламав стрілу, рвонув стрілище. Кров бризнула, як із стінки фонтана. Префект ослаб, його занудило.

Варвари били в кожного, хто лише був на мурі: так відповіли б усі, якби був час запитувати. Стріли стелилися по мурі з рясністю зливи, підхопленої бурєю.

На кожні двісті кроків муру припадав один спуск всередину міста зі сходами завдовжки десять кроків. Захисники міста кинулися до сходів, штовхаючи один одного з муру, падаючи в багаття. Хто вижив, той не збігав, а котився крутими сходами.

Десять чи одинадцять драбин слов'яни зіпруть до муру? Акинфій, якому стягли руку його ж головною пов'язкою, намагався зрозуміти, що ще може зробити префект Топера.

Задихаючись, усі враз закричали тисячі ослів, зігнаних до Топера, полудень — їхня пора. Нещадно мордував слух дзвін на сполох з міських храмів. Горюча смола з перевернутих казанів, розлившись по мурі, відрізала шлях до порятунку від варварів усім, крім Сатани.

Варвари вже на мурі. Вони захопили і внутрішні сходи в місто, в багатий Топер, славу столицю фракійського узбережжя, за вигідне управління якою Акинфій вніс Священній Скарбниці donatium на тисячу статерів...

Легіонери, які разом з Акинфієм застрягли на мурі, заховали префекта всередині черепахи з прямокутних щитів. Висунувши голову, як гусак над тином, Акинфій побачив високого варвара. Скочивши на мур іззовні, варвар хотів кинутися в місто, але помітив щити. Струмок гарячої смоли не дозволив йому напасти на купку легіонерів. Звиваючись, як титан у стародавній битві з богами еллінів, варвар обома руками підняв восьмидесятифунтовий камінь, розмахнувся, кинув. Ти ж сам, Акинфію, прозорливо провіщав усім, що скіфи побивають християн камінням, як диких звірів.

Малху все здавалося, настирливо і тривожно, що він уже побував колись у цьому домі багатого чоловіка, гарно поставленому над морем. Коли ж? В роки поневіряння з мімами? Ні, ні! Можливо, душа, блукаючи в снах, пролітала тут.

— Ти, ромей, ти був чистий, був християнином,— казав Малху Асбад.— Чому ж ти не захотів стримати цих далеких слов'ян від вторгнення в імперію? На жаль, ти, як еллін, забажав помститися, напевно.

В перші дні полону Асбад, чіпляючись за життя, як кішка, що повисла на карнизі, не криючись, розповів Малху все потрібне про імперію. Навзамін комес отримав життя та обіцянку бути відпущеним з неволі ще на імперській землі. Звикшись з тимчасовим полонем, Асбад забув перший страх.

— Нас ніхто не приводив, нас ніхто не міг стримати,— заперечив Малх.— Нападаючи на всіх, імперія щедро посіяла зерна ненависті до неї. Ми прийшли як ловці, а не завойовники.

— Та чому ти ототожнюєш себе з варварами? — спитав Асбад.

— За правом усиновлення ними. Ти, що вважаєш себе ро-меєм, хто ти сам по крові? Ти цього не знаєш,— відповів Малх.

— Немає ні елліна, ні іудея,— мовив старечий голос, що належав пресвітерові Топера.

Соборний храм Топера тільки на вигляд вражав багатством внутрішнього оздоблення. Провінції не Мали грошей. Росичі з необізнаності спокусилися на оманливий блиск каміння. Насправді алмази, смарагди, рубіни, сапфіри виготовлялися з прозорого і кольорового скла, підкладеного для іскристої гри тонкосплющеним сріблом, міддю, платівками перламутру. Підкладені — фальшиві коштовності. Пресвітера Малх знайшов у вітварі, і його привабило лице топерського святителя. Малх хотілося поговорити. Не виявилось ритора — годиться священник. Малх привів пресвітера в будинок над морем.

— А хто ти племенем? — спитав Малх пресвітера.

— Ніхто,— відповів священник, вишколений в діалектиці.— Християнин не розрізняється за кольором шкіри. Церква єдина, як імперія. Даремно ти уподібнюєш імперію до здобичі ловця. Варвари з'являються, зникають, імперія живе. Варварів осяє істина в день, визначений богом. Я молюся за тебе, відступнику.

— Молися,— дозволив Малх з іронією.— Молитва шкодить тільки віруючим. Ви називаєте нас дикими. Але пригноблення людей — у вас. Розбещене військо, яке грабує своїх і неспроможне захистити їх,— у вас. А в нас один не упосліджує одного і всі справи — спільні, бо живемо ми в народоправстві. Наші князі їдять спільну їжу, вдягаються, як і всі. Ми слухаємося їх як досвідченіших та обізнаніших.

— Не вірю,— заперечив Асбад.— Ти говориш про Зо-

23 В. Іванов

705

лотий вік. Так було. Так не може більше бути. І я не бажаю такого життя. Безглуздо зрівноправлювати патри-кдя і плебея, комеса і солдата, землероба і землевласника...

— Почекай! — різко і енергійно перебив Асбада пресвітер. І, звертаючись до Малха, сказав: — У твоїх словах є правда: земний світ вводить нас в оману видимістю досконалості. Сатана розкидає сіті, він великий ловець. Остеречись, переможцю. Істина тільки в Христі. Бійся бога і пекла у вічності мук.

У нас, росичів, немає пекла,— відповів Малх.— Наші боги скромні. Нехай вони мають різні імена вони однакові. А в тебе два різні боги. Ось слухай! Твій Христос учив милості й любові, спілкувався з людьми, не ставив себе вище за них. Другий бог, якого ви називаєте Отцем, злий і вередливий, як розбещений розкішшю базилевс. Твоєму Христові треба було відкинути старого бога. Він не зміг. У тому його помилка.

— Блюзнірство, схизма! — вигукнув Асбад.

— Хай бог простить тобі,— сказав пресвітер, на відстані благословивши Малха.— Живучи з варварами, ти, погрузаючи в мирському, забув основне. Земне життя коротке. Для своєї користі людина повинна думати лише про порятунок душі. Життя схоже на сновидіння. Смерть тіла — ось істинне пробудження.

— Неправда!

Малх, намагаючись зазирнути в себе, дивувався власному спокоєві. Зараз він зумисне аж ніби скрикнув, щоб роздразнити співбесідників.

— Неправда, ти брешеш, жрець! Душа людини прокидається з народженням тіла. Та помислимо про інше. Ви обидва хочете навечно потрапити в рай. Мудреці казали: вартість всього існуючого пізнається в порівнянні. Поки ви співатимете хвалу небесному базилевсу, інші смажаться у вічному вогні. Сморід паленого м'яса перетвориться на пахощі райських троянд. Яка— ж вартість раю, якщо там усі люди! А поки що, на землі, ви залякуєте пеклом інших, аби перетворити їх на данників.

— Ти ображаєш полонених! — вигукнув Асбад.

І знову пресвітер спинив нерозумного комеса. Топер-ський святитель хотів вселити колючку сумніву в Малхову Душу.

— Так, багато хто, іменуючи себе християнином, чинить згірш язичника,— мовив пресвітер.— Та не бери часткове

за ціле. Розкаяння навіть в останню мить порятує твою душу.

— Мені каятися ні в чому,— заперечив Малх.— Я не брешу, не розпутствую, не краду. А ось цей комес, як і всі полководці імперії, брехливо побільшував кількість своїх

вершників, щоб пожитися платнею мертвих. Спробуй заперечити, Асбаде! Здійснюючи переходи імперією, ти грабував твоїх братів-християн і дозволяв солдатам чинити те ж саме. Ти мордував, ти в страшних муках страчував твоїх рабів за найменший недогляд, з підозри. Ти купував для розпутства жінок. Ти розкидав дітей, не думаючи про наслідки блуду. Чи треба ще тебе викривати?

Асбад не відповів. Малх звернувся до пресвітера:

— Чи треба, щоб я вивернув і твою душу, як старий мішок? Так, щоб тобі захотілося відмовитися від сану?

— Як бажаєш, як бажаєш,— смиренно погодився той.— Я помиляюся, як людина, каюся, оплакуючи гріхи. Ніхто не святий. У стаді нічого не змінюється, чи /грішний пастир, чи ні,— захищав свій сан святитель.— В істинному віросповідуванні є міцність церкви. Рятую віра, а гріхи святителів не позбавляють їх права відпускати гріхи інших християн.

Учасник багатьох диспутів про догмати церкви пресвітер вів далі, переконаний у своїй правоті:

— Несправедливий ти в думках про рівність у земному житті. Аюди рівні в безсмерті душ, рівні в праві на порятунок. Бо й раб може бути прийнятий в обителі блаженних, а сановник — прогнаний. На землі бог, в своїх незрозумілих для людини намірах, дає одному багатство, іншому — злидні. Горе тому, хто порушує порядок. Мед землі — найстрашніша з отрут. У мене немає зла до тебе, колишнього християнина" А тепер відпусти мене.

— Не квапся,— сказав Малх.— Не за тобою останнє слово. Асбад ще не відповів мені.

Відчуваючи опору в пресвітерові, комес згадав розмірковування палатійських богословів:

— Душі потрібне смирення, а не воля. Все стається з волі бога. Грішучи, я каюся. Істинна Церква прощає мені, допускає до причастя. І я обновляюся. Людина підвладна спокусам.

Говорити з ним — пускати стріли в камінь. Малх сказав з утомленою посмішкою:

— Справді, цей комес міг би надягти твою рясу, святи-

23*

707

телю. Я не проти милосердя: нехай буде прощений той, хто щиро кається. Та чи не сприяє ваше щоденно-легке відпущення будь-яких гріхів їхньому безперервному повторюванню?

Пресвітер мовчав. Малх вів далі:

— У нас не ховаються за спину богів. Тому ми відрізняємо добре від злого. Ми перемагаємо вас не самою нашою силою, а й вашою слабкістю.

— Мене ви перемогли стрілами,— заперечив Асбад.

— Не зброя дає силу воїнові, а воїн — зброї.— Малх скористався думкою якогось стародавнього письменника, ім'я якого давно забулося.— До перемоги над тобою ми

взяли фортецю Новоюстиніану.

Асбад, знаючи про падіння фортеці, необачно заперечив:

— Комес Гераклед був ханжею, нікчемним полководцем. Він учився в Сирії на беззбройних єретиках.

— І ти теж ханжа,— погодився Малх.— А два легіони префекта Кирила?

Через незнання мови слов'ян Асбад був в одиночному ув'язненні. Як буває з невдахами, на свою поразку він встиг відшукати задосить виправдань. Почувши про поразку й Кирила, Асбад схопив за руку святителя:

— Це правда?

— На жаль,— відповів пресвітер і вдруге попросив Малха: — Дозволь мені покинути тебе.

Малх вдивлявся в пресвітера. Щось згадувалося. А! Адже цей ворон зустрічався йому. Але де, коли?

— Зачекай! — звелів Малх пресвітеру.— Мені здається... Ніби я бачив тебе? Скажи своє ім'я!

Деметрій давно впізнав Малха. Впевнюючись, що бог відводить очі втікача єретика, пресвітер сперечався з ним з почуття внутрішнього обов'язку.

Років десять тому Деметрій, покинувши невдячну Ка-рикінтію, чекав у Візантії нової служби. Йому довелося бути присутнім при кончині його святості Мени. Другий у церковній ієрархії, перший у владі владика Церкви йшов із земного життя стежкою останнього грішника. Мена каявся: мимоволі, але обманув Іпатія і Помпея. Ажа є смерть. Єпископ, який увів в облуду, позбавляється дару невидимої благодаті і повинен зняти сан. Жалюгідний Мена, залишившись патріархом, слабодухо спробував ввести в оману й бога, і врата звільнення від плоті розверзлися перед святотатцем пащею пекла. Переконавшись у вічності мук за гробом, Мена кликав магів, які продовжують життя напоєм із мандрагори, сподівався на допомогу маніхейських волхвів. Жахливо тяжкою була смерть пізньої жертви заколоту Ніка. Разом з двома ченцями, які славилися, як і він, святістю, Деметрій не покидав келії патріарха, нікого не допускаючи, аби розголос ганьби не пішов на шкоду Церкві. Всі троє поклялися відповідати на питання про кончину Мени коротко й однаково: його душа в руках бога. У цьому не було лжі, бо пекло є таким самим творінням бога, як і рай.

Відрікаючись від імені, отриманого при святому хрещенні, Деметрій позбавлявся раю.

— Мене звать Деметрієм,— сказав пресвітер і, бачачи, що розпізнаний, мовив далі: —Я був пресвітером Кари-кінтії! —Тепер йому нічого не було страшно. Захоплюючись жадобою мучеництва, Деметрій кинув виклик: — Якби була перемога за нами, ти був би в руках ката, єретик!

— Колись, давно, я хотів зустрітися з тобою. Нині ти мені як вовкові — суха кістка,— відповів / Малх.— Іди геть! Я до тебе нічого не маю, я росич.

Пресвітер пішов не озираючись. Десять, дванадцять кроків плитами атриуму. Чорна

постать вписалася між двома високими урнами для квітів, що обрамляли вхід. Що буде з Деметрієм? Малху було байдуже: непотрібний предмет.

Сонце заковувалося за Родопи. Малх розв'язав торбу з їжею і поділився з Асбадом.

З химерної голови тритона струмина свіжої води спадала в кам'яну чашу. Знайомий звук. Знову Малху здавалося, що він колись був тут. Він заснув, поклавши голову на торбу.

Денний бриз стих. Густі пахощі троянд стікали в атріум.

Роські коні паслися в саду на свободі — вони не втечуть. Здала долинуло вовче завивання. Малхів кінь зайшов в атріум. Обережно переступивши через сонного господаря, кінь опустил голову в чашу фонтана. Напившись, постояв, ніби дрімаючи, і, недовіриливо ступаючи ковзкими плитами, зник, як привид, якби не легкий перестук копит.

Асбаду згадалася інша розмова. Юстиніан давав перевагу ніжності білих троянд. Жовтуваті допускалися за тонкий запах. Але червоні були вижиті, як недостойні святості Палатія своєю барвою, незмінно грубою, як кров.

Преєдиний ошчасливив Асбада дозволом супроводжувати його на прогулянці палаті йськими садами.

— Поглянь, Асбаде, бог, захищаючи ніжність мечами колючок, сотворив троянди для чистої насолоди чистою красою.

Найвища честь була виявлена Асбаду після призначення його в Тзуруле. Базилевс ступав, опираючись на плече нового начальника фракійської кінноти. Вершники імперії — як колючки троянди. Від захвату в Асбада перехопило горло. На нього чекало світле, можливо, велике майбутнє. Його не відправляли в заслання, як Рикілу Павла. Базилевс довірявся йому. Похваливши заповзятливість префекта Фракії Кирила, Юстиніан зауважив:

— Понад усе цінуючи в воєначальниках відданість мені, між ними найбільше за інших вшановую тих, хто любить мене. Великою є таємнича сила Любові, доброчинства християн. Викликаючи найкращі почуття, Любов розбуджує ще сонні задатки, народжує нові здібності для несення служби. А ти, Асбаде, спостерігай за зарозумілістю Кирила. Патрикій схильний засліплюватися своїм доброчинством.

У сорок років, у повноті сил Асбад побачив загибель надії. Але переможений не він один. Поразка інших рятує його. Божя воля привела в імперію нездоланну силу слов'ян. Варварам потурала зрада.

На березі моря, за три стадії від будинку, лежать два човни. Асбадові стачить одного. Він бачив себе перед Юстиніаном, він шепотів, як молитву:

— Преєдиний, Непогрішимий, еретик-зрадник привів цих далеких від кордону імперії слов'ян, зрадники вказали їм дорогу, зрадник Кирило поділив сили імперії, підставивши під удари варварів нарізно легіони і кінноту...

Базилевс зрозуміє. Зрада пояснює завжди і все. Тільки зради остерігається Божественний. А Кирило був на підозрі в самого базилевса!.. Асбад вхопився за рятівні спомини.

"Боже наш на небесах, хай святиться ім'я твоє",— молився Асбад. За нього заступиться Коллоподій, ще впливовіший після падіння Іоанна Носорога.

"Хай буде воля твоя!" — Асбад сповіщав Коллоподію про слова, навіть про думки, що прочитувалися на обличчях людей, за якими невидимо скрадався Великий Спафарій.

"Хай настане царство твоє!" — шептав Асбад. Бог допоможе йому втекти.

Ішла перша чверть ночі. До Візантії дванадцять днів дороги пішохода. Сушу захопили варвари. Щербатий місяць підніметься не скоро. Темними ночами кораблі відстоюють на якорях. На світанку Асбада підберуть у морі, і через три дні він з'явиться в Палатії.

"Дай боже, дай!" Асбад обіцяв пожертвувати дарохрани-тельницю із срібла, кедрове панікадило, оздоблене бронзою, і двадцять фунтів свічок з вибіленого воску.

"Я даю, даю, боже мій, ти дай, дай!..— Асбад ненавидів зрадника Малха, який осквернив його душу блюзнірством і сумнівами.— Він твій ворог, боже, твій ворог. Боже мій, зглянься наді мною і відвернися від нього. Він син Сатани, він сам Диявол, отець лжі й невіри. Він — Змій".

Сатана, перекинувшись у Змія, спокусив Єву. Треба зламати зміїний хребет. Мужність пресвітера Деметрія надихала Асбада.

Малх спав. Двоє його супутників дихали рівно, нечасто. Асбад встиг придивитися до звичок слов'ян. Вони вміли спати спокійно і глибше за інших людей. /

Одне з кілець на ручному ланцюзі, який заважав рухам Асбада, легко висувалось.

Волею самого бога варвари дали Асбаду короткий ніж, щоб полонений користувався ним за їжею.

Перси казали, що ножичок завдовжки з палець може зробити таке, з чим не впорається десять тисяч латників.

Топер гинув. З вулиць, завалених гноєм, росичі виганяли худобу. Росичі запрягали тварин в усі вози, якими було захаращене місто.

У пригоді ставало кожне колесо, кожен кінь, кожен бик, корова, осел. Кого не можна запрягти, той понесе своє м'ясо, поки на нього не з'явиться потреба.

Росичі не мали досвіду і спритності солдатів імперії, майстрів у грабіжництві міст, не мали їхнього проникливого зору та нестримної захланності. Росичі квапилися взяти якнайбільше, щоб привезти додому спільну здобич. На людей вони майже не звертали уваги.

Подобалися тканини, бронзовий, мідний, срібний посуд. У місті знайшлося багато заліза. Росичі скидали з підвід амфори з вином та олією, тюки сушених фруктів, гарні лави й ліжка, щоб знайти місце для дорогого металу, без якого не проживеш. Купці на Торжку-острові клялися, що залізо стає рідкісним, як срібло, а в Топері його виявилось на п'ять сотень підвід.

З міських воріт росичі користувалися головними, північними. Решту Ратибор наказав забити іззовні, щоб ромеї не виганяли худобу і не вивозили своє майно.

Дехто здогадався втекти без нічого, спускаючись зі стін на мотузках. Таким не

ставали на дорозі, таких не помічали, оскільки не було сил і потреби, щоб брати в кільце місто.

Обшукавши будинки, підвали, підземелля, росичі в багатьох місцях наткнулися на ергастули, в яких тримали рабів. Особливо обширні ергастули були виявлені в товщі міських мурів.

Не розуміючи, кого це ромеї тримають запротореними під замками, під залізними засувами, росичі випускали затворників з отруєних нір. Справедливо бачачи в них не ромеїв, дехто з росичів, забувши про свої справи, допомагав звільненим збивати кайдани.

Одразу ж між виснаженими, спаршивілими, смердючими рабами виявилися військовополонені з угличів, тиверців та інших племен слов'янської мови. Озлоблені, але й захмелілі від щастя, вони намагались додати свою частку до недоброзичливості до ромеїв, яка й так наростала в росичів. Запаскуджений, очманілий Топер викликав відразу. Гори здобичі гнітили уяву. Все здавалося потрібним, ні від чого не хотілося відмовлятися. Ратибор звелів квапитися. Сотники підганяли.

Потрібні пастухи для черід, які підуть з військом. Потрібно тисячі погоничів для підвід. Росичі вибирали чоловіків, що здавалися дужчими, молодшими, не встигаючи і не вміючи розібратися, ромей це чи раб. їм скорялися — за повсюдною звичкою коритися силі.

На імперській дорозі витягувався обоз. І вже рушила головна сотня росичів, уже знялася пилюка. Мукали бики, іржали коні, кричали люди. Якби прогрімів грім — ніхто не почув би гуркоту воза Перуна.

Похід завершено. Повернутися додому, не розгубивши здобичі, здавалося далеко важчим, ніж нічим не обтяже-ним бити ромеїв.

Скільки живого полону росичі вихопили з Топера? Чотири, п'ять тисяч голів... їх ніхто не лічив. Скільки б їх не було, кількість забраних була невелика в порівнянні з тими, що залишилися.

Топер нараховував у звичайний час тридцять тисяч мешканців. І не менше тридцяти тисяч утікачів з округи набилося за міські мури. Половина — раби. Майно, яке насамперед урятували, почувши про появу варварів, перетворювалося на страшну загрозу.

Ці люди, що вважалися тваринами, наділеними мовою, вміли огинатися на роботі і працювати тільки зі страху перед тяжкою покарою. На кожен десяток доводилося тримати наглядача, а дбаліші господарі утримували одного погонича на п'ять рабів.

Віками, так само природно, як ріки течуть у море, складалися взаємини між господарем, рабом, роботою.

Під раз назавжди застиглою маскою тупої байдужості раб псував найгрубіші і найміцніші лопати, мотики, плуги, борони.

Під час щеплення плодових дерев раб так підсікав кору, що гілка всихала, під час обкопування — підрубувал коріння.

Робочу худобу калічили. Паскудили на сухі фрукти, згноювали овочі. Сіючи, зерно

розкидали нерівно. Особливо непокірний примудрявся перетирати насіння в руках, щоб попсувати. /

Так було в усіх, до такого на берегах Теплих морів звикли всі. Раба пригноблювали — раб шкодив. Нещадний гніт зверху вниз, тягучий, німий, сліпий опір знизу вгору визначали вартість речей і якість їх. Високу вартість. Низьку якість. Довезений здалеку дніпровський хліб, на якому наживалися купці, коштував дешевше, ніж імперський.

Більшість наглядачів за десятками були рабами, поставленими над своїми. Вміння вибирати найнещадніших вважалося ціннішим даром сільського господаря, ніж хист своєчасно призначити день посівної.

Небезпечні норовом і дужі тілом раби залишалися в кайданах на все життя. Аллі гати розкувалися, ергастули спорожніли, а в Топері не було ні влади, ні гарнізону.

Зброї не було. Та не лише для убивства, навіть для битви вистачить каменя, палиці, кулака і пальців, які хочуть вчепитися в горло. У рабів була перевага грубої сили, а втрачати їм нічого.

Перелякані рабовласники кинулися до воріт. Росичі прогнали їх геть. Ромеї заважали підводам.

І тільки коли майно жителів Топера покинуло мури, кільком сотням вільних підданих вдалося прорватися через ворота. За містом їх чекало видовище.

Велике багаття горіло прозорим у променях сонця полум'ям. На землі лежав зв'язаний чоловік. Кілька кінних варварів спостерігали, а головний коластес-кат Топера звернувся до співпідданців з коротким словом:

— Я змушений скарати на смерть благородного комеса Асбада, колишнього начальника фракійської кінноти. Я чиню це під загрозою вбивства від варварів. Бувши полоненим, комес хотів зарізати когось. Що було, звичайно, нерозумно...

Ніякою, непосутньою здавалася жителям Топера швидка страта комеса в порівнянні з нещастям, що вже впало на них, у порівнянні з тим, що на них чекало від лихої волі Долі.

Імперські армії, захоплюючи міста, вміли висмоктувати соковитий плід. Раби змінювали господарів. Господарі теж потрапляли в раби. Когось убивали, гвалтували. Та все ж у всьому витримувався певний порядок. З'являлися нові начальники міста, здійснювалася влада. А слов'яни, взявши те, що трапилося під руку, покинули місто на безчинство рабів.

І ось вони пішли — анти, скіфи, слов'яни чи ще хтось там, наслані в імперію богом в покару за гріхи поганих християн. Вершники, підводи, підводи, підводи. Вершники, підводи... Підводи, череди. Вершники. І ще підводи. І знову підводи. Це Левіафан. Це звір з Апокаліпсиса, без початку, без кінця, з тілом неосяжно довгим. Він іде геть, здійснюючи куряву до неба.

Знайшовши порятунок на горі найвищої башти Топера, в північно-східному закуті муру, солдат, єдиний, що випадково вцілів, дивився вдалину. Родопський горець, що від народження мав гострий зір, він ніби побачив голову в далекій петлі дороги, на повороті до сходу. Хвіст обозу ще лежав під містом. Чудовисько повзло повільно,

повільно. Звичайно ж... Піший легко випереджає пряжних биків.

Нікому було думати про варварів. П'ятнадцять, чи двадцять тисяч, чи тридцять тисяч рабів напали на двадцять, двадцять п'ять чи тридцять тисяч вільних, на їхніх жінок, дітей, на наглядачів, на всіх, не позначених ланцем, голеною головою чи нашийником і тому ненависних.

Поки варвари ще розпоряджалися в Топері, раби нападали потай, без шуму, ніби випадково, боягузливо озираючись. А хто знає, як поведуться переможці, помітивши буйство рабів. Рабство скрізь. Проти раба виступає весь світ.

Раб. Життя — існування без мети. Темнота думки, омертвіння почуттів.

Отримати чи не отримати їжу, зайвий шматок, зайвий ковток. Бути битим сьогодні чи завтра. Чому.

Щодень, завжди, завжди тягти ноги на роботу, на непотрібну роботу. Навіщо?

Нічого свого: ні миски, ні ложки навіть. Ні жінки, ні дітей, ні кошеняти, якого можна погладити чи хоча б замучити.

Особливе плем'я, особливий вид живих істот, позбавлених усього, що має людина, і всього, чим користується звір.

Розчавлені, отупілі, нікчемні. Якби було інакше — раби давно підірвали б імперію.

Були між рабами й особливо небезпечні, з недавніх полонених, з недавно проданих за несплату боргів. Отож вони, недочавлені, ще здатні мислити й почувати, почали в Топері розправу, подавши іншим приклад.

Викликаючи в підданих порив до захисту Топера — для полегшення збору облогового податку,— префект Акинфій наперед обвинуватив варварів в жорстокому винищенні підданих імперії. Пресвітлий не вигадував — він перерахував страти, яким були піддані раби.

В розореному Топері повернули хазяям і нехазяям — помста сліпа — отримане раніше. Застосували дещо інше, про що варто промовчати. Не слід чекати чогось іншого від людей, в яких понівечений образ людини.

Залишивши Топер тліти, раби покинули місто.

Слов'яни кинулися наздоганяти росичів, людей своєї мови. До них пристали перси, вірмени, сарацини, маври, іберійці, кельти, готи, франки, германці — ті з них, в кому втрималося ще щось людське, в кому ще не зовсім погасла жива душа.

Ці багато не попросять у переможців. Якось, у затінку вільних слов'ян, вибратися з імперії. Надія, заради якої треба витиснути все з тіла, виснаженого рабством.

Більша частина рабів просто розбрелася. Пішли кудись, ступаючи, поки можна. Люди з витруєною волею, вони не знали навіть, де перебувають. Інстинкт тягнув їх у ліси, де можна зачaitись від розправи.

Одні померли від виснаження, інші були вбиті, як прибудні собаки, ромеями, які поверталися з гір.

Багато хто, гнаний голодом, незабаром повернувся в Топер пошукати їжі і знову надіти кайдани.

Нехай буде минушина — минулим. Амінь!

Розділ п'ятнадцятий СУМЕРК ІТАЛІЇ

Блажен, хто, як Ахілл, у битві

впав,

Хоробрий, юний, славний і

величний...

Блажен!

Кюхельбекер

1

Ти бачиш? На небі, в чарах щоденного дива народження дня, уже стало видно зубчасті вершини ялин. Сонце осяває поляни, ягоди на зелених віночках. Невже порив не стисне твоє серце? А чи пам'ятаєш ти жовті дюни, де ти, юний Лютобор, побратався з полоненим і, взявши його ім'я, став Індульфом?

Так, але спомини безбарвні: бліді тіні, піна і легкий слід хвилі на піску. Нинішнє, чи припливаючи, чи відступаючи в дні бездіяльності, розмило минуле. Душа стомлюється.

Індульф звик пам'ятати сонце Італії багаттям у чорному небі. І його спогади були темні, як у сутінках. Та пам'ятав він багато і чітко. Ось розруйнований Рим, як обпалена шкура жертвовної тварини.

м огила. Несусвітне скупчення будинків, палаців, майданів; юрби понівечених і байдужих до своїх ран статуй. Усе відштовхувало сухою порожнечою, наче розкриті кладо-висько черепів і кісток вимерлих тварин.

На фронтонах, на стінах, на дахах росли дерева. Із щілин випиналися коричневі мохи. На бруці хвороблива, квола зелень позначала прямокутники і квадрати плит.

Вітер ніс вапняну пилюку, білу і м'яку, наче з тіла, враженого сірійською проказою.

Життя втекло змією, що висковзнула із старої шкіри. Поодинокі мешканці Рима, заклопотані дрібними турботами дрібних днів, дуже зблизька дивилися в лице померлого міста, щоб помітити гримасу великої руїни. Земна влада, як щур, що опам'ятався в покинутій лев'ячій барлозі, поповзла в Равенну. Там, серед боліт, під дзижчання комариних зграй, правителі сховалися, тільки аби жити, аби позбутися тяжких снів, спогадів, мрій про неможливе.

Життя сповнене снів. Ці сні були подіями. Вони втекли, як вода. Та все ж за людиною тягнеться невидимий ланцюг, міцніший від залізного.

"Де твоє неможливе, твоє? — запитував себе Індульф.— Ти прагнув знайти неможливе. Що ж ти знайшов?"

Італіє, твої міста як померлий Рим. Навіщо споруджувати громаддя з каменю! Вони не помирають, як дерев'яні будівлі. Вони гірші. За них чіпляються, вони передають прокляття від одного покоління до другого.

Убиті в боях? Таких було небагато, щасливців, винагороджених легкою смертю.

У перші весни італійської війни на полях ще виростало трохи хліба із зерна, що впало восени. Та воно лежало зверху, і тільки частині його земля могла дати живильну силу. Потім ниви покрилися кущами. Тепер там дерево.

Італія жувала кору, траву. Жолуддя стало розкішшю. Волога покидала людські тіла.

Шкіра, ніби приклеєна, трималася просто на кістках. Спочатку сині, як у синцях, обличчя чорніли, наче обпалені смолою. Люди дивилися, як божевільні. Вони помирали без їжі. Помирали, знайшовши їжу. Помітивши траву, вони кидалися, щоб вирвати зеленину із землі, падали на кістляві руки і дубіли.

Ніхто не ховав італійців. Хижі птиці з тих, що живляться стерв'ятиною, не чіпали померлих. Їхні тіла уже з'їдені голодом, і коршакові нічим було поживитися. Зараз в Італії безлюдно. Це війна, війна, війна! Це війна, Індуль-фе, це її шукають люди, які поклоняються славі.

Сірі боги війни живуть під чорним небом Італії. Нехай пам'ять бліда. Вона широка, як Теплі моря.

Перший рік війни. Ти тоді ще був молодий, Індульфе. Великий Рим почався в Капуї, куди він простягнув руку дороги. Дорогу проклав давній римлянин Аппій, і тридцять шість поколінь не могли її згризти. Камінь, твердий, як жорна, розтовкав кінські копита. Кіннота йшла понад дорогою м'якими стежками. Армія віддалилася від моря. Велізарій боявся понтійських боліт, пристанища повзучих гадів і смертельних хвороб, породжених диханням зміїв.

Повільно пропливали кінні. Поволі тяглася піхота на возах, захоплених у Сі цілії, в Калабрії, в Неаполі. Тоді в Італії було багато людей, биків, коней.

Колеса рипуче стогнали на товстих осях. Солдати, стомлені бездіяльністю, весело розминали ноги пробіжками.

Індульф зневажав натовп, що вирушив на здобич. Ні, не бреши собі. Тоді Індульф пишався успіхами. З легкістю молодості він приймав від Велізарія відзнаки й ласку — від його жінки.

"Хто прославив молодість? — запитував Індульф.—

Моя молодість була дурна і жорстока. Так відмежуй теперішнє від минулого, а то ти втрапиш себе".

Колись дороги до Рима ще були дорогами садів. У темній зелені лапатоного листя висіли грона, наче вирізьблені з каменю. Мрія Півночі. Ягоди вина. Чи це було іншого року. Десять. Дванадцять. Вісімнадцять років війни. Неаполь був узятий через акведук. Взимку. В Італії немає справжньої зими. Та все ж виноградники були голі, коли війська йшли через Кампанію. Чи не все одно коли, але так було.

Радник Велізарія, вельмивчений Прокопій шукав взаємин з Індульфом. На вузьких стежинах, які розмежовували лози, рівні, схожі на солдатів вишикуваної до бою фаланги, голови вершників пливли над верхівками. Кількох грон вистачало, щоб насититися і збити спрагу. Коні теж хапали виноград, і солодкий сік скапував з їхніх губів.

Табуни сірих дроздів, п'яних від соку, як люди, торохтіли в заростях, зухвало дивлячись на вершників, які заважали птахам радіти життю. Це було, було. Але коли?..

Зустрічалися люди в домотканих хітонах, з брудними ганчірками замість шапок. Босі всі, багато хто — в кайданах. Коротенькими ножами вони збирали врожай, кидали кетяги в кошики, підвішені до в'ючних сідел на гострих спинах ослів. Кволі, байдужі,

вони ледве пересувалися. Таких рабів Індульф ще не бачив. Він знав імперію за Палатієм.

З ледь помітною посмішкою Прокопій пояснював:

— На думку мудрих людей старої імперії кожен заслуговує на своє становище. Нижчі люди грубіші за тварин, прикладно, коня. Для них рабство — природне. Доля вирішує, як бути людині. В нашій християнській імперії свята церква, обіцяючи всім однаково порятунок душі, не втручається в установлене споконвіку право одної людини бути рабом іншої.

— Право? Право бути рабом? — перепитував Індульф, не вловлюючи двозначності витонченого розмірковування. — Я не можу бути рабом. Я вбив би або мене вбили б.

— Отому— й ти вільний,— із ще лукавішою посмішкою пояснив учений радник полководця.

Право. Вільний. Невільний... Було цікаво розмірковувати разом з Прокопієм. Індульф любив спілкуватися з ученим, але не його самого.

Рухаючись, як отруєні, раби зривали маслини, вугільно-чорні в сірому листі, короткими серпами — ніби й бережливо, а насправді сьак-так — жали пшеницю, ячмінь, плуталися в сухих батогах гороху, бобів.

— У нас ці загинули б одразу,— казав Індульф Прокопію. — Я сам зроблю більше, ніж десять таких.

Наглядачі вилися над рабами, наче яструби над птахар-нею. Інші, наглядачі над наглядачами, їздили верхи. У цих знаряддях були трійчата пуга із залізом на кінцях і спис із гачком, як у гуннів. Один раб був схожий на другого, як вівця на вівцю в отарі, наглядач на наглядача — як собака в тічці. Та чи могло бути інакше, коли тут це тривало сотнями поколінь? Наглядачі широкими жестами вітали визволителів від готів. Згадуючи Божественного Юстиніана, вони хрестилися, ніби промовлялося ім'я бога.

А коли італійці перестали хреститися при згадці імені базилевса?

Індульф пам'ятав Рим першого року війни. Напівпорожній, він переважав Візантію, як старий атлет — вичепуреного палатійця. Але був той Рим, для Індульфа перший, одразу до огиди чужим. /

Ще один Рим — примара. З нього пішли всі, ніхто не залишився. Рекс Тотила хотів розметати і розорати це прокляття Італії. Велізарієві послі благали рекса змилюватися над стародавнім серцем країни, бентежили совість благородного Тотили сльозами душ тих, хто віками будував Рим, і гнівом майбутніх поколінь. Тотила не вбив місто-вбивцю, а Індульф надовго полаявся з передостаннім рек-сом за його слабкодухість. Але те сталося згодом, згодом, згодом...

Дві круглі башти і одна гострокута. Ж овтувати камінь у патьоках старого бруду і пташиного посліду. Дивна назва Азинарі — Ослячі ворота.

Дощ припинився. Над мурами ще палали сірі скирти хмар. Пріло пахло мокрим конем, мокрою шкурою і ще чимось — Римом. Інші міста пахли інакше.

Прострілюючи повітря, пронизливо свистіли ластівки. Голуби злітали з-під копит. Римляни скидали вгору праві руки з вигуком:

— Осанна! Осанна! Евое!

Білі тоги, лаврові вінки senatorів. Гаптовані ризи духовенства. Вологі лати в краплинах святої води.

— Ти пам'ятаєш, старий?—спитав Індульф Голуба. Ільменець відмахнувся. Що пам'ятати! Від усього залишилася остання ніч і остання битва на ранок.

Індульф не шкодував ні за чим. Якби явився йому ромейський бог, що може, як кажуть, сотворити будь-яке чудо, Індульф у своєму житті не змінив би жодної години. Що було — було. Була велика рівнина ріки По, імперія води, країна світлих озер з лілями, білими, як жіночі груди. Довгі обмілини сірих пісків у низеньких лопухах, сріблясті верби, чиє листя нагадувало маслини.

Ромеї розповідали: тут ховаються внуки таємничого Протея, давнього бога прісних вод Італії. Тепер вони дияволи. Ромеї нерозумні.

Дятел довбав голе тіло сухого платана. В зеленій затіні горбатого моста ходили велетенські рибини, перемовляючись про жорстоке життя людей. Там Індульф зустрів дівчину, схожу на Амату. Потім знайшов її тіло.

Біля По, за межами змішання солодких і гірких вод, море — бузково-блакитне. Скелі — кольору фіалок. Здається, там хтось сказав Індульфу: "Немає більшої дурості, як улаштовувати власне щастя". Індульф не пам'ятав обличчя того чоловіка. Внизу, в рудій ущелині, кружляли два коршаки. Пам'ять зраджує. І міст, і дівчина, що нагадала Амату, і тіло її, невідомо ким позбавлене життя,— все було в горах, а не на березі По.

Індульф володів ромейською мовою, як природжений еллін, італійською — як римлянин. Він мало не забув рідну мову.

Ніби кабани в зграї собак, на майдані Августа кілька чоловік чекали Велізарія з непорушністю статуй давніх богів і мертвих імператорів. Римляни не зважувалися накласти руку на вождя втеклого гарнізону готів. Старий Аавдерій, якому новий рекс Італії, Віттігіс, доручив захищати Рим, вирішив здатися ромеям. З сорому за своїх, як зрозумів Індульф.

З цього дня почалося руйнування Рима і загибель римлян. Солдати рубали дерева де завгодно. Велізарій наказав лагодити міські мури. Для цього ламали будівлі. Римляни дивувалися: хто захищається, той не переможе.

Велізарій наказав ввозити в Рим хліб і пригнати, з-за мурів усі череди. В місті, яке здавалося Індульфу цілим, половина була вже зайнята пустирями, де косили сіно, сіяли хліб, розводили овочі. Для худоби знайшлося багато місця. Мабуть, падіння Рима почалося з розправи над папою Сільверієм, який багато зробив, щоб заслати килимами дорогу ромеїв у Рим.

Ганьбу папи Індульф бачив на власні очі. Що йому до намісника апостола Петра! Індульф звик у себе шанувати старих. Цього притягли з оголеною головою, в розірваній рясі, зі скривавленим ротом. Його щока роздулася від удару кулаком. Велізарієві іпасписти не терпіли заперечень. Папа заперечив, що солдати не посміють доторкнутися до глави Церкви. Сільверія не любила Феодора, яка не відмовилася від задуму об'єднати кафоликів і монофізитів.

Антоніна ніжилася в ліжку, Велізарій сидів у неї в ногах. Дружина полководця здійснювала волю базилиси: зарозумілий первосвященик кафолицької Церкви відчує вагу руки Влади.

— Старий осел,— сказала папі повірниця Феодори,— віднині на власному хребті ти пізнаєш вічну істину: хто не гнеться, того ламають!

Прокопій казав:

— На чиєму боці Доля, того невдалі навіть дії обертаються перемогами.

Удачі, невдачі... Індульфові вдавалося все. Велізарій віддав під його команду слов'ян з колишнього загону Рикіли Павла. Ромейська кіннота гасала середньою та південною Італією. Готи втікали перед іменем Юстиніана — як доносив Велізарій Божественному.

Зібравши сили, рекс Віттігіс перейшов з десятками тисяч готів ріку Рубікон, яка впадає в Адріатику поблизу гирла Белларії. Це був старий кордон власне римських земель. Облога Рима готами тривала півтора року. Сімдесят битв під мурами. Їх рахував Прокопій. Індульфові було байдуже до числа поєдинків і битв.

Важкі, неповороткі готи. Вони не вміли битися стрілами. Вони нападали щільними рядами латної кінноти. Загони герулів, гуннів, слов'ян розстрілювали готів раніше, ніж їм удавалося взятись за мечі. А коли готи, не щадячи себе, навалювалися надто завзято, кінні стрільці відступали за мури міста.

Знати б Індульфові тоді те, що він знає тепер...

Готи стікали кров'ю, знесилювались. Почалися переговори, марні для них і небезпечні згаюванням часу. Готи голодували: надто важко підвозити сушею продовольство для великого війська. Віттігіс пішов на північ. У могилах залишилося тридцять тисяч убитих у бою. Померлих від хвороб не рахували.

Голод і хвороби убили в обложеному місті сто тисяч римлян. Зрадивши готам, римляни думали, що ромеї прийшли визволити Італію від варварів. А Юстиніан хотів відновити Римську імперію. Це — інше...

Римлян спіткала доля зрадників, а готська кістка зламалася під Римом. Походи, сутички, бої в усій Італії. Військо жило — де й жити солдатові, як не на війні.

Ромеї ходили по Італії не так, як у першому поході з Регіума в Неаполь і від Неаполя в Рим. Тоді армія добре постачалася, а Велізарій і начальники не переставали повторювати: "Ми на імперській землі".

Потім брали не перебираючи. Всі стали чужими. Солдатові потрібна їжа, корм коневі і здобич, здобич. Індульф не пам'ятав, коли ж уперше він побачив, як помирали з голоду. Згодом їх ставало менше, менше: Італія стлівала як свічка, чадячи смородом тліну.

Серце солдата — кам'яне серце.

Віттігіс засів у Равенні, обложеної Велізарієм. Франки запропонували Віттігісу допомогу за половину Італії. У гота вистачило благородства відмовитися. Велізарій підкупив перекинчиків. Повернувшись в обложу Равенну, вони підпалили хлібні склади. Околиці Равенни були витопані, як тік. Рекс Італії здався; заважкою йому

виявилася корона, а готам зрадила мужність. У справедливому гніві готські жінки, вказуючи на худих солдатів ромейсько-го легіону, який вступив до зганьбленої Равенни, кричали своїм чоловікам:

— Кому, кому ви здалися?

Потай готи запропонували Велізарію корону Італії. Вірнопідданий полководець поманив їх надією, досяг перемир'я, зайняв Равенну, набрав полонених — і відмовився від корони. Він не зрадить Божественному Юстиніану.

Гадали: війна скінчилася. Гадали: Італія — частина імперії. Ніби в зв'язку з персидською загрозою Юстиніан викликав переможця у Візантію — Доля скарала полководця за обдурених готів.

Велізарій привіз базилевсу частину скарбниці Феодорі-ха і тисячі готських бранців. Їхня доля — ^ полягти в битвах з персами. Як до нього Галі мер, полонений рекс вандалів, Віттігіс отримав звання патрикія імперії і маєток, вільний від податків. А Велізарій не отримав тріумфу.

Індульф уже давно розстався з Антоні ною. Хто замінив його? А що йому до того! Якось у обложеному Римі звук голосу однієї з рабинь Велізарієвої дружини нагадав йому голос вісниці смерті Амати. Не знаючи справжнього імені Коханої, Індульф не міг розпитати про неї. Є змії, укуси яких, не будучи смертельним, сповнює серце тугою. Індульф відчув себе безчесним, наче він зрадив маленькій жінці, яка вчила його еллінської мови і говорила з ним про неможливе. Його серце згадало. З того дня й почала ввижатися Амата. Він бажав її. Інші жінки стали чужими.

Велізарій кликав Індульфа. Індульф залишився в Італії. Йому не потрібна Візантія, він витратив її, як розмінну монету. Його знали воєначальники. Він не зустрічав рівних собі в одиночному бою. Він командував загonom на шість сотень вершників. Перший склад слов'янського загону танув і танув. Менше сотні залишилося з тих, хто разом з Індульфом спускався по Дніпру за ромейським золотом. Ні. Як і Індульфа, їх гнало прагнення бачити світ і знайти неможливе. Хто був убитий. Хто пішов до готів за По, захопившись вродою жінки.

Слов'янське ядро обросло людьми інших мов. За Індульфовим значком ішли гунни й готи, малоазійці, елліни, італійці. І всі вони стали ромеями.

Подекуди готи і присталі до них італійці ще сиділи в окремих фортецях, у містечках, у горах. Пр^те Візантія прийшла в Італію. Роїсько збирачів податків, якими командував логофет Олександр Псалідіон, звалило на спустошені війною міста, на власників земель, на вільних за старим правом колонів лавину податків, які Італія розучилася платити при готах. Саме тому здирщики вираховували, наскільки ж кожен підданий за десятки років обдурив Феодоріха, Амалазунту, Феодата і Віттігіса. Так, обдурив! І Божественний Юстиніан, законний спадкоємець цих володарів Італії, мав право відновити справедливість. Податкові борги здиралися зі шкірою, м'ясом, кістками сплатників. Італійці оглянулися на роки готської влади, як старий на свою молодість. Коса податку підтягла славослів'я базилевсу.

Розгорнувши чималі згортки ситовника, сам логофет довів Індульфові та його

солдатам, що не імперія винна їм, а вони імперії. Було записано все: гроші, зброю, продовольство, одяг, взуття, коні, зброю, навіть сукно для чистки обладунку. Солдати були приголомшені пишномовством сановника та лавиною доказів. Вони не згодилися, але їм нічим було спростувати. Вони сподівалися на великі блага після перемоги. І — залишилися в боргу. Злість точила серце. Вони дізналися: все військо вважало, що його обрахували. Стало легше. Солдатові нікуди подітися зі строю. Вони залишилися. До пори, до часу...

Кафолійські піддані знайшли втіху на перші часи в торжестві істинної догми: божественне і людське в Христі поєднані непорушно, вічно, нероздільно і незлитно!

Община равеннських кафеликів зігнала на іудеях кривду, завдану єретиком Феодоріхом. Синагогу знесли, а місце обгородили тином, залишивши проїзд для візків з нечистотами.

Іудеїв в Італії було мало. Але міцний зв'язок між розкиданими по берегах Теплих морів іудейськими общинами печально прославив равеннських бузувірів. Печально і крикливо. Далеко непомітніше і навіть зовсім не поміченими минулися побиття десятків і сотень тисяч арі ані в, маніхеїв та інших християн-некафоликів. Їхнє майно було захоплено, самі вони перебиті чи продані в рабство.

Невдовзі після успішних дій збирачів податків виявилось, що по-справжньому завойовані лише ті міста Італії, де стояли гарнізони ромеїв.

Якось, скориставшись поширеними у мові ромеїв висловлюваннями купців та лихварів, Прокопій сказав Індульфу, що готи списані з рахунку. Розчавлені, перебиті на чотири п'ятих, готи заворушилися. Готський вождь Урайя тримався в фортеці Тіцініум (Павія) у верхів'ї По. Кільканадцять готів запропонували йому діадему Італії. Не золоту — тернову, примарну. Урайя відмовився на користь Іль-дибада. Зажеврив вогник війни. Обраховані логофетами ромейські полководці і солдати італійських гарнізонів не бажали ступити кроку. Як боєць, оглушений бойовою довбнею і залишений мертвим, готське ополчення, спираючись на ще безсилі руки, звелося на одне коліно.

Тоді головнокомандувач провінції Іллірика Віталій рушив усмиряти бунтівників. Кіннота з варварів-федератів не змогла ні пересуватися розкислою від дощу землею, ні скористатись луками. Загнані в болота герули загинули майже всі зі своїм ватагом Вісандром, братом Філемута, одного з приборкувачів бунту Ніка. Віталій утік з небагатьма. Так готи звелися на ноги. До них пристали перебіжчики з ромейської армії. До Індульфа в Анкону прийшли двоє давніх товаришів кликати і його до Ільдибада.

Охоронець з помсти вбив Ільдибада. Повсталі за велетенський зріст і за рішучі промови обрали рексом руга Ераріха. Ераріх завів таємні перемови з Юстиніаном, був розгаданий своїми і вбитий. Новий вибір впав на Тотилу, родича Ільдибада. Стурбований Юстиніан прислав у Равенну підмогу з трьох тисяч персів, узятих у полон на Євфраті. Прибув і лист, прочитаний усім: базилевс глумився над воєначальниками, які не могли розправитися з бандою втеклих заколотників.

Одинадцять ромейських полководців націлили свої об'єднані загони на Ті ці ні ум.

По дорозі треба взяти Верону. Сенатор Маркіан, у якого були у Вероні друзі, підкупив сторожів. Уночі Верона розчинила ворота. Імперське військо стояло за шістдесят стадій. За спільною ухвалою вперед вислали комеса Артабаза із сотнею солдатів, щоб захопити ворота і мур над ними. Саме військо не рухалося, оскільки воєначальчики наперед перелякалися за майбутню здобич. Треба було спочатку домовитися, а тоді входити в місто. Переляканий нічним нападом гарнізон без бою втік з Верони. На світанку ромеї ще торгувалися один з одним, а готи, помітивши свою помилку, повернулися в фортецю.

Запізніле військо вткнулося в замкнуті ворота, а із загону Артабаза врятувався лише той, хто, як сам Артабаз, зіскочив з муру на землю. Ромеї повернулися в Равенну.

Тепер Тотила виступив з Ті ці ні ума, по дорозі взяв гарнізон Верони і наблизився до Равенни. Діинув час великих армій. Італія не давала ні людей, ні хліба. Все, що витиснув Тотила з долини По, обмежувалося п'ятьма тисячами бійців.

Індульф брав участь у суперечках дванадцяти ромеїв, начальників дванадцяти тисяч солдатів. Не вдалося вирішити спільної справи і довірити командування комусь одному. А одного полководця для всієї Італії Божественний Юстиніан не хотів призначати, щоб той, возгордившись, не спокусився мрією про діадему Італії.

Горстка вершників, з'явившись на час бою під Фавен-цією в тилу ромейського війська, поклала край справі. Обійшли! Кожен з ромейських командуючих вирішив рятувати свій загін. Індульф відступив, не втративши людей. А інші, втікаючи, покидали навіть значки і знамена, чого раніше не бувало.

Чекали, що Тотила піде на Равенну і розіб'є лоб у намарній облозі. Новий рекс не захотів ламати зуби об мури надзвичайно сильної фортеці Італії. Опустившись до півдня, готи обложили Флоренцію: Бесс, Кипріан, Іоанн і Юстин своїм наближенням вимусили готів припинити облогу. Вони наздогнали Тотилу в полі і були розбиті не стільки противником, скільки власним розгардіяшем.

Розійшовшись по укріплених містах, ромеї більше не зважувалися висовувати голови. Для Індульфа почалися дні нудьги і бездіяльності в Анконі.

Тотила рухався до півдня. Почалася особлива війна. Новий рекс розруйнував мури фортець, які міг узяти легко, і обходив інші. Тотила дружелюбно поводився з полоненими, а італійцям обіцяв вольності. Ядро готів, з якими рекс вийшов з Тіцініума, розчинилися в італійцях. Не лише сервам і приписним, прикріпленим до ниви ланцем закону, Тотила обіцяв свободу і нелюдам-рабам. До нього переходили солдати, скривджені обрахунками.

Якось з Анкони зникли двадцять вісім вершників. У залишеному листі вони запрошували Індульфа покинути службу Най мерзотнішому, як Італія прозвала Юстиніана.

Тотила обложив Неаполь, висмоктаний ромеями, у якого не було запасів. Перший флот, надісланий на допомогу гарнізону, був розбитий. Другий, викинутий бурею на берег, теж дістався італійцям. Помираючи з голоду, місто здалося на милість рекса.

Знову Італія заговорила про великодушність Тотили. В пам'ять упертого захисту

Неаполя від Велізарія, в пам'ять Асклепідота і Пастора та мужність іудеїв, переможці, виявляючи турботу про неаполітанців, поступово привчили до їжі заморених голодом людей. Ромейському гарнізону було дано все необхідне і відпущено на волю.

Один з іпаспистів рекса узяв ґвалтом неаполітанку. Тотила наказав оголосити: "Неможливо, щоб злочинець ґвалтівник був звияжним воїном. Ми не повинні наслідувати мерзенних ромеїв". Іпаспист був повішений за шию.

Чийсь руки розклеїли в Римі листа рекса до сенату: "Швидко забудь ви благодіяння Феодорі ха і Амалазунти! Гарних гостей запросили ви, цих ромейських мімів, блазнів, брехунів, злодіїв і вбивць. Нині ми перемагаємо їх не силою нашої відваги, а помщаючись від Долі за сподіяні ними несправедливості". Так писалася війна: злобою, жадібністю, непримиренністю. Але й прагненням до кращого. Але й відмітанням зла. Але й надією, нехай найтемнішою.

Якого кольору були тоді твої надінь Індульфе? Для чого ти жив тоді, воїне, в пошуках неможливого?

2

В розповіді події падають зі швидкістю водоспада. Для Індульфа рік за роком тривала повільна війна, тягуча, як смола. Все старілося, навіть дерева, навіть війна.

Діти перестали народжуватися. Однаково безплідні поля і лоно жінок Італії.

У роки успіхів Тотили Велізарій несподівано з'явився в Равенні. Він забажав бачити Індульфа. Великий полководець розтовстів, облисів. Він багато говорив, багато і багатьом погрожував. Він видався Індульфові спорожнілим і гулким, як амфора, в якій бовталися кислі рештки вина.

Велізарій балакав про вірність Божественному, про велич імперії, про волю божу, про визначення Долі. Повсюдно він розіслав оголошення, запрошуючи давніх товаришів по мечу повернутися під Священні Корогви, обіцяючи навіть тим, що зрадили імперію, величезні блага. Жодна людина не відгукнулася...

Прокопій по-дружньому зустрів Індульфа, близькість відновилася. Як і раніше не люблячи цього холодного чоловіка, Індульф знову шукав спілкування з ним. Прокопій розповідав: базилевс більше не вірить Велізарію. Було у Велізарія раніше сім тисяч іпаспистів — наказано майже зі всіма розстатися. Назавжди. Дивні відголоски чи то злови, чи то зловтіху в мові ученого ромея: так, базилевс не дав грошей для війни. Головнокомандувач іа. власний кошт купував і наймав кораблі, стернових, моряків, вербував солдатів. Останню війну з персами Велізарій вів теж майже на свої гроші.

— Ми,— казав Прокопій,— багато мали від перемоги над вандалами і від першого походу на Італію. Тепер ми наближаємося до худіння. Так, базилевс уміє закривати очі, а Нарзес — рахувати. Не ми перші. І ще щастя, якщо все скінчиться тільки розором.

...Вони сиділи втрьох — Індульф, Прокопій та євнух Каллігон, друг ученого. Під низьким склепінням шелестів голос Прокопія:

— Велізарій — головнокомандувач за іменем. Решта повинні скорятися йому в міру розумного. Базилевс боїться, коли б італійці знову не запропонували Велізарію діадему. Серед наших іпаспистів ховаються послані Коллоподі-єм, щоб зарізати Велізарія при

перших ознаках зради.

Олива в світильнику давала високий язик вогню. Проко-пієва тінь розгойдувалася. Вчений ромей говорив:

— Війна з готами завершилася взяттям у полон Віттігі-са. Нині імперія воює з італійцями. Їх у Тотили в п'ять разів більше, ніж готів. А у нас втричі більше варварів, ніж ромеїв. Це війна людей, просто війна людей, яких нацькували, як звірів на арені іподрому.

У голосі Прокопія звучав глум, а в очах стояли сльози.

— Війна завершиться тоді, коли людей не буде зовсім.

Не залишиться нікого. І краще. Поглянь на могутнє життя дерев. У них досконалість, не в нас... Та я жартував. Для розваги...

Троє безумців біля олійної лампи —євнух і двоє чоловіків, що втратили надію.

...Тотила зайняв місто Тибур, відрізав шляхи сполучення Рима з сушею. З чотирма тисячами наброду Велізарій не зважувався вийти в поле. Він спробував допомогти обложеному італійцями Ауксиму. Ромеї зазнали втрат і відступили, нічого не досягнувши.

Прокопій казав:

— Кому віє вітер щастя, той може замислити й невдале. З ним не скоїться лихого. Але невдасі нема щасливих вирішень. Доля позбавляє його здатності чути й бачити...

"А хто ж ти, хто ти?" — запитував себе Індульф.

Велізарій відплив у Далмацію чекати підкріплення. Індульф вважав за краще залишитися в остогидлій Анконі —він не хотів Велізарія.

З Далмації Велізарій послав Валентина і Фоку допомогти Римові. Італійці перемогли військо, обидва полководці залишилися в полі. На півночі італійці взяли сильну фортецю Плацентію.

Тотила затис Рим, у якому командував старий Бесс, Бесс-черепаха, безжальна тварюка непоборної жадібності.

Хліб був у Бесса. Римляни з'їли траву, з'їли котів, собак, щурів, горобців, ворон, з'їли покидьки, їли одне одного. Бесс і його солдати торгували хлібом, захованим у мурах фортеці. Останні піщинки золота, срібла, останні речі римлян перейшли до Бесса.

Велізарій прорвався було на допомогу Беїху, та відступив. Індульф зрозумів, що колишньому хороброму вояці зрадило серце, що зносилося в безперервних війнах.

Ісаври охороняли Азінарії—Ослячі ворота, ті, через які ромеї ввійшли в Рим першого року війни. Вони вважали, що Бесс занадто наживається і мало ділиться з ними. Ісаври продали Азінарії Тотилі. Бесс утік. У його лігві італійці виявили гори ціннощів, точніше сказати, ціну голодної смерті колишніх громадян колишнього Великого Міста.

В Анконі невідомий чоловік спитав Індульфа:

— А коли ж тобі набридне служити ромеям? — І, не почувши відповіді, пішов собі, кинувши замість прощальних слів: — Немає більшої дурості, як улаштовувати особисте

щастя.

Так говорив чоловік, якого сьогодні згадав Індульф. І було це не біля бузково-блакитної Адріатики, а в кам'яній клітці Анкони.

Злі слова, га? Індульф не зрозумів їх одразу і запам'ятав як образу. Де той чоловік? Утонув у смолі війни, як інші? Чорний від голоду, помер на узбіччі дороги, і птахи відмовилися від скам'янілого кістяка? Загинув легкою смертю від заліза? Та чи не все одно!

Слабкий звук людської мови міцніший за кістки. Нетлінне слово. Про яке щастя він говорив? Навіщо візантійці лягли на іподромі горами тіл? Навіщо в Італії загинули міриади міриадів?

Індульф пам'ятав товстуватого чоловіка із золотим обручем над білим лицем. Пам'ятав кафізму, зали й храми Палатія. Ось страшний бог ромеїв з ликом оживлого трупа і худа жінка в куполі храму, яка й сьогодні так само безнадійно просить бога змилюватися, як просила в ті дні.

Чи міг один чоловік, один базилевс убити міриади міриадів людей для свого щастя, як казав Прокопій? Міг. Це про нього Прокопій сказав у Равенні: "Цей уміє триматися за владу. Якщо якийсь маг дасть йому випити трунку безсмертя, він буде вічно правити імперією".

Люди б'ються на могилах. На вулицях спустошених міст коліна вершників стають жовті від лободи.

Рим брали. Рим віддавали. Ні у ромеїв, ні в італійців не було стільки солдатів, щоб обороняти нескінченні мури міста. Вибирали якусь частину, на якій і змагалися.

Досвідчені солдати вибиті, вимерли. В Італії нічого робити випробуваному воїнові — не стало здобичі. Грубі руки війни швидко стирають м'яке золото. Раби й піддані згасають від виснаження, майно згорає, ламається. Багато закопано, але власники непотрібних скарбів померли, і ні в кого тягнути жили, щоб збагатитися після перемоги. З кожних десяти монет дві повернулися у Візантію, а де ж загубилися вісім,— не скаже навіть Нарзес, великий слідопит золота. Торгаші перестали ходити за ромейськими військами. Прибутки погані, а небезпек — надміру.

Солдат — ось нова розмінна монета. Сьогодні — до То-тили, завтра — до ромеїв, післязавтра — знову в Тотили. Дехто, переспавши ніч, питає сусіда по табору, як ім'я начальника. Хіба запам'ятаєш, кому служиш?

Тим часом франки захопили всю Галлію. Герули зайняли Дакію. Лангобарди, раніше биті всіма й скрізь, сміливо пограбували Далмацію та Іллірик. З усіма ними посла Юстиніана вели переговори, усім сипали золото в шкіряні торби. Прокопій необачно і гірко писав у своїй "Історії": так поділили між собою варвари Римську імперію.

П'ять років — весь свій другий похід в Італію — обскубаним вороном Велізарій метався над узбережжям. Антоніна випросила в Юстиніана милість: базилевс відкликав полководця. Недарма деякі чоловіки все прощають деяким жінкам. Індульфові хотілося б зруйнувати остогидлу Анкону, та не зміг по-зрадницьки напасти

на місто, яке сам охороняв. Він пішов зі своїми на південь, і Тотила прийняв нових соратників. Італійський рекс готської крові не втратив віри в людей.

Того року Тотила знову захопив Рим. Знову місто продали ісавери, розлютовані затримкою платні. Італійці зайшли вночі через ворота Павла. Серед ісаверів Індульф зустрів давнього знайомого, довгоногого Зенона, який колись додумався пролізти в Неаполь через сухий акведук. Через цього чоловіка, схожого на велетенського коника-стрибунця, Індульф побачив свою минулу молодість.

Здолав тяжкі роки й неаполітанець Стефан, убивця Асклепідота. Тотила не мстився за минуле. Рекс послав старого, з'їденого відчаєм, у Візантію. Базилевс не допустив до себе посла італійців.

Один бог. Єдина імперія. В одні й ті ж дні з'явилися два паростки: і церкви Христової, й імперії. Церква й імперія включають в свої межі весь світ. На менше Юстиніан і не згодиться. А то бог зречеться свого базилевса. Не буде миру італійцям. Останні італійські теслі будували швидкохідні галери, останні італійські рибалки дали матросів. Тотила послав Індульфа в Адріатичне море.

На берегах Далмації Індульф тричі побив ромеїв і в кожному бою бачив нове обличчя старої війни. Ромейські солдати, остерігаючись дійти до крайнощів бою, поспішали переходити на бік супротивника. Індульф повернувся до Тотили, привівши вдвічі більше солдатів, ніж отримав.

Звикнувши вбивати, нищити, пропустивши багатства Італії через бездонну бочку війни, солдати навчилися цінувати власне життя. Нині кожен міг спати, як дитя, поклавши руку на теплий труп ворога, всі звикли до чужих страждань, усі стали жорстокими, немилосердими, всі навчилися не чути запахів різні і всі надто легко згнічувались серцем у хвилину небезпеки.-

Щось зламалося в людях. Силачі здригалися від мишачого писку. Відомий боєць непритомнів, наткнувшись у темноті на пеня.

Жадібно вловлювані чутки мучили уяву. Солдати, як баби, вірили в сни, через дрібниці злітали на крилах надій, через дрібниці впадали в глибокий відчай.

У Далмації Індульфу здалася ціла когорта піхоти, майже чотириста чоловік, чудово озброєних. Вони могли б відійти. Хтось зарепетував без будь-якої причини: "Нас оточили, ми пропали!" Один переляканий солдат набував сили єгипетських магів, які вміли створювати натовпи, гори, ріки, армії на порожньому місці.

...Знесилена Італія привабила пожадливих сусідів. Десятки тисяч франків вторглися в Лі гурію. Франкська піхота вміло користалася племінною зброєю — тяжкими, двосічними сокирами на коротких сокирищах.

Юстиніан називав рекса франків братом, оскільки франки сповідували християнство за догмами Нікейського та Халкедонського соборів, що не заважало франкам приносити новому богові людські пожертви за обрядом ^редкі в.

Франки розгромили і готів, і ромеїв, яких вони зустріли біля По, віддали бранців у жертву богу, та самі стали жертвами голоду й хвороб. Поховавши третину своїх, франки пішли з отруєної землі Італії.

Рексу Феодоріху ще належали заальпійські області, як спадщина західної частини імперії. Коли Велізарій відтіснив Віттигіса, франки захопили собі Галлію. Як у давні часи, Італійський півострів залишився сам. Але тепер з Альп до нього звідусюд тяглися дужі руки.

Тотила спорудив і послав триста галер бити ромеїв у портах Еллади і ловити на морях імперські кораблі. Було завдано нищівного удару по Сіцилії, стародавній житниці Італії, нині опорі ромеїв. Ненависна за зраду, Сіцилія була спустошена. Тотила заволодів Сардинією, Корсікою. Здавалося, повертаються часи Феодоріха. В багатьох фортецях Італії сиділи ромейські гарнізони, обложені, але небезпечні, як осередки пожежі. Вивідачі сповістили, що Юстиніан хоче призначити Хранителя Священної Скарбниці євнуха Нарзеса Головнокомандувачем Заходу.

Анкона, так добре відома Індульфу, залишалася єдиною опорою ромеїв в Адріатиці від Равенни до Дріунта.

Тотила послав Скіпуара, Гибала та Індульфа захопити Анкону. Перші два начальники мали готські імена за правом побратимства, як Індульф — скандійське ім'я. Крім облогового війська, під Анкону пішли сорок сім галер, щоб оточити з моря. Анкона голодувала. Начальник гарнізону Равенни Валеріан і начальник міста Салони в Далмації Іоанн з п'ятдесятьма галерами підійшли до Сеногаллії, загрожуючи проривом облоги Анкони.

Це минуле стояло перед Індульфом не за курною завісою років, а в ряду не таких >же й давніх подій, тих що сталися, нікчемних уже, але ще яскравих.

Флоти зустрілися в тихому морі, як фаланги піхоти. Гупали ядра пращників, стріли втикалися в борти і палуби. Галери зіштовхувалися, і щогли, похитнувшись, спліталися снастями. На кораблі падали наче сіті, щоб під ними вороги, як у клітці, не маючи виходу, звірами гризлися до смерті. Всі носили тяжкі обладунки, і той, що зісковзнув з палуби, каменем ішов на дно. Кидали дротики, рубалися, кололи списами. Ромеї виявилися не сильнішими, не сміливішими, а вмілішими. їхні керманічі краще тримали стрій кораблів. їм удавалося з двох боків затиснути італійський корабель. Вони вміли тарану вати гострим носом із залізним бивнем. Нічого не дала італійська відвага.

На борту ромейського корабля, уже взятого з бою, Індульф залишився сам. Він задалегідь наказав кинути у воду зі своїх галер канати з вузлами. Скочивши, Індульф пішов під воду, але, намацавши рятівну мотузку, не в'тонув, як решта. Лише одинадцять італійських галер втекли від розгрому. Загинуло тридцять шість, ромеї втратили із своїх п'ятдесяти десять.

Облога Анакони зірвалася. Ромеї постачили фортецю продовольством і свіжим військом. Так настав перелом.

І знову й знову Тотила пропонував Юстиніану мир на умовах найбільших гараздів імперії. Базилевс відкидав пропозиції. Італія догорала в чумі війни. Ромейські гарнізони, роблячи вилазки, спустошували області. Франки міцно осіли у Венетській області, в Коттійських Альпах і в більшій частині Лігурії.

Весь світ страждав. Якись незнані хвороби вбивали африканців. Германців

розшматовували міжусобні війни. Слов'яни й гунни по черзі вторгалися в Фракію, загрожуючи самій Візантії. Їхні загони проникали в Македонію.

Стара земля Еллади скаженіла. Тріщини від підземних поштовхів поглинали ріки і роз'єднували міста. Змінювався вигляд гір. Море накидалося на сушу. Міріади людей були змиті хвилями, міріади залишилися без усіх благ. Італія здригалася од відлунь елладійських землетрусів.

Та найгірші звістки йшли з Візантії: Хранитель Священної Скарбниці Нарзес призначений Головнокомандувачем Заходу. Базилевс не боявся мати в полководцеві-євнухові суперника, яким ледве не став чоловік Велізарій. Приймаючи високе звання, Нарзес попросив і отримав від базилевса гроші на війну і війська для перемоги.

Щедрістю Нарзес зумів зібрати під своє знамено чотири тисячі воїнів з розкиданих іпаспистів Велізарія. В самій Візантії Нарзес наwerbував шість тисяч солдатів за допомогою Коллоподія.

Рекс лангобардів, скорений розкішшю дарунків,— і під впливом таємних намірів, які стали відомі значно пізніше,— дав Нарзесові п'ять з половиною тисяч бійців, з яких дві з половиною тисячі склали власні охоронці рекса.

Один з приборкувачів візантійського охлосу в дні бунту Ніка герул-патрикій Філемут виступив більше ніж з трьома тисячами стрільців-наїзників.

У верхів'ях Дунаю ромеї успішно вербували гуннів. Персидськими перекинчиками командував найзнатніший перс Кавад, син Зама і внук персидського владики Кавада, який утік у Візантію від свого дядька Хосроя. Війська Далмації поступили під команду Нарзеса. За довгі роки довгої війни ніколи ще Італії не загрожувало таке сильне кількістю й умінням військо.

Нарзес не тільки вмів малювати на ситовнику рух військ у битвах і складати плани фортець. Він умів і командувати. Як добрий птахар розсипає зерно, так євнух-воїн не шкодував грошей. Його шанували за розумну щедрість. Федерати заглядали євнухові в рот, як старі елліни — Богові-Оракулові. В імперії не виявилось флоту, щоб переправити військо в Італію. Нарзес ішов сушею. Франки погрозили Головнокомандувачеві францисками якщо він посміє вступити у Венетську область. Проковтнувши ганьбу, Нарзес пробирався нічиєю землею, без доріг, береговою смугою. Головнокомандувач Заходу зібрав легкі кораблі, за допомогою яких влаштовувалися переправи через гирла численних річок і рік, що впадали в Адріатичне море.

Тейя, кращий полководець Тотили, стояв у Вероні. Нарзес, як і Тотила в його поході на південь, не бажав гаяти час на облоги. Нехай вирішиться в полі доля Італії.

Війна, що досі жевріла, спалахнула яскравим вогнем, останнім вогнем. Били, грабували, убивали, душили всіх, ні

1 Франциска—важка двосічна сокира, що у франків була як метальна, національна тоді зброя.

перед чим не спиняючись. Для герулів, гуннів, лангобардів та інших федератів ворогом був кожен італієць, прибічник Юстиніана чи Тотили — байдуже. Вбивали, щоб зняти з тіла нещасне лахміття; тих, з кого нічого'здерти, різали для забави. Ромеї

більше не брали в полон. Італійці відповідали тим самим.

Боротьба наближалася до розв'язки. Кому бути?

Не кваплячись, збираючи своїх, Тотила вийшов з Рима на північ. До нього з'явилися посланці Нарзеса. Євнух хотів підрізати підколінну жилу в Італії:

— Навіщо тобі, який командує жалюгідною купкою здичавілих людей, змагатися з усією могуттю імперії? Скорися, і ти скоротаєш свої дні в розкоші, як Галі мер, як Віттігіс.

У цій війні не було нічого звичайнішого за зраду. Тотила не образився. Він відповів просто: ні!

...Чотири стадії відділяли італійців від ромеїв. Не довіряючи стійкості федератів, Нарзес поставив їх у центрі, зайнявши крила когортами ромеїв. Нарзес об'їздив свої щільні фаланги. З ним їхали вершники з жердками, поперечини в яких були обчіпляні чимось блискучим. Щедрий полководець розбуджував солдатську хоробрість, показуючи браслети, намиста, персні, ланцюжки, дорогу зброю, позолочені кубки, гаманці з монетами...

Можливо, саме тут же і вранці варто розпочати бій. Тотила зволікав, чекаючи прибуття двох тисяч вершників. Перед полуднем італійський рекс відвів свою армію в табір. Ромеї залишилися на полі.

Дві тисячі не обдурили Тотилу. Але Нарзес, зважившись довіритися федератам, перемінив бойовий порядок. Тепер він поставив на краї вісім тисяч стрільців з лука, вигнувши стрій місяцем.

Італійська піхота рушила тихою ступою, а кіннота поскакала на ромеїв. Хоробрі були люди, і сильні воїни, і на баских конях. Багатьох Індульф знав як товаришів. Кращі з кращих, всі були розстріляні, так і не встигнувши завдати удару ромеям. Не ромеї — варвари виграли останній бій за Італію. Уже в сутінках регули, гунни, лангобарди, бесси зламали італійців, серед яких людей готської крові було не більше шостої частини.

Ромеї налічили шість тисяч трупів на полі. Чотири чи п'ять тисяч італійців були полонені, і через два дні Нарзес наказав усіх перебити до останнього пораненого.

Заблукала стріла гунна, герула, перса, сарацина чи ще когось із ромейських федератів знайшла горло Тотили. Непомітно, аби не схвилювати своїх, рекс відступив, борючись зі смертю.

Тотилині очі закрилися з початком ночі. Індульф прийняв останній подих вождя Італії. Він відвіз тіло і поховав його потай, як йому гадалося. Згодом ромеї осквернили кимось продану могилу, щоб переконатися, чи смерть забрала великого ворога імперії. Мертвим однаково.

3

Розуміючи, що йому не порятуватися від кінноти, піхотинець все-таки ламає стрій і біжить на неминучу смерть. Знаючи, що, лише згуртувавшись з товаришами, солдат вибирається з поля, такий все-таки підставляє беззахисну спину. Чому? І тебе оберігав хтось досі, Індульф більше не осуджував людей, які віддають душу темному страху.

Можливо, так проявляється нездоланна сила Долі, яка володарює на берегах Теплих морів. /

Перемігши Тотилу, Нарзес квапився позбутися ланго-бардів, які без упину грабували Італію. Полководець Валеріан повів небезпечних союзників на північ, намагаючись оберегти нещасні залишки населення Італії.

Здавалося, війна повинна завершитися. Ні. Рештки італійської армії, що вирвалися після розгрому, вбивали заложників, убивали родини сенаторів, патрикіїв, убивали всіх хоч трохи помітних людей, яких підозрювали у співчутті ромеям. Колишні раби, колишні серви, зубожілі колони не просили і не давали пощади.

Перемога Нарзеса стала сигналом повсюдної різанини. Ще раз, уп'яте, був захоплений Рим. Федерати різали. Фі лемут повторив у Першому Римі розправу над жителями, влаштовану раніше в Римі Другому.

Нарзес вдавав, що не помічає,— нічого іншого не залишалося Переможцеві Заходу. Останній вождь італійців Тейя міг би, взявши скарбницю, залишену Тотилою в Тіцініумі, піти до франків або віддати їм Тіцініум, отримавши навзаємін покровительство, життя, добробут. Але Тейя, як і Тотила, не відмовився від тернової діадеми Італії.

Недалеко від Неаполя в фортеці Кумах трималися італійці, якими командували Геродіан, колишній ромейський воєначальник, і Алігер, Тейїв брат.

Тейя просив допомоги у франків. Пожадливі хижаки хотіли виждати. Та коли Валеріан, проводжаючи лангобардів, обложив італійський гарнізон у Вероні, до нього прийшли посланці франків і зухвало дали йому понюхати франциску. Франки вже вважали своєю власністю країну на північ від По, і велика імперія відступила.

Зібравши тих, хто ще бажав битися за свободу Італії, Тейя кинувся на південь. Нарзес зайняв гірські проходи. Тейя обдурив ворога. Стало легко ходити по Італії порожніх міст, здичавілих собак та знахабнілих вовків.

І тепер ти сидиш, Індульфе, і чекаєш ще одної битви. З усіх, хто прийшов з тобою на береги Теплих морів, зваблений пошуками неможливого, вижив тільки ільменець Голуб. Де решта? Їхні кості розкидані по долинах, ущелинах, горах і полях Італії, їхні кості лежать у глибинах Теплих морів. Над ними плавають чужі риби, байдужі до вишкірених порожніх черепів.

Товариші... Тіні. Ти тінь колишнього Індульфа. Голуб теж тінь. Тінь і другий твій товариш, Алфен, чоловік без племені, який довго носив пов'язки на шиї і на зап'ястях, соромлячись довічних шрамів від рабського нашійника ти браслетів кайданів. У Тейї залишалося кілька десятків кораблів. Удалося виручити гарнізон Кум і вивезти скарбницю. Ні хто не дивився на непотрібні скарби. У безлюдній Італії не наймеш солдатів і не купиш хліба.

Везувій ревів. З кратера вилітав гарячий приск, освітлений знизу багряними променями підземного вогню. Незвичайне, неможливе для дурнів: у гори голос, як у бика, завбільшки з гору.

Везувій — вікно християнського пекла. Душі людей заповнюють худими птахами повітря Італії. Індульф не боявся померлих, не лякався чужого пекла. Нехай один

християнин штовхає в пекло іншого. Два місяці поблизу Везувію італійці й ромеї їх розмежовували, як глибокий рів, стрімчасті стіни берегів ріки Дракон. Стрільці, ховаючись, полювали на людей через ріку. Тим, у кого не було досвіду Індульфа, здавалося, що таке може тривати вічно. Поки людина дихає, вона надіється.

Сила була в Нарзеса. Він споруджував на своєму боці дерев'яні вежі, готуючись перекинути мости через прірву

Командуючий італійськими кораблями продався ромеям. Та й без зрадника флот дістався б Нарзесу, до якого підходили й підходили бойові галери.

Втративши море, Тейя залишився без продовольства. Італійці відійшли на Молочну гору. Вузькі ущелини, круті

підйоми. Недоступна фортеця і — нічого, крім конячого м'яса.

Тут зібралися всі, хто вирішив не здаватися. Приречені. Колишні вільні. І колишні невільні, про яких казав благородний Тотила: "Я ніколи не піду на мир, за яким мене зобов'язують видати воїнів, котрі носили раніше нашійник раба".

Останні з живих італійців, як здавалося Індульфові.

Вночі з гори виднілися цятки багать на північному заході: Нарзесів табір. З вечора цятки живого вогню можна було побачити і в інших місцях. У темноті думалося, що Італія ще жива.

День показував ромейські кораблі на морі, яке з двох боків оперезало виступ, і руїни на суші. Нічні вогні в окрузі були тільки багаттями солдатських збориськ, які шакалами бродили скрізь. З гори Індульф міг нарахувати одразу п'ятнадцять чи шістнадцять міст, селищ, убитих війною; розруйновані вілли не варто було й рахувати.

Ніде немає жителів. Скрізь сади й двори,/ по кілька разів перекопані солдатами-скарбошукачами. Зламані й стіни, запідозрені, що в них ховається майно господарів будинків, котрі ніколи вже не повернуться.

За сто підвід, завантажених кумською скарбницею, тут не купити одного прісного коржа, спеченого в приску.

Воли з'їдені, порожні вози пішли в багаття. Вірні з вірних, чесні з чесних допомогли останньому рексу Італії поховати останні залишки скарбниці Феодоріха Великого.

Де? Індульф забув. Суха, як пісковик, тверда, наче залізо, дружба чоловіків — найвище почуття душі.

Злитки, монети, жезла, діадеми втонули. Було солодко дивитися, як помирає трикляте золото. І стало гірко, коли тьмяна купа жовтих речей піднялася над водою. Невже заповнилася тріщина, в землі, неville обманула мотузка завдовжки сто ліктів, не діставши до дна! І враз усе провалилося. Безодня проковтнула. Хтось рвонув до себе дар людей, які зневірилися в силі золота.

Хтось проказав ім'я підземного бога. А Тейя плюнув униз і відвернувся.

На світанні всі італійці, крім важкопоранених, вишикували фалангу біля виходу з ущелини. Ці ніколи не ламали строю, не втікали з полів, кинувши зброю. В дні невдач вони вміли відступити, відповідаючи ударом на удар. Вони не підставляли переможцю спину, тому вціліли до кінця. Вони не боялися оточення, їх, як руки, прикривали круті

схили. Самогубно кінноті нападати на фалангу справжнього війська. Ромеї теж спішилися.

Ніби зуби пилки, з обох фаланг висовувалися списи — сарисси. Ще можна було вловити, як у глибині фаланг задиралися темні і світлі жала. Мить — і важкі дротики, схожі на кинуті вітром пір'їни, злетіли над рядами.

Хто буває вбитий першим же вдаром, кого даремно забирає останній удар. Не до них живим.

Двадцять кроків між фалангами. З важкою сариссою, яка на його силу легка, як кинджал, Індульф виходить із строю. Крок. Ще крок. І ще. В щиті застряє дротик. Рука звично відчуває поштовх враз затупленого вістря в товсту шкіру, яка прокладена під щитом між петлями.

Ще один дротик. І ще один крок. Тепер! Індульф стрибає! Разом з ним стрибають Голуб і Алфен, прикриваючи товариша з боків. Разом з ними стрибають інші товариші, які закривають Голуба й Алфена. Італійська фаланга викидає клин з швидкістю язика хамелеона. Клин втикається в ромеїв. З-під щита Індульф викидає сариссу швидше, ніж хамелеон вистрілює своїм влучним язиком. Відсмикує. Б'є ще. Б'є. Б'є. Б'є.

Він спокійний. Він незворушний. Роки війни. Скільки років? П'ятнадцять? Двадцять? Йому все одно. Він майстер бою. Він б'є вдихаючи, встигає вдихнути, відтягуючи на себе сариссу. Він бачить одразу, що праворуч, що ліворуч і що попереду. Видих. Вдих. Видих. Вдих.

Ці, котрих діставало вістря сарисси, були... Ким? Візантіїці з недобитого охлосу. Перси. Ісаври, брати довгоногого Зенона, який здався в полон після смерті Тотили і був зарізаний разом з тисячами інших полонених. Македонці елліни, епіроти, слов'яни. Килікійці, сарацини, єгиптяни. Бесси, дакійці, готи, гунни, ібери, лази, герули. Італійці — римляни, сенатори, розорені війною. Були, їх немає більше. Залишилися інші, такі самі.

Індульф відступався, готовий ужалити — ударити. Відступались Голуб і Алфен. Відступались усі, хто викинув себе в загальному клині, що вколов фалангу ромеїв. Кожен не відриває очей від ворога, кожен напружений, як тятива.

У пробитому строю ромеїв дірка затягується, як у воді. Загиблих витягують, тіла відкидають, щоб об них не спіткнулися живі. Мертві зробили своє, нехай відходять.

Заважають дротики, що стирчать із щита, як палимі. Індульф відступає за спини своїх. Новий щит. Запасної зброї, запасних обладунків вистачає. Мертві дарують

живим. Мужність, слава, честь, подвиг. Слова, слова... Хлопчисько, який тішився позолоченими латами охоронця базилевса. Якби він був тоді чоловіком, спафарії не завадили б йому проткнути Юстиніана, як пухир. Хоробрість. Сміливець Велізарій носив талісман від заліза. За п'ятсот фунтів золота єгипетські маги зробили невразимим великого полководця.

...За фалангою ромеїв стояла Священна Корогва з головою Христа. Поруч з богом

Нарзес встановив ті самі знамена, що перед останнім боєм Тотили,— ліс тичок з брязкальцями із золота — тіла справжнього божества Теплих морів. Пора. Індульф пройшов у перший ряд італійської фаланги. Сариссу вперед, погляд в щілину між наличником шолома і краєм шолома.

Він упізнав противника — герул Філемут! Цьому роки ні до чого, і він хоробрий. Єдиний з ромейських начальників, який сьогодні зважився спробувати заліза.

— Е-гей! Пресвітлий! Благородний патрикій! Меч проти меча! /

Як за наказом, перестали летіти дротики. На лівому краю фаланги настало перемир'я. Ніхто нікуди не квапився. Можна розважитися видовищем. Гей, хто ставить на гота? Хто—на ромея?

...Завтра будуть не потрібні підступи, хитрощі, битви, облоги. Завтра будь-яка відвага уже запізниться. Для італійців не було минулого, їм залишалися хвилини теперішнього з проблеском вищої надії на непізнане.

Стомилися й ромеї. Могила італійців була могилою ромеїв. З тих, що почали нескінченну війну, вижили одиниці. Війна в Італії, як жодна інша, виростила бійців, безжальних і до себе. Мета виправдувала всі засоби, але засоби не забезпечили досягнення мети. Не можна було зрозуміти, для чого, навіщо ще б'ються.

Посварившись з начальником, ромейські солдати вбивали його і посиляли повноважених до самого базилевса з погрозою: якщо не буде прощення, якщо не виконають побажань, солдати переходять до ворога. Юстиніан по-батьківськи прощав, дарував, що просили. Чи просто давав: солдати не зважають на слова.

...Філемут не міг відмовитися від поединку, не зганьбившись перед усім військом. Гірше — сьогодні зневага до боягуза загрожувала ударом у спину. В цій битві люди стояли, ніби на вершині крижаної гори, звідки немає нічого, крім падіння в прірву.

24*

739

Індульф бачив кабанячу маску герула так само близько, як після навіки забутого і недавно згаданого побоїська на іподромі. Він крикнув: "Іподром, Ніка, іподром!" — Щоб оживити пам'ять герула-патрикія. Чотири рази Індульф замовляв залізоковалям нові клинки для персидського аки-нака, який так порадував його в Неаполі. Розбивалося і руків'я. А скільки змінилося шоломів, лат!

Філемут прикривався круглим щитом вершника, зручним для двобою. Квапишся, Філемуте? Герул спритно зустрів акинак кованим краєм щита. Під чорними дірками ніздрів роззявилася обросла паща. Зубата паща. Казали, що в Філемута виростили зуби втретє. Герул реготав. Кінець довгого меча зачепив Індульфів шолом.

Філемут підстрибував, як на арені. У нього конячі сухожилля. Він намагався повернутися так, щоб сонце вдарило Індульфові в очі. Індульф відступався. Філемут підходив, не згинаючи колін, готовий зустріти вагу будь-якого удару. Та Індульф тільки відбивав. Бив Філемут. Удар. Удар. У ромеїв закричали, як на іподромі:

— Маєш! Маєш!

Індульф ухилився, меч герула ковзан, ковзав. Клинок не міг зачепитися за шолом,

за обладунок. Щоб вибити супротивника з рівноваги, герул викрикував образи. Індульф не слухав.

Удар. Удар. Удар. Ромеї знову закричали:

— Схопив, схопив, схопив!

Можливо, і своїм теж здається, що Індульфу настає кінець. Сонце пекло. Індульф відчував струминку поту між лопатками. Пора кінчати з ромейським найманцем.

Ти сам був найманцем. В італійській війні без кінця продавали і зраджували, влаштовуючи власне щастя. Безумці. Індульф не заради своєї вигоди покинув справу імперії: єдина розрада для заплямованої честі.

Отримуй же, патрикію імперії, ти нікого не зраджував, ти чесно торгував своєю кров'ю. Пора розплачуватися. Індульф повторив уголос:

— Розплачуйся, патрикію, пора! — І сам уперше за тривале змагання вклав в удар силу і вміння. Він бив мечем, як косою: справа наліво вгору!

Випроставшись, наче від укусу змії, герул упав навznak, а Індульф відскочив, затуляючись щитом.

Тиша. І враз ромейський стрій залив труп Філемута і вдарив на італійців. Люта сутичка скінчилася так само раптово, як і почалася.

І знову ті й ті так само тісно, так само твердо стояли на своїх місцях. Так само у важкому повітрі мигали дротики, вискакуючи з фаланг зміїними язиками. Трупів не було видно. Смуга землі між ворогами була зрошена кров'ю.

Дзижчали і дзижчали мухи.

Головнокомандувач Заходу сумирно сидів на сумирному коні за дві стадії від побоїща. Його табір був розкинутий за п'ятнадцять стадій далі на захід. Якби змінилася доля — італійці одразу заволодіють табором і скинуть ромеїв разом з Нарзесом в ущелину Дракона. Перемога італійців неможлива. Це буде чудо. В душі Нарзес не вірив у чуда наперекір вченню церкви.

Як у мурашник і з мурашника безперервно рухаються його діловиті господарі, так притікали солдати з табору до місця бою, так і відходили. Одні — вибившись із сил, інші — з ранами, але ще тримаючись на ногах. Вмираючих і мертвих відносили і складали поблизу.

Начальники силкувалися підтримати битву-багаття, яке спалювало солдатів на місці. Не вдавалося/ придумати оточення, обхід. Молочна гора захищала тил італійців краще за фортецю. Не доводилося керувати військом, бо війська не було — стояла стіна. Треба було жити битву, як насичують млинові жорна, підсипаючи зерно.

Давня дружба зв'язувала Нарзеса з герулами — з днів бунту Ніка. Коли перед полоном Віттігіса Нарзес полаявся з Велізарієм, герули Філемута без впливу мудрого євнуха самі покинули Велізарія і пішли за Нарзесом, відкликаним у Візантію. Нарзес був щедрий і уважний до солдатів, а особливо виказував ласку до федератів, своїм практичним розумом далеко більше за Велізарія розуміючи значення варварів в армії імперії.

Принесли труп Філемута, і Нарзес заплакав, знайшовши в сльозах polegшення

незносної тривоги, викликаній небувалою незрушністю битви. Злізши з коня, Головнокомандувач Заходу доторкнувся губами до роздробленої мечем маски вепра, яку носив замість обличчя відданий варвар.

Головнокомандувач молився вголос, пискляво, нестримно схлипуючи. Розумний, обізнаний з людськими серцями чоловік, Нарзес не замислюючись, без гри користувався загином одного, щоб завоювати дружбу і повагу інших. Він не кликав до помсти, відчуваючи непотрібність закликів. Старий євнух по-батьківськи обняв герулів, які принесли труп свого вождя, благословив живих і мертвого.

І знову за допомогою іпаспистів Нарзес ледве-ледве вибрався на подушку сідла, ніби щось станеться, якщо Головнокомандувач одірветься від бою. Звідси він бачив спину своїх і—старість далекогозора — обличчя італійців.

...Рекс Тейя бився перед строєм італійців. Небіж героя Тотили, один з останніх готів на італійській землі, Тейя дотримувався давнього звичаю — честь вождя зобов'язувала стояти в бою першим. Півтора тисячоліття зберігалася традиція. Кіннотники двадцятого віку ще бачили своїх командирів, що в хвилини атаки самотньо скакали далеко перед строєм не з молодецького хизування, а на місці, визначеному бойовим статутом і честю начальника.

Найнебезпечніший ворог імперії перс Хосрой сам водив військо, бувало, що й сам керував штурмом мурів під стрілами й камінням обложених. Ромейські базилевси навчилися воювати, сидячи в Палатії.

Досвідчений боєць, могутній чоловік, Тейя бився важкою сариссою. Кілька близьких, з тих, у кому текли краплини родинної крові, захищали рекса з боків.

Пахло потом. Ноги стовкли суху землю на порошок, як на проїжджих дорогах. Сіра хмара оповила бійців. Коли денний бриз відносив пилюгу вбік, показувалися сіро-чорні руки й обличчя, як у нумідійців, африканських бранців, перетворених на ромейських солдатів. Зробилися однаковими білошкірі північани, смагляві перси і сарацини, оливкові маври. Потьмяніли лати. Губи наче в чорній смолі. Зброя ковзалась в руках, змащена сумішшю пилюки, крові й поту. Ромеї цілилися в Тейю. До нього проштовхувалися найжорстокіші і найжадібніші. В нього пускали дротики. Убити рекса — виграти бій, прославитися, бути осипаним дарами Нарзеса і самого базилевса.

Тейя не відступав. Іноді він робив стрибок, б'ючи ненависного ромея. Поваливши одного, другого, третього, рекс завойовував крок, другий. За ним ступали друзі, ступала фаланга. Ніхто не зважувався викликати Тейю на двобій у ті перерви, які завжди виникають у бою, коли, не домовляючись, солдати влаштовували паузи.

Тут перерви припинялися ударами Тейї. Тут густо падали дротики, і кожен ромей наперед кричав:

— У Тейю, у Тейю! Ось тобі!

Рекс знову й знову зустрічав щитом влучно і люто кинутий дротик, знову колов сариссою, і ромеї підхоплювали тіла своїх, нетерпляче відкидали назад, геть, щоб не заважали живим. Ніколи. Можна запізнитися. Тут сам Тейя. Хто ж один вийде спробувати силу, ромеї? Ніхто...

Тейїн щит ставав важчим від дротиків, що повтикалися в нього. І Тейя бив щитом, наїжаченим, як хвіст дикобраза, бив ромеїв тупими кінцями дротиків, збивав, убивав.

Що ж залишалось рексу Італії, з'їденої проказою війни, Італії випаленої, вимерлої, з полями, зарослими лісом, із здичавілими садами, з розруйнованими містами, містечками, селищами? Що ще міг зробити рекс Італії, з отупілими рештками населення, погвалтованими і споганеними нещастями вісімнадцятирічної війни? Що, що ще зробити рексу воістину злиденної духом Італії, справді безплотної в ім'я єдності імперії і на славу намісника бога, Юстиніана Великого? Що, що!

Тейя не хотів здаватися. Можливо, в цьому була його провина, в гідності бійця, який не погоджується припинити кровопролиття, припинити винищення людей?

Ні. Звертаючись до жителів Рима, дядько Тейї і його попередник Тотила нагадував: ромеї встигли влаштувати своїм італійським підданим таке життя, що нині їм нічого не страшно. Тейя міг би здатися. Міг би, як Віттігіс та багато інших, отримати з білих, як у жінки, рук базилевса почесне звання, земельне володіння з рабами і звільнене від податків, мати гроші, кохати жінок, жити...

Завбачливо зміцнюючи престол і престоли, Юстиніан вважав зайвим показувати підданим спокусливі видовища страт володарів, нехай ворожих, нехай позбавлених влади. Це поганий приклад. Раз увінчані голови нехай будуть недоторкані. Та не всім годиться клітка, навіть золота.

Щит усе важчав від ромейських дротиків, Тейїна рука стомлювалася. Влучивши мить, щитоносець закрив вождя новим щитом і підхоплював старий.

Тейя не покидав строю, щоб перепочити, як робили інші за правом оратає битви. Брилися від світанку. Наближався полудень. Рекс забрав життя десятків ромеїв. Скільки разів міняв він щит? Ніхто не пам'ятав, нікому не треба було пам'ятати.

Застрягнувши у в'язкому дереві, дротики розгойдувалися перед щитом, заважали. Ліва рука німіла. Тейя кликав щитоносців.

Він міг відступитися, міг сховатися за спинами своїх, як за найкращим муром з усіх, що залишилися в Італії. Рекс уріс у землю, ніби це він сам захищав усіх. Убиваючи правою рукою, Тейя відбивався важким, як свинець, щитом.

Ось і зброєносець з двома щитами. Одним він прикриває рекса й себе, другий допоможе Тейї надягти на руку.

Двадцять дротиків стирчало в щиті рекса Італії. Через їхню вагу рука не так швидко висковзнула з поручів.

На мить, коротку, як удар меча, Тейя відкрився. І чийсь дротик, випадково, мимо волі ромея, що наосліп метнув його із задніх рядків ударив у груди Тейї трохи нижче горла, в місце, завжди погано захищене латами, вдарив у виямку, яку цілують закохані, бо в ній живе дихання — душа людини. Непереможний і непереможений рекс помер вмить. І так само вмить ромеї захопили місце смерті Тейї. Італійці відкинули ворога, вирівняли фалангу, та не вберегли тіло рекса.

Візантії, які вперто іменувалися римлянами, щоб вище поставити себе, і християнами, бо молилися триєдиному богові, наспіх відшматували голову трупа і

ввіткнули в обрубок вістря довгої піки.

Високо над битвою вознісся мертвий Тейя, щоб додати своєю смертю хоробрості воїнам імперії, як розповіли сучасники. І, як казали вони ж, щоб довести до відчаю італійців, аби вони нарешті "припинили війну".

Можливо, ромейські солдати справді посміливішали. Напевне, Головнокомандувач Заходу мав розраду за смерть відданого йому Філемута. Святе письмо християн вимагало відплачувати зуб за зуб, око за око і смерть за смерть, а голова рекса була дорожчою за голову герула-патрикія.

Але ромеї, що носили на піці шматок м'яса, думаючи, що це Тейя, помилялися. І далі стояла італійська армія, тільки удари фаланги стали ще лютішими, тільки багато хто з італійців, як готи, так і колишні ромеї усіх народів, що мали нещастя входити до складу великої імперії, почали ще менше щадити себе, тобто ворогів.

І Нарзес, вже безсилий далі дивитися на одноманіття бою, заплющив очі. Та залишався на місці із забобонного страху щось змінити своєю неприсутністю, чимось порушити невідомо ким установлений порядок бойовиська, схожого на битви, описані в грецьких міфах про богів і героїв, схожого на поединки велетів в ущелині Кавказу, легендах, які він із завмиранням серця слухав дитиною у вірменській саклі, що притулилася до підніжжя Арарату.

І вечірні стрижі, що живуть у норах, видовбаних у прямовисних обривах, в пошуках харчу креслили повітря Молочної гори високо над загрузлими в битві.

І сонце схилялося до моря далеко за зруйнованими мурами Неаполя. І череди поверталися б додому, якби в Італії були ще череди, і над селищами піднімалися б димки, якби були ще в Італії селища, а в селищах — їжа...

А битва не припинялася. Вітер ущух. Береговий бриз готувався змінити морський. А бійці так само топтали землю, убиваючи один одного. Сутінки прийшли сюди раніше через хмару пилуки. Не стало видно облич. Не стало видно тіл. Без наказу Головнокомандувача Заходу, без поклику начальствуючих ромеї відступили, відходячи в свій табір. Тоді італійці відступили в глиб ущелини.

Важко спочивали мертві, кам'яно втиснувшись у землю, як вони одні можуть лежати. Міцно спали живі, як уміють спати сильні, без снів про смерть, яка чекає їх назавтра.

Зграї кажанів, мовчазних, як мертві, юрмилися в імлі разом з душами убитих, і одні не заважали другим.

Сови перегукувалися дерев'яними голосами, моторошними для людей і прекрасними для себе, кличучи одне одного до продовження роду. І в жодного, в жодного з багатьох досвідчених воєначальників ромеїв не вистачило духу, щоб запропонувати нічний напад на відкритий нічліг нечисленних виморених італійців.

Буває ранок ясний, світлий, ранок прекрасного пробудження душі, не лише тіла, ранок світла, ранок зникнення темноти і торжества Сонця, шанованого багатьма релігіями і всіма поетами.

Буває ранок туманний, ранок дощовито-холодний; небо замуроване, не розрізниш сходу від заходу; ранок без пробудження, ранок мовчання птахів. Та все ж — ранок.

Сьогодні поява світла на небі і на землі нагадала про можливість знову колоти сариссами, рубати мечем і кидати дротики, щоб ще й ще, вкоротивши людський рід, зменшити кількість підданих імперії. Ніхто з італійців і не подумав вибратися на Молочну гору, щоб там прожити зайвий день, зайвий тиждень чи навіть, зарившись у звірину нору, зовсім порятуватися від ромеїв. Не був обраний новий рекс. Знайшлися б гідні, та Італії більше не потрібні були ні свій рекс, ні свобода. А для бою не потрібні були начальники. Коли боець ні на що не надіється, ним не треба командувати. Самочинно фаланга італійців вишикувалася на тому самому місці, що й учора.

Як косарі, які виходять із світанням, коли легше працювати по росі, але косять до ночі, бо поле велике, господар немилосердний, а сліпий колос осипає зерно, так знову цілий день у спекотній пилюзі билися італійці й ромеї.

Знову з пурпурової корогви байдуже дивився на битву нелюдський і нелюдимий лик візантійського бога.

Знову, як опора ромейської фаланги, стирчали тички з жовтими дріб'язком, щоб розпалювати в серцях людей ромейську хоробрість.

Воєначальники, обходячи табір, старалися вигнати з-під наметів, з-під обозних підвід, з-під наметів торгашів, що зважилися піти за армією Нарзеса, лінивих і лякливих солдатів. Старий Бесс-черепача з гострою головою, лисою, як у змії, і проклинав, і обіцяв нагороди. Та й він, супроводжуваний п'ятьма десятками іпаспистів, не пам'ятав про покари, про штрафи за непокору. Не такий випав день, щоб погрожувати солдатам. Сьогодні стало важче годувати битву, важче гнати солдатів на дивну бойню, без скачки, без спритних обходів. Дехто з солдатів відповідав:

— Сам іди проти цих безумців. Я вже отримай сікн , —і показував брудну ганчірку, намотану па здорову руку.

А інші зухвало бурчали, що в них немає більше сил.

Залізний вітер відносив убік двоногу голову, залишаючи в строю найдужчих серцем, найуміліших, вірних.

Герули, християни за ім'ям і схизматики для кафоликів, покинувши побоїще, влаштували язичницькі поминки по Філемуту. Нарзес не зважився заборонити своїм улюбленцям, як він натякнув, хитрословий, полководцю Іоанну.

Гот по крові, ромей за звичками і, як усі ренегати, особливо нещадний до готів-італійців, Іоанн зрозумів Головнокомандувача Заходу. Нехай виснажуються і гинуть інші, а герули вбережуться до вирішальної години. Перемога зрадлива і холодна, як куртизанка. Солдати поодиночі і групками підходили до Нарзеса, вимагаючи винагороди за відвагу. Дехто приносив трофей — відрубану голову, кисть руки, зброю. Труп лежали купами. Зброя італійців не відрізнялася від зброї ромеїв, тіла теж. Хіба можна сказати, де взятий трофей? Нарзес платив.

Інші нічого не приносили, щоб порадувати зір Головнокомандувача. Такі особливо голосно вихваляли свої подвиги. Нарзес платив.

Хтось, отримавши з тички вуздечку, розцяцьковану кільцями та бляшками, грубо кинув нагороду під копита сумирного коня Головнокомандувача. Солдат помилився, думаючи, що позолочене срібло — начищена мідь. Нарзес наказав замінити відкинуту нагороду іншою, хоча з ним були вірні іпасписти, а солдат дикий і зарозумілий.

Поранені вимагали плати за кров. Деякі явно були вимазані чужою кров'ю, взятою в поранених; Нарзес вдавав, що вірить, і платив.

Усі хотіли бути внесеними до списків особливо заслужених. Нарзес нікому не відмовляв. Писці заповнювали довгі згортки ситовника. А між іншим, що більше кращих, то простіше. Відзнака, дана дуже багатьом, втрачає значення. Уже було записано понад сотню імен переможців Тейї, що кинули в рекса смертельний дротик. Перед ущелиною було все те, що було вчора. Сарисси, мечі, дротики, сутички, тіла. Тіла, сутички, дротики. Пилюга.

Пилюки стало більше. Витолочена ногами смуга землі стала ширшою. Засохла кров курила разом із землею.

Італійці поодиноці відходили перепочивати. Ніхто не втівав. Ніхто не відступав.

Італійська фаланга поволі танула. Танула і фаланга ромеїв. Вона танула швидше за італійську. Ромеїв було в дванадцять разів більше, ніж італійців. Вони могли міняти трьох за одного.

Нарзес наказав піднести якнайближче до солдатів вино, хліб, м'ясо. Підводи підвозили міхи й амфори із свіжою, солодкою водою ріки Дракона.

Головнокомандувач, коли пилюку відносило, бачив, що хтось турбувався і про італійців. Там не було прислуги, як в імперському таборі, не було торгашів, які сьогодні за наказом задарма поїли й годували солдатів. Нарзес платив за все. В італійців поранені намагалися підтримувати сили товаришів.

Знову сонце хололо, збираючись захватися в море. Холонула й битва. Ромеї першими почали відходити. З італійської фаланги замість дротиків виривалися виклики, отруєні жорстокою і нехитрою солдатською іронією:

— Приходь завтра ковтати залізо!

— Не забудь застібнути панцир!

— Захопи з собою життя, я візьму його!

Так само лежали мертві, так само літали стрижі, так само змінили їх кажани. Кричали сови.

Так само цілу ніч чорна паща ущелини, нічим і ніким не захищена, була відкрита для ромеїв, і жоден з них не подумав потривожити сон італійців.

Під Молочною горою, на вузьких смужках суші під кручею, валялися уламки італійського флоту і не поховані кістяки італійців, очищені і вибілені крабами і пташиною.

Для людини немає вічності, а є одноманіття повторення.

Вранці третього дня італійці підняли перед своєю фалангою хрест, зв'язаний з двох сарисс,— виклик на переговори.

Нарзес звелів вивісити біле покривало із свого намету на знак згоди прийняти

повноважних.

Імперія перемогла. Нехай порожні, нехай зруйновані, міста Італії отримають податкові листи. Кожен ще живий підданий буде зобов'язаний платити тридцять різних податей. Землевласників об'єднують в курії з круговою відповідальністю, і кожний власник здобуде право розпорядитися не більше ніж четвертою частиною своєї землі, худоби, знаряддя. Три чверті його маєтності імперія вхопить одразу, як заставу. А невиплати будуть переслідувати спадкоємців і спадкоємців спадкоємців, стаючи набутком роду, якоюсь постійною ознакою підданого, наче вовна вівці, м'ясо вола, коров'яче вим'я.

Останні непіддані наближалися, щоб здатися імперії.

Намісник Божественного, видима Тінь базплсигл, Голом-нокомандувач Заходу, багаторічний Хранитель Священної Скарбниці, колишній бранець, виловлений імперським солдатом у Вірменії дитиною і скалічений работрговцем, Нарзес марно шукав знайомих рис під шоломами послів останнього війська Італії.

Даремно вдивлялися і ромейські воєначальники; маски з бруду і вибуялих борід замінили обличчя.

Не лише Індульф, якого знав багато хто, залишився невпізнаним. Ніхто не впізнав Геродіана, колишнього ро-мея, колишнього ромейського полководця, колись начальника піхоти, який перейшов до італійців. Хоч саме Героді-ан відповів на запитання Нарзеса про старшого:

— У нас немає старшого, ми всі уповноважені військом, усі ми — старші.

— То ви не обрали наступника Тейї? — спитав Нарзес, не бажаючи вимовляти слово "рекс".

— Ні, не обрали,— відповів інший італієць.

— Ви хочете здатися імперії? — знову задав питання Нарзес.

— Ні, ми не здаємося,— сказав третій італієць.

— Чого ж ви тоді хочете від мене? — здивувався Головнокомандувач Заходу.

— Ми відчуваємо, що боремося з богом,— відповів Алі-гер, Тейїн брат.— Доля проти нас. Ми не хочемо і не маємо більше сил, щоб протидіяти Фатуму. Пізнавши цю істину, ми змінили намір битися до кінця нашого чи вашого, ромеї. Та ми не бажаємо жити під владою базилевса. Ми навіки підемо з Італії. Ми скоротаємо дні, дані нам богом, десть, де нас приймуть, де для нас знайдуться вільні землі, де про твою імперію, Пресвітлий, дише чули. То дай же нам піти мирно. Ти не переміг нас. Тому ми вивеземо на сидлі гроші, які кожен із нас відклав для себе під час нашої служби в Італії. Ти почув наш голос, Пресвітлий.

— Ти говориш зухвало,— мовив Нарзес.

— Хто говорить правду, не буває зухвалим,— заперечив Геродіан.

— Але ж ви переможені! — наполягав Нарзес.

— Хіба хто-небудь із нас визнав себе переможеним? Ти граєшся словами, Пресвітлий,— сказав Індульф.

Мимоволі наставивши вухо, Нарзес вслухався в голос, який здався йому знайомим.

Італійці мовчали.

— Я міг би повернути тобі твої слова. З більшим правом,— сказав Нарзес Індульфу. / Не дочекавшись відповіді, Головнокомандувач звернувся до всіх італійців:

— До того як обмірковувати вашу пропозицію, я ставлю одну умову. Якщо я і погоджуся відпустити готів, які не були раніше підданими імперії, я залишу полоненими всіх перекинчиків і всіх італійців. Нехай їхню долю вирішує сам Божественний Відбудовник імперії.

— Ні,— відповів Алігер.— Вони,— і Тейїн брат вказав на готову до бою фалангу італійців,— не згодні. У нас немає більше рекса. Та ми шануємо пам'ять благородних Ільдибада, Тотили і Тейї. Вони ніколи не видавали своїх. Ми не оганьбимо спокій їхніх душ підлістю зради. Я бачу, Пресвітлий, ти хочеш битися. Давайте битися!

— Немає більшого безумства, як улаштовувати власне щастя,— вголос згадав Індульф слова незнайомця, який колись кликав його покинути справу ромеїв.

Ці слова тривожно озвалися в душі Нарзеса, як щось значне, але мовлене чи прочитане мовою, якою не дуже добре володієш, і що тому набирає особливої глибини.

Нарзес замислився. Повноважні італійців намірялися піти. Головнокомандувач підняв руку.

— Зачекайте! — І звернувся до Індульфа.— Я впізнав тебе.

Як людина, здатна владарювати, Нарзес запам'ятовував обличчя та імена людей, яких зустрічав хоча один раз.

— І я не одразу впізнав тебе,— відповів Індульф.— То лише для споминів ти просив нас зачекати? Привіт тобі. Ми йдемо битися.

— Ні, ні. Дайте мені час подумати. І я дам відповідь усім вам. Зачекайте. Зачекай і ти, воїне, що колись не послухався базилиси...

Розстелили килим, щоб послані італійського війська могли перепочити з честю. Принесли вина, ласощів.

У таборі італійців не було нічого, окрім конячого м'яса, і повноважні відмовилися від почастунку.

Італійська фаланга стояла на своєму місці, замикаючи вхід в ущелину. Повноважні відмовилися сісти.

Уже не було жодного солдата, який не чув би про завершення війни. Начальники пішли на раду в намет Головнокомандувача. Марними були зусилля центуріонів та інших командуючих вишикувати мані пули й когорти, марно вожді федератів намагалися зібрати бійців. Щось зламалося в ромейській армії.

Солдати, які билися з італійцями, самі, припинивши рубку, відступали і відступали, поки не підійшли крокім на триста. Тут їх вдалося зупинити, але не наказами, а переконанням в очевидній небезпеці відходу з поля бою.

Про солдатів думав Іоанн, небіж Віталіана, як його називали на відміну від багатьох інших Іоаннів. Віталіан, знаменитий вождь готів, який служив Візантії, збурих імперію заколотом за правління Анастасія, потім був при-ласканий Юстином, заманений до Палатія і зарізаний. Нарзес, не бажаючи сам вирішувати долю останніх італійців, хотів

опертися на загальну думку.

Іоанн казав:

— Ці люди очевидно, рішуче прирекли себе на смерть. Навіщо ж, Пресвітлий, нам, людям із здоровим глуздом, випробовувати на собі сміливість тих, хто цілком зневірився в житті? Нехай їм тяжко. Але таке буде надто тяжким і для нас, які змушені битися із смертниками. Адже відомо: смертник здатний на надзвичайне. Ці анітрохи не завагалися, навіть по смерті Тейї. Ми вже два дні билися в небаченій битві героїв. Я знаю, що ви, як і я,— Іоанн звернувся до начальників,— ніколи не чули, щоб набагато слабший кількісно стояв у відкритому полі два дні із світанку й до ночі, ні на п'ядь не подавшись назад. Це жахливо, Пресвітлий.

Іоанн змовк, переводячи подих. У шатрі було тихо, Нарзес, перебираючи чотки, німо шепотів сухими губами.

— Повір же мені, прошу тебе, Пресвітлий, прошу,— вів далі Іоанн.— Повір мені! Для розумних людей досить отримати перемогу, а перемога в тому, що ворог відходить. Ці хочуть навіки покинути імперію. Відпусти ж їх, Пресвітлий. Таке захоплення часом переростає в біду.

Після Іоанна ніхто не захотів говорити. Головнокомандувач не зміг зустрітись навіть поглядом ні з жодним полководцем. Усі ховали очі. Щоб Пресвітлий, із властивою йому проникливістю, не прочитав у них те головне, про що не варто говорити: солдати не хочуть більше змагатися з безумцями.

Нудним голосом, повільно-повільно Нарзес диктував писцеві пишні фрази, з допомогою яких Намісник, недостойна Тінь Найєдинішого, сповіщав Юстиніана Великого про закінчення вісімнадцятирічної війни.

— Ні! Закресли слово "закінчення", напиши—"завершення",— виправився Головнокомандувач. Війна припинилася. Тепер він Намісник.

Голос у Намісника був тонкий і писклявий, чого ніхто не помічав за звичкою, як не помічав і він сам. Його обличчя, яке в небезпечні дні заколоту Ніка мало, що рідко буває у євнухів, риси чоловіка, зробилося лицем старої баби, черниці, сточеної постом. Під підборіддям балабушком висіла суха шкіра, беззубий рот зібрався зморшками, як гузирець калитки. Але волосся на голові вціліло. Велізарій уже давно лисий. Нарзес ще не цілком посивів, брови й досі чорні. Нині він — переможець Італії. Ось він і затьмарив великого полководця, героя імперії, самця з гіллястими рогами. Він любив писати сам. Сьогодні боліло плече, судомило пальці. В Італії є гарячі джерела, які допомагають від хвороби кісток.

— "Віднині Найпросторіша Твоя Імперія розкинулася до Світового Океану...— з.натугою підбирав слова Нарзес. Мало слів. Усі вичерпані, треба вигадувати нові, щоб гідно відзначити перемогу, яку здобув базилевс.— Усі славлять Твоє Ім'я, Найзвитяжніший, бо ти Єдиний і Твоя Перемога, як бог, і Твоє Найвеличніше Ім'я в усіх на устах..." Не забувай великих літер,— нагадав Нарзес писцеві.

Скарбниця, що береглася в Кумах, загинула разом з кораблем, на якому Тейя вивіз її з фортеці. Нотарії склали акт на підставі слів готів. Свідчили Алігер, Індульф та інші.

Спочатку Нарзес висловив сумнів. Індульф сказав:

— Вважай, переможцю, що морська паща не така зажерлива, як людська пелька. Як хочеш. А я свідчу — золота немає! Твій володар і ти побачите його тільки на вашому Страшному Суді.

Це неприємність. Про неї Нарзес сповістить згодом, щоб зараз не вносити краплинку гіркоти в чисту радість Божественного.

Нарзес сам спостерігав, як відходили рештки італійського війська. Списи, приторочені ремнями, утримували поранених у сідлах. Декого везли на ношах, підвішених між двома кіньми. Смерділи гноєм задавнені рани.

Нарзес не думав порушувати домовленість. Він дав італійцям охоронну грамоту і супровідників. Що могли — вони вивезли у сідлах, звичайно. В покинутому таборі Нарзесові солдати взяли мізерну здобич.

Слова не скорялися. Писець поклав стилос і завмер.

Нарзес стомився. Як і всі. Пресвітлий дивився на свою руку, наче бачив її вперше. Персні не трималися на вихуд-лих пальцях.

Що сказав цей Індульф про щастя? І чому він не одразу впізнав тебе, Нарзесе?

Давні друзі забираються, як Філемут. Ти старий, І Іар-зесе, ти незабаром заберешся, ось і Індульф не одразу впізнав тебе. А чи був ти щасливий хоч один день?

Життя минулося марно. До чого все це? Суєта суєт...

Розділ шістнадцятий ЗДОБИЧ

І довго ще слід їх горів. І курились поля смородом сірки...

Із стародавніх авторів

І

Після Топера, набитого людьми, як гніздо бджіл, імперія здавалася росичам особливо безлюдною. Ніби тут справжня пустеля, а не в степах, не в зарослих протоках Дніпра. Повсюди гори, на горах — ліси, над лісами — хмари.

У простоті свого буття росич звук бути розумно ощадливим. Негоже було росичу просто кинути недоїдений шматок, поношену взуванку, стару сорочку. Не від скупості: сам старальник знає ціну роботі. В речах росичі любили добротність, в конях шукали силу і прудкість, а в собі — вміння й хоробрість. Здобич, що нині потрапила до рук, здавалася не лише несказанно багатою, але навіть надмірною, обтяжливою.

На вузькій дорозі, звідки не звернеш ні праворуч, ні ліворуч, понад шістдесят ромейських стадій, понад дванадцять роських верстов зайняв обоз. І то було тісно. І то клишоногі воли спотикалися, втикаючись у заденок передньої підводи, що ледь сповільнила хід.

У порівнянні з роськими фракійські бики виявилися дрібними і малосильними. Видно, ромеї ще не навчилися домішувати в домашню череду вільну кров диких турів. У тутешнє ярмо дніпровський віл не втисне товсту шию, і на три чверті буде ярмова загістка — заноза-притика.

Та й коней ромеї теж не можуть запрягати. Тутешній хомут злаштований на кшталт волового ярма і душить коня. Росичам довелося на ходу перешивати-переладнувати

нерозумну ромейську упряж.

Тисячі коней і биків потребували догляду. Тутешні трави бідніші, мізерніші за степові і роські лісові. Ще добре, що ромейське небо не скупилося на теплі дощі. Обоз ішов верстов дванадцять-п'ятнадцять у день. Розпряжена худібка паслася на спілих хлібах, обскубувала виноградники, об'їдала плодові сади, маслинові гаї.

На ранок курили пилюкою витолочені поля, стирчало голе гілля обламаних, обгризених дерев.

Гори, ліси, кущі, селища обступили дорогу від Топера до гирла Гебра. Ще тіснішою, ще в'юнкішою стала дорога вздовж Гебра на північ. Не знайти поля, де зібрати воедино обоз. І якби знайшлося — як збити розтягнуті на дванадцять верстов підводи, коли голову від хвоста відділяє денний перехід!

Старий Крук охороняв тил обозу. На вигинистій дорозі росичі бачили одразу кілька десятків підвід і підганяли хвіст. Кіннотники, яким було доручено стежити за порядком всередині обозу, квапили підводи.

На кожную упряжку в парному ярмі треба було погоничів, які йшли б разом з підводою. Биків і коней не пустиш бездоглядно. Потягнувшись до трави, вони збочать з дороги, перевернуть воза. Було возів понад дві тисячі.

Росичів супроводжували запасні, підмінні коні для бою. Гнали росичі стада худоби — корів, овець, биків, свиней. Без запасу їжі, без м'яса на ногах не доберешся до Росії.

А що ж робити на перепочинку? Треба розпрягти волів і коней, підігнати до водопою, пасти вночі. В іншому разі через два-три дні передохнуть усі упряжки. Тоді бери на сідло, на в'юки пудів два-три ваги і йди геть, запам'ятавши навіки багато верстов дороги, забитих багатою здобиччю, запам'ятавши тисячі трупів тварин, що переконали від спраги й голоду. Повернутися, не розгубивши здобич, важче, ніж перемогти в бою.

В будь-якому ромейському місті можна схопити тисячі полонених, погрозивши, щоб ішли в погоничі, доглядали худобину, запрягали, напували, пасли. Чи надовго вистачить наказу, якщо до кожного полоненика не поставити сторожа? Поки не минеться перший страх — на день, на два. Чи так?

Уздовж імперської дороги ліси вирубані, та не скрізь. Дорогу затискають гори, в яких вона звивається черв'яком. П'ять кроків ступи вбік — і зник, як риба у воді, в густих зарослях, засланих повзучкою, заплетених кущами.

Роський обоз ішов і йшов, і що далі, то більше в ньому ставало ладу. Все робилося вчасно. А ким?

Із схоплених у Топері полонених утекли всі, хто хотів. З вільних на третій день залишилися люди лякливі, з душею, раніше зламаною, які боялися всього. Хто пагоду" втікача, хто дасть притулок, що буде далі? Варвари не кривдили, їжі вистачало. Віддавшись на волю Долі, такі ромей тяглися за росичами, наче тріски, які несе сердитий потік гірської річки.

Були тут і інші вільні — плебс, охлос, знедолені люди, пригнічені податками і сваволею префектур; вільні, що тільки такими називаються; ремісники, колони, серви,

приписні до землі, беззмінні, бездомні, вічно голодні. Ці давно чули, що життя за Дунаєм легше і простіше, що там люди добріші, ніж імперська влада.

До росичів з радістю пристали раби родом із слов'янських племен. Для них такий полон був визволенням. Знайшли в обозі своє місце раби з інших племен, які ще зберегли душу.

Сучасники-візантійці записали, що слов'яни пішли з імперії, погнавши багато десятків тисяч полонених.

Міські й сільські курії оподаткованих не дорахувалися багатьох членів цих примусових об'єднань. Безладдя, викликане вторгненням і безладдя, яке звільнило від пильності префектів обширні області, допомогли багатьом десяткам тисяч неоплатних боржників імперії поза містами і в містах зникнути хоча б на час. Змітаючи застави на імперських дорогах, варвари зробили можливим пересування підданих. Нещасним завжди здається, що десь там, в іншій провінції, живеться легше й краще. Після вторгнення варварів залишалося розкидане майно, бродила худоба, що втратила хазяїна. Бери й тікай, хто сміє і вміє.

Обоз росичів опікали ті, хто бачив у слов'янах визволителів. Добровільні полонені намагалися заслужити увагу. Невелика праця для двох чоловіків — гнати пару биків, запряжених у воза, увечері вибити з ярма загістку-занозу, зводити худобу до річки. На багатті казан з вареним м'ясом, їж од пуза. Нема ні збирачів податків, ні гарапуги наглядача, немає марної роботи на господаря, нема бридкої юшки з м'яса, що вже взялося тліном, з бобів і зерна, погризеного мишами. З'явилося Майбутнє. З чим би воно не прийшло, все прекрасне в порівнянні з глухою стіною, в яку був навіки впертий лоб раба чи підданого — робочого вола в ярмі податків.

Ратибор помітив у погоничів піки з тичок з запеченими на вогні вістрями, гудзкуваті ломаки. В декого стирчав за поясом ніж, кинджал, украдений на возі із здобиччю.

— Навіщо тобі?

— Твоє добро захищати, жупан-князю,— відповідав уголич, тиверець,— і себе захищати від ромея буду...

Погонич іншої мови пробував жестами висловити те саме.

Обоз ішов. Дійде здобич до Росі. Удалим буде похід.

Ратибор не перераховував полон, у росичів не було потягу до живої здобичі. Навіщо вона! І ось — стала в пригоді. Правду казав Малх, правий був Віщий Всеслав, який наказав гнати обоз за допомогою полонених.

Сотникові Малу на інше потрібна була жива здобич. Він узяв у Топері жінку. Хто вона родом, як її звати? Мал не любив балачок. Чия б не була, тепер — його. Та й про що говорити без мови? До полонянки Мал приставив трьох уголичів, чи тиверців, зумівши одразу вихопити надійних людей з натовпу звільнених рабів. А самій жінці суворий сотник звелів доглядати пораненого Малха.

Росичі знали: поки залізо не зачепило жилу життя, яка заховується в різних місцях тіла, найстрашніші рани насправді нестрашні. Ніж Асбада-зрадника проорав груди

Малха, як леміш поле. Малх відро крові віддав, кволий, наче голе пташеня, але живий і житиме.

Скриплять колеса, тріщать підводи, погукують погоничі, підганяючи биків. Мине день без дощу, і душить пилюка. Блеють вівці, зло кругінчать свині, корови мукають, іржуть коні. Гавкають собаки. Бездомні пси, залишившись без господаря, пристали до обозу і прислуговуються до нових володарів; в немилосердому світі одному не прожити своєю волею — вовки з'їдять.

Полонянка Анна і без наказу не відійшла б від Малха. В нещасті бог послав їй гілку порятунку — варвара, та разом і елліна. Дівчина чіплялася за пораненого, як звірок, викинутий розливом ріки з нори, хапаючись за пучок трави, для нього — корабель допомоги.

Годуючи і виходжуючи — наскільки вистачало вміння — свого пораненого покровителя, Анна прислухалася до дивного смислу слів, які ледве шептав Малх.

Донька овдовілого префекта Топера, через молодість сприймаючи уявне за дійсність, Анна не зазнала принижень, добре відомих її батькові. Сановники імперії звикли схилитися перед вищими і сторицею надолжувати прикрощі на нижчих. Анна думала: вона не така, як усі, вона краща. В цьому світі їй відведені краса, розкіш, щастя.

Була гордою — гордість зламалася. Пелюстка в морі без берегів. Минуле було зірване, як листок у зимовому лісі.

Вона навчилася черпати із закіптіючого похідного казана гарячу воду, щоб відмочувати зашкарублі від крові пов'язки. Навчилася годувати і обмивати чужого. І хапала за руки чужого, як близького, коли з'являвся страшний вершник.

На цьому обличчі, спотвореному шрамом, лежала гримаса мертвої, зловісної посмішки. Побачивши його ввісні, вона з криком прокидалася і, горе, бачила себе полонянкою, на возі, поруч зі старим елліном.

...Того недалекого дня біля дому раптом залунали крики, верески жаху, болю. Потягло димом. Шум налітав і спадав, як прибій, коли Анна затискала вуха. Потім перед нею з'явилося це обличчя, ця посмішка з кривим шрамом через щоку. Світлі очі, світлі вуса, червоно-коричнева шкіра, як у мавританського раба, чорна щетина на підборідді, набита брудом, огидний запах поту. Варвар вхопив її за руки, дивився на неї довго-довго, Потім він покликав когось, вказав на неї і зник. Вона закричала: "Батьку, батьку!"

Малх сказав, що про долю її батька нічого невідомо.

Вона звикла, щоб її бажання здійснювалися. їй подобався наречений, логофет Топера, молодий, стрункий, з ніжними руками. Батько казав: "Гордія чекає висока доля".

Коли прийшла звістка про ще одне вторгнення варварів,

"ордій нагадав слова Плотіна-філософа 1 Війни нескін-ІЄННІ, люди безперервно нападають одні на одних.

Анна бачила поединки між дикими звірами на візантійському іподромі. Там їх

нацьковували зумисне.

Всі думали, що війна далеко від Топера. Варвари прийшли, і Анна упала, як статуя під час землетрусу.

Єдине, що вона вміла,— доглядати пораненого. Їй доводилося ходити біля батька. Бунтівник, який відмовився щось внести в скарбницю, вдарив префекта ножом. Лікар учив дівчину робити перев'язки; бунтівника стратили.

Вона читала й писала, грала на цитрі. Кому це треба?.. Біля підводи Малха чергувалися варвари, вони провідували знатного чоловіка, як зрозуміла Анна. Хтось з них привіз цитру.

У возі була скринька з книжками. Малх звелів Анні перебрати їх: "Ти читатимеш мені вголос".

Росичі зупинилися на переднівок коло прісних озер біля гирла Гебра. Замігши страх перед зміями, п'явками, мулистим дном та очеретами, Анна змила бруд з утомленого тіла. Сидячи коло Малха, дівчина взяла цитру, пробуючи скласти сумну пісню-розповідь про своє нещастя. І раптом вона побачила свого ворога. Він завжди ніби падав з неба. Він з'являвся часто, але на одну мить. Зараз він залишився, він заговорив, звертаючись до неї. Малх не встиг перекласти його мову.

Щось сталося. Кінні варвари зграями птахів промчали до голови обозу. Анні почувся далекий поклик солдатського буксина. Дівчина кинулася в мрію, наче з обрива. Зараз батько з'явиться на чолі війська, як в оповіданнях з книжок. Варвари розбиті, все скінчилося. З обов'язку християнки Анна просить батька помилувати Малха, який був добрий до його доньки. Батько вчинить як слід. Анна молилася. Увечері Малх розповів полонянці про ромеїв, які переправилися через Гебр, щоб перекрити росичам дорогу. Ромеї втратили сотню солдатів. Решта встигла втекти на лівий берег.

— А він, а цей? —спитала Анна з надією.

— Що може бути з ним! — відповів Малх.— Він сильний воїн серед сильних. Ми не залишили жодного із своїх. Ромеї тільки дряпає мечем і безсилою стрілою.

Анна не стала ховати сліз розчарування й горя.

— Чого ти? Змирися й забудь! — звелів Малх.— Радій нашій перемозі. Відбивши тебе, ромеї повелися б з тобою гірше, ніж ми. Що ти для них? Солдат оголосить тебе рабинею, і ти не доведеш свого права на свободу. Так було в імперії, і так буде. Я служив у легіонах. Я знаю.

Обоз втягувався в долину Гебра. На північ, на північ. Тепер гори заступали світ і зліва, і справа. Позаду море піднімало чарівну синьо-лазову стіну.

Поворот погасив яву чуда. Скрипучі колеса відштовхували в небуття все, все...

— Хто сподівався повернутися, нехай втратить надію,— казав Малх.

— Твої сльози, твої скарги,— повчав він Анну,— неправда. Отямся. Чим була ти? Ніжила тіло, молилася своєму богові. Але чому тобі належало все, за яку заслугу? Ти не знаєш волі.

Відступник, зрадник був покровителем Анни. І він, проклятий богом, славив честь

варварів.

У цій тяжкій землі з єдиною вузькою дорогою П.І нсрпш-нах гір з'явилися люди. Призахідне сонце чи світанок освітлювали постаті, крихітні, як буковки в книзі, і такі ж чіткі. За ними промені сонця ходили по небу широкими смугами, які ромеї малюють на стінах своїх храмів як опору богів. Хто були ці люди на горах?

Звичайно, ромеї, які стежили за військом. Та після сутички поблизу гирла Гебра ніхто не пробував вийти перед росичів.

В обозі ставало все більше порядку. Росичі запам'ятовували обличчя, імена погоничів і пастухів, серед них знаходили собі помічників і в інших дорожніх справах.

До війська прив'язалися вовчі тічки, які хапали кістки на залишених нічлігах, підбиралися ночами до худоби. Поміркувавши, Ратибор озброїв кілька сотень звільнених справжніми списами й мечами із узятих на солдатах, побитих під Топером.

За росичами тягнувся й інший звір — сотник Крук не раз і не два помічав кінних ромеїв. Вибравши місце для засідки, Крук напав на докучливих супутників. Ті, бачачи, що верхи не втечеш, під стрілами кинулися до лісу і, покинувши коней, порятувалися в колючих хащах, справедливо думаючи, що там за ними ганятися не будуть.

Крук узяв до півсотні верхових коней, набрав і покинутої зброї. Хоч і нікуди подіти, та жаль і покинути.

Здолавши хворобу від рани, Малх бадьоро сидів на підводі. До нього на перепочинках збиралися друзі.

Живучи на Росі, Малх обережно розповідав братам про уклад імперського життя. Правда, далека від розуміння людини, здається брехнею, і не з усіма новий росич був цілком відвертий. Князь Всеслав силою розуму долав відстань до світу, який часом і самому Малху починав здаватися Химерою. Ратибор, в якому дехто бачив наступника Всеслава, хитрий Колот і ще небагато хто могли слухати Малха без недовіри, без підозри.

А інших, навіть таких, як Крук, які говорили, що бачать і під землею на чотири лікті, Малх остерігався.

Зате нині Малх охоче став тлумачем подій, для росичів дивовижних і незрозумілих.

— Чому за нами бредуть ромейські дружини і не нападають?

— Бояться. Добряче побиті основні. Ці дрібні, вони не поткнуться.

— Не те... Навіщо ж б'ють даремно ноги? /

— З обов'язку. Начальники ромеїв харчуються від начальникування. Ідуть за нами, щоб потім виправдатися.

— І нас бояться? І своїх бояться?.. Усіх бояться?

— Своїх ще більше, ніж нас.

Примруживши очі, Малх усміхається не шрамом, а справжньою усмішкою. Він розумів. А Крук хмурился, хмурился. Бачачи власними очима, він все ж не міг зрозуміти ромея. Малх старався для Крука:

— А пам'ятаєш, друже-брате, вони на мурі людей вішали й рубали на шматки. Для страху. Нас налякати хотіли.

— Це ж нелюди, тхори, смердюхи,— лютився Крук. Ніби зводячи з імперією давні рахунки гніву, Малх не

слова говорив — бризкав жовчю:

— Ми самі відходимо. А ромеї, топчучись на нашому сліді, шлють базилевсові гінців: женемо ворога, наша заслуга. Одного відсталого спіймають — сотні взяли. Вони, Круче, свою вигоду мають від того, що ти їх побив у засідці. Вони донесли своєму базилевсу: битва була великою, поле залишилося за нами.

Люто вилаявшись, Крук скочив на коня і помчав у тил, до своєї сотні. Зовсім не вірив він Малху, що вночі ромеї не нападають, боячись бою в темряві.

Хоробрий, запальний Крук, міркуючи за ромеїв, обрав місце, звідки сам він ударив би вночі. А він зробив би це! Це йому здавалося нескладним. Просто на дорозі, на п'ятнадцять верстов розтягнувшись, спав роський обоз. Охорона в нього з тилу й голови. Як же не напасти! Розігнати коней і биків, перебити скільки пощастить худоби. З малою силою можна зупинити обоз. І не спав Крук ночами, скрізь шастав, усім заважав, готуючись відбити ромеїв.

День наздоганяв день, ніч змінювала ніч, всі схожі, як зерна вівса. Новий місяць вузьким серпиком слідом за сонцем упав за гори. У чверть розрісся серп, у дві чверті вийшов, інакше — місяць уполовині. Незліченний й ледве-ледве виміряний роський обоз піднявся До півночі. Звідси дорога робила коліно на захід. Пройшли і міжгір'я перед виходом на широкі поля фракійської низовини, де били військо Асбада. Ніде немає ромеїв. Удень — спокій, вночі — спокій.

Не ма серця до ромеїв. Глумлячись над боягузливими людьми, чиї боги не вкладають в серця хоробрості мужів, Крукові воїни вдавалися до жартів.

Кинуть тушу здохлої худобини впоперек дороги і ввіткнуть у падло два зв'язані навхрест кілки. "Моліться!.."

Що ж це за земля, по якій можна ходити з арканом, як у полі, де пасеться худоба, покинута недбалим господарем!

Захоплена здобич, в якій Ратибор вбачав багатство, здобич мізерна за мірками імперії, задовольняла похідного князя. Над міру досить уже взятого. Додому пора. Один клопіт: щоб не гинули бики й коні в обозі.

Якби не це, Ратибор пішов би подивитися і на пуп імперії, на злотоврату Візантію, і спробував би помацати стрілою й мечем столицю злих Теплих морів.

Що за жінку везе на Рось Мал? І не він один з живою здобиччю. Ратибор, думаючи про дівчину, схожу на давню хозаринку, дивився на Малову полонянку з мимовільно суворою, важкою увагою.

Зустрічаючи погляд скіфського князя, Анна зіщулювалася від страху. Про що він говорить з Малхом, про неї?

— Він велить убити мене,— скаржилася донька префекта своєму покровителю. Зараз вона, хай там що буде, не хотіла помирати.

— Не бійся,— заспокоював Малх.— Ми убиваємо в бою. Князь наш — росич. Ти зрозумієш згодом. Росич — прямої душі людина. Як стріла. Бачиш це? Дай палець.

Гостре жало? Не наколись на нього підступністю й брехнею, загинеш.

Сотник Мал щодня з'являвся біля підводи, та ненадовго.

Анна знала, що його місце попереду, де за багато стадій перед обозом іде головний загін.

Переможець не квапився вступати в права володіння. Анна згадувала: стародавні герої-язичники на війні не чіпали жінок. Та в дні миру знайшлася жінка, яка посадила за прядку самого Геракла.

Дівчина чепурилася. Вона вже не так боялася свого повелителя. Та все ж, коли Малх спробував піднятися в сідло, Анна злякалася. Що з нею буде, з одною!

— Я не покину тебе,— пообіцяв Малх.

Для душі людини не минається марно бути покровителем слабкого. Малх-росич не був безридним, бездомним Мал-хом-ромеем. У його домі в Княжграді залишилася донька, незабаром на виданні. Малх по-батьківськи жалів полонену ромейку.

2

Мало хто дізнається про тих, хто був зламаний. Страх вирвав язик в Оповіді. І мовчить закривавлений рот.

Із стародавніх авторів

Старенький пресвітер-вигнанець Єввадій благословив волю бога, який послав скамарам зброю. Георгій хвалив Долю. Бог чи Доля, без згадування яких німіла думка ромея, вдарували пустельникам Козячої гори зброю.

Георгій поділився з товаришами таємницею, зв'язавши їх перед тим клятвою послуху. Родопські скамарі дотикнулися до скіфського скарбу з хитрощами людей, гнаних богом і Долею. Щоб не залишити внизу слідів, товариші на мотузках спустили пошукачів з кручі.

Безкрилі птиці шурами проповзли в дірку, що залишалася між склепінням і брилою, якою скіфи завалили печеру. Мешканці Козячої гори стали власниками зброї та обла-дунку, яких вистачало й на сотню чоловік. Як і всі люди, скамарі вміли бути жадібними.

Хтось і далі посилав удачу. Спустившись з гори, скамарі наловили коней, що належали вершникам Асбада.

Настали кращі часи. Якби так було завжди: жодного солдата на дорожніх заставах. Та немає безхмарного щастя в Підмісячній. Садиби власників збезлюдніли. Втекли колони. Навіть халупи приписних до поля і польових сервів були покинуті їхніми нещасними пожильцями.

Фракія давно виступала полем для прогулянок варварів, і її населення вміло ховатися не лише в горах і фортецях.

Два десятки скамарів здавалися справжніми солдатами, поява яких і в мирні дні не обіцяла підданам добра. Солдат завжди вимагає їсти, пити, він хоче жінки і грабує все, що потрапить під руку.

Навіть собака не зустрів Георгія і його товаришів, коли вони спинилися біля огорожі житла знайомого колона. Хтось, спішившись, розчинив ворота. Розлетілися

сполохані кури. Ніби справжні птахи, кури знялися і довго літали, поки не попадали на поле майже спілої пшениці.

Володіння колона було обнесене старим і багато разів підновлюваним муром, значно вищим людського зросту. Огорожа була складена з нетесаного каменю, який і зсередини своїми виступами утворював ніби сходишки. Зручно для господаря, який може, не виказуючи себе, подивитися в будь-який бік.

Об'їдки сіна й соломи, гній, болото, яке заносили ззовні в двір, поступово підняли ґрунт усередині огорожі, і будівля вросла в землю. Будинок, як і огорожа, поставлений з каменю, тупо дивився двома чорними дірами пухляких вікон. Відчинені двері косо висіли на ремінних петлях.

Покинуті посеред сухих кізків, валялися перевернута борона з дерев'яними зубцями та два плуги із затесаних на клин окоренків, обкованих іржавим залізом. Віз без передка і ще віз без коліс, парне ярмо...

В хаті засіки для зерна і припасів, що водночас правили й за ліжка, розкриті й порожні. В огнищі — холодний попіл. Георгій прокляв небо й землю. Колон Євмен був другом скамарів. Не безкорисливим — взаємна вигода виступала єдиною міцною основою сердечних союзів. Євмено-ве поле межувало з лісом, що спускався з Козячої гори, і його садиба була проміжним складом для здобичі скамарів.

Євмен знайшовся в тайнику біля льоху, обов'язково потрібного в місцях, де вирощуються виноград і маслини. Із смердючої нори господар виповз разом з дружиною, молодшим сином і кішкою. Старші Євменові діти стерегли худобу, захovanу в лісовому загоні. Євмен був по-своєму багатий, але не від землі, а щедротами скамарів.

— Хай поб'ють мене боги,— казав Євмен.— Ми вас помітили. Я думав, диявол послав мені справжніх солдатів.

З передгірної тераси було видно не лише Гебр, а й далі фракійської рівнини.

— Біда,— звично скаржився Євмен.— Звірина робить потраву в полі. Вепри лізуть у хліб, нічого не бояться. В них вселилися душі вбитих ромеїв.

— Ти богохульствуєш,— посміхнувся Георгій.

— А, що ти знаєш! — відмахнувся Євмен. Фракійці були охрещені поголовно при Костянтині,

більше восьми поколінь тому. Але старі вірування трималися. Сільські жителі, паганоси, для городян люди нижчі, смерділи гноєм і язичництвом. їм було байдуже до тлумачень сутності Христа, що роздирали міста. Євмен вірив у Христа як головного бога, схожого на базилевса чи фракійського префекта, який керує звідкись згори і не займається малими людьми. Поруч жили боги лісів, води, землі. Колись і від когось Євмен чув про дияволів, які вселилися у свиней на велику шкоду їхньому власникові. Здала Євмен спостерігав, як варвари розгромили ромеїв. Для душі ромейського солдата свиня найпідхожіше місце.

— Ти подумав, що ми ромеї? — спитав Георгій.

— Я й зараз ледве вірю очам. Ти найнявся служити солдатом?

— Ні. Я знайшов цю зброю.

— А-а...— ніби байдуже погодився Євмен.— Якщо тобі подобається... Та не попадись варварам. Вони знаєш які... Ти не встигнеш їм пояснити,— з іронією додав чоловік, що вірував і в нових, і в старих богів.

Він був хоч і з великої відстані, але очевидцем загибелі тзурульської кінноти. Маючи малий запас слів, Євмен розповідав з допомогою найрізноманітніших лайок, інтонацій, рухів тіла про те, як за Гебром рухалися кінні полки, як танули ромеї — їх він відрізняв за блиском касок і латів,— як варвари "догризали ромеїв".

А наступного ранку кілька втеклих солдатів пограбували Євмена. Колон вважав розумно змовчати, що він встиг вигнати худобу до лісу і закопати більшу частину майна.

Він ненавидів міських, які з'являлися до нього скупника-ми-торговцями і, він був переконаний, обдурювали його, коли він продавав бичка, зерно, овочі, щоб купити солі, дещо з начиння та одягу. Він міг би прожити без міст та

1 П а г а н о с (від староримського пагус — сільський округ) — спочатку мирний сільський житель, потім мешканець глухомані. Далі — язичник. На Русь слово занесене греками, вживалося як синонім язичника, згодом — лайливе.

імперії. Особливо без імперії в особі двох ромеїв — збирача податків та солдата. Євмен вважав себе лише фракійцем.

Насувалися дні бідувань. Варвари потрапили поля. Багато хто залишився без худоби, майна. Євменів сусід, який сидів від нього за шість стадій у бік Гебра, утік зовсім, він сам спалив свій будинок. Як усі, Євмен знав майбутнє: податок буде збільшений добавкою — епіболою, яка падає на вцілілих. Завдяки скамарам в Євмена був запас. Та платити одразу не можна: хто легко віддає, з того вимагають ще. Євмена запроторять у тюрму, будуть мордувати за несплату податку. Він повинен триматися до кінця і поступитися під загрозою страти. Тоді здирник переконається, що цей віддав останнє.

Євмен сказав Георгію: "Я теж хотів би втекти". Він не думав покидати садибу, але набивав собі ціну — господар садиби був потрібен скамарам. І добре, що немає більше сусідів. Той ніби про щось здогадувався і міг донести. Не зумисне, але, коли з чоловіка вибивають несплату податку, він здатен на все, щоб позбутися мук. Скамарів колись спіймають. І Євмена з ними. Не треба думати про цс.

Євменів предок, римський легіонер-осадник, одержан під імператора землю і допомогу на влаштування. Різка збирача податей розірвала зв'язок між імперією та потомком ветерана Траяна.

Біля огнища в маленькому тайничку (життя підданих — таємниця) Євмен беріг родові святині. Коли скамарі поїхали, він витяг їх: глиняну заввишки з чверть фігурку пузатого чоловічка із стертими від часу рисами обличчя, бронзову жінку з надто великими грудьми, вершника з дерева і мармурового божка з орлом у ногах.

Розставивши богів на огнищі і ставши перед ними на коліна, Євмен проказував молитву. Дружина й син вторили:

— Ти добрий Лібер-Сильване, що даєш людині ситість від поля й стада... І ти.

Юноно-Популоніє, плідородная... І ти, Вершнику-Вождь... І ти, Зевсе-Юпітере-Залмокісе...—Євмен перевів подих і сказав з силою: —Оберігайте огнище! Мене та худобину! Жінку, дітей, птицю! І нині, і вівки! Так вам велить Христос Сильний бог, який живе в місті! Ось його знак, дивіться.

Євмен хрестився.

— Дякую вам, крім Лібера-Сильвана. Він не допомагає мені берегти поле від свиней. Ти спиш, Лібере, спиш,— докорив богів Євмен.

— Дай курку,— суворо наказав Євмен дружині.

— Це не тобі, лінивий боже,— попередив Лібера-Сильвана господар, оббризкуючи кров'ю фігурки.

Принісши пожертвування, Євмен віддав дружині знекровлену курку і далі розмовляв з Хранителями:

— Слухайте, запам'ятовуйте, дійте. Після рівнодення я вам вдарую велике-велике поросся. Так, так. Але зробіть так, щоб варвари чи Доля втопили, повісили, зарізали здирника Євлампія та його помічника Марка. Я вам розповім, які вони на вигляд, щоб ви не помилилися...

Спинившись, Євмен суворо сказав дружині й синові:

— Ідіть, стежте за округою,— і, завершивши з ознаками ворогів, поговорив з богами про майбутні випробування.

Євменові було страшно, наперед боляче; він, привертаючи серця богів, розжалобив і себе до сліз.

Чаша страждань його не мине. І Євмен молився сам, неголосно, щоб ніхто не почув. Це його справа. Господар і чоловік не змусить дружину дочасно оплакувати його.

На горбі, стадій за п'ятнадцять від імперської дороги, стояла башта. Вона була складена з тесаного' каменю, і навіть без вапна кладка могла б триматися власною вагою. Стара фортеця часів Траяна чи Адріана була колись зруйнована "варварами. Але цистерна для збору дощової води була порожня лише наполовину. Тут часто днювали скамарі з Козячої гори, які позабивали глиною тріщини.

Солдатський спорядунок сприяв успіхові. Скамарі поверталися з доброю здобиччю не лише на в'юках, з ними були дві підводи з добром. Георгій дізнався новини про варварів. Після перевалу через Планини варвари розбилися на два загони. Один, що ходив до Фі ліппополя, пішов назад. Другий попрямував до Юстиніанополя, і де він, ніхто не знав.

Після вторгнення варварів до Фракії залишилося багато падла. Між баштою і дорогою сиділи ситі ворони. Інші, голодні чи особливо ненажерливі, не заспокоювалися. Георгія ворони не цікавили, він стежив за дивною сутичкою, яка зав'язалася на дорозі.

Три чоловіки стояли широким трикутником. Кожен, захищаючи спину друга, не заважав розмахові. Індульф, Голуб і Алфен давали кривдникам належну відсіч.

Швидкий удар. Ріжучий скрегіт твердого заліза, яке розсікало ратище списа. І — довга пауза.

Вісімнадцять солдатів були послані зайняти тимчасово покинуту дорожню заставу. Старший легковажно подумав, що він легко впорається з трьома забродами.

Набрані з родопських горців, у селищах, де даремно й пробувати здирати податі, легіонери були підготовані, привчені до строю, вміли вколоти мечем солом'яне опудало, пробивши захищену в ньому дошку товщиною на палець, навчилися колоти списом і кидати дротика. Старший з користі кинув новачків на бійців, а не на мішені.

Досі удача йшла перед воїнами, не переможеними в Італії. В Тіцініумі, з ласки франків, ще сиділи готи й італійці, які не бажали миру з імперією, але нечисленні і безсилі. Залишитися з ними і чекати. Але чого?.. Вірні слову, даному Нарзесу, соратники останнього рекса Італії пішли на північ. Одні осідали у франків. Дехто залишився в гельветів. Інші прямували в германські ліси.

Індульф і Голуб вирішили повернутися додому, Алфену все було однаково, крім імперії. Незабаром вони опинилися між людей, які не відчували руки володаря Теплих морів. Але їм я ромея знали всі.

Хто нападав на імперію, хто наймався в її військо, але й той, хто не виходив далі за мисливську межу свого ролу, розпитував про велику італійську війну. Вісті про псі разом з осколками награвованого перелітали через гори.

Троє старих бійців хотіли повернутися на батьківщину! Гістьми вони переходили з землі одного племені у володіння іншого. Тут розуміли значення слова "батьківщина", позбавленого змісту в імперії.

Їм нікуди було спішити, покvapливисть не принесла б добра. Багатомовне військо імперії дало їм невеликий запас слів багатьох народів, що полегшували спілкування.

Відмова від гостинності ображала господарів, які згоджувались на єдину плату за харч і притулок — оповідь про те, що діялося раніше і що робиться зараз у широкому і невідомому світі. Навіть гунни, ославлені людодідами, визнавали святий звичай гостинності. Страшні на службі в імперії, удома в себе вони пропонували краще з того, що мали. Оберігаючи свою честь, малі й великі племена проводжали гостей до своїх кордонів і перепоручали охороні сусідів людей, що повертаються на батьківщину.

Часом подорожанам пропонували право огнища, жінок і братство. Чоловіків не вистачало, і родовичі бажали прийняти воїнів, влити в жили племені сильну кров бійців.

На північ від цих земель вигинався берег Холодного моря. Там, на острові Рюген, стоїть біла гора Аркана, оточена валами слов'яно-пруської фортеці висотою, більшою за римські мури. Святиня Святовида. За шість днів дороги на схід від Рюгена народився Індульф.

Та подорожан попередили, що зараз жодна жива людина не має сили здолати Великий Ліс. Аллемани, маркомани, беми, котини, лісові гунни пересварилися між собою. Товаришам довелося повернути до кордону імперії.

Вони перетворилися на втікачів. Видаючи себе за ветеранів, які повертаються до Фракії, друзі дісталися до Сирмі-ума. Тут Голуб, впевнений і здалий у словах, купив у префектурі перепустку, що підтверджувала вигадку.

Від Сирміума до Сардики вони йшли з караваном купців. У Сардиці караван пристав до мандатора, який віз до Візантії податки, зібрані в Іллірії. Двадцять підвід зі скарбницею, обшиті шкурою і опечатані, охоронялись мані-пулою піхоти і п'ятдесятьма вершниками.

Купці оплатили покровительство начальника конвою, а ветеранам поставили вимогу повторити обіцянку захищати їх у випадку нападу скамарів. Караван ішов черіез Юстині-анополь, від якого недалеко до Одессоса-Варни — порту, знайомого Індульфусу і Голубу за плаванням з Карикинтії. В Одессосі знайдеться корабель до Карикинтії. Перезимувавши, товариші піднімуться з купцями до Росі. Дальша дорога серед своєї мови здавалася зовсім простою.

Незабаром після виходу з Сардики було отримано повідомлення про напад задунайських слов'ян. Мандатор вирішив не ризикувати скарбницею, легат — головою.

За шістьсот п'ятдесят стадій від Сардики караван сховався в міцній фортеці Крумії, яка прикривала міжгір'я Гебра перед виходом ріки на Фракійську рівнину.

Незабаром з Фракії ринули втікачі, як вода із ставу, прорвавши загату. Комес приймав людей заможних, для інших ворота закривалися: нема місця, нема хліба! Нехай піддані, які шукають порятунку, ідуть в інші фортеці чи в Сардику.

Ще день чи два — і дорога спорожніла. Розійшлася чутка, що слов'яни обложили і взяли місто Філіппополь.

Фортечні склади продавали продовольство, зерно і сіно за почетверенними проти Сардики цінами.

Усе, усе, до найменших дрібниць, схожих між собою, як два стертих обола, нагадувало італійську війну, пагубний час, загиблі роки. Сидіння в фортецях чи в акрополях міст, стіни яких розруйновані. Невідомість, як цілковита відре-ченість від світу. Чутки тривожні і суперечливі, джерело яких не встановлять і сім мудреців. Незабаром комес Крумії ще підвищив ціни на продовольство.

В Італії ромейські начальники квапились наживатися на голоді тих, кого охороняли. Була витворена маска далекоглядної добродійності: дорожнеча змушує людей менше їсти, і фортеця зможе протриматися довше.

— Ми зуміємо відкрити Крумію варварам, — обіцяв товаришам Голуб. Ільменець звик не лише до мови ромейів, а й до їхніх висловів. А варвар означало "неромей".

Варвари не дійшли до Крумії. Прибув перший гонець. Філіппополь був обложений, але зумів відкупитися. Варвари розбили багато фортець, розгромили війська і, зібравши здобич, відходять. Скоро стало відомо, що варвари пішли за Планини. Комес оголосив дорогу вільною. Йому можна було вірити. Він втрачав прибутки від торгівлі.

Мандатор, який супроводжував скарбницю, хотів ще зволікати зі страху перед бандами. Товариші вирішили не чекати конвою і каравану купців, розраховуючи на силу коней. Скоро коні загинули. Вони в собі, очевидно, винесли зачатки мору, який починався в фортеці. Звичайне лихо, яке виникає від скупченості. У спустошеній країні не можна було ні купити, ні відібрати коней. Ветерани пішли пішки.

Домовившись між собою, досвідчені бійці обмежилися обороною. Солдати-новачки

корчили страшні гримаси — так їх учили,— голосно ухали, та викидали спис на всю довжину рук повільно, без справжньої сили. Легко відбиваючи удари, ветерани вловлювали мить: непомітний, коротенький, ніби змах меча, і спис перетворювався на обрубок.

— Спокійно, спокійно, Алфене,— приказував Голуб, відчуваючи, як у того запалюється серце. І сам Голуб уже ледве стримував бажання розчерепити одну, другу з дурних голів, які самі просилися під удар.

Недосвідчені солдати виявилися безпорадними перед старими. І це було знайоме з італійської війни. Але трупи могли викликати погоню. Нерозумно залишити слід крові.

Вибивши чийсь меч, Алфен гнівно кинув його. Вдарившись об каміння дороги, залізо з виском злетіло над головами солдатів. Солдати позадкували.

Старший не посмів вимагати продовження сутички. Він злякався. За півтора десятка років служби йому не доводилося зустрічати таких бійців. Він думав: бродяги, йому здалося, вони збентежилися, коли їм було наказано зупинитися. Невдача. Над ним будуть сміятися. Адже вони

показували ситовник, пояснювали, що це пропуск сирмій-ської префектури. Та хто ж уміє читати!

На спинах в Індульфа, Алфена і Голуба висіли важкі мішки, які розпалили жадібність старшого. Товариші перейшли в наступ. Солдати розбіглися, звільняючи дорогу.

Старший, утікши найдалі за всіх, крикнув: "На збір!" Здалеку солдати дивилися на бродяг, яких не вдалося роздягти. В казармах вони чули казочки про бійців, здатних поодиноці перемагати мані пули. Виявляється, то не були казочки. Старший покликав:

— Егей, сенатори 1 ! Ходімо з нами. Легат дасть кожному потрійну платню.

Довгобороді, чорнолиці, важкі, поки битва не робила їх рухливими, троє товаришів давно не вважали себе молодими. Голуб помахав рукою в знак заперечення і відповів:

— Де там нам! Ми бредемо до огнища гріти кості і відпарювати мозолі. Прощай!

— Прощай! — повторив легіонер, вкладаючи/в коротке слово всю свою зневагу. Подумати лише, не одну потрійну платню — ці ветерани могли б отримати і центурії! — Щоб тобі пекло замість огнища і камінь під голову замість подушки! А ввечері сідай на дерево, як ворона, аби тебе не обіграла вовча паща...

Над імперією, як вважали сільські жителі, паганоси, зависли прокляття старих богів, перетворених на демонів, які здобули нову силу. Вовки цим користувалися.

Хитрий, сміливий звір. Давні оповіді розказують не про зграї, про армії хижаків. І були то звірі розумніші, відважніші за своїх нащадків, які виродилися від страху перед людиною. Імперський вовк звик до людини. Індуль-фові доводилося чути, що в Італії живе в десять разів більше вовків, ніж людей. Скільки вовків у Фракії?

В Крумії вони розважали* Індульфа. Фортеця замикала ворота перед заходом сонця. Вечірні тіні підкреслювали глибину колій на дорозі. На п'ять чи шість стадій довкола фортеці було вирубане дерево й кущі. Трава була витовчена, як на пасовиську: вдень пускали сюди коней і биків.

Вовки знали час закриття воріт і звук дзвону, яким перед заходом сонця попереджали про непорушне правило: хто спізниться, ночуватиме під муром. Тільки стискалися важкі щелепи воріт, як вовки показувалися зі всіх боків.

25 в г ванов

769

Тут вони були хоробріші, ніж на березі Варязького моря чи в приільменських лісах. Імперські вовки тяглися до людей із зловісним нахабством. Побоюючись стрільців, звірі поступово стискали кільце довкола Крумії. З темнотою вони опинялися в рові. Обнишпоривши все, зникали.

Старожили з крумійського гарнізону запевняли: на ніч вовки залишають сторожів. Сторожі міняються і стежать, чи не впаде хто з муру. Якось з нудьги Голуб випробував. Із муру скинули туго зав'язаний куль соломи. Смолоскип освітив обманутого звіра, який встиг впитися в приманку.

Солдат мав рацію, потрібен нічліг, вирішили друзі. Дочекавшись, коли солдати зникнуть, вони попрямували до башти в руїнах. У проломі Алфен мовчки показав на свіжий кінський послід. Відступити? Назустріч вийшов чоловік в обладунку ромея. Вітаючи відкритою на знак миру долонею, він сказав:

— Дружба вам, хоробрі люди! Тут вільні люди, чесні скамарі.

— Я не дурень,— з підкупливою відвертістю вів далі Георгій,— Щоб спробувати вас пограбувати. Я бачив, як ви гралися з солдатами. Та й нам не потрібна здобич, ми ситі сьогодні, і нам вистачить на завтра.

Вирушаючи по здобич, скамарі ховалися вдень в заздальгідь облюбованих засідках, намагаючись рухатись ночами.

— Ми не змагаємося з ромеями в полі, ми скромні люди,— розповідав про себе Георгій.—Є в нас місчинка, де ми сидимо на спині імперії, як морська квітка на щиті рака. Варвари? Вони відходять, вони теж ситі. Їх було два війська. Одні ходили під Філіппополь. Другі розбили два легіони й кінноту, а потім пішли до моря. Для нас — славні дні. Бачиш підводи? А ці жінки пішли самі. Правильніше сказати, ми їх купили у них самих, пообіцявши роботу не для податі, а на нових чоловіків.

Георгій частував випадкових друзів. Вино ударило в голову колишньому центуріонові, слова йшли навалом:

— Не вважайте мене втеклим сервом чи колоном. Я командував центурією, мене знав Велізарій, знав старий Юстин до того як став базилевсом. А потім я спробував трусонутися Палатій. Так, я був одним з головних, коли вся Візантія ревля одне слово: "Ніка!" Тепер я розумію ^-з імперією не можна нічого зробити. Що? Поміняти одного базилевса на іншого, так? Таке казав якийсь мудрий ритор. Я спробував цю гру. Нехай тепер у неї бавляться інші.

Георгій переконував:

— Що ви знайдете вдома після двадцяти років відсутності? Порожнє огнище і дурнів, для яких ви — воскреслі з мертвих. Префект, чи хто там у вас, повивертає ваші сакви. Дише в мене ви знайдете свободу. Жінки? Ви їх матимете. Не дуже виніжених,

але що треба чоловікові? Горщик із смачним варевом, теплу постіль і якнайменше балачок біля огнища.

— Ти тонко свистиш, солодкий щебетуне,— заперечив Голуб.— Але чому ти не захотів нам допомогти? Ти здаля дивився на забаву, як на цькування звірів у цирку?

— Ми нічні вовки,— відповідав Георгій.— Не наша справа битися з легіонерами. Ми спорядилися, як міми на арені. Не зрівнюй нас із собою, боець. Ти воїн, ми злодії. Ці солдати нас побили б. А втім... Так, я водив у бій маніпулу, та не був щасливий. А сам ти був щасливий? п ри лихій годині ми будемо битися, як шурі, загнані в куток. Слухайте мене всі троє. Ми дорожимо собою, бо ми щасливі. Ходіть з нами. Свобода, свобода! Над вами завжди висіла воля полководця, над ним — воля базилевса, а над усіма — воля війни. Ми живемо для себе. А ви, як глухі, не розумієте. Свобода, кажу я вам.

Із трьох товаришів лише Алфен захопився словами Георгія. Все, що колишній раб міг сказати про себе, вписалося б на його долоні. Чомусь він вважав себе етруском, народився від матері-рабині. Небезпечно дужий від природи, він усе життя носив кайдани. Десять років він служив Тотилі. Він навчився володіти зброєю, як мало хто, що незвично для колишнього раба: гніт ламає силу духу і спритність тіла. Три роки Алфен не розставався з Індульфом та Голубом. Він хотів було залишитися в Ті ці ні умі, та по дорозі наздогнав товаришів. Десять років війни не стерли на його зап'ястках сліди кайданів. До них Алфен додав мозоль солдата, затовчену від підборідного ременя смугу шкіри на нижній щелепі.

— А чи багато скамарів у Фракії? — спитав Алфен.

— Менше, ніж вовків,— відповів колишній центуріон.— Такі самі, як ми, сидять у надійних місцях.

— А чому вам не зібратися докупити?—спитав Індульф.— Як в Італії, до вас пристануть колони, серви, раби. Ви зможете струсонутися імперією. Ти розповідав нам — варварів було десь трохи більше тисячі, а вони розбили два легіони і кілька тисяч кінноти.

— Покинь мене, сатано, не спокушай! — люто вигукнув Георгій.— Не рівняй нас із варварами. Ті, як камінь,

25*

771

ми — глина. У нас немає зброї. Ми боягузливі. Ми думаємо про смирення й вічне життя. У нас вода замість серця. Слухай! — і Георгій схопив обидві руки Індульфа.— Я скажу тобі те, про що хотів забути навіки. Істинна богоподібність в нещадності до невинних. Ти зрозумів? Ні? Запам'ятай і зрозумієш потім, як я. Коли людину гнуть, гнуть і гнуть, вона ламається назавжди. Базилевси знають це. Що ж...— Георгій синюватими пальцями зім'яв свою бороду, вкусив кінець і сплюнув.

— Навіщо все це? Хто раз заклав власну голову в ставці на нового базилевса, не повторить гри. Чого досяг Тотила? Хіба всі нещасні, всі скривджені пішли з ним? М ала жменька. А він же давав свободу навіть рабам! Ні, всі чекали, краще здихати лежачи,

без клопоту. Так, я знаю тих, хто завжди зраджує: свої ж! І моя мудрість у тому, щоб жити для себе. А-ха! Останню чару!

В сутінках скамарі покинули схованку в руїнах. До Козячої гори залишалося два нічних переходи. Георгій дав коней трьом товаришам, хоч вони нічого не обіцяли ватажкові скамарів. Поки що їм було просто по дорозі, бо скамарі наближалися до Юстиніанополя. Нічна Фракія лежала диким степом, глухим і сліпим, без жодного вогника.

Чуючи вовків, коні схрапували, але слухняно йшли, довіряючи великій могутності людини, її силі, її хоробрості.

З

Далі і далі берег зникає, і очі вже лиць розпізнати не можуть... А ось і вітрила нема.

Овідій

Нічний перехід минувся спокійно. До сходу сонця скамарі досягли солодкого озера, що загородилося високими кущами. З озера зірвалися дикі качки. Зграя вовків поступилася людям зручною переднім вкою біля водопою. Тільки неприємно надокучливі кулики все повертались і повертались з жалібним писком, скривджені вторгненням в їхнє тихе пристанище. Усе було звичне для скамарів на знайомому, надійному місці. Звідси сорок стадій до імперської дороги і половина переходу до Євменової садиби. Козяча гора — рідний дім — чітко виступила на хребті Родопів. Якби місце було вище, Георгій міг би розрізнити вхід в ущелину з водоспадом, де слов'яни заховали склад зброї. На сході Георгій помітив п'ять рухливих цяток. Жодна тварина ще не сполохалась би їхньою появою, і тільки людина могла розпізнати в них людину.

Ось і ще вершник, і ще. Георгій виліз на товсту вербу, єдину деревину посеред кущів. Перші п'ять вершників уже обійшли сховище із заходу і нікали по рівнині.

Колеса підвід продавили колію в росяній траві. Стебла не встигли піднятися. Вершники помітять слід.

Тепер Георгій бачив водночас уже не менше сотні кінних. Розкинувшись широким віялом, кіннотники охопили кілька стадій. Не ромейська поведінка в них. Федерати. Прикривають легіон, посланий слідом за варварами. Георгій спізнився на один день.

Переконавшись, що вершники напали на широкі смуги, залишені колесами, колишній центуріон зліз із верби.

Так приходить смерть. Серед білого дня чи вночі, непрохана, несподівана, але неминуча. "Якщо? — подумав Георгій. — Та не все одно..." Вчора він так галасливо вихвалявся, спокушаючи Долю. А Доля вже дихала йому в обличчя.

Солдати не обтяжуватимуть себе доставкою скамарів у місто, щоб там префект мав задоволення посадити розбійників на палі, щоб була наука для інших підданих. Солдати переб'ють скамарів, змилостивившись, і скористаються здобиччю. Помирають усі, народжені жінкою. По-справжньому люди відрізняються одне від одного тільки вмінням помирати. Георгій живим не дасться нікому. А може, запропонувати ромеям здобич без бою?

— У вас є ситовник з печаттю. Ви не скамарі,— сказав Георгій Індульфу.— Чого вам

пропадати разом з нами! Скажи ромейському начальникові, що ми взяли вас у полон. Він вас відпустить. І напевно, якщо ви дасте йому донатіум. Спробуй з ним домовитися: ми обмінємо нашу здобич на волю. Пам'ятаєш, я казав про щурів? Та за наші шкури йому доведеться добре заплатити.

— Не показуй йому всіх грошей, приготуй п'ять стадій, цього вистачить! — крикнув услід Індульфові колишній центуріон.

Товаришів одразу помітили. От хтось, зібравши коло себе десяток кінних, ніби пригорщею кинув їх. Вершники знову розсипалися, готуючи луки.

Гунни чи герули... Рука, піднята Індульфом, зупинила не скачку, а стріли, що лежали на тятивах. Вершники обережно наближались. Хтось змінив лук на аркан.

Обладунок фарбований горіхом. Чужі зупинилися за двадцять кроків.

— Хто ви, люди? — крикнув коричневий вершник.

І Голуб, радіючи не порятунку, а слов'янському слову, відповів:

— Свої ж ми, свої! Вашої мови ми люди!

Довго оглядали країни Теплих морів Індульф з Голубом. Бачення чужого змінило душу, яка світить в очах людини. Ратибор не впізнав давніх друзів з Торжка-острова. А ті одразу побачили в солідному князі росичів давнього суперника в силі й завзятті. Довелося нагадати про себе.

Алфен захотів лишитися із скамарами. Голуб докоряв товаришеві:

— Ти ж сам вирішив іти з нами на північ. Ламаєш ти дружбу.

— Я хотів піти назавжди з імперії, і я любив вас обох, — пояснював Алфен. — Я зважувався податись далеко і бути глухонімим між людьми чужої мови. Скамарі живуть вільним законом. Георгій дає мені жінку, яку я забажав. Ви, котрі завжди були вільними, ніколи не зрозумієте, що означає для мене мати жінку, свою, назавжди і до серця... А ще — я зможу мститися власникам рабів.

І став Алфен уже чужим, уже відривався і падав у минуле Алфен разом зі стількома іншими, про яких, живі вони чи ні, серце уже говорить, а язик повторює: вони були... І опадала імперія, як пилюка з ніг.

І, як пилюка, засідала в горлі.

Курява душила. Курява засліплювала. Стоптана земля Фракії зробилася схожою на борошняний висів враженого зерна, гіркого, чорного, як отруйний вуглик зони.

Давно минув довгий день. Літо повернуло на осінь. Стояла посушлива пора. На Росі почалася косовиця хлібів, і туди летіли душі росичів. Стигли поля Фракії догоряли під копитами слов'янських коней. Ішли знайомою дорогою, давньою дорогою до підйому на Планини. Посилали дні навздогін дням, кидаючи час, як стоптаний постіл.

Витоптана земля. Нема життя ніде, ніде. Повертаючись до себе раніше за росичів, уголичі підмели Фракію.

В закурених штурпаках об'їденого худобою бур'яну шкірилися голочолі кістяки коней, биків, людей.

Наче запізнїла згряя саранчі росичі зі своїм неосяжним обозом доїдали останнє.

Омертвіло застигали фортеці, в яких ховалися імперські когорти, нині бідні духом, а

тому й слабкі тілом.

Росичам, заклопотаним збереженням уже взятого, не потрібні були кам'яні клітки. Тепер росичі знали, як витягувати ромеїв з мурів. Каміння не собою сильне — людьми.

Зміцнівши, Малх сідав на смирного коня. Голуб розповідав про пережите з ільменськи уїдлигим кепкуванням. Індульф — бажаючи проникнути в суть подій і не знаходячи її. Для чого було прожите життя?

— Всі, всі, всі... Всі, хто пішов на Теплі моря шукати неможливого, розтали снігом на сонці. Ми були як насіння, розкидане в дикому, темному лісі. Творіння, прекрасне в словах, прекрасне для ока, не таке насправді. Чи пам'ятаєш ти, Ратиборе, наші розмови на острові? Немає того неможливого, про яке я мріяв, нема, нема. Міраж був, туман над озером.

І мовчали, і думали, і завершив Індульф:

— Та все ж змінився наш світ. Дещо зроблено руками забраних у небуття моїх товаришів. І — моєю. Що зроблено? Я не знаю...

А Ратибор розповів про велику війну із (Степом:

— Відтоді князь Всеслав розбудував Рось. Став широким роський уділ. Нове життя наше дихає без колишнього страху перед степовими людьми. Самі ми вийшли в степ.

— Не пам'ятаю тепер, чого я бажав,— не міг відірватися від себе Індульф.— І пам'ятаю: я марив про неможливе. Була Візантія, Палатій. Там я мало не став катом. І там...— але він ні з ким не міг говорити про Аманту і повів мову про інше: — Пам'ятаю Італію, чорну країну смерті. Пам'ятаю себе в битвах без ліку. Знаю, але не пам'ятаю того Індульфа, що на одну мить став поруч з твоєю сильною юністю, Ратиборе. Думаю лише, що був я тоді чистий, білий, як риба. А тобі, Малх, скажу, що наче й не було того молодого, який відвіз тебе в човні з Хортиці-острова. Чи я був? Я живу. А навіщо?

Здохлий кінь лежав плоский, вузькогрудий, немічний, з потворно видутим животом. Дня не минуло, і залишилась від шпаркого красеня вовча пожива.

Ратибор говорив:

— Багато разів, як стріла в повітрі, повисав я зі смертю на одній волосині. Перемагав. І думав того лише про себе, про свій успіх, про свою силу. Ніби все жило і діялося для мене одного.

Посхилявши голови, росичі слухали, ніби не похідний їхній князь, а самі вони розповідали про себе.

— Тепер, у літах, я знаю,— вів далі Ратибор,— я не безсмертний. Не мені служили удачі мої, перемоги мої. Їх я не візьму в поховальне багаття, їх не покриє могильний курган. Не переді мною, други-браття, відступалася смерть...

Над Дніпром, на Ратиборовому дворі, ростуть два сини і донька Анея, по бабці. І старший син уже дужий воїн.

— Так, други-браття,— не стихав Ратибор,— нині я знаю, що живу, аби служити опорою племені-роду — мові нашій. Ми живемо для народження від нас і для тих, хто народиться від них. Я князь, я кордон-захист, я камінь в основі огнища, як і всі ви.

— Твоя правда — моя правда,— підтверджував Малх.— Хай живуть росичі своєю

волею, своїм розумом. Остережемось же ромеїв. У них бог усе вершить своєю сваволею, тому й немає в них закону, а є тільки зло. Правди нема в них. Ніби будучи наділені волею бога, їхні базилевси чавлять ромеїв. А ромеї цілують мідну п'яту. Базилевс правий перед ними, бог за нього. Такі ромеї. Вони небезпечні прагненням у всьому світі поставити свого бога і базилевса.

Слухали Малха. Та не хотілося говорити про ромеїв, не хотілося більше думати про імперію, душа летіла на Рось, до Дніпра. Трупик дитини припишк за обочиною, висохлий, нещасний, страшний. Дороги Фракії сповнювалися тліном, шуліки, вовки і шакали відмовилися служити могильниками.

Скакали гінці в Юстиніанополь, у Візантію:

...з іменем Юстиніана Божественного віддане військо виганяє варварів із священної землі святої імперії...

В сідлі Планин горбилися руїни фортеці Новоюстиніани. Дощі змили попіл, оголивши чорні розпливи смолянистої кіптяви. Перевал знову плакав дрібною мрякою, дощило і на спуску. Сумно зустрічала, сумно відпускала імперія лихих своїх гостей. З галяви, де полягло військо комеса Геракледа, звірі геть вичистили кістки. Сотник Мал, провідуючи ромейку Анну, мугикав роську пісеньку:

Я їду переліссями, а пташина свистить, а пісня, пісня радості в душі моїй дзвенить.

На кожусі, вивернутому догори вовною, коштовними блискітками сяяли краплини дощу. Пов'язка на голові полонянки світилася морськими перлинами. Ромейка не згинала горду шию, не повертала вродливої голови, ніби тут нема й не буде її повелителя.

Неспокійна думка гризла Малха: "Багато отрути веземо ми... Тебе, красуне, і гарну зброю, і розкіш ромеїв, і пам'ять про них. Захистити тебе від Мала, Анно! Його я бажав би вберегти від тебе. На жаль, від самого себе нас ніхто не порятує". Від вологи крутило в битій ключиці і нив, тягнув рубець, залишений Асбадовим ножом.

Дунай-Істр, ріка-море.

На далекому, як хмара, лівому березі низькою муравою слалися буйні кущі з лозняком.

Нема нікого ні на тому березі, ні на цьому. Порожня ріка, порожній берег, ні людини, ні човна. Ніхто не чекав росичів в домовленому місці переправи.

Наситившись успіхом, уголичі, тиверці та інші союзники розбрелися по своїх кутках.

Та й що тут робити лукавому князю-жупану Владану, який зумів послати росичів, що довірилися йому, на ліву руку, на схід вниз за течією Гебра. Знав Владан, що в ЮстиніаноПолі та в Тзурулі стоять основні війська ромеїв. Щитом послужили росичі для союзників, які ними заслонили свій наліт на західну Фракію.

— Відчувають, відчувають вони, що розгадана їхня немудра хитрість,— між собою говорили росичі.— Нині ховають очі. Договірну ж за перевіз плату вони самі собі заплатили щедро. Адже вивезли і нашу частку здобичі з перших битих ромеїв. Хай їм, вистачить нам свого.

Шість днів стояв роський обоз на високому березі Дунаю. Плоти збивали, дерево довелося возити з далекого лісу.

Попрацювали сокирами, зв'язали надійною вирубкою важкі колоди, наробили весел. Ще довелося чекати три дні, поки аж заспокоївся Дунай, збрижений вітром, як шукура буйного звіра.

Нарешті стали вантажитися. Биків, коней, корів, овець затилювали силоміць на плоті, спутували ноги, кидали, зв'язували.

Не люди стомилися в поході, а коні. Вони, вихуднувши, виставляли ребра, як обручі на діжці.

Старші заборонили переправляти тварин плавом. Кожен кінь, кожен бик стали найбільшою з усього цінністю — на спині не допреш здобич до Росі.

За простим міркуванням молодих роських воїнів, невар-тісним було золото, отримане з ромейів за викупи, не такий вже й дорогий був срібний і золотий посуд, шовки і тонкі тканини, взяті в Топері. Радувало інше. На багато тисяч воїнів захоплено ромейської зброї, яку свої умільці перероблять на роський лад. Багато твердого заліза взяли в крицях, у воїнському обладунку, багато знаряддя знайшли для ковальської та інших справ, взуття було до душі, добротні вичинені шкіри — оце добро!

За стоянку на Дунаї свої майстри переробили васаги коротких ромейських возів на довгі, поставивши довгі розвори якнайміцніші, щоб не прогиналися під вантажем. Всі підмінні коні війська пішли в упряжку. Служили в бою, послужать у поході. Росичі підуть старим слідом, але шлях на Рось за часом буде вдвічі довшим.

Зранку десятого дня стояння на Дунаї почалася переправа. Ткацьким човником почали снувати плоті від правого берега до лівого, від лівого — до правого. Три дні бережливо працювали, щоб у поспіху нічого не втопити.

Холодним каменем, мертвим місцем розпласталася на своїй висоті візантійська фортеця. В ній молилися, щоб слов'яни не надумали осісти для облоги, не полізли б на мури.

Комес Рикіла Павло, отубівши від нудьги та безнадії, дурманив себе коричнево-зеленим зіллям, сухим соком коноплі, привезеним у Візантію від персів.

Скалки їдко курили на жаровні. Комес вдихав, кашляючи, коли заковтував над силу. Поступово небо ставало доброзичливим, а світ починав приємно погойдуватися.

Рикіла рачки дряпався на башту. Божественне зілля скрашало життя, але заважало ходити.

Ох, ці варвари ніяк не можуть вибратися з імперії, ніяк! Зараз Рикіла не боявся, але рух варварів здавався нескінченним, а вони — незліченними, ніби народи, які святе писання порівнювали з піском морським.

— Що ж ти їх не б'єш? Твій меч затупився! Твої архангели сплять! — богохульствував Рикіла, знахабнівши від персидського зілля.

Бог мовчав. Нема більше лиховісних знаків на небі і на землі, і немає більше пророків.

— Я б тебе! — ■ погрожував небу Рикіла. І лякався. І падав, затуливши голову. Та

небо мовчало.

З весни, з ранньої весни не було зв'язку з імперією. Здається, обоз із продовольством не приходив цього року? Можливо, немає вже ні Візантії, ні Юстиніана Найулюбленішого, ні Палатія?..

Так, напевно, імперія втонула, і сторож дунайського кордону залишився сам зі своєю фортецею, як Ной на ковчезі в роки потопу.

Кам'яний ковчег похитнувся. Башта скрипіла і хилилася, як щогла. Щоб не впасти, Рикіла сідав і повз униз, чіпляючись за сходина.

Конопляний дим розбуджував гострий голод. Комес розбовтував борошно в холодній воді, жував сирий горох, боби. Боячись озвірілих солдатів, Рикіла Павло не зважувався відкрити кашовару таємницю особливого складу.

Солдати ставили сільця на щурів, ворон, горобців. Перси, висохлі як мумії, нудились в безнадійній тузі за мачухою, а все ж батьківщиною і билися за билінки трави на дворах фортеці. Готи спали цілими днями, коротаючи безрадісну старість. Солдати з імперських горців грали в кості на уявні ставки.

Один із солдатів Рикіли, згадавши давній спосіб кочовиків, надрізав вену в коня, щоб напитися кр[^]ві. Обережно так можна проробити кілька разів, не зашкодивши коневі. Кінь залишився живий, але кіннотника зарізали: він скористався власністю товариша — і з'їли його коня, тепер без хазяїна.

Поштовх плечем — і фортеця впала б, як гнила халабуда.

Нікому не треба.

Відійшли останні плоті. Правий берег спустів. Двоє людей, вилізши невідомо звідки, зіштовхнувши в ріку колоду і, чіпляючись за вертку опору, попливли через Дунай. Вони, полоняни росичів, сховалися було, та в останні, хвилини вирішили поміняти Долю, обравши невідоме майбутнє...

Військо-місто йшло на північ. Тисячі коліс залишали широку дорогу. Не скоро заросте раз пробита дорога, не скоро затягнуться глибокі колії, що прорізали цілину.

Та чи затягнуться?..

— Багато взяли, багато... Не думав я, ведучи військо від Росі, що таке нам пощастить узяти. А людей ми зберегли. Ромеї слабкі, їхня слава — порожня слава,— говорив Ратибор.— Ми досягли всього. Радістю зустріне нас земля. Хвала нам буде від князя нашого Всеслава. Та на душі в мене сумно.

— Чи пам'ятаєш, князю,— спитав Малх,— що Всеслав сказав Колоту-відуну після хозарського побоїща?

— Пам'ятаю. Війську великому — справа велика. Віщий наш князь. Справа здійснюється. У степ ми вийшли. Далеко від старого кону літають росичі. Від великих справ новий вітер віє в наших старих лісах, на наших старих полянах.

.— Не було такого,— сказав Крук.— Ми побачили не бувале для роського ока. У серцях у нас, у наших душах здобич, не знаю яка. Дня вчорашнього ви не повернете, ні, не повернете, други-браття, як не бути на старості молодим. Людей ми взяли, багато людей до нас з доброї волі пристало. А ось він, молодий,— Крук показав на Мала,—

жінку собі добув чужу, рід від неї поведе. У мене, старого ворона, душа думою ворухиться. Нові птахи будуть, новий щебет буде в них.

З любові до Ратибора Крук змовчав, що є в обозі дівчина, яка зве себе княжою.

Той берег, імперський, здіймався над Дунаєм скелястими обривами. Два ромеї, що зважилися на нове життя, завершили важку переправу. Безсилі піднятися на ноги, вони мертвими тілами відпочивали на самому пружі ріки.

— Ось вони,— показав на них Малх,— самі тягнуться до нас. Як зі мною колись було. Що в собі несуть? Самі не знають.

Мовчали всі, дивилися. Малх розмірковував вго-ос:

— Що в ньому, в промину лому? Йдучи в похід, я, як дитя, тішився думкою про насолоду від суперечок, бесід. Я хотів дещо сказати ромеям. Кому? Порожнє все, як покинутий бджолами сот. Додому хочу, до себе, до сім'ї. Нехай же стане минуле минувшиною.

Зупинивши коня, щоб востаннє в житті глянути на кордон імперії, Індульф не помітив, як його залишили. Більше половини життя минуло.

В Італії його потягло повернутися додому, на берег Холодного моря. Чого? Правильно сказав Георгій-скамар: нічого шукати ровесників, які вже стали зрілими мужами, та слухати розповіді про померлих.

Індульф залишиться на Росі. Похідний князь Ратибор кликав його і Голуба. Досвідчені воїни потрібні роському війську. Князь Всеслав визначить їм гради для кормління, росичі не відмовлять новим братам у жонах. Забув Ратибор, що виконує давню обіцянку, яку він дав молодому Індульфу на Торжку-острові. Бути нині Індульфу з Голубом роськими сотниками.

Індульф не посилав даремні прокляття ромейській імперії. Не перед ним вона винна, адже він сам чинив, своєю волею. Не бажав він нічого змінити в своєму минулому, тому що шкодування не гідні мужа. Але його пам'ять не залишить ніколи в спокої ні розчавлена Італія, ні чудова й буйна Візантія з її храмами загадкових і жорстоких богів. Не згаснуть небесні красоти палатійських палаців, не змовкне тихий шепіт білосніжних служителів, не відпаде гній війни, і вічно світитимуть образи Тотили й Тейї, які не визнали себе переможеними.

Зупинившись, довго дивилися на південь два вершники, наліті силою, важкі, як кінні статуї на форумах старих міст Теплих морів, застигнувши в невиказаній погрозі.

Індульф думав про маленьку жінку своєї молодості. Амата прийшла з невідомості і зникла плавучою ходою ромеїв, кроки яких беззвучно гаснуть в незчисленних жорстоких натовпах. Ніби зовсім забута, з роками Кохана поверталася частіше й частіше. Індульф любив її. Пізнє знання, юність дурна. Пізно прийшло осягнення неможливого, справжнього неможливого, гідного мужа, до чого, Індульф нині знав, готувала його Амата. Він не був першим для Коханої, не в ньому одному вона шукала, тепер Індульф міг думати про це без ревнивої прикраси. Її хтось зрадив. Все і назавжди залишиться таємницею, яку не купиш за гори злого золота злої імперії. Воістину велике пройшло мимо, як жінка із закритим обличчям, що сповістила про смерть

Амати. Згадувався бог-базилевс Теплих морів. От тоді б!..

— Ааа! — вголос простогнав Індульф.

— Пора, друже-брате, давній товаришу мій, пора,— покликав Голуб, ледве виштовхнувши слова зі стиснутого горла. І, не думаючи, повторив не раз уже сьогодні сказане іншими: — Змінилися ми, змінилися, і днів минулих не вернути, та й не потрібні вони.— І додав своєї —Кожному дню — справа дня. Так житимемо, друже-брате, поки душа дише в грудях.

Товариші повернули коней і пустили їх по запустілому вже сліду війська.

Були вони обидва по-воїнськи зібрані, але й настовбурчені, як хижі птахи, готові викинути крила з напруженого тіла і вдарити гострим кігтем. Їхні сухі очі дивилися кришталево-холодні, як нещадні соколинні зіниці.

Індульф і Голуб йшли звідси назавжди. Віднині вони брати росичів і ніколи не побачать імперії. Так вони вирішили. І ще — вони бажали відпочинку.

Вони не знали тоді, що імперія їх не відпустить. Не допоможе час. І жаданий перепочинок не в їхній волі.

Обмануті, скалічені, все яскравіше вони будуть згадувати з пережитого все погане, а добре буде для них гаснути, поки не згасне зовсім.

Як усі люди, вони забудуть, що піддалися облуді через своє непорозуміння, що були вони непоміровані в ділах і нерішучі в розмислах. Адже не себе проклинає людина, потрапивши в пастку трясовини-багна, яка здаля привабила її сонячною ласкою квітучої галявини, такої пречудової, коли дивляться на неї з околиці суворого лісу, з-під нахмурених північних ялин.

Себе вони відмежують від осоруги, виправдають. Інакше не можна, не вижити інакше.

Але й очистившись, вони не знайдуть спокою. Неспокійні вони сіятимуть тривогу. Мстиві, вони збудять недобрі почуття і лиху цікавість до імперії, про яку вони не перестануть розповідати росичам. Не перестануть, бо багато що, можливо, основне, вони осягнуть потім, згадуючи пережите і знаходячи слова для оповіді.

Настане й те літо, коли їхні тіла розтануть в огні поховального багаття. Але їхні пойняті тугою душі залишаться серед росичів, живі в заповіті вічної ворожнечі до півдня Теплих морів, де для Індульфа й Голуба живе нечиста нелюдь, де під золотими куполами сидять змії-гас-пиди з отруйними іклами, хитро захованими під велемовно-солодкими обіцянками блаженства, де вони шукали неможливого, знайшли його і випустили з рук.

Розділ сімнадцятий НЕПОГОЖИЙ ГАСНЕ ДЕНЬ

Якось вранці римляни помітили на пилюці форуму сліди богів, які вночі покинули Вічне Місто.

Із стародавніх авторів

I

Осінь на півострові між Понтом та Егейським морем. Вкорочуючись з надмірною покvapливiстю, відлітають теплі дні. Краща пора року для старих. Спеки вже немає, і

скіфські степи ще не наслали на береги Теплих морів північно-східний вітер. Доцвітають пізні троянди.

Ранок. На листі з облямівкою жовтизни блищить роса. Нічна волога трохи побрижила жовтуватий пергамент-таблицю. Під заголовком "Літочислення" було чотири рядки:

"За відліком Святої Церкви від сотворіння світу минуло літ 6073.

Перси-міди налічують від Навуходносора літ 1312.

За нашим літочисленням від Александра Македонського
літ 896.

А від народження Христа, бога Спасителя нашого, рік 565".

Євнух Каллігон подбав, щоб ця таблиця висіла в круглій альтанці-ротонді. Тут же, в тиші, в самотині, трудився і сам писець.

Від ротонди до великого будинку, володіння Велізарія, великого полководця великої імперії, було рукою подати: сотня кроків утрамбованою доріжкою. Нешироких воїнських кроків. І нелегких кроків дужого, не обтяженого ношею чоловіка. Того чоловіка, уявними днями шляху, якого письменник Прокопій з Кесарі і, розумно йдучи за народним звичаєм, позначав у своїх книгах відстань до далеких країн, щоб читач міг відчутти розміри цього неспокоїного світу. Тут кроки були дрібні, старечі, нерівні.

Сидячи в ротонді за мармуровим столиком, Каллігон писав сепією, яскравою, справжньою сепією, добре процідженою, без сажі і товченого вугілля, яких домішують купці. В продажу тепер стало важко знайти чисту сепію, тому чорну фарбу приготувляли на віллі. Пергамент був теж справжній, не сучасна підробка з проклеєного папірусу чи ситівника, а виправлений зі шкури мертвонароджених телят і ягнят, міцний, вибілений до молочного кольору.

Каллігон вставав перед світанком, як раб, але без окриків та принуки. Він квапився виконати урок, заданий собі ж: шість сторінок на день. Не так мало, якщо наслідувати найманих писців, у яких букви чіткі, як вибиті печаттю. Навіть багато для добровільного писця-домоправителя, який розпоряджається маєтками багача, веде рахунки, стежить за всім. Усі люди позбріхувалися. Усі попрокрадали-ся. Нікому не можна вірити. Якщо сьогодні пропустиш в обрахунку помилку, завтра її повторять уже зумисне, щоб пограбувати. Каллігон встиг закінчити першу сторінку денного уроку. Щойно він розпочав другу, як його покликав знайомий голос. Без нетерплячки, без невдоволення Каллігон посипав свіжий рядок товченим піском, струснув аркуш, згорнув його в трубку разом з оригіналом і сторінкою, написаною раніше. Не треба розкидати записи.

Велізарій, господар, кликав і кликав. Великий воїн став, мов дитина.

— йду, йду, спішу, пресвітлий! — відповідає Каллігон голосом баби.

Від древності на голому черепі євнуха виріс безбарвний пух, і Каллігонова голова нагадувала птицю, обскубану кухарем.

— Біжу, біжу! — тонкого євнухового голосу боялися незрівнянно більше, ніж грізних окриків Велізарія.

— Де ж ти, окаянний! — сердився Велізарій. Підтримуваний двома сильними слугами, він плуганився

до ротонди. Мечеві імперії виповнилося шістдесят років. Можливо, й більше, але не набагато. Жива руїна, огидна для всіх, не була бридкою Каллігону. Висохлий євнух, особливо маленький поруч з Велізарієм, був єдиною опорою колишньому полководцеві.

Погладивши костисту лапу Велізарія своєю худенькою ручкою в плямах від сепії, Каллігон спитав:

— Що з тобою, превеликий? Скажи, і я втішу тебе. Коліна у Велізарія підігнулися. Повисаючи на плечах

слуг, він витягував худу шию з набухлими жилами, сіру, збабчену, ніби тіло довго пробуло у воді, і нарікав:

— Усі проти мене одного, всі. Дивись, дивись... Він підкуплений. Він хотів зарізати мене. Він, він...— Велізарій заплакав від жалю до самого себе.

— Заспокойся, пресвітлий, заспокойся,— втішав Каллігон, витираючи хустинкою очі Велізарію.— Твоє дорогоцінне життя цвіте в тобі, ти живий і дужий. Покажи мені рану, я полікую її.

— Ось, ось! —Велізарій, кривлячись, натягував шкіру. На підборідді підсихала подряпина, яку може залишити бритва від здригання руки.

— Не бійся, володарю. Твоє здоров'я не під загрозою. Винний буде покараний.

— Покарай, покарай його,— з люттю бурмотів старий.— Можливо, він хотів учинити замах...

Винуватець чекав за кілька кроків за спиною у Велізарія. Каллігон наказав:

— Різки! Шмагати його нащадно.

Голяр сховався за деревами. Залунали крики, благання про помилування. Велізарій прислухався. Він погано бачив, та зберіг слух і впізнавав людей за голосами.

Екзекуція тривала. Втомившись стояти, хоч йому допомагали слуги, Велізарій розпорядився:

— Годі. /

Голили його раз на чотири-п'ять днів. Він забувався, бритва дряпала, і кожне гоління закінчувалося скаргами на замах. Каллігон вважав, що варто карати за справжні провини. За вигадані — треба було вдавати, що карають. З голяра Велізарія міг би вийти непоганий мім.

Пресвітлого всадовили в ротонді, і Каллігон розгорнув пергамент.

Велізарій не бачив, що пише його домоправитель, не лише через поганий зір, а й через неписьменність.

— Що ти робиш?

— Підраховую, лічу твої гроші, пресвітлий.

Велізарієва голова впала на груди. Слуги бережно підтримували хазяїна, уважні, напружені. Каллігон нещадно карав за справжні недогляди.

— Що ти робиш? — повторив запитання Велізарій.

— Лічу, зводжу рахунки, превеликий,— терпеливо відповів Каллігон.

Ранками свідомість Велізарія ненадовго просвітлювалась. Сонце піднялося високо. Каллігон знав, що господар скоро втратить пам'ять. Сьогодні Велізарій боровся.

— Рахунки, рахунки, рахунки,— невдоволено повторював він.— А! Ти нічого іншого не вмієш. Чому не пише... Я забув. Цей. Каппадокієць. Ні. Кесарієць.— Велізарій здригнувся, і слуги підхопили тіло, що хилилося з лави.— Так! — вигукнув Велізарій.— Чому не пише Кесарієць про мої подвиги? Чому?

— Він пише, пресвітлий, пише,— втішав Каллігон.— Він незабаром прочитає тобі нову книгу.

— Нехай Прокопій пише якнайбільше,— наказав Велізарій. Він силкувався розправити плечі і випнути груди. Щось боролось у згаслій душі. Велізарій прислухався до чогось, сказав:

— Нехай він не забуде описати подвиги Божественного,— і знову розм'як.

Сім років тому гунни і задунайські слов'яни вторглися в Фракію, гунули через Довгі мури, ніким не захищені, і впритул підступили до Візантії. Як завжди, Юстиніан тримав у Палатії достатньо війська, щоб захистити себе від охлосу, але не столицю від варварів. Через Босфор спішили вивезти скарбницю і коштовності храмів, намагаючись зберегти багатства від неминучого розграбування.

За повелінням базилевса Велізарій закликав населення порятувати Візантію. Забудькуватий охлос вийшов на мури міста, і варвари, не ризикнувши напасти, задовольнилися викупом.

Візантія оголосила Велізарія рятівником вітчизни і осипали його знаками відданості. В Юстиніановій душі з новою силою збудилася вже згасла було підозра.

Довгі, незносні чотири роки Велізарій спостерігав, як над його головою збираються хмари. Раптом його ув'язнили. Його майно було загарбано, слуги та рештки іпаспистів розбіглися. Каллігон заліз у нору, як миша,— у нього були готові сховки.

Антоніна ще раз відвела лихо, і базилевс наказав звільнити полководця. Сановники встигли багато розграбувати, але частину своєї маєтності Велізарій отримав назад.

Після цього щось зламалося в душі полководця. За кільканадцять днів повітря підземних нумерів встигло отруїти його серце. Невдовзі хтось сповістив Велізарію про нові, страшні підступи базилевса. Чи правдива була чутка? Чи хтось спромігся під маскою друга злорадно налити отрути у відкриту рану?

Велізарій захворів одразу. Багато днів лежав він без свідомості і опритомнів розбитим старцем, який втратив пам'ять. На двадцять років молодший за Юстиніана, котрому недавно виповнилося вісімдесят два роки, Велізарій годився базилевсу в батьки.

Каллігон думав: "Страх тим дужче опановує людьми, чим більше людей вони самі позбавили життя". Прокопій уже помер. Похований. Взятий тліном. Ніколи нічого не напише. Велізарій збуп ііf)о смерть Прокопія, як про багато що. Каллігон збрехав Велізарію. При ньому не можна було говорити про чийсь смерть — його хапали припадки.

Прокопій відійшов на руках у Каллігона. Не чинячи опору хворобі, він розпрощався

з життям без страху перед неминучим. Слухняно прийнявши причастя, Прокопій прошептав слова, які пояснили затьмаренням розуму:

— Мій рот повен гіркоти.

2

Підведи лік Звірові.

Із стародавніх авторів

Велізарій дрімав, його щелепа одвисла. Каллігон писав, незважаючи на присутність слуг. На віллі євнух був єдиним письменним. Слуги, що повинні були звітувати, вміли робити карби на паличках, зав'язувати вузлики, перекладати кольорові камінці, листки. А інші не вміли й цього.

Не так уже й багато людей, що володіли мистецтвом письма, зустрічалось у молоді роки Каллігона. Нині кількість письменних зменшилась. Юстиніан не лише заборонив останні академії на Сході. Нечестиві заклади були знищені і на повернутому імперії Заході. Сяк-так підучувалися ті, що хотіли зайняти посади в префектурах. Школи легістів, які заохочував базилевс, давали учням деякі знання з латинського та еллінського письма. В монастирях ченці вчилися один в одного. Намагався дійти смислу букв той, хто готувався прийняти сан священика.

У самій Візантії знайшовся б один письменний на тисячу, а в провінціях — один на два міріади. Та й вони, на думку Каллігона, володіли не більше, ніж кухонною писемністю. Такі люди, така й грамота. Мізерна жменька письменних дико й грубо висловлювала свої думки. Запас слів був убогий та обмежений потребою справи.

Сорок років влади Юстиніана заглушили думку. Кожно^му — своє. Писці префектур користувались обов'язковими зворотами мови Влади, важкими, вигаданими, двозначними від своєї ваги. Легісти копіювали формули законів, і той між ними, котрому піддавався коментар, вважався чудом освіченості. Майже всі священики, завчивши богослужіння з голосу, перегортали аркуші книг для годиться. Переписувачі робили помилки, спотворювали зміст до невпізнання. Слово вироджувалося. Сам Каллігон вважав, що мислить і пише чистою еллінською мовою, яку вживав і Прокопій. Але з людьми, щоб бути зрозумілим, євнухові доводилося спілкуватися якоюсь іншою мовою.

Каллігон подивився на Велізарія і звелів слугі обтерти слину, що спливала з чорної ями беззубого рота. Життя людини не може зрівнятися з могутнім життям дерев, прекрасних навіть у смерті. В широкому вході ротонди з'явився чоловік у залізній кірасі, з довгим на поясі мечем. Щоб дати перепочинок шиї, він скинув каску і тримав її перед собою, як виночерпій чашу.

— Наймудріший! Антоніна прекрасна бажає тобі здоров'я, гараздів та успіху в справах збирання статерів! — Посланий по-дружньому підморгнув євнухові.

Не встаючи, Каллігон кивнув Іераку, колишньому іпа-спистові Велізарія, нині начальника загону воїнів, який Антоніна тримала, як і всі знатні люди, для своєї особистої охорони.

Старий найманець підкреслено не дивився на сонного Велізарія. Що йому цей труп,

який боягузливо хапається за життя! До чотирнадцяти років Ієрак жив у горах Кавказу —■— на південь від Лазики. Коли в його племені дід чи баба ставали мукою для себе й інших, вони самі, як сніп, кидали німічне тіло в прірву, дна якої ніхто не бачив, якщо й було те дно. Так завжди велося. Кожен знав свою могилу. Родиннокровним Ієрака не треба було нагадувати, що життя може стати ницим тягарем.

Антоніна не вважала за потрібне одвідувати далеку віллу. Владна жінка вміла залишатися першою доміною імперії. Юстиніан не закрив двері Палатія перед Антоніною і після смерті базилиси. Антоніна улещала, вміло розносила плітки, вгадувала забаганки старого володаря імперії. Вона здавалася вищим потрібною і великою — нижчим.

Па м'яті базилиси Феодори вже сімнадцятий рік віддавались посмертні почесні. Юстиніан не обтяжив себе новим шлюбом. У рік смерті Феодори йому виповнилося шістдесят п'ять років.

Святе письмо розповідало про мужів, які зберегли силу юності і до ще похилішого віку.

Для незворушних спостерігачів — палатійських євнухів — не було таємних вад сердець і тіл. Каллігон дружив з євнухом Схоластиком, людиною такого великого розуму, що якимось базилевс послав його проти задунайських слов'ян, які вторглися до Фракії. Скіфи так розгромили армію

Схоластика, пи" (>уло загублено навіть Священний .Даба-рум — знамено Костянтина. А Схоластик не втратив Юс-тиніаної ласки: там, де він зазнав поразки, не міг би виграти піхто. Якимось Схоластик поділився з Каллігоном таємницею І Палатія; вчасно, вчасно померла Священна Володарка. Бо душа Божественного через те, що хиріло тіло, уже закривалася для спокус Єви.

Каллігон думав про Антоніну. Єгипетські і персидські маги секретними чарами і таємними обрядами підтримували молодість її почуттів. Коли Каллігон бачився з володаркою рік тому, поруч неї обертався молодий еллін, який вродою нагадував Беллерофонта. Він здавався стомленим. Антонініні очі зблискували, зіниці були розширені, як у жінки, що вживає атропу. Щоб зберегти свіжість почуттів і тіла, вона влаштовувала собі купелі не в молоці, як Феодора, а в крові, і спала, обкладена ще теплим м'ясом. В Антоніні жила незборима сила хтивої, безплідної плоті.

— Не розпитуючи тебе, Ієраку, я знаю про твою мету,— сказав Каллігон. ^

— На те, премудрий, не треба багато мудрості,— з іронією відповів Ієрак.— За тобою, між іншим, завжди правда. Зі мною тридцять озброєних бійців. Дороги небезпечні.

Двісті стадій дороги від Довгих мурів до воріт Візантії! Навіть тут не можна возити грошей без доброї охорони. Дороги імперії! Каллігон доглядав Велізарія під прикриттям північного краю Довгих мурів і під захистом фортеці. В дні навали гуннів і слов'ян вілла уникла розгрому.

Будинок стояв на самому березі. Влітку високий берег кидав на море тінь. Каллігон любив сидіти на бережку біля самої води. Зализані вітром кущі на кручі здавалися

волоссям. Склі проступали, як лоби велетів і чудовиськ. Північно-східний вітер узимку псував життя. Та зиму, як і старість, треба перетерпіти. Безпека винагороджувала зимові незручності, смерть винагородить старість.

Юстиніан щедрою рукою розставляв фортеці. А військ мало, солдати слабкодухі, воєначальники захланні.

Банди скамарів грабують коло самих Золотих Воріт. Нещодавно вони напали на приміську віллу. Господарі втекли до воріт. Нічна сторожа не наспілилася ні впустити нещасних у місто, ні вийти їм на допомогу. Скамарі потягли людей на очах у солдатів, щоб узяти викуп.

Префекти знали імена скамарів, але не способи їхнього винищення. В Родопах поблизу від Юстиніанополя сиділи якісь Георгій, чи Гордій, Алфен, Гололобий. Ці іноді зважувалися громити дорожні застави між Візантією, і Філіппополем. Імперія розорена. Скарбниця вічно в боргу перед солдатами, і солдати грабують підданих. Службовці роками не отримують платні і теж прагнуть відігратися за рахунок підданих. А Палатій пишніший за попередній, храми оздоблюються, фортеці будуються. Як людина, через руки якої пройшло багато тисяч фунті золота, Каллігон розумів, що і в зубожілій імперії завжди знайдуться гроші на розкіш. Шкапа в позолоченій збруї.

Баба Антоніна могла купувати молодих красенів, змушуючи їх присягатися в коханні тому, що вцілілі від конфіскації вілли Велізарія були звільнені від податків. І ще Каллігон зумів приховати дещо в роки, коли щастя служило великому полководцю.

з

Невже дрібною смертю
розчулиться хвалою й поверне здобич, забрану
в життя навік!

Із стародавніх авторів

Ось і завершена ще одна книга, копія. Каллігон міг би писати напам'ять, та все ж дивився в оригінал, як раб-пере-писувач під ферулою повелителя. У Каллігона немає повелителя, він боїться ненароком щось змінити.

Прокопій помер, в залишеному ним нічого не можна випустити чи поправити.

Каллігон любив перечитувати Прокопіїві книги про війни. Над багатьма сторінками витала душа друга. Наближаючись до них, Каллігон готувався до зустрічі, до відчуття присутності Прокопія, завжди однакового і явного, як рух повітря.

В книзі "Про будівлі" не було Прокопія. Він писав цю догідливу книгу зі страху перед Юстиніаном і на спокуту сторінок у "Війнах", якими був невдоволений базилевс. Шепнули — потрібен панегірик, щоб порятувати життя.

У таємній книзі, яку переписував і переписував Каллігон, було теж багато страху. Прокопій поспішав. Над сторінками гірких викриттів металася злякана душа. Багато разів Прокопій покидав роботу, кваплячись заховати написане. Тричі, поступаючись перед нападами жаху, друг спалював книгу, яку він дозволяв собі писати тільки поруч з огнищем. І їй жаль, надумані тривоги скорочували дні Прокопія і погіршували книгу. Іноді забувалося основне, невипрадлику витіснене другорядним. Думки темного охо-

су були передані без застереження, ніби Прокопій міг вірити сам, що Юстиніан бродив по Палатію без голови і був втіленням диявола. І чимало такого ж іншого. Не виконані дані в книзі обіцянки розказати про справи церкви. Виклад нерівний, книга не завершена. Та все ж — це правда. Правда повинна жити.

Залишившись на самоті, Каллігон пробував писати, бажаючи створити доповнення до книги Правди, пояснити недовисловлене, виправити суперечливе. Каллігону неодноразово вдавалося в дружньому спілкуванні оживляти думку друга, нагадувати, радити. Після смерті Прокопія євнух відчув печальну безплідність свого розуму. Так, думки роїлися. А на папір падали крихти слів, наче трухлятина дерева, сточеного шашелем. У Каллігона не було надзвичайного дару Прокопія. Довелося змиритися з цим, як зі всім іншим, чого євнуха позбавила Доля.

Що таке істина? Улюбленець Каллігона і Прокопія Плу-тарх писав:

"Неможливо зустріти життя бездоганно чисте. Тому створився для нас наче закон відбирати тільки кращі риси для вираження істинної схожості із зразком. Пристрасті чи державна необхідність вриваються в людські справи помилки, плями. В них треба бачити скоріше відступ від доброчесності, ніж наслідок розпутства. Замість того щоб глибоко відбивати в історії погане, треба діяти з поміркованістю до людської природи, яка не витворює досконалої краси і характерів, які могли б виступати бездоганними взірцями чеснот".

— Що ж таке істина? — запитував Каллігон Прокопія.— Кому треба буде вірити, коли вам, історикам, минуле послужить для створення взірців ніколи не суцільних добродієв? Отже, найвище за всіх стоять творці житій християнських святих, одноманітних казок?

— Ви обидва спокушаєте мене, як Сатана спокушав Єву,— заперечував Прокопій і Плутарху, і Каллігону.

Ні, ганебний Насильник хай буде розп'ятий навіки на залізному хресті історії. Каллігон переписуватиме. Нехай залишиться Слово викривальне, Слово вбивче.

В Палатіі й далі благоденствував розжирілий старий, який самовпевнено розбалакував про догми віри, справи імперії та справи церкви. Він тримався за владу молодими руками. Каллігон лічив по пальцях засоби Юстиніана: знищувати розумних і сильних, позбавляти військо сили і усвідомлення своєї звитяжності, згасити почуття честі в сановників, у полководців, у всіх підданих, усіх перелая-ти, нацькувати. І щось ще... Каллігон відчував, що йому не піддається пізнання таємниці історії. Найважливіше пропадає. Прокопій теж не знав. Яким повинен бути справжній правитель, якою має бути справжня імперія людей, а не підданих? Напевно, головне в цьому знанні.

Прокинувшись, Велізарій запхикав. Його скарга і тінь садового гнома нагадували про час обіду.

Вмілий кухар готував обом старим страви розкішні на вигляд, різноманітні на смак. Насправді змінювалися приправи, а основа незмінно залишалася з дрібно посіченого розвареного м'яса та овочів. У Велізарія майже не залишилося зубів, Каллігон був

трохи багатший.

Колишній полководець їв жадібно, вимагав вина. Його дурили виноградним соком, і старий хмелів.

Слуги знали, що євнух, навіть не дивлячись, бачить кожен рух, і ніжно доглядали Велізарія. Він був беззахисний, як ягнятко. У старих була спільна спальня. За дверима лягало кілька слуг. Щоб доглядати важкого і рослого старого чоловіка, потрібна сила. Вірили: євнух уміє читати думки. Він ніколи не карав даремно. Йому рідко коли доводилося карати: вивідника думок остерігалися обдурювати. Каллігон міг не боятися ні найманців, ні рабів.

Тихо жилося в закуті Довгих мурів на березі бурхливого Чорного Понту. Навіть Коллоподій, постачальник тюрем і катівень, невтомний базилевсів винюхувач, не запускав сюди своїх довгих щупалець. Тут немає нічого і нікого: Велізарій помер, живучи.

4

Коли на суд німих, таємних дум Я голоси з минулого вертаю,— Оживши, втрати нагнітають сум, Й колишнім болем я страждаю.

Шекспір

У спальній кімнаті стало прохолодно. Незабаром доведеться вносити жаровні. Здалеку і знизу долинає несильний шум, ритмічна зміна шипіння й шурхоту. Море почало хвилюватися.

Каллігон прислухався до моря, прислухався до свого тіла. Вихудлою рукою, схожою на курячу лапу, євнух знайшов під спої ми бабськими грудьми болюче місце. Що там? Смертельна хвороба базилиси Феодори почалася болями п боку. Каллігон хотів жити.

Він хотів пережити Юстиніана. Ці іллірійці живучі, як змії. Юстин дожив майже до ста років. Його небіж здається ще свіжим у вісімдесят два роки.

— А в тебе чия кров? — спитав себе Каллігон. Він не знав. Дитиною він пішов по руках работорговців, юнаком потрапив у Велізаріїв дім. Усі євнухи схожі один на одного, крім тих, що народилися на Кавказі, як Нарзес. Плем'я — тлін, родина — вигадка, до якої всім байдуже в імперії. Даремно, даремно Прокопій намагався бути римлянином старої крові. Через це в його книгах з'явилися думки, що були нижчі його розуму. І — суперечності... Римляни, неримляни!.. Мертвяки тримають живих за ноги. Мертвих треба боятися, а не варварів. Старий Аттіла був праведником у порівнянні з Юстиніаном. ^Реодоріх готський — ангелом. Сам Прокопій вважав Тотилу найбагатшим з правителів, а Тейю — великим героєм, який став вище за Леоніда-спартанця.

Довгий, як вістря списа, вогонь лампади стояв перед іконою Христа з ликом базилевса Юстиніана. Лампада й ікона були надзвичайно дорогим дарунком базилиси Феодори своїй улюбленій повірниці. Померла базилиса, і честь стала непотрібною. Тепер стара Антоніна втішається оргіями в палаті, прикрашеній сороміцькими картинами і статуетками, які привозять зі Сходу і виробляють в Александрії. Ніч без сну — клубок змій...

Поруч з Тейєю бився слов'янин Індульф, добре знайомий Прокопію й Каллігону. Індульф покинув імперію. Слов'яни живуть у народовладді, без базилевсів. Що буде з ними? Імперія заражає варварів, як стара куртизанка недосвідчених юнаків.

Полум'я лампади гойдулося від подуву холодного повітря. Недаремно шумів Понт. Море не помиляється. Наближається буря, буря, буря...

Пізно. Сну немає. Думки й думки, ви чорні птахи ночі. А хто це розповідав, що навіть ворони полетіли з Італії?

Може бути... Заперечуючи податкові листи, прислані з Візантії, намісник Італії Нарзес доводив, що на завойованому півострові чи й залишилася п'ята частина підданих від населення обліченого при Феодоріху. Перемога...

Прокопій нарахував, що Юстиніан знищив у світі п'ять мільйонів людей. Книга про це була спалена під час одного з нападів страху. Нині всіма биті, всіма гнані лангобарди, мало не винищені гепідами років п'ятдесят тому, і не такі вже давні данники герулів, збираються в Італію. В імперії немає сил, щоб виступити проти них. Після левів — вовки, після вовків—шакалі... А хто після шакалів? Знову леви?

В Італію треба послати десять копій книги Правди. Там знають Юстиніана. Базилевс поводитьсь з наступниками Петра, як з розпусниками, зловленими на блуді. Італія прочитає і збереже. Жити, пережити Юстиніана...

5

І жменею землі вони нарешті Покрили йому очі — він затих.

Шаміссо

Сьогодні виповнилася роковина смерті Прокопія. Північно-східний вітер кинув Понт на приступ Європи. Захопивши бережок, на якому влітку любив сидіти Каллігон, море било в кручу. Солоний туман, зірваний бурею з гребенів хвиль, кропив сад. І там, де він осідав, листя вічнозелених дубів чорніло, наче побите віспою.

З кадилиць летіли іскри, викидало ладан і вуглини. Над могильною плитою священики співали і молилися за упокій душі раба божого патрикія Прокопія, вітер бив їх по губах і рвав слова.

Прокопій не носив високого звання патрикія імперії. Церква по-світськи піддобрювалася до небіжчика. При житті до нього ніхто не піддобрювався, ні. Потрібні його душі молебні чи не потрібні, вони нічому не заважають. Морська пилюка замерзала на льоту. Ще одна зима.

Закутаний в хутра, в плащі з килікійської вовни, в теплих чобітках — треба берегти себе,— Каллігон німо вів розмову з померлим: "У тебе не вистачало хоробрості, сину імперії, ти викручувався, брехав, догоджав, як усі. Благословен ти в слабостях, добрий друже. Якби ти був сміливіший,— не залишилося б і останків ні від твоєї справи, ні від тебе. Ти мислив, щоб пізнавати більше, ніж особисте життя одної людини. Згораючи від жаху, ти світив. Без тебе глухі роки залишилися б глухими навіки, як камінь. Ти був слабким чоловіком, але не безгласим звіром, як усі ми. Ти живеш, житимеш. А. чи пам'ятаєш?..

Навіпн" мені тривожити твою душу, що відійшла від нас? Якщо (зерно

справедливості за гробом, ти перебуваєш у спокої..."

Поверталися в благопристойному мовчанні, сподіваючись на ситний почастунок. Духовні урочисто ступали попереду, залишивши старенькому євнухові почесне місце єпископа.

Священики відслужили панахиду над могилою якогось ритора, що був раніше на службі у Велізарія, як багато, багато хто. Що робив, ким він був? А! Кому потрібні небіжчики... Від жаровень променилося благодатне тепло. Червоноокі вуглини через вузькі прорізи в чорному залізі дивилися на тих, що споживали поминальний обід.

До трапезної зайшов управитель міським домом Велізарія. Чоловік був брудний, з його одягу сочилася вода, він щойно зіскочив з коня. Підставивши вухо в зморшках, Каллігон прислухався до шепоту управителя. В євнуховій душі зазвучали слова молитви Симона: "Нині ти відпускаєш мене, боже..." Ні, геть слабкодухість! Настала пора дії. Книгу Правди треба також послати в Єгипет, в розорену Сірію. І переписувати ще. Але таємно, таємно. Новий базилевс не допустить осудження старого, аби не захитати Владу. Щоб утвердити себе, Юстин Другий вимагатиме поваги до пам'яті Юстиніана Першого.

Впираючись у підлокітники, Каллігон вигукнув:

— Сьогодні, піддані, в бозі відійшов від плоті наш благочестивий повелитель Юстиніан Найвеличніший!

Чи годиться писклявому голосу євнуха сповіщати не про смерть — про кончину базилевса! Диякон громовим басом затягнув:

— Ві-і-ічна пам'ять...

Хор злагоджено підхопив установлені Церквою слова. Сьогодні ці пресвітери, диякони, прислужники вдруге просили бога і людей не забувати імена померлих і діла їхні.

"Невже тільки мрія про звільнення від Юстиніана давала тобі сили? — запитував себе Каллігон.— Раб ледачий, невже пережити це породження зла було єдиною твоєю метою? Чому ж ти стомився?"

Варвари, поділивши імперію, отруюються трутизною Влади. їхні рекси запозичують гірше і наслідують базилев-сам. Треба попередити всіх про небезпеку. Якби люди вміли читати!

Каллігон згадав, що він потрібен і нещасному Велізарію, якого без його догляду з'їдять хробаки. Потрібен Каллігон і багатьом сотням колонів, сервів, приписних, рабів і найманих*, які належать віллам Велізарія. Адже вони, хоч і властива їм тваринна тупість, трохи розуміють: поки Каллігон управляє залишками багатства колишнього полководця, їм дихається без зайвих страждань.

Старому євнухові треба жити. Не для себе. Для тих, хто живе з ним, для тих, хто народиться.

Стіни будинку і сам півострів здригались під ударами бурі, що біла з півночі, із земель варварів.

Не забувай нічого.

ЕПІЛОГ

...Не я тебе

Побачу у могутнім пізнім віці.

Пушкі н

Однакові кургани покрили поховальні багаття роських родів, які загинули в хозарську війну. Курган Всеславового роду зветься в Пороссі Княжим.

н ині на Русі менше зважають на рід. Затоптуються племінні коні — внутрішні межі між людьми слов'янської мови.

Молоді каничі, молоді ілвичі вважають себе давніми росичами. На ім'я росича відгукуються росавичі, що живуть на північ від каничів між рікою Росавою та Дніпром.

І ростовичі з бердичами, що ділять між собою володіння землями по ріці Роставиці, погодилися стати заодно з росичами.

І славичі, чие місце на верхів'ї ріки Росі, і навіть далекі колись триполічі, що володіли лісовими полянами, з трьох сторін омитими рікою Ірпінь та Дніпром, після внутрішніх сварів і суперечок вступили в союз із росичами, віддали під Всеславову руку свої слободи і дають князеві воїнів.

Повсюдно до росичів першими тяглися вільні оратаї-ви-кидні, яким родовий розподіл зовсім ні до чого.

Росичами чи русичами — у кого як вимовляється,— називають себе родини прип'ятичів та вихідці з інших далеких племен і родів, які радо вилізли і далі вибираються зі своїх трясовин і нетрів на багатий чорнозем Заросся, на колишню степову дорогу.

Не тому так сталося, що забудькуваті люди слов'янської мови, а тому, що пам'ятливі вони і кмітливостю розуму не обділені. Під охороною роського війська слов'янський оратай відвика" І.ІМІМ мой,ітися веснами, чи сам він, чи напад-ник-степоїшк ножне урожай на полянах.

Княжпії курган цвіте лагідною зеленню літніх трав. Тут Всеслав іпука< усамітнення не для молитовних споминів про померлих. Сам суддя, князь знав, у чому завинив перед батьком, дружиною, родом, і в своїй совісті розв'язав суперечку без лукавства сутяжництва. Минуле жило в ньому, і князь не мав страху перед ним.

Похід на ромейв збагатив княжу скарбницю, збагатилось Поросся. На те й посилав Всеслав військо в імперію. Тепер можна ступити з миром до півночі, щоб багатством і славою взяти в росичі хвастичів, ірпичів, ужичів та інших слов'ян, які в неvigідній різноплемінній розпорошеності проживають до ріки Прип'яті. За ними чи не настане пора в'ятичам, мешканцям поріччя Супою, Трубежу, Остра й Десни, йти під сильну роську руку?

Поступовим повинно бути велике діяння, аби не зіпсувати його нетерплячкою швидкої принуки. Як, чинити? Як споруджувати велике творіння не з податливого сокирі дерева, не із покірного силі каменю, а живими людьми, з живих людей? Немає такої науки, щоб дізнатись. Сам себе вчи, князю, княжої мудрості.

Багато років минуло, Всеслав знає, що хозари ожили і не буде від них спокою. Щоб

відбитися, треба взяти хозарів у їхньому гнізді, в задонських степах, де град їхній великий Саркел. А коли слати військо, щоб під корінь підрізати Степ? Що раніше вершити, що згодом? Сам вирішуй, князю. Виваж розумом, перевір серцем, у душі випробуй і поклади на чисту совість.

Ось і сутінки, на заході видно вечірню зорю. Від Княжого кургану дорога до княжого двору над гирлом Росі недовга. Чи не пора перенести Княжград? Нині він залишився на околиці, а місце йому — всередині землі. Буде для Княжграда зручною гора в колишній землі триполичів, при злитті Дніпра з Десною, над берегом, де споконвік стоїть великий торг? Чи не буде? Думай, князю.

Відтоді, як повсюди через старі засіки пробилися прямі дороги, а над рівчачками перекинуто мости, і тісно, і вузько стало Пороссю. Чи давно воно здавалося великим, коли ходили плутаними стежками і таємними проходами в лісових завалах? Нині — накриєш долонею. Князя не привабили розкішні вбрання, добуті в ромейському поході. Він одягнутий в грубу пістрю роської роботи, по-слобожанськи.

Йому не потрібне ярмо кривавого пурпуру і призахідна жовтизна золота. Нікого йому дурити. Він росич.

Себелюбство не висушило Всеславову душу, не довелося йому віддатися насолоді самовдоволення, сказавши собі: "От здійснив я велике і сам став великим".

Такі росичі. Вони не обіллють зневагою інші народи, поставивши себе над усіма. У них не посіються вчення злих пророків.

Росича завжди жалить сумнів. Хоч як би піднявся він високо, наодинці із собою він знає: нема в тобі досконалості, нема, нема!

І, не вмючи захоплюватися собою, росич шукає високого поза собою і своє щастя знаходить у спільному. Такий росич, людина великої любові.

Він захоче словом, різцем чи пензлем виразити більше, ніж сил у нього, більше, ніж дозволяє матеріал. Хоч скільки б пізнав росич — йому мало. Адже й той росич, який ніби досхочу тішиться славою, в душі не вміє збрехати собі. Він знає, незавершене його творіння і не можна залишити його.

Тому, розкривши своє серце, росич стає зрозумілим усім. Й інші народи казали: "Дивіться, він близький нам, даремно ми раніше боялися його".

Росич завжди прагнув неможливого. Вічно голодний душею, він жив пориваннями. Не жив ще на світі щасливий росич, бо для себе самого він завжди залишався нижчим від своєї мрії. Тому й досягав він багато чого.

Відставши від своїх, згубившись у натовпі себелюбців, росич здавався нещасним і нерозумним. У нього немає вміння змагатися в хитрощах з людьми, впевненими в своєму праві пригнічувати інших, жити чужим соком. Взявшись не за свою справу дріб'язкової, особистої наживи, росич завжди був і обдурений, і зраджений. Такий уже росич, на самого себе він працює погано, йому нудна така робота.

Та тільки-но, зрозумівши помилку, росич скидав чужу личину, де тільки бралися в нього і вміння, й сила! Він забувся, його не мучать сумніви. Тут усе дай дорогу, аби ненароком не" зачепила ступня велета.

Такий— уже росич від народження, що збулося на березі малої ріки, яка тече із Заходу на Схід і впадає в Дніпро з правої руки.

На колишньому кордоні між Лісом і Степом...

На Русі ІІС Т.ІКІ МИНИ, 111,4 >(> М.ІДОПГО '4(>С()І гллпої спідки

минушини. 1 Ісмі'и сухих що можуть років

зберігати її і." л і 111111 клинок, і маленький її ниток, і кільце кольчуги поруч шматком плчпііспої шкіри, дерен яним брусом клаптиком одшу. Немає гір, П[>пдатних для кам'яних фортець, пічних підземель і пе нїишепиих написів.

Не було тут богін, які нпмагалн улесливої хвали в пишноті мінних храмів. Не було і владик, які наслідували богам. Прості в поводженні, хранителі небесної тверді росичів пе потребували особливої служби, вівтарів, які б красою змагалися з небом. Скромні символи— слов'янської спільноти, руські божества любили стояти на полянах-погостах, в стінах зелених лісів під покрівлею з вільного повітря.

Живий руський ґрунт в своїй вологій родючості за одне покоління людського життя безслідно розчиняв залізний виріб. Шашіль, черв'яки-деревогризи, пліснява, пожежі зжерли руські гради. Стерлися могильники. Залишки поселень змиті справжніми потопами — подумайте, скільки дощу й снігу кинуло щедре небо на руську землю лише за тисячу літ!

Стіли пергаменти, береста, дошки, дощечки і палички, на яких писали давні русичі. Нічого не залишилося, нічого.

Неправда! Під стертими часом і плугом могилами і сьогодні зберігається попіл поховальних багать, кості й речі, зроблені росичами. Під дерном знайшлися залишки погостів, градусів, поселень викиднів, які виселялися на волю з-під родового гніту. Все це жило. І живе.

Немає записів, зроблених росичами, чи вони ще не знайдені. Зате є оповіді інших очевидців-сучасників, недвозначно ясні, прекрасні в своїй точності.

Хто забажає, той знайде багато незаперечних свідчень. Треба тільки трохи-трохи попрацювати, постаратися зрозуміти, оцінити і — порівняти, пам'ятаючи весь час, що не буває чудес, з нічого ніщо не народжується, немає нічого незрозумілого, нічого, створеного просто випадком чи долею.

Та марною була б праця і казкою здалося б розказане, якби поруч з усіма нами не стШ5[в-би живий велет, наш найосновніший свідок — Справа. Русі.